Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

J. P. TRAP

HERTUGDØMMET SLESVIG

I

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN
1975

GENOPTRYKT MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD

ISBN
87 7500 701 0 (compl. 1-2 + plan.)
87 7500 702 9 (vol. 1)

AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET PÅ SPECIAL-TRYKKERIET, VIBORG A/S
1975

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig

ved

J. P. Trap.

Kjøbenhavn.

I Commission hos Boghandler G. E. C. Gad,

Berlingske Bogtrykkeri ved L. N. Jakobsen.

1864.

Første Bind.

Indledende Ord.

Almindelig Deel.

Beliggenhed og Størrelse ..... S. 3— 4
Grændser ..... — 4— 6
Naturlig Beskaffenhed ..... — 6—16
Befolkningen og dens Erhverv ..... — 17—37
Forfatning og Forvaltning ..... — 37—85
Anhang. Om Bygningerne i Hertugdømmet Slesvig ..... — 86—88

Speciel Deel.

Hadersley Amt ..... S. 1— 96
Løgumkloster Amt ..... — 97—115
Tønder Amt ..... — 116—202
Bredsted Amt ..... — 203—219
Husum Amt ..... — 220—248
Nordstrand ..... — 248—252
Landskabet Pelvorn ..... — 252—259
Landskabet Eidersted ..... — 259—324

Andet Bind.

Speciel Deel.

Aabenraa Amt ..... S. 325—364
Sønderborg og Nordborg Amter ..... — 365—420
Staden Flensborg ..... — 421—456
Flensborg Amt ..... — 457—504
Gottorp Amt ..... — 505—586
Om Danevirke ..... — 587—592
Hütten Amt ..... — 593—628
De adelige Godser ..... — 629—664
Femern Amt ..... — 665—678

Supplement og Rettelser.

Sted-Register.

Fortegnelse over de skildrende Bilag.

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig.

Idet jeg for noget over et Aar siden fluttede Udgivelsen af den statistisk-topographiske Beskrivelse af Kongeriget Danmark, anmeldte jeg, at der i Fortsættelse af denne vilde under min Ledelse og Medvirkning udkomme en statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, i det Væsentlige affattet efter samme Plan som Beskrivelsen af Kongeriget, og det saaledes, at saavel denne som hiin vilde være at betragte som Dele af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Danmark. Naar jeg nu herved forelægger 1ste Hefte af Beskrivelsen af Slesvig, indeholdende Beskrivelsen af Hadersleb Amt med Kjøbstaden Hadersleb og de adelige Godser Gram og Nybøl, skal jeg med Hensyn til Udgivelsesmaaden tillade mig her at gjøre nogle foreløbige Bemærkninger, forbeholdende mig ved Slutningen af Skriftet at give en almindeligere Udsigt over dettes Plan, ligesom og da at nævne de Mænd, som alt nu yde eller senere maatte yde mig deres Assistence ved Udgivelsen.

Det første Hefte omfatter kun et enkelt Overøvrighedsdistrict og er derved bleven mindre i Omfang end de for Kongeriget udgivne Hefter. Jeg har i flere Henseender fundet det hensigtsmæssigt for Slesvigs Vedkommende at lade Inddelingen i Hefter slutte sig til den

administrative Deling af Landet. At den Tid, der for mig er til fri Raadighed, er bleven mere og mere indskrænket, har ogsaa været en væsentlig Grund til at foranstalte Udgivelsen i mindre Dele, at ikke det Foregaaende altfor ofte skal komme til at vente paa det Efterfølgende, som af Mangel paa den fornødne Tid ikke vilde kunne fremmes. Beskrivelsens specielle Deel vil saaledes udkomme i 7 Hefter (Staden Flensborg og Flensborg Amt sammenfattes i eet Hefte, ligesaa de adelige Godsdistricter i det sydøstlige Slesvig og Femerns Amt i eet); den almindelige Deel vil blive givet i eet Hefte og Stedregister samt Supplement i eet. Hefternes Omfang vil være mellem 5 og 10 Ark, Subscriptionsprisen 3 Mk. pr. Hefte.

Det vil af det Foranførte sees, at Inddelingen efter Overøvrighedsdistricter vil blive fulgt i Beskrivelsen; ved Siden af denne vil Jurisdictionsinddelingen samt Sogneinddelingen blive lagt til Grund. Medens for Kongerigets Beskrivelse Generalstabens Dislocationstabeller vare et vigtigt Materiale, navnlig med Hensyn til Bestemmelsen om hvilke enkelte Gaarde og Steder, der, foruden Landsbyer og Hovedgaarde, i hvert Sogn vilde være at nævne, saaledes vil her Stabens større Kort over Slesvigs Fastland og Als i sidstnævnte Henseende blive benyttet som Rettesnor; Stednavne, som findes paa Kortet, ville kun af særlige Grunde blive udeladte; enkeltviis vil derimod findes Tilføininger. Med Hensyn til Stednavnenes Skrivemaade vil det nævnte Kort ogsaa i Regelen blive fulgt; hvor Udgiveren imidlertid ikke har troet at kunne følge Staben i dens

Tilbagevenden til ældre Navne, vil Kortets Stedbenævnelse blive anført i Parenthes og i sin Tid blive optaget paa Stedregistret.

Ligesom ved Beskrivelsen af Kongeriget haves ogsaa her fornemlig for Øie at give en Haandbog i statistisk-topographisk Retning: naar dette her udtrykkelig fremhæves, da er det for at det maatte blive ret tydeligt, hvorfor der ved de enkelte Sogne gjentages Oplysninger, som lettere vilde kunne have været givne i den almindelige Deel og vel endogsaa der ville forekomme. Af Forkortninger ville her benyttes omtrent de samme som tidligere, G. for Gaard, H. for Huus, F. M. for fredet Mindesmærke; de af Amtsforvalterne opgivne Delinger af Gaardene ville blive udtrykt i Brøktal, ½G. ɔ: en Halvgaard o. s. f.; Kirkernes A stand fra de nærmeste Kjøbstæder er angiven efter den lige Linie. Naar Tønder Land nævnes uden nærmere Angivelse af Størrelse, da er det Tønder à 260 □ Roder, der omtrent svare til de kongerigske Tønder Land.

Ogsaa til denne Deel af Danmarks Beskrivelse vil udkomme skildrende Bilag, dog kan Udgivelsen af disse med Hensyn til de fornødne Forarbeider først tage sin Begyndelse i næste Aar.

Det har været nævnt som en Mangel ved Beskrivelsen af Kongeriget, at der til samme ikke var meddeelt noget Personalregister, ogsaa har det været mit Ønske at kunne afhjælpe denne Mangel, idet jeg derhos har havt for Øie at kunne gjøre dette paa en Maade, der kunde give dette Register nogen større Betydning i Henseende til Fædrelandets Personalhistorie. Særdeles kjært er

det mig nu at kunne meddele, at Hr. Professor Kall Rasmussen paa min gjentagne Opfordring har paataget sig, og alt nu i længere Tid forberedt, til et saadant Personalregister, der ogsaa under samme Alphabet vil komme til at omfatte Slesvig, at give critiske og oplysende Noter. Den nærmere Plan for dette Arbeide vil i sin Tid blive meddeelt.

Sluttelig har jeg saavel at bringe min Tak til de Mange, der have ydet mig deres velvillige og nidkjære Assistence til nærværende Arbeide, og navnlig til Dhrr. Embedsmænd i Hadersley Amt, der have gjennemseet de dem tilsendte Correcturark og forsynet samme med Tilføininger og Berigtigelser, som at rette den indstændige Opfordring til Alle, der maatte ville understøtte dette Skrifts Formaal, at de ville tilstille mig saadanne Meddelelser og Berigtigelser, der dertil kunne egne sig. Disse ville af mig blive samlede og til sin Tid meddeelte i Supplementet.

Kjøbenhavn, den 2den November 1861.

J. P. Trap.

Ved at fremsende nærværende sidste Hefte af Slesvigs Beskrivelse har jeg først og fremmest at udtale min Tak til de Mange, der have ydet mig Assistence til dette Skrifts Udgivelse, det være sig enten ved at deeltage som Medarbeidere, eller ved at besvare skriftlige Spørgsmaal, eller ved at gjennemsee tilstillede Correcturaftryk, eller ved at give Berigtigelse af eller Tilføininger til det alt Udgivne, eller ved gjennem mundtlige Meddelelser paa Stedet selv at yde Oplysninger.

Jeg beklager, ikke at kunne bringe hver Enkelt min Tak, thi om Tallet af dem, der ved dette Skrift have viist mig velvillig Hjælpsomhed, end ikke, som ved Kongerigets Beskrivelse, stiger op til det Tal af henved to Tusinde, som jeg med Rette i Indledningen nævnte for hiin Deel af Skriftet, saa strækker det sig dog for Slesvigs Vedkommende til næsten alle dets geistlige Embedsmænd, samtlige Overøvrigheder og Borgermestre og de allerfleste Underøvrigheder paa Landet med mange Andre. Specielt maatte det være mig tilstedet her at udtale min Anerkjendelse af den Imødekommen, der er viist mig fra det slesvigske Ministeriums Side og i Særdeleshed af Departementschef, Hr. Etatsraad Regenburg, der derhos paa mange Maader har ladet mig tilslyde Frugten af hans nøie Kjendskab til Landets Forhold. Det var ogsaa paa Ministeriets Indstilling at der i sin Tid blev allernaadigst tilstaaet mig en Sum til Optagelse af Grundtegninger af Kjøbstæderne og disses Jorder. Desværre have Krigsforholdene bevirket at jeg ikke har kunnet give nogen Grundtegning af Burg, idet Optagelsen af denne var udsat til Foraaret; jeg har dog ikke troet derefter at burde opsætte Skriftets Afslutning*). Ligeledes var det paa Ministeriets Indstilling at der

*) Naar det paa Omslaget til første Hefte af Bilagene er anført, at Major Lumholtz vilde tage Grundtegningen af Slesvig, da maa jeg nu bemærke, at Majoren ved andre Forretninger blev forhindret i at udføre dette Arbeide, som derefter overtoges og udførtes af Landmaaler, Lieutenant Engelhardt.

blev bevilget Hr. Capitain F. v. Scholler en Reiseunderstøttelse til i 2 Aar at samle Materiale til Skriftet, og jeg skal gribe Leiligheden til at fremhæve, at Capitain Scholler derefter har ordnet saavel dette som øvrigt foreliggende Materiale i et schematisk Arbeide, der udmærker sig ved stor Omsigt og Nøiagtighed og som, foruden at være en vigtig Kilde til nærværende Skrift, tillige har afgivet Dislocationstabeller for Armeen. Af mine Medarbeidere ved Kongeriget Danmarks Beskrivelse have Hr. Kammerraad Erichsen, Hr. Overlærer Königsfeldt, og Hr. Assessor Treschow ydet mig deres Assistence paa samme Maade som tidligere. Om Architecturmaler Kornerups og Adjunct Helms's Meddelelser til Bygningernes Historie og Beskrivelse har jeg alt havt Leilighed til at udtale mig i Anhanget til Skriftets almindelige Deel. Hr. Digeconducteur Brunn's nøie Kjendskab til Marskforholdene have ved Beskrivelsen af disse i riig Maade kommet mig tilgode, og specielt skyldes ham Beskrivelsen af Eidersteds Landsogne. Meddelelserne angaaende Kvægmarkederne i Husum har jeg modtaget af Hr. Kammerraad, Vandbygningsdirecteur Grove; til Øen Als's Beskrivelse har Hr. Pastor C. Knudsen, personel Capellan til Igen Menighed, aabnet mig sine omfangsrige Samlinger til denne Øes Historie; om Staden Flensborg har jeg modtaget omfattende Meddelelser af Hr. Kammerherre, Overpræsident Rosen og Hr. Kammerraad, fungerende Centralkasserer Hansen, om Staden Slesvig af Hr. Justitsraad, Borgermester Jørgensen, Hr. Capitain Vaupell og Hr. Conrector Dr. Manicus; om Danevirke har Hr. Professor Worsaae givet en, paa nøie Kjendskab til dette vort betydningsfuldeste historiske Mindesmærke grundet Fremstilling; af den almindelige Deel skyldes Capitlet om Forvaltningen Hr. Amtssecretair, Cand. jur. C. v. Stemann. Naar i dette sidstnævnte Afsnit visse Partier ere mere bearbeidede end andre, da er det til en Udjevning af den Ulighed, hvormed Materialet har foreligget ved Angivelsen af de administrative Forhold i de enkelte Amter. Sluttelig skal jeg endnu nævne blandt dem, jeg har havt Tilfredsstillelsen af at have kunnet ansee som Medarbeidere for mindre Dele af Skriftet Hr. Docent i Statsoeconomien Holst, Hr. Cand. politices Boisen og Hr. Lieutenant Zimmermann. Hr. Veiconducteur Thomsen har havt den Godhed at overlade mig til

Afbenyttelse endeel i Nordslesvig indsamlede Besvarelser paa schematiske Spørgsmaal angaaende Landbruget. Naar jeg, uagtet al denne Hjælp og Imødekommen, gjennem 4 Aar af et, jeg tør sige det, virksomt Liv dog har anvendt den største Deel af min udenfor Embedsforretninger disponible Tid paa dette mig altid meget kjære Arbeide, saavel dets almindelige Ordning som dets Detailler, da ligger dette fornemmelig i det særegne Studium, som enhver enkelt Deel af Slesvig under dets idelige Forskjelligheder kræver. Man vil deri ogsaa see en Undskyldning for at jeg ikke har kunnet opfylde mit Løfte med Hensyn til Tiden for dets Tilendebringelse. Jeg skulde endogsaa have ønsket at drage denne noget længere ud, for at kunne give den almindelige Deel en yderligere Bearbeidelse. Begivenhedernes ustandselige Gang have desværre tilraadet en Afslutning, medens den truede med en Deling af det Land, der her er Gjenstand for Beskrivelsen.

Til denne Udsigt over de Kræfter, der have samvirket til at give en Beskrivelse af Slesvig, skal jeg endnu føie nogle Linier, for at omhandle det i Indledningen til 1ste Hefte nævnte personalhistoriske Bidrag, hvortil Professor Kall Rasmussen havde givet Udsigt. Det vil vistnok være bekjendt for Alle, der tage denne Bog i Haanden, at denne Mand, der besad en ualmindelig Kundskab i Danmarks Personalhistorie især fra Adelsvældens Tid, i forrige Aar bortkaldtes ved en altfor tidlig Død. Han havde imidlertid paabegyndt det Arbeide, som var aftalt imellem os: Personalregistret til Kongerigets Beskrivelse var færdig om end ikke aldeles ordnet, og flere tætskrevne Ark indeholdt en Mængde personalhistoriske Notitser uddragne af Geheimearchivets Samlinger. Jeg kan ikke opfatte min Stilling til dette Efterladenskab anderledes, end at der paaligger mig en Pligt til enten at supplere det og derefter udgive det, eller at afgive det til Geheimearchivet til Afbenyttelse for fremtidige Bearbeidere af Personalhistorien. Jeg skulde dog foretrække det første Alternativ, saameget mere som det vilde være ønskeligt om de mange spredte Personalefterretninger, navnlig om historiske Slægter og Personer, der ere meddeelte i den specielle Deel af Danmarks Beskrivelse, kunde gives nogen større Overskuelighed, hvilket navnlig vilde opnaaes ved at

samle Efterretningerne om hver Slægt for sig under Et. Naar den personalhistoriske Liste derhos udvidedes til alle i Danmark fødte betydningsfulde Personligheder, hvilket kunde finde en Tilknytning til Topographien ved at henvise til deres Fødesteder, kunde ogsaa Skriftet erholde en midlertidig Brugbarhed som personalhistorisk Haandbog, indtil en Historiker, saaledes som paatænkt af den dansk-historiske Forening for Danmarks og Norges Vedkommende og af Professor P. A. Munch for sidstnævnte Lands, vilde paatage sig det omfattende Arbeide at udgive et dansk historisk-biographisk Lexicon *). Ved hver Slægt eller enkelt Person, der blev at anføre paa det personalhistoriske Register, vilde altsaa foruden Betegnelse af de Steder, hvor de omtaleles i Beskrivelsen, tillige anføres de af Kall Rasmussen meddeelte Henviisninger til Geheime Archivet. Der vilde derhos blive givet korte historiske Oversigter for de enkelte Slægter og Personer, med Citater af de Skrifter, hvor nærmere Oplysning findes gjennem Stamtavler eller Biographier.

Skulde denne skjæbnesvangre Tid lægge nye Hindringer iveien for Udførelsen heraf, vil jeg i hvert Fald opfylde mit Løfte om at afgive Professor Kall Rasmussens Arbeide til Geheime Archivet.

Kjøbenhavn, den 30te Juni 1864.

J. P. Trap.

*) See „Prøver af et norsk historisk-biographisk Lexicon" af Prof. P. A. Munch i Molbechs historisk-biographiske Samlinger.

Almindelig Deel.

Hertugdømmet Slesvig.

Beliggenhed og Størrelse.

Hertugdømmet Slesvig ligger mellem 55° 29′ og 54° 12′ n. B.; 2° 22′ 30″ og 4° 17′ v. L. (afseet fra Øerne Ærø og Femern). Fra Grædseskjellet syd for Kolding til Wittenbergen ved Eideren har Landet sin største Længde fra Nord til Syd af 19 Mile, imellem Bülk Fyr i Dänischwold og Ording i Eidersted sin største Brede fra Øst til Vest af $13^3/_4$ M. I Gjennemsnit er Længden $17^1/_2$ M. og Breden 10 M. Ærø ligger mellem 54° 58′ 45″ og 54° 49′ n. B.; 2° 2′ og 2° 22′ v. L. Femern ligger mellem 54° 32′ 30″ og 54° 24′ 30″ n. B.; 1° 16′ og 1° 34′ v. L.

Hertugdømmet Slesvigs Fladeindhold*):

Fastlandet.	$151^4/_{10}$ g.	□ M.
Øerne øst derfor	$10^9/_{10}$ -	—
Øerne i Vesterhavet	$4^7/_{10}$ -	—
Hertugdømmet Slesvig ialt	$166^3/_{10}$ g.	□ M.

De til Hertugdømmet hørende Øer ere: mod Øst Orø, Barsø, Als, Ærø og Femern foruden nogle Holme; mod Vest den nordlige Deel af Romø, den største sydlige Deel af Sild (særlig kaldet Landskabet Sild i Modsætning til den nordligste Deel List, der hører til Nørre-Jylland), den østlige Deel af Før, Oland, Grøde, Appelland, Habel, Langenæs, Nordmarsch, Hoge, Nordstrandischmoor, Pohnshallig, Norderog, Süderog, Südfall (de 12 fornævnte mindre Øer kaldes tilsammen Halligerne) Pelvorm og Nordstrand foruden nogle Holme.

Særskilt benævnte Dele af Landet ere foruden Øerne: Haderslevnæs, Halvøen syd for Haderslev Fjord, Sundeved, mellem Aabenraa Fjord, Als Sund og Flensborg Fjord (atter en Deel heraf kaldes

*) See Supplementet til Beskrivelsen af Kongeriget S. 145.

Broager Land), Angel, mellem Flensborg Fjord og Slien, Svansen, mellem Slien og Ekernførde Fjord, Dänischwold, mellem Ekernførde Fjord og Kieler Fjord, Stapelholm, i Hjørnet mellem Eideren og Trenen, og Eidersted (det Eiderstedske), mellem Eiderstrømmen og Heverstrømmen.

Grændser.

Slesvig begrændses imod Øst af Lille Belt og Østersøen samt af de Bugter, disse indskjære i Landet, og imod Vest af Vesterhavet*). Imod Nørrejylland dannes Grændsen af Koldingfjord og Kongeaaen (fra Vamdrup til Vesterhavet) samt en Linie derimellem, der er bestemt ved den koldingske Reces af 1576. Dog ligge syd for Kongeaaen 85,640 Tdr. Land eller $8^1/_3$ □ Mile, der høre til Nørre-Jylland, deels omgivne af deels blandede med slesvigske Districter. Det vil være umuligt i nærværende Afsnit at give en Beskrivelse af Grændsen mellem Hertugdømmet Slesvig og disse kongeriske Gebeter, og der maa derfor henvises til Beskrivelsen af „Det blandede District" i Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004—1016. Fra Holsteen adskilles Hertugdømmet Slesvig ved Eideren og Eidercanalen saaledes, at hvad der ligger norden for Eideren hører til Slesvig, hvilket derhos statsretslig ogsaa gjælder om Rendsborg Altstadt paa Eideroen**).

*) Om de tilgrændsende Have og disses Bugter samt de deri udmundende Fjorde see Almindelig Deel til Beskrivelsen af Kongeriget S. 8 og 13.

**) At Eideren har været det ældgamle Grændseskjel mellem Danske og Saxere, berettes alt i Annalerne fra det 9de Aarhundrede. Overeenskomsten mellem Keiser Conrad II. og Kong Knud den Store af Aaret 1027 fastsætter udtrykkeligt denne Grændse, som senere anerkjendtes i Tractaten af 17de Novbr. 1225, hvorved Kong Valdemar II. afstod sine Erobringer mellem Elben og Eideren, der saaledes skulde skille Danmarks Rige fra det søndenfor liggende tydske Rige. Eiderens Hovedstrøm gik dengang søndenfor de Øer, paa hvilke Knud den VI. siden, Aar 1200, fuldførte de alt tidligere paabegyndte Befæstningsværker; over denne Flodarm førte alt i det 12te Aarhundrede en circa 200 Alen lang Bro. Paa den sydligste af disse Øer opstod Staden Rendsborg (Molleaaen er sandsynligviis endnu Levning af det smalle Vandløb mellem de to Eideroer). I Henhold til Bestemmelserne i den ovennævnte Tractat af 1225 skulde Rendsborg særligt overgives til Grev Adolph, medens Erobringerne mellem Elben og Eideren af Kong Valdemar afstodes til det tydske Rige; i det følgende Aar (1226) tilbageerobrede Valdemar imidlertid Borgen og Staden. Hvitfeld fortæller, at Abel i Aaret 1252 lod beskikke 6 Mænd fra Slesvig og 6 fra Holsteen, „hvilke skulde kjende om Rendersborg . . . huor heden det hørde. Da sagde de saa aff for Retten, at det tilhørde Holsten". Hvitfeld tilføier: „Saaledes bleff vi Rendersborg quit". Ved at omhandle denne Beretning bemærker Wegener (om Landshøiheden over det gamle Rendsborg paa Eideroen), at Hvitfeld berigtiger sig selv ved i Marginen at bemærke: „Rendersborg til-

Camalen forandrede ikke Grændsen mellem Slesvig og Holsteen (fra Kielerfjord giennem Levensau, i Retningen af det gamle „Lande-

dømmis Førstendømmet", da der ved „Fyrstendømmet" stadigt forstaaes „Slesvig"; at det i og for sig er aldeles urimeligt, at Abel, der langtfra var tilbøielig til at bortgive Noget, skulde have givet sit Minde til en Voldgiftsret, der frakjendte ham en Deel af hans Rige; at det meget mere stemmer med de øvrige historiske Kjendsgjerninger, at Rendsborg, der hidtil havde tilhørt den danske Krone, nu gik over til at blive en Deel af Hertugdømmet Slesvig; at Fortællingen om, at Rendsborg i 1252 skulde være bleven tilkjendt de holsteenske Grever, desuden staaer i Modstrid med de senere Begivenheder. Uden at det nemlig sees, at disse i Mellemtiden atter have mistet Besiddelsen af Staden Rendsborg, pantsatte (man pantsætter dog kun hvad man eier!) den danske Enkedronning Mechtild og hendes Sønner, deriblandt navnlig Hertug Erich, under 12te Mai 1260 denne Stad og nogle Aar senere Borgen, der havde været pantsat til Markgreve Otto III. af Brandenborg, til de holsteenske Grever. Disse behandlede nu Rendsborg som hørende til Holsteen, og den Forbindelse, hvori den derved kom med dette Hertugdømme, vedligeholdt sig siden i Tidens Løb, ogsaa efterat Slesvig og Holsteen vare blevne forenede under samme Herskere, først af det Schauenborgske og dernæst af det Oldenborgske Huus, vel navnligt fordi en Ophævelse af denne langvarige Forbindelse (under hvilken Byen havde erholdt vidtstrakte Jorder paa holsteensk Grund m. m.) vilde have været forbunden med særlige Vanskeligheder. — I Aaret 1539 blev der anlagt nye Befæstningsværker, der 1669—72 bleve ombyggede og udvidede til en paa alle Sider af Eideren omflydt Fæstning med Udenværker paa det slesvigske og holsteenske Fastland. I Aarene 1690—95 blev der ved Siden af en yderligere Udvidelse af Fæstningen anlagt en ny By (Neuwerk) paa det holsteenske Fastland ligeoverfor Eidersøen, samt det saakaldte Kronværk paa den slesvigske Side. Byen i Eideren (Altstadt) udvidedes efterhaanden ved nogle paa Nordsiden af Eidersøen opførte Bygninger. — Ved den omtalte 1669—72 foretagne Udvidelse af Rendsborg Fæstning blev den gamle Port paa Eidersøens sydøstlige Side („Holstenthor") flyttet imod Syd og forsynet med Indskriften: „Eidora Romani terminus imperii". Denne Indskrift, der indeholdt en kongelig Udtalelse om, at Eiderens sydlige Arm var Grændsen mellem de danske og tydske Lande, og som stod uimodsagt i Tidens Løb som et historisk uomtvistelligt Factum (s. f. Ex. Camerer sechs Schreiben rc. Pütter historische Entwickelung der heutigen Staatsverfassung des deutschen Reichs, Göttingen 1786, I. S. 137), blev først borttagen i Aaret 1806, da det tydske Rige ophævedes. De derved vindicerede Souverainitetsrettigheder var Kongen betænkt paa udtrykkeligt at reservere, hvor dertil gaves Anledning. Saaledes udtaltes Kongens Høihedsret som Hertug af Slesvig over Slotsgrunden (fra Møllebroen paa Øen indtil den nye Havnebro), da denne ved Kong Christian V.s Rescript af 29de April 1671 blev underlagt Rendsborg Byes Jurisdiction (jfr. Falck i Staatsbürg. Mag. III. S. 300: „Die Schleußkuhle (d. e. Slotsgrunden) gehörte zum Herzogthum Schleswig und ist, was die Landeshoheit betrifft, auch noch jetzt schleswigsch. Denn bei Uebertragung der Gerichtsbarkeit ward die Landeshoheit ausdrücklich reservirt"), og denne Reservation blev gjentagen i det nye Privilegium, der under 19de April 1692 blev forundt Rendsborg By. End-

værn", til Flemhuder Søen og videre gjennem Eideren), saaledes som det findes anerkjendt i Cancellipatentet af 6te Mai 1797 angaaende Jurisdictionen paa Canalen („Da der S. H. Canal theils auf der Gränze beyder Herzogthümer S. und H. theils aber in einiger Entfernung neben dieser Gränze . . . . hinläuft" . . . . . „Ueberhaupt bleibt die bekannte Gränze beyder Herzogthümer auch die Scheide der Jurisdiction bey dem Canal" . . .). Ved Cancellipatentet af 5te Juni 1813 blev det bestemt, at den slesvigske Overret alene skulde udøve Jurisdictionen i første Instants i alle paa Canalens Leie eller Strøm forefaldende Retssager, og at ved disse Sagers Forhandling og Afgjørelse udelukkende den for Hertugdømmet Slesvig gjældende Ret skulde komme til Anvendelse. Denne Jurisdiction er senere gaaet over til Hütten Herredsfogdi. Om Eiderkanalens Navn m. m. s. Bekjendtgjørelsen af 6te April 1853*).

Naturlig Beskaffenhed.

Idet der henvises til Conferentsraad Forchhammers Afhandling om Jordbundens Beskaffenhed i Hovedgruppen af de til det danske Monar-

---

videre blev Flækken Vindzier, der 1539 befolkedes af Rendsborgske Udskytere, og paa hvis Grund Kronværket er opført, ved Rescript af 21de October 1684 vel underlagt Rendsborg Magistrats Jurisdiction, men blev det derhos bestemt, at Magistratens i Henhold til Jydske Lovs Bestemmelser afsagte Kjendelser for dette under Kongens souveraine Regjering i Hertugdømmet Slesvig hørende Districts Vedkommende skulde indankes for den slesvigske Overamtsret. Kronværkets Ovalitet som et slesvigsk District blev endvidere fremhævet i det under 24de Juli 1697 udfærdigede Rescript, hvorved Kong Christian V indrømmede de rendsborgske Borgere et Ladested i Kronværket. Endelig ere ved Allerhøieste Resolutioner af 13de September 1854 og 28de Marts 1855 (jfr. Bekjendtgjørelsen af 17de April 1855) nogle mindre tildeels under Kronværket henhørende Grunde, der tidligere stode under Rendsborg Byes Jurisdiction, i Henseende til Jurisdictionsforholdene blevne forbundne med det tilgrændsende slesvigske District. Iøvrigt ere ogsaa de Dele af Kjøbstaden Rendsborg, der i statsretlig Henseende maae ansees at henhøre under Hertugdømmet Slesvig og den Kongelige Souverainetet over denne Landsdeel, forbundne med den holsteenske Deel af denne By saaledes, at de i Henseende til Communal-, Justits- og Politivæsen samt i kirkelig Henseende staae under holsteensk Lovgivning og holsteensk Bestyrelse, medens hele Byen som Havneplads og som Told- og Poststation er forbunden med Hertugdømmet Slesvig. Til nærmere Betegnelse af Stedforholdene i Rendsborg følger hermed et Kort over Byen.

Se ortbilag 1

Om „de 6 slesvigske Landsbyer" syd for Eideren s. S. 602.

*) Canalen gaaer i en Længde af $4^3/_4$ Mile fra Holtenau til Rendsborg. Den har en Brede af 100 Fod i Vandspeilet og en Dybde af $8^3/_4$—16 Fod. Den er gravet i Aarene 1777—1784 og skal have kostet c. 4 Millioner Rd. R. M. Den befares aarlig af c. 2000 Skibe.

chie henhørende Lande med Undtagelse af Bornholm, som findes i Beskrivelsen af Kongeriget, Alm. Deel S. 18—20 og som specielt omhandler Rullesteensformationen, Ahlformationen, Marsken, Sandklitterne samt Niveauforandringer, skal her kun gives en Udsigt over Overfladens meest fremtrædende Forhold. Denne vil dog ikke omfatte de tvende afsides beliggende Øer: det høie og bakkede dog leermuldede men næsten aldeles skovløse Ærø og det flade stærkt lerede og ligeledes for Skove blottede Femern, for hvilkes Vedkommende der maa henvises til disse Landsdeles særskilte Beskrivelser i Sp. D. S. 408 flg. og 665 flg. Det øvrige Slesvig danner 6 forskjellige Belter, der følge hinanden fra Øst til Vest og hvilke ville blive fulgte i den herefter givne Fremstilling.

Det er længst mod Øst at vi træffe, paa Als og langs med Østersøens og Lillebelts Breder, Rullesteenslerets forholdsviis høitliggende Egne, som i Gjennemsnit hæve sig fra 100 til 200 Fod, og hvor siid Jordbund kun forekommer undtagelsesviis og i ringe Udstrækning. Kysterne falde i Reglen brat af imod et dybt Hav og imod de mange Fjorde, som fra Øst (paa Als dog fra Vest) skjære sig ind i Landet, medens Vandløbene fordetmeste tilstrømme disse gjennem dybt indskaarne Dale. Selve Overfladen er i Almindelighed stærkt bølgeformig, og enkelte Bakkepartier hæve sig endogsaa over Landets egentlige Høideryg. Charakteristisk for denne Deel af Landet ere ved Siden af betydelige Skove de saakaldte „levende Hegn". Disse bestaae af lange Jordvolde beplantede med Hassel, Eeg, Birk, Piil, Hyld, Hyben, Tjørn, Beenved, Brombær, Gedeblad m. m. Saadanne Hegn omgive ikke alene hver enkelt Mands Jorder, men strække sig langs alle Veie og mellem enkelte Marker. Til dette Rullesteenslerets Terrain som J. N. Schmidt*) benævner **Østranden** hører: Landet mellem Kolding og Haderslev Fjord, som ved Siden af at være en af de stærkest bølgeformede Landsdele (Skamlingsbakkens Top Høiskamling nåaer her Slesvigs største Høide 363') tillige er den forholdsviis skovrigeste, idet Skovene vel indtage næsten en Femtedeel af Arealet; Haderslevnæs sønden for sidstnævnte Fjord, baade mindre skovrigt og mindre bakket; Terrainet mellem Sliv-Sø og Gjenner Bugt, der har flere Skovstrækninger og hvor Knivsbjerg hæver sig til 308; det ved sin Plateaudannelse og mange Høidepuncter mærkelige Løit Sogn mellem Gjenner Bugt og Aabenraa Fjord; denne Fjords inderste Viig, Aabenraaas nærmeste Omegn, med sine skjønne Skove i et bakket Terrain, riigt paa Natur-

*) Slesvigs Land og Folk, ved J. N. Schmidt, const. Lærer ved Domskolen i Slesvig, Aabenraa 1852.

skjønheder; Varnæs, der løber ud i det høie Varnæshoved, mellem Aabenraa Fjord og Alssund; Sundeved, der har sit Navn efter dets Beliggenhed ved Alssund og dets udstrakte Skove, af hvilke de største nu omgive Slottet Graasteen i en paa Naturskjønheder riig Egn; Broagerland, den sydlige Deel af Sundeved, forbundet med dette ved en Landstrimmel der skiller Nybøl Noer fra Venning Bund; Als, heelt igjennem jevnt bølgeformigt, fra Vest af indskaaret med flere Fjorde, kun ved det smalle Alssund skilt fra Sundeved; Flensborgfjords inderste Viig med dets bakkede Breder, ved hvis Fod Staden Flensborg tildeels er bygget; det sig mod Øst tilspidsende Angel, mellem Flensborg Fjord og Slien, med talrige Skove, især mod Nord omkring Glücksborg Slot, mange Smaaenge og flere Høidestrækninger (Skjersbjerg 233'); det temmelig flade ikke meget skovrige Svansen mellem Slien og Ekernførde Fjord, og det noget mere bakkede Dänischwold, der endnu bærer nogle af de Skove, der i Oldtiden gav det Navn.

Det næste Belte, der fra Nord mod Syd gjennembrager Landet, er den af Rullesteensfandet dannede **Høideryg.** Som Navnet betegner hører den høie Beliggenhed, der dog som alt foranført enkeltviis overtræffes af Østrandens Høider, til det Charakteristiske for dette Landets smalleste, mange Steder knap ¼ Miil brede Strøg. Paa mange Steder træder Østrandens Skovvæxt op paa samme, men man mærker let at den her er mindre frodig, Egen og Birken er her hyppigere end Bøgen, Afdækningen mod Vest, paa Grund af den høie meget udsatte Beliggenhed, mere skraanende. De levende Hegn erstattes med Steengjærder. Lyngen viser sig paa de her ofte meget bratte Skrænter, og hvor end ei denne findes, hvirvler det lette Sand for Vinden. Som Punkter for dette Beltes Retning kunne fra Nord mod Syd nævnes: Vamdrup, Oxevad, Jegerup, Skrydstrup, Jersdal, Strandelhjørn, Mjøls, Hjortkjær, Boldersley, Uge, Bjerndrup, Geilaa, Frøsley, Hanved, Oversø, Hjalm, Engbro, Arnholt, Skovby, Danevirke, Geltoft; den ender i Hütten Bjergene. Betragter man Høideryggen i dens enkelte Dele, da fremtræde Særegenheder i dens Endepuncter saavel mod Nord som mod Syd. Imod Nord breder den sig saaledes i langstrakte Bakkelinier, der antage Charakteren af Plateauer, mod Vest lige indtil en Miil fra Ribe. Blandt disse vestlige Høidestrøg mærkes tvende fra Frørupegnen udgaaede, hvoraf det ene følger Kongeaaens sydlige Bred og er stærkest fremtrædende i Vestenden ved Kalvslund Kirke, det andet gaaer over Jels Sogn til henimod Fol Sogn (Rangtang 261') og omgiver de langstrakte for Rullesteensfandet charakteristiske Søer ved Jels; fra Magstrup udgaaer et Strøg over Nustrup mod Gram (Store Fjellumhøi 242'). Paa disse Høider findes endnu Levninger af den gamle Farris Skov, der naaede fra Lillebelt til Ribe. Egen og Birken fore-

kommer her hyppig i Skovene, der ende mod Vest i Egepurrer (i Slesvig kaldet Skrøv) paa Kalvslundhede. De betydeligste Høidepuncter ere her Høibjerg 312′, Kobjerg 306′, begge vest for Christiansfeld. Høiderygen gaaer nu ganske nær ind mod Hadersleb Dam, naaer i Pothøi i Vedsted Sogn 270′, nærmer sig Gjenner og Aabenraa Fjorde, bøier sig ind mod Sundeved og omgiver Søerne ved Hoftrup og Søgaard, nærmer sig umiddelbart op til Staden Flensborg, bøier derpaa ind i Angel til henimod Kværn, omgiver i et meget smalt Belte, der afbrydes pludselig ved den lave og sumpige Hede, Staden Slesvig, bøier sig østlig til henimod Louisenlund og gaaer derefter over til Hüttener Bjerge, det sydligste og mærkeligste Afsnit af Høiderygen. Hovedknuden af denne Bakkevrimmel, til hvilken Overgange mod Øst dannes af temmelig ubetydelige Høider og som med sine Sidegrene falder næsten brat af til lave og tildeels sumpige Egne mod Nord, Vest og Syd, findes imellem de i Hütten Sogn beliggende Byer Aschepel, Brekendorf og Ahlefeld; Kohlschalenberg naaer her 346′. Denne Hovedknude staaer igjen i Forbindelse med 3 mindre Bakkeknuder, hvoraf den største, Duvensted Høiderne, ligger sydvest for den betydelige Witten-Sø (c. 1800 Tdr. Land).

Disse Dele af Slesvig, der foran ere omhandlede, danne i Forening hvad man i almindelig Tale kalder det østlige Slesvig eller Østslesvig, ligesom man paa samme Maade kalder Nørre-Jyllands bakkede og skovrige Egne Østjylland i Modsætning til Vestjylland med sine Heder og sit Flyvesand. Den øvrige Deel af Slesvigs Fastland kaldes nu ogsaa i Modsætning til det østlige Slesvig det vestlige. Medens man i Vestjylland dog hidtil kun paaviser tvende Længdebelter, nemlig Hedesletterne og Sandklitterne*), viser Slesvig mellem det høie østlige Land og Havet tvende bestemt udprægede nordsydlige Belter, nemlig: Slettelandet eller Hedesletterne, det vestlige Høidestrøg**) og Marsken, hvortil endnu kommer det 4de, men som kun paa Fastlandet fremtræder ved Ording i det Eiderstedske, nemlig Sandklitterne.

---

*) See det i Beskrivelsen af Kongeriget Alm. Deel S. 26—27 om de ældre Sandklitter Anførte. I Oversigt over det Kgl. danske Videnskb. Selskabs Forhandlinger Novbr. 1862 anfører Conferentsr. Forchhammer ang. Ahldannelsens Udbredelse mod Vest at han ikke erindrer at have seet den „paa den vestlige Side af den gamle Klitrække, som imellem Ringkjøbing og Lemvig betegnes ved Navnet Ulfborg Sand og derfra mod Syd pletviis lader sig eftervise indtil den i Hertugdømmet Slesvig atter træder samlet frem ved Lygum og Læk.

**) Angaaende dette see „Bidrag til en physisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig" ved H. Mathiesen, Major, i Slesvigske Provindsialefterretninger. Ny Række. 3die Binds 4de Hefte. S. 327—336.

Slettelandet indtager næsten hele Hertugdømmets midterste Deel og bestaaer af forstørstedelen lavtliggende til Ahlformationen hørende Hedestrækninger, som nu dog mere og mere opdyrkes. Som foranført indtager Høiderygens vestlige Udløbere den største Deel af Slesvigs nordligste Deel, og det er først syd derfor at det vidtstrakte Slettelandet faaer sin egentlige Charakteer, skjøndt det dog og sydligere afbrydes af enkelte Forhøininger i Terrainet, der derhos deles i tvende Dele ved et sandet Strøg, der mod Øst begynder i de mægtige Sandbakker ved Frøslev i Nærheden af Bov og gaaer over Medelby, Vestre, Sønder-Løgum til Grelsbøl. I Gjennemsnit kan man vel angive Slettelandets Brede til $2^1/_2$ Miil.

Det vestlige Høidestrøg der, endskjøndt af ringe absolut Høide, fremtræder stærkt mellem Landets indre Lavning og den end fladere Marsk, strækker sig fra Bredeaaens Udløb til Trenens sydligste Bugtning. Foruden at denne Ryg ofte gjennemskjæres af Vandløb, som kommende fra det Indre tilflyde Vesterhavet, er den imellem Tønder og Sønder-Løgum afbrudt ved en af Marsk og side Enge bestaaende udstrakt Lavning, som giver Plads for en fælles Hovedmunding for samtlige Vandløb, der tage Udspring i den Deel af Høiderygen, der ligger mellem Gjenner og Bov; denne Afbrydelse deler Høidestrøget i en mindre nordlig og en større sydlig Deel. Den mindre nordlige Deel, mellem Ballum og Høier, naaer heelt ud til Vesterhavet, hvor den danner en Kyst, som paa sine Steder ligger 50 Fod over Vandfladen; i Forbindelse hermed staaer i Nordøst tæt ved Nørre-Løgum en ældgammel Klitstrækning, i hvilken Vengshøi naaer 199′. Den større sydlige Deel af det vestlige Høidestrøg, der ogsaa frembærer Spor af Klitter fra en fjern Tid, saaledes ved Læk, udstrækker sig fra Sønder-Løgum langs Marskens indre Side lige til Trenen, og breder sig paa dennes nordlige Side saaledes at den optager hele Strækningen mellem denne Flod, Arl-Aa og Vesterhavet, hvis Kyst den danner mellem Vobbenbøl og Skobøl. Høidestrøget antager her Østkystens Charakteer, med betydelige Skove, levende Hegn, og anseelige Bakker, blandt hvilken Glockenberg yder en interessant Udsigt over Trenens sydlige og vestlige Løb samt de omgivende rige Eng- og Marskstrækninger. Endskjøndt det vestlige Høidestrøg herefter kun har sin Udstrækning mellem Brede-Aa og Trenen kan man dog finde Fortsættelse af samme til Hertugdømmets saavel nordlige som sydlige Grændse: mod Nord træffer man saaledes paa den uindbigede Marsks indre Side en meget lav og sandig Ryg, der betegnes ved en Række af Byer, og mod Syd fremtræder, i den sumpige Egn mellem Trenen, Eideren og Sorgen, det langstrakte høitliggende Land Stapelholm, og mellem Sorgens tvende Arme et mindre kredsformet Høiland, der danner Ervde Sogn.

Marsken, der endnu bestandig er i Dannelse ved at Havets Ebbe lader det ved Floden medbragte Dynd (Slik) tilbage, er en aldeles jevn Engslette, der paa intet Sted hæver sig 16 Fod over Vandfladen. Den er bedækket med en rig Vegetation af Græsarter og benyttes fornemlig til Kvæggræsning. Den indtager næsten hele Hertugdømmets Vestkyst, kun afbrudt paa c. $^1/_4$ M. ved Vester Vedsted paa nogle enkelte Steder ved Brønæs, paa c. 2 M. mellem Ballum og Høier, paa $^1/_2$ M. ved Skobøl, og paa c. $1^1/_2$ M. ved Sandbankerne paa Eidersteds Vestkyst. Den nordligste Deel nedtil Ballum, der ikke har Diger, naaer ikke selv i sin største Udstrækning meget over $^1/_2$ M. i Breden; mellem Høier og Okholm, fra hvilken sidstnævnte By Havdigerne begynde, har den en Gjennemsnitsbrede af $1^1/_2$ M. og omgiver her Geestaasen Risum Mose, saaledes kaldet efter en i Midten af samme liggende Mosestrækning; fra Okholm til Høilandet ved Skobøl har Marsken kun er Middelbrede af $^3/_4$ M. Fra Skobøl staaer den i uafbrudt Forbindelse med Eidersted, der bestaaer af lutter Marskland, alene med Undtagelse af 2 mindre langstrakte Geestaase ved Garding og Tating samt af den fornævnte Flyvesandsstrækning. Fra Eidersted fortsættes endvidere Marsken, som saakaldet Flodmarsk, dækket ved Diger, i lange Drag opad med Floderne Eider og Trene. Ogsaa Øerne paa Vestkysten bestaae for en Deel af Marsk, deels inddiget: Nordstrand og Pelvorm samt en Deel af Før, deels uinddiget: Halligerne og en Strækning af Sild. Arealet af den slesvigske Marsk anslaaes til 18 □ M. Hertil kommer endnu de til Græsning indtagne Forlande udenfor Digerne og de ved daglig Flod oversvømmede Vader*).

---

*) Af danske Skrifter om Marsken maae nu mærkes fra den nyeste Tid: Kammerraad, Vandbygningsdirecteur Groves Skrift „Naturen paa Slesvigs Vestkyst" (heri fremhæves Infusionsdyrenes masseviise Død som væsentlig bidragende til Vadernes Dannelse) og „Om Marskdannelsen paa Vestkysten af Hertugdømmet Slesvig" af Grev Arthur Reventlov, Curator ved Kiels Universitet. C. Erslev har i „Den danske Stat" S. 99 flg. givet følgende anskuelige Fremstilling af den Maade hvorpaa Marsken bliver til: „Havvandet paa Vaderne seer høist forskjelligt ud i Flod- og i Ebbetiden; i Flodtiden, naar det strømmer ind, er det ganske plumret og graaligt af Farve, fordi det er opfyldt med de fine Leerdele; i Ebbetiden, naar det trækker sig tilbage, er det derimod klart, fordi det har afsat sine Leerdele paa Vaden. Det følger heraf, at Vaden efterhaanden, ved saaledes 2 Gange i Døgnet at dækkes af et Lag Slik, maa blive forhøiet; men denne Tilvæxt er overmaade ringe, thi paa mange Steder vil ethvert saadant Lag ikke engang være saa tykt som det fineste Postpapiir. En saadan Tilvæxt vil maaskee under sædvanlige Forhold ikke være større, end at et halvt Aarhundrede eller 35,000 Flodtider ere nødvendige til at forhøie Vaden med en eneste Fod. Man kan dog vanskelig angive Tilvæxtens Hurtighed i Almindelighed, da den afhænger af mange Omstændigheder, og man har Exempler paa, at der paa en meget kort Tid kan afsætte sig henved en Fod Slik. I den store Isflod i 1839 afsattes saaledes ved Husum et Lag af 8

Det er alt nævnet at der findes **Sandklitter** paa Eidersteds Vestkyst. I større Udstrækning træffes de paa Sild (og Amrum), hvor de

---

Tommers Tykkelse, og det blot paa en Nat. Efterhaanden bliver Vaden forhøiet saameget, at den ikke mere oversvømmes ved daglig Flod, og den faaer nu, dersom den hænger sammen med Fastlandet, Navnet Forland, eller dersom den er en Ø, Hallig. Saadanne Strækninger hæve sig imidlertid kun lidt over almindeligt Lavvande, og bliver altsaa overskyllede ved enhver Stormflod, idet tillige en saadan Overskylning, dersom den ikke er for stærk, efterlader et Lag Slik. Naar Beboerne ville sikkre sig mod disse Oversvømmelser, maa de nødvendigviis danne et særegent Værn; Forlandet omgives derfor med Diger og er nu forvandlet til en Koug. Det er let at indsee at en hurtig Tilslikning maa være af en særdeles Interesse med Hensyn til at indvinde nye Stykker Land, og der viser sig heldigviis ikke blot hos Mennesket, men ogsaa hos Naturen en Bestræbelse efter at hjælpe hertil. Paa en stor Mængde af Vaderne voxer en Plante Salturten eller Ovelleren (Salicornea herbacea), der kun kan trives saalænge den afverlende bliver overgydt med Saltvand og atter ladt tør. Den voxer derfor kun paa en Høide der ligger imellem ½ Fod under og 3–4 Fod over ordinair Flod, og hører altsaa til de faa Planter, der ere bundne til ganske særegne Forhold. Ogsaa i Udseende er den mærkelig idet den har en vis Lighed med en eller anden af de mange Isplanter, som dyrkes saa almindeligt i vore Vinduer. I Stedet for Blade har den saftige, mørkegrønne og stive Grene, som udgaae i en Vinkel af 45° fra Hovedgrenen. Ved Hjælp af disse stive Grene og de mange Rødder, som udsendes til alle Sider, bliver nu Slikken fastholdt, og Afsætningen deraf altsaa i høi Grad befordret. Ligesom Vaden har sin Salturt, saaledes har ogsaa Forlandet sine særegne Planter, der tiene til samme Øiemed. Her er det forskjellige Græsarter, der ikke naae mere end en Tommes Høide, men vore saa tæt, at hele Forlandet seer ud, som om det var bedækket med et grønt Tæppe, næsten som Moslaget i vore Skove. Ogsaa alle fine Græstæpper befordrer i høi Grad Tilslikningen". I fornævnte Grev Reventlows Skrifts gives, efter Meddelelse fra Prof. Nolte i Kiel, en nærmere Beskrivelse af Vegetationens Fremskriden paa Vaderne: „Naar Bunden ved indtrædende Ebbe bliver tør, viser der sig hyppig paa den nogle smaa grønlige Traade (Conserver) der gjøre Overfladen slibrig. Over dette slibrige Lag leirer der sig med den indtrædende Flod ny Slik, paa hvilken der igien fremkommer Conserver. Nu vise de saakaldte Ovellere sig. Disse (Salicornea herbacea L., Aarig Salturt. Hornem.) ere de første phanerogame Planter, med Ledbygning og grønlig Farve. De forberede Jordbunden for de følgende Saltvæxter og efterhaanden for Græsbeklædningen. Efter Ovellervegetationen viser der sig to Slags Sandvæxter, fremdeles Fiirling, Gaasefod, laaden Salturt og tornet Sodaurt." Derefter danner der sig en ny Vegetation af nærende Saltplanter. Blandt disse mærkes to Arter Limonurt, Strand-Aster, Strand-Veibred, Strand-Trehage, Strand-Bynke, almindelig Sandkryb, forskjellige Arter Melde, Kogleax og langkapslet, knoldet Siv. Til disse slutter sig nu som særdeles vigtig Andelen (Strand-Rapgræs), som i Forbindelse med den knoldede Siv danner det tætte Underlag for den nye Græsvæxt. Om Vadernes Udstrækning see ogsaa Tonder Amts Beskrivelse, i Sp. D. S. 128.

i mægtige Bakkelag dække Kysten mod Vest, i en Længde af 4—5 M. og naae her en Høide af henimod 200 Fod. Mindre høie men af en endnu større vest-østlig Udbredning ere Flyvesandsbakkerne paa Romø. Disse Klitter hvile endnu paa Levninger af en ældre Kystlinie, som vistnok uafbrudt har strakt sig fra Skallingen ved Hjerting til Klitterne i Eidersted, saaledes som den endnu fra Skallingen mod Nord strækker sig saa at sige uafbrudt til Hanstholm*).

---

*) I „Bidrag til Skildringer af Danmarks geographiske Forhold i deres Afhængighed af Landets indre geognostiske Bygning", Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Fest i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag d. 6te Octbr. 1858, omhandler Conferentsraad Forchhammer ogsaa disse eiendommelige Kystforhold samt den hele Bassindannelse mellem Vesterhavsøerne og Fastlandet. Disse Betragtninger ere af høi Interesse, hvorfor Udgiveren tillader sig at lade dem aftrykke her.

„Fra Hansted paa Kridtøen Hanstholm strækker Kysten sig mod S. S. V. til Agger og derfra lige fra N. til S. indtil Skallingen ved Hjerting; derfra fortsætter den sig over Øerne Fanø, Sylt, Amrom til det yderste vestlige Punct af Eiderstedt i Sognet St. Peter. Denne hele Kyst er flad og sandet, med Undtagelse af enkelte deformige Bakker, som have sig frem af Klitterne. I det nordlige Parti omkring Liimfjorden bestaaer disse af Kridt og Liimsteen, (Hanstholm, Bulbjerg), ved Agger og Bovbjerg er det Leer af Rullesteensformationen, ved Skallingen er det Limonitsandets faste Lag af Brunkulformationen. Paa Sylt er det deels høie Klitter af Rullesteensleer, deels Brunkulformationen, paa Amrom er det igjen Rullesteensformationen og paa St. Peter er det Sandklitter. Et Forhold giver denne Kyst en ganske eiendommelig Charakteer: det er de store, ved Siden af hinanden liggende Basins, der ledsage Kystlinien paa sin hele Strækning. Imellem Hanstholmen og Liimfjorden ved Agger finde vi fra N. til S. Bleg Søen, Nors Søen, Vestervandet Sø, Sjørring Sø, Hassing Sø og Flad Sø; saa kommer Liimfjordens vestlige Bredninger, nu forbundne med Vesterhavet ved den i 1825 dannede Aggercanal; derpaa træffe vi atter en Række Indsøer og Fjorde, Ferring Sø, Nissumfjord, Stadilfjord og den store Ringkjøbingfjord, S. for denne Tulsø, Hoebugten og Hjerting Revier og dernæst Havet mellem Vestkysten af Slesvig og den ydre Dræke. Denne Bygning af Landet er høist eiendommelig og medens man blot ved at see paa et Landkort kunde være tilbøielig til at troe, at disse Søer vare Lagundannelser, fremkomne ved en Sandrevle opkastet af Havet, viser et Studium paa Stedet selv, at Begrændsningen mod Havet dannes af en langt ældre Dannelse, der har afgivet de faste Punkter, om hvilke Sandet har leiret sig. Dette træder især stærkt frem ved Yderøerne ved den slesvigske Kyst, hvor de ældre Dannelser spille Hovedrollen, og selv paa den lange smalle Landtunge ved Hornum paa Sylt, hvor man ved det første Øiekast kun seer Sand, finder man ved en nøiere Undersøgelse en ældre fast Kjærne af Brunkulformationens Leer".

Ved at kaste et Blik tilbage paa denne Vandring fra Øst til Vest gjennem Hertugdømmet vil man modtage et broget Indtryk af de vexlende Naturforhold, der give denne Landsdeel en særegen Interesse for Betragtningen. Til nærmere at sammenfatte disse for Slesvig eiendommelige stærke Overgange, ville vi lade Øiet løbe tilbage i modsat Retning fra Vest til Øst efter en Linie, som vi ville drage fra Ording i Eidersted til Gjelting i Angel. Vi ville da først træffe det hvirvlende Flyvesand, pludselig gaae over til den saftgrønne Marsk med dens græssende Kvæghjorder. Denne vil atter afbrydes af det vestlige Høidestrøgs Rugmarker og ved Nordvestvinden kuede Skove. Derfra vil Øiet mod Øst overfee Trenens engomkrandsede Løb og en lav Hedestrækning, hvor endnu den brune Lyng giver Grundfarven. Naar denne er passeret, hæver Landet sig pludselig med sandede, tildeels lyngklædte Bakker, Rug- og Boghvedemarker, Skove af Eeg og Bøg, Skovmoser og langstrakte Søer. Medens Udsigterne her ere vexlende, ville vi strax derefter i det fede Angel næsten være berøvet ethvert Blik paa Egnen af de levende Hegn, der tæt omgive alle Veie; kun af og til afbrydes de af løvrige Bøgeskove eller kan Blikket finde Vei gjennem et Led til det rødbrune græssende Kvæg og de rige Kornmarker. Det uoverskuelige Vesterhav var Liniens Grændse mod Vest, og den slutter nu ved Østersøens mindre bevægede Havflade med Udsigter til de frugtbare Øer, Als og Ærø.

Ved at omhandle Danmarks Grændser have allerede de omgivende Have og de fra samme indskydende Fjorde fundet deres Beskrivelse; ligeledes ville **Vandløbene** og **Indsøerne** finde Omtale i en forholdsmæssig Detail ved de enkelte Amter og Landskaber. De ville derfor kun blive nævnte her til en Oversigt.

Da Landets Høideryg ligger nærmere Østkysten end Vestkysten, følger det deraf at Vandstrømmene, der gaae mod Vest, have et længer (men ogsaa et langsommere) Løb end de, der have deres Udløb mod Øst. Mod Vest løbe til Vesterhavet Kongeaaen ogsaa kaldet Skodborg-Aa, der udspringer i Ødis Sogn og paa en Strækning gjør Grændsen mod Nørre-Jylland; Flads-Aa (Gram Aa) og Gjels-Aa, der (hver med et Løb af c. 6 M.) omtrent en Miil vesten for Ribe forene sig og danne Ribe- eller Nips-Aa, hvilken atter ved Byen optager Hjortvad- eller Tved-Aa (i sit første Udspring kaldet Farris-Bæk) og c. 1/2 M. fra Ribe naaer Havet; Reis-

by-Aa; Brøns-Aa*); Brede-Aa, der dannes af flere sammenstrømmede Bække og løber forbi Løgumkloster**); Vid-Aa, der har et Løb af 8 M., udspringer paa Høiderygens Vestskraaning tæt ved Aabenraa, optager Hvirl-Aa, Grøn-Aa og Sønder-Aa m. fl., løber forbi Tønder; Søholm-Aa (Skovlund-Aa) der optager Haksted-Aa og Lind-Aa; Læk-Aa***); Arl-Aa der optager Bomsted-Aa†); Husum-Aa††). Med Eideren forener sig Trenen, der dannes af Kiels-Aa og Bonde-Aa, der begge komme fra det nordøstlige Angel og forene sig i Træ-Sø. Fra denne tager Trenen sin Begyndelse og løber først en lille Strækning mod Vest, men derefter 5—6 Mile mod Syd, i hvilket Løb den optager paa høire Side Jerrisbæk, paa venstre Side Helligbæk, Jydbæk, Arnsbæk, og Reide-Aa; omtrent 1½ M. fra Frederiksstad vender den sig pludselig mod Vest og forener sig ved denne Stad med Eideren†††). Denne Flod udspringer vel i Holsteen, men af sit 20 Miil lange Løb danner den paa de sidste 15 Mile, nemlig fra Flemhuder Sø indtil Udløbet i Vesterhavet, i sit gamle Løb Grændsen mellem Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, og dens nuværende seilbare Flodseng hører i enhver mercantil Henseende til Slesvig. Paa den foranførte Strækning, paa hvilken den gjennemløber Staden Rendsborg og passerer Frederiksstad og Tønning, danner Eideren tillige en Deel af Eider-Canalen††††) og af denne Grund, samt da Havnene dannes under den slesvigske Kyst, har Hertugdømmet Slesvig Høihedsret over Eiderens Flodseng paa hele denne Strækning. Hen til Rendsborg, hvor Floden meget udvider sig, kaldes den Over-Eider, nedenfor kaldes den Under-Eider. Over-Eideren har i Almindelighed en Dybde af 15—16′, dog paa 2 Steder kun 8¾′, som er Canalens mindste Dybde. Under-Eideren, vest for Rendsborg og indtil Tønning, er passabel for Skibe, som stikke 10—11 Fod, dog kan Vandstanden udfor den holsteenske Landsby Brecholz, ved vedholdende stærke østlige Vande, synke til 6 Fod. Fra Eidermundingen kunne vel

---

*) Om de fornævnte Vandløb see Haderlev Amt S. 2—3.

**) Om Brede-Aa see Løgumkloster Amt S. 97.

***) Om Vid-Aa, Søholm-Aa og Læk-Aa see Beskrivelsen af Tønder Amt Side 117—118, hvor ogsaa Gudskogens sydvestlige Afløb', der gjennem Slusen ved Sydvesthjørne ledes ud i Havet, findes omtalt.

†) See Beskrivelsen af Bredste Amt S. 203.

††) See Beskrivelsen af Husum Amt S. 220.

†††) Om Trenen see Beskrivelsen af Flensborg Amt S. 457—58, Gottorp Amt S. 505, Hütten Amt S. 595.

††††) Om Eider-Canalen see foran S. 6.

Skibe, stikkende 14—15 Fod komme op til Tønning, men de kunne ikke undgaae at passere Steder, hvor der ikkun findes 7—8 Fod Vand med Lavvande*). Eideren optager paa sin høire Bred, foruden Trenen, Sorgen eller Sorgfloden, der nærmest dannes ved Afløbet af den lille Bisten Sø, Schirn-Aa, der fører Vandet fra Witten Sø og Fokbek-Aa**). Paa Slesvigs østlige have følgende Vandløb deres Munding: Løit-Aa eller Fysing-Aa, der dannes af Oxbæk og Vedelbæk, og flyder i Slien***); Lipping-Aa, der flyder i Gjelting Bugt, Langballe-Aa og Svends-Aa, der løbe i Flensborg Fjord†); Fiskbæk, der flyder i Nybøl-Nor og Borup Bæk, der flyder i Alssund††); og endelig Taps-Aa, der løber i Heilsminde†††).

Af Indsøer skal her kun være at nævne de betydeligste. Disse kunne enten henføres til Klassen af de langstrakte dybe Søer, der dannes i Rullesteensandet og hvilke som oftest ligge gruppeviis, saadanne ere Jels Søerne i Haderslev Amt, Hastrup-Sø og Søgaard-Sø i Aabenraa Amt, Oversø, Sankelmark-Sø og Træ-Sø i Flensborg Amt, Lang-Sø, Isted-Sø og Arnholt-Sø i Gottorp Amt, Witten-Sø, Bisten-Sø og en mindre krateragtig Sø i Hütten Amt; eller Søer, der tidligere have været Dele af Havet og enten ere blevne skilte fra dette ved Inddigninger, saaledes som Aventoft-Sø, Bondesgaarde Sø og Botslot-Sø i Tønder Amt; eller opstaaede ved en Lagundannelse saasom Svans-Sø og Himmelmark-Sø i Svanseu og Goos-Sø i Dänischwohld. Den betydelige Indsø Haderslev Dam er opstaaet ved Opdæmning.

---

*) Mellem Flemhuder Sø og Rendsborg føre Broer over Eideren ved Sluserne Königsförde og Kluvensick, men paa dens øvrige Løb kun ved Rendsborg. Af Færger mærkes Ler Færge paa Veien fra Rendsborg over Hamdorf, Hohner Færge paa Landeveien fra Rendsborg over Hohn, Bargen Færge, som fører fra Erode, Süderstapel Færge, Frederiksstads store Færge, der danner Hovedforbindelsen mellem Marsklandene nord og syd for Eideren og Færgen fra Tønning i nordøstlig Retning til Wollersum, vest for Flækken Lunden i Ditmarsken. Desuden flere Steder mindre Færgesteder for enkelte Personer.

Fra Egnen ved Hamdorf i Hohn Sogn er Eideren forsynet paa den slesvigske Side med Sommerdiger til Tielen, hvorfra store Vinterdiger følge Eiderens høire Bred.

Om Eideren see Baggesen „Den danske Stat i Aaret 1860" II. S. 165—66.

**) Om Sorgen, Schirnaa og Fokbek-Aa see Hütten Amts Beskrivelse S. 595.

***) See Gottorp Amts Beskrivelse S. 505.

†) See om disse 3 Aaer Flensborg Amts Beskrivelse S. 458.

††) Om disse see Aabenraa Amts Beskrivelse S. 326.

†††) See Haderslev Amts Beskrivelse S. 2.

Befolkningen og dens Erhverv.

Nogle Resultater af den sidste Folketælling i Hertugdømmet Slesvig.

Skjøndt hele det danske Monarchies Befolkningsforhold er behandlet i Afdelingen om det danske Monarchie i Kongerigets Beskrivelses almindelige Deel vil her dog, da der senere er foretaget en almindelig Folketælling i Aaret 1860, nogle af dennes vigtigste Resultater for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende blive at meddele og derhos ogsaa at fremhæve de Forandringer, som denne sidste Folketælling viser i Sammenligning med den foregaaende fra 1855*).

Efter Folketællingen den 1ste Februar 1860 var Folkemængden i Hertugdømmet Slesvig (Mdkj. 204,323, Kvkj. 205,584) . . **409,907**
Medens Tællingen den 1ste Februar 1855 viser (Mdkj. 197,979, Kvkj. 197,881) **395,860**
Tilvæxten altsaa **14,047**

eller procentviis 3,55, den aarlige Gjennemsnitstilvæxt 0,70. I Kjøbstæderne har Tilvæxten viist sig at være 2,35, paa Landet 3,81 Procent. Hvorledes det forholder sig med Tilvæxten i de enkelte Kjøbstæder viser den efterfølgende Tabel:

	Befolkningens Størrelse. 1855.	1860.	Den procentvise Tilvæxt.
Flensborg	18872	19682	4,29
Slesvig	12411	12197	÷ 1,72
Haderslev	7477	8012	+ 7,16
Aabenraa	4920	5133	4,33
Husum	5079	4816	÷ 5,18
Ekernførde	3931	4325	+ 10,02
Sønderborg	3997	3894	÷ 2,58
Tønder	2909	3216	+ 10,55
Tønning	3077	3069	÷ 0,26
Frederiksstad	2449	2347	÷ 4,16
Burg	2297	2314	+ 0,74
Ærøeskjøbing	1712	1713	0,06
Garding	1580	1656	0,81
Tilsammen	70711	72374	2,35

Indvaanerne af Flækkerne ere i det Ovenstaaende regnede til Landbeboerne. Efterstaaende Tabel viser at Folketilvæxten i disse har været større end i Landdistricterne, ja endog større end i Kjøbstæderne.

*) Statistisk Tabelværks 3die Række 1ste Bind.

	Befolkningens Størrelse. 1855.	1860.	Den procentvise Tilvækt.
Arnæs	951	1071	12,62
Bredsted	2004	2165	8,03
Christiansfeld	679	681	0,29
Høier	931	1041	11,82
Kappel	2545	2700	6,09
Lyksborg	767	789	2,87
Løgumkloster	1336	1419	6,21
Marstal (p. Ærø)	2473	2590	4,73
Nordborg (p. Als)	1289	1304	1,16
Vyk (p. Før)	899	1006	11,90
Tilsammen	13874	14766	6,43

Den specifike Befolkning i Landdistricterne (Flækkerne ikke medregnede) viser sig saaledes:

	Folketal pr. geogr. □ Miil. 1855.	1860.		Folketal pr. geogr. □ Miil. 1855.	1860.
Hvidding Herred	995	1048	Hadersley H.	2239	2366
Nørre-Rangstrup H.	1031	1118	Landskabet Eidersted, Vesterdelen	2461	2411
Tønder H. og Løgumkloster Birk	1043	1123	Landskabet Stapelholm	2339	2416
Slogs H.	1105	1127	Bøking H.	2374	2457
Vis H.	1141	1198	Ekernførde H. nordlige Deel (Svansen)	2461	2534
Sønder-Rangstrup H.	1170	1223	Ekernførde H. sydlige Deel (Dänischwold)	2534	2575
Kalslund H. og Ribe Provsti	1207	1249	Landskaberne Nordstrand og Pelworm	2496	2603
Den Amrum	1270	1284	Den Femern	2679	2622
Ugle H.	1272	1418	Strukstrup, Satrup og Morkjær H.	2755	2801
Krop og Meggerdorf H.	1382	1433	Den Før	2799	2856
Frøs H.	1483	1523	Ny Herred (med Nykirke Sogn.)	2878	2937
Gram H.	1453	1532	Nordborg og Egen H.	2940	2961
Bredsted Amt	1472	1574	Sønderborg og Augustenborg H.	3219	3233
Kjær H.	1477	1575	Slis og Füsing H.	3115	3241
Den Romø	1650	1641	Kappel H.	3335	3413
Lø- og Møgeltønder H.	1816	1866	Husby H. (med Munkbrarup Sogn)	3366	3415
Husum Amt	1782	1892	Nybøl H. og Varnæs Birk	3566	3661
Arens og Treia H.	1801	1903	Den Ærø	4846	4972
Den Sild	1831	1913			
Høier og Vidding H.	1944	1975			
Hohn H.	1878	2018			
Ris H.	1948	2039			
Lundtoft H.	1967	2103			
Hütten H.	2219	2256			
Tyrstrup H.	2169	2285			
Landskabet Eidersted, Østerdelen	2365	2361			

Femern og Romø ere de eneste Landsdele som vise en Aftagen. Man kan dog ikke af de forelagte Data see Grunden hertil. Femerns Clima og Jordbundsforhold, der skal give Anledning til Febre, kan muligviis have bidraget. For Romø kan man vel ikke forsøge at give nogen Forklaring, da Indvaanerantallet paa den til Slesvig hørende Deel, som kun er 485, er for ringe til at jo enhver Slutning vil have Risicoen af at ganske tilfældige Omstændigheder dog sluttelig vise sig at have gjort Udslaget. Hverken Svansen eller Dänischwold have en Folkemængde eller Folketilvæxt som svarer til disse rige Landskaber; men Grunden hertil ligger noksom klart for Dagen i de uheldige Godsforhold og det endnu overveiende Tidsfæste.

Af 1000 Mennesker af begge Kiøn hørte efter Folketællingerne i 1855 og 60 til:

		1855.	1860.
1.	a. Geistligheden og Lærerstanden	15,87.	16,15.
	b. Private Medhjælpere hos Førstnævnte	0,51.	0,61.
2.	a. Civile Embedsmænd	8,58.	8,85.
	b. Private Medhjælpere hos Førstnævnte	1,69.	1,64.
3.	Fast Ansatte i underordnede Poster	9,87.	10,31.
4.	Militairstanden: Officererne	1,02.	1,13.
5.	— Underklasserne	5,97.	4,00.
6.	Privatiserende Videnskabsmænd	5,01.	5,25.
7.	Pensionister	36,31.	19,55.
8.	Capitalister	8,04.	8,25.
9.	De, som leve af Jordbrug	353,93.	383,17.
10.	De, som leve af Søen	35,21.	38,80.
11.	De, som leve af Producters Forædling	218,84.	220,15.
12.	De, som leve af Handel	53,31.	55,64.
13.	Dagleiere og Arbeidsmænd, samt de, der henhøre til Tyendeklassen uden fast Tjeneste	213,07.	209,39.
14.	De, som ikke drive nogen bestemt Næring	9,21.	6,54.
15.	Almissenydende	23,03.	20,37.
16.	Arrestanter og Fanger	0,53.	0,30.

Naar den ovenstaaende Liste, der omfatter foruden Hovedmænd og Medhjælpere i de forskjellige Klasser tillige disses Familier og Tyende, viser en betydelig Aftagen blandt Pensionisterne fra 1855 til 1860, da har dette sin særlige Grund deri, at man til disse havde i førstnævnte Aar regnet Aftægtsfolk over hele Hertugdømmet, medens man i 1860 havde i den dansktalende Deel henført dem til Klassen af dem, der ernære sig af Jordbrug. Den store Forøgelse i sidstnævnte Klasse forklares ogsaa herved.

Ved at sammenligne de enkelte Samfundsklasser med de tilsvarende

i Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen er det fremtrædende at **de, som leve af Søen**, ere talrigere her. I 1860 er Forholdstallet for Kongeriget 27,73, for Holsteen 24,86. Antallet af Hovedpersonerne i denne Klasse var i Slesvig i dette Aar 5,634 (foruden 48 Fruentimmer); i Kongeriget 13,791 (foruden 136 Fruentimmer); i Holsteen 4,723 (foruden 32 Fruentimmer). Til Forklaring heraf maa det bemærkes, at der drives en betydelig Fragtfart fra flere af Hertugdømmet Slesvigs Byer, saasom Aabenraa, Flensborg, Sønderborg, Ærøeskjøbing, Kappel og Marstal. Fra de trende sidstnævnte samt fra Arnæs og Maesholm haves derhos en betydelig Handel med indenlandske Forbrugsartikler, navnlig Fødevarer. Til denne Klasse hører ogsaa de talrige Fiskere i Slesvig By og i Ekernførde, ligeledes Østersfangerne ved Sild og Før samt de Mange, der fra disse Øer tage Hyre i udenlandsk Fart og som for en stor Deel ere talte med, da de paa den Tid Folketællingen foregaaer findes i deres Hjemstavn.

Af **fremmede Religionsbekjendere** havde Hertugdømmet Slesvig d. 1ste Februar 1860: Herrnhutter 412 (162 Mandf., 250 Fruent., alle i Christiansfeld); Tydsk Reformeerte 225 (145 M., 80 F., fordeelte over hele Hertugdømmet); Fransk Reformeerte 22 (11 M., 11 F., paa forskjellige Steder); Remonstrantisk Reformeerte 126 (67 M., 59 F., alle i Frederiksstad); Mennoniter 88 (49 M., 39 F., 61 i Frederiksstad, de øvrige paa forskjellige Steder); Romersk Catholske 584 (340 M., 244 F., i Flensborg 60, i Slesvig 43, i Frederiksstad 73, paa Nordstrand 182*), de øvrige paa forskjellige Steder); Græsk Catholske 2; Anglikanere 95 (47 M., 48 F., deraf 81 i Flensborg, sandsynligviis alle Jernbaneembedsmænd og Betjente med Familier); Baptister 18 (7 M., 11 F., deraf 16 i Byen Slesvig); Mosaiter 527 (275 M., 252 F., 60 i Flensborg, 10 i Hadersley, 32 i Aabenraa, 1 i Sønderborg, 11 i Tønder, 1 i Husum, 6 i Tønning, 112 i Slesvig, 185 i Frederiksstad, 1 i Ekernførde, 8 i Burg, 8 i Byk, 2 i Arnæs og 14 i Kappel, 15 paa forskjellige Steder i Landdistricterne); 9 Mormoner (5 M., 4 F.).

Agerdyrkning og Kvægavl.

Ligesom det øvrige danske Monarchie er Hertugdømmet Slesvig overveiende et Land der driver **Agerdyrkning og Kvægavl** i Forening som Hovednæringsvei. Folketællingslisterne vise vel at i Kongeriget den procentvise Andeel er større, saaledes for 1860 af 1000 Indvaanere 454, medens for Slesvig kun 373, men hertil maa dog bemærkes, at

*) Af disse 33 Jansenister.

der for den tydsktalende Deel af Hertugdømmet, som ovenfor anført, ikke er tillagt Antallet af Aftægtsmænd og disses Familier, hvilket har været Tilfældet for hele Kongeriget. Ogsaa maa der tages Hensyn til at Klassen af Dagleiere m. fl. (13) er i Slesvig opført med 209 af 1000, medens den i Kongeriget kun ved Tællingen i det fornævnte Aar viser 151 af 1000. Disse talrige Dagleiere i Hertugdømmet ere for en stor Deel til Anvendelse for Agerbruget, medens det differerende Forholdstal i Kongeriget for en Deel gaaer ind under Huusmandsklassen, uden at dog de ydre Vilkaar væsentlig divergere. De efterfølgende Uddrag af Listerne over Antallet af Heste, Hornkvæg, Faar og Sviin i Aaret 1861, hvilke Lister fornylig ere blevne publicerede fra det statistiske Tabelværk, ville udvise den Eiendommelighed for Hertugdømmet Slesvig, at Kvægholdet i denne Landsdeel forholdsviis er større end i Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen, men ogsaa meget stort i Sammenligning med andre Lande. Grunden hertil er at søge i Landets Beskaffenhed med store Marskstrækninger paa Vestkysten, store Engstrækninger i Landets Midte samt den eiendommelige Indhegningsmaade paa Østkysten med levende Hegn, der i høi Grad begunstiger Kvægets Græsning. Dertil kommer, at talrige Studehjorder føres nordfra til Fedning i Slesvigs Marskegne, navnlig i Eidersted. Sønderjydens Forkjærlighed for Kvægdriften og Kvæghandelen, der ikke viger Nørrejydens, er et Moment, som i denne Henseende ogsaa maa komme i Betragtning *). Tager man Hensyn til det egentlige Agerbrug da staaer dette blandt

*) Om denne Forkjærlighed og Interesse for Kvæget indeholder Pastor J. Kochs Artikel: „Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere. En Skildring, nærmest grundet paa Jagttagelser i Burkal og tilgrændsende Sogne" i Slesvigske Provindsialefterretninger, 1ste Hefte, August 1858, følgende Yttringer: „Denne Interesse lægger sig for Dagen paa mangfoldige Maader. Naar Bonden om Vinteren faaer Fremmede, kan man være vis paa, at de ikke have været en halv Time under hans Tag, før de have været ude „at see sig lidt for i Baasen" (Stalden) eller som det ogsaa hedder „at mønstre Kræet" (Kreaturerne). Er det om Sommeren, da fører han dem ud paa Marken, men ogsaa her er Opmærksomheden saa udelukkende rettet paa Kvæget, at Sæden kun faaer et ganske flygtigt Overblik. Denne medfødte Sands og Interesse for Kreaturerne aabenbarer sig da ogsaa stundom ved en næsten vidunderlig Memoria bestialis, om jeg saa maa kalde det; naar de have seet et Kreatur een Gang, ere de i Stand til at gjenkjende det mellem hundrede andre og kunne efter lang Tids Forløb beskrive dets Udseende". Kvægmarkederne, af hvilke der holdes en utrolig Mængde i Tønder og Husum, spille som en Følge heraf en overordentlig vigtig Rolle i de fleste Bønders Liv, og koste dem baade mange Penge og megen Tid, der kunde anvendes fordeelagtigere i Hjemmet; men de ere nu engang for dem idetmindste hvad de olympiske Lege vare for Grækerne og Festerne i Jerusalem for Jøderne; derfor forsømmer en nogenlunde velhavende Mand sjeldent noget Marked, selv om han hverken har ifinde at kjøbe eller sælge".

Bønderne paa ingen Maade høit, kun langsomt gaaer den slesvigske Bonde frem til Forbedringer og det sees til Exempel vidt og bredt om i Landet, at den gamle besværlige Hjulplov benyttes istedenfor den lettere Svingplov*). Kobbelbrug med reen Brak er almindelig paa de større Eiendomme; for Meierivæsenet nyde disse med Rette stor Berømmelse. Paa de mindre Eiendomme er Kobbeldriften med Heelbrak nu mere almindelig end før, og navnlig gjælder dette paa Østkysten og i Nordslesvig; det mellemste Landstrøgs daarligere Jordbund tillader ikke mange Sædarter efter hinanden og her forekommer forskjellige Behandlingsmaader, af hvilke en her til Exempel skal nævnes efter en Beretning fra Slogs Herred: „Man pløier en Græsmark 2 Gange, først tyndt saa tykt, til Boghvede, som da saaes paa aaben Fure og derefter nedharves. Om Efteraaret gjødes Boghvedestubbene, Gjødningen pløies

*) Jeg skal nævne nogle Yttringer i Beretninger fra den seneste Tid om Agerdyrkningsredskaber: fra Haderslev Herred: „Den almindelige Svingplov bruges ikke saa sjelden, men har ikke kunnet fortrænge den gamle Hjulplov"; fra Skodborg Sogn: „Af Agerdyrkningsredskaber bruges meest den sædvanlige Hjulplov, men dog ogsaa Svingploven"; fra Slogs Herred: „Tunge Hjulplove er det næsten udelukkende Pløieredskab, de Indfødte hade Svingploven, især det at gaae i Furen bag Ploven". I samtidige Beretninger fra Nordslesvig seer man dog at Svingploven der har fundet Udbredelse paa mange Steder. I Artiklen „Angel og Angelboerne" i Slesvigske Provindsialefterretretninger, 4de Hefte, Juni 1860 bemærkes: „Man kan ikke nokkom forundre sig over, at et saa opvakt Folk staaer saa langt tilbage i dets Hovednæringsvei, Landvæsenet. Men ogsaa dette er en Følge af Beboernes høie Tanker om sig selv. Efter deres Mening kan Intet overgaae deres Landbrug, og dog kan man vist uden Overdrivelse sige, at de ere omtrent et halvt Aarhundrede tilbage i Tiden. Man falder i den største Forundring, naar man kommer til det høitpriste Angel og blandt Andet seer, at man endnu overalt bruger Hjulploven, dette usalige dyrplagende Redskab, der staaer for os Andre som en dunkel Drøm fra Barndommens Tid. Ja Angelboen er saa langt tilbage, at han aldeles intet Begreb har om et velindrettet Landbrug, ikke kan gjøre sig nogen Forestilling om, hvad Jorden kan frembringe og derfor aldeles ikke vil troe det, naar man fortæller ham, hvad vel denne Eiendom i Kongeriget vilde give af sig, men ligefrem antager, man vil binde ham noget paa Ærmet". I fornævnte Artikel „Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere. En Skildring, nærmest grundet paa Jagttagelser i Burkal og tilgrændsende Sogne", af Pastor J. Koch, i Slesvigske Provindsialefterretninger, 1ste Hefte, August 1858, yttres: „Med Undtagelse af de større Gaarde, paa hvilke en nyere Driftsmaade er indført og nogle af de vestlige Byer, staaer Agerdyrkningen paa et meget lavt Trin. I denne Henseende er Befolkningen yderst conservativ; Sønnen stiller sin tunge Hjulplov, der undertiden trækkes af 4 Heste, nøiagtig i de samme Furer som hans Fader gjennem mange Slægtfølger. Brakning anvendes ikke; i Stedet derfor træder Boghvede, efter hvis Indhøstning Jorden gjødes og (ofte seent ud paa Efteraaret) besaaes med Rug to Aar i Rad; derefter ligger Marken i 6 til 7 Aar til Føde for Kvæget".

ned og da saaer man Rug og næste Efteraar saaer man atter Rug i den samme Mark uden Gjødning. Derefter lægger Marken gjerne 6 Aar til Græs. Foruden disse almindelige Sædeindtægter har ogsaa enhver Gaard nogle smaa lave Marker, der bruges til Havre, blaa Foderkartofler og Byg til Husets Behov". I Marsken har Agerbruget i de sidste Aarhundreder næsten ikke undergaaet nogen Forandring. En regelmæssig Kobbeldrift hører til Sjeldenhederne her og Driftsmaaden er i det Hele saa forskjellig at der vel ikke kan være Tale om noget herskende Syftem. I flere Marskegne bliver Jorden behandlet som Alsæd og en anden Deel bestandig benyttet som Græsgang, medens en tredie Deel derimod er en afvexlende Afbenyttelse underkastet, ja der gives, navnlig i det Eiderstedske, Jord som i over et Aarhundrede har været lagt ud til Græsning. Frugtbarheden i Marsken kan være saa stor, at man paa et Areal, som svarer til en dansk Tønde Land, ofte har 30—36 Tdr. Havre eller 25—30 Tdr. Byg, eller 12—14 Tdr. Hvede eller 14—20 Tdr. Raps. Meieriväsenet spiller i Marsken en underordnet Rolle og Jorderne benyttes, forsaavidt de ikke, hvad dog kun for en mindre Deel er Tilfældet, ere udlagte til Afgrøde (Hvede, Vinterbyg, Rapssæd, Bønner og Havre), fornemmelig til at fede Oxer, som opkjøbes i Jylland og i de magrere Egne i Hertugdømmet og igjen i fedet Tilstand udføres til England og Hamborg.

Om **Jorddelingen** indeholdes i dette Skrifts specielle Deel Oplysninger ved de enkelte Amter. Særligt er det at bemærke, at i de friisiske Districter i Tønder, Bredsted og Husum Amter samt paa Nordstrand og Pelvorm, paa Halligerne og i Eidersted ligesom og i Landskabet Stapelholm og paa Femern er Jordudstykningen fri, alene med Undtagelse for Bredsted og Husum Amters samt Stapelholms Vedkommende, med den Indskrænkning som følger for Geestens Vedkommende med Hensyn til Stavnene (see herom Sp. D. S. 204, 221, 598). Til de betydeligste Eiendomme høre de adelige Godser, 118 i Tallet (om disse see Sp. D. S. 629 flg. hvor de alle findes opregnede), Meierigaardene, som ere aflagte fra de adelige Godser, 53 i Tallet, Cancelligodserne, 9 i Tallet, de fra de forhenværende augustenborgske og graasteenske Godser frasolgte Eiendomme, de saakaldte Frigaarde i Hadersleb Amt.

Det almindelige Navn for Bondens frie Eiendom er i de sønderjydske Districters nordlige Deel **Gaard**, sydligere **Boel** og ned mod Sydgrændsen „**Hufe**". **Stavn** er som foranført en Inddeling henhørende til Landets sydvestlige Deel. I Marskdistricterne haves ikke nogen Inddeling efter Gaarde, og Benævnelserne Hof og Heuberge gaae alene paa Bygningerne. Der skjelnes her mellem større og mindre Steder. Gaardene deles igjen i Dele, saasom $^1/_2$, $^1/_4$ o. s. v. I Henseende til den Ret Gaardmanden har til sin Gaard haves enten **frie Bønder-**

gaarde eller Arveforpagtningsgaarde og Fæstegaarde. Arveforpagtningseiendommene ere opstaaede deels ved Salg af Domainer og deels ved Parcellering af adelige Godser. Paa Domainegodset søges Arveforpagtningsqualiteten nu afløst. Af Fæsterne ere de fleste Tidsfæstere, navnlig til Godserne i Svansen og Dänischwold. Fæstestederne paa Statens Gods ere i fri, arvelig Besiddelse, men Fæsterne maae ved Tiltrædelsen erlægge Fæstepenge. Den næste større Klasse af Eiendomme ere **Kaad** eller **Kaadnersteder** der svarer til Huse med Jord (i Haderslev Amt Toftegodser, Landboelsteder, Forbedelsessteder Sp. D. S. 5, i Aabenraa Amt Toftboelsteder Sp. D. S. 327, i Svansen og Dänischwold Wurthsitzerstellen Sp. D. S. 645, Parcelsteder og Coloniststeder i forskjellige Dele af Landet). De mindste Eiendomme ere **Indersteder**, der atter enten have et lidet Jordtilliggende, som oftest kun en Kaalhave, eller ere ganske uden Jord.

I den specielle Deel findes ogsaa anmeldt **Landmaalene** i de forskjellige Dele af Landet, saaledes det gamle Landmaal efter Mark Guld og Mark Sølv i Sundeved og Angel (S. 368 og 459), i Angel efter Byskjep eller Heidscheffel (S. 460), paa Femern efter Drömbtsaat (S. 670). Almindeligst skeer Landmaalingen efter Tønder Land og efter Dagslet (Demat). Tønde Land gjælder især for Geesten og er af forskjellig Størrelse; 320 □ Vaand*), 260 □ V. (Skattetdr.), 240 □ V. og 192 □ V., i Marsken maales efter Dagslet, hvilket Maal dog ogsaa benyttes paa den nærmest liggende Geest. I Tønder Amt er Dagsleten = 180 □ Vaand à 9 Alen, fordeles igjen i 10 Ammersaat. I den sydlige Deel af Marsken regnes en Dagslet for 216 □ Vaand (à 8 Alen), den deles i 6 Saat eller Scheffelsaat. Paa Sild regnes efter Lestal (ɔ: Læstal), hvoraf 4 paa en Dagslet; Græslandet beregnes efter Beltring (ɔ: saa meget som en Ko i et Tøier af passende Længde kan afgræsse i 2 Stader, 1 om Dagen og 1 om Natten).

De vigtigste Resultater af Tællingen af **Kreaturer** den 15de Juli 1861 i Hertugdømmet Slesvig, skal nu her meddeles efter Statistisk Tabelværk, 3die Række, 3die Bind. Herefter fandtes den nævnte Dag Hertugdømmet:

Heste	72,333	Stkr.
Hornkvæg	390,001	„
Faar	362,219	„
Sviin.	87,867	„
Samlet reduceret Kvægstyrke**)	556,689	Stkr.

*) Ordet Vaand, der hører hjemme paa Vestkysten og flere Steder i Hertugdømmet, benyttes istedetfor Rode, der er en Efterligning af det tydske Ruthe.

**) Som Enhed for Reduktionen er benyttet:
en Hest = $1\frac{1}{2}$ Stkr. Hornkvæg.
et Faar = $\frac{1}{10}$ — —
et Sviin = $\frac{1}{4}$ — —

Kreaturholdets Størrelse pr. □ Miil var til samme Tid:

Heste	446	Stkr.
Hornkvæg	2,407	„
Faar	2,236	„
Sviin	542	„
Samlet reduceret Kvægstyrke	3,435	Stkr.

Kreaturholdets Størrelse pr. 1000 Mennesker var til samme Tid:

Heste	176	Stkr.
Hornkvæg	951	„
Faar	884	„
Sviin	214	„
Samlet reduceret Kvægstyrke	1,357	Stkr.

I de forskjellige Overøvrighedsdistricter etc. i Hertugdømmet Slesvig var Kreaturholdet den 15de Juli 1861:

	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Sviin.	Samlet reduceret Kvægstyrke.	Areal i □ Miil.
	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	
Staden Flensborg	560	710	423	578	1,737	0,6
Flensborg Amt	5,183	32,473	20,356	7,921	44,263	16,7
Aabenraa Amt	4,675	26,541	18,842	5,031	36,696	12,1
Sønderborg Amt	3,542	17,419	14,778	5,644	25,621	6,3
Nordborg Amt	2,730	11,284	17,630	4,462	18,258	3,8
Hadersleb Amt	13,791	74,858	57,225	14,399	104,867	32,8
Tønder og Løgumkloster A.	9,235	57,374	85,523	7,023	81,536	27,7
Husum Amt	4,365	19,768	26,869	3,904	29,978	8,8
Bredsted Amt	2,554	14,110	18,274	2,395	20,367	7,0
Landskabet Eidersted	4,065	31,128	41,144	2,272	41,908	6,0
Gottorp Amt	7,517	38,518	26,161	10,899	55,134	15,2
Hütten Amt	5,326	25,803	15,193	6,972	37,054	10,3
De sluttede adelige Godser	6,007	32,162	14,941	14,515	46,245	12,4
Femern Amt.	2,782	7,753	4,860	2,052	13,025	2,0
Kjøbstæderne	2,818	6,797	4,551	3,020	12,234	1,2
Landdistricterne	69,515	383,204	357,668	84,847	544,455	160,1
Tilsammen	72,333	390,001	362,219	87,867	556,689	162,0

I Hertugdømmet Slesvig verserede Qvægstyrken paa □ Milen mellem 6,985 (Landskabet Eidersted) og 2,651 (Flensborg Amt). Ligesom Kvægstyrken, sammenlignet med Arealet, i det Hele var størst i Hertugdømmet Slesvig, saaledes var Landskabet Eidersted den Underafdeling i Monarchiet, hvor Kvægholdet i Sammenligning med Arealet var størst.

Sammenligner man nu de forskjellige Underafdelinger i Slesvig efter Kvægstyrkens forskjellige Forhold til Folkemængden, saaledes at man sætter den Underafdeling øverst, i hvilken det største Antal Qvæg fandtes i Forhold til Folkemængden, da viser sig en meget stor Forskjellighed:

	Paa 1000 Individer.	
Landskabet Eidersted	2,244	Stkr. Kvæg.
Tønder og Løgumkloster Amter .	1,725	—
Hadersleb Amt	1,603	—
Bredsted —	1,580	—
Flensborg —	1,437	—
De sluttede adelige Godsdistricter	1,579	—
Husum Amt.	1,266	—
Femern —	1,358	—
Aabenraa —.	1,322	—
Hütten —	1,288	—
Gottorp —	1,109	—
Sønderborg —	1,066	—
Nordborg —	928	—

I Landskabet Eidersted findes saaledes i Forhold til Befolkningen 142 pCt. mere Kvæg end i Nordborg Amt.

I Hertugdømmet Slesvig fandtes den fornævnte Tællingsdag:

Heste . . . . . ialt 72,333, nemlig:
- Hingste, 2 Aar og derover 524.
- Vallakker — — 27,791.
- Hopper — — 35,681.
- Føl og Plage under 2 Aar 8,337.

Hornkvæg. . . . . ialt 390,001, nemlig:
- Tyre, 2 Aar og derover . . 3,536.
- Stude — — . . 57,994.
- Køer — — . . 217,751.
- Ungkvæg under 2 Aar . . . 110,720.

Faar og Lam . . . . . 362,219, deraf:
- 1aarige og derover . . . . . 210,435.
- under 1 Aar . . . . . 151,784.

Sviin og Grise. . . . . 87,867, deraf:
- 1aarige og derover . . . . . 15,826.
- under 1 Aar . . . . . 72,041.

I Slesvig fandtes:

blandt 1000 Heste . . . 7,2 Hingste.
— 1000 Hornkvæg . 9,1 Tyre.
1000 Hornkvæg . 558 Malkekøer.

Til Sammenligning gives endnu nogle Oversigter over Kreaturholdet i de forskjellige Landsdele.

Oversigt over Kreaturholdet i 1861 (1862*) i det danske Monarchie:

	Heste.	Hornkvæg	Faar.	Sviin.	Samlet reduceret Kvægstyrke.
	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.
Kongeriget Danmark.....	324,560	1,118,774	1,751,950	300,928	1,856,041
Hertugdømmet Slesvig.....	72,333	390,001	362,219	87,867	556,689
— Holsteen.....	77,081	290,372	165,344	82,398	443,127
— Lauenborg...	7,641	27,934	45,273	11,823	46,879
Hele Monarchiet	481,615	1,827,081	2,324,786	483,016	2,902,736

Oversigt over Kreaturholdets Størrelse pr. □ Miil i 1861 (1862).

	Areal.	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Sviin.	Samlet reduceret Kvægstyrke.
	□ Miil.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.
Kongeriget Danmark.....	694, 2	468	1,612	2,524	433	2,675
Hertugdømmet Slesvig...	162, 0	446	2,407	2,236	542	3,435
— Holsteen....	153, 6	502	1,890	1,076	536	2,885
— Lauenburg..	19, 0	402	1,470	2,383	622	2,467
Hele Monarchiet	1,028, 8	468	1,776	2,260	469	2,821
Preussen 1858	5,104	318	1,079	3,022 131*)	507	1,998
Mecklenborg-Schwerin 1860	244	346	1,048	5,070 58*)	748	2,267

Oversigt over Kreaturholdets Størrelse pr. 1000 Mennesker i 1861 (1862).

	Folkemængde d. 1. Febr. 1860.	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Sviin.	Samlet reduceret Kvægstyrke.
		Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.	Stkr.
Kongeriget Danmark	1,600,551	203	699	1,094	188	1,160
Hertugdømmet Slesvig ...	409 907	176	951	884	214	1,357
— Holsteen ..	544,419	142	533	304	151	814
— Lauenborg..	50,147	152	557	903	236	934
Hele Monarchiet	2,605,024	185	701	892	185	1,114
Preussen 1858	17,739,913	91	312	870 31*)	146	575
Mecklenborg-Schwerin 1860	546,639	154	468	2,263 26*)	339	1,013

*) Tællingen i Kongeriget og Slesvig fandt Sted den 15de Juli 1861; i Holsteen og Lauenborg derimod den 15de Februar 1862.

*) Geder.

Handelsforhold, Søfart, Fiskeri.

Monarchiets Handelsforhold ere under Eet behandlede i den almindelige Deel til Beskrivelsen af Kongeriget Danmark S. 79 ff. Den mellemliggende Tid har imidlertid frembragt nye Data, af hvilke nogle af de vigtigste for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende her ville blive meddeelte, idet der forøvrigt henvises til hiin almindelige Fremstilling. Ogsaa henledes Opmærksomheden her paa det om Flensborgs Handel i Sp. D. S. 433—36 Anførte.

Af de vigtigere fremmede Varer blev i Aaret 1860—1862 i Hertugdømmet Slesvig, Rendsborg derunder indbefattet, fortoldet:

		1862.	1861.	1860.
Bomuldsgarn	Pd.	477,772	677,066	702,325
Bomuldsmanufacturvarer . .	-	366,596	418,801	435,557
Brændevine, fremmede . . .	Vtl.	45,445	39,728	37,354
Jern, Rue=	Pd.	4,783,686	5,473,103	3,852,175
— Stang= og Baand= . .	-	6,356,248	6,311,993	5,642,179
Kaffe	-	2,878,984	3,343,214	3,436,964
Riis i Skaller (Paddy) . . .	-	664,720	1,014,097	217,998
— Grøn og Meel.	-	1,591,173	1,577,188	1,931,453
Salt, Steen=	-	1,921,302	1,454,968	2,293,380
— anden.	Tdr.	18,413	16,573	21,386
	Pd.	1,019,592	1,060,198	360,257
Silkevarer, incl. Baand og Syfilke	-	20,142	19,297	18,867
Steenkul.	Tdr.	429,320	424,802	346,830
Steentøi.	Pd.	533,601	576,834	527,485
Sukker, uraffineret og raffineret	-	1,292,653	1,367,673	2,766,377
— Sirup	-	2,966,809	2,394,768	1,954,044
Thee	-	178,300	197,064	164,863
Tobak, ufabrikeret	-	1,645,486	1,887,185	1,797,864
— Røg= og Skraa= . . .	-	64,822	60,406	60,451
Trælast	Cmlstr.	19,187	11,382	12,274
	Cbfd.	1,116,313	1,389,483	1,447,085
Uldmanufacturvarer	Pd.	286,642	249,778	232,890
Viin.	Vtlr.	61,468	63,419	59,357
	Boutl.	17,572	13,457	16,128

Udførselen til Udlandet af de vigtigere indenlandske Producter har i Aarene 1860—62 stillet sig saaledes:

		1862.	1861.	1860.
Kornvarer og Frøsorter:				
Boghvede	Tdr.	39,457	21,164	556
Byg	-	17,582	11,711	16,281
— Meel og Gryn . .	-	1,001	3,468	6,525
Havre	-	54,107	78,554	70,277
Hvede	-	57,420	108,843	135,646
— Meel	-	1,738	269	563
Malt	-	332	-	-
Rug	-	3,171	6,253	3,715
— Meel	-	921	2,705	1,850
Vikker	-	69	54	166
Ærter	-	1,714	3,219	519
Raps	-	52,646	38,118	23,881
Hørfrø.	-	1,139	327	758
Ialt		231,287	274,685	260,737
Kreaturbeen	Pd.	1,535,208	1,995,684	2,424,820
Flæsk	-	1,103,494	1,928,916	2,727,225
Kartofler	Tdr.	1,480	2,659	317
Kjød	Pd.	483,354	590,306	316,567
Oliekager	-	3,941,595	7,201,450	6,453,205
Ost	-	556,192	196,434	199,096
Skind og Huder	-	459,360	400,531	561,313
Smør.	Tdr.	4,008	6,151	5,921
Talg	Pd.	41,691	31,401	39,547
— Lys	-	69,547	61,560	52,633
Uld	-	484,412	378,784	254,369
— Kalk- og Kridt-	-	49,285	136,946	129,670
Hornqvæg.	Stk.	23,664	23,539	24,818
Faar	-	26,524	23,850	23,038

Hertugdømmet Slesvigs directe Værdi-Omsætning med Udlandet i Aaret 1862 angives at have været i runde Tal:

	Import.	Export.	Hele Omsætningsværdi.
	Rd.	Rd.	Rd.
Hamborg	5,238,000	732,000	5,970,000
England	1,035,000	2,020,000	3,055,000
Altona og Wansbæk	929,000	606,000	1,535,000
Sverrig	817,000	96,000	913,000
Rusland	578,000	27,000	605,000
Holland	70,000	471,000	541,000
Preussen	335,000	66,000	401,000
Bremen	353,000	19,000	372,000
Lübeck	190,000	28,000	218,000
Norge	60,000	238,000	298,000
De danske vestind. Besiddelser . .	52,000	138,000	190,000
De forenede vestind. Øer	50,000	-	50,000
Frankrig	28,000	14,000	42,000
Andre ikke foran anførte Steder	70,000	116,000	186,000
Summa	9,805,000	4,571,000	14,376,000

Af den samlede Omsætningsværdi kommer altsaa paa Hamborg 41½ pCt., England 17 pCt. og paa Altona og Wandsbek, hvor den nævnte Import og Export dog for en stor Deel skeer for Hamborger Regning, 10½ pCt.

Det maa bemærkes, at de forestaaende Angivelser ikke kunne antages for ganske paalidelige til at bedømme Slesvigs virkelige Ind- og Udførsel, idet en ikke ubetydelig Vareførsel finder Sted fra den ene Landsdeel til den anden uden at denne Vareførsels Omfang, som indenfor Monarchiets Toldgrændse, ikke kan controlleres eller bringes til Afgang og Tilgang i de officielle statistiske Tabeller. I Aaret 1862 er f. Ex. fortoldet til Consum i den toldpligtige Deel af hele Monarchiet 59,583,000 Pd. Sukker, Sirup og Mallas, og i Gjennemsnit af de 4 foregaaende Aar c. 51,000,000 Pd. aarlig. Da man med temmelig Sikkerhed tør antage, at Forbruget af denne Artikel, i Forhold til Befolkningens Antal, i Gjennemsnit ikke er mindre stor i Slesvig, end i de andre toldpligtige Dele af Monarchiet, saa maatte det indførte Quantum ogsaa udgjøre 8 til 9 Mill. Pund, imedens det kun er angivet til 4⅕ Mill. Pund. Et lignende Forhold finder vistnok ogsaa Sted med mange andre Vareartikler. Holsteen har en betydelig Afsætning af raff. Sukker og andre Fabrikater til Hertugdømmet Slesvig. De dertil anvendte og i Holsteen fortoldede Raaproducter og andre fremmede Varer, som ligeledes tilføres Slesvig fortoldede saavel fra Holsteen som fra Kongeriget, indeholdes ikke i de forestaaende Talangivelser. Naar nu ogsaa Import-

værdien derefter stiller sig i Virkeligheden betydelig høiere, saa maa der igjen tages i Betragtning, at der fra Hertugdømmet Slesvig udføres et betydelig Ovantum fremmede Varer og Fabrikater til Kongeriget, hvoraf de første og Raastofferne til de sidste ere fortoldede i, og beregnede som Import fra Udlandet for Hertugdømmet Slesvig. Med Hensyn til disse Forhold er det vanskeligt at angive Slesvigs virkelige Importhandel, kun saameget synes at være udenfor al Tvivl, at naar Importværdien for hele den toldpligtige Deel af Monarchiet er, som angivet, c. 66 Mill. Rd. aarlig, og man tager Hensyn til den i Hertugdømmet Slesvig for Tiden herskende Velstand og det forholdsviis meget betydelige Forbrug, saavel af fremmede Fornødenheds- som af Luxusartikler, overstiger den ovennævnte Importværdi af c. $9^{4}/_{5}$ Mill. Rd. ikke Virkeligheden, men der er meget mere al Sandsynlighed for, at den, i Forhold til Befolkningens Antal, udgjør den sjette Deel af Importværdien for den hele toldpligtige Deel af Monarchiet, altsaa c. 11 Mill. Rd. aarlig. Med Hensyn til Exporten maa bemærkes, at de ovenfor specificerede Talangivelser ligeledes ikkun afgive en meget ufuldstændig Maalestok for Overskuddet af Hertugdømmet Slesvigs Produktion, som udføres til Udlandet. Fra Kongeriget tilføres Slesvig nemlig et meget stort Antal levende Kreaturer, saavelsom betydelige Ovantiteter Smør, Uld, Skind og Huder, Kornvarer o. s. v. Om disse Producter forblive til Consum i Slesvig, eller directe i raa eller forædlet Tilstand igjen exporteres til Udlandet, derved føres der ikke og kan i de fleste Tilfælde ikke føres Control. Ligeledes forsendes deels af de ovennævnte og deels lignende Produkter af Slesvigs egne Frembringelser i betydelige Ovantiteter til Udlandet igjennem Holsteen, hvor samme først ved Monarchiets sydlige Toldgrændse anmeldes til Udførsel, og som Følge deraf beregnes i de officielle Tabeller som Export fra Holsteen til Udlandet. Deraf er det forklarligt, at Exportværdien for Holsteen i Aaret 1862 angives at have været $16^{1}/_{6}$ Mill. Rd., hvorimod Exportværdien for Hertugdømmet Slesvig kun beregnes til den ovennævnte Sum af neppe $4^{3}/_{5}$ Mill. Rd. Dette Misforhold imellem de officielle Angivelser af Slesvigs Import- og Exportværdi hidrører deelviis ogsaa derfra, at Exportartiklernes Værdi fra en tidligere Periode er uforandret lagt til Grund for de officielle Angivelser af Exportværdien i den nyere Tid, og navnlig ogsaa for det her omtalte Aar 1862. Saaledes er f. Ex. Værdien for Heste og Hornkvæg, saavelsom for Raps, beregnede til resp. 75 og 60 Rd. pr. Stk. og 8 Rd. pr. Td., medens den virkelige Gjennemsnitsværdi i det sidstnævnte Aar kan antages at have været resp. 250 og 120 Rd. pr. Stk. og 14 Rd. pr. Td. Naar det ovennævnte i Aaret 1862 udførte Ovantum af disse tre Artikler beregnes til de sidstnævnte Priser, saa forøges Exportværdien allene derved med c. $1^{7}/_{8}$ Mill. Rd., og en

mere eller mindre lignende Forskjel finder Sted med flere andre Artikler. Det er ogsaa indlysende, at en Landsdeel som Hertugdømmet Slesvig i flere efter hinanden følgende Aar ikke vil kunne indføre saa betydelige større Værdier end den udfører. Vel er er det antageligt, at Slesvigs Overskud af Handel og Skibsfart, saavelsom af Industrifrembringelser, som for en stor Deel finder Afsætning til Kongeriget, er forholdsviis noget større end i de andre Dele af Monarchiet, men denne Forskjel kan dog ikke være saa betydelig, at den ogsaa kun tilnærmelsesviis kunde udjevne den nævnte Difference imellem Ind- og Udførselsværdien.

Det er indlysende, at Hertugdømmet Slesvigs Handel og Skibsfart, efter at Forbruget af udenlandske Varer*), og Afsætningen af Productionens egne Frembringelser til Udlandet, er stegen i en saa høi Grad, at de tilsammen, som ovenfor nærmere antydet, kunne antages at udgjøre en Omsætningsværdi af 18 til 20 Mill. Rd. aarlig, i de sidste Decennier har faaet en meget betydelig Udvidelse. Dette forholder sig vel nu ogsaa saaledes, men hvad Handelens Retning angaaer, saa har den forandret sig meget, idet den oversøiske directe Handel, og navnlig med Vestindien, hvorved c. 20 store i Flensborg hjemmehørende Skibe fandt Beskjæftigelse, har, og tildeels af Grunde, som nærmere er antydet ved den sidstnævnte Byes Beskrivelse, tabt sig og er nedsunken til en Ubetydelighed. Som en Følge heraf importeres det meget betydelige Ovantum Colonialvarer, saavel hvad der consumeres i Slesvig selv, som hvad der igjen afsættes til Nørrejylland og Fyen o. s. v., næsten udelukkende indirecte fra Hamborg og tildeels ogsaa fra Kjøbenhavn, hvorved dog maa bemærkes, at en stor Deel deraf, eller lignende Varer, tilføres disse Mellemhandlere med slesvigske Skibe, hvoraf Fragtoverskudet altsaa kommer Hertugdømmet Slesvig tilgode. Det vil her ogsaa blive at bemærke, at medens den vestindiske Handel er aftaget er der i de senere Aar fra Flensborg, Aabenraa og Sønderborg opstaaet en meget fordeelagtig Fragtfart paa China, hvor det er lykkedes Regjeringen at skaffe vor Handel den samme Beskyttelse, som er tilstaaet de meest begunstigede Nationer.

Skibsfarten var i Aarene 1860—62 saaledes:

Den indenrigske Fart:

Indgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	12,003	11,397	11,743
Læstedrægtighed . . . . . Cmlstr.	113,394	102,412	104,871
Bestuvning . . . . . —	41,941	41,802	39,901

*) I Aaret 1837 bestod det hele, saavel i Hertugdømmet Holsteen som i Hertugdømmet Slesvig fortoldede Ovantum Kaffe kun af 1,063,000 Pd., hvorimod der i Aaret 1862 er fortoldet 3,220,000 Pd. i den førstnævnte Landsdeel og 2,890,000 Pd. i den sidste, eller tilsammen 6 Gange mere end i Aaret 1837.

Udgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	12,352	11,816	11,986
Læstedrægtighed . . . . . Cmlstr.	123,143	109,102	111,528
Bestuvning . . . . . —	52,787	52,795	52,483

Den udenrigske Fart:

Indgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	2,199	2,208	2,109
Læstedrægtighed. . . . . Cmlstr.	77,638	81,082	75,159
Bestuvning . . . . . —	56,093	56,514	51,343

Udgaaede:

	1862.	1861.	1860.
Antal Skibe	2,041	1,988	1,887
Læstedrægtighed. . . . . Cmlstr.	75,241	76,616	71,562
Bestuvning . . . . . —	26,941	29,997	39,842

I Aaret 1841 fra Ind- og Udlandet:

	Skibe.	Com.-Læsters Drægtighed.	Bestuvede Com.-Læster.
indgaaede	9,381	97,502	58,278
udgaaede	9,168	97,013	49,025

Den søværts Import fra Udlandet fandt i Aaret 1862 hovedsagelig Sted fra England, 22,413 bestuvede Com.-Læster, fra Sverrig 15,441, fra Rusland 7,296, fra Preussen 3,665, fra Norge 2,189 bestuvede Com.-Læster. Den aldeles overveiende Deel af den søværts Export til Udlandet skeete til England, nemlig 20,618 bestuvede Com.-Læster.

Hvad Hertugdømmet Slesvigs Fragtfart angaaer da findes alt foran bemærket, at endeel Skibe fra Flensborg, Aabenraa og Sønderborg gaae paa Fragtfart til chinesiske Farvande. Ogsaa paa andre oversøiske Steder føres Fragtfart fra disse Byer samt fra Kappel. Betydelig er ogsaa den indenlandske Fragtfart samt til østersøiske og norske Havne med mindre Skibe fra Kappel, Arnæs, Maesholm, Ærøeskjøbing og Marstal.

Hertugdømmet Slesvigs Handelsflaade bestod ved Udgangen af Aaret 1862 af 1,553 Fartøier med en Drægtighed af 30,438½ Cmlstr.,

Deraf (1862) under 15 Elstr.	drægtige	1,075	af 7,030	Elstr. Drægtighed.
mellem 15 og 50 —	—	338	„ 9,432½	—
over 50 —	—	140	„ 13,976	—
		1,553	Skibe af 30,438½	Elstr. D.

Af de i denne Oversigt anførte Skibe vare 16 Dampskibe af 380 Com.-Læsters Drægtighed og 569 Hestes Kraft. I Aaret 1842 udgjorde Hertugdømmet Slesvigs Handelsflaade 1,214 Skibe af 22,950 Com.-Læsters Drægtighed og er følgelig i de sidste 20 Aar forøget med 339 Skibe og 7,488½ Com.-Læsters Drægtighed.

Beløbet af Told- og Skibsfartsafgifterne efter Fradrag af Godtgjørelser har i de senere Aar været saaledes:

1862	1,151,802 Rd.
1861	1,138,891 -
1860	1,165,111 -
1859	1,161,641 -
1858	1,027,744 -
1857	1,282,572 -

Toldintraderne saavel for Hertugdømmet Holsteen som for Hertugdømmet Slesvig udgjorde tilsammen (med Indbegreb af Canaltolden) efter Fradrag af de Udgifter som forlods deraf vare afholdte, i 1835—36 i Gjennemsnit aarlig kun 686,700 Rd.

Som en Deel af Hertugdømmets Søfart maa ogsaa den Hyre betragtes som 6—800 unge Sømænd fra de nordligere Øer paa Vestkysten aarlig tage paa Hanseftædernes, Bremens og Hamborgs, samt paa hollandske Skibe. Det er at beklage at der i saa Henseende er skeet en Tilbagegang, ikke saa meget i Tal som i den Stilling der indtages i de fremmede Mariner, idet nu kun Faa stige høiere end til Styrmænd eller Matroser, medens tidligere Mange vare Skibsførere eller Commandeurer paa Grønlandsfarere. Det staaer til at haabe, at man vil faae Opmærksomheden henvendt paa, at erhverve den større videnskabelige Dannelse, som nu fordres til slige Poster, og derefter søge at indvinde det man her i saa Henseende har tabt (s. forøvrigt Sp. D. Øerne Sild og Før S. 187 ff.)

Hvad Fiskeriet paa Slesvigs Kyster og i dets Fjorde angaaer, da er dette betydeligt i Ekernførde Fjord (Sp. D. S. 624) og i Slien (Sp. D. S. 565). I Eideren, Flensborg Fjord og Aabenraa Fjord samt i Lille Belt haves ogsaa noget Fiskeri, skjøndt langt under hvad man efter den særdeles gunstige Beliggenhed kunde vente. Langs med Slesvigs Vestkyst drives derimod aldeles intet Fiskeri, medens 40—60 større Fiskerfartøier benytte denne fiskerige Kyst til derfra at forsyne Hamborg med Saltvandsfisk. Vestslesvigerne ere derimod henviste til

den Saltvandsfisk, der bringes dem paa Vogne fra Aabenraa (see Beretning til Indenrigsministeriet om Fiskeriernes Tilstand).

Om Østersfangsten paa Vestkysten see Sp. D. S. 189, 190; om Størfangsten i Eideren S. 609, 616; om Muslingefangsten i Aabenraa-Fjord S. 333.

Industrielle Forhold.

Folketællingen af 1860 viser, at der i 1860 af 1000 Mennesker i Hertugdømmet henhørte 220 til den industrielle Klasse. Samtidig var det tilsvarende Forholdstal for Kongeriget 216 og for Hertugdømmet Holsteen 271. Medens altsaa Slesvig havde et Antal Indvaanere, henhørende til denne Klasse, der forholdsviis var lidet større end Kongerigets, stod det betydeligt i denne Henseende tilbage for Holsteen. Hertil bidrager dog væsentlig den store Udvikling Fabrikerne i og ved Altona, der tildeels drives for Hamborgernes Regning, i de senere Aar have modtaget. Den egentlige Fabrikdrift har i Hertugdømmet, ligesom i de øvrige Dele af Monarchiet, fornemmelig hjemme i Kjøbstæderne, ved hvis Beskrivelser i Skriftets specielle Deel alle betydelige derværende Fabriker ere anførte, saaledes ved Hadersleb, S. 17, 18, 2de større Jernstøberier, 1 betydelig Tobaksfabrik, 2 Dampbrændeviinsbrænderier foruden flere mindre Fabrikker, Tønder, S. 137, 3 Tobaksfabriker, 1 Jernstøberi, 1 Cichoriefabrik, 1 Klædefabrik, 1 Bryggeri for baiersk Øl foruden flere mindre Fabrikker, Husum, S. 231, 1 Jernstøberi, 1 Destillation, Aabenraa, S. 333, 334, betydelige Skibsbyggerier, 1 Orgelbyggeri og 1 Jernstøberi, Sønderborg, S. 386, 1 Skibsbyggeri, 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Meelmølle, 1 Baierstølbryggeri, 1 Sprit- og Eddikefabrik, 1 Klædefabrik med Valkemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberedningsfabrik, 1 Cichorie- og Cementfabrik, 2 Saugmøller, samtlige med Dampkraft, 1 Dampbrænderi og flere almindelige Brænderier, 1 Olie-Vandmølle med flere mindre Fabrikker, Flensborg, S. 439, 440, langt overveiende Hertugdømmets betydeligste Fabrikby ligesom dens første Handelsstad, med c. 20 tildeels betydelige Tobaksfabriker, 6 store Dampbrændeviinsbrænderier, 2 Jernstøberier af hvilke det ene leverer Damp- og andre Maskiner, 13 Oliemøller, 1 stor Papirfabrik, 1 Glasfabrik, der er forenet med 1 Glassliberi, 1 Riis-Dampmølle, 3 Sukkerraffinaderier; desuden Skibsbyggerier, 2 Nedsaltningsslagterier og en Mængde mindre Fabrikanlæg, Slesvig, S. 566, 567, næst efter Flensborg den betydeligste Fabrikby, med 12 Tobaksfabriker, 5 Svovlstikkefabrikker, 2 store Garverier, 1 Sæbesyderi, 2 Baierstølbryggerier og 16 andre Bryggerier, 1 Cichoriefabrik, 1 Jernstøberi, foruden flere mindre Fabriker, Frederiksstad,

S. 616, med 1 Damp-Oliemølle, 5 Stivelsefabrikker, 2 Sæbesyderier, 3 Lysestøberier, 5 Garverier og Læderfabriker, 1 Tobaksfabrik, 1 Saltsyderi og 1 Ølbryggeri, Ekernførde, S. 264, med 1 Saugmølle med en Damp-Høvlemaskine, 1 Olie- og Sæbesyderi, 1 Saltrafinaderi med flere mindre Fabrikker. I Byerne Tønning, Garding, Ærøeskjøbing og Burg er Fabrikdriften meget ubetydelig. Trende Flækker have derimod en industriel Retning som særlig vil være at nævne, nemlig Christiansfeld, S. 34, med 1 Sæbefabrik og Lysestøberi, 1 Tobaksfabrik, 1 Garveri og 1 Ølbryggeri, Løgumkloster, S. 101, med 1 Tobaksfabrik, 1 Cichoriefabrik og 2 Dampbrænderier, Kappel, S. 585, 586, med 1 betydeligt Jernstøberi, 1 stort Teglværk, 1 Kalkbrænderi, 2 Silberøgerier, 7 Pølsetilberedningsanstalter*), 1 Garveri, 1 Skibsbyggeri og 1 Dampmølle. Flækken Bredsted, S. 208, har dog ogsaa nogen Fabrikdrift. Ved Siden af Industrien i Byerne og Flækkerne skal herefter nævnes de større Etablissementer udenfor disse og først og fremmest da Jern- og Metalstøberiet m. m. Karlshütte ved Rendsborg, S. 607, der beskjæftiger c. 500 Arbeidere, og dernæst Kobbermøllen i Krusaa med 67 Arbeidere, S. 464, og Christiansdal Speil-, Glas- samt Træslibefabrik, S. 59. I Statistisk Tabelværks 3die Række, 1ste Bind angives Antallet af Teglbrændere i Hertugdømmet Slesvig til 207, hvoraf kun 9 i Kjøbstæderne. Det er ved Flensborg Fjord, hvor Cyprineleret ligger i Skrænter, der gaae lige ned til den dybe Fjord, og hvor Betingelserne for Materialets Anskaffelse træffer saa ualmindelig heldig sammen med Letheden af Forsendelsen, at denne betydelige Industri her faaer sin største Udvikling (see Sp. D. S. 369). Ogsaa ved de øvrige langstrakte Fjorde paa Østkysten findes betydelige Teglværker, ligeledes i den nordlige Deel af Slesvig, kun enkeltviis i Landets Midte og i Marsken. I det nævnte Tabelværkshefte angives Kniplingsfabrikanterne til 626, alle af Kvindekjønnet, hvoraf kun 3 i Kjøbstæderne. Det er i den nordlige Deel af Tønder Amt samt i den vestlige Deel af Haderslev og Aabenraa Amter (Hviding Herred og Løgumkloster Egnen maa vel ansees som Hovedsædet) Knipleriet fornemmelig drives og det foruden af de ovennævnte 626, for hvem det er opgivet som Hovederhverv ogsaa af en Mængde Andre af Kvindekjønnet som Bierhverv. Af Vævere havde Hertugdømmet efter

*) I Artiklen „Fra Heden" i Slesvigske Provindsialesterretninger, ny Række, 4de Binds 4de Hefte S. 269 meddeles, at den Skik at Valsbøl Sogns Bønder om Efteraaret kjøbte gamle Heste i Læk som de ihjelstak og brugte til Gjødningsforbedring, efter at de vare forraadnede, nu ganske er ophørt. De gamle Heste ere blevne for dyre. „Di gær a Kappel te Pöls, somm gær aa te Altona" siger Bonden.

det nævnte Tabelværkshefte 1057, hvoraf kun 87 i Byerne. Desuden er Vævning Bierhverv, ja vel endog kun reen Huusindustri til eget Brug, for Mange paa Landet. Om Huusfliden gjælder vel forøvrigt i Slesvig det samme som i Kongeriget, at Huusfliden er størst hvor Landet er magrest, og i det Hele tør man vel antage at den er noget mindre her end i Kongeriget, mindst er den i hvert Fald i de frisiske Districter, dog med Undtagelse af de nordlige Øer, hvor t. Ex. paa Sild forarbeides en Mængde strikkede Uldvarer (Sp. D. S. 190). Blandt Huusflidsfrembringelser maa ogsaa nævnes Træarbeider og Fletning af Koste, der er temmelig udbredt i flere Skovegne. Af Træskomagere nævnes i Tabelværket 681 (deraf 2 af Kvindekjønnet), hvoraf dog 66 i Kjøbstæderne. Tilberedelsen af Tørv er vistnok for mange Landboere i Landets Midte et overveiende Erhverv, men det er dog ikke optaget saaledes i Tabelværket. Et særskilt Erhverv, der ikke kan henføres til Industrien, men som dog her maa nævnes, er Fuglefangsten i de saakaldte Fuglekøier. Beskrivelsen af en saadan Fuglekøie findes i Sp. D. S. 189.

Forfatning og Forvaltning.

Grundlov af 18. November 1863 for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender.

I.

§ 1. Regjeringsformen er indskrænket-monarkisk. Kongemagten er arvelig. Arvefølgen er den i Thronfølgeloven af 31te Juli 1853 for hele det danske Monarki fastsatte. § 2. Kongen kan ikke uden Rigsraadets Samtykke være Regent i andre Lande end dem, som høre til det danske Monarki. § 3. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke. 4. Kongen er myndig, naar han har fyldt sit 18de Aar. Det Samme gjælder om de Kongelige Prindser. § 5. Forinden Kongen tiltræder Regjeringen, afgiver han skriftlig til Geheimestatsraadet den edelige Forsikkring ubrødeligen at holde Rigets Forfatningslove. Har han alt som Thronfølger aflagt denne Ed, tiltræder han umiddelbart Regjeringen. Af Forsikkringsacten udstedes tvende ligelydende Originaler, af hvilke den ene nedlægges i Geheimearchivet, den anden overgives til Rigsraadet, for at opbevares i sammes Archiv. Indtil Eden er aflagt, føres Regjeringen af Geheimestatsraadet, medmindre anderledes bestemmes ved Lov. § 6. Bestemmelser angaaende Regjeringens Førelse i Tilfælde af Kongens Umyndighed, Sygdom eller Fra-

værelse fastsættes ved Lov. Er saadan Lov ikke given, føres Regjeringen, naar Tilfældet indtræder, midlertidigt af Geheimestatsraadet. Dette skal da uopholdelig indkalde Rigsraadet, som beslutter det Fornødne. § 7. Kongens Civilliste bestemmes for hans Regjeringstid ved Lov. Derved fastsættes tillige, hvilke Slotte og andre Statseiendele der skulle henhøre til Civillisten. Civillisten kan ikke behæftes med Gjæld. § 8. For Medlemmerne af det Kongelige Huus kan der bestemmes Apanager ved Lov. Apanagerne kunne ikke uden Kongens Samtykke nydes udenfor Monarkiet.

II.

§ 9. Kongen har med de i det Følgende fastsatte Indskrænkninger den høieste Myndighed over Rigets Fællesanliggender og udøver den gjennem sine Ministre. § 10. Kongen er ansvarsfri. Hans Person er hellig og ukrænkelig. Ministrene ere ansvarlige for Regjeringens Førelse. § 11. Kongen udnævner og afskediger sine Ministre. Han bestemmer deres Antal og Forretningernes Fordeling imellem dem. Kongens Underskrift under de Lovgivningen og Regjeringen vedkommende Beslutninger give disse Gyldighed, naar den er ledsaget af een eller flere Ministres Underskrift. Enhver Minister, der har underskrevet, er ansvarlig for Beslutningen. § 12. Ministrene for de fælles Anliggender udgjøre i Forening med Ministrene for Landsdelenes særlige Anliggender Geheimestatsraadet, hvori Thronfølgeren, naar han er myndig, og den eller de af de øvrige Kongelige Prindser, som Kongen dertil maatte kalde, tage Sæde. Kongeu fører Forsædet med Undtagelse af de i §§ 5 og 6 nævnte Tilfælde. § 13. Alle Love og vigtigere Regjeringsforanstaltninger behandles i Geheimestatsraadet. Er Kongen i enkelte Tilfælde forhindret fra at holde Geheimestatsraad, kan han lade Sagerne forhandle af Ministerraadet. Dette bestaaer af samtlige Ministre under Forsæde af den, hvem Kongen har udnævnt til Conseilspræsident. Denne forelægger den over Forhandlingerne førte Protocol for Kongen, som derefter bestemmer, om han umiddelbart vil bifalde Ministerraadets Indstilling eller lade sig Sagen foredrage i Geheimestatsraadet. § 14. Kongen besætter alle Embeder i samme Omfang som hidtil. Ingen kan beskikkes til Embedsmand, som ikke har Indfødsret. Kongen kan afskedige de af ham ansatte Embedsmænd. Disses Pension fastsættes i Overeensstemmelse med Pensionsloven. Den Embedsmand, som forflyttes mod sin Villie, har Ret til at fordre Afsked med Pension. Forandringer i det Omfang, hvori Kongen kan ansætte, afskedige og forflytte Embedsmænd, kunne skee ved Lov. § 15. Kongen erklærer Krig og slutter Fred samt indgaaer og ophæver Forbund og Handelstractater. Dog kan han ikke uden Rigsraadets Samtykke afstaae nogen Deel af

Riget eller indgaae nogen Forpligtelse, som forandrer de bestaaende statsretlige Forhold. § 16. Kongen kan benaade og give Amnesti.' § 17. Kongen kan deels umiddelbart, deels gjennem vedkommende Regjeringsmyndigheder meddele saadanne Bevillinger og Undtagelser fra Lovene, som enten efter de nugjældende Regler ere i Brug, eller hvortil Bemyndigelse fremtidigen ved Lov maatte indrømmes.

III.

§ 18. Den lovgivende Magt i Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender er hos Kongen og Rigsraadet i Forening. En af Rigsraadet vedtagen og af Kongen stadfæstet Lovs Virksomhed i Kongeriget og Slesvig kan kun ved en i Loven optagen udtrykkelig Bestemmelse gjøres afhængig af en tilsvarende Lovs Vedtagelse for et andet Lovgivningsomraade eller for en enkelt Landsdeel. § 19. Fællesanliggender ere alle Anliggender, som ikke udtrykkelig ere bestemte at skulle være særlige for Landsdelene. Opstaaer der Tvist mellem Rigsraadet og en Landsdeels Repræsentation om, hvorvidt et Anliggende er fælles eller særligt, skal Sagen først behandles i Ministerraadet. Enhver Minister skal da afgive sit Votum til Protocollen. Denne forelægges derefter i Geheimestatsraadet for Kongen, som afgjør Sagen. Kongens Beslutning medunderskrives af de Ministre, som ere enige i samme. § 20. Rigsraadet bestaaer af et Folkething og et Landsthing. Folkethinget har 130 Medlemmer, hvoraf 101 ere valgte i Kongeriget og 29 i Slesvig. Landsthinget bestaaer af 83 Medlemmer, hvoraf 52 vælges i Kongeriget, 13 i Slesvig og 18 udnævnes af Kongen. § 21. Valgret til Folkethinget har enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, naar han har fyldt sit 30te Aar, medmindre han a) uden at have egen Huusstand staaer i privat Tjenesteforhold; b) nyder eller har nydt Understøttelse af Fattigvæsenet, som ikke er enten eftergiven eller tilbagebetalt; c) er ude af Raadighed over sit Bo; d) ikke har havt fast Bopæl i eet Aar i den Valgkreds eller Stad, hvori han opholder sig paa den Tid, Valget foregaaer. § 22. Valgret til Landsthinget har i Kongeriget og Slesvig Enhver, som har Valgret til Folkethinget, — dog at der kun fordres fast Bopæl i eet Aar i vedkommende Landsthingsvalgkreds — naar han i det sidste Aar har svaret 200 Rd. i directe Skat eller Afgift til Staten eller Communen eller godtgjør at have havt en reen aarlig Indtægt af 1200 Rd. Valget udøves paa Færøerne af Lagthinget. § 23. Valgbar til begge Rigsraadets Afdelinger er enhver uberygtet Mand, som har Indfødsret, er bosat i Riget og har fyldt sit 25de Aar, medmindre han er ude af Raadighed over sit Bo. § 24. Folkethingets Medlemmer vælges umiddelbart i mindre Valgkredse. Valgkredsenes Fordeling og Valgmaaden fastsættes

i Valgloven. Valget er gyldigt for 4 Aar. § 25. Af Landsthingets Medlemmer vælges 51 i Kongeriget og 13 i Slesvig ved umiddelbart Valg i større Valgkredse. Valgloven bestemmer Valgkredsene, det Antal Landsthingsmænd, der skal vælges i hver af dem, og Valgmaaden. For Færøerne vælges et Medlem af Lagthinget. Valget gjælder for 8 Aar; men ved Udløbet af hvert fjerde Aar afgaae de for Halvdelen af Valgkredsene Valgte efter den i Valgloven fastsatte Fordeling. § 26. De øvrige 18 Medlemmer udnævnes af Kongen, og skulle paa den Tid, Udnævnelsen foregaaer, 12 være bosatte i Kongeriget og 6 i Slesvig. Udnævnelserne gjælde for 12 Aar, som for hvert Medlem regnes fra Udnævnelsesdagen. Disse Udnævnelsers Gyldighed ophæves ikke ved Landsthingets Opløsning. De nuværende kongevalgte Rigsraadsmedlemmer tage Sæde i Landsthinget, indtil de 12 Aar ere udløbne for hvert af dem. § 27. Kongen sammenkalder Rigsraadet til en ordentlig Samling hvert andet Aar. Efter Forløb af 2 Maaneder kan Kongen slutte dets Møder. § 28. Kongen kan udsætte Rigsraadets ordentlige Samling paa bestemt Tid, dog uden Rigsraadets Samtykke ikke længere end paa 4 Maaneder og ikke mere end een Gang i Tidsrummet indtil næste ordentlige Samling. § 29. Kongen kan indkalde Rigsraadet til overordentlige Samlinger, hvis Varighed beroer paa hans Bestemmelse. § 30. Kongen kan opløse Rigsraadet eller een af dets Afdelinger. Opløses kun eet af Thingene, skal det andet Things Møder udsættes, indtil hele Rigsraadet atter kan samles. Dette skal skee inden 4 Maaneder efter Opløsningen. I et Tidsrum af 2 Aar kunne ikke flere end 2 Opløsninger finde Sted. § 31. Saalænge Rigsraadet er samlet, kan intet Medlem uden Samtykke af det Thing, hvortil han hører, hæftes for Gjæld, eiheller fængsles eller tiltales, medmindre han er greben paa ferst Gjerning. For sine Yttringer i Rigsraadet kan intet Medlem uden vedkommende Things Samtykke drages til Ansvar udenfor samme. § 32. Rigsraadets Medlemmer ere ene bundne ved deres Overbeviisning og ikke ved nogen Forskrift af deres Vælgere. Embedsmænd, som vælges til Medlemmer af Rigsraadet, behøve ikke Regjeringens Tilladelse til at modtage Valget. § 33. Rigsraadets Medlemmer erholde et dagligt Vederlag. § 34. Kjøbenhavn er Rigsraadets Forsamlingssted. I overordentlige Tilfælde kan Kongen dog sammenkalde det til et andet Sted i Riget. § 35. Ethvert af Thingene afgjør selv Gyldigheden af sine Medlemmers Valg. Ethvert nyt Medlem underskriver en ædelig Forsikkring om ubrødeligen at ville holde Rigets Grundlov. Vægrer han sig ved at aflægge denne Ed, bortfalder hans Valg. Det samme skeer, hvis han udebliver og ikke indsender Eden inden 14 Dage, efterat den til Underskrift er tilstillet ham af Formanden. § 36. Kommer den gyldigen Valgte i et af de Til-

fælde, der udelukke fra Valgbarhed, mister han den af Valget flydende Ret. § 37. Ethvert af Thingene vedtager selv sin Forretningsorden. § 38. Ethvert af Thingene vælger selv sin Formand og den eller dem, som i hans Forfald skal føre Forsædet. § 39. Thingenes Møder ere offentlige. Dog kan Regjeringen eller Formanden eller det i Forretningsordenen bestemte Antal Medlemmer forlange, at alle Uvedkommende fjernes, hvorpaa Thinget afgjør, om Sagen skal forhandles i et offentligt eller hemmeligt Møde. § 40. Rigsraadets Beslutninger udfærdiges paa Dansk. Under Forhandlingerne kunne de Medlemmer, som ville det, betjene sig af det tydske Sprog. Protocollen føres i begge Sprog. § 41. Samtlige Ministre have Adgang til hvert af Thingene og ere berettigede til under Forhandlingerne at erholde Ordet, saa ofte de ville, idet de iøvrigt iagttage Forretningsordenen. Stemmeret udøve de kun, forsaavidt de ere Medlemmer af vedkommende Thing. § 42. Ingen Beslutning kan tages i noget af Thingene, medmindre en Trediedeel af dets Medlemmer ere tilstede. § 43. Ethvert Rigsraadsmedlem kan i det Thing, hvortil han hører, med dettes Samtykke bringe ethvert til Rigsraadets Omraade hørende offentligt Anliggende under Forhandling og derom æske Ministrenes Forklaring. § 44. Intet Andragende maa overgives noget af Thingene uden igjennem et af dets Medlemmer. § 45. Ethvert af Thingene er berettiget til angaaende Fællesanliggender at indgive Adresser til Kongen. § 46. Lovforslag indbringes af Regjeringen efter Kongens Befaling. Ethvert af Thingene er berettiget til at foreslaae og for sit Vedkommende at vedtage Love. § 47. Intet Lovforslag kan endeligen vedtages af noget Thing, forinden det 3 Gange der har været behandlet. § 48. Naar et Lovforslag er vedtaget i det ene Thing, skal det i den Form, hvori det er vedtaget, tilstilles det andet Thing. Hvis det der vedtages i uforandret Skikkelse, tilstilles det Regjeringen for at forelægges Kongen til Stadfæstelse. Vedtages Lovforslaget i det andet Thing med Forandringer, vender det tilbage til det første Thing, hvor det underkastes en eneste Behandling. Vedtages det her med Forandring, gaaer det atter til eneste Behandling i det andet Thing. Opnaaes ei heller da Enighed, er Lovforslaget forkastet, medmindre et af Thingene fordrer Fællesudvalg. Fællesudvalget, som skal bestaae af et lige Antal Medlemmer fra hvert af Thingene, afgiver en fælles Betænkning over Uovereensstemmelserne. I Henhold til dets Indstillinger finder den endelige Afgjørelse Sted i hvert Thing for sig. Med Hensyn til de finantsielle Bevillingslove gjælder den i § 56 fastsatte Regel.

IV.

§ 49. Ingen Udlænding kan erholde Indfødsret uden ved Lov.

§ 50. Ingen Fællesskat kan paalægges, forandres eller ophæves, ei heller noget fælles Statslaan optages uden ved Lov. § 51. Enhver ordentlig eller overordentlig Udskrivning af Mandskab til Hæren og Flaaden skal være hjemlet ved Lov. § 52. Ingen fælles Domaine kan afhændes, ei heller nogen saadan erhverves uden ifølge Lov. § 53. Kongens Ret til at slaae Mønt udøves i Overeensstemmelse med Loven. § 54. For de ordinaire Fællesindtægter og Fællesudgifter gjælder det foreløbige Normalbuget af 28de Februar 1856 med de senere ved Lov deri foretagne Forandringer. Naar en Indtægts eller Udgifts Gjenstand ophører at være fælles for hele Monarkiet, ophører ogsaa ved Finantsperiodens Slutning Normalbugettes Gyldighed for samme. Det bliver da ved Lov at bestemme, om Indtægten eller Udgiften skal optages paa Normalbudgettet eller bevilges ved Tillægslove for den toaarige Finantsperiode. Normalbudgettet kan forandres og ganske eller tildeels hæves ved Lov. For hver toaarig Finantsperiode bevilges de extraordinaire Indtægter og Udgifter ved Tillægslove, selv naar der om den Gjenstand, de angaae, gives en særlig Lov. Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har Hjemmel i de ovennævnte finantsielle Love. § 55. Det Beløb, hvormed de for Kongeriet og Slesvig fælles Udgifter overskride de for disse Landsdele fælles Indtægter, dækkes af deres særlige Indtægter, saaledes at Kongeriget deraf udreder 79,61 pCt. og Slesvig 20,39 pCt. Forandring i Forholdstallet skeer ved Lov. § 56. Saasnart Rigsraadets ordentlige Samling er aabnet, forelægger Regjeringen hvert af Thingene en samlet Oversigt over samtlige Fællesindtægter og Fællesudgifter for den kommende Finantsperiode i Henhold til Normalbudgettet og Forslagene til Tillægslove. Tillægslovene kunne forelægges saavel for Landsthinget, som for Folkethinget, og skulle fordeles imellem dem i et saavidt muligt ligeligt Forhold. Naar en Tillægslov anden Gang er bleven oversendt til det Thing, der behandler den sidst, og Enighed ei heller da opnaaes, skal der stedse nedsættes et Fællesudvalg, hvortil hvert Thing vælger 15 Medlemmer, idet Valgene foretages overeensstemmende med de ved den foreløbige Valglov af 2den October 1855 for Rigsraadsvalgene foreskrevne Regler, med de nærmere Bestemmelser i Henseende til Udførelsesmaaden, som af hvert Things Formand fastsættes. Dette Fællesudvalg forhandler da om Uovereensstemmelserne og tager for Rigsraadets Vedkommende den endelige Beslutning. I Udvalget skal i Tilfælde af Stemmelighed Formandens Stemme gjøre Udslaget. Forøvrigt vedtager det selv sin Forretningsorden. § 57. Statsregnskabets endelige Afslutning skeer ved Lov. Forslaget til denne forelægges først i Folkethinget. For Revisionen og Decisionen af de forskjellige Forvaltningsgrenes Regnskaber oprettes ved Lov en Regnskabsret. Denne skal tillige vaage over, at ingen Udgift afholdes uden tilstrækkelig

Hjemmel (§§ 54 og 58) og afgive Betænkning over Statsregnskabet. Indtil Regnskabsretten er oprettet, afgives denne Betænkning af fire lønnede Revisorer, af hvilke hvert Thing udnævner tvende. Revisorerne kunne fordre sig alle fornødne Oplysninger meddeelte. Betænkningen forelægges Rigsraadet tilligemed Lovforslaget om Statsregnskabets Afslutning. § 58. Under særdeles paatrængende Omstændigheder kan Kongen, naar Rigsraadet ikke er samlet, beslutte Afholdelsen af Udgifter, der ikke ere bevilligede. Forslaget til en saadan Beslutning skal være vedtaget af Ministerraadet under den i § 19 foreskrevne Form, forinden det i Geheimestatsraadet forelægges for Kongen. Kongens Beslutning medunderskrives af de Ministre, som deri ere enige. Beslutningen skal forelægges for Folkethinget i den første derpaa følgende Samling, og afgjør samme, hvorvidt noget Ansvar skal gjøres gjældende for Rigsretten mod de Ministre, som have medunderskrevet Beslutningen. § 59. Paa samme Maade kan Kongen i særdeles paatrængende Tilfælde, naar Rigsraadet ikke er samlet, efter Ministerraadets Forslag (jvfr. § 58) udstede foreløbige Love, der dog ikke maae stride mod Forfatningen. De skulle stedse forelægges det først sammentrædende Rigsraad til Beslutning.

V.

§ 60. Rigsretten bestaaer af Landsthinget og 9 af Landsdelenes høieste Dommere, hvoraf Kongerigets Høiesteret vælger 6 Medlemmer og Slesvigs Apellationsret 3, alle blandt disses egne Medlemmer. Valget skeer paa 8 Aar. Indtil Rettergangsmaaden er ordnet ved Lov, følges Loven af 3die Marts 1852 med de Lempelser, som den forskjellige Sammensætning gjør fornødne, og som Retten selv bestemmer. § 61. Rigsretten paakjender de af Kongen eller af Folkethinget mod Ministrene for deres Embedsførelse anlagte Sager. Kongen kan ikke uden Folkethingets Samtykke benaade Ministrene for de af Rigsretten dem idømte Straffe. § 62. For Rigsretten kan Kongen ogsaa lade Andre tiltale for Statsforbrydelser, som findes særdeles farlige, naar Folkethinget dertil giver sit Samtykke. § 63. Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grændser skulle være undergivne Domstolenes Afgjørelse. Dog kan Ingen ved at indbringe Sagen for Domstolene undbrage sig fra foreløbigen at efterkomme Øvrighedens Befaling. § 64. Den dømmende Myndigheds Udøvelse kan kun omordnes ved Lov.

VI.

§ 65. Forandringer i denne Grundlov kunne kun vedtages af Rigsraadet, naar over Halvdelen af hvert Things samtlige Medlemmer stemmer for dem. § 66. Denne Grundlov træder i Kraft den 1ste Januar 1864.

Midlertidige Bestemmelser.

Indtil Forholdet mellem Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig paa den ene Side og de til det tydske Forbund hørende Hertugdømmer Hosteen og Lauenborg paa den anden Side med Rigsraadets Samtykke er blevet ordnet, skulle derom for Kongerigets og Slesvigs Vedkommende gjælde nedenstaaende midlertidige Bestemmelser, som dog kunne forandres ved Lov. 1. Angaaer et Fællesanliggende, som tillige omfatter Hertugdømmet Holsteen, Forhold, hvori Fælledsskabets Opretholdelse kræver en eensartet Lovgivning, og vedtager Rigsraadet derom en ny Lov med den udtrykkelige Betingelse, at den kun skal træde i Kraft for Kongeriget og Slesvig, saafremt en tilsvarende Lov samtidigen kan udstedes for Holsteen, kan den ikke stadfæstes af Kongen, forinden Betingelsen er opfyldt. Lykkes dette, og stadfæster Kongen derefter Loven, vedbliver Fællesskabet under de tvende nye, samstemmende Love. Stadfæstes Loven ikke inden næste ordentlige Rigsraadssamling, bortfalder den. 2. Vedtager Rigsraadet om et Fællesanliggende af fornævnte Beskaffenhed en Lov uden saadan Betingelse, og stadfæster Kongen samme, udenat der er tilveiebragt en tilsvarende Lov for Hertugdømmet Holsteen, bliver dens Gjenstand et Fællesanliggende for Kongeriget og Slesvig alene. Der skal i saa Fald træffes de Foranstaltninger, som er en Følge af, at det tidligere Fællesskab med Holstein forsaavidt er ophørt. 3. Angaaer et Fællesanliggende Forhold, hvori en Forskjellighed i Lovgivningen er forenelig med det bestaaende Fællesskabs Opretholdelse, kunne Love derom vedtages af Rigsraadet og stadfæstes af Kongen for Kongeriget og Slesvig alene, uden at Fællesskabet derved ophører. 4. De for hele Monarkiet fælles Udgifter afholdes af dets fælles Indtægter. Give disse et Overskud, tilgodeskrives deraf $78,_{69}$ pCt. Kongerigets og Slesvigs Fælleskasse. 5. De Tillæg til Normalbudgettes Udgiftsposter, som ifølge samme og senere Tillægslove forlods afholdes af Indtægterne, bevilges af Rigsraadet alene, forsaavidt de angaae de vedkommende Anliggenders Forvaltning i Kongeriget og Slesvig. 6. De Tillæg, som behøves til Normalbudgettets øvrige Udgiftsposter til Anliggender, som er fælles ogsaa for Holsteen, bevilges af Rigsraadet med et Beløb, som svarer til $78,_{69}$ pCt. af det hele Beløb. Er Bevillingen betinget af, at de manglende $21,_{31}$ pCt. af det hele Beløb udredes af Holsteen, skal dette udtrykkes ved selve Bevillingen. Opfyldes Betingelsen ikke, bortfalder Bevillingen. 7. Er Bevillingen derimod given uden saadan Betingelse, skal det tilsvarende Tilskud fra Holsteen ligefuldt søges tilveiebragt. Lykkes dette ikke eller kun for en Deel, kan det af Rigsraadet bevilgede Beløb dog anvendes overeensstemmende med Bevillingen; men i saa Fald skal den Deel af

Udgiften, som er udredet uden tilsvarende Bidrag fra Holsteen, opføres som en Fællesudgift for Kongeriget og Slesvig alene. Hvorvidt nogen Gjenstand eller noget Anliggende som Følge heraf skal udgaae af det bestaaende Fællesskab, bestemmes ved Lov. 8. Med Hensyn til Hertugdømmet Lauenborgs retlige Stilling i Monarkiet skal det have sit Forblivende ved det hidtil bestaaende Forhold.

Forvaltningen af Monarchiets Fællesanliggender.

Herom see den almindelige Deel af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark S. 104 ff. samt Supplementet til Beskrivelsen S. 9 flg. og S. 146. Hertil maa nu føies Følgende med Hensyn til Forstadministrationen.

Ved Lov af 8de Decbr. 1859 blev det slesvigske Forst- og Jægermesterembede inddraget, hvorhos der i Henhold til denne Lovs Bestemmelser er bleven truffen følgende Ordning af Forstbestyrelsen i Hertugdømmet Slesvig (Instructoriske Bestemmelser af 27de Juni 1860 og Skrivelse fra Finantsministeriet af 31te August 1860): Det overordnede Tilsyn og Controllen med Skovbruget i samtlige slesvigske Skovdistricter føres af en Overførster, der er bosat i Flensborg og har en af Finantsministeriet bestikket og af den Kgl. Kasse lønnet Assistent som Medhjælper. Det egentlige Skovbrug forestaaes af 12 Skovridere, der deri understøttes af Skovfogder og Opsynsmænd samt af Skovløbere og Ledevogtere eller Hegnsmænd. Skovriderne ere i Henseende til deres hele Embedsførelse undergivne Overførsterens Inspection og Control, forsaavidt vedkommer Domaine-Skovene og Tørvemoserne samt Jagten paa de ikke afløste Jagtdistricter, hvorimod de for de private Eiendoms-Skoves og Tørvemosers Vedkommende staae directe under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Skovriderdistricterne benævnes: 1ste, 2det og 3die Haderslevske, Aabenraa, Nordborg, Augustenborg, Lyksborg, Flensborg, 1ste og 2det Gottorper (cfr. Ministerialskrivelse af 1ste October 1861), Hütten og Hohn District. De Kongelige Skoves og Tørvemosers Areal udgjør ialt 24,553 Tdr. Land à 260 □ V.

De for Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen fælles ikke politiske Instituter.

Ifølge den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, Forordningen af 15de Februar 1854 angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning,

og den Allerhøieste Kundgjørelse af 10de November 1855, ere følgende ikke politiske Indretninger og Anstalter fælleds for Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen, nemlig: Universitetet i Kiel, Ridderskabet, Eidercanalen, Brandforsikkringsvæsenet, Straffeanstalterne, Døvstummeinstitutet og Daareanstalten. Sager, der angaae samme, behandles collegialt af Ministeren for Hertugdømmet Slesvig og Ministeren for Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg. Forandringer i Lovgivningen, der vedrører disse Institutter (Eidercanal-Toldtariffen dog derunder ikke indbefattet), skulle kun foretages efter indhentet Betænkning fra den slesvigske og holsteenske Provindsial-Stænderforsamling.

Hertugdømmet Slesvigs Forfatning for dets særlige Anliggender.

Efterat det var bleven tilsagt ved den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, at der skulde blive Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig en saadan Udvikling tildeel, at dette Hertugdømme med Hensyn til sine hidtil under de raadgivende Provindsialstænders Virkekreds hørende Anliggender erholdt en stænderst Repræsentation med besluttende Myndighed, udstedtes under 15de Februar 1854 Forordningen angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning. Hertugdømmet Slesvigs særlige Anliggender ere ifølge den Allerhøieste Kundgjørelse af 10de Novbr. 1855: Justits- og Politivæsenet (med Undtagelse af den Deel, der er overdragen Krigsmagten), derunder den almindelige Lovgivning vedkommende borgerlige Forhold, Forbrydelser og Rettergang; Tilveiebringelsen af det Mandskab til Land- og Søhæren, som ifølge de bestaaende Planer eller de fra den lovgivende Magt for de fælleds Anliggender udgaaede Love skal leveres fra Hertugdømmet Slesvig; Tilveiebringelsen af de Heste, Levnetsmidler, Foder, Qvarteer og lignende Naturalfornødenheder, som Hertugdømmet paa samme Maade forpligtes til at skaffe tilveie; Kirke- og Underviisningsvæsenet med de under samme hørende Læreanstalter, med Undtagelse af de under Krigsmagten hørende Læreanstalter; Communalvæsenet; det almindelige Fattigvæsen; Næringsforholdene; Landvæsenssager; Beskatning af faste Eiendomme, Formue, Indtægt og Næring; Sager vedkommende stemplet Papir, alle med de særlige Anliggender forbundne Indtægter og Udgifter og hvilkensomhelst ny Skat for Hertugdømmet alene; enhver ny Gjæld, som maatte stiftes for Hertugdømmets særlige Vedkommende; Sundhedsvæsenet; Canal- og Havnevæsenet; Veivæsenet og Jernbanesager; Frikjørselssager; Assurancevæsenet; Strandingsvæsenet; Sager vedkommende de borgerlige militaire Corpser; Sager vedkommende Fideicommisser og offentlige Stiftelser;

Digevæsenet. I Henseende til ovennævnte Anliggender, der sortere under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, har dette Hertugdømme sin egen Lovgivning og Forvaltning (Forordn. 15. Febr. 1854 § 3). Forandringer i Lovgivningen angaaende disse Anliggender skulle ikke foretages uden forud indhentet Samtykke af den slesvigske Provindsialstænderforsamling; dog kan Kongen undtagelsesviis i paatrængende Tilfælde, naar Provindsialstænderne ikke ere samlede og ikke kunne sammenkaldes saa hurtigt, som Omstændighederne kræve det, ogsaa uden Provindsialstændernes forudgaaede Samtykke udstede de fornødne provisoriske Anordninger, som have Lovskraft, indtil en Beslutning desangaaende er taget paa forfatningsmæssig Maade (§§ 12 og 14). Ministeren for Hertugdømmet Slesvig, der iøvrigt ene er Kongen ansvarlig, kan af Provindsialstænderforsamlingen drages til Ansvar, naar der ikke sees, at have været nogen paatrængende Grund til Udstedelsen af en saadan provisorisk Anordning (§ 15). I Henseende til den Sum, der i paakommende Tilfælde maatte blive at udrede af Hertugdømmet Slesvig alene til Dækning af den Deel af Monarchiets Fælledsudgifter, der ikke kan skaffes tilveie af andre Midler (Fælledsindtraderne event. de særlige slesvigske Indtrader), har Provindsialstænderforsamlingen at bestemme Udredelsesmaaden, men ikke Størrelsen af den Sum, der skal udredes, og skal den dertil fornødne Anordning forelægges Provindsialstænderforsamlingen til Beslutning (§ 2). Provindsialstænderforsamlingen, der ordinairt skal sammenkaldes hvert tredie Aar (§ 11), og som foruden den ovenomhandlede Medvirkning ved Lovgivningen, hos Kongen kan andrage paa Forandringer i Lovgivningen angaaende de til dens Omraade hørende Anliggender (§ 16), kan indgive og understøtte Forslag, Andragender og Besværinger angaaende Forvaltningsforanstaltninger, som høre til det slesvigske Ministeriums Virkekreds (§ 17), og kan med Kongens Samtykke grunde almeennyttige Anstalter og Indretninger i Hertugdømmet Slesvig, lade disse bestyre ved Udvalg af sin Midte under Overtilsyn af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og til Udredelsen af de dermed forbundne Omkostninger beslutte Udskrivningen af Bidrag og Optagelsen af Laan (§ 18), bestaaer af 43 Deputerede, hvoraf 5 vælges af Geistligheden, 4 af Ridderskabet, 5 af de større Godsbesiddere, 10 af Kjøbstads-, 17 af de mindre Landeiendomsbesidderes- og 2 af de blandede (Øerne Ærø og Femern) Valgdistricter. Betingelserne for den active Valgret ere følgende: Indigenat eller uafbrudt Ophold i Kongens Lande i 10 Aar; 30 Aars Alder; uplettet Rygte; fri Dispositionsret; uafbrudt Ophold i vedkommende Valgdistrict i de sidste 3 Aar før Valget; for de større Godsbesiddere endvidere Besiddelse i de sidste 2 Aar før Valget af et adeligt Gods eller Grundstykke af mindst 50,000 Rd. Skatteværdi; for Kjøbstadsvælgerne endvidere Eiendomsbesiddelse af en

Kjøbstadeiendom, der er forsikkret i Brandkassen eller ved Ansættelsen til Huusskat er taxeret til mindst 300 Rd. og enten Borgerret i Kjøbstæderne eller Udøvelse af borgerlig Næring for egen Regning i vedkommende Valgdistrict paa den Tid, Valget foregaaer, og i de sidste 2 Aar før Valget; for Beboerne af Landvalgdistricterne desuden Besiddelsen af en ved Ansættelsen af Grund- og Benyttelsesjatten til mindst 300 Rd. taxeret, i vedkommende Valgdistrict beliggende Eiendom paa den Tid Valget foregaaer samt i de 2 sidste Aar før Valget; for Beboerne af de blandede Valgdistricter foruden de ovennævnte almindelige Betingelser endvidere de for Kjøbstadbeboerne eller Beboerne af Landvalgdistricterne gjældende Forudsætninger, eftersom de boe i en Kjøbstad (Flække) eller paa Landet (§ 19). Enhver, der saaledes er valgberettiget i et Valgdistrict og derhos bekjender sig til den christelige Religion, er ogsaa valgbar i samme Valgdistrict, dog kun i dette (§ 20). Provindsialstænderforsamlingen fatter sine Beslutninger med absolut Majoritet; i Tilfælde af Stemmelighed giver den af Forsamlingen valgte Præsidents Stemme Udslaget (§ 26).

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

Efterat Kongen ved Allerhøieste Rescript af 5te Marts 1851 atter Selv havde overtaget Bestyrelsen af Hertugdømmet Slesvig og udnævnt den i Henhold til Allerhøieste Ordre af 11te Juli 1850 fungerende overordentlige Regjeringscommissair til Minister for Hertugdømmet Slesvig, blev dette Ministeriums Ressort bestemt ved den Allerhøieste Kundgjørelse af 28de Januar 1852, hvorefter samme derhos skulde have sit stadige og udelukkende Sæde i Kjøbenhavn. Under Ministeriet henhører et Secretariat, 3 Departementer og en Afdeling for Regnskabs-Revisionen og Decisionen (Generaldecisoratet). Secretariatet omfatter følgende Sager: Registrering af alle til Ministeriet indkomne Sager, Registrering af Ministeriets allerunderdanigste Forestillinger og de derpaa afgivne Resolutioner samt disses Meddelelse, alle Udfærdigelser under det Kongelige Segl, Sager vedkommende Provindsialstænderforsamlingen, Publication af Forordningerne m. m., Sager vedkommende Ministeriets Organisation og Personale samt Ressortforhold, Sager vedkommende Ministeriets Understøttelseskasse (Allerh. Resol. af 11te Decbr. 1852), Ministeriets Archivvæsen; enkelte specielle, til Secretariatet henviste Sager. Til 1ste Departement hører: Justits- Politi- og Medicinalsager, Sager vedkommende Gensdarmeriet, Land- og Søværnepligtssager, Sager angaaende Communernes Forvaltning og den borgerlige Næring i Stæderne og paa Landet, Jernbanesager, Veivæsen, Strandvæsen, Fattigvæsen, Brandforsikkringsvæsen, Sager angaaende Daare-

anstalten i Slesvig. Under 2det Departement sortere: Skattesager, private Forstsager, Bygningssager, Landvæsenssager, Industri- og Fabriksager, Havne- og Brosager, Digevæsenet, Kjørselsvæsenet, Sager Eidercanalen vedkommende. Gjennem 3die Departement forvaltes: Kirke-, Skole- og Underviisningsvæsenet samt de Døvstummeinstitutet i Slesvig vedkommende Sager.

Kirkelige Forhold.

Grændserne for hvad der i nyere og ældre Tid kaldes „Slesvig Stift", d. e. Bispedømmet Slesvig eller det „Bisloppen for Hertugdømmet Slesvig" underlagte Territorium, falde ikke sammen med Hertugdømmet Slesvig i den Udstrækning, hvori denne Betegnelse bruges i verdslige Anliggender. Det District nemlig, der i kirkelig Henseende kaldes Tørninglehn, hører i saa Henseende under Ribe Stift (see herom Sp. D. S. 6 ff.); endvidere har Als (paa Sønderborg By og Kainæs nær) og Ærø en for disse to Øer fælleds Bisiop (see S. 365 ff., 380 ff. og 410); 3 Gaarde i Tielenhemme i Hertugdømmet Holsteen høre under Ervde Sogn (s. herom S. 610), og endelig staae nogle Landsbyer i Hohn Herred (Patent af 16de Marts 1853), nemlig Nübbel, Fockbeck med Dorbeck og Arenstedt, samt Alt- og Neu-Büdelsdorf i Sogneforbindelse med Christ- og Garnisonskirken i Rendsborg, hvilket har medført, at de for Hertugdømmet Slesvig udstedte Forordninger m. m. publiceres i denne Kirke (Ministerialskrivelse af 3die Januar 1854).

Den slesvigske Kirkes Forfatning og Stilling i Staten samt indre Anliggender ere deels ordnede ved særegne Love m. m., deels ved Regler, der i Tidernes Løb have dannet sig ad Sædvanens Vei. Blandt de mere fremtrædende Love fortjener først og fremmest Kirkeordinantsen at nævnes, der er vedtagen paa Landdagen i Rendsborg den 9de Marts 1542 og stadfæstet af Christian den 3die. Forordningen af 15de Februar 1854 angaaende Hertugdømmet Slesvigs Forfatning indeholder to herhen hørende Paragrapher. Efter dens § 4 er den evangelisk-lutherske Kirke dette Hertugdømmes Landskirke; dens Indtægter maae ikke forringes og kun anvendes til dens egne Øiemed, og forsaavidt det er nødvendigt til Opnaaelsen af disse Øiemed, skal det Manglende tilskydes af Statskassen; denne Kirkes Geistlige skulle fremdeles paa samme Maade som hidtil tage Deel i Opsynet med og Bestyrelsen af Skole- og Fattigvæsenet. Ifølge § 5 kunne kun evangeliske Christne være Kirke- og Skolepatroner eller deeltage i Bestyrelsen af Kirkeregimentet eller den evangelisk-lutherske Kirkes Formue; dog kan en til en anden Kirke hørende Grundeier for sin Besiddelsestid overdrage sine Patronatsrettigheders Udøvelse til en Anden.

Episkopalhøiheden over den slesvigske Landskirke tilkommer Kongen. De dermed forbundne Rettigheder udøves af Kongen deels ved Allerhøieste Resolutioner, deels gjennem Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og de under dette Ministerium sorterende Embedsmænd og Myndigheder. Som saadanne skulle her følgende nærmere omtales:

1) Biskoppen. Efterat der fra 1636 til 1713 havde været en særlig Generalsuperintendent for den Kongelige og en for den Gottorpske Andeel, bleve disse to Embeder forenede i een Person, efterat hele Slesvig var bleven indlemmet i den danske Krone. Generalsuperintendenten, der i forskjellige Tidsafsnit var fælleds for Slesvig og Holsteen, afløstes i Aaret 1850 af 2 Superintendenter, en for Nord- og en for Syd-Slesvig, indtil der (cfr. Bekjendtgjørelse af 20de April 1854) udnævntes en „Biskop for Hertugdømmet Slesvig", der skulde tage Bopæl i Staden Flensborg, og hvis Forretningskreds navnlig omfatter følgende Sager: Biskoppen fører Opsyn med Geistlighedens og Skolelærernes Vandel og Embedsførelse; paaseer at den rene Lære prædikes; at Gudstjenesten afholdes og de kirkelige Handlinger forrettes i Overensstemmelse med Lovene; holder Øie med Christelighedens Fremvæxt i Menighederne; inspicerer og controllerer Kirke-, Skole- og Fattigbygningernes Tilstand; reviderer Kirkebøgerne; ordinerer Geistlige; er Medlem af det theologiske Examinationscollegium samt af Appellationsretten ved geistlige Sagers Behandling; afholder Generalvisitation ved hver Kirke hvert 3die Aar; afgiver Betænkninger over geistlige Sager til Ministeriet; dispenserer fra den foreskrevne Confirmationsalder m. v. (cfr. navnlig Instructionen for den daværende Generalsuperintendent af 14de Decbr. 1739 i C. C. H. I. Bd.).

2) Provsterne (Kirke-) forekomme siden Reformationen (tidligere under Navn af Superintendenter) saaledes, at et Provsti og et Amt i Reglen svare til hinanden. I tidligere Tider har der navnlig i Hadersleb (ogsaa i Flensborg og Tønder) Amts enkelte Herreder fungeret Provster, der stode under Amtsprovsten; disse Herredsprovster forekomme nu ikke mere. For Tiden findes ialt 9 Provster i Slesvig Stift, nemlig en for Femern Provsti, en for Gottorp Provsti, en for Hütten Provsti, en for Eidersted Provsti, en for Husum og Bredsted Provstier, en for Tønder og Løgumkloster Provstier, en for Flensborg Provsti, en for Aabenraa og Sønderborg Provstier og en for Hadersleb Provsti. Provsterne, der tillige ere Sognepræster ved en Kjøbstads- eller Landsbykirke, og som alle udnævnes af Kongen, ere i reent geistlige Anliggender Præsternes nærmeste Foresatte og føre som saadanne Opsyn med Kirke og Skole. De ere derhos Medlemmer af

3) Kirkevisitatorierne. Disse bestaae af Provsten og Overøvrigheden (Amtmanden, i Kjøbstaden Flensborg Overpræsidenten, cfr. den overordenlige Regjeringscommissairs Skrivelse af 18de Jan. 1851) i de respective Provstier. Ved Bekjendtgjørelsen af 14de November 1850 bleve endeel Kirker og Skoler (i adelige Districter, nogle Koge, enkelte Kjøbstæder 2c.) forsaavidt de hidtil ikke havde hørt til noget Provsti, forbundne med de tilgrændsende Provstier og underlagte de for disse bestaaende Kirkevisitatorier saaledes, at disses Virksomhed nu strækker sig over hele Slesvig Stift. Visitatorierne, hvis Virkekreds blev udvidet ikke lidet ved den ved Bekjendtgjørelsen af 29de November 1852 iværksatte Overdragelse af endeel af den forhenværende slesvig-holstenske Provindsialregjerings Functioner til dem, føre det specielle administrative Opsyn med Kirke-, Skole- og tildeels Fattigvæsenet (i de adelige og øvrige i Bekjendtgjørelsen af 14de November 1850 nævnte Districter ere Fattigsager fuldstændigt unddragne deres Competence, cfr. Ministerialskrivelsen af 10de Juni 1852) og foretage til den Ende personligt Undersøgelser i de enkelte Sogne (afholde de saakaldte Specialkirkevisitationer). Det er saaledes Kirkevisitatorerne (event. Kirkepatronaterne), der anordne eller bevilge større Bygningsforetagender og Reparaturer ved Kirker og Præstegaarde, ligesom Visitatorierne endvidere have at træffe de fornødne Bestemmelser i Henseende til Forvaltningen af Præsternes og Kirkeofficialernes Forretninger, navnlig hvor der ere flere Præster ved een Kirke, at regulere Spørgsmaal angaaende Kirkebyrdernes Repartition, Kirkeinventariernes Forstaaelse m. m., samt at revidere og attestere Kirke- og Skoleregnskaberne. De meddele Tilladelse til Erhvervelse af Skolejord og til Opførelse og større Reparationer af Skolehuse (forsaavidt ikke Skolepatronaterne varetage disse Forretninger), udstede Skoleregulativer, træffe Bestemmelse om Skolebyrdernes Repartition, udnævne Skolelærere, og, hvor Udnævnelsen skeer af Patronatet, forsynes Vedkommende med Bestalling af Kirkevisitatoriet (cfr. Circulaire af 25de Febr. 1856). Kirkevisitatorierne meddele endvidere Tilladelse til Giftermaal i en dispensabel Slægtskabsgrad (i Tørninglehn Provsti meddeles disse Bevillinger af Amtmanden for Haderslev Amt, resp. den Kongelige Commissair for de adelige Godser, cfr. Bekjendtgjørelsen af 9de Mai 1856). Fra deres Kjendelser recurreres til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

4) Tidligere behandledes endeel kirkelige og navnlig Ægteskabssager af Consistorierne d. e. Domstole, der for største Delen vare sammensatte af geistlige Embedsmænd, og fra hvilke der appelleredes til Over- resp. Landsoverconsistoriet. De til disse Consistoriers Res-

fort forhen henhørende Retstrætter skulle ifølge Bekjendtgjørelsen af 18de September 1850 § 3 indtil videre overalt i første Instants behandles af de vedkommende Civilretter; for Appellationsinstantsens Vedkommende er det bestemt ved Patentet af 6te Februar 1854 (cfr. Bekjendtgjørelsen af 20de April 1854), at Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig skal sammentræde med Appellationsrettens Medlemmer i de til det forrige Overconsistoriums og Landsoverconsistoriums Forretningskreds henhørende Retsstridigheder.

5) I Slesvig Stift findes ialt 228 Sognekirker, hvorved der ere ansatte 245 Præster. I Reglen er der ansat 1 Præst ved hver Kirke, undertiden 2, saaledes at den ene er den egentlige Sognepræst (Hovedpræst), den anden fører Navn af Compastor eller Diaconus, eller at begge ere Compastorer (Læk, Aabenraa). Undtagelsesviis findes 2 Præster at være ansatte ved to Kirker i Fællesskab, eller 1 Præst at fungere for 2 Sogne. Af de 245 Præstekald besættes 101 umiddelbart af Kongen, medens 144 ere Valgkald. Til disse Valgkald præsentere Kirkepatronaterne, altsaa i de adelige Districter Godseierne, medens i Byerne i Reglen Magistraten og i Amterne Kirkevisitatorierne (paa Femern, i Eidersted m. m. Kirkecollegierne) foretage Præsentationerne. Præsentationsforslagene indsendes til Allerhøieste Stadfæstelse, dernæst vælger den valgberettigede Deel af Menigheden en af de præsenterede Candidater, og Valget forelægges Kongen til Approbation. Næst at være Menighedens Sjælesørger, er Præsten Medlem af Kirke-, Skole- og Fattigcollegiet, hvor han i Reglen fører Forsædet, leder Forhandlingerne og fører Collegiets Correspondance.

---

6) Idet der i Almindelighed angaaende de slesvigske Sprogforholds Historie henvises til Allen (det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, Kjøbenhavn og Slesvig 1857—58), der har meddeelt omfattende, paa Aktstykker støttede Oplysninger om dette Emne og efterviist det danske Sprogs ældgamle Hjemstedsret i den overveiende Deel af Hertugdømmet, skal her nævnes de vigtigste Bestemmelser angaaende Kirke- og Skolesproget med hvad dermed nærmest staaer i Forbindelse. Ved den Sprogordning, Regjeringen i Løbet af dette Aarhundrede særligt har henvendt sin Opmærksomhed paa, er man gaaet ud fra, at Folkesproget skulde være Grundlaget for Kirke- og Skolesproget, der atter skulde bestemme Rets- og Forretningssproget. Saaledes udtales det i det Allerh. Rescript af 15de Decbr. 1810 (der indledes saaledes: „Under Vort Hertugdømme Slesvig ere foruden

nogle af Øerne ogsaa Størstedelen af Amterne og Districterne paa Fastlandet beboede af dansktalende Folk"), at: „paa disse Øer og i disse Amter, hvor det danske Sprog er Almeenmands Sprog, er det vor Allerhøieste Villie, at det tydske Sprogs Brug ved Gudstjeneste, Skoleunderviisning og Rettergang skal ophøre og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted". Denne Kongelige Befaling blev dog først fuldstændigt bragt til Udførelse i Aaret 1850 og de paafølgende Aar ved endeel specielle Anordninger, til hvilke der henvises i Forordningen ang. Hertugdømmet Slesvigs Forfatning af 15de Februar 1854 § 7 (see denne Forordnings Tillæg Litr. A), og som have været bestemte til at sikkre det danske og det tydske Sprogs Ligeberettigelse i alle offentlige Forhold. I Henseende til Kirke- og Skolesproget er den lovbestemte Tilstand nu følgende: I Kjøbstæderne Burg, Ekernførde, Frederiksstad, Garding, Tønning, Husum og Slesvig er Kirke- og Skolesproget udelukkende tydsk. I Kjøbstaden Flensborg er der oprettet en fri dansk Menighed samt danske Skoler for denne Menighed; iøvrigt bliver denne Stad at henregne til de i sproglig Henseende reent tydske Districter. I Kjøbstæderne Sønderborg, Aabenraa, Hadersley og Tønder er Underviisningssproget i Borger- og Almueskolerne Dansk, dog saaledes, at det tydske Sprog er optaget blandt de væsentlige Underviisningsgjenstande; Gudstjenesten afholdes i disse Kjøbstæder hver Søndag saavel i det danske som i det tydske Sprog, saaledes at Fropræbiken, Høimesse og Aftensang skifteviis holdes paa Dansk, resp. Tydsk; kirkelige Handlinger foretages her i det Sprog Vedkommende ønske benyttet. I Flensborg Provsties Landsogne (d. e. hele Flensborg Amt samt Gjelting Sogn og Boiom Skolediſtrict, jfr. Skrivelsen af 14de Novbr. 1850), i Fjolde og Hjoldelund Sogne i Bredsted Provsti, i Svesing og Olderup Sogne i Husum Provsti, samt i følgende Sogne i Gottorp Provsti: Treia, Ølsby og Farensted, Havetoft, Satrup, Strukstrup og Tumby, Bøl og Nørre-Brarup, og endelig i efterfølgende Sogne i Tønder Provsti, nemlig: Sønder-Løgum, Brarup, Humptrup, Ladelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Ubjerg, Aventoft og Læk er Underviisningssproget i de offentlige Skoler Dansk; det tydske Sprog er derhos optaget blandt Underviisningsgjenstandene saaledes, at dertil anvendes indtil 4 Timer ugentligt (i Læk er det en af de væsentlige Underviisningsgjenstande); Gudstjenesten afvexlende paa Dansk og paa Tydsk; kirkelige Handlinger foretages ogsaa i disse Sogne i det Sprog, som Vedkommende udtrykkelig ønske. Kirke og Skolesproget er udelukkende Tydsk i følgende Landdistricter: Femern Provsti, Hütten Provsti, Eidersted Provsti, Gottorp Provsti (paa de ovennævnte 9

Sogne nær), Husum og Bredsted Provsti (med Undtagelse af de anførte 4 Sogne) og Tønder-Løgumkloster Provsti (undtagen i de ovenomhandlede 10 og følgende Sogne med udelukkende dansk Sprog: Løgumkloster, Nørre-Løgum, Abild, Høier, Hjerpsted, Skads, Hostrup, Hoist, Ravsted, Bylderup, Burkal og Tinglev). Hvor Kirkesproget efter Foranstaaende ikke er udelukkende tydsk eller blandet og Skolesproget ikke er tydsk, benyttes det danske Sprog udelukkende saavel i Kirken som i Skolen. Med Hensyn til Confirmationen, der ikke særlig var omhandlet i de om Sprogenes Benyttelse som ovenanført hidtil trufne Bestemmelser, blev det derhos anordnet ved Patent af 9de Januar 1861, at den for Katechumenerne anordnede offentlige Examen og den egentlige Confirmationshandling skulde foretages særskilt hver for sig paa forskjellige Dage, samt at, medens det Sprog, der paa hvert Sted gjælder ved den offentlige Underviisning, vedbliver at benyttes ogsaa ved Katechumenerens Underviisning og Examen, skulle med Hensyn til Confirmationshandlingen de for kirkelige Handlinger ifølge Ovenstaaende gjældende Regler komme til Anvendelse. Endvidere blev det ved Circulaire af s. D. bestemt, at Underviisningssproget ved den Underviisning, en Familie lader sine Børn meddele i Hjemmet ved Hunslærere, alene afhænger af Vedkommendes egen Bestemmelse. Om Underviisningssproget ved de lærde Skoler og Seminarier s. S. 559. Endelig kan bemærkes, at der ved Anordningen af 9de Novbr. 1811 og Patentet af 3die Decbr. 1852 § 4 er draget Omsorg for, at Præsterne ere det Sprog mægtige, der benyttes i de Sogne, hvorhen de kaldes. — Det er alt fremhævet, at Rets- og Forretningssproget er ordnet paa Grundlag af den med Hensyn til Kirke- og Skolesproget trufne Ordning, saaledes at der i de i denne Henseende reent danske Districter (dog incl. Kjøbstæderne Haderslev, Aabenraa og Sønderborg) kun benyttes dansk Sprog ved Rettergang og Forvaltning, i de i sproglig Henseende reent tydske Districter kun tydsk Sprog, medens i de mellemslesvigske blandede Sogne Autoriteternes Sprog retter sig efter Parternes (Indklagedes resp. den Tiltaltes) og Supplikanternes Ønske. — De slesvigske Love udfærdiges i begge Sprog, saaledes at saavel den danske som den tydske Udfærdigelse er at ansee som en authentisk Text. — Af Slesvigs c. 410,000 Indvaanere have omtrent 136,000 dansk Kirkesprog, 90,000 blandet, 184,000 tydsk. Blandt disse sidstnævnte have c. 28,000 i den sydvestlige Deel af Tønder Amts Fastland, paa Før og Sild, i den vestlige Deel af Bredsted Amt, i den vestlige Deel af Husum Amt og paa Halligerne bevaret deres frisiske Folkesprog. Ifølge Undersøgelser

meddeelte i Skriftet „Zur Schleswigschen Sprachfrage" havde af Hertugdømmets 395,800 Indv. (efter Folketællingen 1855) 170,402 paa et Areal af 90½ □ M. dansk Familiesprog, 153,482 paa 40½ □ M. plattydsk Fmsp., 44,636 paa 22 □ M. blandet Fmsp. 27,340 paa 12 □ M. frisisk Fmsp.

7) Menighedernes Deeltagelse i de kirkelig-administrative samt Skole- og Fattigvæsens-Anliggenders Bestyrelse skal senere berøres.

8) Efterat det ved Allerhøieste Resolution af 17de November 1815 approberede Bibelselskab var bleven ophævet for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende (Bekjendtgjørelse af 23de April 1853), blev der under 25de Marts 1857 (cfr. Ministerialskrivelse af 15de April s. A.) meddeelt det under 13de November 1856 sammentraadte Bibelselskab for Hertugdømmet Slesvig Allerhøieste Sanction samt Tilsagn om Allerhøieste Beskyttelse.

9) Skolerne ere deels lærde (og tildeels Real-) Skoler, deels Folkeskoler, og disse enten Kjøbstads- (Borger-) eller Landsbyskoler*). Der findes 3 lærde Skoler i Slesvig, nemlig i Kjøbstæderne Hadersleb, Flensborg og Slesvig, den første (funderet 1567) med udelukkende dansk, den anden (oprettet 1566) med dansk og tydsk, og den tredie (den saakaldte Domskole) med udelukkende tydsk Skolesprog. Ved Flensborg lærde Skole er der organiseret en fuldstændig Realunderviisning, ligeledes med blandet Undervisningssprog (Ministerialskrivelse af 9de October 1851). Den i Husum siden Reformationen bestaaende lærde Skole blev ved Allerhøieste Resolution af 16de Juli 1852 ombannet til en høiere Borgerskole, der tillige skulde have Charakteer af et Progymnasium (Regulativ af 25de April 1853). Endvidere findes der en Folkehøiskole i den kongerigske Deel af Rødding (see S. 65) og en Landbohøiskole i Aagaard (Oversø Sogn, Flensborg Amt). Endelig kan her henvises til, hvad der S. 134 ff. er meddeelt om Skolelærerseminarierne i Tønder og Ekernførde.

10) Af fremmede Religionsbekjendere, der ikke tilhøre den evangelisk-lutherske Landskirke, skulle fremhæves: Reformerede, der boe adspredte i Byerne og Landdistricterne og ikke have nogen særlig Kirke; Remonstranter, mest i Frederiksstad, hvor de danne en Menighed med en Kirke; Mennoniter ligeledes med en Kirke i Frederiksstad; Katholiker, navnlig i Frederiksstad og paa Nordstrand, paa sidstnævnte Ø saavel orthodoxe Katholiker som Jansenister, der her have et Oratorium, medens de romerske Katholiker have Soguekirker saavel

*) J. N. Schmidt angiver (1852) Kjøbstads- og Landsbyskolernes Antal til 814 med 980 Lærere.

i Frederiksstad som paa Nordstrand; Brødremenigheden i Christiansfeld (see S. 33 ff.); Baptisterne (cfr. Forordningen af 24de April 1860); endelig Jøderne, hvis Forhold ere ordnede ved Forordningen af 8de Februar 1854 (cfr. om deres Edsfæstelse Forordningen af 4de Marts 1857). Jøderne, der tidligere i Hertugdømmet Slesvig vare underkastede forskjellige vidtgaaende Indskrænkninger, kunne nu tage Ophold og ernære sig, hvor de ville, saafremt de ere hjemstedsberettigede i Hertugdømmet og bibringe de fornødne Legitimationer m. m., medens de i modsat Fald ikke blivende tør nedsætte sig nogetsteds der eller kjøbe Grundeiendom uden Allerhøieste Tilladelse. Jøder, der ikke ere hjemmehørende i Hertugdømmet Slesvig, maae ikke tage et forbigaaende Ophold længere end 14 Dage dersteds uden høiere Tilladelse. Enhver i Hertugdømmet hjemmehørende Jøde har at vælge sig et bestemt Opholdssted. Jøderne have i Ægteskabs- samt i andre Sager deres Værnething ved deres Opholdssteds ordentlige Domstole; dog have disse i deres Kjendelser at tage Hensyn til Jødernes Ritualgrundsætninger og Rituallove, forsaavidt de ikke stride imod de almindelige Lovforskrifter. De have Adgang til videnskabelige Erhvervsgrene, navnlig til medicinsk og chirurgisk Praxis samt Fødselshjælp. De ere berettigede til paa samme Betingelser som de øvrige Undersaatter at drive Handel i Kjøbstæder og Flækker, drive alle borgerlige Haandteringer, Manufacturer og Fabriker samt indtræde i Laugene, erhverve Grundeiendom og drive Agerdyrkning. De tør udøve deres Religion i Hertugdømmet Slesvig, dog udfordres der Allerhøieste Tilladelse til Oprettelse af Synagoger. Samtlige Jøder ansees som Medlemmer af en større Menighed, for hvilken der er ansat een af Kongen beskikket og af Menigheden lønnet Geistlig, hvilket Embede indtil videre er forenet med Lærerposten ved den mosaiske Menigheds Skole i Frederiksstad (Allerhøieste Resolution af 31te August 1855). Hvor flere Jøder ere bosatte paa eet Sted, staaer det dem frit at danne mindre Menigheder og at antage en Forsanger; paa saadanne Steder skulle endvidere deres fælleds Anliggender (Tilsyn med Gudstjeneste, Skole rc.) varetages af Forstandere, de selv vælge. Alle jødiske Drenge og Piger skulle underkaste sig en offentlig Prøve og aflægge en Troesbekjendelse. Jøderne ere berettigede til at oprette særegne Skoler for deres Børn, der ere forpligtede til at besøge de offentlige Skoler, medmindre de ad anden Vei nyde forsvarlig Underviisning. Hvor Jøderne ikke allerede have dannet særegne Fattigcommuner, høre de til de bestaaende Districtsfattigcommuner. Om Antallet af de fremmede Religionsbekjendere see foran.

Verdslige Forhold.

For hele Hertugdømmet Slesvig fælles Autoriteter m. m.

1) Hertugdømmets øverste Domstol er den ved Patent af 6te Februar 1854 (cfr. Patent af 5te Mai 1852) oprettede „Kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig", der skal have sit Sæde i Flensborg, og som sidste Instants varetager de forhenværende Landsdicasteriers (Overrettens, Overcriminalrettens, Overconsistoriets, Landrettens, Landoverconsistoriets) Functioner. Den bestaaer af en Præsident og 8 Raader (om Biskoppens Medvirkning see ovenfor); Secretariatsforretningerne, derunder indbefattet Opsyn med Archivet og Førelsen af Landrets-Skyld- og Panteprotocollen, skulle besørges af 4 Retten tilforordnede Secretairer; endvidere skulle 4 Copister og 3 Bude være ansatte ved samme. Rettens Medlemmer og de Subalterne udnævnes alle af Kongen.

2) Regjeringsadvocaten (Oversagføreren) er Ministeriernes juridiske Consulent i Sager, vedrørende Hertugdømmets Bestyrelse, og fører deres Sag som Sagsøger eller Sagsøgte i Retstrætter ved Hertugdømmets Domstole. Han er derhos Anklager i fiskalske Processer og udøver ifølge Forordningen af 6te Februar 1854 en controllerende Medvirkning ved Criminalsagers Behandling. Endvidere skal han vaage over Embedsmændenes navnlig Oppebørselsbetjentenes Embedsførelse (cfr. f. Ex. Kammerretsforordningen af 1ste Juni 1720). Som Medhjælper ved disse Forretningers Besørgelse er der tilforordnet ham en Assistent, som han kan substituere sig.

3) Advokaterne ere enten Appellations- eller Underretsadvokater. Hine ere udelukkende berettigede til at optræde som Sagførere ved Appellationsretten, selv om Sagen i en lavere Instants er bleven ført af en Underretsadvokat. Samtlige Advokater udnævnes (forsynes med Bestalling eller Concession) af Regjeringen; de staae i samme Forhold til Staten som andre Embedsmænd (Allerh. Resol. af 25de Aug. 1846), men ere ikke pensionsberettigede. Appellationsretsadvokater findes for Tiden kun i Flensborg. Advokaternes Antal er i nyere Tid bleven indskrænket i Forhold til tidligere Tider, og en Forøgelse af Antallet skeer kun i Tilfælde af forhaandenværende Trang i paagjældende District (i Henseende til Appellationsretsadvokaterne cfr. Allerh. Res. af 10de Novbr. 1855). De fleste Advokater have tillige erholdt Bevilling til at udføre Notariatsforretninger.

4) Examinationscollegierne. Den retsvidenskabelige Examen afholdes 2 Gange aarlig i Flensborg af Appellationsretten for Hertugdømmet Slesvig. Om Prøvens Beskaffenhed og dens Forhold til den juridiske Examen i Kongeriget cfr. Forordningen af 18de December 1795, Bekjendtgjørelsen af 21de November 1850, Patenterne af 22de November 1851 og 26de August 1853, Bekjendtgjørelsen af 12te Juli 1854 samt Bekjendtgjørelserne af 2den Mai og 2den Juni 1856. b) Den theologiske Candidateramen afholdes ordinairt een Gang aarligt ved Midsommers Tider i Flensborg af et Collegium, der bestaaer af Præsidenten i Appellationsretten og et af dens øvrige Medlemmer efter Omgang, samt af Biskoppen, 2 Provster og 2 Præster. De fire sidstnævnte Medlemmer udnævnes af Kongen for et Tidsrum af 5 Aar og vælges saaledes, at den ene Provst og Præst ere ansatte i den dansktalende og den anden i den tydsktalende Deel af Hertugdømmet (cfr. iøvrigt Forordningen af 6te Aug. 1777 og Patentet af 3die Decbr. 1852). c) Landmaalerexaminationscommissionen bestaaer af Landcommissairen i det Slesvigske District, den dirigerende Ingenieurofficeer for Chausseevæsenet i Slesvig og en derstedsbosiddende Landmaaler. Examen afholdes i Flensborg een Gang om Aaret i Begyndelsen af Mai Maaned (cfr. Patent af 20de og Instruction af 30te Mai 1853 og Ministerialskrivelse af 17de Juli 1854). d) Om Navigationsexamen see Patenterne af 10de Decbr. 1833 og 7de Septbr. 1839, Bekjendtgj. af 16de Octbr. 1850, samt Allerh. Resol. af 27de Septbr. 1853. e) Physicatsexamen afholdes af Medicinalinspecteuren og et af Sanitetscollegiets læge. kyndige Medlemmer; Apothekerexamen og Prøven for Apothekermedhjælpere (Regulativ af 5te Juni 1859) af førstnævnte Embedsmand og et af bemeldte Collegiums pharmaceutiske Medlemmer (cfr. Forordningen af 19de December 1852 § 7).

5) Det ved Bekjendtgjørelsen af 18de Februar 1851 oprettede Gensdarmeries Organisation beroer nu paa den ved Bekjendtgjørelsen af 16de Juni 1859 kundgjorte nye Organisationsplan. Ifølge denne Plan er Gensdarmeriet et militairt organiseret Politicorps, der er bestemt til deels selvstændigt, deels i Forbindelse med Localpolitiet at opretholde den offentlige Sikkerhed, Ro og Orden i Hertugdømmet Slesvig, især deleshed i Landdistricterne, samt at understøtte Autoriteterne i Haandhævelsen af de bestaaende Love og Anordninger; det skal søge at forebygge Forbrydelser m. m. og, naar saadanne ere begaaede, at gjenoprette den lovlige Tilstand og at foranledige Gjerningsmændene dragne til Ansvar. Gensdarmeriet staaer umiddelbart under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og

bestaaer af 1 Chef, 2 Districtsofficerer, 1 Corpsskriver, 1 Ovarteermester, 8 Overvagtmestre, 8 Vagtmestre og Sergeanter samt 69 menige Gensdarmer. Corpset inddeles i 2 Officeersdistricter, hvert bestaaende af 4 Overvagtmesterdistricter, der igjen inddeles i Stationsdistricter, samt enkelte detacherede Poster. Gensdarmeriet staaer under militair Jurisdiction. I militair og disciplinair Henseende fortere Gensdarmerne kun under deres Foresatte i Corpset, som derhos skulle veilede dem med Hensyn til Udførelsen af deres Hverv; Ordrer til at udføre bestemte Politiforretninger skulle derimod kun meddeles enten directe af de dertil competente civile Myndigheder eller dog efter Reqvisition fra saadanne. I kirkelig Henseende staaer Gensdarmeriet i samme Forhold som de i Hertugdømmet Slesvig værende Afdelinger af Armeen; om dets Forhold til det offentlige Skolevæsen gjælde de samme Regler som for de Militaire.

6) Hertugdømmet Slesvig er inddeelt i 2 Udskrivningsdistricter, nemlig 1ste, der omfatter Hadersleb, Aabenraa, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter med deri beliggende Byer og tilsvarende Deel af 2det samt hele 1ste Angler adelige Godsdistrict; og 2det Udskrivningsdistrict, der omfatter den øvrige Deel af Hertugdømmet. For hvert af disse Districter er ansat en Udskrivningschef, der varetager samtlige med Udskrivningen til Land- og Søkrigstjenesten forbundne Forretninger, er Medlem af de respective Sessionsdeputationer og besørger Mønstringsforretningerne. Udskrivningscheferne skulle være bosatte henholdsviis i Flensborg og Slesvig By (cfr. Bekjendtgjørelse af 2den Mai 1856).

7) Samtlige Medicinalvæsenet i Hertugdømmet Slesvig vedkommende Forretninger, der ved Patent af 25de Mai 1804 m. m. vare overdragne til Sanitetscollegiet i Kiel, varetages nu under umiddelbart Tilsyn af det slesvigske Ministerium af „det Kongelige Sanitetscollegium for Hertugdømmet Slesvig" og af en Medicinalinspecteur (cfr. Forordningen af 19de Decbr. 1852). Sanitetscollegiet, hvis Medlemmer udnævnes af Kongen for 6 Aar, og som skal bestaae af 4 Læger og 2 Apothekere eller Chemikere (overordentlige Medlemmer kunne i fornødent Fald beskikkes af Ministeriet), blandt hvilke en i Flensborg bosat Læge udnævnes til Collegiets Directeur, har fortrinsviis den Bestemmelse at afgive Betænkninger i Medicinalsager paa Forlangende af det slesvigske Ministerium samt af Hertugdømmets Domstole og Øvrigheder. Medicinalinspecteuren, der udnævnes af Kongen og skal have sin Bopæl i Flensborg, fører Opsyn med samtlige Medicinalanstalter

og Medicinalpolitiet i Hertugdømmet og er derhos Medlem af de ovenfor nævnte Examinationscollegier. Alle Autoriteter i Hertugdømmet skulle henvende sig til ham i alle Anliggender, der henhøre til Administrationen af Medicinalvæsenet (cfr. Circulaire af 11te August 1855). Ifølge bemeldte Forordning af 19de Decbr. 1852 er Hertugdømmet Slesvig endvidere inddeelt i 17 Physicatsdistricter, nemlig: Hadersleb, Gram, Aabenraa, Sønderborg, Ærø, Tønder, Nybøl (Ministerialskrivelse af 17de Decbr. 1857), Flensborg Stad-, Flensborg Land-, Kappel, Ekernførde, Slesvig, Bredsted, Husum, Tønning, Süderstapel og Femern District, saaledes at afsondrede Bestanddele af et Jurisdictionsdistrict, der ligge indenfor et andet Physicatsdistrict end det, hvortil Jurisdictionsdistrictet efter Foranstaaende henhører, skulle henhøre til det Physicatsdistrict, i hvilket de saaledes ere beliggende. For ethvert District udnævner Kongen en Physicus, der skal boe paa det Sted, efter hvilket Districtet har Navn; dog skal Physicus for Ærø Physicatsdistrict have sin Bopæl i Ærøskjøbing og Physicus for Femerns Physicatsdistrict i Burg. Det den forhenværende Kongelige Veterinairskoles Bestyrelse i Kjøbenhavn forhen paahvilende Tilsyn med Veterinairvæsenet i Hertugdømmet Slesvig er (cfr. Circulaire af 13de Septbr. 1858) gaaet over til det ved Allerhøieste Resolution af 8de Juni 1851 oprettede veterinaire Sundhedsraad i Kjøbenhavn.

8) Overlandeveiinspecteuren samt Veiconducteuren.

9) Den dirigerende Ingenieurofficeer for Chausseevæsenet samt Chausseeinspecteurerne.

Anm. Ifølge Veiforordningen af 1ste Marts 1842 ere de offentlige Kjøreveie enten Hovedlandeveie eller mindre Landeveie eller Biveie. Hovedlandeveie ere de, som forbinde Monarchiets forskjellige Dele med hinanden og med Udlandet samt de mere betydelige Havne, Handels- og Vaabenpladser med hinanden. Mindre Landeveie ere de, som forbinde Kjøbstæderne i Landet med andre for de enkelte Districters Samfærdsel vigtige Pladser, Havne og Færgesteder og Poststationerne med hinanden. Biveie ere de, som forbinde Landsbyer og enkelte Gaarde med hinanden og med Hovedlandeveiene og de mindre Landeveie, samt med Kirker, Skoler, Møller, Skove, Moser og Græsgange i Communerne. Enhver Vei, som er til Benyttelse for den almindelige Samfærdsel og ikke er unddragen fra samme ved Anerkjendelsen af en modstaaende privat Rettighed henhører til de offentlige Veie. Som offentlige Gangstier ere kun de at ansee, der ere bestemte for Kirke- og Skolebesøget eller med Hensyn til Forbindelsen mellem enkelte Dele af Communerne ikke kunne undværes ved Siden af de offentlige Kjøreveie. Forpligtelsen til at istandsætte og vedligeholde alle offentlige Veie paahviler nærmest Grundeiendommen, men indbefatter dog ikke Kunstveianlægene, som bekostes af Statskassen. Det almindelige Opsyn over hele Veivæsenet føres af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Det specielle Opsyn over Kunstveiene er

overdraget til en Afdeling af Ingenieurcorpset under Ledelse af en til dette Corps hørende Stabsofficeer. De andre Veie bestyres af Districtsøvrighederne og de dem underordnede locale Embedsmænd og Øvrigheder deels under Ledelse af Overlandevei-Inspecteuren (hvem en Conducteur er tilforordnet), deels uden dennes Medvirkning. I Reglen angiver den bestaaende Inddeling i Amter og Landstaber, Kjøbstaddistricter, klosterlige og adelige Godsdistricter tillige Begrændsningen af de enkelte Veidistricter og de disse Veidistricter foresatte Øvrigheder. Alle Hovedlandeveie skulle efterhaanden forvandles til Kunstveie; i Henhold hertil ere følgende Strækninger hidtil blevne chausserede:

Chaussee.	Byggeaar.	Byggesum.	Chaussee rnes definitive Længde.
Flensborg-Husum	1842—1843	216083 ℛ 90 ß	5,55 Miil.
Flensborg-Helligbæk	1844	107329 - 81 -	2,69 —
Husum-Frederiksstad-Tønning	1845	300750 - 90 -	3,35 —
Slesvig-Rendsborg	1845	139848 - 30 -	3,30 —
Flensborg-Aabenraa	1846—1847	236285 - 70 -	3,71 —
Ekernførde-Levensau	1846—1847	119642 - 33 -	2,66 —
Slesvig-Ekernførde	1846—1847	165906 - 5 -	2,60 —
Helligbæk-Slesvig	1847—1848	83736 - 77 -	1,66 —
Tønning-Garding	1848—1849	130294 - 94 -	1,47 —
Aabenraa-Hadersley	1852—1853	201640 - 32 -	3,10 —
Hadersley-Kolding	1853—1855	217656 - 89 -	3,39 —
Flensborg-Sønderborg	1856—1857	258220 - 64 -	4,00 —
Husum-Bredsted	1858—1859	130242 - 85 -	2,14 —
Dertil kommer:			
Ribe-Tønder (slesvigske Andeel fra Brøns til Tønder) (kongerigsk Andeel fra Ribe til Brøns).	1860—1862		
Tønder-Bredsted	1862—1864		

Enhver Landsby, Bondecommune eller anden ved Markfællesskab forbunden Commune danner tillige en Veicommune; om Veicommuneforholdene i de enkelte Districter kunne iøvrigt jevnføres Ministerialskrivelserne af 6te November 1854 (Aabenraa Amt), 18de Juni 1855 og 25de Juni 1862 (Flensborg Amts 4 gamle Herreder, cfr. Regulativ af 20de Febr. 1845), 29de Juli 1856 (Hadersley Amt), 16de April 1858 (Bøking og Biding Herreder) 24de s. M. (Munkbrarup Herred), 20de Octbr. s. A. (Løgumkloster Amt), 11te Marts 1861 (de octroierede Koge i Tønder Amt). Om Grundforbedringen og Bestyrelsen af de mindre Landeveie i de blandede jydsk-slesvigske Districter s. Ministerialskrivelsen af 1ste Marts 1859.

10) Stempelpapirsforvalteren.

11) Centralcassen (cfr. Bekjendtgjørelse af 22de August 1849 og Circulaire af s. D.).

12) Landcommissairen og Landmaalerne.

13) Landstutmesteren.

Anm. Det slesvigske Landstutteri er grundlagt ved en i Budgettet for Aaret 1857—58 optagen Sum af 15000 Rd., og de første 12 Hingste, der kjøbtes deels i Indlandet, deels i Hannover, udstationeredes første Gang i Bedækningstiden 1858 paa forskjellige Steder i Hertugdømmet. Hingstebestanden forøgedes i Slutningen af Aaret 1858 med 3 Hingste; 3 ledige Nummere i det samlede Antal af 15 Hingste udfyldtes senere af 3 i Frankrig kjøbte Hingste, hvorhos enkelte andre ere blevne udrangerede og erstattede af nye. Bedækningernes Antal har stadigt tiltaget (fra 30 pr. Hingst i Aaret 1858 indtil 77 i Aaret 1862) og har Bedækningsregnskabet som Følge heraf i Aarene 1860—62 incl. udviist et Overskud af resp. 136 Rd., 713 Rd. og 953 Rd., medens der i Aarene 1858 og 59 var en Underbalance af resp. 481 Rd. og 250 Rd. Efterat den for Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen fælles Direction for Stutterivæsenet var bleven ophævet ved Allerh. Resol. af 24de Septbr. 1850, og det for Hertugdømmet Slesvig stiftede Landstutteri senere nogen Tid havde staaet under den kongerigske Landstutmesters Tilsyn, er der nu constitueret en særlig Landstutmester for det slesvigske Landstutteri.

14) Bygningsinspecteuren.

15) Vandbygningsdirecteuren.

16) Digeinspecteuren samt Conducteuren.

17) Commissairen for den nord- og sydslesvigske Jernbane.

Anm. Under 8de Septbr. 1852 blev der meddeelt den engelske Jernbaneentreveneur S. M. Peto en Concession til at anlægge en Jernbane fra Flensborg over Husum til Tønning med Sidebane fra Husum til Rendsborg og til i 100 Aar udelukkende at benytte samme til at befordre Personer, Varer og Gods. Denne Concession blev under 20de Marts 1854 overdraget til et Actieselskab under Navn af „Flensborg-Husum-Tønning Jernbaneselskab", der derhos erholdt en Corporations Rettigheder, imod en aarlig Kjendelse af 5000 Rd. og saaledes, at Staten efter 14 Aars Forløb efter Banens Aabning skulde være berettiget til at indløse Banen, samt med den nærmere Bestemmelse, at Sidebanen til Rendsborg skulde afgaae fra Øster Ørsted. For dette Jernbaneselskab blev der endvidere under 20de Marts 1854 Allerhøist approberet et Statut, hvorefter bl. A. Jernbanen skulde føre Navn af „Kong Frederik VII.s Sydslesvigske Jernbane", Selskabet have sit Værnething ved Magistraten i Flensborg, et Antal af 27000 Actier à 20 Lstr. (180 Rd.) udstedes, Generalforsamlingerne afholdes i Flensborg, Directionen bestaae af 11 Medlemmer og indtil videre have sit Sæde i London, Selskabet have en i Flensborg bosat Generalbefuldmægtiget m. m. Den ved Jernbanen ansatte Kongelige Commissarius har ifølge Instructionen af 9de Septbr. 1852 at udøve Regjeringens Opsynsret over samme. — Det under 28de Marts 1857 Allerhøist concessionerede „Klosterkro-Slesvig Jernbaneselskab" traadte i Virksomhed til Anlæggelsen af en Jernbane fra Klosterkro til Slesvig under Navn af „Slesvig Sidebane" i Henhold til et under s. D. Allerhøist confirmeret Statut. Det erholdt Corporationsrettigheder med Privilegium paa Banens

udelukkende Benyttelse til Person- og Godstransport i 100 Aar under Forbehold af Statens Indløsningsret med Hensyn til Banen efter 14 Aars Forløb. Magistraten i Slesvig er Actieselskabets Værnething, der udstedes 1860 Actier à 100 Rd., Generalforsamlingerne afholdes i Slesvig hvor ligeledes den af 3 Medlemmer bestaaende Direction har sit Sæde rc. — Paa Grundlag af Overenskomsten mellem den danske Regjering og S. M. Peto af 18de Decbr. 1860 blev der under 1ste Mai 1862 Allerhøist meddeelt Firmaet Peto, Brassey & Betts i London Concession til at anlægge og drive en Jernbane i Nordslesvig med tilhørende Sidebaner. Derefter skal Stambanen udgaae fra et Punct ved den nørrejydske Grændse i Nærheden af Vamdrup og slutte sig til den sydslesvigske Jernbane paa Flensborg Kjøbstads Grund saaledes, at der udgaae Sidebaner, een fra Vojem til Haderslev, een fra Rødekro til Aabenraa og een fra Tinglev til Tønder. Det til de paagjældende Baners Anlæg m m. fornødne Terrain stilles af Regjeringen til Bevillingshavernes Disposition uden Omkostninger for disse. I alle denne Jernbaneentreprise vedkommende Sager have Bevillingshaverne indtil Videre deres Værnething i første Instants for Magistraten i Flensborg (Skriv. 11. Juli 1862). De skulle have en Generalbefuldmægtiget bosat i Riget. Stambanen skal være færdig og overgiven til den offentlige Færdsel inden den 1ste Juli 1865, Haderslev Sidebane inden den 1ste Juli 1866, Tønder Sidebane inden den 1ste Juli 1867, og Aabenraa Sidebane inden den 1ste Juli 1868. Concessionen gjælder indtil den 1ste Octbr. 1954. En Kgl. Commissarius, hvem en teknisk Consulent (Instr. 5te Juli 1862) er tilforordnet, fører Tilsyn med Banens Anlæg og Drift (Allerh. Res. af 26de Mai 1862 og Instruction af 26de August 1863). Under 26de August 1863 er Concessionen overdraget til et Actieselskab (det „Nordslesvigske Jernbaneselskab").

Ordningen af Justitspleien i Under- og Melleminstantserne.

Siden Aaret 1850 er der foregaaet væsentlige Forandringer i Henseende til Justitsens Administration i Hertugdømmet Slesvig, der deels vedrøre Domstolenes Organisation, deels deres Forretningsomraade. Medens saaledes Ophævelsen af forum superius med den Virkning, at de under dette Værnething sorterende Personer og de samme forum underlagte faste Eiendomme indtil videre skulde være underlagte de Underretters Jurisdiction, i hvis Districter de have deres Bopæl eller ere beliggende (cfr. Bekjendtgjørelserne af 29de Juli 1850 § 2 og af 18de Septbr. s. A. § 2), medførte en Arrondering af Jurisdictionsdistricterne, udvidedes Underdommernes Forretningskreds betydeligt derved, at Amtmændene for største Delen mistede den Deelagtighed i Justitspleien, som de hidtil havde havt, at Consistoriernes Jurisdiction ophævedes (Bekjendtgjørelsen af 18de Septbr. 1850 § 3), at den jødiske Ret i Altona ophævedes for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende og de der bosatte Jøder underordnedes de bestaaende Domstole (Forordningen af 8de Febr. 1854), og navnlig ved Patrimonialjurisdictionens Ophævelse. Ved Patenterne af 3die Juni 1853 og 6te Februar 1854

blev nemlig den Jurisdictionsret, som de adelige Godser, det adelige St. Johanneskloster og de octroierede Koge dengang vare i Besiddelse af, ophævet, og det derhos bestemt, at St. Johanneskloftret samt de adelige Godser og octroierede Koge, der ikke danne sluttede Districter, i Henseende til Jurisdictionen skulde indlemmes i de tilgrændsende Herreder eller andre Landjurisdictioner, hvorimod der af Godserne i Dänischwold og Svansen District dannedes et nyt Herred under Navn af Ekernførde Herred, af endeel til 1ste Angler adelige Godsdistrict hørende Godser et Herred under Navn af Kappel Herred og af de fem Nordstrandske Koge et Herred under Navn af Nordstrand Herred. Endvidere blev i Henhold til den Allerh. Resol. af 22de Mai 1807 de Flensborgske St. Marie og St. Nicolai Kirkers samt det Flensborgske Helligaandshospitals Patrimonialjurisdiction ophævet og de paagjældende Besiddelser underlagte de tilgrændsende resp. de Districters Jurisdiction, i hvilke de ere beliggende (Ministerialskr. 23de Septr. 1853 og Allerh. Resolution 4de Januar 1854). Endelig ophævedes den Jurisdiction, St. Jørgens Hospital ved Sønderborg var i Besiddelse af, ved Allerh. Resol. af 27de Sept. 1853 (cfr. Allerh. Resol. af 14de Nov. 1852), og de paagjældende Grundstykker indlemmedes i bestaaende Jurisdictionsdistricter. I Forbindelse hermed kan det bemærkes, at der af de forhen Augustenborgske Besiddelser paa Als ved Patent af 2den Marts 1853 oprettedes et særskilt Herred under Navn af Augustenborg Herred, hvorhos de Graasteenske Godser underlagdes de bestaaende Jurisdictioner i Sønderborg, Tønder og Aabenraa Amter. Som Følge af disse Forandringer er Jurisdictionsinddelingen bleven simplificeret saaledes, at nu ikkun Landskaberne, Herrederne (Birkerne) og Kjøbstæderne samt nogle Flækker blive at nævne som særlige Jurisdictionsdistricter. — Efterat Amtmændene (cfr. Regjeringscommissairens Skrivelser af 22de August 1850, 14de, 17de, 18de, 19de og 26de Septbr. s. A. og 10de Febr. 1851 samt Ministerialskrivelserne af 28de Februar og 3die Mai 1853, Allerh. Res. af 8de April 1856 samt Skrivelse af 3die Juni 1856) i Amterne Hadersleb, Gottorp og Hütten, Flensborg, Aabenraa, Løgumkloster, Sønderborg, Nordborg og Tønder have mistet deres Andeel i Justitspleiens Udøvelse (summariske Civilsager, Criminalsager, dømmende Politi, Præsidium i Tingretterne m. m.) og Civilbødesessionerne ere afskaffede (Forordningen af 4de Marts 1857), staae de nu kun forsaavidt i Forhold til Justitsens Udøvelse, som de have at afholde Forligsmægling (prima audientia) i Civilsager, der henhøre under Tingretterne i de resp. Amter (ogsaa for St. Johanneskloftrets Besiddelsers Vedkommende, cfr. Ministerialskrivelse af 21de Novbr. 1855, derimod ikke i Sager, der anlægges imod Beboere af de adelige Godser, cfr. Ministerialskrivelse af 23de Marts 1857), og føre et Overopsyn med Justits-

væsnet (der ogsaa udstrækker sig over de i Herrederne indlemmede adelige Districter; cfr. Ministerialskrivelse af 13de August 1853). I Landskaberne (Stapelholm, Eidersted, Pelvorm, Før, Sild, Bredsted, Femern samt Ærø og Husum Landfogeddistricter) have Amtmændene (i Eidersted Overstalleren) stedse kun i ringe Grad deeltaget i Justitsens Forvaltning, der næsten udelukkende har været og endnu er overdraget til Landfogderne (Stalleren). Disse afholde Forligsprøven, og Amtmændene have her kun Overtilsynet med Justitsvæsenet (cfr. for Eidersteds Vedkommende Ministerialskrivelsen af 19de Juli 1858). Iøvrigt ere Justitsforretningerne saavel i Landskaberne som i Herrederne (Birkerne) deelte mellem Land-, resp. Herreds- eller Birkefogden (Stalleren) og Districternes collegiale Retter. Disse bestaae i Herrederne i Reglen af Herredsfogden og Actuaren (Thingskriveren) samt nogle Bisiddere (Sandemænd, Synsmænd, Thinghørere) med eller uden Stemme; i Landskaberne ere Forretningerne deelte mellem Landfogden og Bonderetten (Bredsted, Stapelholm, Husum), Sogneretterne (Femern), Raadet (Pelvorm, Før, Sild), Stad- og Landretten (Ærø), resp. Stalleren og Raadmandscommissioner samt Landretterne (Eidersted). Desuden have Actuarerne (Landskriveren) tildeels en selvstændig Andeel i Udøvelsen af den saakaldte frivillige Jurisdiction, navnlig Contracters Udfærdigelse, Førelse af Skyld- og Panteprotocollerne, Opbevaring af Depositer ꝛc. Undtagelsesviis (Pelvorm, Før, Sild) besørges Thingskriverforretningerne af Landfogderne. I enkelte Landjurisdictioner haves der Domstole, til hvilke der appelleres særligt for disse Districters Vedkommende, og som saaledes ere skudte ind imellem Underretten og den høieste Instants. Disse Retter ere: 1) Vitithinget for Eidersted, der bestaaer af Stalleren og Landretten for Vester- og Østerdelen af Eidersted, alt eftersom paagjældende Dom er afsagt af denne eller hin; 2) Treherredsretten for Viding og Bøking Herreder samt Før og Sild, der bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Jurisdictioner, hvis Domstole ikke have havt kjendt i Sagen; 3) de Edsvornes Magt paa Femern, der under Amtmandens Forsæde bestaaer af den Sogneret, hvis Kjendelse appelleres, samt af 3 Medlemmer af hver af de 2 øvrige Sogneretters Personale (ialt af 12 Medlemmer). — Medens der kun ere tre Flækker, nemlig Byk, Lyksborg og Kappel, der have særlige Domstole (Fleckensgerichte), have Kjøbstæderne paa 2 Undtagelser nær (Ærøeskjøbing har en med Landdistrictet fælleds Domstol, nemlig Stad- og Landretten, og Garding hører i Henseende til Criminalretspleien under den Everschop-Utholmske Landret) hver sin særlige Retsforfatning. Den ordentlige Ret for Civil- og Criminalsager er i Kjøbstæderne Magistraten, i hvilke den første Borgermester (der i Flensborg under 30te Septbr. 1850 erholdt Titel af Overpræsident) fører Forsædet. I de fleste Kjøbstæder bestaae særlige Politiretter, der

paakjende Politiforseelser og tildeels ringere Criminalforbrydelser. Flensborg har en særlig Skifteret (Theilungsgericht) for Concurser og Arveskifter; i Sønderborg besørger Kæmnerretten disse Forretninger og er derhos Politiret; for Husum, Flensborg og Sønderborg var der forhen anordnet Søretter. Den første Borgermester (i Ærøeskjøbing paakjender Landfogden alle summariske Sager) er Dommer i Bagatelsager; Overpræsidenten i Flensborg desuden Vexeldommer. Endelig skal det bemærkes, at det ved Regjeringscommissairens Resolution af 16de September 1850 til Overøvrigheberne overdragne Overopsyn med Forvaltningen i de i deres Districter beliggende Kjøbstæder med Undtagelse af Staden Flensborg ifølge Allerhøieste Resolution af 15de April 1858 skal forstaaes saaledes, at det ogsaa omfatter Justitsvæsenet.

Administrative og communale Inddelinger.

Flere af de Districts-Inddelinger, der referere sig til Administrationens forskjellige Grene, have allerede i det Foregaaende været Gjenstand for Omtale, saaledes navnlig den kirkelige, Jurisdictions-, Medicinal-, Udskrivningsinddelingen ꝛc.

I Henseende til den alminbelige og communale Forvaltning og Organisation af de Anstalter og Autoriteter, gjennem hvilke Bestyrelsen af de communale og locale Anliggender skeer, inddeles Hertugdømmet i forskjellige større og mindre Kredse, der hver i visse Retninger udgjøre et mere eller mindre sluttet Hele, og som man pleier at opføre som Communer af 1ste, 2den, 3die o. s. v. Orden. Den 1ste af disse Inddelinger er den i Amter, Landskaber, Kjøbstæder, adelige Godser*), Klostergodset**) og octroierede Koge***). I anden Række møder man i Amterne de enkelte Herreder eller Birker ɔ: Districter, der fra ældre Tider ere undtagne fra Herredsretterne og have deres særlige Domstole (nu Løgumkloster, Barnæs og Høier, hvorimod Betegnelsen ikke passer paa Kainæs og Byk, om de end undertiden føre dette Navn); dernæst følge Sognene og endeligt Bylagene (Dorfschaften). Districter af communal Betydning, der kun forekomme hist og her i Amterne og Landskaberne, ere: Flækker, Fogdier, Trinter, Fjerdinger m. m. I nogle Kjøbstæder blive Sognene at anføre som særlige Underafdelinger; de adelige Godser, Klostergodset og Kogene danne i Reglen hver for sig og hvert adeligt Gods ligesom hver Kog for sig kun een udeelt Commune, navnlig kunne Bylag kun hist og her anføres som særlige Communer paa de adelige Godser. Den følgende

*) Disses administrative Forhold ere fremstillede i Sp. D. S. 629—30.
**) Sp. D. S. 559—60.
***) Sp. D. S. 185—87, 209, 212, 213, 249, 292, 301, 305, 314—15.

Fremstilling skal nu, sluttende sig til disse Inddelinger, give et Overblik over Districternes almindelige Forhold, deres Embedsmænd og Functionairer samt Repræsentationerne, hvor saadanne findes.

Amterne og Landskaberne ere Landdistricter, som staae under en for hvert af disse Districter fælleds Overbestyrelse, der udøves i Kongens Navn, og som i Henseende til de almindelige Forvaltningsanliggender udgjøre et Hele navnligt ogsaa hvad de dertil medgaaende Udgifter angaaer. Forskjellen mellem et Amt og et Landskab beroer paa den historiske Udvikling, disse Districter hvert for sig have taget, og er i Tidens Løb atter tildeels bleven mere udjevnet; som et almindeligt Særkjende kan angives, at Landskaberne have udviklet sig mere selvstændigt saavel ligeoverfor de øvrige Districter som indadtil, og at der saaledes her findes Communalforfatninger med større Selvbestemmelsesret og Deelagtighed af Befolkningen i Retspleien og Forvaltningen. Det maa ansees som en Følge af Mangelen paa et bestemt Kriterium, at Betegnelserne Landskab og Amt for nogle Districter bruges iflæng, saaledes for Bredsted og Femern. Da derhos de ovenangivne Kjendemærker ere fælleds for begge disse Klasser af Districter, vil der ikke være Noget til Hinder for at behandle dem under Et, da Afvigelserne ville gjøre sig gjældende i Enkelthederne.

Amterne som i Tidens Løb navnlig ved Secularisationer, Arronderinger, Ophævelse af Privilegier, Delinger have uddannet sig til deres nuværende Antal og Organisation, ere følgende: Hadersleb, Tønder, Løgumkloster, Bredsted, Husum, Aabenraa, Sønderborg, Nordborg, Flensborg, Gottorp og Hütten. Landskaberne ere: Sild, Før, Pelvorm, Eidersted, Stapelholm (som en særlig Deel af Hütten Amt) og Femern. Medens Hadersleb Amt, Flensborg Amt samt Femern have hver sin Overøvrighed, ere Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter forenede under een Amtmands Bestyrelse, og det samme er Tilfældet med Gottorp og Hütten, (incl. Stapelholm) Amter; med Husum og Bredsted Amter samt Landskaberne Eidersted (hvor Husum Amtmand er Overstaller) og Pelvorm; endelig med Tønder og Løgumkloster Amter samt Landskaberne Før og Sild.

Medens det væsentligste Særkjende for et Herred resp. Birk er, at det udgjør eet Jurisdictionsdistrict, maa det dog ogsaa navnligt efterat Politiforvaltningen er overdraget til Herredsfogderne henregnes til de underordnede Forvaltningsdistricter, saa meget mere, som Herrederne som oftest udgjøre et Hele i Henseende til visse communale Anliggender, have en særlig Repræsentation for sammes Vedkommende m. m.

Af større Betydning er Sognet som et administrativt og communalt District, navnligt forsaavidt det i Reglen udgjør eet District i Kirke-,

Skole- og Fattigvæsenssager og har sine egne Embedsmænd og Officialer for disse og tildeels for andre Anliggender, der forvaltes sogneviis.

Landsbyen eller, naar den betragtes som et organiseret Hele, Bylaget staaer lavest i Rækken, men har endnu og har tidligere havt endnu større fælleds Interesser, der knytte sig til Besiddelsen af en fælleds Bymark, fælleds Veie, fælleds communale Bestillinger m. m. Dertil kommer, at Bylaget ofte er Udgangspunctet for Communalrepræsentationen for det større District, medens denne andetsteds er bygget paa Sogne- eller Herredsinddelingen.

Om den for Marsken vigtige Inddeling efter Digebaand og Vandløsningscommuner see Sp. D. S. 122—123, 205—206, 222—223, 265—266.

Administrative Embedsmænd.

Den administrative Overøvrighed for Amterne og Landskaberne under Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig er Amtmanden (Overstalleren). Hans Forhold til Justitspleiens Udøvelse har allerede ovenfor været Gjenstand for Omtale, og er det paa samme Sted bleven bemærket, at han nu saagodtsom udelukkende er en Forvaltningsmyndighed. Hans væsentligste Functioner ere nu følgende, hvorved det ikke oversees, at der i de enkelte Districter finde Afvigelser Sted, der deels bestaae i en Udvidelse, deels i en Indskrænkning af hans herangivne Forretningsomraade: Amtmanden er Medlem af Kirkevisitatoriet, der foruden ham bestaaer af den paagjældende Provst; han danner i Forening med den resp. Udskrivningschef Districtets Sessionsdeputation; han er Overdiggreve. Han er Overdirecteur for de indenfor hans Amt beliggende Kjøbstæder (med Undtagelse af Flensborg) (Resolution af 9de October 1808, Circulaire af 17de September og Instuction af 28de October 1850) Commissair for de indenfor Amtets Omkreds beliggende Godsdistricter (Bekjendtgjørelse af 27de October 1852, Skrivelse af 11te April 1857, Skrivelse af 20de Mai 1858, Allerh. Comm. af 8de Octbr. 1861) (for 1ste Angler, Svansen og Dänischwohld adelige Godsdistrict er der beskikket en særlig Commissair, (Bekjendtgjørelserne af 3die Juni 1852 og 8de Januar 1853, see nedenfor) og har Opsyn med Kogene hver i sit Amt (Circulaire af 21de Mai 1813). Endvidere fører Amtmanden Control med de locale Embedsmænds Embedsførelse, navnlig med Udøvelsen af den administrative Politiforvaltning, der er overdraget til Herreds-, resp. Birke- og Landfogderne samt Stalleren, og kan meddele dem de i saa Henseende fornødne Instruxer (s. f. Ex. Skrivelse af 10de Februar 1851, Allerh. Resolutioner af 8de Juni 1853, 27de April 1856 m. fl., Circulaire af 10de April 1854), samt deeltager i Ledelsen af Gensdarmeriets Virksomhed (Bekjendtgjørelse af 16de Juni 1859); han

introducerer Øvrighedspersonerne og Retsbetjentene i deres Embeder (Circulaire af 10de Juli 1854); autoriserer og efterseer de af Sidstnævnte førte Depositobøger (Circulaire af 12te Februar 1853), Sporteljournaler (Bekjendtgjørelse af 3die September 1856, Skrivelse og Circulaire af 5te f. M.) og Notoriatsprotocoller (Bekjendtgjørelse af 23de October 1862) samt Skyld- og Panteprotocollerne; meddeler de ham underordnede Embedsmænd Tilladelse til Reiser indenfor det danske Monarchi incl. Kjøbenhavn indtil 14 Dage (Regjeringsinstr. af 15de Mai 1834, Bekjendtgjørelse af 8de Marts 1853 og 14de Februar 1855) m. m. Amtmanden fører Opsyn med Districtets communale Pengevæsen; han afholder Restanceundersøgelserne (Forordning af 13de Februar 1838); han har Overopsynet med Fattigvæsenets Bestyrelse (Forordningen af 29de December 1841) (forsaavidt ikke Kirkevisitatoriet er competent i saa Henseende) og afgjør paagjældende Stridigheder mellem de til hans Amt hørende Fattigcommuner, samt iværksætter Fattiges samt Betleres og Vagabonders Transport fra det ene Amt til det nærmeste fremmede District (Skrivelse af 12te November 1862 og Patent af 27de Juni 1829); han meddeler Udlændige Tilladelse til at nedsætte sig i Districtet (Patent af 5te November 1841 og Skrivelse af 2den Juni 1857); tilligemed Overlandeveiinspecteuren afholder han de generelle Veisyn over de under hiin Embedsmand sorterende Veie, foranlediger forefundne Mangler afhjulpne, paadømmer Veiforsømmelsessager, afgjør Stridigheder mellem Veicommuner, forsaavidt samme ikke henhøre under Ministeriet eller Domstolene (Forordningen af 1ste Marts 1842 §§ 18, 31, 42, 60 o. s. v., Circulaire af 19de November 1855); han fører Overopsynet over Brandvæsenet (Forordning af 20de Juni 1776) og approberer Forsikkringsgildernes Statuter (Forordning af 27de Mai 1840); endvidere meddeler han Consenser til at overtage Fæstesteder, udfærdiger de af Ministeriet meddeelte Tillaelser til Udstykning, Sammenlægning af Jorder og Mageskifter, og meddeler selv Magelægstilladelser, naar de paagjældende Jorder have samme Quantitet og Qualitet og der ikke tilsigtes nogen Jurisdictionsforandring (Skrivelse af 16de Marts 1859); opproberer Jordudskiftningsacter (Forordning af 26de Januar 1770); han fører Opsyn med de private Skove, udsteder Inhibitorier imod utilbørlig Skovhugst og anordner de fornødne Skovculturarbeider (Forord. af 4de Juli 1784, Patent af 15de Juni 1785, Circulaire af 16de Februar 1858); han træffer Foranstaltninger imod Kvæg- og Hestesygdomme (Forordning af 20de Februar 1801 og 19de September 1808); meddeler Bevillinger for Skomagere, Skrædere, Slagtere, Smede, Hjulmagere, Tømmermænd, Bødkere, Bagere, Farvere, Skorsteensfeiere, Musikere m. m. til at udøve deres Haandtering i det paagjældende District (Bekjendtgjørelse af 29de Novbr. 1852, Circul.

af 31te August 1858) (Concessioner til Krohold, Handels-, Fabrik- og Møllebedrift ansøges hos Ministeriet), tilsteder Afholdelsen af offentlige Maskerader, meddeler Haandværkerne Tilladelse til at holde ikke laugslærte Medhjælpere, Enkerne at fortsætte deres afdøde Mænds Haandtering i et indskrænket Tidsrum, casserer de af sham selv meddeelte Bevillinger; tilsteder Grundstykkers Overgang i den døde Haand; udfærdiger Kongebreve og Concessioner for Enker til at gifte sig inden Sørgeaarets Udløb (Bekjendtgjørelse af 29de November 1852); udsteder Inhibitorier imod forargeligt Samliv (Forordning af 4de Marts 1857); foranlediger Forordningerne publicerede; udnævner visse Officialer; tager Jordemødrene i Pligt og deeltager i Opsynet over Jordemodervæsenet (Forordning af 18de Februar 1765) o. s. v. o. s. v. Amtmanden har om nogle Anliggender (foresaldne Strandinger, i Districtet bosatte Jøder, Haandværkere m. m.) til visse Tider af Aaret at afgive Indberetning og indsende Fortegnelser til Ministeriet, der indhenter hans Betænkning over de fra Amtet indkommende Ansøgninger og de Amtet vedrørende og andre almindelige Anliggender, samt meddeler ham de i Sagerne afgivne Resolutioner, ligesom der fra Amtmandens Kjendelser recurreres til Ministeriet. Under Amtmandens Forfald overdrager han sine Forretningers Varetagelse til den Embedsmand i Districtet, som efter hans Skjønnende fortrinsviis egner sig dertil; i Tilfælde af Vacance eller pludseligt Forfald varetager den i Statstjenesten ældste Retsbetjent paa Stedet i Districtet hans Forretninger (Circulaire af 12te September 1856).

Oppebørselen af kongelige og tildeels communale Skatter i Amterne og Landskaberne besørges af Embedsmænd under Navn af Amtsforvaltere, Landskrivere, Oppebørselsbetjente og Penningmestre. Amterne Løgumkloster, Bredsted, Aabenraa, Femern, Hadersleb Øster-, Hadersleb Vesteramt, Gottorp og Hütten Amter (med Undtagelse af Stapelholm), Geestherrederne i Tønder Amt, Flensborg Amts 4 gamle Herreder, Husum Amts Fastlandsdistricter, Nordborg Amts 2 Herreder, Ærø have hver sin Amtsforvalter; Nybøl Herred (i Sundeved), Sønder- og Augustenborg Herreder, Munkbrarup Herred, Sild, Før danne hver for sig eet Oppebørselsdistrict; Tønder Amts Marskherreder, Pelvorm, Eidersted Øster-, Eidersted Vesterdeel, Stapelholm have hver en Landskriver; Penningmestre findes i Eidersted (2). Endvidere ere i nogle Districter Oppebørsels- og andre Embeder combinerede; saaledes ere Amtsforvalterne i Bredsted og Husum Amter ligesom Landskriverne i Eidersted og Stapelholm tillige Actuarer; paa Før og Sild besørge Landfogderne Oppebørselen; paa Ærø er Amtsforvalteren Assessor i Stad- og Landretten; i Bredsted Amt, paa Ærø, i Sundeved-Nybøl, Augustenborg og Munkbrarup Herred samt i Stapelholm er Oppebørselsembeds-

manden tillige Huusfoged (i sidstnævnte Herred desuden Herredsfoged m. m.). Medens Landskriverne og Penningmestrene i Eidersted (under Medvirkning af Lehnsmændene) have hver sin særlige Oppebørsel (s. Sp. D. S. 261 ff.), hæve de øvrige Oppebørselsembedsmænd i Reglen samtlige kongelige Skatter, der udredes af det paagjældende District, og aflevere dem til Centralkassen, samt de communale Skatter og Afgifter, der tjene til at dække de Udgifter, Districtet i sin Heelhed skal bære, føre de derhen hørende Regnskaber og foranledige Restancerne inddrevne paa anordningsmæssig Maade; desuden have de ofte andre med Skatte- og Domainevæsenet i Forbindelse staaende Forretninger at varetage (f. Ex. Udfærdigelse af Udstykningsinstrumenter)*).

Branddirecteurerne føre Brandkatastret, hæve Brandkassebidragene, have Opsyn med Slukningsanstalterne, optage de foreløbige Brandforhører m. m. I Reglen udgjør hvert Amt resp. Landskab et Branddirectoratsdistrict; dog er der kun ansat een Branddirecteur for Gottorp-Hütten Amter (incl. Stapelholm) og Sønderborg-Nordborg Amter (excl. Ærø); i Løgumkloster Amt er Amtsforvalteren tillige Branddirecteur, paa Pelvorm, Før og Sild Landfogden, i Husum Amt Huusfogden, i Eidersted Penningmestrene hver i sit District, paa Ærø for Tiden Landfogden; og i Sønderborg og Nordborg Amter er Branddirecteuren tillige Huusfoged i Nørre, Egen og Sønder Herred.

Huusfogeddistricterne ere følgende: Haderslev Øster-Amt, Haderslev Vester-Amt, Løgumkloster Amt, Tønder Amts Fastlandsdistrict, Bredsted Amt, Flensborg Amts 4 gamle Herreder, Munkbrarup Herred, Husum Amts Fastland, Ris og Sønderrangstrup Herreder, Lundtoft Herred, Nybøl Herred, Augustenborg Herred, Nørre- Egen- Sønder Herreder, Gottorp Amt, Hütten Amt, Stapelholm, Femern, Ærø,

---

*) Af de directe Skatter er den „ordinaire Contribution" den ældste. Den erlægges efter Plove. En Plov var oprindelig et Bondested, til hvis Drift en Plov med fuld Forspænd var fornøden (= 3 ℔ Guld og 24 ℔ Sølv, Falck's Haandbog III. S. 567). Dette ældre Plovtal har modtaget mange Nedsættelser og Omordninger og svarer paa ingen Maade til Arealerne. Paa megen Jord hviler den derhos ikke, saasom paa Hovedgaardsjord, Embedsjord m. m. En Deel af denne „nicht pflugzählige" Jord blev ved Patent af 31te December 1800 ansat til Plove. Det herved erholdte Plovtal udgjør i Forening med det ældre „ordinaire" Plovtal det „extraordinaire" Plovtal, hvilket lægges til Grund ved forskjellige Repartering og extraordinaire Udskrivninger. Landskatten, den anden betydelige Skat for Landeiendomme, erlægges efter Skattetønder à 260 □ Vaand, der dog kun omfatte hvad der i 1802, da Skatten blev paabudt, var „urbares" Land. Hver Tønde Land blev derefter vurderet fra 60—220 Rd., hvorved den saakaldte Taxationsværdi eller Skatteværdi (Steuerwerth) fremkom. Slæderne udrede den ordinaire Contribution efter Steenplove og erlægge desuden en Bygningsafgift.

Pelvorm, Før, Sild. I Eidersted varetage Landskriverne samt Lehnsmændene tilligemed Dige-Edigerne deres Functioner; i samtlige Digebaand falde derhos Huusfogdernes Forretninger ind under Digevæsensbetjentenes Embedsvirksomhed (om Digevæsenet og Vandløsningsvæsenet i Marskerne s. S. 122. 205, 223, 249, 254, 264 ff.). Af hvad der i det Foregaaende er bemærket om Oppebørselsbetjentene og Brandirecteurerne vil det endvidere sees, at Huusfogedembederne tildeels ere combinerede med andre Functionairers Embedskreds, idet det forekommer, at Amtsforvaltere, Landskrivere, Brandirecteurer og Landfogder (paa Sild og Før) tillige ere Huusfogder. Til Huusfogdernes Forretningskreds hører det nærmest at have Opsyn med de under Overlandeveiinspecteuren og Amtmanden sorterende Broer og Veie, lede Istandsættelsesarbeiderne, afholde de derhen hørende Licitationer, foranledige Veiforsømmelser paatalte m. m. Han fører Kjørselsregistrene (Forordning af 17de Decbr. 1845) og udskriver Kjørsler; deeltager i Jordudskiftningsforretninger (Forordning af 26de Januar 1770); afholder Skovauctioner og fører Tilsyn med Udviisning af Træ i Fæste- og Bønderskove (Forordning af 2den Juli 1784, Patent af 5te August 1852, Circulaire af 7de Decbr. s. A., Skrivelse af 11te Juli 1862; fører hist og her Opsyn med offentlige Bygninger, navnlig Arresthuse, Slotte o. desl. (Instr. af 30te October 1813); besigtiger Vandafledninger o. s. v. (jfr. Sporteltaxten for Husfogden for Gottorp Amt af 26de Marts 1859).

Medens Stalleren i Eidersted næsten udelukkende er Justitsembedsmand, have Herreds- resp. Birkefogderne ved Siden af deres Justitsforretninger flere eller færre administrative Forretninger at varetage. Deres Forretningsomraade er imidlertid forskjelligt i Hertugdømmets forskjellige Districter, og der vil saaledes for deres Vedkommende ikke vel kunne gives en Oversigt over de dem paahvilende Functioner, som passer paa hvert særligt District; dog udøve de nu overalt foruden det dømmende ogsaa det administrative Politi. Af andre til Forvaltningen hørende Forretninger, som hist og her besørges af Herredsfogderne, kunne nævnes: Beregningen af Arve-, Overdragelses- og Auctionsskatter; Førelsen af Lægdsrullerne; Reguleringen af Strandingssager; endeel med Landvæsenssager i Forbindelse staaende Forretninger; Forslag til Beskikkelsen eller selve Beskikkelsen af Underofficialer; Deeltagelse i Fattigcollegiernes Ansættelse til Fattigskat; Fordeling af Forordninger, Circulairer o. desl. Endvidere have de at udfærdige forskjellige Fortegnelser over administrative Forhold til Brug for overordnede Autoriteter, at afgive Indberetninger i administrative Anliggender til Amthusene, at meddele Supplikanterne de i deslige Sager faldne Resolutioner. De føre Opsynet med communale Bestillingsmænd og lede deres Virksomhed, samt ere tildeels Regnskabsførere for Herredernes communale Pengevæsen og deeltage i

sammes Bestyrelse. Medens Herredsfogderne saaledes ofte maae siges at have flere administrative end judicielle Forretninger at varetage, have Landfogderne stedse været og ere endnu overveiende Justitsembedsmænd, dog at ogsaa de hver i sit District udøve det administrative Politi.

I Amterne og Landskaberne samt deres Underafdelinger (Herrederne, Sognene, Trinterne, Landsbyerne) findes der under forskjellige Navne og til forskjellige Øiemed endeel Bestillingsmænd (Underofficialer), der gaae Embedsmændene tilhaande ved Udøvelsen af deres administrative Functioner og tildeels have en selvstændig Virksomhed. Derhen høre Kirkeværgerne eller Juraterne; Fattigforstanderne; Skoleforstanderne; Sognefogderne, der findes i de resp. Sogne i den nordre Halvdeel af Hertugdømmet (Hadersley, Aabenraa, Tønder, Løgumkloster Amter), og hvis Opgave det er at føre et underordnet Polititilsyn, meddele Autoriteterne Oplysning om communale Forhold, indkræve nogle Skatter, besørge Insinuationer, føre Opsyn med Veiene m. m.; Regnskabsmændene i Flensborg og en Deel af Gottorp Amt (i førstnævnte Amt 1 i hvert Trint d. e. en Underafdeling af et Herred), samt Bondefogderne i Landsbydistricterne i den sydlige Deel af Hertugdømmet, Ladefogderne (i Colonierne), Synsmændene (paa Als), Sandemændene (paa Ærø) m. m. indtage omtrent samme Stilling som Sognefogderne, og assisteres i Varetagelsen af deres Forretninger af Byforstandere, Brøgere, Fattigfogeder, Helligdagsfogeder, hvorhos der for enkelte Grene af Forvaltningen findes særlige Bestillingsmænd, saasom Brandopsynsmænd, Kvægopsynsmænd, Lægdsmænd, Veifuldmægtige, Skattelæggere, Sneefogeder, Strandfogeder m. m. De nævnte Officialer udnævnes af det paagjældende Districts locale Øvrighed, i Reglen af Amtmændene og for Kirke- og Skoleofficialernes Vedkommende af Kirkevisitatorierne, efter Forslag af Landfogden, Herredsfogden resp. Præsten, undertiden efter Omgang blandt Districtets Grundeiere, sjeldent i Henhold til et af Communen foretaget Valg. Deres Forretninger ere bestemte ved Instructioner eller, hvor saadanne ikke ere udarbeidede, ved de paa Stedet bekjendte Regler om samme, der kun sjeldent ere bestemte ved Lov, men som oftest beroe paa Vedtægt og local Sædvane. De tages i Eed paa en tro Opfyldelse af deres Pligter, erholde tildeels Bestalling og oppebære ofte nogle Emolumenter, hvortil navnligt kan regnes Fritagelsen for visse Ydelser til det Offentlige ꝛc. Nogle forvalte deres Bestillinger paa Livstid eller indtil de paa Grund af Alder, Udueligheb, Forsømmelser m. m. entlediges ad administrativ Vei, Andre fungere for en bestemt Tid, f. Ex. 1, 3, 6 Aar.

Communalvæsen.

1) I Henseende til den communale Forfatning og Admini-

stration i Hertugdømmets Landdistricter møder man den samme brogede Tilstand, der overhovedet er et Særkjende for den offentlige Retstilstand i Hertugdømmet, og som beroer paa, at Udviklingen kun for en mindre Deel har fundet Sted i Henhold til omfattende Lovbestemmelser af almindelig Art, men derimod som oftest har taget sin particulaire og locale Gang, forskjellig i de forskjellige Districter, en Eiendommelighed, der navnlig skyldes de hyppige Forandringer, som til forskjellige Tider ere foregaaede med Hertugdømmet og dets enkelte Districters øverste Bestyrelse og almindelige Forfatning. De faa almindelige Lovsforskrifter, der vedrøre Communalvæsenet, gaae navnlig ud paa at hjemle Amtets Fuldmægtige en Medvirkning ved den aarlige Fastsættelse og Revision af Amtets Regnskaber over Indtægter og Udgifter (Forordningen af 4de October 1708 og 17de December 1781, jfr. Circulaire af 26de Februar 1853); endvidere findes der Bestemmelser om Optagelse af Laan i Geest- og Marskdistricterne (Rescr. af 15de Mai 1741), samt om de Beslutninger, Communerne maatte tage om almindelige Communalanliggender (Beliebungen) (Anordningen af 4de November 1721, Forordningen af 23de Januar 1736). Hele Communalvæsenet staaer under Overopsyn af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (1ste Departement) og ledes, forsaavidt Districtet ikke selv deeltager i dets Bestyrelse, af de almindelige Forvaltningsembedsmænd. Forsaavidt Communerne selv ere deelagtige i deres Anliggenders Forvaltning, beskikke de dertil Fuldmægtige, hvis Valg i Reglen kræver en Stadfæstelse af Øvrigheden, og som foretages af et begrændset Antal af Districtets Eiendomsbesiddere; undertiden udnævnes disse Fuldmægtige endog af selve Øvrigheden, ligesom der omvendt gives Officialer, der ikke ere communale, men som desuagtet vælges af Communerne. Ligesom Beskikkelsesmaaden af Officialerne i Communerne herefter ikke kan benyttes som et afgjørende Kjendetegn paa, om Vedkommende kan siges at være bestemt til at varetage communale eller Statens Interesser, men dette maa afgjøres efter de paagjældende Anliggenders indre Beskaffenhed, saaledes kan det heller ikke ved en almindelig Regel angives, hvad der tilhører Communalvæsenet og hvad der er Statsanliggende. Den bedste Veiledning i saa Henseende give de enkelte Communers Budgetter, da der til et communal Forvaltningsgreen i Reglen svarer en Indtægts- eller Udgiftspost. Dog maa derved bemærkes, at mange almindelige Statsanliggender tillige i en vis Henseende ere communale (f. Ex. Criminalvæsenet med Hensyn til Omkostningerne).

Forinden der skrides til en Betragtning af de enkelte Districters Communalforfatning, skal Sognet som et kirkeligt samt Fattig-

og Skolediſtrict her kortelig omtales. I hvert enkelt Sogn ere Kirkeværgerne eller Juraterne (1 eller 2 i hvert Sogn) Repræſentanter for Kirkerne i Henſeende til deres øconomiſke Anliggender ſamt for Kirkens Betjente, forſaavidt angaaer deres verdslige Stilling til Sognet (deres Indtægter, Præſtegaardens Vedligeholdelſe, Jordernes Driftsmaade og Bortforpagtning m. m.) (Anordning af 31te Mai 1765 og 17de November 1778). Derimod repræſenteres Sognet ſom et ordnet Samfund, navnlig hvad Fattiganliggender angaaer af Sognemændene, der føre forſkjellige Navne: Sexmænd, Ottemænd, Timænd, Tolvmænd; undertiden findes der særlige Fattigforſtandere. Samtlige disſe Officialer fungere under Præſtens resp. Kirkeviſitatorernes Tilſyn. I almindelige Sogneanliggender træde de under Præſtens Forſæde ſammen til et Sognecollegium. Skoleforſtanderne, hvoraf der findes 2 ved en Diſtrictsſkole og i Reglen 1 ved en Biſkole (Forordningen af 24de Auguſt 1814), have at paaſee, at Skolelærerne erholde de dem tillagte Indtægter, at Skolerne vedligeholdes, at føre Opſyn med Skolejorderne, med Skoleveiene, Skolebeſøget m. m. Præſten controllerer Skoleforſtandernes Virkſomhed og er deres Raadgiver.

For at give et Overblik over de væſentligſte Momenter i Communalforfatningen i Amterne og Landſkaberne vil det være nødvendigt at gjennemgaae enkelte Diſtricters mere udviklede Forfatninger, da det paa Grund af de mange Forſkjelligheder i Tilſtanden, ſom den har udviklet ſig, kun er ved at ſamle Enkelthederne at man opnaaer et almindeligt Billede af de forhaandenværende Forhold.

I Haderslev Amt er der til Beſtyrelſe af communale Anliggender under 24de Juni 1858 oprettet et Amtsraad, der beſtaaer af Amtmanden ſom Formand og 8 andre Medlemmer, ſom vælges af de af Sognene dertil udnævnte Valgmænd. Berettigede til at deeltage i Udnævnelſen af Valgmænd ere ſamtlige myndige, indenfor Haderslev Amts Grændſe boſatte Mænd, ſom eie faſt Eiendom i Amtet og deraf ſvare Bidrag til dettes Repartitionsfond, hvorhos Arveſæſtere m. fl. med Henſyn til denne Valgret agtes lige med Eiere. Valgbar til Medlem af Amtsraadet er Enhver, der foruden ifølge Foranſtaaende at være valgberettiget tillige har Indfødsret eller i 10 Aar har havt Ophold i det danſke Monarchi, er 30 Aar gammel, har et uplettet Rygte, har fri Raadighed over ſin Formue, ikke har nydt Fattigunderſtøttelſe uden ſenere at have erſtattet den, ikke i de ſidſte 2 Aar før Valget har ſtaaet i noget privat Tjeneſteforhold uden at have eget Ildſted, og i de ſidſte 2 Aar før Valget har havt faſt Ophold indenfor Amtets Grændſe. Hvert Sogn i Amtet (med enkelte Modificationer) vælger een Valgmand og

een Suppleant. Bestyrelsen af Valgmandsvalget varetages i ethvert Sogn af Sognefogden samt tvende af Amtsraadet for hvert Sogn og hvert Valg udnævnte Mænd; der stemmes personligt og mundtligt af de Valgberettigede i et af Valgbestyrelsen dertil berammet Møde. Valget af de 8 Amtsraadsmedlemmer og 4 Suppleanter ledes af Amtmanden i Forbindelse med tvende Mænd af Amtet, som Amtsraadet udnævner, og foretages af Valgmændene personligt. De foretagne Valg prøves af Amtsraadet. Amtsraadets valgte Medlemmer fungere i 6 Aar. Amtsraadet samles idetmindste 4 Gange om Aaret; Stemmeflerhed gjør Udslaget; i Tilfælde af Stemmeliighed ansees Formandens Votum for Fleerhedens. Til Amtsraadet ere følgende Forretninger henlagte: 1) Budgettet over Amtsrepartitionsfondens Udgifter for det kommende Aar forelægges Amtsraadet til Bedømmelse; 2) det aflagte Amtsrepartitionsfondsregnskab forelægges Amtsraadet til Forrevision; 3) Amtsraadet har at drage Omsorg for de mindre Landeveies Grundforbedring og Vedligeholdelse; det kan antage en Veibetjent til at lede disse Arbeider eller Veimænd til at besørge Planeringen; disse Officialer lønnes af en Veikasse, af hvilken de med Grundforbedringer, Vedligeholdelses- og extraordinaire Arbeiders Udførelse paa de mindre Landeveie forbundne Omkostninger afholdes, og som bestyres af Amtsraadet (Ministerialskr. 26. Mai 1860 ang. Ansættelse af en Amtsveibetjent for Hadersleb Amt); 4) Bygninger eller Indretninger, der tilhøre hele Amtet, enkelte Herreder eller flere Pastorater staae under Amtsraadets Tilsyn, forsaavidt de ikke allerede have en særegen allerhøist approberet Direction; 5) Amtsraadet kan med Ministeriets Approbation afslutte Accorder med Embedsmænd om Fribeforbringers Afløsning imod en aarlig Godtgjørelse af Amtsrepartitionsfonden; 6) Amtsraadet afgjør Spørgsmaal, om en Vei skal ansees som Bivei eller som Markvei, samt om Forlæggelse af en Veistrækning eller en Gangsti med Forbehold af Vedkommendes Recurs til Ministeriet; 7) dets Betænkning indhentes af Amtmanden, forinden denne afgjør Klager over formeget paalignet Fattigbidrag; 8) Amtsraadet kan af Amtsrepartitionsfonden disponere over en Sum af indtil 500 Rd. aarligt til Huusflidens og Industriens Fremme, til Forskjønnelser og nyttige Foranstaltninger, samt extraordinaire Understøttelser, Alt indenfor Amtets Grændser; 9) Amtsraadet har at afgive de af Ministeriet eller Amtmanden forlangte Betænkninger, og er berettiget til at høres over enhver Foranstaltning, der har særlig Interesse for hele Amtet; 10) det kan indkomme med Forslag til nye Foranstaltninger i de Sager, med Hensyn til hvilke det er berettiget til at høres; 11) Contraheringen af en Gjæld paa hele Amtets Regning, hvortil dog Ministeriets Tilladelse udfordres, og Udstedelsen af de fornødne Gjældsbeviser er Amtsraadets Sag; 12) i Rettergangssager repræsenteres Amtscommunen af Amts-

raadet. — Amtmanden afgjør under Amtsraadet henhørende Sager, der ikke taale Udsættelse, indtil Amtsraadet samles; han anviser enhver Udbetaling af Amtsrepartitionsfonden event. under Paaberaabelse af den paagjældende Amtsraadsbeslutning eller ministerielle Resolution. Amtmanden skal, indtil høiere Resolution er paafulgt, suspendere en af Amtsraadet fattet formeentlig ulovmedholdelig Beslutning. Ministeriet beholder sin Ret til at bestemme, at en eller anden Udgift skal udredes af Amtsrepartitionsfonden. De med Amtsraadets Virksomhed og Amtsraadsvalgene forbundne Omkostninger afholdes af Amtsrepartitionsfonden. — Amtsraadet er den eneste virkelige Repræsentation for Communalanliggender i Haderslev Amt; i Herredsanliggender raadslaae Sognefogderne med deres Districters Beboere.

For Løgumkloster Amts Vedkommende er der kun at bemærke, at Sandemændene i Birket og Sognefogderne i Fogdierne revidere Amtsrepartitionsfondsregnskabet og gjøre Udsættelser til samme. Iøvrigt kunne disse Officialer ikke ansees som Communalrepræsentanter; en saadan Repræsentation fattes saa godt som aldeles.

Om Communalrepræsentationerne i Tønder Amts Fastlandsdistrict see Sp. D. S. 118 ff. — Den communale Repræsentation for Silb (s. S. 190) er nu ordnet ved Regulativet af 24de Septbr. 1862. Derefter formere de Landsbefuldmægtigede tilligemed Landfogden Budgettet for det kommende Aar; de revidere og underskrive det af Landfogden førte Landsrepartitionsregnskab; de afslutte Contracter for Landskabet; de vælge Landskabsofficialerne, nemlig Landskabslægen (cf. Resc. 20de April 1792) og Landsskabsapothekeren (cf. Allerh. Res. 24de Octbr. 1857); de føre Opsyn med Landskabets Immobilier og Jordtilvæxt; ved den aarlige Udfærdigelse af Tønder Amts Repartitionsregnskab repræsenteres Landskabet af Landfogden og to af de Landsbefuldmægtigedes Collegium blandt dets Medlemmer valgte Deputerede; de Landsbefuldmægtigede kunne disponere over indtil 50 Rd. til almeennyttige Øiemed; deres Erklæring indhentes over enhver extraordinair Udgift af Landskabskassen; endelig have de at paasee, at Landskabets Vel fremmes, og og at hævde dets Rettigheder. Paa Østerland-Før (s. Sp. D. S. 196) udnævnes de 12 Raadmænd af Amthuset efter Forslag af Landfogdiet (cf. Resc. af 6te Octbr. 1770), medens Landfogden udnævner og Amtmanden beskikker de øvrige 15 Repræsentanter efter samtlige Repræsentanters Forslag. Raadmændene og Repræsentanterne udtages blandt de større Grundeieres Antal og fungere paa Livstid; for deres ordinaire Forretninger nyde de kun Kjørselsfrihed. Disse Forretninger bestaae i, under Landfogdens Forsæde at bestemme, hvor meget der skal udskrives til Dækning af Landskabsudgifterne, samt at raadslaae om de almindelige Landskabsanliggender; ingen Udgift, der ikke er fast bestemt, tør optages i Budgettet, forinden de dertil

have givet deres Samtykke. Ved Amtsrepartitionsregnskabets Opgjørelse i Tønder møder Landfogden i Landskabets Navn.

Om Flækken Bredsteds særlige Repræsentation s. Sp. D. S. 209. De 9 Sognefuldmægtige (Fuldmægtigen for Bredsted er tillige Amtsfuldmægtig) og de 3 Fogdifuldmægtige for Bordelum, for Koksbøl og Hakfted, og for Langhorn, samt den ene Fuldmægtig for de 7 Uphusumer Plove i Bredsted Amt udnævnes af Amthuset, efterat Communen eller, naar en Fuldmægtig fratræder i levende Live, denne selv har bragt 3 Personer i Forslag til Postens Besættelse. En Fuldmægtig skal mindst fungere i 3 Aar. Fuldmægtigene varetage de paagjældende Districters oeconomiske Forhold. Amtsfuldmægtigen besørger de Anliggender, der vedrøre hele Amtet, under Medvirkning af de andre Fuldmægtige. Amtsrepartitions- og Criminalregnskabet, der føres af Amtstuen, for det forløbne Aar, tilligemed Budgettet for det nye Regnskabsaar, forelægges Fuldmægtigene, hvornæst det derefter udfærdigede Regnskab underskrives af dem og efterat være approberet af Amthuset overgives til dem for at opbevares i Amtets Archiv.

I Husum Amt føres Amtsrepartitionsregnskaberne (Criminalregnskabet, Regnskabet over Marschpenge og Rytterhestepengene m. m.) af Amtshøftmanden (s. Sp. D. S. 221) samt revideres og qvitteres af Amtsforstanderne d. e. Bondefogderne, Høftsmændene i Fogdierne og Lehnsmanden for Simonsberg. Bondefogderne føre Bylagenes Regnskaber; de controlleres af Byernes Fuldmægtige.

I Gottorp og Hütten Amter udfærdiges Amtsrepartitionsfonds- og Herredsregnskaberne af Amtsforvalterne resp. Herredsfogderne saaledes, at der kun ved sidstnævnte Regnskabers Revision finder en Medvirkning Sted for Communernes Vedkommende. Om Kappel see Sp. D. S. 583 og om Arnæs S. 534.

Bondefogderne i Stapelholm, der udnævnes af Amthuset efter Forslag af Landfogdiet, føre og ere Kasserere for Bylagenes Regnskaber hver i sit District; sammenkalde Interessenterne i de enkelte Byer til Forsamlinger for at raadslaae om Communeanliggender; samt medvirke ved Opgjørelsen af Landskabets Regnskaber. De controlleres af Ottemændene, som findes i hvert Bylag.

For Flensborg Amts Vedkommende kan henvises til, hvad der er bemærket Sp. D. S. 458 ff. — Om Landskabet Pelvorm og Halligerne see S. 252 ff.

I Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter er der oprettet Herredsraad (Regulativ af 21de Mai 1861) resp. for Ris og Sønderrangstrup Herreder, for Lundtoft Herred, for Augustenborg og Sønder Herreder, for Nørre- og Egen Herreder samt for Nybøl Herred; der er forbeholdt nærmere Bestemmelse om til hvilket Herredsraadsdistrict

Varnæs Birk bliver at henlægge. Endvidere er der oprettet et Communalraad for Ærø Landdistrict. Ethvert af disse communale Raad bestaaer af en af Amtmanden dertil beskikket Embedsmand som Formand, samt (i Reglen) eet valgt Medlem for hvert Sogn i Districtet (de større Landeiendomsbesiddere i Lundtoft Herred samt i Augustenborg- og Sønder-Herreder vælge derhos hver et Medlem til de nævnte Herreders resp. Raad) saaledes at de ovennævnte Raad tælle resp. 10, 7, 11, 7, 6 og 6 valgte Medlemmer. Amtmanden er berettiget til som Formand og stemmeberettiget Medlem at deeltage i de communale Raads Forhandlinger. Berettigede til at deeltage i Valgene af Raadenes Medlemmer ere samtlige myndige, indenfor Communalraadsdistrictets Grændser bosatte Mænd, som eie eller besidde (som Fæstere, Sættemænd m. m.) fast Eiendom af 300 Rdl. Skatteværdi i vedkommende Sogn og deraf svare Bidrag til Districtets Repartitionsfond eller Veidistrictsudgifter. Valgbar er enhver, der foruden at være valgberettiget tillige: har Indfødsret eller i 10 Aar havt Ophold i det danske Monarchi; er 25 Aar gammel; har et uplettet Rygte; har fri Raadighed over sin Formue; ikke har nydt Fattigunderstøttelse uden senere at have erstattet den; ikke i de sidste 2 Aar før Valget har staaet i noget privat Tjenesteforhold uden at have eget Ildsted; i de sidste 2 Aar før Valget har havt fast Ophold indenfor Communalraadsdistrictets Grændse. Dog tages der for Ris og Sønderrangstrup samt Lundtoft Herredsraads Vedkommende med Hensyn til Valgberettigelsen ikke noget Hensyn til den paagjældende Eiendoms Størrelse eller Værdi; endvidere er enhver myndig Mand, som eier eller besidder 250 Skattetønder i Lundtoft samt Augustenborg og Sønder Herreder, hvoraf der svares Bidrag til Herredernes Repartitionsfonds- eller Veidistrictsudgifter, berettiget til at deeltage i de større Landeiendomsbesidderes Valg af et Medlem til disse Herreders Raad, medens den er valgbar, som foruden at være saaledes valgberettiget tillige opfylder de for Valgbarhed i Almindelighed ovenfornævnte 4 Betingelser; endelig vælges Medlemmerne for Nordborg og Marstal Handelspladser samt for Augustenborg Slotsmenighed saavelsom Suppleanterne for disse Medlemmer af Stedernes Communalbestyrelser iblandt dem af Beboerne, der efter den ovenanførte Regel ere valgbare. Valget, der ledes af en Valgbestyrelse, som bestaaer af Sognefogden eller en anden af Raadets Formand dertil udnævnt Communalbestillingsmand samt 2 Medhjælpere, som udnævnes af Raadet (i Lundtoft samt Augustenborg og Sønder Herreder bestaaer Valgbestyrelsen af Herredsraadets Formand samt en af Herredsraadet udnævnt Tilforordnet), er directe; der stemmes personligt og mundtligt af hver Vælger paa 2 (i Løit og Broager paa 4) Mænd. Den (resp. de Tvende), der har erholdt de fleste Stemmer, erklæres for Medlem af vedkommende communale Raad,

og den (resp. de Tvende), som dernæst har fleest Stemmer, for Suppleant. Raadenes valgte Medlemmer fungere i 6 Aar. Raadenes Møder afholdes ordinairt 4 Gange aarligt; Formanden kan beramme extraordinaire Møder. Bestemmelserne om de til de communale Raad henlagte Forretninger, om Afgjørelsen af saadanne Sager, naar de ikke taale Opsættelse, om af Communalraadene fattede ulovmedholdelige Beslutninger m. m. ere væsentligt de samme som de, der gjælde med Hensyn til Amtsraadet i Haderslev Amt, dog med de Modificationer, der følge af, at de heromhandlede Repræsentationer omfatte mindre Districter, at Amtmanden ikke er ordinairt Medlem af samme og at de locale Forhold i communal Henseende tildeels ere forskjellige fra dem i Haderslev Amt. Endelig er der truffet Bestemmelse om, at Amtmanden, dersom han finder det at være af Interesse, at en Sag behandles i et samlet Møde af flere communale Raad eller af Delegerede fra flere Raad, kan beramme Tid og Sted dertil, hvorefter han selv leder Forhandlingerne ved det paagjældende Møde. Beslutninger, som tages i samlede Møder af flere Raad, ere ikkun da forbindende for de enkelte af disse, naar Fleerheden af de fra Raadet mødte Medlemmer har stemt derfor. Ere kun Delegerede sammenkaldte til Mødet, blive de der tagne Beslutninger ikke forbindende for de enkelte Raad, medmindre disse forud have givet deres Delegerede en dertil sigtende særegen Bemyndigelse.

For Marstal Handelsplads er der udstedt et særligt Regulativ af 26de Febr. 1861. Derefter skulle Handelspladsens oeconomiske Forhold varetages af en Communalbestyrelse, bestaaende af Landfogden paa Ærø samt 10 ulønnede, valgte Communerepræsentanter. Valgret og Valgbarhed ved Valget af Communerepræsentanter tilkommer enhver Beboer af Handelspladsen, som har fyldt sit 25de Aar, har et uplettet Rygte, er i Besiddelse af fuld Raadighed over sin Formue, er bosat paa Handelspladsens Grund, ikke staaer i privat Tjenesteforhold, ikke er Borger i nogen anden Handelsplads eller Kjøbstad, samt derhos enten har Borgerskab i Communen eller i det sidste Aar der har erlagt 5 Rd. i communale Afgifter. Valget af Communerepræsentanter foretages hvert Aar; ved Valghandlingen, som er offentlig, stemme Vælgerne personligt og mundtligt paa saa mange Valgbare, som der er vacante Pladser at besætte. Valget gjælder ordentligviis for 5 Aar, saaledes at der hvert Aar afgaae 2 Repræsentanter. Imod Communalbestyrelsens Beslutninger kan der tages Recurs til Amtmanden, i Reglen inden 6 Uger; dog fritager Besværingen ikke den Paagjældende for strax at efterkomme den paaankede Beslutning. Communalbestyrelsen raadslaaer og fatter Beslutning angaaende alle Communens indre oeconomiske Anliggender; for nogle Sagers Vedkommende, der ere

af særlig indgribende Bethdning for Communen, er dog Samthykke af høiere Myndighed (Amthuset event. Ministeriet) fornøden. Endvidere fører Communalbestyrelsen Tilsyn med de enkelte Forretningsgrene, der ere overladte til andre communale Myndigheder.

Om de communale Forhold paa Femern s. S. 667, hvorved dog maa bemærkes, at „Hovedmændene" nu (Communalanordning for Femern af 15de Octbr. 1853) vælges af de Bosiddende i det paagjældende Sogn, og „de menige Mænd" een af hver Byes Interessenter. Berettigede til at foretage disse Valg ere alle det paagjældende Sogns resp. Byes Beboere, der eie mindst 10 Skattetønder Land, have fyldt det 21de Aar, have fri Disposition over deres Person og Formue, i Løbet af det sidste Aar før Valgdagen ikke have nydt Fattigunderstøttelse og have et uplettet Rygte. Valgbar er enhver Valgberettiget, der har fyldt sit 25de Aar og eier en Landeiendom af mindst 20 Skattetønder. Valget er directe; der stemmes personligt ved Stemmesedler i en offentlig Forsamling af det paagjældende Sogns Forstandere og Repræsentanter, resp. i Landsbyforsamlingen; Valghandlingen ledes af Sogneforstanderne, resp. Byens Forstandere („Dorfsgeschworne"). Hvert andet Aar afgaaer en Trediedeel af „de menige Mænd" og hvert sjette Aar samtlige „Hovedmænd". — I Landskabsforsamlingerne forhandles kun om Gjenstande, der vedrøre Landskabets oeconomiske Forhold, og i Sogneforsamlingerne kun om Forslag til Besættelsen af en ledig Dommerpost og om Gjenstande, der vedrøre Sognets oeconomiske Forhold. Amtmanden skal underrettes om den paatænkte Afholdelse af en Landskabs- eller Sogneforsamling; han kan forbyde dens Afholdelse, opløse den og kassere dens Beslutninger. Forsamlingerne afholdes saavidt muligt offentligt; Afstemningen skeer mundtligt. For at kunne fatte gyldige Beslutninger skulle $^2/_3$ af Medlemmerne være tilstede; Stemmefleerhed gjør Udslaget.

Intet andet District i Hertugdømmet Slesvig har en med saa stor Frihed og Selvstændighed udstyret og i saa høi Grad udviklet Communalforfatning som Landskabet Eidersted. Den har efterhaanden uddannet sig til sin nuværende Skikkelse og beroer ligesaameget paa Regler, der have dannet sig ad Autonomiens og Sædvanens Vei, som paa Love og Privilegier. Disse Privilegier, Statuter og Friheder forudsætte Allerhøieste Stadfæstelse ved hvert Thronskifte, og ere saaledes sidst blevne confirmerede under 30te December 1854 (dog med Undtagelse af Rescriptet af 9de December 1750 angaaende Landskabets Ret til at vælge en Physicus, Forordningen af 30te April 1653 og Resolutionen af 21de April 1731 angaaende Overstallerens, Stallerens og Præsternes Ret til at vælge Provsten, og en Act af 3die April 1708 angaaende Landskriver-

nes Gebyrer). Det kan ikke være Opgaven her at give en nogenlunde fuldstændig Fremstilling af de communale Forholds Enkeltheder i Eidersted, men der skal dog under Henviisning til, hvad der i saa Henseende er bemærket S. 261 ff., henthydes til de væsentlige Eiendommeligheder i den Eiderstedske Forfatning. Her fremtræder da nærmest Landskabets og dets enkelte Communers Deelagtighed i Valget af Embedsmændene, der deels foretages af selve Communen eller dens Repræsentanter (Valget af Penningmestrene, Landsecretairen, Raadmændene og endeel underordnede Bestillingsmænd) deels af Staten efter forudgaaet Præsentation af Landskabet resp. Sognene (saaledes Stallerens, Diggrevens, Lehnsmændenes m. fl. Valg), hvorimod Landskriverne ligesom Overstalleren, Physicus og Provsten saavel i Henseende til deres Udnævnelse som hvad deres Forretningsmaade angaaer ere Statsembedsmænd. Den communale Selvforvaltning omfatter saa godt som alle Anliggender, der have en communal Charakteer, saaledes, at ikke blot de reent administrative Anliggender falde ind under dens Omraade, men endog Retspleiens Udøvelse forsaavidt maa siges at henhøre derunder, som de af og blandt Befolkningen valgte Raadmænd (ved Siden af Stalleren) ere de egentlige Justitsembedsmænd, navnligt ogsaa i Henseende til Udøvelsen af den saakaldte frivillige Jurisdiction (Formynderivæsenet, Skiftevæsenet m. m.). Hvert Sogn er en selvstændig Commune, der selv bestyrer sine Anliggender (erhverver Eiendom, stifter Gjæld, udskriver, reparterer og oppebærer Skatter og Afgifter m. m.), og som dertil benytter sine egne Embedsmænd, samt raadslaaer og fatter Beslutning i Forsamlinger af Sognets Interessenter om de vigtigere særlige communale Sager og om saadanne, hvorved det træder i Forhold til og optræder som Deel af hele Landskabet. Alle disse Landskabet i sin Heelhed vedrørende Sager af større Betydning behandles af Landscollegiet, hvori hvert Sogn findes repræsenteret, i de saakaldte Landsforsamlinger, ligesom ogsaa de Omkostninger, der staae i Forbindelse med almindindelige landskabelige Sager (Omkostninger vedrørende hele Landskabets Administration, Kriminal-, de almindelige Politi-, Medicinalvæsensomkostninger) afholdes af og reparteres over hele Landskabet. Staten staaer kun forsaavidt i Forhold til de communale Anliggenders Bestyrelse, som den fører et Overopsyn med samme og tildeels deeltager i Embedsmændenes Beskikkelse; den nærmeste Overopsynsautoritet er Overstalleren.

2) De slesvigske Kjøbstæder have som oftest dannet sig i Nærheden af Kongelige Slotte eller ved Kysten. Efterhaanden ere de blevne undtagne fra Herredsrettens Jurisdiction og have erholdt deres egne Domstole ved Siden af en selvstændig Forvaltning samt en særegen codificeret Lovgivning (Byret), i hvilken de ved Sædvane og Autonomi opstaaede For-

skrifter om Ordningen af Byernes Forhold samt de dem efterhaanden indrømmede Privilegier, der vedrøre Jurisdictionen, Skattevæsenet, Handel og Næring og Stædernes Autonomi, bleve optagne. Kjøbstæderne ere saaledes i Tidens Løb, saavel hvad Justitspleien som Administrationen angaaer, blevne selvstændige Communer, der bortseet fra at enkelte Kongelige Skatter ogsaa for deres Vedkommende oppebæres af Amtstuerne, og fra det Forhold, hvori Tønning og Garding staae til Landskabet Eidersted, kun forsaavidt staae i Forbindelse med Landdistricterne, som Overøvrighederne føre Overopsyn med Politiforvaltningen og den hele Administration (Allerh. Resolution af 9de October 1808, Circulaire af 17de September 1850 og Instruction af 28de October s. A.) samt Justitsvæsenet (Circulaire af 3die Mai 1858) i de i deres Districter beliggende Kjøbstæder, hvorhos de ogsaa for deres Vedkommende udøve de ved Bekjendtgjørelserne af 29de November 1852 til Overøvrighederne overdragne Forretninger, der forhen varetoges af den slesvig-holsteenske Provindsialregjering; i Flensborg, hvor Magistratens første Medlem fører Titel af Overpræsident (Allerhøist Resolution af 30te September 1850), er denne i de nævnte Henseender at ansee som Overøvrighed. Som den væsentligste Eiendommelighed ved Kjøbstæderne anføres, at de ere i Besiddelse af Patrimonialjurisdiction (hvilket dog ikke gjælder Ærøskjøbing) og have Ret til fri borgerlig Næring indenfor Forbudsmilene; fra Flækkerne adskille de sig, foruden ved det førstnævnte Kriterium, ved deres hele selvstændige Organisation; ligeoverfor Landdistricterne fremtræder Forskjellen desuden allerede i Kjøbstædernes hele Ydre, Borgernes Erhverv m. m.

Det er alt ovenfor bleven bemærket, at Magistraten er den ordinaire Domstol i Kjøbstæderne, at derhos tildeels særlige Retter behandle enkelte eximerede Sager, og at der navnlig i nogle Byer findes selvstændige Politiretter. I Ærøskjøbing, der staaer under den combinerede Stad- og Landret, varetage Landfogden og Actuaren Magistratens ikke dømmende Forretninger under Navn af „Stadretten". Magistraten leder derhos Administrationen og udgjør i Forening med de Deputeredes Collegium Kjøbstædernes communale Repræsentation. Medlemmer af Magistraten ere iøvrigt Borgemesteren (eller begge Borgemestrene, hvor der som i Flensborg, Husum og Frederiksstad findes 2, en „lærd" og en „borgerlig") og et Antal Raadmænd (Senatorer). Stadsecretairerne (i Flensborg og Slesvig, hvor de tillige ere Raadmænd, samt i Frederiksstad findes særlige Stadsecretairer, i de øvrige Kjøbstæder varetager den første Borgermester deres Functioner) besørge Actuariatsforretningerne. I Flensborg findes en særlig Politimester; i de øvrige Kjøbstæder er Borgemesteren (resp. den første) tillige Politimester og i nogle desuden Byfoged samt Auctionsdirecteur. Af andre communale Embedsmænd og Functionairer findes: Bykasserere, Byveiermestre, Lombardforvaltere, Havneopsyns-

mænd, Brofogeder, Raadstjenere m. m., hvorhos den specielle Forvaltning af de communale Anliggender ofte ere overdraget til særlige Commissioner. De deputerede Borgere, der vel nærmest kunne betegnes som Borgerskabets folkelige Repræsentanter, ere bestemte til i Forening med Magistraten at raadslaae om almindelige Byanliggender, navnlig hvad Communens øconomiske Forhold angaaer, uden at det dog ved en almindelig Regel kan bestemmes, ved hvilke Sager de skulle tilkaldes af Magistraten. Af Raadmænd findes der 2 i Burg og Tønder, 3 i Ekernførde, Sønderborg og Haderslev, 4 i Frederiksstad (2 Lutheranere, 1 Remonstrant og 1 Mennonit, cfr. Allerh. Resolution af 13de November 1858), Slesvig (incl. Stadsecretairen), Aabenraa, Garding, Tønning og Husum, 6 i Flensborg (incl. Stadsecretairen og Politimesteren); af deputerede Borgere: 4 i Garding, 6 i Ærøskjøbing, 8 i Burg, Frederikstad, Ekernførde, Tønning og Husum, 12 i Slesvig og Aabenraa, 16 i Haderslev, Tønder og Sønderborg, 24 i Flensborg. Medens de første Borgemestere, Politimesteren i Flensborg og Stadsecretairerne i Slesvig og Flensborg udnævnes af Kongen uden de resp. Kjøbstæders Medvirkning, er Valget af de øvrige Embedsmænd mere eller mindre overladt til Communerne. Dog er Fremgangsmaaden i saa Henseende forskjellig i de enkelte Byer. Medens det saaledes forekommer, at Raadmændene vælges af Magistraten eller af begge Bycollegierne eller af Magistraten i Forbindelse med et Udvalg af deputerede Borgere, under Forbehold af Allerhøieste Stadfæstelse, vælges de deputerede Borgere enten af Magistraten efter Forslag af Deputeretcollegiet eller omvendt af de Deputerede efter Præsentation af Magistraten eller af begge Collegier i Fællesskab, eller af samtlige Borgere, som eie fast Eiendom i Communen, eller af de skattebydende Borgere. (Jevnfør herom Regulativet af 9de September 1757 og Ministerialskrivelsen af 20de November 1858 for Ærøskjøbing; Reglementet af 22de Marts 1762 for Burg; Reglementet af 21de April 1832 for Ekernførde; Normativet af 26de Marts 1833 samt Ministerialskrivelsen af 25de Mai 1857 for Flensborg; Ministerialskrivelsen af 13de Decbr. 1859 for Haderslev). De deputerede Borgere fungere i Reglen i et bestemt Antal af Aar (see f. Ex. for Husum Anordningen af 5te December 1689 og Ministerialskrivelsen af 19de October 1860).

Staten fører Overopsyn med Kjøbstædernes Forvaltning, navnlig saaledes at ingen Laan maae optages, ingen Grundstykker sælges og ingen extraordinaire Udgifter udover et vist Beløb (Circulaire af 22de August 1856) afholdes af en Kjøbstad uden høiere Bemyndigelse. Kjøbstædernes Udgifter bestrides af en for hver By fælleds Kasse (Bykassen) og dens Underafdelinger, hvorhos der for nogle Forvaltningsgrene findes selvstændige Kasser (Fattigkassen, Brandkassen m. m.).

Bykassens Indtægter bestaae deels i den Indtægt, Communen drager af sin Grundeiendom, deels i de Gebyrer og Afgifter, der erlægges for Benyttelsen af dens Indretninger (Broer, Havne, Beskyttelse af Person og Eiendom), deels i de Indtægter, Patrimonialjurisdictionen yder (Andeel i Bøder m. m.), og deels i udskrevne Skatter. Kjøbstædernes Commune- og Brandkasseregnskaber revideres i Ministeriet (cfr. Circulairerne af 15de Februar 1855 og 17de December 1857), der ligeledes approberer Budgettet for det kommende Regnskabsaar (cfr. de derom under 5te December 1860 trufne Bestemmelser). Om Affattelsen af de af Communerepræsentanterne eller Medlemmerne af de enkelte Communer gjorte Udsættelser til Communeregnskaberne jevnfør Circulaire af 26de Februar 1853.

3) Om de adelige Godser henvises til den Sp. D. S. 629 ff. givne Fremstilling.

4) Kogene findes omhandlede under de Districter, i hvilke de ere beliggende, nemlig i Tønder, Husum, Bredsted og Gottorp Amter, paa Nordstrand, i Landskaberne Eidersted og Stapelholm. Da Kogene opstaae ved Inddigning, og Alluviet efter den i Slesvig gjældende Ret tilhører Staten, maatte der meddeles særlig Tilladelse til at foretage deslige Landvindingsarbeider, hvilket skete i Form af en saakaldet Octroi, hvorved det Land, der maatte erhverves ved Inddigningen, overlodes til Entrepreneuren med visse Rettigheder. Den ældste bekjendte Octroi formenes at være udfærdiget i Aaret 1497 for den nye Hatsted-Marsk-Kog. De nyere Octroier indrømmede derhos Eierne af de inddigede Strækninger (Hovedparticipanterne) forskjellige vidtstrakte Privilegier, navnlig Patrimonialjurisdiction og selvstændig Politimyndighed, Patronatsret over de Kirker, de maatte opføre, Stempelpapiirsfrihed etc.; det ældste og vigtigste af disse turde den Nordstrandske Octroi af 8de Juli 1652 være, hvilken findes at være benyttet ved Udstedelsen af de senere Octroier, saaledes ved Octroien for den gamle Christian-Albrechts Kog af 2den October 1681. Eiendommeligt for en octroieret Kog i den Betydning, hvori denne Betegnelse nu bruges, er navnlig dens Selvstændighed i administrativ og communal Henseende saavel ligeoverfor andre Districter som ogsaa forsaavidt, som Administrationen (Øvrigheds- og Politimyndigheden) udøves af selve Kogsinteressenterne ved en Inspecteur.

5) Om St. Johannesklosteret s. Sp. D. S. 557.

Anhang.

Om Bygningerne i Hertugdømmet Slesvig.

I Beskrivelsen af Kongeriget er der givet en Udsigt over de Stiilarter, der til forskjellige Tider have været benyttede i Danmark til Bygningers Opførelse. Idet der henvises til denne, skal der her med Hensyn til de Bygninger, der findes afbildede i Beskrivelsen af Slesvig, fremhæves, at de fleste af disse, forsaavidt de henhøre til ældre Stiilarter (Rundbuestilen, Spidsbuestilen), have i dette Skrifts specielle Deel fundet omfattende Beskrivelser af Mænd, der særlig have gjort den ældre Architectur til deres Studium, saaledes Hadersleb Mariekirke og Slesvig Domkirke af Architecturmaler Kornerup, Brøns Kirke, Løgumkloster Kirke, Hatsted Kirke, Kotzenbøl Kirke, Aabenraa Kirke, Broager Kirke, Sørup Kirke, Michaelis Kirken i Slesvig, Syderstapel Kirke og Gettorf Kirke af Adjunct Helms i Ribe. Blandt de øvrige Afbildninger skal Opmærksomheden særlig henledes paa nogle ældre Bygninger, der endnu maae henføres til Perioden forinden Renaissancen, saaledes: Sønderborg Slot, Tønder Slot, det ældre Duborg, den ældste Deel af Gottorp Slot, det gamle Hjørnehuus paa Søndertorv i Flensborg, Nørreport i Flensborg, tvende gamle Huse i Husum; herhen maae ogsaa for største Delen regnes de gamle, alle nu nedrevne Bygninger, som paa den Sp. D. S. 661 indheftede Plan findes afbildede efter Heninges Genealogia aliquot familiarum nobilium*). Til Renaissancens Periode maae henføres det nyere Duborg, Glücksborg Slot (dets snirklede Gavle nu nedrevne), Tønning Slot, Hansborg, og specielt til den nederlandske Retning (Christian den Fjerdes Stiil) Husum Slot og især Portbygningen, Høyerswort (nu den eneste ældre Herregaardsbygning i bevaret Stiil i Hertugdømmet), et Gavlhuus i Flensborg; til en nyere Retning af Renaissancen høre Gottorp Slots Facade, det Bjelkeske Palais, Augustenborg og Graasteen;

---

*) Disse Tegninger ere giengivne i samme Størrelse som de findes i Skriftet paa en Afbildning over samtlige den Rantzauske Familie i det 15de og 16de Aarhundrede tilhørende Bygninger.

af nyere Bygninger mærkes: Husum nye Kirke, Stænderbygningen i Flensborg, den lærde Skole sammesteds, Anstalten for Sindssyge i Slesvig m. fl. Af det 16de og 17de Aarhundredes Bindingsværks Bygninger ere tvende gjengivne paa Planen over Sønderborg (den ene nu nedbrændt under Bombardementet).

Hvad angaaer Bygningsstilen for Kjøbstadhusene i Hertugdømmet Slesvig da er det iøinefaldende, at det her har været almindeligere at bygge med Gavlen ud til Gaden (paa Lybsk) end i Kongeriget, hvor der kun findes enkelte Spor heraf i Aalborg, Ribe og Kolding. Uagtet nyere Bygninger søge at fortrænge de ældre, ere dog Gavlbygningerne endnu langt overveiende i Ekernførde, Tønning, Garding, Slesvigs ældre Deel, Sønderborg, Flensborg, Husum og Tønder, ja selv i den langt senere af Hollændere opførte Frederiksstad. Paa Landet findes ikke mindre end fire forskjellige Former for Bøndergaardes Bygningsmaade. I den største Deel af Hertugdømmet bygges ligesom i det øvrige Danmark med fire til hverandre i en Firkant sluttende Længder. I Angel og den nærmeste Egn deromkring har man trængt de forskjellige Rum sammen i een Bygning med en Gjennemkjørsel tværs igjennem, der adskiller Beboelsesleilighederne med hvad dertil hører fra Stald og Lade; Rækkefølgen af Værelserne og Rummene, ligesom og Navnene, ere fælles for denne Bygningsmaade og den umiddelbart foran nævnte, Huset har Skorsteen og ikke den senere omtalte saxiske Arne, Længdesiden er Facade. I det sydlige Slesvig, mellem Slien og Eideren, findes den saxiske Bygningsmaade, hvis Eiendommelighed bestaaer deri, at den danner een lang Bygning, hvis Gavlside er Hovedside, og med en Indkjørsel, ikke Gjennemkjørsel, i Gavlenden.*) I Nordfriisland ere Gaardene sammenbyggede af to Længder, der støde til hinanden i en ret Vinkel; herfra forskjellig er dog den Eiderstedske Marskgaard (Heuberge, Haubarg), der væsentlig bestaaer af een stor Bygning; i

*) J. N. Schmidt giver i Slesvigs Land og Folk S. 95 en nærmere Beskrivelse af det saxiske Huus og anfører saaledes, at naar man er kommen ind gjennem Porten, „seer man til begge Sider Kvæget og Hestene staae i Staldrummet med Hovederne vendte udad mod den Indtrædende; Gulvet mellem Kvæg- og Hestestaldene tjener tillige til Lo, hvor man tærsker Kornet, der gjemmes paa Loftet ovenover. Længere frem har man til hver Side mindre Afdelinger, som Mælkekammer, Spisekammer, Pigekammer m. m., og foran sig Arnen, hvælvet foroven uden Skorsteen, hvorfor Røgen trækker hen under Loftet, røgende den der ophængte Mængde af Pølser, Skinker og Orekjød m. m. og trænger op i Foderet igjennem dets Sprækker, endelig ud gjennem Portlugen, men i uroligt Veir fylder hele Rummet med en for den dertil Uvante utaalelig Røg". „Bagved Arnen endelig og lige imod Indkjørselen seer man Indgangen til Vaaningsrummene, Stue og Sovekammer."

Midten er en stor Firkant for Høet og Kornet, omkring denne ligge Beboelsesleiligheden, Loen, Stalden, Vognskuur m. m. De frisiske Gaarde ligge næsten alle paa Jorforhøininger (Værfter) omgivne af brede Grave.

Sluttelig maa det dog bemærkes at den senere Tids større Velstand har overalt fremkaldt Forandringer i disse Bygningsmaader: Skorstenen har fundet Plads i mange saxiske Bygninger, og mindre Bygninger ere tilbyggede de større, ogsaa er Beboelsesleiligheden mangesteds, navnlig i Angel, lagt i en særlig Bygning.

Specielle Deel.

Haderslev Amt

med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl

omfatter omtrent den nordlige Fjerdedeel af Slesvigs Fastland, og begrændses mod Nord af Kolding-Fjord og Nørre-Jylland, hvor Kongeaaen tildeels danner Grændsen, mod Øst af Lille-Belt, mod Syd af en større Bugt af Lille-Belt med Gjenner-Fjord, af Aabenraa og Løgumkloster Amter samt af det til Nørre-Jylland hørende Lø Herred med Ballum Birk, mod Vest af Vesterhavet og det til Nørre-Jylland hørende Riberhuus-Birk. Desuden hører Øen Aarø med nogle mindre Holme i Lille-Belt, den lille Ø Kalvø i Gjenner-Fjord samt en Deel af Øen Rømø i Vesterhavet til Haderslev Amt. Den smalle Haderslev-Fjord skjærer sig mod Øst omtrent 2 Miil ind i Landet og danner med Lille-Belt en Halvø, der almindelig kaldes Haderslevnæs. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Haderslev og de adelige Godser Gram og Nybøl udgjør omtrent 32¾ □ Miil, hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Haderslev Amt (c. 32 Gaarde og 43 Huse), hvorimod Fladeindholdet af de syd for Kongeaaen beliggende, med Haderslev Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke ere indbefattede i disse 32¾ □ Miil.

Haderslev Amt er væsentlig forskjellig fra de øvrige Amter i Slesvig derved, at det er det eneste, der strækker sig over hele Landets Brede fra Øst til Vest, og saaledes frembærer Charakteren af alle Halvøens forskjellige Dannelser: mod Øst seer man Kystens bølgeformede, skovklædte og frugtbare Land med talrige levende Hegn; herefter breder sig med større Udstrækning end almindeligt paa den jydske Halvø Høiderygens mere sandede og bakkede, med Steengjærder og Jorddiger gjennembragte Egne, endnu smykkede med Resterne af den ældgamle Farrisskov; mod Vest afløses Høiderygen af Hedesletterne, hvor Lyng og Kjærstrækninger endnu fremtræde i store Drag; hertil slutter sig en lav Sandryg, Levning af ældgamle Sandklitter, og denne taber sig atter ud mod Vesterhavet i betydelige Engstrækninger, der dog, da de endnu

ere uinddigede, ere udsatte for Havets Oversvømmelser*). Halvøens sjette charakteristiske Dannelse, Flyvesandet, finder ogsaa sit Udtryk paa Rømø Vestkyst.

De betydeligste Punkter paa Høiderygen ere Høibjerg, 312 Fod, og Kobjerg, 306 Fod, begge vest for Christiansfeld, endvidere i Vedsted Sogn Pothøi, 270 Fod. I den nordøstlige Deel af Amtet, øst for den egentlige Landryg, hæver Skamlingsbanken sig endnu høiere end denne; Høiskamling ligger 363 Fod over Havets Overflade og er det høieste Punkt i Slesvig. Fra selve Høiderygen udgaae forskjellige Arme, hvoraf de mod Øst ere korte og mere bestemt udprægede end de mod Vest udgaaende, der i lange og flade Bakkestrøg tabe sig i Vestsidens Sletteland. Blandt de mod Øst udgaaende bemærkes et Høidestrøg, der begynder ved Hjerndrup og strækker sig over Fjelstrup Sogn, hvor det ender brat i Gravenshoved og Anslethage; et andet udgaaer fra Magstrup og Moltrup over Aastrup (Aastrupbanke 234 Fod) og Vonsbæk Sogne, paa den nordlige Side af Hadersleb-Fjord, og ender i Ørbyhage. Længere mod Syd, ved Hammeleb og Vedsted, bliver Høiderygen smallere, mere bakket og indskaaren paa Østsiden, hvor Tilløbene til Hadersleb-Dam og Sliv-Sø bane sig Vei gjennem smalle Dale og dybe Kløfter. Herfra skyder et Høidestrøg sig mod Øst ud gjennem Haderslebnæs (Tambruphøi 161 Fod). Blandt de vestlige Høidestrøg mærkes tvende fra Frørupegnen udgaaende, hvoraf det ene følger Kongeaaens sydlige Bred og er stærkest fremtrædende i Vestenden ved Kalslund Kirke, det andet gaaer over Jels Sogn til henimod Fol Sogn (Rangtang 261 Fod); fra Magstrup udgaaer et Strøg over Nustrup (Store-Fjellumhøi 242 Fod) til henimod Gram. Længere mod Syd udgaaer et langstrakt Bakkestrøg over Toftlund til henimod Ribe, og staaer i ringe Forbindelse med de ikke ubetydelige Gassehøie (160 Fod) i Skjærbæk Sogn ved Vesterhavet.

Da Høiderygen gaaer nærmest Østkysten, ere Vandløbenes Retning og Størrelse bestemte herved, idet de mod Øst løbende ere korte og rivende, det største Aller-Aa, der optager Taps-Aa; hvorimod Amtets Hovedvandløb have en vestlig Retning med et i Reglen bugtet og snigende Løb. De vigtigste ere Flads-Aa og Gjels-Aa, der omtrent en Miil øst for Ribe forene sig og danne Ribe- eller Nips-Aa, der gjennemstrømmer Byen Ribe, hvor den optager Tved- eller Hjortvad-Aa (Farrisbækken), og falder i Vesterhavet; Flads-Aa udspringer under

*) Blandt disse Enge findes mange særdeles gode Marskenge, og saagodtsom hele Amtets Kyststrækning mod Vesterhavet frembyder bequem Leilighed til Indvinding af Marskland fra Havet, hvilket ogsaa paa flere Steder, navnlig i Brøns og Skjærbæk Sogne, med Held er forsøgt.

Navn af Fovs-Aa i Ødis Sogn og antager paa sit sydvestlige Løb Navnene Nørre-Aa og Gram-Aa; Gjels-Aa udspringer i Vedsted Sogn paa Grændsen af Aabenraa Amt under Navn af Rudebækken og antager paa sit nordvestlige Løb Navnene Immervad-Aa, Sønder-Aa og Jarle-Aa. Paa Grændsen mod Nord løber Kongeaaen, der udspringer i Ødis Sogn, og paa sit bugtede Løb mod Vesterhavet ogsaa kaldes Skodborg-Aa. Mindre Vandløb, der falde i Vesterhavet, ere Brøns-Aa og Reisby-Aa.

Af Indsøer har Amtet kun faa og ingen store; de ere alle beliggende i den østlige Deel; heraf mærkes Haderslev-Dam og de 3 med hinanden forbundne Smaasøer ved Jels, endvidere Bankjel-Dam, Sliv-Sø og Heilsminde-Sø, hvilke tre kun ved en smal Landstrimmel ere adskilte fra Lille-Belt.

Amtets Skovareal, der tidligere har været angivet til 30,000 Tdr. Land, er nu, formedelst den stærkt fremskridende Agricultur, betydeligt mindre. Den vestlige Deel af Amtet er næsten aldeles skovløs; i Midten ligge de betydelige Gram-Skove (c. 1300 Tdr. Land), mod Nord Rester af den forhen store Farrisskov og mod Syd Statsskoven Lindetskov, 727 Tdr. Land. Den østlige Deel er derimod meget skovrig, alene Statsskovenes Areal er c. 5000 Tdr. Land, og en stor Deel Gaarde have Skovlodder, der med Undtagelse af Kirke- og Hospitalsgaardene, alle ere indløste til Eiendom, endog Skovene til de Gaarde, som iøvrigt ere Arvefæstegaarde.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af 65,458 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Haderslev 8,012, i Christiansfeld 681 og i Landdistricterne 56,765*) (heraf 3,261 paa de adelige Godser Gram og Nybøl). Af denne Befolkning levede saaledes 1980 Mennesker paa 1 □ Miil.

Haderslev Amt indbefatter Herrederne **Tyrstrup**, **Haderslev** og **Gram**, der danne det saakaldte Østeramt, samt Herrederne **Frøs** og **Kalslund**, **Nørre-Rangstrup** og **Hviding**, der danne det saakaldte Vesteramt. Under Amtmanden i Haderslev Amt som Overøvrighed sorterer Kjøbstaden **Haderslev**, ligesom ogsaa de adelige Godser **Gram** og **Nybøl**, der deels ifølge deres Beliggenhed, deels i andre Henseender henregnes til Vesteramtet. Amtets Landcommuner danne eet Amtsraads-

---

*) Heraf dog c. 440 henhørende til Løgumklosterske Enclaver i Sognene Hygum, Roager, Vodder, Skjærbæk, Arrild, Tofslund, Agerskov, Brøns og Branderup.

district, der har 8 valgte Medlemmer under Forsæde af Amtmanden (Regulativ, stadfæstet ved kgl. Resolution af 13de Juni 1858).

Da den i Slutningen af forrige Aarhundrede paabegyndte Matrikulering af Haderslev Amt ikke førte til noget Resultat, er endnu den gamle Skyldsætning efter Plovtal den gjældende. Efter denne har Amtet et ordinairt eller Contributions-Plovtal af 846¾ Plove; til extraordinairt Plovtal er Amtet ansat med 958⅔ Plove. De adelige Godser Gram og Nybøl ere ikke medregnede i fornævnte Ansættelse; Gram er ansat til 30 Plove og Nybøl til 9 Plove; de 16 saakaldte Ny-Gram Plove ere indbefattede under Amtets. I Skattearealet er Amtet ansat til 135,775⅔ Tdr., taxerede til 12,724,231 Rd. Skattearealet for Gram og Nybøl, hvilket ikke heri er medregnet, er 6,444 Tdr. med en Taxationsværdi af 532,560 Rd.

I 1859 fandtes i Haderslev Amt med Godserne Gram og Nybøl 72 Jordbrug større end en heel Bondegaard, kun en enkelt af disse Jordbrug, Gram Hovedgaard, naaede til et Areal af 600 Tdr. Land, af de øvrige kun ganske faa til 4—500 Tdr.; af Præstegaarde fandtes 47, af Bøndergaarde (hele eller Dele af, see den efterfølgende Side) 3,086, af Huse med Jord 3,880 og Huse uden Jord 1,466. Heri er medregnet det ovennævnte i Vesteramtet beliggende Strøgods hørende, til Løgumkloster Amts Fogderier Frøsherred, Skjærbæk og Alslev.

Den langt overveiende Deel af Bøndergaardene var tidligere kongelige Arvefæstere, men deres Antal er nu betydeligt formindsket, og da Fæsteqvalitetens Afløsning er meget billig og derfor i stadig Tiltagende, vil Arvefæsteforholdet sandsynligviis om ikke lang Tid aldeles bortfalde. For Øieblikket kan det antages, at omtrent ¼ af hele Amtets Bøndergaarde ere Arvefæstegaarde. Fæsteforholdene paa Gram og Nybøl adelige Godser have ogsaa i Tidernes Løb udviklet sig derhen, at Bønderne nu besidde deres Gaarde, saavel Bygninger som Jorder, enten som fuld Eiendom eller som Arvefæste med Ret til at sælge og pantsætte, imod lave Afgifter.

Gaardene deles i hele, ¾, ½ o. s. v., men de forskjellige Underafdelinger ere dog langtfra af samme Størrelse i de forskjellige Egne af Amtet. De her under Huse med og uden Jord anførte mindre Landeiendomme føre, efter den forskjellige Maade, hvorpaa de ere fremstaaede, forskjellige Benævnelser, saasom Toftegodser, Landbolsteder, Kaadnersteder, Forbedelsessteder og Indersteder. Forskjellen paa dem er i det væsentlige følgende: Toftegodserne ere ligesaa gamle som Gaardene og existerede førend Udskiftningen; det var Huse, som foruden en egen Toft tillige havde Græsningsret til 1—2 Høveder paa Byens Fælled. De con-

tribuere efter deres Størrelse lige med Gaardene, undtagen til Ægtkjørsel og Landeveies Vedligeholdelse. I de Sogne, hvor dette nedarvede oprindelige Forhold nøie er opretholdt, bidrage Toftegodsbesidderne endnu til Magazin- og Fouragepræstationerne, medens de paa andre Steder efterhaanden ere blevne fritagne for disse og lignende Byrder. Landbolsteder med Jord ere egentlig først opstaaede ved Udskiftningen, skjøndt Navnet er meget ældre. Det var oprindelig jordløse Huse, hvis Beboere fik en Ko og nogle Faar græssede paa Fælleden, men havde ingen Toft og vare ikke contribuable, saaledes som Toftegodsbesidderne. Ved Udskiftningen udlagdes Jord til disse Huse fra Byens Fælled, sædvanlig til et Par Køers Græsning, medens Gaardene overtoge Landeveienes Vedligeholdelse, Ægtkjørsler, Magazinpræstationer o. s. v., og til Erstatning herfor blev der paalagt Landbolstederne en lille aarlig Afgift til Byens Gaarde, som disse pro rata dele indbyrdes. Medens Landbolstederne saaledes i Reglen ere udlagte fra en samlet By, ere derimod Kaadnersteberne næsten altid udlagte fra en enkelt Gaard. De ere i Reglen frie for alle extraordinære Byrder, større Veies Vedligeholdelse, Ægtkjørsel, Amtsrepartitionsfondsbidrag, Magazin- og Fouragepræstationer m. m., hvorimod deres faste Afgifter ere forhøiede med Halvdelen af deres oprindelige Beløb til Fordeel for den Stamgaard, fra hvilken de ere udlagte*). Forbedelsessteder („Verbittels") findes fortrinsviis blandt de i Amtet incorporerede lindevedske Steder (ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve Beboerne af Fæstegodset til det nedlagte Gods Lindeved i Flensborg Amt incorporerede i de Amter, hvori dette Fæstegods var beliggende; for Haderslev Amts Vedkommende beløb det sig til 19 Plove; de have bevaret adskillige Friheder, saasom Stempelpapiirsfrihed, Frihed for Ægtkjørsel m. m.); dog findes der ogsaa endeel Forbedelsessteder i den øvrige Deel af Vesteramtet. De have forhøiet Grundskat ligesom Kaadnerne, men synes derimod efter nedarvet Skik at være forpligtede til at forrette Budløbertjenesten i Byerne og for Sognefogderne. Indersteftederne ere saadanne Huse, hvortil kun hører Byggeplads og Kaalhave. Der er i den senere Tid opstaaet endeel saadanne Steder derved, at der ved Siden af offentlige Veie hyppig findes smaa Arealer, som bebygges efter forud erhvervet Tilladelse fra Øvrigheden.

I Amtet findes adskillige saakaldte Frigaarde. Disses Friheder ere imidlertid mere eller mindre tvivlsomme, og have fortiden vistnok deres væsentligste Støttepunkt i Sædvane. Forsaavidt der specielt tages Hensyn

*) De Kaadnersteder, der ifølge Bevilling ere udlagte efter den 23de Mai 1861, maae nu selv bære alle de nævnte Byrder efter deres Størrelse.

til dem i Amtsrepartitionsfondsregnskabet, er deres Antal 16 med 12¾ Plov. Paa Grund af, at der i de oprindelige Privilegier ikke var givet en nøiagtig Specification af de Friheder og Forrettigheder, som maatte blive Frigaardene til Deel, kunde Tvistigheder og Tvivl ikke undgaaes. Frihederne betegnedes som „adelige", men da Besidderne ikke vare nobiliterede, kunde Begrebet ikke i alle Dele fastholdes, og i ethvert Tilfælde blev det en Kjendsgjerning, at Uklarheden angaaende deres Rettigheder og Forpligtelser var saa stor, at en speciel Undersøgelse blev nødvendig. En saadan har til forskjellige Tider funden Sted, hvorved Frigaardenes Rettigheder og Forpligtelser for endeel nærmere ere bestemte, uden dog at have erholdt allerhøieste Confirmation. Foruden de egentlige Frigaarde findes endnu i Amtet nogle Eiendomme, der ikke indtage en særlig Plads i Amtsrepartitionsfondsregnskabet, men som dog i meer eller mindre Grad ere fritagne for adskillige Byrder.

Der har tidligere været endeel Domainer i Amtet, som i Slutningen af forrige Aarhundrede bleve udparcellerede og solgte, medens Staten beholdt de dertil hørende Skove. De have imidlertid beholdt adskillige Friheder, saasom for Tiende, Ægtkjørsel, Magazin- og Fourageleverance m. m. Disse forhenværende Domainer ere ialt ansatte til 34,585 Tdr. 222 Roder Skatteareal, taxerede til 2,441,315 Rd.; deraf i Østeramtet 34,252 Tdr. 222 Roder Skatteareal med Taxationsværdi 2,414,675 Rd., og i Vesteramtet 333 Tdr. Skatteareal med Taxationsværdi 26,640 Rd.

Til Hospitalet Goschenhoff i Ekernførde hører noget Fæstegods, de saakaldte „Geltinger-Lansten." Forsaavidt de medtages ved Repartitionen af visse Byrder, svare de Afgift af 2½ Plov med en Skatteværdi af 42,360 Rd., hvoraf 19,180 Rd. i Hadersleb Herred og 23,180 Rd. i Tyrstrup Herred.

Hadersleb Amt vælger 3 Deputerede for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling, og danner i denne Klasse de 3 første Valgdistricter, medens Kjøbstaden Hadersleb i Forening med Christiansfeld vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 2det Valgdistrict. Til Rigsraadet vælger Hadersleb Amt i Forening med endeel af Tønder og Løgumkloster Amter 1 Medlem.

I geistlig Henseende er Amtet deelt i 2 Provstier, hvoraf Tørninglehns Provsti sorterer under Ribe Stift og Hadersleb Provsti under Slesvig Stift. Tørninglehns Provsti omfatter Vesteramtet med Undtagelse af Skodborg Sogn, samt Nustrup og Skrydstrup Sogne af Østeramtet. Samtlige Provstiets Præstekald besættes af Kongen efter Indstilling af Kongerigets Cultusministerium. Biskoppen har Kaldsret

til de Skolelærerkald, med hvilke ere forbundne Degne- eller Kirkesangerembeder; til de øvrige Skolelærerkald udnævner Amtmanden. Til samtlige Skolelærerkald paa Gram og Nybøl Godser udnævner dog Fideicommisbesidderen. I de reent geistlige Anliggender er den kongerigske Lovgivning gjældende; Skolevæsenet sorterer derimod under Amtmanden i Hadersleb Amt og Provsten i Tørninglehns Provsti, og bestyres efter slesvigsk Lovgivning; dog kan Vedkommende, naar han ikke tilforn har været ansat i Provstiet, ikke udnævnes før han er prøvet af Provsten. Bispevisitats holdes af Ribe Biskop ogsaa over Skolerne, og samtlige Skolelærere skulle have Bestalling (Collats) af ham. Forvaltningen af Kirkemidlerne og Kirkernes Vedligeholdelse er for de 10 Kirker i Hviding Herred, 5 i Nørre-Rangstrup og 2 i Gram Herred (Skrydstrup og Nustrup), henlagt under Biskoppen; Herredsfogden i Hviding og Nørre-Rangstrup er Kirkeskriver. Ved Seem, den 11te Kirke i Hviding Herred, er Biskoppen alene Regnskabsfører. For 9 Kirker i Frøs og Kalslunds Herreder (Fol er adelig) er Bestyrelsen hos Amtmanden og Provsten; Amtsforvalteren for Vesteramtet er Kirkeskriver. Gram og Fol Kirker eies af Fideicommisset, der saaledes ogsaa sørger for Kirkernes Vedligeholdelse. Hadersleb Provsti omfatter Kjøbstaden Hadersleb, af Vesteramtet Skodborg, og hele Østeramtet med Undtagelse af Nustrup og Skrydstrup Sogne. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne og besætter allerhøist umiddelbart samtlige Præstekald, med Undtagelse af Diakonatet til Marie-Kirken i Hadersleb, der er et Valgkald. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitatorer. Disse besætte ogsaa Kirkesanger- og Skolelærerembederne. Provstiets 33 Landsbykirker staae med Hensyn til deres økonomiske Forvaltning i en ganske exceptionel Stilling, idet disse Kirkers Pengemidler og Indtægter tilflyde en fælleds Kirkekasse, hvoraf igjen alle Udgifter bestrides. Forvaltningen af Pengemidlerne og Kirkernes Vedligeholdelse er overdraget Kirkevisitatoriet, under hvem en Kirkekasserer er ansat. Den fælleds Kirkekasse, hvis Indtægter hovedsagelig bestaaer i betydelige aarlige Tiender, der i alle Sogne med Undtagelse af eet ere bestemte til en fast aarlig Kornafgift, eier en ikke ubetydelig Capitalformue; den kan som Følge af disse heldige Vilkaar anvende betydeligt paa Kirkernes Vedligeholdelse, og har i de seneste Aar endog seet sig istand til aldeles at ombygge flere Kirker.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Hadersleb Kjøbstadjurisdiction følgende 5 Landjurisdictioner: 1) Hadersleb Herred, 2) Tyrstrup Herred, 3) Gram Herred, 4) Hviding og Nørre-Rangstrup Herreder, 5) Frøs og Kalslund Herreder, til hvilken sidste Jurisdiction de adelige Godser Gram og Nybøl ere henlagte med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi. Det udøvende Politi er for disse Godsers

Vedkommende hos Godsherskabet. Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Hadersleb Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men sortere iøvrigt i Regelen, hvad Politi- og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte jurisdictio voluntaria, under Løgumkloster Amts Øvrigheder.

Hadersleb Amt hører til det 1ste Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatter 106 Lægder; de adelige Godser Gram og Nybøl høre ligeledes til 1ste Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatte de 17 første Lægder af det 2det Angler adelige Godsdistrict. Amtet er deelt i 2 Physicatdistricter: Kjøbstaden Hadersleb med Østeramtet hører til Hadersleb Physicatdistrict; Vesteramtet, inclusive de adelige Godser Gram og Nybøl, hører til Gram Physicatdistrict. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Øster- og Vesteramtstuedistrict; ligeledes er Amtet deelt i Øster- og Vesteramts Huusfogeddistrict og Branddirectorat. De adelige Godser Gram og Nybøl høre ikke til Amtets Amtstue- og Huusfogeddistricter eller Branddirectorater. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsenet er Amtet deelt i 1ste, 2det og 3die Haderslevske Skovriderdistrict.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Hadersleb Amt, hvor nørrejydske og slesvigske Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jevnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004—1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdictions- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigsk, ere kun de slesvigske Dele af dette behandlede her under Hadersleb Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

I Valdemar II.'s Jordebog fra 1231 nævnes 3 Sysler i Sønderjylland, nemlig Barwith-*), Ellæm-**) og Istathe***)-Syssel. Det første omfattede den nordstlige Deel indtil Gjenner-Bugt og Jarde-Aa samt Brede-Aaes Kilder med Hathærslefhæret, Thyurstrophæret, Frøshæret, der ogsaa omfattede Kalslundherred, Gramæhæret og Rafnsthorphæret. Det andet naaede i en Bue fra Ribe til Sundeved, mod Syd til Søholm-Aa, og indbefattede Hwityng-hæret, Løghæhæret, Høthershæret, Risæhæret, Loctorphæret, Clyppælsfhæret og Kyærræhæret samt Sundwith. Det tredie omfattede den sydlige Deel indtil Slien, Reide-Aa og Trenen. Dertil kom endnu Utland eller de frie Frisers Land og Landet mellem Slæ og Eydær. Alle fornævnte Dele opføres under Overskriften Jucia; Alsæ og Ærræ nævnes blandt Øerne nærmest Fyen, og Ambria (Femern) stod umiddelbart under Kongen. Man seer af Ovenstaaende, at det nuværende Hadersleb Amt omfatter den større Deel af Barwith-Syssel og en Deel af Ellæm-Syssel. Under den senere Deling af Landet i Lehn fremtræde i det nordlige Slesvig Haderslevhuus-Lehn og Tørning-Lehn†), benævnede efter de tvende Slotte Haderslevhuus og Tørning; Tørning

---

*) Benævnet efter Byen Barwith, nu Bjært.
**) Efter Byen Ellum ved Løgumkloster.
***) Efter Byen Isted, 1 Mil nord for Slesvig.
†) Skinkelborg-Lehn forekommer ogsaa og maaskee flere.

blev tidlig Familien Lembecks Eiendom, og kom ved Giftermaal fra denne til Ahlefelderne, der atter ved Bytte Aar 1496 overlod det til Kong Hans tilligemed Gram, Frøs, Kalslund og Hviding Herreder, af hvilke det første 1465 var solgt dem af Kong Christian I. for 4000 Mark Lybsk og de 3 sidste allerede 5 Aar tidligere vare givne dem i Pant af Kongen for 12,000 Mark Lybsk. Benævnelserne Hadersleyhuus Amt og Tørning Amt forekomme ind i det 16de Aarhundrede; endnu 1580 var Tørning et eget Amt, men under Hadersley Amtmand. I Danckwerths Landesbeschreibung (1652) findes Hadersleyhuus Amt og Tørning Amt forenede til Hadersley Amt, der inddeles i Østeramtet med Hadersley, Tyrstrup og Gram Herreder og Vesteramtet med Frøs, Kalslund, Hviding og Norder-Rangstrup Herreder samt Fogderiet Bollersley. I Slutningen af forrige Aarhundrede vare Øst- og Vest-Amtet atter for en Tid adskilte under hver sin Amtmand.

Ved Delingen 1490 mellem Kong Hans og hans Broder Hertug Frederik blev det nordlige Slesvig lagt til dennes Deel, men Delingen hævedes, da Hertugen 1523 besteeg Danmarks Throne. Hans Efterfølger Christian III. foretog 1544 den anden Deling af Slesvig med sine Halvbrødre Hans den Ældre og Adolf, af hvilke Hans fik Hadersleyhuus og Tørning Amter; Hertug Hans døde imidlertid uden Arvinger 1580 og de nævnte Amter bleve derefter atter ved Arv kongelige. Da Frederik II.'s Broder Hans den Yngre skulde have en Trediedeel af Arven, afsandt Kongen sig 1582 saaledes med ham, at han fik nogle Eiendomme i den kongelige Deel, og deriblandt nogle til Hadersley Amt hørende Godser, navnlig i det af Klostergods dannede Bollersley Fogderi, hvilke dog allerede 1584 byttedes mod Krongodser paa Als og Ærø.

Sest Sogn blev 1566 lagt fra Slesvig til Nørre-Jylland, hvorhen 1570 ogsaa lagdes Vamdrupgaard og senere Østerbygaard. 1658 overlod Kong Frederik III. Godserne Gram og Nybøl til Feltmarskal Hans Schack, og de gik derefter ud fra Amtets Omraade, ligesom ogsaa fire Aar senere de 16 saakaldte Nygrammer-Plouge, der dog vedbleve at udrede deres Contribution til Hadersley Amt. 1777 blev ved Ophævelse og Fordeling af Domcapitelsdistrictet en i Hadersley Amt beliggende Ploug indlemmet i samme. 1796 blev ved Fordelingen af det forhenværende Gods Lindeved, med hvilket tidligere havde været forenet de i Hadersley Amt beliggende Godser Hørbro, Vesterbæk og Spandet, en stor Deel af disse Godser henlagte under Frøs og Kalslund Herreder. 1834 blev Hadersley Slotsgrund, der før hørte til Amtet, forenet med Byen Hadersley. Den til Hviding Herred hørende Deel af Bønderby henlagdes 1839 under Tønder Amt. 1850 blev Bollersley Fogderi med Undtagelse af Districtet Strandelhjørn (der hører under Nørre-Rangstrup Herred) lagt til Aabenraa Amt. Ifølge Bekjendtgjørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerhøieste Resol. af 9de Octbr. 1808) og af 29de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Hadersley Amt overdraget visse Overøvrighedsfunctioner ogsaa for Byen Hadersleys Vedkommende. Ved Allerhøieste Resolution af 14de October 1852 er Amtmanden tillige bestikket til Kongelig Commissair for Gram og Nybøl Godser, hvilke derhos med Hensyn til den dømmende Myndighed ere henlagte under Herredsfogden for Frøs og Kalslund Herreder.

Medens ellers Stiftsinddelingen overalt i Danmark sluttede sig til den verdslige Sysel-Inddeling, var dette ikke Tilfældet med Ribe og Slesvig Stift. Ribe Stifts Grændser strakte sig dybt ind i Sønderjylland, overskjærende de to nordligste Sysler af dette Landskab*). Den større nordlige Deel heraf fik senere Navn af Tøening-Lehn. Denne Forbindelse med Ribe Stift blev under og en Tidlang efter Reformationen heelt afbrudt. Christian den Tredie lagde dog 1513 de fraskilte Sogne i Nordslesvig igjen under Ribe Bispestol. Ved Delingen af Hertugdømmet med Hertugerne Hans og Adolf fik Sidstnævnte de 3 Sogne Hellevad, Egvad og Bedsted i Aabenraa Amt, der laae til hans Deel, udskilt fra Ribe Stift, og Hertug Hans erholdt ved Voldgiftskjendelse af 4de Marts 1578 ogsaa de øvrige Sogne, der da alle laae til hans Deel, ganske eller tildeels unddragne Biskoppens Myndighed; men han overlevede kun 2 Aar dette Forlig og nu blev hans Lande atter deelt mellem Kongen og Hertug Adolph. Kongen lagde de vestlige Sogne i

*) Grunden har uden Tvivl været den, at Christendommen i sin Udbredelse i disse Landsdele har havt tvende Udgangspunkter, Ribe og Hedeby. Ved Stifternes endelige Afgrændsning — under Knud den Store eller maaskee Svend Estridsen — er der taget Hensyn til de Dele, hver Modertirke havde erhvervet sig, og Inddelingen gjort i Overeensstemmelse hermed. (See C. F. Allen, det danske Sprog i Slesvig, I. S. 64—77).

Hadersley Amt, hvilket Amt faldt til ham, atter under Ribe Biskop; de øvrige Sogne, nemlig Kjøbstaden Tønder, Løgumkloster med Nørre-Løgum og 6 Landsogne i Tønder Amt, vedbleve, under mange Stridigheder, først tildeels, senere heelt at være adskilte fra Ribe Stift.

Literatur:

C. Danckwerths Landesbeschreibung der Herzogth. Schlesw. und Holst., 1652, fol., S. 70—77.

A. F. Büsching, Kurzgefassete Staats-Beschreibung der Herzogthumer Holstein und Schleswig, Hamburg. 1752, S. 102—162.

E. Pontoppidans Danske Atlas, VII., Kjøbenh. 1781, S. 117—223.

J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1770, S. 339—42, 365—76.

A. Niemann, Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, topograph. Th., I., Slesw. 1799, S. 1—32.

H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, I., Flensb. 1840, S. 138—237, 1454—1555. (jfr. Afhandlingen af samme Forfatter om Tørninglehn i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg und der angrenzenden Länder und Städte III. S. 373—378.)

J. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Sleswig, 2te Aufl., Oldenb. 1854.

J. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk, Aabenraa 1852, S. 147—82.

O. H. Moller, Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, Flensb. 1761, 4.

G. Hansen, Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 2tes Heft, Altona 1833.

P. Rhodes Samlinger til Hadersley Amts Beskrivelse, Kjøbenh. 1775. (Fortsættelse heraf findes i det store Kongelige Bibliotheks Manuscriptsamling, Thottiana 4to. Nr. 1789—90).

K. Aagaard, Beskrivelse over Tørning-Lehn, Kjøbenh. 1815.

J. Nissen, Hadersley Amt, Hadersl. 1840.

Laur. Skau, Fremstilling af Hadersley Amts økonomiske Forhold, Hadersley 1858. (Særlig benyttet ved foranstaaende Fremstilling af Eiendomsforholdene paa Landet i Hadersley Amt S. 4—6.)

O. Kier, Tiendevæsenet og den fælles Kirkekasse i Hadersley Provsti, Hadersley. 1854.

O. Kier, Mittheilungen über das Amt Hadersleben, Altona 1852.

N. Falck, Staatsbürgerliches Magazin VI. S. 175—93. „Nachricht von der Consistence des Amts Hadersleben."

Samme Værk X. S. 581—97. „Das Zehntwesen in Schleswig, ins besondern im Amte Hadersleben", von C. Wimpfen.

Samme Forf.'s Neues Staatsbürgerl. Mag. I. S. 329—32. „Ueber die Verwandlung des Zehnten in den Funfzehnten", von Wimpfen.

Samme Værk X. S. 283—96. „Einige Worte, betreffend die kirchliche Verfassung der Probstei Hadersleben."

Falcks Archiv für Geschichte, Statist. 2c. der Herzogth. Schlesw., Holst. und Lauenb. II. 512 29. „Ueber die Gränzen der geistlichen und weltlichen Gesetzgebung und Administration in Törninglehn" vom Hardesvogt Stemann in Tostlund.

Schleswig-Holst. Blätter für Polizei und Kultur, Aarg. 1800, S. 120—47. „Gedanken über den Kornzehenden und die Leistunge desselben im Amte Hadersleben."

Neue Schl.-Holst.-Lauenb. Prov.-Ber., Aarg. 1831. S. 493—629. „Die Kirchenverfassung in den Probsteien Hadersleben und Torninglehn", von Wimpfen.

Haderslev efter Tkeatrum urbiuni

Hadersley,

den nordligste og trediestørste By i Slesvig, ligger midt i Hadersley Herred ved den inderste Vig af Hadersley-Fjord og paa den nordlige Side af den, med et kort Afløb til Fjorden, 3/4 Miil lange Hadersley-Dam, under 55° 15′ 02″ n. B. og 3° 05′ 21″ v. L., c. 29 M. v. s. v. i lige Linie for Kjøbenhavn, 3 1/2 M. ad Landeveien s. for Kolding, 3 1/4 M. n. for Aabenraa og 6 1/2 M. s. s. v. for Ribe, i et Dalstrøg *), der mod Nord og Syd er omgivet af Bakker. Byen har en smuk og venlig Beliggenhed med Udsigt mod Øst over den bugtede Fjord og mod Sydvest over den smukke Hadersley-Dam, hvis vestlige Deel er omkrandset med herlige Skove. I umiddelbar Forbindelse med Byen staaer det mod Vest beliggende Landsogn Gammelhadersley. Gammelhadersley kaldes ogsaa en Deel af Byen Hadersley fra den saakaldte Bispsbro mod Vest. Atter en Deel af dette Gammelhadersley hører hvad Kirke og Skole angaaer til Gammelhadersley Landsogn og benævnes i disse Henseender efter Kirken i Landsognet St. Severins Sogn.

Byen er i de senere Aar betydelig udvidet, idet den gamle Slotsgrund, der siden 1ste Januar 1834 fuldkommen er incorporeret i Byen, tildeels er bebygget, ligesom ogsaa betydelige Udvidelser ere skete i den nordvestlige Deel af Byen. Hadersley er inddeelt i 8 Qvarterer, har 2 Torve, Nørre- og Sønder-Torv, 29 Gader og Stræder, hvoraf 5 ere anlagte i de senere Aar. Byen har 730 brandforsikkrede Grundeiendomme. (I Begyndelsen af Aarhundredet var Antallet af Bygningerne i selve Byen og paa Slotsgrunden c. 400.) Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 30te Juni 1861: 2,092,050 Rd. (i 1851: 1,323,754 Rd.)

Byens Jorder have et Areal af 290 Tdr. Land **). Jorderne ere ikke udskiftede men inddeelte i Marker, der udleies; deres Taxationsværdi andrager 43,660 Rd., og svares deraf aarlig Landskat med 181 Rd. 88 Sk. Mange af Byens Borgere drive Jordbrug og eie Jorder, der ere erhvervede ved Kjøb deels af Parceller fra det nedlagte Domainegods Ladegaard, deels af Bønderjorder hørende til Landsbyen Gammelhadersley.

---

*) Dette Dalstrøg kan egentlig betragtes som en Flodbal, idet Dammen og Fjorden kun ere at betragte som en udvidet Fortsættelse af Tørning-Aa.

**) Heraf ligge c. 15 Tdr. Land syd for Byen og udgjøre en Deel af Barsbøl-Mark. Disse ere kjøbte af Byen for at udlægges til Exerceerplads, da Hadersley havde Garnison. De øvrige Jorder ligge i et samlet Hele nord for Byen. Tidligere eiede Hadersley By med 22 af Byens Indvaanere Byens Marker, baade nord og syd for Byen, i Fællig. Da dette Forhold gav Anledning til mange Stridigheder, blev i Aaret 1802 afsluttet Forlig mellem Magistraten og bemeldte 22 saakaldte Ottingseiere, hvorefter disse erholdt deres Lodder udskiftede og anviste til fast Eie paa Søndermarken, og Byen beholdt Nørremarken til udeelt Eiendom. Ved denne Leilighed overgik Søndermarken ogsaa heelt under Hadersley Herreds Jurisdiction. Efter Aaret 1802 hengik en lang Tid, i hvilken Sønderottingerne forbleve ubebyggede, og Spørgsmaalet hvorhen de skulde henregnes i Henseende til Kirke-, Skole- og Fattigvæsen opstod først for nogle Aar siden, da de for en Deel bleve bebyggede. Dette Spørgsmaal er nu afgjort ved Kgl. Resol. 11te Marts 1861 derhen, at Sønderottingerne og nogle saakaldte Frikobler henhøre under Gammelhadersley Sogn.

Se kortbilag 2

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Vor Frue eller Marie Kirke: den nævnes første Gang med Bestemthed ved Aaret 1309, ved hvilket Aar det berettes, at det ved denne Kirke værende Domcapitel for Benedictinermunke fik sine Statuter bekræftede. Kirken var nemlig en saakaldet Collegiatkirke, hvis Gudstjeneste besørgedes af et Kannikecapitel bestaaende af Præpositus, Cantor, Diaconus, Subdiaconus og flere Kanniker; som Collegiatkirke var den Filial af Slesvigs Domkirke (see Daugaards Klosterhistorie S. 448). I Aaret 1604 fik Kirken i Vest et høit Taarn, belagt med Kobber. 1627 brændte den, og mistede ved denne Leilighed sit prægtige Spiir og Taarnet. Den 16de Juli 1759 brændte Kirken igjen.

Hertil indskrænke sig omtrent de tarvelige Efterretninger fra Fortiden; det er derfor kun en Undersøgelse af Vor Frue Kirkes architektoniske Former, der kan kaste noget Lys over dens Bygningshistorie. Vor Frue Kirke er en treskibet Kirke i Spidsbuestiil med kantet Chor, opført af store røde Muursteen og udmærket ved sin anseelige Høide. Vinduerne ere gjennemgaaende spidsbuede og prydede med tvende fritstaaende Muursteensposter, der foroven krydse hinanden. Langs med Tagskjægget løber omkring den største Deel af Bygningen en prægtig Frise med gjennembrudte gothiske Fiirkløver af formede Muursteen. Paa begge Sider er i den katholske Tid tilbygget en Række Capeller, og paa Kirkens søndre Façade hæve sig 4 Spidsgavle med Nicher. Taget er tækket med Bly, og midt paa Rygningen kneiser et net lille Spiir. Choret, som støder umiddelbart til Nørregade, er den smukkeste Deel af Kirken, og tager sig imponerende ud ved sin Høide og Rankhed. Vinduerne ere smalle, men over 20 Alen høie og deelte med fine fritstaaende Muursteensposter. Paa søndre Side kaste sig fra Muurstiverne 2 fritsvævende Spændebuer op imod Høikirkens Muur, for at understøtte sammes svage Punkter. Kirkens vestre Gavl har imod Nord et lidet rundt Taarn, sandsynligviis af yngre Oprindelse, med en Vindeltrappe. Denne Gavl viser Sporene af de ovenomtalte Ildebrande; saaledes bærer det foran Høikirkens Gavl fremskudte Vaabenhuus Frederik III.'s Navn og Aarstallet 1650. Dette Vaabenhuus er egentlig den underste Deel af det efter Branden 1627 afbrudte Taarn. Dens nuværende Snirkelgavl er opført i den paa Frederik III.'s Tid brugelige Renaissancestiil. Høikirkens Gavl bærer Christian VII.'s Navn og Aarstallet 1786, men det runde Vindue med den gothiske Rosette hidrører fra Restaurationen 1845, der lededes af Prof. Hetsch.

Træder man ind i Vor Frue Kirke, modtager man et ilsmukt og høitideligt Indtryk. Hvælvingerne løfte sig til en Høide af 34½ Al. (dansk Maal), og Lyset strømmer rigt ind ad de 3 ranke Vinduer i Choret. Imellem disse Vinduer bære fine Rundstave de lette Ribber op. Chorgulvet hæver sig adskillige Trin over Kirkens, og Glasmalerierne i Bunden af Vinduerne bringe noget Liv og Farve ind imellem de hvide Muurmasser. Det ene af disse er skjænket til Kirken af Kong Christian VIII., de to andre af Byens Borgere. Bueaabningerne ere i Choret meget høie og smalle med retvinklede Hjørner og Pilastre, begge prydede med fine, temmelig smaalige Profileringer. Chorets Hvælvinger bæres kun af ganske smalle, skarpkantede Gjordbuer og Ribber af samme Form. I

Hamr Hansandol H Jensen M

Zm Bæren*23nk 0° lilh Inst

MARIE KIRKEN i HADERSLEV.

Einart Hansen W H-Jeasan u i

EmJoreatsMifr P1A hit.

DET INDRE af MARIEKIRKEN i HADERSLEV.

PLAN .. MARIEKIRKEN i HADERSLEV

Kirkens Skib ere Bueaabningerne ind til Sideskibene langt bredere end i Choret, og fremtræde med en simplere Indfatning. Hovedbuerne ere ligeledes bredere. Det fremgaaer i det Hele, at vi her have Rester af en langt ældre Bygning end Choret. Til denne Deel af Vor Frue Kirke henhøre ogsaa begge de største Capeller i Syd og Nord, hvilke baade ud- og indvendig have bevaret Charakteren fra Overgangstiden imellem Rund- og Spidsbuestilen. Det søndre Capel har en Spidsgavl med rundbuede Nicher og derunder et Tandskifte, Levninger af et Par ældre, megel smalle Vinduer i Syd samt af 4 lignende (tildeels tilmurede) i Øst og Vest, saavelsom Spor af en rundbuet Portal i Syd. Det nordre Capel har næsten samme Anordning. Paa østre Ydermuur af det søndre Capel sees et Stykke Gesims, bestaaende af smaa Rundbuer, der krydse hinanden. Alle disse Enkeltheder vise bestemt hen til Overgangstiden mellem Rund- og Spidsbuestilen, og lade formode, at Mariekirken oprindelig er opført i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede. Den har dengang været en Korskirke uden Sideskibe; de omtalte Capeller ere Fløiene eller Korsarmene af denne Bygning og vise dens tidligere Høide. Pillerne, der danne Korset, ere derfor prydede med 8 Tvillingcolonner i Rundbuestiil, hvoraf de 4 i Bueaabningerne ind imod Korsarmene endnu bære deres gamle Buer. Omtrent i Midten af det 15de Aarhundrede er Kirken bleven næsten aldeles ombygget paa en Tid, da Spidsbuestilen havde naaet sin største Udvikling her i Landet, og i hvilken man fremfor Alt stræbte at give Bygningerne høie og smækkre Forhold. Choret tilhører aldeles hiin Tid, og Skibet er ved samme Leiligheb blevet gjort betydeligt høiere. Man seer derfor, at Pilastre ere blevne stablede ovenpaa Kapitælerne af 4 af hine gamle Tvillingcolonner, og kan under Kirkens Sidetage bemærke en Øgning i Muren, der mærkelig nok er bleven gjort noget tykkere end den gamle nedenunder. Alle Hvælvinger tilhøre derfor det 15de Aarhundrede med Undtagelse af de to smukke Stjernehvælvinger i de gamle Korsfløie. Disse mistede ved Ombygningen deres tidligere Betydning som Arme paa Korsbygningen, og træde nu kun frem som Sidecapeller, over hvilke Høikirken hæver sig. Til denne Forandring af Kirkebygningen synes Aarstallet 1430 at henhyde, idet der berettes, at Biskop Nicolaus Wulf i dette Aar tillagde Mariekirken nye Indkomster af Kirkejorder; thi man behøvede ikke ubetydelige Midler for at kunne begynde et saa omfattende Foretagende. Hvælvingerne bæres af 16 Hovedpiller, hvoraf de 12 ere fritstaaende. Kirkens hele Længde indvendig i dansk Maal er 78 Alen (Chorets 27½ Alen), Midtergangens Brede er 11 Alen, Sidegangenes 5½, Kirkens hele Brede indvendig 29¼ Alen, samt dens største Brede over Korscapellerne 44 Alen.

Inventarium, Mindetavler og Begravelser. Den interessanteste Gjenstand fra Fortiden i Vor Frue Kirke er Døbefonten, som er støbt af Bronce i Form af en Cylinder, der bæres af de 4 Evangelister. Omkring Siderne er fremstillet i Reliefs Marias Kroning, Christi Daab, Christus paa Korset og Christus som Verdensdommer. Imellem disse Hovedbilleder sees Apostlene. Omkring Randen læser man med gothisk Skrift: „Ãñs dñi 1485 perfectus est fons iste de bonis venerabilis vir (i) domini detleui wulf, quondam canonici et structuarii hujus ecclesie et gregorius smit cann. Got gaeve der selen rat. mester peter hansen den guot"

(støbte den). Alterbordet er i gothisk Stiil med et forgyldt Crucifix, støbt af Zink. Det blev opstillet 1845 og Alteret flyttet længere tilbage imod Øst. Prædikestolen er foræret til Kirken af Amtmand Ahlefeldt i Aaret 1636. Den er udskaaren i Egetræ i Renaissancestiil. Orgelet i Skibets vestre Ende bærer Aarstallet 1652 og Frederik III.'s og Sophie Amalies Navnetræk. Ved Restaurationen 1845 blev Kirkens Gulv omlagt med gule og sorte Fliser og alle de gamle Ligstene bortrestaurerede. En stor Steen, der er prydet med 5 smaa Kors, som nu ligger ved Kirkens vestre Hovedindgang, bedækkede det gamle Alterbord. Paa en Pille i Choret sees en Mindetavle med Portrait over Valentin Schmidt v. Eisenberg, Præst i Haderslev 1635—81. Han var Feltpræst hos Kong Christian IV., gik derpaa under Trediveaarskrigen med de danske Tropper til Schlesien og Ungarn, og bivaanede ogsaa Beleiringen af Magdeburg. Ligeoverfor hænger paa en anden Pille et Epitaphium over Bonaventura Rehefelt, Hofpræst og Provst i Haderslev, † 1673. I den søndre Sidegang ere 3 Capeller tilbyggede i den katholske Tid, og have dengang været bestemte til Altere for forskjellige Helgener, men ere senere gaaede over til at blive Familiebegravelser. I den østre Ende af denne Gang seer man en prægtig Marmorportal, der fører ind til en Gravhvælving. Her hviler Heinr. v. Vieregge, Amtmand, Geheimeraad og Ridder af Dannebroge, † 1740, samt hans Hustru, Baronesse Königstein, † 1758. Ved Siden heraf, længere mod Vest, bemærker man en Marmorsteen over en Dør. Paa Stenen staaer: „**Denne Steen er indsat 1784 af Chr. Ernst de Cederfeldt Simonsen, første Besidder af Stamhuset Erholm og Søndergaarde, Kammerjunker og Landsdommer udi Fyen og Langeland med Haderslev Sancte Marie Kirkes Tilladelse til Erindring at dette Begravelse aldrig maa afhændes fra ommeldte Stamgods.**" Længere mod Vest: Et Riffelmaleri, der imod den ene Side forestiller Christi Korsfæstelse, imod den anden Opstandelsen. Paa begge Sider ere Portraiter og nedenunder en Indskrift, som beretter, at Mindetavlen er opreist for Herr Peter Jacobsen Brockmann og Hustru. Han var Hospitalsforstander, Borger og Kjøbmand i Haderslev og døde 1739. I den nordre Sidegang hænger i vestre Ende et Maleri med et „Ecce homo," der synes at være en Copi efter Rembrandt eller hans Skole. Nedenunder læses: „**Gott zu Ehren und der Kirche zu Zierde hat Benedekgius Moller, Contrafeier in Husum im Juli 1662 dieses Gemälde geschenkt.**" I et Gravcapel ved samme Gang henstaae adskillige Kister. Paa en af dem læses: „**Margretha Rantzau, geb. Sehstedt, aus dem Hause Krumendick, selig Jürgens Tochter und ehelige Hausfrau des wohledlen, gestrengen, festen Poul Rantzau &c., geb. 1575,** † 1652. Hendes Lig er endnu bevaret i en mumieagtig Tilstand. I et andet Capel paa Nordsiden hænge et Par Portraiter, der forestille Claus Knudsen, kgl. Amtskriver, og hans Hustru, hvilke i Aaret 1641 skjænkede den forrige Altertavle til Kirken. Denne Altertavle hænger nu i nordre Sidegang, og forestiller Nadverens Indstiftelse, men er uden synderligt Kunstværd. I den østre Ende af samme Gang hænger en Mindetavle over Margretha Smidt (f. 1700, † 1768) og begge hendes Mænd, Hr. Peder Dreier og Hr. Poul Saxs, Præster ved Vor Frue Kirke i Haderslev.

I Kirken er i 1861 af 3 Sidecapeller indrettet et Vintercapel med

Varme- og Gasapparat; i den egentlige Vintertid vil Gudstjenesten blive holdt her, dog med Undtagelse af de store Høitidsdage.

Kirken eier 19 Tdr. Land samt en Capital af c. 14,000 Rd. Af Naturalpræstationer har den en aarlig Indtægt af 12—1300 Rd., i Accidentier c. 500 Rd. Dens regelmæssige aarlige Udgifter ere c. 2200 Rd.

Hospitalet, bestaaende af 2 grundmurede Bygninger, den ene med 2 Etager, beliggende ved Sønderbro, stiftet i Aaret 1569 af Hertug Hans den Ældre og funderet med Jordegods, som er beliggende i Haderslev Amt og tilsammen udgjør 16½ Plov. Godset haves i Arvefæste, og svares deraf aarlig deels i Landgilde, deels i andre Afgifter c. 1400 Rd. Desuden eier Hospitalet en Capitalformue af 26,000 Rd. Hospitalet er alene for ældre svagelige Fruentimmer, og var oprindelig bestemt for 18 Personer, men er efterhaanden blevet udvidet saaledes, at der nu i samme findes 48 Lemmer, fordeelte paa 11 Stuer. De 24 ældste af disse have 32 Sk. om Ugen samt Brød og Øl; de andre have fra 24 til 45 Sk. om Ugen. Alle have de fri Bolig, Brændsel, Lægehjelp og Medicin. I den søndre Fløi ud mod Gaarden er en lille vel vedligeholdt Kirke med fladt Bjælkeloft og Orgel. Mærkelige ere 14 smaa Alabastfigurer, forestillende Christus, den hellige Jomfru og de 12 Apostle, meget smukt forarbeidede, fra det 15de Aarhundrede; de ere nu opstillede i en Ramme paa Kirkens nordre Væg. Præstekaldet, der tidligere var forenet med Marie Sogns Diakonat, blev ved Resol. af 12te Decbr. 1850 tillagt Collaborator-Embedet ved den lærde Skole. Embedet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne, ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 280 Rd. aarlig. Kirkesproget er Dansk. Hospitalet bestyres af en Forstander under Overtilsyn af Conversatoratet, bestaaende af Amtmanden, Provsten og Borgermesteren i Haderslev.

Raadhuset, en gammel Bygning paa Lavgaden ved Søndertorvet, der efter Tegning af Bygningsinspecteur Winstrup ombyggedes i Aaret 1857 og fik sin nuværende hensigtsmæssige og smukke Indretning. I Forbindelse med Raadhuset er et Arresthuus, der ved samme Ombygning indrettedes tidssvarende med 8 Arrester og Bolig for Arrestforvareren.

Den lærde Skole, stiftet af Hertug Hans den Ældre i Aaret 1567. Ved Forordning af 28de Januar 1848 forandredes Underviisningssproget fra Tydsk til Dansk; dog iværksattes denne Bestemmelse først da Skolen aabnedes efter Krigen den 7de October 1850. Underviisningsplanen er i alt Væsentligt den for Kongerigets lærde Skoler gjeldende, ligesom Maturitets-Testimonium fra Skolens Rector giver Ret til at immatriculeres ved Kjøbenhavns Universitet. I Aaret 1854 dimitteredes første Gang. Den 23de August 1856 forenedes Realclasser med den lærde Skole efter det for Kongerigets Skoler gjeldende Regulativ. Discipelantallet var i October 1861: 187. Underviisningen ledes af en Rector og 12 faste Lærere samt 2 Timelærere. En ny og særdeles smuk Skolebygning samt Rectorbolig er opført i Aarene 1853—54.

Borger- og Almueskolerne. Byen har 4 saadanne, hvoraf de 2, Drengeskolen Frederiksskolen og Pigeskolen Vilhelmineskolen, høre til Marie Sogn, medens de andre 2 høre til St. Severins Sogn. Underviisningen besørges af 12 Lærere; Skolesproget er Dansk.

Arbeids- og Sygehuset, der ikke staaer i Forbindelse med Fattigvæsenet, er oprettet af et af Enkekammerherreinde von Holstein stiftet Legat. Anstalten eier en Capitalformue af 9600 Rd.

Toldboden, Telegraphstationen (i en privat Bygning), Gasværket, Embedsboliger for Hovedpræsten og for Diaconus.

Paa „Naffet" eller Gaden, der fører ned til Havnen, ligger en smuk gammel Gaard, den saakaldte Provstigaard, der over Porten bærer følgende Indskrift: „Christus porta salutis Anno domini 1596." Denne Gaard giver en interessant Prøve paa sin Tids Bindingsværksstiil (Consolstiil). Begge de øverste Stokværk springe stærkt frem over de underliggende, og hvert Fremspring bæres af smukke Consoller prydede med Ansigter m. m. Foroven kneise tvende Spidsgavle. Gaardens Eier er i Besiddelse af særegne gamle Privilegier (som opbevares i originale Documenter) fra Hertug Hans, fornyede ved hvert Thronskifte lige fra Kong Christian III.'s Tid.

Paa Torvet syd for Mariekirken ligge tvende gamle Huse. Det ene, det saakaldte „viethske Huus," bærer Aarstallet 1634 paa sin spidse Gavl.

Indvaanernes Antal var i 1860: 8012 (hvoraf 3933 af Mdkj. og 4079 af Kvdkj.); i 1855: 7477; i 1845: 6128; i 1803: 2685 (dog uden Slotsgrunden, med denne henved 4000 Indv.); i 1769: 3141.

Handelsomsætningen, der, som senere skal omtaldes, leed under den stedse tiltagende Tilstopning af Fjorden, og som ydermere trykkedes ved den jydske Toldgrændses Ophævelse, hvorved Koldings naturlige Opland for en Deel berøvedes Hadersleb, og en ret levende Handel paa Jylland og Fyen med Manufacturvarer og Brændeviin, der vel tildeels indsmugledes, ophørte, er i de senere Aar i betydelig Opkomst, hvilket, foruden de Fremskridt, Byens fortrinlige Opland under de høie Kornpriser har maattet gjøre, ogsaa maa tilskrives de betydelige Forbedringer af Communicationsveiene, navnlig Opmudringen af Fjorden og de nye Chausseers Anlæggelse til Kolding og Aabenraa. Endelig har det communale Liv, der under en indsigtsfuld Bestyrelse nu er vakt i Hadersleb, ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Byens Opkomst. Den indenrigske Handel drives meest paa andre slesvigske og paa holsteenske Byer, den udenrigske i aldeles overveiende Grad paa Sverrig og England. Byen har en Handelsforening.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er i Aaret 1860 fortoldet:

Bomuldsgarn 49,752 Pd. (i 1859: 38,779 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 42,508 Pd. (i 1859: 39,539 Pd.), 2215 Viertler fremmed Brændeviin, hvorunder Arrak, Genever og Rom (i 1859: 2368 Viertler), 224,640 Pd. Rujern (i 1859: 249,600 Pd.), 665,777 Pd. Stang- og Baandjern (i 1859: 647,012 Pd.), Kaffe 192,077 Pd. (i 1859: 158,239 Pd.), Riis og Riismeel 99,292 Pd. (i 1859: 72,248 Pd.), Salt 2420 Tdr. (i 1859: 2074 Tdr.) og 14,853 Pd., Silkevarer, hvorunder Silkebaand og Sysilke, 2862 Pd. (i 1859: 2502 Pd.), Steenkul 25,715 Tdr. (i 1859: 19,045 Tdr.), Sukker, raffineret

og uraffineret, 67,206 Pd.*) (i 1859: 41,068 Pd.), Sirup 169,323 Pd.**) (i 1859: 217,440 Pd.), Thee 4250 Pd. (i 1859: 2922 Pd.), ufabrikeret Tobak 388,135 Pd. (i 1859: 376,557 Pd.), Trælast 1393 Com. Læster og 79,422 Cubikfod (i 1859: 1822 Com. Læster og 106,927 Cubikfod), Uldmanufacturvarer 27,243 Pd. (i 1859: 24,692 Pd.), Viin 5418 Viertler (i 1859: 6630 Viertler).

Udførselen af Kornvarer og Frøsorter til Udlandet har i Aaret 1860 været betydelig mindre end i de nærmest foregaaende Aar, og Grunden hertil maa vel nærmest søges i Kornets mindre gode Qvalitet som Følge af den fugtige Sommer og Høst, hvilket har gjort det mindre stikket til Udførsel. Medens Udførselen i 1860 kun udgjorde 6748 Tdr., androg den derimod i 1859: 12,956 Tdr., i 1858: 10,928 Tdr. og i 1857 endog 18,117 Tdr. Af andre i Aaret 1860 til Udlandet udførte Varer nævnes Kreaturbeen 111,744 Pd. (i 1859: 203,991 Pd.), Skind og Huder 31,242 Pd. (i 1859: 49,084 Pd.), Smør 674 Tdr. (i 1859: 698 Tdr.), Uld 2320 Pd. (i 1859: 5781 Pd.), Kalk- og Kradsuld 89,670 Pd. (i 1859: 67,906 Pd.)***)

Skibsfarten har i Aaret 1860 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart: indgaaet 541 Fartøier af 4596½ Com. Læsters Drægtighed med 2237 Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 587 Fartøier af 5762 Com. Læsters Drægtighed med 2688½ Com. Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart: indgaaet 92 Fartøier af 3383¼ Com. Læsters Drægtighed med 3239¼ Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 63 Fartøier af 2574¾ Læsters Drægtighed med 201½ Com. Læsters Bestuvning.†)

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af Aaret 1860 af 75 Fartøier med en Læstedrægtighed af 1334½ Com. Læster, hvoriblandt 2 Dampskibe af resp. 55 og 18 Hestes Kraft. I Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Byen efter Heinrik Ranzau 20 Skibe (haves magnas ac parvas habet 20); i 1795 havdes kun 11 smaa Jagter af 67 Comlst. med 26 Mands Besætning. Indvaanerne paa Slotsgrunden havde dog derhos 5—6 Smaaskibe.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde 1860: 93,906 Rd. 7 Sk.††).

Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinfabriker, der i Aaret 1860 have beskjæftiget c. 120 Arbeidere, og produceret 459,000 Pd. Jernstøbegods, 38,000 Pd. forarbeidet Smedejern, 1050 Pd. Metal- og Messingstøbegods, for 1800 Rd. Jernsmedearbeide og for 13,000 Rd. Maskinarbeide. En Tobaksfabrik har i 1860 med 57 Arbeidere forarbeidet 160,000 Pd. Røgtobak, 44,000 Pd. Skraatobak, 9000 Pd.

*) Desuden indført som fortoldet 9400 Pd. (i 1859: 7800 Pd., og som indenlandsk Fabrikata 483,000 Pd. (i 1859: 534,000 Pd.)

**) Som indenlandsk Fabrikat er desuden indført 109,000 Pd. (i 1859: 79,000 Pd.)

***) I Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte for 1798 indeholdes et Forsøg til en Beskrivelse af Hadersleb. I denne gives (S. 374) følgende Skildring: „Directe Handel har Hadersleb næsten aldeles ikke. De fleste Kjøbmænd forsyne sig fra Flensborg, Lybæk eller Hamborg med de fornødne Artikler. Fra Hamborg erholde de disse over Høier og Ribe og derfra pr. Axe."

†) I 1846 indklarerede 539 indenlandske Skibe og 66 udenlandske.

††) I 1824: c. 20,000 Rd., i 1846: 56,000 Rd., i 1852: 99,483 Rd., i 1856: 130,838 Rd.

Snuustobak og 60,000 Stk. Cigarer. Skibsbyggeriet, som tidligere ikke var uden Betydning, er saagodtsom ophørt, idet der i flere Aar ingen større Skibe ere byggede. De uheldige Conjuncturer efter Handelskrisen i 1857 have formeentligt nærmest foranlediget denne Industrigreens Ophør. I Byen ere 2 Dampbrænderier og 7 almindelige Brænderier, hvis Production i 1860 angaves til c. 235,000 Potter Brændeviin. Der findes desuden 1 Eddikefabrik, 2 Tegl- og Kalkbrænderier, 3 Tobaksfabriker, 2 Steentrykkerier, 1 Jernstøberi, 2 Cigarfabriker, 3 Maskinbyggerier*), 1 Dampmølle, 1 Sukkerraffinaderi, 1 Klædefabrik og 1 Bogtrykkeri, hvorfra Bladet „Dannevirke" udgives. I Byen findes 20 Manufacturhandlere, 36 Colonialhandlere, 4 Boghandlere, 3 Galanterihandlere, 11 Product- og Kornhandlere, 6 Tømmerhandlere, 8 Viinhandlere og 2 Apothekere.

I Haderslev afholdes aarlig følgende Markeder: i Begyndelsen af April i 3 Dage med Kram, i Slutningen af Juli i 3 Dage med Kram og Fisk, i Slutningen af September i 3 Dage med Kram; hver Mandag i Fasten indtil Paasken og 24de Juli med Heste; 16de Marts, 27de April og 4de Mai med Hornqvæg. Fæmarkeder hver Løverdag fra Midten af April til Pintse, 21de September, samt Mandag og Fredag i den 4de, 5te, 6te og 7de Uge efter Michaelis.

Amtmanden over Haderslev Amt er Overøvrighed for Haderslev By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Byfoged, Politimester, Auctionsdirecteur og Stadssecretair, og 3 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stadfæstes af Kongen. De deputerede Borgere fungere paa Livstid og udvælges af Magistraten efter Forslag af Deputeret-Collegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maae være Grundeiere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren, Havnekassereren og Gasmesteren, der vælges af Magistraten; Valget stadfæstes for de tvende Førstnævntes Vedkommende af Ministeriet.

Særskilte Commissioner ere: Sundheds-, Bygnings-, Skole-, Fattig-, Mark- og Quarantaine-Commissionen.

Haderslev By har en egen Byret af 1292.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raadhuset, den lærde Skole, 4 Borgerskoler, 2 Præstegaarde, Gasværket, Arbeids- og Sygehuset, 1 Materialhuus ved Havnen og 3 Sprøitehuse. Endvidere eier Byen 290 Tdr. Land.

Haderslev Byes Udgifter have i de sidstforløbne 6 Regnskabsaar været:

	$18^{55}/_{56}$	$18^{56}/_{57}$	$18^{57}/_{58}$	$18^{58}/_{59}$	$18^{59}/_{60}$	$18^{60}/_{61}$
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsenet . . .	9,264	10,074	12,481	12,541	11,011	11,219
Skolevæsenet . . .	4,378	4,508	4,794	5,182	5,872	6,094

*) Det ene af disse Maskinbyggerier har i de sidste Aar leveret flere Jernskibe.

	18⁵⁵/₅₆	18⁵⁶/₅₇	18⁵⁷/₅₈	18⁵⁸/₅₉	18⁵⁹/₆₀	18⁶⁰/₆₁
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Indqvartering . . .	96	123	96	72	83	92
Delinquentomk. . .	1,398	1,154	1,268	1,125	1,129	1,278
Belysning	1,182	1,107	1,322	2,265	1,836	1,832
Brandvæsenet . . .	1,227	908	946	818	769	843.

Til Brandvæsenet er desforuden som Bidrag til Kjøbstædernes almindelige Brandkasse udredet resp.: Rd. 2,181, 6,947, 4,862, 4,191, 2,553, 2,594.

Communens samlede Udgift var i Aaret 18⁵⁷/₅₈: 51,782 Rd.; i 18⁶⁰/₆₁: 46,300 Rd. Dens Gjæld androg d. 31te Marts 1861: for Byens Kasse 30,640 Rd., for Havnekassen 133,285 Rd., for Gasværket 61,477 Rd.

Haderslev Byes Indtægter vare i Aaret 18⁵⁷/₅₈: 53,069 Rd., hvoraf 24,000 Rd. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue og Leilighed; i Aaret 18⁶⁰/₆₁ vare Indtægterne 54,272 Rd., hvoraf 24,000 Rd. paalignede. Af særlige Indtægter mærkes: for Fattigvæsenets Vedkommende Renten af en Capitalformue stor 5105 Rd.; for Skolevæsenets Vedkommende deels Renten af en Capital paa 3200 Rd., deels Indtægten af en Jordlod, der aarlig andrager c. 1000 Rd.; for Belysningsvæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 13,560 Rd.

Det i Aaret 1857 for Communens Regning anlagte Gasværk, som kostede 66,412 Rd., har fra Decbr. 1857 til Marts 1861, efterat alle Udgifter ere bestridte, Renter og Capitalafdrag betalte med 6 pCt., bragt et reent Overskud af 2500 Rd. foruden c. 3600 Rd. som Værkets Udvidelse har kostet.

Communalbestyrelsen er betænkt paa at forsyne Byen med en Vandledning.

Haderslev By har ingen Borgervæbning, men et Brandcorps, bestaaende af 1 Brandmajor, 1 Vicebrandmajor, 21 Opsynsmænd, 12 Straalemestere, 12 Assistenter og 400 Mand.

Havnevæsenet staaer under Communalbestyrelsens Overopsyn. Den særlige Bestyrelse paahviler Havnecommissionen, bestaaende af Borgermesteren og 4 af Magistraten og Deputeretcollegiet valgte Inspecteurer, nemlig: 1 Raadmand, 1 deputeret Borger, 1 Kjøbmand og 1 Skipper. Regnskabsvæsenet bestyres af Havnekassereren. Siden 1856 ere betydelige Arbeider foretagne til Indseilingens Forbedring. Fjorden, som er henved 2 Mile lang, havde tidligere en Rende, der paa nogle Steder kun var c. 30 Fod bred og 6—7 Fod dyb, hvorimod den nu udmuddres i dens hele Længde med en 100 Fod bred og 10 Fod dyb Rende, hvilket Arbeide vil være fuldført 1862. Arbeidet er udført under Ledelse af Vandbygningsdirecteur Grove med en i selve Haderslev bygget Dampmuddermaskine og Dampbaad. Omkostningerne ved det hele Arbeide ville beløbe sig til c. 150,000 Rd. Havneindtægterne, der fra 1850 til 1856 kun beløb sig til 2000 Rd. aarlig*), have siden 1856 beløbet sig til c. 8000 Rd. om Aaret, men

*) I „Haderslebens Seeweg" S. 33 angives disse for 1830 til 1400 Mark Courant, i 1846 til 3000 Mark eller 1600 Rd.

ville, naar Indseilingen tillader, at de større Skibe, der nu maae losse i Fjordens Munding, kunne komme op til Byen, beløbe sig til det Dobbelte. Havnekassens Fond var i 1858: 5,640 Rd.; dens Gjæld udgjør, som anført, 133,285 Rd.

Over de betydelige Legater, som Madame Maria Margaretha Iversen ved Testament af 1840 har skiænket sin Fødeby, skulde her, efter Lautrups Beskrivelse af Haderslev, gives en kort Udsigt:

til fattige Enker og sygelige Piger 10,000 Rd. Cour.; den lærde Skole 5,000 Rd.; Forældreløses Opdragelse 8,000 Rd.; en Haandværker-Søndagsskole 4,000 Rd.; Forskjønnelse af Byens Omegn 2,000 Rd.; en Pige-Sommer-Sye- og Strikkeskole 1,000 Rd.; Belønning for ældre Tjenestepiger 3,000 Rd.; Marie-Kirken i Haderslev 5,000 Rd.; Hospitalet i Haderslev 5,000 Rd.; Communen i Christiansfeld 3,000 Rd.; Havnekassen Resten af hendes Formue, der efter endt Skifte beløb sig til 14,839 Rd.; tilsammen 60,839 Rd. Courant.

I levende Live havde Madame Iversen viist megen Godgjørenhed, og blandt andet skjænket Byen den ovenfor anførte Capital 13,560 Rd. til Gadebelysning.

Foruden disse meget betydelige Legater maa fremhæves det af Enkekammerherreinde Christine Frederikke von Holstein til Faverdraagaard ved Testament af 26de April 1812 til Haderslev skjænkede Legat paa 15,000 Rd. Cour., hvoraf de 6000 Rd. vare bestemte til Skolevæsenet og de 9000 Rd. til Indrettelsen af en Anstalt, hvorved det almindelige Vel kunde befordres og Fattigdom lindres. Denne sidste Sum blev ved Accumulation betydelig forstørret, og er den forhen omtalte Arbeidsanstalt med Sygehuus opført for disse Midler.

Desforuden har Haderslev endeel mindre Legater, hovedsagelig til Fattig- og Skolevæsenet.

I geistlig Henseende danne de $^4/_5$ af Byen Haderslev med de 2 syd for Byen beliggende Bøndergaarde Langkjærgaarde Frue eller Marie Sogn; $^1/_5$ af Haderslev hører til St. Severin Sogn (see herom Gammelhaderslev). Ved Frue eller Marie Kirke er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 16—1700 Rd. og fri Bolig); Diaconus ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt 1500 Rd. og fri Bolig). Marie Sogn hører til Haderslev Provsti, men ikke til Provstiets fælleds Kirkekasse. Kirkesproget i Marie Sogn er blandet, i St. Severin Sogn og ved Hospitalet Dansk.

Byen hører til Haderslev Physicatdistrict (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker. Haderslev Amts 105te og 106te Lægd.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Haderslev i Forening med Flækken Christiansfeld 1 Deputeret, og danner de slesvigske Kjøbstæders 2det Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongerigske Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Haderslev Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 5 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Haderslev Amt boer i

Gammelhadersley Sogn. Amtsforvalterne i Øster- og Vesteramtet, Herredsfogderne og Thingskriverne for Hadersley, Thyrstrup og Gram Herreder samt Huusfogden for Østeramtet boe i og ved Hadersley.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Hadersley: To Sparekasser, den ene for Byen alene, heri indestod den 31te Decbr. 1858: 61,671 Rd.; den anden for Byens Omegn, heri indestod til samme Tid 32,565 Rd.; en Haandværkerforening; en Handelsforening; et Skydeselskab; 2 Klubselskaber, nemlig Harmonien og Borgerforeningen, et Forsørgelsesinstitut, oprettet 1801, omorganiseret 1856, hvis Øiemed er at sikkre dets Medlemmer og disses Enker ved Opnaaelsen af en bestemt Alder en aarlig Understøttelse, og hvis Fond udgjør 6000 Rd.; en privat Skole med 3 Lærere og 3 ærerinder; en privat Theaterbygning.

Af Anlæg ved Hadersley findes kun en mindre Plantage med Spadseregange tæt nord for Byen, hvorimod der til de forskjellige Sider af Byen findes Spadseregange beplantede med Træer.

I Vedels Oversættelse af Saxo, 7de Bog, læses om Harald Hyldetand: „Der hand haffde slaget Veset ihjel, oc indtaget Skone, drog hand til Jutland, oc nedlagde Hather, aff hues Døds ihukommelse Hathersleff fieck først det naffn, som den beholder endnu paa denne Dag"*). Det er kun faa Stæder i det danske Land, der kunne paavise et saa gammelt Vidnesbyrd om deres Navns Oprindelse, og om det end just ikke er tilraadeligt med Saxo at hensætte Byen i Sagnhistoriens Tid, saa kan man dog deraf fastholde, at Byen er bleven kaldet efter et Mandsnavn i Forbindelse med en sædvanlig Stedsnavnsendelse, og at den endog er meget ældre, ligesom i Almindelighed vore Kjøbstæder, end de udtrykkelige Vidnesbyrd om den lade formode. At den idetmindste Aar 1200 var en heelt udviklet Stad, kan nokkom vides, men først efter den Tid haves Diplomers Udsagn. I Valdemar II.'s Jordebog 1231 nævnes „Hathærslefhæret," men ikke Byen. I et Document fra 1285 nævnes „gambla Hatharsløf," hvorfra altsaa Staden Hadersley da alt havde udskilt sig**). I den unaturlige Krig imellem Kong Erik Ploypenning og hans Broder Hertug Abel af Sønder-Jylland var Hadersley en af de Stæder, som den Første lagde i Aske 1247. Den blev 1271 indtaget af Kong Erik Glipping, som i dette Aar besatte hele Hertugdømmet. 1292 fik Hadersley sin Stadsret af Hertug Valdemar IV. Allerede i første Halvdeel af det 13de Aarhundrede havde Byen sine to Klostre: et Dominicaner- eller Sortebrødrekloster, som efter D. Atl. skal være stiftet 1227, og et Franciscaner- eller Graabrødrekloster (stiftet 1232), hvis Munke bleve udjagede af Hertug Christian (Christian III.) d. 6te Jan. 1527, da de kom fra Messe***); et tredie Kloster for Nonner nævnes i et Testament (c. 1500), men er forøvrigt aldeles ubekjendt; en Gade, Jomfrugangen, minder dog endnu derom. 1440 fik Hadersley derhos en Stiftelse for nogle Marianere, hvilken af Daugaard dog ikke henregnes til Klostrene. En Adelsmand af de Ahlefelders Slægt var bleven myrdet, og Gjerningsmanden dømt til at erlægge 2000 Mark Lybsk. Denne Sum anvendte den Afdødes Slægtninge til at opføre et Marianercapel med 4 Vicarier, som skulde holde Messer for hans Sjel. 1541 forlode Vicarierne Capellet, som de med Gods og andre Sager overgave til Ahlefelderne, hvilke henlagde Renten til det ahlefeldske Hospital i Ekernførde

Hadersleys Historie knytter sig for en stor Deel til dets gamle Slot, der som alle Slotte i Middelalderen var en fast Borg; Byen selv har aldrig været befæstet.

---

*) Hos Saxo: „Hatherum apud Jutiam oppugnatum extinxit, cujus oceasum perpes oppidi vocabulum indicat."

**) Jfr. P. G. Thorsen: De med jydske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Hadersley S. 63—64. Thorsen mener med Falck, at Capitel 8 i Stadsretten „Enge Mand maa bryte Hellicht med nogerhande Gjerning, uthen den Dag, Vitt og Modesti, ther Kuning vand Roe!" er en Beskrivning af Byen fra 1169 i Anledning af, at Kongen (Valdemar I.) erobrede Rygen d. 15 Juni, da Venderne indtil da vare flemme Gjæster og det nævnte Aar vel endog truede selve Byen.

***) Efter Pontoppidans Annaler II. S. 797 og D. Atl.; men efter en Munkeoptegnelse i Suhms Nye Saml. III. S. 292 var det Dominicanerne, som paa den Dag bleve udjagede af deres Kloster.

Det ældre Slot, bekjendt under Navnet Haderslevhuus, laae paa en Høi „Bøghoved" tæt ved Gammelhadersleb. Da et Adelsparti i Danmark 1326 havde afsat Kong Christoffer II., blev hans Søn, den udvalgte Konge Erik, tagen tilfange af Oprørerne paa Taarnborg ved Korsør og kastet i et haardt Fængsel, som det i en samtidig Krønike hedder, indesluttet i Jernlænker, paa Haderslev-Slot, hvorfra han først befriedes 1329, da Slottet blev overrumplet af hans og hans Faders Tilhængere. 1357 erobrede den holsteenske Greve Nicolaus Slottet fra Enkehertuginde Agnes af Sønder-Jylland, der havde det som Livgeding. I Slutningen af Valdemar Atterdags Regjering var Haderslev-Slot tilligemed flere andre Slotte i Sønder-Jylland i denne Konges Besiddelse, og han havde sat Johan eller Hennichin Witkop til Høvedsmand paa det; denne solgte senere Slottet til de holsteenske Grever. Ved Freden i Vordingborg 1435, som endte den langvarige Krig imellem Kong Erik af Pommern og de holsteenske Grever om Slesvigs Besiddelse, forblev Haderslev tilligemed nogle mindre Landsdele i Kongens Besiddelse, medens det øvrige Hertugdømme blev afstaaet til Grev Adolf, som 1439 ogsaa kom i Besiddelse af disse ved en Overeenskomst med det danske Rigsraad, efterat Kongen havde forladt sine Riger. Den første oldenborgske Konges Thronbestigelse daterer sig fra Haderslev-Slot; det var nemlig her, at Christiern I. d. 1ste Septbr. 1448 udstedte sin Haandfæstning, som gik forud for hans Hylding. Ved den første Deling af Hertugdømmerne 1490 kom Haderslev til at høre til den gottorpske Deel, der tilfaldt Hertug Frederik; men denne Deling hævedes, som bekjendt, ved Hertugens (Frederik I.'s) Thronbestigelse 1523. Hans ældste Søn Christian (senere Kong Christian III.), der var Statholder i Hertugdømmerne og særdeles fremmede Reformationens Indførelse i disse Lande, havde fordetmeste sin Residents paa Haderslev-Slot, og her søndes hans ældste Søn Kong Frederik II. d. 1ste Juli 1534, tre Dage førend den i Rye forsamlede jydske Adel valgte Christian til Danmarks Konge; Adelens Deputerede, der i Preetz traf sammen med Hertugen og bragte ham Tilbudet om Kronen, fulgte derpaa med ham til Haderslev og overværede som Faddere Prindsens Daab. Christians Ophold paa det nærliggende Slot har vistnok givet særlig Anledning til, at Haderslev nævnes som den By, hvor Luthers Lære først af alle Stæder i Danmark fik Indgang hos Indvaanerne. Det er paa denne Tid og i det derefter følgende Aarhundrede, at Byen havde sin forholdviis heldigste Udvikling: 1542 skattede den for 200 Plouge, medens Slesvig kun regnedes for 120. Da Christian III. 1544 foretog den anden Deling af Hertugdømmerne tilfaldt, Haderslev Hertug Hans (d. Ældre), der tog sin Residents paa Slottet, men senere lod det nedrive, efter Sagnet fordi en Slægtning, der besøgte ham, havde kaldt Slottet en Røverrede. I Stedet for den paa en Høide beliggende Borg traadte nu efter Tidens Stik et af Vand omgivet Slot, saaledes som det endnu sees paa Tegningen hos Dankwerth 1651. Paa denne sees ogsaa en nordligere Dammen og Fjorden forenende Strøm, af hvilken nu neppe findes Spor*), men som dengang tilligemed Haderslevdams nuværende Udløb i Fjorden lod Ny-Haderslev ligge paa en Ø. Ved Borgens Flytning maatte ogsaa den ved samme liggende Mølle bytte Plads, og det er ved denne Leilighed, at Haderslevdam opdæmmedes til sin nuhavende Størrelse. Det nye Slot, hvortil Grundstenen lagdes den 1ste Febr. 1557, erholdt efter deis Grundlægger Navnet Hansborg; sædvanlig benævnedes det dog Haderslevhuus ligesom det gamle Slot. I Slottet var et prægtigt Capel, som efter D. Atl. var bygget af Marmor og næsten overalt indvendig forgyldt, og som blev indviet d. 14de April (1ste Paaskedag) 1566. Hertug Hans gjorde sig meget fortjent af Haderslev; saaledes stiftede han 1567 Latinskolen og 1569 Hospitalet, der bærer hans Navn; han døde paa Slottet ugift d. 2den Octbr. 1580. Ved den derpaa foretagne Deling af hans Part af Hertugdømmerne kom Haderslev til Kong Frederik II., som gav Slottet endnu større Glands og flyttede Landsregjeringen hertil fra Segeberg. Hoffet opholdt sig ogsaa ofte paa Hertug Hans's Slot; her søndes Frederik II.'s yngste Søn Hans d. 26de Juli 1583, og der holdt Kongen d. 22de Februar 1588, kort før sin Død, sin Svigerindes Broder Fyrst Johan Georg af Anhalts Bryllup med Dorothea

*) Paa Kortet i Danske Atlas over Haderslev sees endnu denne Strøm som et meget smalt Vandløb og kaldes Canalen fra Dammen til Stampemøllen. I „Slesvigs Land og Folk" af J. N. Schmidt (1852) kaldes den „en tørliggende Bæk." Dr. Michelsen yttrer sig herom i Skriftet „Haderslebens Seeweg in alter und neuer Zeit" (1847) S. 21: „Jetzt findet sich nur noch die Verbindung des Dammes mit dem Fjord durch den südlichen Arm bei der Mühle vorbei, und die übrigen Wasserwegen sind bis auf verschwindende Erinnerungen älterer Bürger vergessen." 1798 kaldes den dog endnu „ein schmales Wasser."

af Mansfeld; d. 27de Novbr. 1597 fandt Kong Christian IV.'s og Dronning Anna Catharine af Brandenborgs Bryllup Sted paa Hansborg, og d. 18de Marts 1609 fødte Dronningen her sin tredie Søn, Danmarks første souveraine Konge Frederik III. Men under Christian IV.'s uheldige Krig med Sverrig blev Slottet indtaget af Wrangel og opbrændt i 1644, saa at blot de nogne Mure bleve tilbage; disse bleve siden nedrevne og Stenene brugte til Reparationer paa Koldinghuus. Amtet benævnedes senere efter Slottet Haderslevhuus Amt. Slotspladsen blev lidt efter lidt afhændet til Indvaanerne af Byen, men vedblev dog indtil 1ste Januar 1834, da den indlemmedes i denne, at være en Deel af Amtet.

Naar Haderslevs Bestriver Pastor E. Lautrup giver en Skildring af Byen i „gamle Dage", da passer denne vel nærmest paa det 16de Aarhundrede eller omtrent ved Catholicismens Ophør. Et Uddrag af denne meddeles her, skjøndt Udgiveren ikke ganske kan tiltræde den givne Fremstilling af Stadens Udstrækning, idet han maa antage denne for noget mindre end fremstillet: „Staden Haderslev havde i gammel Tid et langt større Omfang end nu (1844). Gaden, „Gammel Ting" kaldet, var bebygget paa begge Sider, saa og den nordlige Side af „Graven.". Den nu bebyggede sydlige Deel af denne var en Deel af den seilbare Canal, som adskilte Ny- og Gammel-Haderslev. Markveien fra „Gammel Ting" til Gammel-Haderslev var en Gade, bebygget idetmindste paa Nordsiden, og fra Gammel-Haderslev til Boghoved var en lang Gade." Lautrup tilføier efter denne Skildring: „Den beel forskjellige Beliggenhed af de tvende Slotte Haderslevhuus og Hansborg, det første ved den vestlige, det andet ved den østlige Ende af Staden, har havt den største Indflydelse paa Maaden af dens Bebyggelse og Forstørrelse. Da Haderslevhuus var fyrstelig Residents udgjorde Gammel-Haderslev den største Deel af Staden (?). Efter Opbyggelsen af Hansborg 1557 forøgede Antallet af Bygningerne i Ny-Haderslev sig bestandig, hvorimod hele Gader i Gammel-Haderslev gik ind." „Først efter Opbyggelsen af Hansborg opstod samtlige Gader i Nærheden af Slottet, navnlig Raffet, Slotsgade, Klingbjerg og Badstuestræde. I den nybyggede Slotsgade lod Hertug Hans 1566 anlægge en privilegeret Viinkjælder, og tillige erholdt Apotheket Privilegium paa Viinskjænkning og Viinhandel. (Hertugen besøgte undertiden Apotheket med sine Hoffolk for her at tømme et Glas, og da han engang lod sig forelægge Regningen, der beløb sig til 4 Mark, udbrød han: „das nenne ich mir doch einmal schlampampen.")" Det Reventlovske Palais (Grevens Gaard, findes paa Grundtegningen i Danske Atlas) var en af Stadens første Prydelser. I Nærheden af denne Bygning var det hertugelige Cancelli med flere offentlige Bygninger. Bag ved Palaiet var en Mellemcanal, som forbandt den større Canal, der adskilte Ny- og Gammel-Haderslev, med Fjorden. (See Dankwerths Grundtegning). Sporene af denne Canal ere endnu tydeligt at paavise. Den i Aaret 1429 af Bistop Nicolaus Wulff opførte Bispegaard, skal have været meget anseelig. Den laa der hvor nu Sukkerraffinaderiet er." „Imellem det Viethske Huus og det nærmest liggende Apothek, førte Veien igjennem en stor hvælvet Port (den høie Port," „dat hooge Door"), som var forsynet med et høit Taarn, ganske liigt det høie Taarn i Staden Slesvig. Denne Port var oprindelig den sydlige Stadport, foran samme dannede ubetydelige Boliger Forstaden. Nordlig for Bispegaarden gik Veien til Gamle-Haderslev ligeledes gjennem en hvælvet Port." Skjøndt det ligger noget ud over nærværende Skrifts Indhold, kan Udgiveren dog ikke nægte sig, til Skildring af, hvorledes det var i „gamle Dage" i Haderslev, her at meddele Lidet om den Rangforordning som Grev Carl von Ahlefeldt, Statholder i Slesvig og Holsteen, d. 4de August 1719 gav for Borgerne i Haderslev, hvilken Forordning senere stadfæstedes af Kong Frederik IV. Det bemærkes først i Forordningen, at de Kongelige Betjente, Borgermesteren, Raadmændene, Provst, Præst og overhovedet de der have en Rang skulle gaae forud. Dernæst deles Borgerne i 4 Klasser. 1ste: Deputerede Borgere og de Borgere, der betale 6 Mark eller derover i maanedlig Contribution; Organisten; Stadsmusicus; Skrive- og Regnemester ved den tydske Skole. Konerne rangere efter Elden af deres Ægteskab. 2den: De Borgere, der betale 4—6 Mark maanedlig Contribution; Skippere der selv have Andeel i deres Skibe; Kunstnere, saasom Malere, Billedskjærere; Guldsmede; Chirurgi. 3die: Haandværkere. 4de: Daglønnere. Kjøbmandssvendene rangere med 2den Klasse, forøvrigt efter Alder. Ugifte Døttre af 1ste Klasse træde tilbage for Koner af 2den Klasse.

I det 15de og 16de Aarhundrede tog Haderslev stærkt til i Velstand, hvortil Posholdningen paa Slottet meget bidrog. Men i det 17de Aarhundrede gik Staden

tilbage; Havnen var alt forinden fyldt med Mudder*), og Staden leed meget i de Krige, som da hjemsøgte Halvøen, først af de Keiserlige 1627, derpaa af de Svenske 1644. Ogsaa hjemsøgtes den af heftige Ildebrande 1627 og 1759. Hadersley vedblev at gaae tilbage lige til langt ind i dette Aarhundrede. Christiansfelds Anlæggelse, Tabet af Garnisonen ifølge Armeeombdannelsen i 1842 og Ophævelsen af Toldgrændsen mod Jylland vare ugunstige Momenter for Byen. Da Hadersley imidlertid fra 1829 begyndte at forbedre sin Havn**) og gjorde denne successive tilgjængelig for større Skibe, og da samtidig Oplandet tiltog i Velstand, gik Byen, uagtet de fornævnte Forringelser i dens Vilkaar, fremad med stadige Skridt under en stedse tiltagende Handel og Skibsfart. Ligesom Handelen er ogsaa Industrien i jevn Tiltagen. Indbyggernes Antal, som 1803 kun beløb sig til 2685 (med Slotsgrunden henimod 5500), er nu steget til over 8000.

I Hadersley ere fødte: Jørgen Eriksen, Biskop i Stavanger, f. 1535, † 1604, Joh. Meyer, † c. 1660 som Conrector i Bordesholm, bekjendt som latinsk Poet og Samler af Runeindskrifter, Henning Stockflet, Biskop over Agerhuus Stift, † 1664, Joh. Eichel, Etatsraad, Borgermester i Kjøbenhavn, † 1736, Christian Cramer, Klokker i Aarhus, Udgiver af Cramers Regnebog, f. 1699, † 1764, Heinrich Hansen, Architecturmaler, f. 1821.

Versuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben, i S. H. L. Provinzialberichte, 1798. 2. S. 349 ff.

Vorerrinnerung einer Topographie der Stadt Hadersleben, von Rector A. R. v. Brincken, i S. H. L. Provinzialberichte VII. 1. S. 42—145 ff.

Einige Bemerkungen zur Ortskunde von Hadersleben, von C. Lindenhahn, i Schleswig-Holsteinische Blätter, Chronik, S. 1—6.

Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben, von E. Lautrup, Prediger in Hadersleben, Hadersleben 1844.

Haderslebens Seeweg in alter und neuer Zeit, von Dr. Michelsen, Hadersley 1847.

Der Hafenbau der Stadt Hadersleben, von O. Kier, Hadersleben 1851.

Ueber das Armen- und Schulwesen in Hadersleben, i S. H. L. Provinzialberichte XI. 2. 2. S. 287 ff.

Actenstücke der lateinischen Schule zu Hadersleben betreffend, von Rector v. Brincken, i S. H. L. Provb. 1795, S. 140—148. 231—238.

Etwas über die Stadt Hadersleben in Rücksicht einer daselbst zu gründenden höheren Schulanstalt, von Rector v. Brincken, i S. H. L. Provb. V. 2. S. 195 ff.

Einige Bemerkungen über die Frage: „Warum setzt der Haderslebener Landman seine Waaren lieber in die Ferne als in der Nähe ab?" und über den jetzigen Zustand der Stadt Hadersleben, i S. H. L. Provb. VII. 1. S. 145 ff.

Om Dominicaner-Klostret, i Hadersley Staatsb. Mag. VII. S. 549.

Actenstücke der lateinischen Schule in Hadersleben betreffend, i Niemanns Miscellanea I. S. 174 ff.

Om Veldædighedsanstalterne i Hadersley, i S. H. L. Provb. 1832. 3. S. 421 ff.

Betreffend der Pflugzahl der Stadt Hadersleben, i Stb. Mag. 9. S. 824 ff.

Bemerkungen betreffend das Alter des Haderslebener Stadtrechts, i Falcks Archiv IV., Miscellen.

---

*) Dankværdig meddeler saaledes S. 72, at de større Skibe ikke kunde naae op til Byen, men maatte ankre to Mile fra denne, en Citerretning, der vistnok er langt paalideligere end baade Heinrich Ranzaus Beretning om dens sikre Havn (portum tutissimum in oceanum orientalem vergentem) og Jonas Coldingensis's Vidnesbyrd om Havnens Størrelse (portum habet quam pluribus navibus recipiendis accomodum et securum). I „Versuch einer Beschreibung der Stadt Hadersleben" fra Aaret 1798, hvilken foran er citeret, gives følgende sørgelige Skildring af Skibsfarten: „Fra Fjordens Munding af maae Varerne, i Mangel af ordentlige Pramme, med Omkostninger og Udstab blive bragt til Byen i Baade. Selv de smaa herværende Jagter, kunne nu ikke mere seile op med fuld Ladning til Lossepladsen. Mangelen af en Skibsbro besværliggjør ogsaa Losningen, hvilken skeer fra Baadene af ved Hjælp af Vogne.

**) Den første Plan til Fjordens Opmuddring gaaer tilbage til Aaret 1803.

Tyrstrup Herred,

det nordøstligste i Haderslev Amt, omgives af Kolding-Fjord, Lille-Belt, Haderslev og Gram Herreder samt Nørre-Jylland. Herredets Fladeindhold er c. $5^4/_5$ □ M. Det omfatter Stenderup, Bjært, Vonsild, Dalby, Heils, Veistrup, Aller, Taps, Tyrstrup med Christiansfeld, Hjerndrup og Frørup Sogne samt Dele af Ødis, Steppinge, Fjelstrup og Bjerning Sogne. Jorderne ere i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Betydelige Skove findes spredt over hele Herredet, hvoraf især fremhæves den i den nordøstlige Deel beliggende store Statsskov Stenderupskov. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen 1860: 14,173 (deraf i Christiansfeld 681). Det ordinaire Plovtal er $229^{18}/_{18}$, det extraordinaire Plovtal $252^1/_2$. Skattearealet er 32,576 Tdr. med en Taxationsværdi af 3,647,380 Rd. I 1859 havde Herredet 31 Jordbrug større end en Heelgaard, 9 Præstegaarde, 87 Heelgaarde, 76 $^3/_4$G., 188 $^1/_2$G., 128 $^1/_4$G. og 39 endnu mindre Gaarde samt 975 Huse med Jord og 414 Huse uden Jord (Christiansfeld ikke medregnet).

Stenderup Sogn, det nordøstligste i Hertugdømmet Slesvig, omgivet paa tre Sider af Lille-Belt og Kolding-Fjord og paa den fjerde af Bjært Sogn. Kirken vestligt i Sognet, $3^1/_4$ M. n. o. for Haderslev og $1^1/_4$ M. s. o. for Kolding. Arealet, c. 5951 Tdr. Land, er bølgeformigt og falder med bratte Skrænter mod Kolding-Fjord og Lille-Belt; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Den til det 2det Haderslevske Skovdistrict hørende Statsskov Stenderupskov, deelt i Nørreskov, Midtskov, der tilsammen ere 1182 Tdr. Land, og Sønderskov, $338^1/_2$ Td. Land à 260 □ R., er beliggende her i Sognet. Et mindre Vandløb, Binderup-Møllea a, danner i Sognets sydvestlige Deel gode Enge og falder ved Mosehuus i Mosvig eller Binderup-Bugten, som den paa Generalstabens Kort kaldes. Sognets østligste Punkt er Stenderuphage (Hegnsøre), dets nordligste er Lødverodde, der tillige er det nordligste i Hertugdømmet.

I Sognet: Byerne Stenderup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattigarbeidsanstalt og 5 større Gaarde, hvoraf 3 udflyttede, paa resp. 97, 95, 91, 84 og 79 Tdr. Skattearealet, Vormark med 5 større Gaarde paa resp. 111, 105, 102, 102 og 83 Tdr. Skattearealet; endeel Udflyttersteder kaldes Frydenborg; særskilt benævnte Gaarde ere Lykkesgaard, Mosehuus, Skibelund, Himmeltoft, Dalager, Thygesminde, Østergaard, Mørkholt og Seljumshave; Skovridergaarden Stenderupstrand. Ialt i Sognet Præstegaarden, 10 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 4 $^3/_4$G., 12 $^1/_2$G., 8 $^1/_4$G. og 4 mindre Gaarde samt 74 H. med Jord og 54 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 54 H.

Indvaanere: 1069. Jordbrug er Hovederhvervet. Aalefiskeriet i Lille-Belt afgiver en meget betydelig Indtægtskilde for de Lodseiere,

hvis Jorder støde til Vandet. Mange Huusmandsfamilier finde Erhverv ved Arbeide i Statsskovene og ved at forfærdige Træskoe. Haveculturen staaer paa et temmelig høit Standpunkt i Sognet.

Sognet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 52de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2300 Rd.

Kirken har Taarn, fladt Loft i selve Kirken, Hvælving i Choret og under Taarnet. Blytækt. Om end Spidsbuen nu fremtræder i Bygningsmaaden, striver Kirken sig dog vistnok fra Rundbuetiden; dens ældre Kampesteensmure tyde derpaa. Altertavle forestillende den tornekronede Christus, malet af Roed. I Aaret 1386 fik Kirken af de i Nyborg forsamlede Bisskopper Ret til at uddele Aflad.

Den store Kirkeby er, siden en Ildebrand d. 27de Mai 1807 lagde 21 Gaarde og 36 Huse tilligemed Præstegaarden i Asse, for en stor Deel udflyttet. Ogsaa engang tidligere, nemlig i Aaret 1591, er efter en Optegnelse hos Rhode Stenderup By afbrændt. I Sognet findes Spor af to adelige Gaarde, omgivne af Volde, nemlig Skinkelsborg (Engen syd for Kirkebyen), som Dronning Margrete kjøbte af Claus Limbek 1404 tilligemed det Meste af Sognet (deraf „Skinkelsborg-Lehn") og Huusvold. 1523 skjænkede Kong Frederik I. nogle Friheder til en Gaard i Stenderup, særlig endnu kaldet Stenderupgaard; om den endog nu ikke regnes til Frigaardene, nyder den dog visse Concessioner.

Stenderup-Skov ved Kolding-Fjord og Lille-Belt er et af de skjønneste Punkter i Landet, men lidet bekjendt formedelst sin afsides Beliggenhed. Mærkværdig er Skoven ved det store Antal Christtorn, som der findes.

Fra Stenderuphage marcherede det svenske Artilleri og Cavalleri d. 30te Januar 1658 paa Isen over Lille-Belt til Fyensskov, medens Infanteriet marscherede fra Heilsminde.

Bjært Sogn omgivet af Kolding-Fjord, Stenderup Sogn, Lille-Belt, Veistrup og Dalby Sogne. Kirken midt i Sognet, 1 M. s. o. for Kolding og 3 M. n. o. for Haderslev. Arealet, c. 5933 Tdr. Land, hvoraf noget Skov; Jordsmonnet af god leermuldet Beskaffenhed, især i den sydlige Deel, hvorimod det i den nordlige Deel ved Kolding-Fjord er noget skarpere. Skamlingbankens nordlige Skraaning danner jevnt afsydende Bakker og Dale, hvorigjennem Binderup-Mølleaa flyder. Tvende fremspringende Pynter i Kolding-Fjord kaldes Skarreodde og Løgerodde.

I Sognet: Byerne Bjært (ogsaa kaldet Sønder-Bjært til Forskjel fra Nørre-Bjært i Veile Amt) med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Binderup med 2 større Gaarde paa resp. 130 og 120 Tdr. Skatteareal, Skarretved*) med Kro, Agtrup med Skole, Kro og 1 større Gaard paa 102 Tdr. Skatteareal; endeel fra sidstnævnte By udflyttede Gaarde og Huse kaldes Agtrup-Skov, her er en Skole og 1 Oliemølle; nogle Huse ved Kolding-Fjord kaldes Lindkroghuse; Binderup Vandmølle, Bengaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 3 større Gaarde, 13 Heelgaarde, 8 ¾G., 10 ½G., 25 ¼G. og 5 mindre

*) 1 Gaard og 5 Inderstehuse i Skarretved høre i Jurisdictionsforhold og med Hensyn til Udskrivningsvæsen til Sest Sogn, Andst Herred, Ribe Amt, hvorimod de i Matriculen henføres til Veile Amtstuedistrict, hvor Skatter og Afgifter betales. Hartkornet er 4 Tdr. 4 Skp. og 2¾ Alb. I geistlig Henseende og med Hensyn til Communalanliggender høre de til Bjært Sogn.

Gaarde samt 117 H. med Jord og 67 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 28 G. og 96 H.

Indvaanere: 1598, hvoraf 31 ere i Folketællingslisterne opførte under Veile Amt. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Frugt avles i Agtrup-Skov, og lidt Fiskeri drives i Kolding-Fjord og Lille-Belt.

Sognet hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 50de og 51de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken, der er blytækt, har Taarn; Choret har rund Afslutning. Taarnet er temmelig høit med spidst Tag og 4 Gavle. I Chor, Taarn og Sacristi findes spidsbuede Hvælvinger. Chorbuen er rund; denne og Choraffslutningen betegner Kirkens høie Alder, der ogsaa bekræftes derved, at Kirkens Muur fornemmelig bestaaer af Kampestæen. Gammel Altertavle og Prædikestol. Orgel. Granit-Døbefont. Tavle over Præsterne fra 1483.

Fra Bjært formodes det gamle Navn paa en Deel af det nordlige Slesvig „Barwith-Syssel" at hidrøre. I Sognet har fordum ligget flere Herregaarde: Aitrupgaard („Akhtorpgarth"), som dens Eier Johan Kalf 1350 overlod Domherrerne i Ribe for Sjælemesser; Bengaard, der nævnes 1460 og 1483 som tilhørende Familien Smalstede; Fromhave, som dens sidste Eier skjænkede Vaftoratet til Sone for et Mord. 1355 sælger Erland Kalf Ridder til Hr. Niels Lembek Drost alt sit Gods i Alengy i Bjert Sogn med Møllen; maaskee er dette nu ubekjendte Sted det samme, som Sagnet senere har kaldet Øbling eller Øblinggaard. Sagnet taler ogsaa om en anden ligeledes nu forsvundet Gaard i dette Sogn, kaldet Trøisel.

Nordlig for Byen Binderup til Venstre fra Veien til Kolding sandtes ifølge N. Stb. M. 2, 870 en Steensætning, 100 Fod lang og paa Midten 60 Fod bred. Den kaldes af Beboerne Thoreshave (Thorshov). Denne er desværre nu ganske ødelagt.

I Bjært og flere Steder i Omegnen træffer man en Mængde Lader af svære Egetræes Planker; dette er vist noget eiendommeligt for denne Egn. Man paastaaer, at Kornet skal holde sig bedre i disse Træbygninger end i murede Lader.

Vonsild Sogn omgivet af Annexet Dalby, Veistrup, Taps og Ødis Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken nordøstligt i Sognet, 1/2 M. s. for Kolding og 3 M. n. for Hadersley. Arealet, c. 4167 Tdr. Land, er fladt med endeel Skov (Sønderskov og Kobbelskov), og Jordsmonnet af god leermuldet Beskaffenhed. Mod Vest ligger den store Svanemose, hvoraf omtrent Halvdelen hører til Sognet og Resten til Ødis Sogn. Rebækken udspringer her, løber i nordøstlig Retning gjennem Sognet, og danner paa en Strækning Østgrændsen; en Arm af Koldingaa udspringer i Svanemosen. Kolding-Hadersley Hovedlandevei passerer Sognet og forener sig lidt syd for Vonsild By med Kolding-Hadersley gamle Landevei.

I Sognet: Byen Vonsild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro; endeel udflyttede Gaarde og mindre Steder ere: Kokholm, Ulvshuus, Svanemosehave, Kobbelhave, Sønderskovgaard, i daglig Tale Vonsildgaard (300 Tdr. Land med betydelig Skov), Langkjærgaard, Stangmoseled, Padholm, Hanovergaard, Fredensborg, Nørregaard, Prøvegaard, Kongehuus og Krathuus, hvilket sidste ligger 1000 Alen fra Koldingbro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 6 Heelgaarde, 1 3/4 G., 10 1/2 G.,

7 ¼G. og 5 mindre Gaarde samt 76 H. med Jord og 35 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 G. og 60 H.

Indvaanere: 877. Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes flere mindre Teglværker, og der boe flere Haandværkere. Endeel Tørv afsættes deels til Kolding og deels til Teglværkerne.

Sognet hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley), og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 48de Lægd (hvortil nu ogsaa hører den Deel af Sest Sogn i Nørre-Jylland, der regnes til Tyrstrup Herred) og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2100 Rd. Prøvegaard tilhører Præsteembedet, men er nu tillagt Enken istedetfor Pension.

Den ældre Kirke, der var helliget St. Anna, anføres at have været fra det ellevte Aarhundrede (?). I Aaret 1823 blev den formedelst Brøstfældighed nedbrudt og Kong Frederik VI. lagde selv d. 5te Juni 1824 Grundstenen til den nye Kirke, hvorfor den ogsaa blev tillagt Navnet Frederikskirke. Conferentsraad Hansen nævnes som den, der har givet Tegningen, hvorfor den ogsaa i sin Form har noget tilfælles med Frue Kirke i Kjøbenhavn. Kirkens Opførelse kostede 11,250 Rd. Cour.; Kongen skjænkede selv Orgelet. „Indgang gjennem en Portal. Den har et lille afstumpet Taarn, hvorpaa et stort Kors af Jern er anbragt. Kirkens Indvendige er en eneste stor Hvælving (Kuppel), som er malet med Casetter. Prædikestolen er anbragt over Alteret, som ikke har nogen Altertavle; derimod er en af Jern støbt Figur, Christus paa Korset, anbragt paa Alteret."

Vonsild er en ældgammel By, der ligesom Vonsbæk skal have Navn af Odin og tidligere skreves „Odinschylde", „Wodenskulde." Indtil 1566 var Sest Sogn i Nørre-Jylland annecteret til Vonsild.

Dalby Sogn, Annex til Vonsild Sogn, omgivet af dette, Bjært og Veistrup Sogne samt af Kolding Bymark og Kolding-Fjord. Kirken, den nordligste i Hertugdømmet, er beliggende midt i Sognet, ½ M. s. o. for Kolding og 3¼ M. n. o. for Hadersley. Arealet, c. 2536 Tdr. Land, er i den sydlige Deel høitliggende og fladt, i den nordlige Deel bakket og falder med bratte Skræner mod Kolding-Fjord; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed, med Undtagelse af de ved Fjorden beliggende Byer Tveds og Rebæks Jorder, der ere noget sandede. Endeel Skov findes i Sognet (Dalby-Skov), der i de senere Aar dog er meget aftaget. Rebækken danner paa en Strækning Vestgrændsen, hvornæst den i en skjøn Dal løber i nordøstlig Retning gjennem Sognet og falder ved Byen Rebæk i Kolding-Fjord.

I Sognet: Byerne Dalby med Kirke, Skolen udflyttet og en større Gaard Dalbygaard (204 Tdr. Land à 320 □ R.), Rebæk og Tved; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Straarup med c. 300 Tdr. Land à 320 □ R., de større Gaarde Bjergegaard og Høigaard (262 Tdr. Land à 320 □ R.) samt Gaardene Bøgelund og Lindegaard; Dalby Vand- og Vindmølle. Ialt i Sognet 4 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 3 ¾G., 3 ½G., 5 ¼G. og 5 mindre Gaarde samt 39 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 10 H.

Indvaanere: 506. Jordbrug er Hovederhvervet; i Byerne Rebæk og Tved ernære nogle sig ved Fiskeri og Søfart.

Sognet hører under de samme Administrativ-Inddelinger som Hoved-

sognet. Det danner Amtets 49de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken er bygget deels af Kampesteen deels af Muursteen, og hører vistnok blandt Landets ældste Kirkebygninger. Den har spidst Taarn, i Aaret 1858 belagt med Skifer. Kirkens eget Tag af Bly. For nogle Aar siden er Kirken repareret og har da faaet nyt Flisegulv og nye Stole; fladt Loft; gammel Altertavle.

I dette Sogn har ligget en af Adelige beboet Gaard Tveds-Hovgaard eller Tvedsgaard, som i anden Halvdeel af det 15de og første Halvdeel af det 16de Aarhundrede eiedes af Familien Tegenhus; fra disse kom den ved Arv til Jost Andersen (Ulfeld), hvis Arvinger solgte Gaarden til Kong Frederik II. Strarup eller Straarupgaard, tidligere en lille Landsby, var i det 17de Aarhundrede, en kongelig Forpagtergaard, der udparcellerede 1788. I Nærheden af sidstnævnte Gaard findes flere Gravhøie, af hvilke „Thinghøien" er den største og mærkeligste.

Fru Jutte Lembek pantsatte i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede (efter D. Atl. V. S. 881 i Aaret 1427) Brendkjærmark til Kolding By; siden var der Strid derom imellem Byen og Tegenhuserne paa Tvedsgaard, indtil disse ved et Forlig 1488 afstode Halvparten af denne Mark til Byen. D. Atl. VII. Pag. 149 anfører, at medens Otto Krumpen eiede Tved-Hovgaard, laante han nogle Penge af sin Broder i Kolding paa de Vilkaar, at han en bestemt Dag Kl. 12 skulde møde ham i Kolding og betale. Men da han kom lidet for silde, beholdt Kolding By Markerne, hvoraf Dalby Præst aarligen faaer 5 Mk. og Kirken 5 Mk. Lybsk i Tiendepenge. Et almindeligt Sagn i Kolding By fortæller det samme, kun med den Forandring, at O. Krumpens Broder havde stillet Kirkeuhret frem, og har det siden den Tid ikke gaaet rigtigt (!).

I Nærheden af Thinghøi fandtes for nogle Aar tilbage et Hovedsmykke med Runeindskriften Luthr ó (Lødver eier), muligt Lødver Heidrekssøn, der efter Hervararsaga sloges med sin Broder Angantyr paa Grændsen af Reidgoteland (J. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk S. 159).

Heils Sogn omgivet af Annexet Veistrup og Aller Sogn samt Heilsminde-Sø og Lille-Belt. Kirken sydligt i Sognet, 1¾ M. s. o. for Kolding og 2 M. n. o. for Hadersley. Arealet, c. 2752 Tdr. Land, er jevnt skraanende fra Skamlingsbanken mod Heilsminde-Sø og Lille-Belt; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Paa Østkysten ere de til det 2det Hadersleyske Skovdistrict hørende Statsskove Vargaard-Skove, tilsammen 121½ Td. Land, tildeels beliggende (Resten i Veistrup Sogn). Et mindre Vandløb danner paa en Strækning Sydgrændsen og falder i den c. 400 Tdr. Land store Heilsminde-Sø, der ved et Gab Slusen staaer i Forbindelse med Lille-Belt.

I Sognet: Byen Heils, der sædvanlig inddeles i Bækling, Midtby og Overby, med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattighuus; Bøgebjerg, 3 G. og 1 H., Stavnsbjerg 2 G.; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Vargaard; endeel bebyggede Parceller ere: Trappedal, Kallehøi, Skovhuse og Skovfogedstedet Vargaardlund; endvidere Vargaard eller Kjær Vandmølle og Ladepladsen Slusen med Kornmagaziner, 2 Kroer og et Høkeri. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 6 ¾G., 8 ½G., 8 ¼G. og 3 mindre Gaarde samt 41 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Byen ere beliggende 14 G. og 34 H.

Indvaanere: 766. Jordbrug er Hovederhvervet. Fiskeriet drives ikke i den Udstrækning, som den fiskerige Heilsminde-Sø og Lille-Belt tilbyde. Ved Ladepladsen Slusen, hvortil en 7—8 Fod dyb, men meget smal Rende fører, udskibes aarligt et betydeligt Quantum Kornvarer. I Sognet findes 2 større og 2 mindre Teglværker.

Sognet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersley),

Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Det danner Amtets 53de Lægd; udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken, i Katholicismens Tid helliget St. Petrus og St. Paulus, er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen; har Taarn; saavel dette som selve Kirken er tækket med Bly; under Taarnet Hvælving, forøvrigt fladt Loft. For henved 20 Aar siden blev Kirken heelt indvendig restaureret, og fik den ved samme Leilighed et Orgel. Tavle over Præsterne siden Reformationen. Den i Danske Atlas ommeldte Ligsteen over Joachim Breide til Vargaard († 1574) og hans Frue († 1567) findes, ifølge Beretningen fra Stedet, nu ikke mere.

Heils skriver i Valdemar II.'s Jordebog „Hægbærls." I Bladet „Dannevirke" for 1860 Nr. 21 forsøgtes en ældre Anskuelse, at „Heils" skal deriveres af „Hellig Sø", hvilket findes bestyrket ved Skrivemaaden Hegeltsee, der forekommer i det 16de Aarhundrede. Med J. N. Schmidt (S. 157) maa Udgiveren dog betvivle Rigtigheden af denne Derivation. Vargaard var forhen en Herregaard og eiedes i første Halvdeel af det 16de Aarhundrede af Hans Breide, gift med Thale Emmiksen, derefter af hans Søn Joachim († 1574), gift med Emerentze Emmiksen († 1567); hans Børn solgte efterhaanden deres Anparter i Gaarden til Kong Frederik II., og den var nu en kongelig Forpagter- eller Pensionairgaard, indtil den i det 18de Aarhundrede solgtes; nu er den deelt i mange Parceller. Fra Heilsminde gik den svenske Konge Carl Gustav d. 30te Januar 1658 med en Deel af sin Hær paa Isen over Lille-Belt til Fyen.

Veistrup Sogn, Annex til Heils Sogn, omgivet af dette Sogn, Aller, Tyrstrup, Taps, Vonsild, Dalby og Bjært Sogne samt af Lille-Belt med Mosvig eller Binderup-Bugten. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Kolding og $2\frac{1}{4}$ M. n. n. o. for Hadersleb. Arealet, c. 3800 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, især mod Nord, hvor Slesvigs høieste Punkt Skamlingsbanken med dens Top Høiskamling, dannet som en Hestesko, hæver sig 363 Fod over Havets Overflade. I Sognet findes noget Skov, hvoraf Strandskoven er Statsskov hørende til det 2det Haderslevske Skovdistrict; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed, undtagen om Skamlingsbanken, hvor det er let og sandet. Binderup-Møllea udspringer i Sognet og løber i nordlig Retning; et andet mindre Vandløb danner Sydgrændsen. Kolding-Hadersleb gamle Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Veistrup Kirke, eenligt beliggende med Skolen, omtrent i lige Afstand fra Sognets 3 Byer, der ere Grønninghoved med Kro, Sjølund og Veistruprød; Lykkesgaard. Ialt i Sognet 2 Heelgaarde, 4 $^{3}/_{4}$G., 16 $^{1}/_{2}$G., 10 $^{1}/_{4}$G. og 6 mindre Gaarde samt 73 H. med Jord og 27 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 11 G. og 51 H.

Indvaanere: 891. Jordbrug er Hovederhvervet; ved Skovarbeide haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under de samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 54de og 55de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Veistrup gamle Kirke blev nedrevet 1840, og en ny Kirke opbygget og indviet 1841. Det gamle Taarn staaer dog endnu, og gjennem dette er Indgangen. Kirken har fladt Loft og hverken Orgel eller Altertavle.

Kirkebyen (i Valdemar II.'s Jordebog „Wiſænthorp") er for længe siden nedlagt.

I Veistrup Sogn er Slesvigs høieste Punkt, Skamlingsbanken, hvis Top,

„Høiskamling", hæver sig, som anført, til en Høide af 363 Fod; her udbreder sig for Beskuerens Øje tre Landsdele som et Landkort, og man seer herfra med det blotte Øie 38 Kirker, mod Nord den mægtige Ruin af Koldinghuus. De nordslesvigske Bønder kunde derfor ikke vælge noget mere passende Sted til deres aarlige danske Folkefest ved Midsommertid, hvortil i de nærmeste Aar før det slesvigholsteenske Oprørs Udbrud en stor Mængde Deeltagere strømmede fra alle Egne i Danmark, og hvor den Aand nærredes, der siden viste sig saa kraftig til at knuse Oprøret. Toppen af Banken var i gamle Dage en Gravhøi, og dens Sider gjemme utallige Aastekrukker, saa at den synes at have været hele Egnens fælles Gravsted.

Aller Sogn (paa Gen. Stb. Kort **Alver**), adskilt fra Annexet Taps ved Tyrstrup Sogn, forøvrigt omgivet af Heils, Veistrup og Fjelstrup Sogne samt af Lille-Belt og Heilsminde-Sø. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 M. s. s. o. for Kolding og 1½ M. n. n. o. for Hadersleb. Arealet, c. 4380 Tdr. Land, er høitliggende med mange Smaaskove og smukke Dalstrøg, hvori græsrige Enge; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Sognet er adskilt fra Heils Sogn ved den, med Lille-Belt ved et Gab „Slusen" kaldet i Forbindelse staaende c. 400 Tdr. Land store fiskerige Heilsminde-Sø, hvori tvende Aaløb falde, nemlig et mindre nordligt, der danner Grændsen mod Veistrup Sogn, og et større, Aller-Aa, der kommende fra Tyrstrup Sogn, hvor den har optaget Tapsaaen, deler Sognet i tvende Dele. En i Lille-Belt fremspringende Pynt kaldes Gravenshoved. Kolding-Hadersleb gamle Landevei passerer Sognets nordvestlige Deel.

I Sognet: Byerne Aller (Alver) med Kirke, Præstegaard, Skole, Vandmølle og Kro samt Tyrstrup Herreds Thingstue, Stobbum med en Frigaard (deelt i 2 G.), Meng, Skovhuse, Braabæk, 9 G. og 19 H. af Store- og Lille-Anslet (Resten til Fjelstrup Sogn), en Deel af Byen Høkelbjerg (Resten til Taps og Tyrstrup Sogne); 2 G. kaldes Kobbersted; særskilt benævnte Gaarde ere Menggaard, Skovrød og Høigaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 6 Heelgaarde, 5 ¾G., 21 ½G. og 14 ¼G. samt 55 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 38 H.

Indvaanere: 979. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Byen Anslet drives lidt Fiskeri.

Sognet hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersleb), Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Det danner Amtets 57de og 58de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2550 Rd.

Kirken, der er blytækt, har spidst ovlsbende Taarn og Chor med rund Afslutning, der benyttes som Sacristi. Mod Nord en senere tilført Fløi med takket Gavl, mod Syd Vaabenhuus med Indgang, hvorfra man træder ind i selve Kirken gjennem en Granitportal af 4 Piller, smykket ovenfil med ældgamle Figurer (en Rovfugl og et Lam). Kun Choret og Rummet i Taarnet have Hvælvinger. Skib og Chor er opført af tilhugne Kampesteen. Af Epitaphier findes en Marmortavle med Indskrift over Jacob Aagaard, Sognepræst i Aller og Taps, f. 1750, † 1824. Foruden den egentlige Altertavle findes der 3 ældre Altertavler, der dog alle mangle Kunstværd; saadant formenes dog at kunne tillægges et Christusbillede i hvidt Marmor paa et graat Marmorkors, hvilket hænger i Indgangen til Choret. Døbefont af Granit. Kirken har Orgel.

Aller skreves tidligere „Alver"; Sognet og Kirken nævnes allerede 1273. Kobbersted („Kopærstath") nævnes som Kongsgods i Valdemar II.'s Jordebog 1231.

Stubbumgaard eller Stoumgaard fik Privilegier 1461, da Kong Christiern I. adlede dens Eier Peder Knudsen; senere ere Privilegierne fornyede under 1ste Juni 1670. Gaarden har i over 100 Aar været deelt i 2 mindre Gaarde. Præstegaarden er en i 1856 nyopført grundmuret Bygning med takkede Gavle.

Taps Sogn, Annex til Aller Sogn, hvorfra det er adskilt ved Tyrstrup Sogn, forøvrigt omgivet af Frørup, Ødis, Vonsild og Veistrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 1½ M. s. for Kolding og 2 M. n. for Haderslev. Arealet, c. 3560 Tdr. Land, er høitliggende og fladt, med noget Skov, især i den nordlige og vestlige Deel; Jordsmonnet er af god leermuldet Beskaffenhed, dog paa flere Steder noget kold. Tapsaaen udspringer i den nordlige Deel af Sognet og gjennemløber det i sydlig Retning; Fovsaaen danner paa en Strækning den nordvestlige Grændse. Kolding-Haderslev Hovedlandevei gaaer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Taps Kirke med Skole, eenligt beliggende ved Tapsaa tæt v. for Hovedlandeveien, Byerne Tapsore, Skoverup, Aastorp med endeel udflyttede Huse, hvoriblandt Fattighuus og Bomhuus paa Thingskovhede, en Deel af Byen Høkelbjerg (Resten til Aller og Tyrstrup Sogne). Udflyttede Gaarde ere Rønhøigaard, Refsgaard og Høksgaard. Ialt i Sognet 4 Heelgaarde, 8 ¾G., 10 ½G., 4 ¼G. og 4 mindre Gaarde samt 36 H. med Jord og 29 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 3 G. og 21 H.

Indvaanere: 728. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Tapsore afsættes endeel Tørv.

Sognet hører under samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 56de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken har Taarn, firkantet opgaaende i en Spids, og Chor med rund Afslutning, der benyttes som Sacristi. Vaabenhuus med Indgang til Kirken gjennem en Granitportal af 4 Piller, hvorover Christus paa Korset og tvende Kvinder. Kirken har fladt Loft. Hele Skib og Chor og en større Deel af Taarnet er opført af tilhugne Kampesteen. Kirken i Taps har i 1861 modtaget en betydelig Reparation under Bygningsinspecteur Winstrups Tilsyn. Den oprindelige rundbuede Bygningsstiil er saavidt muligt tilbageført og den gamle Altertavle beholdt; Taget er bleven tækket med Skifer. Gammel Altertavle med mærkeligt Træskjærerarbeide. Granit-Døbefont.

Taps Kirke ansees for Egnens ældste Kirke, og Navnet udledes af de første Christnes Daab i Aaen af samme Navn. Paa en Fortegnelse over Præsterne siden Reformationen, som findes paa Tavler saavel i Aller som i Taps Sognes Kirker, bemærkes ved den første Præst, at under ham blev Taps eller Daabsøe annecteret til Aller i Aaret 1544, og Sagnet tilsøier, at det skete ved Aller Præsts Giftermaal med en Præsteenke i Taps. Der findes ogsaa i Skoverup By en Gaard, der siges at have været Præstegaard og som endnu svarer en særlig Pengeafgift til Præsten, men ingen Tiende. I en Høi i Nærheden af Kirken skal efter Sagnet en Fyrst Atislef ligge begravet.

Tyrstrup Sogn omgivet af Annexsognet Hjerndrup, Frørup, Taps, Veistrup, Aller, Fjelstrup, Bjerning og Moltrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. s. for Kolding og 1½ M. n. for Haderslev. Arealet, c. 6597 Tdr. Land, er bølgeformigt, og Jordsmonnet af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Ikke ubetydelige Skove findes spredt i Sognet. Aller-Aa, i en skjøn Dal, gjennemløber Sognet i østlig Retning; den optager ved Christiansfeld den nordfra kommende Tapsaa og flere sydfra kommende Vandløb. Kolding-Haderslev Hovedlandevei gaaer

midt igjennem Sognet, og Kolding-Haderslev gamle Landevei gjennem den østlige Deel.

I Sognet: Tyrstrup Kirke med Præstegaard og Skole, eenligt beliggende tæt syd for Byen Christiansfeld ved Hovedlandeveien; Byen Tyrstrup, tildeels adspredt beliggende, med Tyrstrupgaard, paa hvis Grund Christiansfeld er bygget (angaaende denne sidste, der danner en Menighed og Commune for sig, see nedenfor); endvidere Byerne Favervraa med Kro og den større Gaard Favervraagaard med 96 Tdr. Skattearealet, Bøgeskov med Skole og 1 større Gaard med 162 Tdr. Sktar., Favstrup, Sigeling med Kro og en større Gaard med 125 Tdr. Sktar., Hvindrup med Kro (Frederikshøi), Torning med en større Gaard med 126 Tdr. Sktar., Høkelbjerg (tildeels, Resten til Aller og Taps Sogne) med Kro; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Kokjær, Vestenskov, Tagkjær, Skøisholt, Korsbjerg, Steenskro, Illerhuus og Torning Vand- og Vindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 større Gaarde, 10 Heelgaarde, 10 $^3/_4$G., 15 $^1/_2$G., 18 $^1/_4$G. og 1 mindre Gaard samt 192 H. med Jord og 31 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 G. og 135 H.

Indvaanere, foruden Christiansfeld: 1890. Jordbrug er Hovederhvervet. Fabrikkerne i Christiansfeld beskjæftige endeel Arbeidere. Flere betydelige Teglværker og en Drainrørsfabrik samt et Pottemageri findes i Sognet.

Sognet hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Hussogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 59de, 60de og 61de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 8 Aars Middeltal anslaaes til c. 2800 Rd. Sognet eier den af Kammerherreinde Christine Frederikke v. Holstein oprettede Christine-Frederikke Stiftelse, hvor 12 værdige Trængende af Tyrstrup Sogn erholde Huusly, Brændsel, Lys og Lægehjælp, samt 4 Mk. hver ugentlig og have Afbenyttelsen af Haven. Stiftelsens Midler bestyres af Administrationen for de større Stiftelser, som af samme Giverinde ere oprettede i Haderslev.

Kirken er anseelig, bygget af huggen Granit, blytækt, har spidst opløbende Taarn ved den østre Ende, fladt Loft; Granitpiller ved Døren (foran hvilken en meget gammel Ligsteen); Orgel; Granit-Døbefont; Alterblad af Snitværk fra Katholicismens Tid. Kirken vil i et af de nærmest paafølgende Aar blive ombygget efter Tegning af Winstrup.

Tyrstrupgaard var forhen en adelig Gaard; den eiedes 1491 af Barbara von der Wisch, Erik Emmiksens Enke, senere af Claus Emmiksen († 1541) og sammes Søn Erik, der blev dræbt 1554 paa Veien i Nærheden af Lygum af en Borger fra Tønder ved Rødværge, da han overfaldt denne. Derefter kom Gaarden ved Gistermaal til Henrik von Ahlefeldt af Königsøhrde († 1583), og ved Salg 1599 til Statholderen i Hertugdømmerne Geert Rantzau, som 1617 boribyttede den til Kong Christian IV. Den var derefter en kongelig Avlsgaard indtil 1771, da den blev solgt til den mährische Brødremenighed, som paa Gaardens Mark anlagde Christiansfeld. See forøvrigt Christiansfeld. Bøgeskov og Tyrstrupmark have oprindelig hørt under Frigaarden Beyerholm i Halk Sogn, og denne Frigaards Privilegier danne Grundlaget for de Forrettigheder, disse tvende Eiendomme nyde.

Christiansfeld er beliggende i en frugtbar og yndig Egn, omtrent

midt i Tyrstrup Sogn, 2 M. s. for Kolding og 1½ M. n. for Hadersleb. Hovedlandeveien fra Kolding til Hadersleb gaaer midt igjennem den. Byen har 2 med Lindetræer beplantede Hovedgader, forbundne ved 3 Stræder, 49 brandforsikkrede Grundeiendomme.

Blandt offentlige Bygninger mærkes: Kirken eller Bedehuset, en rummelig men simpel Bygning med en Kuppel over, her holdes daglig Gudstjeneste; Brødrehuset samt Søster- og Enkehuset for ugifte Medlemmer af Menigheden; tvende Opdragelses-Instituter og Pensionsanstalter, et for Drenge og et for Piger, hvorved ere ansatte 6 Lærere og 6 Lærerinder; i disse tvende Instituter, hvori saavel Børn fra Udlandet, som fra forskjellige Egne af Indlandet, blive opdragne, faae ogsaa Menighedens Børn deres Underviisning; Gjæstgivergaarden eller Fremmedhuset.

Kirkegaarden, hvortil en smuk Lindeallee fører, er indrettet til offentlig Spadseregang; den er godt vedligeholdt og gjør et eiendommeligt Indtryk ved, at samtlige Gravsteder ere eens; en Afvigelse herfra gjør kun et Granitmonument over endeel i Krigen 1848 faldne danske Krigere. I Nærheden af Christiansfeld er et lille Lystanlæg, Christine-Ro, tilhørende Menigheden; her er et Monument og Begravelse for den afdøde Kammerherreinde Christine Frederikke v. Holstein paa Favervraagaard, der ved sin Velgjørenhed og ved Oprettelsen af veldædige Stiftelser har efterladt sig et varigt Minde i Hadersleb Amt.

Indvaanere i 1860: 681, i 1855: 679, i 1845: 761. Landhandelen er ikke ubetydelig og flere Detailhandlere og Haandværkere ere bosatte i Byen. Blandt industrielle Anlæg mærkes en Sæbefabrik med Lysestøberi, en Tobaks- og Cigar-Fabrik, et Garveri og et Ølbryggeri, der alle drives for Menighedens Regning.

Communens Udgifter androg i 1858: Fattigvæsen 364 Rd. (i 1857: 307 Rd., i 1856: 287 Rd.), Brandvæsen 7 Rd. (i 1857: 4 Rd., i 1856: 3 Rd.), Gadebelysning 123 Rd. (i 1857: 126 Rd., i 1856: 106 Rd.), Vandvæsen 217 Rd. (i 1857: 296 Rd., i 1856: 624 Rd.). Samtlige ved Bestyrelsen af hele Menigheden, saavel som dens enkelte Afdelinger, forbundne Udgifter bestrides deels ved frivillige Bidrag, deels ved hvad de for hele Menighedens Regning drevne Næringsveie indbringe. Ved Gave af Grevinde Holstein eier Communen Favervraagaard i Tyrstrup Sogn med tilhørende Skove.

Christiansfeld hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersleb), Hadersleb Østeramtstuedistrict, Hadersleb Østeramts Huusfogeddistrict og Hadersleb Physicatdistrict. Den danner Amtets 65de Lægd. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester, der tillige er Told-Oppebørselscontrolleur. Apothek.

Christiansfeld er en Brødremenighedsby („Gemeindeort") anlagt af en Coloni af det af Grev Zinzendorf 1722 stiftede Troessamfund, de mæhriske Brødre eller Herrnhutere, saakaldet efter deres Hovedsæde Herrnhut i Øvre-Lausitz i Kongeriget Sachsen. 1772 kjøbte de den kgl. Domaine Tyrstrupgaard, efter Aaret forud at have erholdt Tilladelse til her at anlægge en By, og 1773 anlagde de paa en af Hovmarkerne Christiansfeld; den 1ste April blev Grundstenen lagt til det første Huus. Stedet fik flere Privilegier, Fritagelse for Indqvartering og Militairtjeneste (sidstnævnte nu bortfaldet) samt fri borgerlig Næringsdrift.

Menighedens Stilling i statsborgerlig Henseende er ganske eiendommelig; i verdslig Henseende sorterer den, som anført, under Hadersleb Amt, Tyrstrup Herred, en af Menigheden valgt og af Kongen stadfæstet Official opkræver Skatterne og udfører flere Forretninger i Herredsfogdens Sted navnlig ved Skifter og Auctioner; i geistlig Henseende og med Hensyn til dens indre Anliggender er Brødremenigheden en Deel af hele Brødremenigheden i alle Verdensdele (unitas fratrum). Enhver saadan Menighed bestyres i dens geistlige Anliggender af et Collegium bestaaende af Præsten, der har Forsædet, og de Personer, hvem den almindelige Sjælesorg i de enkelte Afdelinger paahviler, Menighedens Forstander, Forstanderen for Brødrehuset, Forstanderinden for Søster- og Enkehuset og Inspecteuren for Opdragelses-Instituterne. Ved Siden af dette Collegium, der kaldes Menighedens Eldste-Conferents, staaer et andet under Navn af Opsyns-Collegium, hvem det paahviler at bilægge forekommende Tvistigheder, at vaage over udvortes Tugt og Orden og at gaae Forstanderen tilhaande ved Bestyrelsen af Menighedens ydre Anliggender. Endelig gives der et tredie Collegium, som kaldes Menigheds-Raad, hvori forhandles de Ting, hvortil hele Menighedens Samtykke udkræves, hvad enten de angaae blot borgerlige Forhold eller Menighedens indre Liv. Medlemmerne af dette, hvis Antal for Tiden i Christiansfeld er 33, vælges af samtlige myndige Mandfolk. Opsyns-Collegiet vælges af Menigheds-Raadet og bestaaer for Tiden af 11 Medlemmer. Forstanderen har Forsædet i begge disse Collegier, som ere underordnede Eldste-Conferentsen, der igjen staaer under Unitets-Eldste-Conferents, der har Hovedbestyrelsen af alle Brødremenigheder i hele Verden, og har sit Hovedsæde i Bertholsdorf ved Herrnhut i Sachsen. Menigheden staaer saaledes med Hensyn til Kirke-, Skole- og Communalvæsen under en fremmed udenfor Landet værende Autoritet. Kirke- og Skolesprog er Tydsk.

Fabrikvirksomheden i Christiansfeld var i Begyndelsen af Aarhundredet betydeligere end nu, da Hadersleb, Kolding og flere Byer tilvirke forskjellige Varer, som tidligere saagodtsom udelukkende fabrikeredes i Christiansfeld.

Det Troesliv, der charakteriserer denne Menighed, har ikke været uden kjendelig Indflydelse paa Omegnen, og har gjennem Pensionsanstalterne endog paavirket videre Kredse; ligesom ogsaa dens Tydskhed har udøvet sin Indflydelse.

(„Efterretning om Brødreunitetets Oprindelse og Fremgang", Aalborg. 1782. S. 151 ff., Holcks „Handelsspeil" pro 1780, S. 415 ff. Den evangeliske Brødremenighed i Herrnhut" af Dr. Hahn, udgivet paa Dansk af Tractatforeningen i Christiansfeld, Hadersleb, 1855. Jfr. Artiklen „Brødremenigheden i Christiansfeld" efter Vestslesvigske Tidende i Kolding Avis 1861 Nr. 11.)

Hjerndrup Sogn, Annex til Tyrstrup Sogn, omgivet af dette, Frørup, Steppinge, Magstrup og Moltrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2¼ M. s. s. v. for Kolding og 1¼ M. n. n. v. for Hadersleb. Arealet, c. 2912 Tdr. Land, hvoraf ikke ubetydelig Skov, er i det Hele høitliggende. En Sidegreen af Landets Høiderug tager sin Begyndelse ved Hjerndrup og løber derfra ud gjennem Fjelstrup Sogn

til Knudshoved. Jordsmonnet, der i den østlige Deel er stærk leret, er i den vestlige Deel noget suur og moseagtig.

I Sognet: Byen Hjerndrup, deelt i Øster- og Vester-Hjerndrup, midt imellem hvilke Kirken og Skolen ere beliggende, Kro; $^2/_3$ af Byen Simersted med Skole og Kro; Gaarden Hjerndrupgaard med 218 Tdr. Skattareal, 1 Gaard i Hjerndrup med 160 Tdr. Skattareal; Holmshuse, hvoraf noget hører til Steppinge Sogn; Gd. Kjerulfsminde, Ulriksbjerg, Jomfruled Kro, 1 Veirmølle, 1 Drainrørsfabrik og 1 Teglværk. Ialt i Sognet 2 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 2 $^3/_4$G., 12 $^1/_2$G., 7 $^1/_4$G. og 4 mindre Gaarde samt 36 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne 1 G. og 17 H.

Indvaanere: 694. Jordbrug er Hoveberhvervet.

Sognet hører under samme Administrativ-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 41de og 42de Lægd (til sidstnævnte $^2/_3$ Simersted), og eet Sognefogeddistrict. Hele Simersted By hører i geistlig Henseende til Magstrup Sogn: dette har formodentlig givet Anledning til at den i flere Skrifter heelt føres hen under dette Sogn; i Folketællingslisten er $^2/_3$ Simersted talt til Hjerndrup Sogn, ligeledes findes samme paa Amtsforvalterens Fortegnelser under Hjerndrup.

Kirken er kun lille, deels af Kampesteen, deels af Muursteen; Taarn ved den østre Ende med spidst opløbende Tag. Choret hvælvet, i selve Kirken fladt Loft. Gammel Altertavle af Træsnit.

Fjelstrup Sogn, hvoraf endeel hører under Hadersleb Herred, omgivet af Aller, Tyrstrup, Bjerning, Aastrup og Vonsbæk Sogne samt af Lille-Belt med den lille Avnevig. Kirken vestligt i Sognet, $2^1/_2$ M. s. s. o. for Kolding og $1^1/_4$ M. n. n. o. for Hadersleb. Arealet, c. 4833 Tdr. Land (hvori ikke er indbefattet den Deel af Byen Anslet, der hører her til Sognet), er for Størstedelen høitliggende og bakket; en Green af Landets Høideryg, der begynder ved Hjerndrup, gaaer ud i Fjelstrup Sogn og ender brat i Knudshoved og Anslethage. Af denne Høidestrækning har Sognet maaskee sit Navn. Endeel Skov, dog meest Ungskov, findes i Sognet; Jordsmonnet er, med Undtagelse af den ved Stranden nærmest beliggende Deel, af stærk, leret og frugtbar Beskaffenhed, men kold. Sillerupbækken gjennemløber Sognet i østlig Retning og falder i Avnevig; den danner Grændsen mellem Tyrstrup og Hadersleb Herreder; et andet nordligere løbende mindre Vandløb falder i Lille-Belt.

I Sognet: I. Til Tyrstrup Herred: Byerne Fjelstrup med Kirke, Præstegaard og Skole, Gammelby, Knud med Skole, 13 G. og 8 H. af Anslet By med Skole (Resten til Aller Sogn); Gaardene Fjelstruphave (3 G.) og Gjedsholm.

II. Til Hadersleb Herred: Byen Sillerup med Skole og Vindmølle; Frigaarden Bjørnshave, de eenligt beliggende Gaarde Sillerupgaard, Fuglsang, Kjeldet og Christiansminde.

Ialt i Sognet: Præstegaarden, 1 større Gaard udflyttet fra Fjelstrup paa 119 Tdr. Skattareal, 1 anden i Knud paa 135 Tdr. Skattareal, 8 Heelgaarde, 18 $^3/_4$G., 30 $^1/_2$G., 3 $^1/_4$G. og 2 mindre Gaarde samt 63 H. med Jord og 41 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 G. og 21 H.

Indvaanere: 1137, hvoraf 868 i Thrstrup Herred og 269 i Hadersleb Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Fiskeri og Søfart drives, og fra Skovene sælges lidt Brænde.

Den større nordlige Deel af Sognet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersleb), medens den mindre sydlige Deel, det saakaldte Sillerup District, hører under Hadersleb Herreds Jurisdiction (Hadersleb). Hele Sognet hører under Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Det danner Amtets 62de, 63de, 78de og 79de Lægd og udgjør 2 Sognefogeddistricter. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd. Sognet eier et Legat paa 1600 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende.

Kirken med Chor, Sidefløi mod Nord, Sacristi mod Syd, Taarn med pyramideformigt Spiir, er opført af Muursteen og blytækt. Ved en Hovedreparation af Kirken i 1851 blev det hvælvede Rum under Taarnet indrettet til Forhal, Kirken selv med fladt Loft, Choret og Sacristiet hvælvet. Simpel Altertavle. Et Crucifix fra den katholske Tid. Levninger af et gammelt Kirkestab af udskaaret Egetræ, prydet med 2 Vaabner og mærket med Navnene Gunde Lange og Cathrine Breide 1553. Dette adelige Ægtepar eiede dengang Gaarden Kjeldet eller Kehlet, hvor deres Portraiter endnu skulle findes.

Bjørnhaves Privilegier grunde sig paa et Thingsvidne af 1532, stadfæstet 1656.

Ved Anslet ud mod Havet findes det mærkelige Oldtidsminde „Steenovnen", hvor store Steen danne en Kreds med Aabning mod Øst og bære en endnu større Overligger.

Bjerning Sogn, Annex til Moltrup Sogn i Hadersleb Herred, hører deels til Thrstrup, deels til Hadersleb Herred, omgivet af Moltrup, Gammelhadersleb, Fjelstrup og Thrstrup Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, 2¾ M. s. for Kolding og ¾ M. n. for Hadersleb. Arealet, c. 3666 Tdr. Land, er bølgeformigt med ikke ubetydelig Skov, deriblandt de til det 1ste Haderslevske Skovdistrict hørende Statsskove Remstedbusk med Vesterskov, 259 Tdr. Land à 260 □ R., og endeel af den under Aastrup Sogn omtalte Ladegaards Østerskov; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Sillerupbækken gjennemløber Sognet i østlig Retning og danner Grændsen mellem Hadersleb og Thrstrup Herreder. Hovedlandeveien og den gamle Landevei fra Kolding til Hadersleb passere Sognet.

I Sognet: I. Til Thrstrup Herred: Bjerning Kirke, eenligt beliggende tæt vest for Hovedlandeveien; Byerne Rørkjær, Skovbølling med Skole og Kabdrup

II. Til Hadersleb Herred: Byen Errigsted; Skovriderboligen Ulfshuus, Gd. Bjerningrød og Kroen Tømmeshuus.

Ialt i Sognet 8 Heelgaarde, 4 ¾G., 9 ½G. og 3 ¼G. samt 34 H. med Jord og 4 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 4 G. og 22 H.

Indvaanere: 506, hvoraf 340 i Thrstrup Herred og 166 i Hadersleb Herred. Jordbrug er Hovederhvervet; til de fleste Gaarde hører Skov, som giver nogen Indtægt for Eierne og sysselsætter endeel Arbeidere.

Den større nordlige Deel af Sognet hører under Thrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersleb), medens den mindre sydlige, det saakaldte

Errigsted District, hører under Hadersleb Herreds Jurisdiction (Hadersleb). Hele Sognet hører under Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Sognet danner Amtets 64de og 77de Lægd og udgjør 2 Sognefogeddistricter, men kun eet Fattig- og Skoledistrict. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd.

Kirken er af Kampesteen, Taarnet af Muursteen. Kun Kirkens vestre Ende er hvælvet. Altertavlen er gammel, men uden Kunstværd. Capellet St. Petri i Berningh skjænkedes 1406 af Biskop Johan Skondelev til Capitlet i Haderslev.

Om Gaarden Bjerningrød findes Spor af gamle Volde, der tyde hen paa, at den har været en gammel adelig Gaard. Bjerningrød eiedes i anden Halvdeel af det 16de Aarhundrede af Moritz von Ahlefeldt Godsfes Søn. Den skal ogsaa endnu have enkelte Friheder.

Steppinge Sogn, hvoraf endeel hører til Gram Herred, omgivet af Annexsognet Frørup, Ødis, Hjerndrup, Magstrup, Sommersted og Jels Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 2¼ M. s. v. for Kolding og 1¾ M. n. v. for Haderslev. Arealet, c. 6260 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, især i den østlige Deel (Kobjerg 312′ og Høibjerg 306′) med ikke ubetydelig Skov, hvoraf Høirup og Lert Skove ere Rester af den store Farris-Skov; Jordsmonnet er af blandet Beskaffenhed, i Almindelighed let; bedst er det i den nordlige Deel. Fovsaaen gjennemløber Sognet i sydvestlig Retning og danner Grændsen mellem den til Tyrstrup og den til Gram Herred hørende Deel af Sognet.

I Sognet: I. Til Tyrstrup Herred: Byerne Steppinge med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Anderup med den større privilegerede Gaard Anderupgaard med 245 Tdr. Land à 320 □ R., Kolstrup og Bjerndrup med Skole. II. Til Gram Herred: Byen Høirup, hvori en større Gaard med 136 Tdr. Skattearal; nogle udflyttede Steder kaldes Klaaborg og en større Gaard Saaterup med 127 Tdr. Skatteareal, Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Toggerup (Taabdrup) med 177 Tdr. Skatteareal; en udflyttet Gaard hedder Steenskjær. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 6 ¾G., 32 ½G., 13 ¼G. og 1 mindre Gaard samt 75 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 37 H.

Indvaanere: 1227, hvoraf 874 i Tyrstrup Herred og 353 i Haderslev Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet ere nogle mindre Teglværker.

Sognets større sydøstlige Deel hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersleb), medens den mindre nordvestlige Deel hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersleb). Hele Sognet hører under Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Danner Amtets 43de og 44de samt 104de Lægd. Den til Tyrstrup Herred hørende Deel udgjør eet Sognefogeddistrict, hvorimod den til Gram Herred hørende Deel danner eet Sognefogeddistrict i Forening med den til samme Herred hørende Deel af Ødis Sogn (det saakaldte Høirup District). Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 2300 Rd. Afdøde Degn Jørgen Iversen har testamenteret Sognet

et Huus til Bolig for Skolelærerenkerne i Steppinge og Bjerndrup samt Capitaler til et Beløb af 7460 Rd., hvoraf Renterne tilfalde Sognets Skolelærere og Skoler.

Kirken, opført deels af Kampesteen og deels af Muursteen, har et meget svært Taarn i den østre Ende. Loftet er hvælvet heelt igjennem. Den bærer Spor af at være forlænget, hvilket ogsaa Sagnet bekræfter. Altertavlen, der er uden Kunstværd, bærer Aarstallet 1612; paa Prædikestolen staaer 1558. Tavle over Præsterne efter Reformationen.

I dette Sogn har tidligere ligget et Par mindre Herregaarde, Bjerndrupgaard og Taabdrup eller Tovtrup (Toggerup), hvilken sidste var en kongelig Forpagtergaard, der udparcelleredes 1777; Taabdrup tilhørte i det 16de Aarhundrede Christiern Munck († 1579), hvis Datter Else Munck blev gift med Christopher v. Gersdorff, som 1605 stjødede den til Christian IV. mod paa sin og Hustrues Livstid at forlenes med Lønborg Bispegaard. Høirup havde forhen sin egen Kirke fælles med Bramdrup (see Ødis Sogn).

Ved Steppinge fandt en Fægtning Sted d. 8de August 1848 (hvorved endeel preussiske Kyrasserer bleve tagne tilfange), den sidste i dette Aars Felttog. Ved Byen Høirup stod endnu for nogle Aar siden Rester af Kæmpeegen „Farriskongen."

Frørup Sogn, Annex til Steppinge Sogn, omgivet af dette, Ødis, Taps, Tyrstrup og Hjerndrup Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, $1^3/_4$ M. s. v. for Kolding og 2 M. n. v. for Hadersleb. Arealet, c. 3426 Tdr. Land, hvoraf noget Skov, er høitliggende og bakket; Jordsmonnet er af god leermuldet Beskaffenhed. Fovsaaen danner Sognets nordvestlige Grændse.

I Sognet: Byerne Frørup med Kirke, Skole, Kro og en større Gaard med 260 Tdr. Land à 320 □ R., Frøruprød og Brænore; Brænore Vindmølle; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Sønderskovgaarde, Mølskovgaard, Østergaard, Geilbjerg, Dridevad, et Huus ved Broen over Fovsaaen. Ialt i Sognet 1 større Gaard, 9 Heelgaarde, 14 $^1/_2$G. og 4 $^1/_4$G. samt 33 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 26 H.

Indvaanere: 631. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersleb), forøvrigt under samme Administrations-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 45de og 46de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, med Taarn, er opført deels af Kampesteen og deels af Muursteen. Kun Choret er hvælvet; Buen mellem dette og Skibet er rund. I Taarnet er indmuret en Ligsteen over Mogens Kaas til Brenduhr og hans tvende Hustruer Dorthe Sestede og Anne Rantzau. Altertavle uden Værd. Tavle over Præsterne efter Reformationen.

I Frørup Sogn har ligget en Herregaard Brenduhr, som i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede tilhørte Emik Emmiksen, hvis tvende Døttre bleve gifte med Erik Kaas og Albert Maltesen (Viffert); deres Sønner Mogens Kaas († 1582) og Christen Maltesen († 1592), skrives til Brenduhr. 1583 solgte Christen Maltesen sin Halvdeel i Gaarden og 1584 Mogens Kaas's Enke Anna Rantzau den anden Halvpart til Kongen. I Nærheden af Kirkebyen vises Voldstederne af et Par andre adelige Gaarde Lausvold (ogsaa kaldet Herregaardsvold) ved Østsiden af Vesterskoven og Ebbesholm i den nære Dal.

Ødis Sogn (blandet; den vestlige Deel hører til Gram Herred), er omgivet af Vonsild, Taps, Frørup, Steppinge og Jels Sogne samt af Vamdrup og Hjarup Sogne i Nørre-Jylland. Kirken omtrent midt i Sognet, $1^1/_4$ M. s. v. for Kolding og $2^1/_4$ M. n. v. for Hadersleb. Arealet, c. 7327 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 6894 Tdr.

og den kongerigske 433 Tdr. Land, er bølgeformigt, og Jordsmonnet er af god muldet Beskaffenhed, dog noget let i den vestlige Deel. De til det 2det Haderslevske Skovriderdistrict hørende Statsskove Fovsletskov, 474 Tdr. Land og Drenderupskov, 82½ Td. Land à 260 □ R., samt en Deel af Domainemosen Svanemose, 186½ Td. Land à 260 □ R., ere beliggende i Sognet. Fovsaaen udspringer her i Sognet og danner Sydostgrændsen; paa sit Løb mod Sydvest faaer den senere Navn af Nørre- eller Gram-Aa, der efter at have forenet sig med Sønder- eller Gjelsaa, danner Ribe- eller Ripsaa. Den kongerigske Deels Htk. er 24¹/₁₆ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel og hørende til Tyrstrup Herred: Byen Ødis med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og 1 større Gaard paa 144 Tdr. Skattearеal; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Fovsletgaard med 136 Tdr. Skattearеal; endeel benævnte Parceller ere Skovfogedstedet Fovsletlund, Hoppeshuse, Godromshuse, Trodsborg, Krandsbjerg, Christiansholm, Lærkeborg og Langbjerg m. fl.; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Nørre-Skovgaard, Oxkjærgaard, Fløibjerg, Tagkjær, Østergaard og Sønder-Skovgaard. Til Gram Herred hører: En Deel af Byen Bramdrup (Ødis-Bramdrup til Forskjel fra Bramdrup i Moltrup Sogn) med Skole og Kro; Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Drenderupgaard, 161 Tdr. Skattearеal; Drenderup Nygaard med Drainrørsfabrik; særskilt benævnte Gaarde og mindre Steder ere Bramdrupgaard med 330 Tdr. Land à 320 □ R., Staverled, Farris, Riglandseg, Østergaard, Petersborg Vindmølle. Ialt i den slesvigske Deel Præstegaarden, 4 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 5 ³/₄G., 18 ½G., 12 ¼G. og 1 mindre Gaard samt 126 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 124 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Bramdrup 1 Heelgaard, 1 ³/₄ G., 1 ½ G., 1 ¼ G. og 2 mindre Gaarde samt 4 H. med Jord og 2 H. uden Jord.

Indvaanere: 1525, hvoraf slesvigske 1440 og kongerigske 85; af de slesvigske 812 i Tyrstrup Herred og 628 i Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet; Skovarbeide beskjæftiger endeel Arbeidsfolk. I Sognet ere nogle Teglværker og Drainrørsfabrikker samt et Brændeviinsbrænderi.

Af den slesvigske Deel af Sognet hører den større østlige Deel under Tyrstrup Herreds Jurisdiction (Hadersley), medens den mindre vestlige Deel hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley). Hele den slesvigske Deel hører under Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Danner Amtets 47de og 96de Lægd. Den til Tyrstrup Herred hørende Deel udgjør eet Sognefogeddistrict, medens den til Gram Herred hørende Deel danner et eget Sognefogeddistrict i Forening med den Deel af Steppinge Sogn, der hører til Gram Herred (det saakaldte Høirup District). Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 1700 Rd. Fattigvæsenet eier 3 Legater til et Beløb af 1800 Rd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Anst og Slaugs Herreders Jurisdiction (Kolding), Ribe Amtstuedistrict (Ribe), Kolding Lægedistrict (Kolding); 4de Vgkds. Danner i Forening med Hjarup Sogn Ribe Amts 75de Lægd. Udgjør en egen Commune med Sognefoged. Fattigvæsenet bestyres ifølge Praxis efter kongerigsk Lovgivning, hvorimod Skolevæsenet hører under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Som forhenværende Fæstegods til Hovedgaarden Østerbygaard i Vamdrup Sogn indbetales de kongelige Skatter og Afgifter til Eieren af denne Gaard, der igjen indsender dem til Amtstuen i Ribe.

Kirken er en i Aarene 1856 og 1857 ved Bygningsinspecteur Winstrup ny opført Bygning; dog undtages derfra Taarnet, som ved Ombygningen blev staaende og noget forhøiet samt forsynet med et spidst opløbende Spiir. Den egentlige Kirke danner en aflang Firkant, der er afsluttet mod Øst med en halv Ottekant, som danner Choret. Den er indtil Vinduerne opført af Kampesteen og derover af Muursteen. Kirken er tækket med Skifer, hvælvet og i det Hele med runde Buer. Indgangsdøren er i den vestre Ende under Taarnet, i hvilket er anbragt et Orgel, hvortil afdøde Brygger Brandorf i Kjøbenhavn har skjænket 1000 Rd. I den anden Ende af Kirken er Alteret med Altertavle malet af Roed, forestillende Jesus og Disciplene i Emaus. Bag Alteret et lille Sacristi. I Vestibulen er fra den ældre Kirke indmuret den i Danske Atlas ommeldte Ligsteen over Christoffer Johansen Lindenov, † 1585, og Hustru.

I dette Sogn har der forhen ligget to adelige Gaarde Drenderup og Fobislet, hvilke begge have tilhørt Familien Lindenov. Navnet Fobislet forekommer første Gang i Aaret 1390 i et Document, hvori der tales om Heste, der græssede in campo Fubbethslæt. 1477 nævnes Fru Margrete Emmiksdatter til Fobislet, Johan Johansens Enke; 1525 Hans Johansen til Fobislet; 1541 Christoffer Johansen. 1567 Hans Johansen, † 1568, 1581 dennes Søn af samme Navn, som 1584 skjødede Fobislet til Kongen. Drendrup afstod Hans Lindenov Christoffers Søn 1584 til Kongen for Ørslevkloster. Drendrup og Fobislet vare derefter kongelige Forpagter- eller Pensionairgaarde indtil Udparcelleringen og Salget 1793 og 1797. Hans Johansen Lindenov havde ved Magestiste med Kong Frederik II. ogsaa faaet Hundslund-Kloster i Jylland (1581) og Gauns i Sjælland (1584). Sagnet om Ridder Adelbrand, der beilede til en skjøn Jomfru, men blev forsmaaet og haanet, hvorfor han svor at tage en blodig Hævn, som han udførte ved at reise bort og uformodet at komme tilbage en Søndag, da hun kjørte til Kirke, (han rev hende ud af Karmen og slæbte hende efter sin Hest til sin Gaard), henlægges af Befolkningen her paa Egnen til Drenderup og Fovslet; Visen synges ofte af Ungdommen, og paa Drenderupgaard, hvor bemeldte Jomfrues Hoved endnu skal opbevares, spøger det (!).

Til Ødis Sogn hørte for noget over 100 Aar siden Østerbygaard, der nu regnes til Vamdrup Sogn i Nørre-Jylland; en anden Gaard laae efter Sagnet paa Drivekjær s. o. for Ødis. Øst for Fovslet findes Steenbroen og Toftegrøsterne af en By af samme Navn. Ogsaa Drenderup maa efter Navnet at dømme have været en By.

Imellem Bramdrup og Høirup (i Steppinge Sogn) har tidligere staaet en Kirke, hvortil disse to Byer hørte, og som var Annex til Ødis.

Hadersley Herred,

det sydøstligste i Hadersley Amt, omgives af Aabenraa Amt, Lille-Belt, Tyrstrup og Gram Herreder. Hadersley-Fjord og Dam deler Herredet i en mindre nordlig og en større sydlig Deel, hvilken sidste, der mod Øst og Syd er omgivet af Lille-Belt, almindelig kaldes Hadersleynæs. Til Herredet hører Øen Aarø og nogle Holme i Lille-Belt. I Herredet er Kjøbstaden Hadersley beliggende. Fladeindhold c. $4^{8}/_{10}$ □ M. Herredet omfatter Vilstrup, Starup, Grarup, Halk, Øsby, Vonsbæk, Aastrup og Moltrup Sogne samt Dele af Gammelhadersley, Hoptrup, Fjelstrup og Bjerning Sogne. Jorderne ere i det Hele taget af god leermuldet Beskaffenhed. Ikke ubetydelig Skov, hvoraf en Deel er Statsskov, findes spredt over hele Herredet. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 9777. Det ordinaire Plovtal er $203^{1}/_{9}$ og extraordinaire Plovtal $225^{1}/_{5}$. Skattearealet er 28,345 Tdr. med en Taxationsværdi af 3,629,100 Rd. I 1859 fandtes 6 Landbrug større end en Heelgaard, 9 Præstegaarde, 46 Heelgaarde, 107 $^{3}/_{4}$G., 183 $^{1}/_{2}$G., 76 $^{1}/_{4}$G. og 23 endnu mindre Gaarde samt 640 Huse med Jord og 250 Huse uden Jord.

Gammelhadersley Sogn, hvoraf en Deel hører til Gram Herred, er et Landsogn, til hvilket en Deel af Byen Hadersley (St. Severins Sogn) i kirkelig Henseende hører. Det er omgivet af Hammelev, Moltrup, Aastrup, Starup og Hoptrup Sogne samt Hadersley Bymarker og Hadersley-Fjord. Arealet, c. 4400 Tdr. Land, er bakket med Fald mod Hadersley-Dam (Erlev-Banke) og Fjord. Af Skove findes endeel Smaapletter. Eisbøl-Sø er nu udtørret til Eng. Størsteparten af den $^{1}/_{2}$ M. lange, smalle Indsø Hadersley-Dam, der er kongelig Domaine, er omgivet af Sognets Jorder; i den falder det nordfra kommende mindre Vandløb Skallebækken, der danner Grændsen for den Deel af Sognet, som hører til Gram Herred. Hovedlandeveien fra Hadersley til Kolding og Landeveien fra Hadersley til Ribe passere Sognet.

I Sognet: Kirkebyen Gammelhadersley, der støder til den vestlige Ende af Kjøbstaden Hadersley; her er beliggende Kirken, Præstegaarden, 2 Skoler, Amtmandens Tjenstbolig, Amtstjenerens Gaard, Hadersley Herreds Thinghuus, Østeramtets Arresthuus, Sygehuset kaldet Christine-Frederikke Stiftelse, de saakaldte Bøndergaarde, hvis Jorder for en Deel ere solgte til og bebyggede af Kjøbstadbeboere; endvidere Byerne Eisbøl, Erlev, Fredsted med en lille Papiirmølle paa et herfra udflyttet Sted, Oxbøl (de to sidstnævnte Byer til Gram Herred). Enkeltliggende Steder ere Stokkehoved, Skallebæk, Skøttsminde,

Hørregaard, Harkjærgaard, Knurborg, Slethuus og endeel af Ladegaardens bebyggede Parceller n. o. for Hadersley, Langkjærgaarde (2 G.) syd for Hadersley. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 2 Heelgaarde, 5 ¾G., 12 ½G., 7 ¼G. og 10 mindre Gaarde samt 47 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 17 G. og 29 H.

Indvaanere: 1199, hvoraf 1037 i Hadersley Herred og 162 i Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet. Mange Familier have Erhverv ved Dagleie i Hadersley. I Sognet er beliggende Hadersley Slotsvandmølle, Veirmøllen Olaf Ryes Minde og en Hørbrydningsfabrik. Forøvrigt boe flere Embedsmænd og Familier udenfor Bondestanden paa Sognets Grund.

Sognet hører under Hadersley Herreds Jurisdiction (Hadersley), med Undtagelse af Byerne Fredsted og Oxbøl, der høre under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley). Hele Sognet hører under Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Den til Hadersley Herred hørende Deel danner Amtets 75de Lægd; den til Gram Herred hørende Deel danner i Forening med Aarup og Gjelstoft i Gram Sogn Amtets 103die Lægd. Det egentlige Landsogn er deelt i 2 Sognefogeddistricter, hvoraf den under Hadersley Herred hørende Deel i Forening med de tvende syd for Hadersley beliggende, men i kirkelig Henseende til Frue eller Marie Sogn hørende Langkjærgaarde, udgjør det ene, og den under Gram Herred hørende Deel i Forbindelse med Aarup og Gjelstoft i Gram Sogn (det saakaldte Fredsted District) udgjør det andet. Mærkes maa nu ogsaa Kgl. Resol. af 11te Marts 1861, hvorved Hadersley Søndermark (Søndertoftingerne) og de saakaldte Frikobler ere henlagte under Gammelhadersley Sogn. Patronatsretten til Kirken har Kongen, der besætter Præstekaldet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til c. 2700 Rd.

Kirken, der var helliget St. Severin, er opført af Kampesteen med senere Tilbygninger for begge Ender af Muursteen; den har et lavt Taarn og spidsbuede Hvælvinger i Choret og under Taarnet; Orgelet er af Mangel paa Plads anbragt over Alteret. Kirken er opfyldt med en Mængde smaglose Pulpiturer og Stole; den kan ikke rumme den talrige Menighed, hvorfor en Ombygning er paatænkt, naar Provstiets Kirkekasse, der i de sidste 7 Aar alt har ombygget 3 Kirker, erholder Midler dertil. Granit Døbefont.

¼ Miil vest for Gammelhadersley, tæt nord for Veien til Ribe, ligger den mægtige Borgplads Bøghoved, hvor det gamle Slot Hadersleyhuus laae; ethvert Spor af Slottet er imidlertid forsvundet. Den er nu en stor Stovbevoxet Høi med Spadsereanlæg og et Forlystelsessted. Skoven er tillagt Amtmandsembedet. I 1861 er denne ved Naturskjønhed og historiske Minder udmærkede Plads udseet til Sognets Gruusbanke og Steenbrud. Skallebæk var tidligere Slotsmølle. Om Hadersleyhuus see forøvrigt Hadersley.

I Eisbøl (Egelsbøl) var i det 15de og 16de Aarhundrede en adelig Gaard, der eiedes først af Familien Rønnov (1439 Claus Rennov), siden af von der Wisch (Henneke von der Wisch 1475); ved Midten af det 16de Aarhundrede er Gaarden kommen til Regieringen. En tæt nordvest for Byen beliggende Borgplads med tydelige Spor af Volde og Grave, som enten har ligget i Kanten af eller i selve den udtørrede Eisbøl-Sø, har vist henhørt til denne Gaard. I et Amtsregister fra Aaret 1580 betegnes som forhenværende Egelsbøl-Tjenere følgende: i Agerstov Sogn 6 Gaarde, i Bestoft S. 2 G., i Tiislund S. 31 større og mindre G., i Moltrup S. 11 større og mindre G., i Bjerning S. 2 G., i Vonsbæk S. 10 G., i Aastrup

S. til „Stendewith" 11 G., hvoraf siden Ladegaard sammensattes, og endelig i Tyrstrup S. 1 G. samt i Fielstrup S. 2 G., ialt 76 større og mindre Fæstegaarde.

Hoptrup Sogn, hvoraf den sydlige Deel hører til Gram Herred, er omgivet af Haderslev-Dam, Vedsted, Hammelev, Gammelhaderslev, Vilstrup og Øster-Løgum Sogne samt af Lille-Belt med Gjenner-Fjord*). Kirken midt i Sognet, 1 M. s. for Haderslev og 2 M. n. for Aabenraa. Arealet, c. 8600 Tdr. Land, er bakket og deelt i tvende omtrent lige store Dele ved en dyb og temmelig bred Dal, hvis østlige Deel optages af den c. 300 Tdr. Land store Sliv-Sø, der kun ved en smal og lav Landstrimmel er adskilt fra Lille-Belt; en fra Vedsted Sogn kommende Aa gjennemløber Dalen og Søen; den optager flere nord og sydfra kommende mindre Vandløb. Den lille Pamhul-Sø ligger mod Nord med Afløb til Haderslev-Dam. Ikke ubetydelig Skov findes spredt i Sognet, især i den vestlige og nordlige Deel; her ligger omtrent Halvdelen af den under Hammelev Sogn omtalte Statsskov Pamhul Skov. Jordsmonnet er af god muldet og leermuldet Beskaffenhed, og Sognet er rigeligt forsynet med Eng og Mose, der er heldigt fordeelt. Hovedlandeveien fra Haderslev til Aabenraa passerer Sognet. Den lille Ø Kalvø i Gjenner-Fjord hører til Sognet.

I Sognet: I. Under Haderslev Herred: Byerne Hoptrup-Kirkeby med Kirke, Præstegaard og Kro, Nørre-Marstrup med en større Gaard paa c. 200 Tdr. Land à 260 □ R., Sønder-Marstrup med Skole, Kro og en større Gaard paa 169 Tdr. Land à 260 □ R., Over-Kjærstrup, Neder-Kjærstrup og Langhorn endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Pamhul 2 G., en Kradsuldmølle, Nørreskovgaard, Bredraa 2 G., Steenbjergsgaard, Fuglsang og Slivsgaarde 2 G. Ialt Præstegaarden, 2 større Gaarde, 9 Heelgaarde, 6 $^3/_4$G., 17 $^1/_2$G., 10 $^1/_4$G. og 1 mindre Gaard samt 62 H. med Jord og 16 H. uden Jord.

II. Under Gram Herred: Byerne Hoptrup med Skole, Dirnæs med Skole, og Sønderballe med Skole; endvidere Østergaards Vandmølle med 127 Tdr. Land à 260 □ R., Avlsgaarden Hovgaard med 207 Tdr. Land à 260 □ R., Skjærbæk 3 G., Ottesgaard, Jørgensgaard og paa Øen Kalvø et Skibsværft. Ialt 1 Vandmølle, 1 større Gaard, 8 Heelgaarde, 7 $^3/_4$G., 18 $^1/_2$G. og 5 $^1/_4$G. samt 65 H. med Jord og 25 H. uden Jord.

Ialt i hele Sognet Præstegaarden, 1 Vandmølle, 1 Kradsuldmølle, 3 større Gaarde, 17 Heelgaarde, 13 $^3/_4$G., 35 $^1/_2$G., 15 $^1/_4$G. og 1 mindre Gaard samt 127 H. med Jord og 41 H. uden Jord, og et Skibsværft. Udenfor Byerne ere beliggende 26 G. og 67 H.

Indvaanere: 1948. Deraf 927 i den nordlige Deel af Sognet, Hoptrup Nørre-Sogn, under Haderslev Herred, af disse igjen 114 i Vilstrup Over-Kjærstrup, der i geistlig Henseende hører til Vilstrup Sogn; 1021 i den sydlige Deel af Sognet, Hoptrup Sønder-Sogn under Gram Herred. Jordbrug er Hovederhvervet, og ved Skovarbeide haves nogen Bifortjeneste. I Sønderballe ere endeel Fiskere, der i Gjenner-Fjord og Lille-Belt drive ikke ubetydeligt Fiskeri og daglig afsætte Udbyttet i

*) Disse Vande omgive en Halvø, hvis yderste Pynt kaldes Sønderballe-Hoved.

Haderslev. Paa den lille Ø Kalvø i den dybe Gjenner-Fjord er af den afdøde driftige Agent Bruhn i Aabenraa anlagt et betydeligt Skibsværft. Værftet, der er overtaget af Bruhns Arvinger, er dog paa Grund af de uheldige Conjuncturer i de senere Aar midlertidig standset.

Den nordlige Deel af Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev). Det danner Amtets 74de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. (Af Byen Over-Kjærstrup høre kun 3 G. i kirkelig Henseende til Sognet, Resten hører til Vilstrup Sogn, hvorimod hele Byen i verdslig Henseende hører til Hoptrup Sogn.) Den sydlige Deel af Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev). Det danner Amtets 81de, 82de og 83de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Hele Sognet hører til Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Kongen har Patronatsretten til Kirken og besætter Præstekaldet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 2800 Rd. Sognet eier et af Degnen Johnsen stiftet Legat paa 2580 Rd., hvoraf den aarlige Rente tilfalder Skole- og Fattigvæsenet.

Kirken, der hører til de ældste Rundbuebygninger i Landet, opført af Kampesteen og Muursteen, tækket med Bly, er bygget i Form af et Kors med et lille Træspiir over Korset, har 7 rundbuede Hvælvinger i Hovedskibet og 1 Hvælving i hver af Korsfløiene; Sacristiet er ligeledes hvælvet. Gammel Dobefont. Ifølge en Indskrift paa en gammel Klokke fra 1403 var Kirken helliget St. Nicolaus. 1350 skjænkede Biskop Berthold af Slesvig Kirken til Domprovsten i Haderslev.

Hoptrup er bleven bekjendt i det første Felttog i den slesvigske Krig 1848 ved en Kamp Natten imellem 6te og 7de Juni mellem danske Jægere og Husarer og omtrent 500 tydske af den baierske Oberst v. d. Tann anførte Friskaremænd, hvilke kom kjørende i den Hensigt at overrumple den danske Avantgarde. Nogle Husarer tilligemed to Officerer bleve tagne tilfange, og Friskarerne bemægtigede sig en Kanon, den eneste, som tabtes fra dansk Side under Felttoget.

D. Atl. meddeler, at der i dette Sogn skal forhen have boet to Kæmper Grim og Vogn, som levede i Uenighed med hinanden, „og vises endnu deres Grave paa Marken ved Præstegaarden."

Hovgaard synes tidligere at have været en Hovedgaard med Rettigheder som saadan. En Ansøgning indgivet til Kong Christian VI. om Stadsfæstelse af dens Privilegier blev imidlertid ikke bevilget.

J. W. Marckmann, Udgiver af historiske og flere Skrifter, født paa Bornholm 1803, var Præst i Hoptrup fra 1850 til sin Død 1861.

Vilstrup Sogn omgivet af Hoptrup, Haderslev Marie, Starup og Halk Sogne samt af Sliv-Sø og en Bugt af Lille-Belt, hvis inderste Deel kaldes Sandvig. Kirken, vestligt i Sognet, $^3/_4$ M. s. o. for Haderslev og $2^1/_4$ M. n. o. for Aabenraa. Arealet, c. 4526 Tdr. Land, er i det Hele fladt, mod Syd bakket med jevnt Affald mod Sliv-Sø og steile Brinker langs Kysten; ud mod Havet findes temmelig betydelige Skove; Jordsmonnet er af fortrinlig muldet og leermuldet Beskaffenhed. Et mindre Vandløb løber i sydlig Retning gjennem et Engdrag til Sliv-Sø; et andet, der falder i Sandvig, danner Østgrændsen. Hovedlandeveien fra Haderslev til Aabenraa passerer Sognets Nordvestspids.

I Sognet: Byerne Nørre-Vilstrup med Kirken lidt syd for Byen og Skole, Sønder-Vilstrup med Præstegaard, Skole, Kjeldstrup, adspredt liggende By, Grødebøl og Hovst; endvidere Gaardene Vilstrupgaard, Lavesgaard, Bodskov, Andersgaard, Vons-

mose, Lund og Kroen Sølyst med Badested. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 12 ¾G., 25 ½G. og 5 ¼G. samt 77 H. med Jord og 11 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 17 H.

Indvaanere: 999. Jordbrug er Hovederhvervet. Skovarbeide og Fiskeri give nogen Fortjeneste.

Sognet hører under Hadersleb Herreds Jurisdiction (Hadersleb), Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Det danner Amtets 73de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. (I geistlig Henseende hører Byen Over-Kjærstrup til dette Sogn paa 3 G. nær, der høre til Hoptrup Sogn, hvortil hele Byen hører i verdslig Henseende.) Kongen har Patronatsretten til Kirken, og besætter Præstekaldet umiddelbart; dettes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2500 Rd.

Kirken, af Muursteen i Korsform, har Hvælvinger samt Taarn med høit Spiir, Orgel og gammel Døbefont. I en Granitsteen i Kirkens Sideveg er indhugget et Vaaben med en Baad og en Aare i, formodentlig den gamle Familie Baads Vaaben.

Ifølge Valdemar II.'s Jordebog 1231 var der i Byerne Vilstrup og Kirstrup („Wilstorp" og „Kyrstorp") noget Kongsgods (nemlig i Wilstorp 1 Mark Guld og i Kyrstorp 6 Mark Sølv). At disse Eiendomme her, som andetsteds, senere bleve adelige, bliver sandsynligt ved de Spor af Borgpladse, der findes ved Sønder-Vilstrup, Bodskov, Vonsmose samt ved en kredsrund Grav med Spor til Kjeldere i Kjærstrup ved 4 af Byens Gaarde, som kaldes „paa Herregaarden." Væbner Esbern Tagesøn skjænkede 1389 sit Gods i Nørre-Vilstrup til Domkapitlet i Hadersleb, til hvem ogsaa Claus Limbek paa Torning 1417 solgte blandt andet Gaarden Vonsmose (Odensmose); fra dette Capitelsgods stammer det Fæstegods, som Kirken og Hospitalet i Hadersleb endnu eier her i Sognet. 3 Gaarde, saakaldte Gelting-Tjenere, ere Fæstegaarde under Hospitalet Goschenhoff i Ekernførde (oprettet af Gosche v. Ahlefeldt til Gelting). Paa Markerne findes mange Gravhøie fra Hedenold.

Efter Rhode har Sognets Navn tidligere været Veibøl-Vilstrup. Samme Forfatter meddeler, at Præstegaarden Aar 1603 afbrændte, og forklarer, hvorledes dette gik til, saaledes: „Præsten Hr. Boysen erindrede Pigerne Tid efter Tid, at bære deres Garn om Aftenen betimeligen ind af Blegen, men hans Formaninger vilde ikke frugte paa Letsindighed hvorover, da de en Aften atter sildig kom ind med Garnet, han af Forbittrelse snappede Garnet og kastede paa Ilden. Huset brændte af, men han blev ogsaa dømt paa egen Bekostning at opbygge det igjen." Poul Zoega var her Præst 1659—88, efter ham Sønnen Mathias Zoega 1688—1749, altsaa i 61 Aar, og dennes Søn igjen efter ham 1749—55. Poul Zoegas Bedstefader var af italiensk adelig Familie, men maatte formedelst en Duel, hvori han skjød sin Modstander, forlade sit Fædreland; Sidstnævntes Søn Mathias Zoega der var Cantor i Slesvig, var den første af denne Familie i Danmark.

Sølyst er et formedelst sin smukke Beliggenhed ved Sandvig med vid Udsigt til Fyen og Als og sine gode Søbade af Haderslevverne meget besøgt Forlystelsessted.

Starup Sogn omgivet af Annexet Grarup, Halk, Vilstrup og Hadersleb Marie Sogne samt af Hadersleb-Fjord. Kirken nordligt i Sognet, ½ M. ø. for Hadersleb. Arealet, c. 3531 Tdr. Land, er bølgeformigt med Affald mod Hadersleb-Fjord; enkelte Skovpletter findes hist og her; Jordsmonnet er i den nordlige Deel langs Fjorden let og sandet, og enkelte Lyngpletter paa Bakkestraaningerne minde endnu om den fordums Hede; i den mellemste og sydlige Deel af Sognet er Jordsmonnet derimod af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Tvende mindre Vandløb falde i Hadersleb-Fjord. Aarøsund-Hadersleb Hovedlandevei passerer Sognet.

I Sognet: Starup Kirke med Præstegaarden eenligt beliggende ved Hadersleb-Fjord, Byerne Brodersbøl, Vandling med Vandlinggaard, Lønt og Lunding med Skole (beliggende paa Marken mellem de 4 Byer) og en Frigaard; Fri- og Salariegaarden Olufskjær (226 Tdr. Land à 320 □ R.) Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaarde, 9 ³/₄G., 16 ½G., 7 ¼G. og 1 mindre Gaard samt 68 H. med Jord og 23 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 4 G. og 36 H.

Indvaanere: 799. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Hadersleb Herreds Jurisdiction (Hadersleb), Hadersleb Østeramtstuedistrict (Hadersleb), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersleb) og Hadersleb Physicatdistrict (Hadersleb). Danner Amtets 72de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter en Gjennemsnitsberegning for Aarene 1853–57 anslaaes til 2700 Rd.

Starup Kirke ligger alene paa et lille fremspringende Næs i Hadersleb-Fjord, hvorfor Sagnet ogsaa beretter, at den skylder sin Anlæggelse paa dette Sted en from Søfarende, der under en Storm var kommen i Havsnød paa Fjorden, men omsider i god Behold naaede Land paa denne Plet. Adjunct J. Helms har i „Fortsatte Meddelelser om gamle Kirkebygninger paa den jydske Halvø" i Ny Kirkehistoriske Samlinger, 2det Bind, S. 316 ff. fremhævet denne Kirkes høie Alde og paapeget, at den for en stor Deel er opført af indenlandsk Kalktuf. Dette gjælder navnlig Choret med sin runde Afslutning og Skibets østlige Deel; „Skibets vestlige Deel, i hvilken Kalktuffen ikke synes at være Hovedmateriale, er temmelig sikkert en senere Forlængelse, der dog tilhører en tidlig Tid, eftersom Klokketaarnet (firkantet med spidst Tag), der igjen senere er opført vestlig for og i Forbindelse med denne Deel, er bygget af store Muursteen i gamle Skifter." Chorrundingen er udsmykket med Blindinger, der omsluttes af Lisener, som bære to smaa Rundbuer over hvert Fag. Chorbuen er rund; Choret, Taarnet og Sacristiet hvælvet; Skibet derimod med fladt Loft. Altertavle og Prædikestol fra Christian IV.'s Tid. Epitaphium af Træ over Præsten Sebastian von Saldern (1671—1748); i Vaabenhuset flere Ligstene, hvoriblandt en med plattydsk Inscription over Jørgen (Moet) med hans tvende Hustruer Dorthe Blomme og Emerentze Powisch af Elerstorp 1590.

I Aaret 1457 meddelte Hertug Adolf VIII. Paul Hennekesen Friheder paa Olufskjær; 1507 gav Hertug Frederik Henrik Madsen Privilegier derpaa, hvilke endnu stadfæstedes 1671 af Kong Christian V.

Vandlinggaard, der ogsaa har nogle Friheder uden at være egentlig Frigaard, blev 1543 adelig; den eiedes 1518 af Hans Reichenbach, 1556—1580 af Jørgen Moet; Danske Atlas nævner endvidere Fru Anne Christine født Hagensen, som døde 1691, Storcantsler Grev Reventlow, Baronesse v. Kielmanseck og Lorenz Hoyer.

Lunding blev privilegeret af Hertug Adolf VIII. († 1459) for Matthis Jensen; fornyet af Dronning Dorothea 1485 for hans Sønner Jes og Iwer Mattsen; 1497 privilegerer Hertug Frederik Nis Mattsen i Lunding.

Grarup Sogn, Annex til Starup Sogn, omgivet af dette Halk og Øsby Sogne samt af Hadersleb-Fjord. Kirken midt i Sognet, 1 M. o. s. o. for Hadersleb. Arealet, c. 1558 Tdr. Land, er bølgeformigt med Affald mod Hadersleb-Fjord, hvori et mindre sydfra kommende Vandløb falder; den lille Grarup-Sø ligger mod Syd; lidt Skov findes spredt i Sognet. Jordsmonnet, der mod Nord ved Fjorden er af lettere, er i Midten og mod Syd af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Aarøsund-Hadersleb Hovedlandevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Grarup med Kirke, Skole og Frigaarden

Grarupgaard, Stenderup og Solkjær med Slukefter Kro, en Deel af Heisager; endvidere Gaarden Skovbygaard med 2 Huse. Ialt i Sognet 5 Heelgaarde, 3 3/4G., 5 1/2G., 2 1/4G. og 1 mindre Gaard samt 16 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 2 G. og 8 H. Byens Heisagers Gaarde og Huse, resp. 21 og 39, hvoraf omtrent Halvparten til Grarup Sogn, ere alle paa den foreliggende Fortegnelse talte til Halk Sogn.

Indvaanere: 505. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under de samme Administrativ-Inddelinger som Hovedsognet. Det danner Amtets 71de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict, til hvilket dog den Deel af Heisager, der hører her til Sognet, ikke regnes, medens det danner baade Sognefogeddistrict og Skoledistrict med Halk Sogn.

Kirken, der oprindelig er bygget af Kampesteen, har Taarnet i den østlige Ende; dette er firkantet med spidst opløbende Tag. Choret og Sacristiet er hvælvet, hvorimod Kirkens Skib har fladt Loft. Ingen Altertavle, men paa Alteret et Jerncrucifix.

Grarupgaards Friheder ere samme første Gang meddeelte 1493 i Forening med Vestergaard og Sparlund i Øsby Sogn.

Halk Sogn omgivet af Øsby, Grarup, Starup og Vilstrup Sogne samt mod Øst og Syd af Lille-Belt. Kirken midt i Sognet, 1 1/4 M. s. o. for Hadersley. Arealet, c. 4831 Tdr. Land, er bølgeformigt med Affald mod Øst og Syd. Sognets østligste Pynt hedder Halk-Hoved. I den sydlige Deel danner Lille-Belt en Bugt Sandvig, hvor et lidet Nor skjærer sig ind ved Søkrog. Den lille Grarup-Sø har sit Afløb gjennem Sognet til den c. 400 Tdr. Land store Bankjel-Dam, der ved en ikke bred Landstrimmel er adskilt fra Lille-Belt; et andet mindre Vandløb falder i det ovenfor omtalte Nor. Noget Skov findes hist og her, især øst for Halk By og paa Grændsen af Vilstrup Sogn. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed.

I Sognet: Byerne Halk med Kirke, Præstegaard og Skole, Heisager (omtrent Halvdelen, see foran Grarup Sogn) med Skole og Kro, Sod med en større Gaard (153 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Ultang med Vind- og Vandmølle, Lilholt 1 G. og 1 H., Frigaardene Beierholm, Langmose og Medsted, hvilken sidste bestaaer af 1 Gaard og 9 Huse i den østlige Udkant af Byen Halk, og endelig Gaardene Bodum, Gammelgaard og Bukholm. Ialt i Sognet (heri dog hele Heisager, see ovenfor Linie 5—8) Præstegaarden, 1 større Gaard, 3 Heelgaarde, 13 3/4G., 25 1/2G., 13 1/4G. og 1 mindre Gaard samt 77 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 21 H.

Indvaanere: 1000. Foruden Jordbrug, der er Hovederhvervet, drives noget Fiskeri i Lille-Belt og i Bankjel-Dam. Haveculturen er temmelig udviklet, og ved næsten hvert Sted findes en vel vedligeholdt Blomster- og Frugthave; den indavlede Frugt, især Æbler og Blommer, forhandles, rigtignok mindre godt behandlet, til Vesteregnen. Biavlen er ikke ubetydelig; Vox og Honning afsættes til Hadersley.

Sognet hører under Hadersley Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramtets Hunsfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets

69de og 70de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict, hvortil hele Byen Heisager hører. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 1800 Rd.

Kirken, ved hvilken findes to ældgamle Egetræer, viser ved et Stykke af en Kampesteens Muur, som findes mellem dens Muurværk, at den har en høi Alder; Taarn mod Øst; blytækt; de to midterste Hvælvinger tilligemed Hvælvingen i en Sidefløi ere af rundbuet Form, de øvrige, der synes senere tilføiede, spidsbuede. Altertavlen, af Træskjærerarbeide, er af ringe Værd; et ældre Alterskab tilbyder større Interesse. Gammelt Orgel. Over det Stolestade, der tilhører Beierholm, findes befæstet et Par Sporer og en Kaarde, som tidligere skal have tilhørt en forhenværende Eier af Gaarden af adelig Byrd. Paa Kirken findes Uhr.

I dette Sogn var i ældre Tid en Gaard kaldet Upperker, som 1395 var pantsat af Jakob Iversen Væbner til Nicolaus Røuer og 1423 blev skjenket af dennes Sønner Peter og Hans Røuer til Capitlet i Hadersleb. Frigaarden Beierholm fik ifølge Danske Atlas sine Privilegier ved Skjøde af 1392, et dito af 1453, et dito af Biskop Stangenberg og Conventsbrødrene 1457, en Concession af Kong Hans 1504, en dito af Hertug Frederik 1516 og et Benaadelsesbrev af Kong Frederik III. 1663. Af ældre Eiere nævner Danske Atlas Jesse Iversen 1403, Anders Jensen Tangebierth 1413, Biskop Henrik Stangenberg, som ved ovennævnte Skjøde solgte den til Ivan Matsen og hans Sødskende. Senere nævnes Hans Voet, som blev adlet af Kong Frederik I., og dennes mandlige Efterkommere i 4 Led. Langmose har sine Friheder ifølge Diplom af Kong Erik af Pommern 1400, et Benaadelsesbrev af Christian III. dat. Hadersleb 1530 og dets Confirmation af Kong Frederik III. dat. Kjøbenhavn 21de Novbr. 1663. Ved 1660 eiede Severin von Ytzen Gaarden. Medsted har ogsaa sine første Privilegier af Erik af Pommern, dat. Flensborg 1416. Jep Iversen Staverskou solgte 1422 Gaarden til Hadersleb Capitel.

Paa Gaarden Lilholt fødtes den 30te Marts 1794 Nis Lorensen Lilholt, det danske Sprogs og den danske Sags nidkjære Forkjæmper, og paa denne sin Fædrenegaard, af hvilken han i en lang Aarrække var Eier, døde han ogsaa den 14de Marts 1860.

Øsby Sogn, det østligste paa Haderslevnæs, er mod Nord omgivet af Hadersleb-Fjord, hvor ved Byen Stevelt eller Stegholt er en god Ankerplads, og hvor Skibe, der skulle til og fra Hadersleb viseres; mod Øst grændser Sognet til Lille-Belt med Aarøsund og mod Syd og Vest til Bankjel-Dam, Halk og Grarup Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $1^1/_4$ M. ø. for Hadersleb. Arealet, c. 7723 Tdr. Land, er næsten overalt fladt, med nogle Smaaskove spredte i Sognet; Jordsmonnet er i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Hovedlandeveien fra Aarøsund til Hadersleb passerer Sognet. Øen Aarø (Ørø) og de ubeboede Holme Aarø-Kalv og Linderum høre til Sognet.

I Sognet: Byerne Øsby med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattigarbeidshuus, Raade, Flovt, Hyrup, Hastrup med Skole og Kro, Sverdrup med et Huus Snav mod Nord ved Fjorden, hvorfra Færge til Vonsbæk, Kvistrup med Skole, Stevelt (Stegholt) med Toldcontrolleurbolig, Tamdrup og Aarø By med Skole (6 G. og 25 H.); endvidere Aarøsund Færgegaard med Overfart til Assens (2 M.), Gjæstgiversted, Post- og Befordringsexpedition, Færgehusene, 14 adspredt liggende Huse, de 2 Frigaarde Sparlund og Vestergaard, Gd. Pilgaard, Nautrup, Hyrupdal, Lundgaard, en ny hollandsk Veirmølle og et Teglbrænderi (begge opførte 1860) paa Sverdrup Mark, samt de mindre Steder Hellighøi, Brendbjerg og Børløse. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 27 $^3/_4$G.,

44 ½G., 12 ¼G. og 2 mindre Gaarde samt 136 H. med Jord og 73 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 5 G. og 30 H.

Indvaanere: 2018. Jordbrug er Hovederhvervet; Fiskeriet er ubetydeligt, Søfart giver derimod endeel Erhverv. Fra Øen Aarø afsættes mange Tørv. Haveculturen er i Opkomst.

Sognet hører under Haderslev Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Det danner Amtets 66de, 67de og 68de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. I kirkelig Henseende hører 1 Gaard i Byen Stenderup, i Grarup Sogn, hertil Sognet. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 3100 Rd.

Kirken, deels af Kampesteen, deels af Muursteen, blytækt, er sikkert meget gammel, om end dens Alder ikke naaer til 997, hvilket Tal ifølge den foreliggende Beretning findes paa Høikirkens søndre Side. Den har Taarn, hvorfra en skjøn Udsigt, Orgel siden 1828, Hvælvinger samt Taarnuhr. Epitaphium over Simon Bertelsen, fri Besidder paa Sparelund, død 1727, og hans Hustru, død samme Aar. Altertavlen, forestillende Christus bedende i Gethsemane og de 3 sovende Disciple, er malet 1826 og har ikke ringe Konstværd.

Vestergaard, Sparlund og Grarupgaard i Grarup Sogn have oprindelig været forenede og derfor i Fællesskab privilegerede, første Gang i Aaret 1493 og sidste Gang af Christian IV. i Aaret 1636.

Vonsbæk Sogn omgivet af Aastrup og Fjelstrup Sogne samt af Lille-Belt og Haderslev-Fjord. Kirken sydvestligt i Sognet, 1 M. o. n. o. for Haderslev og 3¼ M. s. o. for Kolding. Arealet, c. 2757 Tdr. Land, er jevnt skraanende fra Aastrup-Banke mod Lille-Belt og Fjorden, ved hvilken sidste findes nogle 20—30 Fod høie Brinker; ikke ubetydelige Skove findes mod Vest og Syd. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed, dog noget let ved Ørby og Ørby-Hage. Et mindre Vandløb falder i Fjorden. Paa Grændsen af Fjelstrup Sogn danner Lille-Belt den lille Avne-Vig, hvori den ubetydelige Holm Avnø; det Hjørne, som derved dannes, kaldes Jørl-Hage, medens den Landtunge, som skyder ud mellem Haderslev-Fjord og Beltet, kaldes Ørby-Hage.

I Sognet: Vonsbæk Kirke med Præstegaarden Kaspergaard eenligt beliggende tæt ved Haderslev-Fjord, Byerne Vonsbæk, Bæk med Skole, Ørby med Ørby-Hage, Feldum; de 3 Frigaarde Gymose, Hundevad og Kragelund, Gdne Vonnetgaard og Vildfang, samt de mindre Steder Lukled, Teglgaard, Alminde, Frilund og Vesterkjær. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 12 ¾G., 11 ½G. og 8 ¼G. samt 44 H. med Jord og 15 H. uden Jord. (Disse Angivelser ere, som foran anført, fra 1859; i 1861 angives 32 G., 48 H. med Jord og 34 H. uden Jord). Udenfor Byerne ere beliggende 5 G. og 8 H.

Indvaanere: 713. Jordbrug er Hovederhvervet, men Søfart og Fiskeri ikke ubetydelig; 2 Skonnerter og 9 Jagter ere hjemmehørende her i Sognet, og fra flere Udskibningssteder i Fjorden udskibes Kornvarer og Brænde. Frugtavlen er betydelig; ifølge en foreliggende Beretning har hver Gaard en Frugthave, der ofte er betydelig og sjeldent mindre end 4 à 6 Skpr. Land, hvoraf ofte haves en aarlig Indtægt af 100 til 150 Rd. efter Aarets Beskaffenhed, hvilket ikke lidet bidrager til den

jevne Velstand, som findes i Sognet baade blandt Gaard- og Huusmænd. I de for Landmanden uheldige Aar 1818—26 indbragte „Abildgaarden" dog for mangen Mand Skatterne, hvorfor Andre paa mange Steder maatte gaae fra Huus og Gaard. Den indavlede Frugt affættes, mindre godt behandlet, til Vesteregnen.

Sognet hører under Hadersley Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 80de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. (Gaardene Gymose, Vildfang og en Gaard i Feldum høre i kirkelig Henseende under Aastrup Sogn, forøvrigt her under Sognet.) Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 7 Aars Middeltal anslaaes til 1600 Rd. Sognet eier et Legat paa 1600 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende.

Kirken, tidligere helliget St. Andreas, har Taarn, er blytækt paa Skib og Chor; hvælvet i Sacristiet og under Taarnet, men forøvrigt med fladt Loft; Skibet opført af Kampesteen, forøvrigt er Muursteen herskende i Bygningen. Døbefont af Granit. I Choret under Gulvet er en Begravelse med 11 Kister.

Præstegaarden hedder, som foranført, Kaspergaard, hvilket i Danske Atlas antages at være udledet af Korsbrødregaard. Pastor A. N. v. Brinken til Vonsbæk har i „Schlesvig-Holsteinische Vaterlandskunde" II. S. 174—75 i Artiklen „Caspergaard, ein bleibender Zeuge ehemaliger Adelshumanität" forbundet Præstegaardens Navn med den adelige Families af samme Navn, idet han antager, at denne har skjænket Gaarden til Præsterne i Vonsbæk. I Jensens Kirkelige Statistik I. S. 177 anføres, at Claus Jensen, den fjerde lutherske Præst i Vonsbæk, Aar 1622 erholdt „Casbergaard" med sin Kone Sophie, samt at han derefter antog Navn af Gaarden. Begge disse Meddelelser ere urigtige, thi et Thingsvidne af 1550 nævner „en god prestewoning to Kasbergaarde" som noget allerede dengang Gammelt. Fra Reformationen indtil 1659 var Præsteembedet gjennem 4 Led i samme Familie. Den sidste af disse 4 Præster, Claus Jensen, efterlod Kaldet til sin Svigersøn Christoffer Schrøder, der atter fulgtes af Sønnen Claus Schrøder, † 1716. Claus Jensens Søn Jacob Jensen blev Præst i Starup ved at gifte den derværende Præst Peter Baltzersens Enke. Han antog Navnet Casbergaard efter sit Fødested, † 1693. Claus Jacobsen Caspergaard til Todbøl, Justitsraad og Amtsforvalter i Thisted, en Søn af Jacob Caspergaard, blev adlet 20de Decbr. 1748; med hans Søn Hofjunker Claus Caspergaard uddøde Slægten 1769. Foruden i Danske Atlas deriveres saavel i Jensens Statistik S. 177 som i Adelslexicon I. S. 100 Kaspergaard af Korsbrødregaard; noget Bevis for Rigtigheden heraf er dog endnu ikke fremkommet.

Sognebyens Navn var egentlig Odensbæk (1413 nævnes „ecclesia Odensbek"), hvilket man udleder af Odin.

Gyemoos, Hundevad og Kragelund ere privilegerede i Fællesskab ved et Benaadningsbrev af Frederik I., dateret Gottorp 1507; senere har Kong Frederik III. for Kragelunds Vedkommende meddeelt et Benaadningsbrev, dateret Kjøbenhavn d. 22de Decbr. 1663.

Aastrup Sogn omgivet af Gammelhadersley, Bjerning, Fjelstrup og Vonsbæk Sogne samt af Hadersley-Fjord. Kirken midt i Sognet, ½ M. o. n. o. for Hadersley. Arealet, c. 3112 Tdr. Land, er i den nordlige Deel høitliggende og meget bakket (Aastrup-Banke, 234 Fod, med særdeles smuk Udsigt) med stærkt Affald mod Syd, hvor det er fladt langs Fjorden; de til det 1ste Hadersleyske Skovdistrict hørende Statsskove Ladegaards Østerskov 331 Tdr. Land og Nygaard-Skov 129¼ Td. Land à 260 □ R. ere tildeels beliggende her; desforuden findes her flere mindre private Skove. Jordsmonnet er af god muldet Beskaffenhed, dog enkelte Steder noget let.

I Sognet: Byerne Over- og Neder-Aastrup, midt imellem hvilke Kirken, Præstegaarden og den større Gaard Aastrupgaard; (224 Tdr. Land à 320 □ Roder) ere beliggende, Skole i Over-Aastrup; endvidere hører til Sognet 19 af det nedlagte Domainegods Ladegaards bebyggede Parceller, hvoriblandt Ladegaard og Stendetgaard; eenligt beliggende ere Nygaard (Domaine, forhenværende Overførsterbolig), Fjordholm og Bygebjerg med Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 8 3/4G., 5 1/2G., 7 1/4G. og 6 mindre Gaarde samt 52 H. med Jord og 35 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og 27 H.

Indvaanere: 780. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbeide, Fiskeri i Fjorden og ved Dagleie i Hadersley, navnlig i den senere Tid ved Opmudringen af Fjorden, finde endeel Huusmænd Erhverv. Haveculturen er i Opkomst.

Sognet hører under Hadersley Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 79de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. I kirkelig Henseende hører Gaardene Gymose, Vildfang og en Gaard i Feldum hertil Sognet, men forøvrigt under Vonsbæk Sogn. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken er bygget af Kampesteen, oprindelig rundbuet, med bredt Taarn. Ualmindelig smukt Kassetloft; i Midten ligger en Bjælke efter Længden af Kirken, til begge Sider af denne er Loftet inddeelt i riigt udstaarne quadratiske Fyldinger. Paa Bjælken staaer følgende Indskrift: „Anno 1675 d. 5. May. Herr. Mag. Christoffer Krahe, Probst, hafver ladet dette Loft oprette paa Kirkens Bekostning der Herr Jørren Laussen var Sognepræst och Gotfred Kelsen i Gymos var Kirkeværger." Loftet strakte sig imidlertid kun over en Deel af Kirken, men blev derfor ved Kirkevisitatoriets Forsorg for nogle Aar siden fortsat over den øvrige Deel. Prædikestolen fra 1621, Altaret fra 1638. Kirken antages at have været helliget St. Jørgen; 1406 nævnes dog „Capella St. Petri in Ostorp." 1789 blev Kirken udvidet med en Tilbygning i Anledning af, at Sognets Folkemængde meget var tiltaget ved Ladegaardens Udparcellering.

Af Hadersley Ladegaard, som blev nedlagt 1781 og udparcelleret, hedder Hovedparcellen Stendetgaard efter den 1580 endnu existerende By Stendewith, hvoraf Ladegaarden var dannet. Paa en Engplet kaldet Helligmai var endnu i forrige Aarhundrede en meget besøgt Sundhedsbrønd eller hellig Kilde.

I Aastrup Sogn var Jørgen Monrad (et Navn han optog efter sin Svigerfader David Monrad, Præst til Kjettinge paa Als, heed tidligere Jørgensen) Præst fra 1659 til 1674, Sønnen Johannes Monrad fra 1674 til 1725, og dennes Søn Jørgen Monrad fra 1725 til 1762. Johannes Monrads Formaningsskrivelse til sine Sønner af 2den Mai 1705, hvilken er aftrykt hos Rhode S. 275—80, er ikke alene et Vidnesbyrd om denne Mands smukke Tænkemaade og udstrakte Lærdom, men ogsaa et interessant Actstykke til Bedømmelse af de sociale Forhold paa den Tid.

Gaarden Nygaard har herskabelige Bygninger og er særdeles smukt beliggende i en stor Park, der gaaer ned mod Fjorden. Aastrupgaard har en grundmuret Hovedbygning i 2 Etager.

Moltrup Sogn omgivet af Annexet Bjerning, hvoraf endeel ligger i Tyrstrup Herred, samt af Gammelhadersley, Hammelev, Magstrup, Hjerndrup og Tyrstrup Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 1/2 M. n. v. for Hadersley og 3 M. s. v. for Kolding. Arealet, c. 3893 Tdr. Land, er høitliggende og noget bakket med endeel Skov mod Vest og Nord, deriblandt Skoven Kreisel, hvoraf 75 Tdr. Land hører til

Præstegaarden; Jordsmonnet er i det Hele taget af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed

I Sognet: Byerne Moltrup med Kirke, Præstegaard og Skole, Rovstrup og Bramdrup; enkeltliggende Gaarde og mindre Steder ere Povlsgaard, Nørregaard, Skovlundgaard, Bramhale, Vestergaard, Vollinggaard, Skjelhuus og Rudevad. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 10 $^3/_4$G., 12 $^1/_2$G. og 7 $^1/_4$ G. samt 37 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 16 H.

Indvaanere: 564. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbeide haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Hadersley Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 76de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2600 Rd. Sognet eier et Legat paa 270 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende; endvidere eier Fattigvæsenet tvende Legater tilsammen 213 Rd.

Kirken (forhen „Capella St. Crisogoni in Moltorp" 1406) er ikke stor og har kun et lidet Taarn, men sees dog formedelst sin høie Beliggenhed i en vid Omkreds, navnlig mod Syd. Den egentlige Kirkebygning er af Kampesteen, Taarnet af Muursteen. I Kirken er fladt Loft.

Landsbyen Bramdrup nævnes i Valdemar II.'s Jordebog 1231 („Bramthorp"), hvori der var 2 Mark Guld Kongsgods. I Præstens Skov kaldet Kreisel har efter Danske Atlas „boet en Adelsmand, af hvis Bolig endnu findes Rudera med Volde og Grave om." Sagnet herom existerer endnu, men Rudera vises ikke en Høi, der har været omflydt med Vand, angives som Stedet.

Gram Herred

strækker sig fra Nørre-Jyllands Grændse til Aabenraa Amt, og berører med en Spids mod Sydost Lille-Belt og Gjenner-Fjord; det er forøvrigt omgivet mod Øst af Tyrstrup og Hadersley Herreder og mod Vest af Frøs og Nørre-Rangstrup Herreder. Til Herredet hører den lille Ø Kalvø i Gjenner-Fjord. Herredets Fladeindhold er c. $7^1/_{10}$ □ M. Det omfatter Sognene Oxevad, Jels, Sommersted, Jegerup, Hammelev, Vedsted, Magstrup og Skrydstrup samt Dele af Sognene Nustrup, Gammelhadersley, Hoptrup, Steppinge, Ødis og Bevtoft og endelig 2 mindre Dele af Gram Sogn. Jorderne ere sandede, dog tildeels blandede med Leer og paa enkelte Steder temmelig muldrige. Noget Skov, hvoraf endeel Statsskov, findes i Herredet, især i den nordlige og østlige Deel; i den vestlige Deel mærkes de kongelige Studsbøl og Bevtoft Plantager. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 11,761. Herredets ordinaire Plovtal er $130^4/_5$ og extra-

ordinaire Plovtal 159$^{1}/_{6}$. Skattearealet er 31,828 Tdr. 222 Roder med en Taxationsværdi af 2,136,115 Rd. I 1859 havde Herredet 14 Landbrug større end en Heelgaard, 7 Præstegaarde, 76 Heelgaarde, 108 $^{3}/_{4}$ G., 258 $^{1}/_{2}$ G., 115 $^{1}/_{4}$ G. og 12 endnu mindre Gaarde samt 783 Huse med Jord og 316 Huse uden Jord.

Oxevad Sogn omgivet af Annexet Jels, Sommersted, Jegerup, Nustrup og Øster-Lindet Sogne. Kirken sydlig i Sognet, 2 M. n. v. for Hadersley og 3 M. s. v. for Kolding. Arealet, c. 5701 Tdr. Land, er fladt med den betydelige Oxevad-Hede i den sydvestlige Deel; af den kongelige Studsbøl-Plantage 689 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Hadersleyske Skovriderdistrict) ligger omtrent Halvdelen her i Sognet, Resten i Jels Sogn. Jordsmonnet, der mod Nord ved Byen Ørsted er deels muldet med Leerunderlag, deels kold opdyrket Hedejord, er i den øvrige Deel af Sognet af sandmuldet og skarpsandet Beskaffenhed. Gram- eller Nørre-Aa bugter sig gjennem Sognet og danner paa en Strækning Sydgrændsen; langs denne Aa findes ret gode Enge. Den saakaldte Oxevei fører gjennem Sognet, ligeledes en Landevei fra Hadersley over Foldingbro.

I Sognet: Byerne Oxevad med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Farveri og Møllebу med Kro (med Brændeviinsbrænderi) og Tovskov Vind- og Vandmølle, Ørsted med Skole, og Studsbøl med Skole, Kro og Skovfogedbolig. Enkeltliggende Steder ere Søgaarde, Fuglsang, Præstelund, Sophienhøi og Kalhavegaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 7 $^{3}/_{4}$G., 17 $^{1}/_{2}$G., 12 $^{1}/_{4}$G. og 2 mindre Gaarde samt 78 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 12 G. og 46 H.

Indvaanere: 814. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Hnusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 92de og 93de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2418 Rd.

Kirken, der er opført af Kampesteen og tækket med Bly, har spidsbuede Hvælvinger i Choret og under Taarnet. I Aaret 1802 slog Lynilden ned og afbrændte tildeels Taarnet; ved Gjenopbyggelsen blev det 15 Alen lavere og erholdt sit nuværende korte Spiir.

Oxevad menes at have Navn efter et Vadested i den i sin Tid store Fovsaa (Fobisbæk), der her faaer Navn af Gram- eller Nørre-Aa, gjennem hvilket Oxeveien fra Jylland (over Skodborg, Jels, Vedsted til Rødekro) i ældre Tid førte.

Ved Studsbøl staaer i et Steengjærde en Steen med indhugne Skrifttegn.

Paa Oxevad Hede holdtes 1792 en Øvelsesleir.

Jels (Gstb. K. Jarls) **Sogn**, Annex til Oxevad Sogn, omgivet af dette, Steppinge, Ødis, Vamdrup, Skodborg, Skrave, Rødding og Øster-Lindet Sogne. Kirken sydøstligt i Sognet, 3 M. n. v. for Hadersley og 3 M. s. v. for Kolding. Arealet, c. 7922 Tdr. Land, er høitliggende og noget bakket i den nordlige og østlige, men fladt i den vestlige Deel; Farris-Skov, Vester-Skov og Barsbøl-Skov, der

ligge mod Nord, ere betydelige Rester af den store Farris-Skov; mod Sydøst ligger en Deel af den kongelige Studsbøl Plantage (Resten i Oxevad Sogn, hvor den nærmere er omtalt). Jordsmonnet, der i den nordlige Deel er muldet med Leerunderlag, men kold, er i den sydlige og vestlige Deel af sandet og sandmuldet Beskaffenhed. Paa Grændsen af Vamdrup Sogn ligger den store Bastrup-Mose; her udspringer en lille Aa, der gjennemløber de tre smaae, men smukt med Skov omkrandsede Jels Søer Over-, Midt- og Neder-Sø, hvorpaa den fortsætter sit Løb mod Syd, i Øster-Lindet Sogn falder i Gram- eller Nørre-Aa.

I Sognet: Byerne Jels med Kirke, Skole og Kro, og Grønnebæk med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Jelsgaard, Troldkjærhuse, Dybdallund, Dalgaarde, Englandhuse, Store-Barsbøl, Klovtoft, Agentoft (med Dampbrænderi), Mariegaard, Haraldsholm, Johanneshvile, Farrislund, Kobbellund, Hjortholt, Lille-Barsbøl, Bøisnap, Ravngaard, Ravnbjerg, Hennekesdam og Seipesgaard. Ialt i Sognet 7 Heelgaarde, 1 $^3/_4$G., 6 $^1/_2$G., 27 $^1/_4$G. og 9 mindre Gaarde samt 89 H. med Jord og 52 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 22 G. og 107 H.

Indvaanere: 1280. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbeide haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 94de og 95de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Sognet eier et af Skolelærer Johnsen i Jels stiftet Legat paa 400 Rd., hvis aarlige Rente uddeles til flittige og værdige Skolebørn.

Kirken er en paa samme Sted, hvor den gamle formedelst Brøstfældighed nedrevne Kirke stod, nypopført Bygning (indviet af Kong Frederik VII. den 13de November 1854). Den er bygget af røde Muursteen med Fundament af Kampestenene fra den gamle Kirke; den har et høit slankt Taarn med Spiir og er tækket med Skifer; indvendigt Bjælkeloft, Pulpitur og Orgel, gammel Granit-Døbefont; Alteret er placeret i en høi Nische, og Altertavlen er en Gibsafstøbning af Thorvaldsens Nadverens Indstiftelse. Prædikestolen er anbragt over Alteret og giver derved Altertavlen et trykket Udseende. De paa den gamle Kirke i Kampesteen indhuggede mystiske Figurer, en Løve, en Fod og en Haand, ere uforandrede indsatte i den nye Kirkes Muur.

Jels nævnes i Valdemar II.'s Jordebog Jarlsæ (ɔ: Jarlsei, Jarlens Ø). Efter Sagnet har i Jels Sø ligget en Borg, hvoraf endnu skulde være Spor (i Danske Atlas VII. S. 157 fortælles der, at der i Jels Sø har ligget det prægtige Herresæde Voldsted, hvoraf der endnu saaes Broen derfra over til Barsbøl). I Aaret 1403 bevidner Hertug Gerhard, at være Henneke Lembek 200 Mark lybsk skyldig, disse skulde han forbygge paa Gaarden i Jørlitze („an deme houe to Jørlitze"), og denne Sum samt endnu 100 Mark skulde tilbagetales, naar Gram-Herred indløstes fra Henneke Lembek.

Sommersted Sogn omgivet af Steppinge, Magstrup, Jegerup, Oxevad og Jels Sogne. Kirken midt i Sognet, 1$^3/_4$ M. n. v. for Hadersley og 2$^3/_4$ M. s. v. for Kolding. Arealet, c. 5904 Tdr. Land, er noget bakket med endeel Skov i den østlige Deel, hvoraf Statsskoven Reffsøv-Skov er 250 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haderslevske Skovriderdistrict), og fladt i den vestlige Deel; Jordsmonnet er af muldet

Beskaffenhed, mod Øst og Nord med Leer- og mod Vest med Sandunderlag. Fovsaaen gjennemløber Sognet.

I Sognet: Byerne Sommersted med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Kastvraa og Lert med Skole; Avlsgaardene Refsøvgaard (542 Tdr. Land à 320 □ R.), Slavgaard (103 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Øvre-Lert med Skole, Lundsgaard, Braatterup, Badskjærled, Skovhuus, Blaagaard, Skovgaard, Kjærgaard, Harkenhuus, den forhenværende Skovridergaard Holbæk; endeel af disse ere Parceller af det nedlagte Domainegods Refsøv. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 2 Heelgaarde, 8 ¾G., 27 ½G. og 12 ¼G. samt 65 H. med Jord og 28 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 19 G. og 53 H.

Indvaanere: 986. Jordbrug er Hovederhvervet. Enkelte Piger kniple.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 97de og 98de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Sognet eier det Gydesenske Legat, stort 160 Rd., hvoraf den aarlige Rente uddeles af Præsten til to værdige Trængende. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2000 Rd.

Kirken er en i Aaret 1858 paa samme Sted, hvor den gamle formedelst Brøstfældighed nedrevne, oprindelig rundbuede Kirke stod, efter Tegning af Winstrup nyopført Bygning (indviet den 4de August 1858); den er bygget af røde Muursteen med Belter af tilhugne Kampesteen fra den gamle Kirke; i det egentlige Skib er Muren op til Vinduerne alene af hugne Kampesteen; den har Taarn, forneden firkantet, i sin øverste Deel ottekantet med smaa Gavle og afsluttet med en Kuppel over, der ender i en Spids med et Jernkors, Hvælvinger i Choret og under Taarnet, Altertavle af Roed; eiendommeligt er Loftet, som er af Træ løbende spidst op i Midten som et Tag, baaret af 4 halvcirkelformige Træbuer. Kirken er forsynet med et Varmeapparat, men har intet Orgel.

Sommersted nævnes i Knytlinga-Saga Cap. 111; det var hertil, at Hertug Henrik Løve trængte frem med sine Sachserskarer, da han i Slutningen af Aaret 1156 kom Svend Grathe til Hjelp med hans to Medkonger. Andreas Wøldike, Bisskop i Viborg (f. 1687, † 1770), Georg Wøldike, Rector ved Frederiksborg Skole, lærd Orientalist (f. 1699, † 1730), og den lærde Prof. theol. Marcus Wøldike (f. 1699, † 1750) ere fødte i Sommersted, hvor deres Fader Peter Wøldike var Præst og holdt en latinsk Skole, som fortsattes af hans tredie Søn Peter Wøldike, der fulgte ham i Kaldet.

Paa Logumhøi skal efter Sagnet Smaakongerne i Oldtiden have holdt Møder.

I dette Sogn paa Byen Leerts Grund, hvor Voldpladsen endnu sees, har ligget Herregaarden Tovskov; 1374 kaldes den et Slot. Gaarden tilhørte 1391 Albert Andersen (Eberstein), hans Søn Andreas Albertsen før 1406, dennes Svigersøn Jon Lille, Ridder, 1406—1424; Anders Jonsen, Væbner, 1441—1474; derpaa Joachim og Johan Reventlow og sidstnævntes Svigersøn Henrik Ranzau Ottesen, hvis Søn Melchior afstod Gaarden 1583 til Kongen i Bytte for Solvig; en By Slevad, hvis Beboere efter Sagnet uddøde ved Pest (Navnet findes endnu i Slevad Bro), og Fuglsang By, som afbrændte 1678.

I Sognet skal ogsaa fordum have ligget Herregaarden Torsholt, om hvilken der fortælles i D. Atl., at dens sidste Frue trodsede Gud med sin Rigdom, men døde tilsidst i den usleste Tilstand paa en Bondes Møgdynge; Gaarden Refsøv (tidligere undertiden skrevet Refshøi) var i det 15de og 16de Aarhundrede i Emmiksenernes Eie. Otto Emmiksen 1488 og endnu 1523, dennes Søn Morits (1561), hvis Søn Otto († 1579) solgte Refsøv 1572 til Kongen, som atter solgte det 1573

til Hertug Hans den Ældre; efter dennes Død 1580 var den en Forpagtergaard indtil dens Udparcellering og Salg 1777.

Magstrup eller **Maugstrup Sogn** omgivet af Annexet Jegerup, Sommersted, Steppinge, Hjerndrup, Moltrup og Hammelev Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, 1½ M. n. v. for Haderslev og 3¼ M. s. v. for Kolding. Arealet, c. 3840 Tdr. Land, er temmelig fladt; Jordsmonnet er mod Øst af let leermuldet og mod Vest af sandmuldet Beskaffenhed. Sognet er kun sparsomt forsynet med Enge og Moser.

I Sognet: Byerne Magstrup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Ringtved og ⅓ af Byen Simersted. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 11 ¾G., 18 ½G. og 12 ¼ G. samt 45 H. med Jord og 16 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og 24 H.

Indvaanere: 647. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Danner Amtets 99de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Med Hensyn til Kirke- og Skolevæsen hører hele Byen Simersted under Magstrup Sogn. Fattigvæsenet eier et Legat paa 100 Rd., hvoraf Renten uddeles til trængende Enker. Præstekaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Middeltal anslaaes til 2500 Rd. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen.

Kirken er en ældgammel Bygning opført af Kampesteen og Muursteen, med et spidst Taarn og Hvælvinger under dette samt i Choret og Sacristiet. Paa Altertavlen findes Aarstallet 1610.

Magstrup (Maugstrup) Sogns Navn skreves oprindelig „Martorp" og „Marrtorp." Byen blev 1811 hjemsøgt af en Ildebrand, der næsten ødelagde alle Gaarde og Huse. Hertug Hans byggede, som fortælles, i Magstrup et Jagtslot, hvis Grund han senere, da det var forfaldet, skjænkede til Præsten, som her byggede Præstegaarden. Paa Stævnhøi vest for Byen holdtes i ældre Tider Thing, og ved Simersted skal have ligget en Herregaard Thyresholm.

Den lærde Petrus Wandalinus eller Wandal var født i Magstrup 1602 og var der Præst fra 1627 til 1659. Han skjænkede et Bibliothek med græske og andre Haandskrifter til Kirken, men af dette findes nu ikke Spor. Rhode meddeler, at af kongelig Naade maatte hver Kirke i Provstiet give 1 Rd. aarlig, saalænge Wandal levede, til Bestridelse af hans Bøgers Trykning. Paa en Holm ved Præstegaarden byggede han sig et Huus 4 Loft høit; i den første Etage sov han, i den anden var hans Bibliothek, i den tredie hans Naturaliecabinet og i den fjerde et astronomisk Observatorium.

Jegerup Sogn, Annex til Magstrup Sogn, omgivet af dette samt Hammelev, Skrydstrup, Nustrup, Oxvad og Sommersted Sogne. Kirken, midt i Sognet, 1¾ M. v. n. v. for Haderslev og 4½ M. o. s. o. for Ribe. Arealet, c. 4871 Tdr. Land, er høitliggende og i den østlige Deel bakket; de enkelte tilbageblevne Hedepletter opdyrkes mere og mere; Jordsmonnet er af let sandet og mod Øst af sandmuldet Beskaffenhed. Sognet er rigeligt forsynet med Moser, hvorimod det har Mangel paa gode Enge. Gram- eller Nørre-Aa danner paa en Strækning Nordvestgrændsen; et mindre Vandløb, der senere falder i Stevningdam, løber i en dyb Slugt gjennem Sognets østlige Deel. Haderslev-Ribe Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Jegerup med Kirke og Skole, Kjærstrup

og Billund; Voiensgaard, 181 Skattetønder; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Selkjærgaarde, 2 G. og 2 H., Voienslund, Lille-Voiens, Povlsbjerg og Fyrskov. Ialt i Sognet 1 større Gaard, 12 Heelgaarde, 6 ¾ G., 10 ½ G. og 3 ¼ G. samt 48 H. med Jord og 14 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 45 H.

Indvaanere: 640. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel Tørv afsættes til Hadersley.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley), Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Danner Amtets 100de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict.

Kirken, der er bygget af Kampesteen og Muursteen, tildeels tækket med Bly, har Taarn og Hvælvinger under dette. Altertavlen har tidligere staaet i Øsby Kirke. Aarstallet 1614 findes paa den.

Sognets Navn skreves tidligere „Egtorp", „Eydorp", „Jeydorp".

Voiensgaard (Gen.-St.s K. Vojemgaard) var oprindelig en By Wodense eller Wons paa 11 Gaarde, som blev ødelagt i den svenske Krig 1659, senere en kongelig Forpagtergaard, som udparcelleredes i Slutningen af forrige Aarhundrede. I Sognet har efter Sagnet fordum ligget to Herregaarde, Troilborg og Ballegaard, og paa Kirkebyens Mark findes ikke mindre end 12 Gravhøie. Rhode omtaler Borgvold, mellem Jegerup og Skrydstrup, og mener, at der har staaet et Slot.

Selkjær skal have været en gammel Adelsgaard.

Hammelev Sogn omgivet af Gammelhadersley, Moltrup, Magstrup, Jegerup, Skrydstrup, Vedsted og Hoptrup Sogne. Kirken østligt i Sognet, ¾ M. v. for Hadersley. Arealet, c. 6613 Tdr. Land, er høitliggende og bakket af meget blandet Beskaffenhed; i Sognets østlige og nordlige Deel findes ved Siden af lette ogsaa endeel sværere Jorder, hvorimod der mod Vest og Syd, hvor Hedesletten fremtræder, kun findes dennes sandige Jorder og noget endnu ikke opdyrket Hede. Den lille Sø Stevning-Dam optager flere fra Høideryggen kommende korte, men gjennem dybe Slugter løbende mindre Vandløb; dens Afløb er Tørning-Aa, der løber mod Øst gjennem en skjøn Dal og falder i Hadersley-Dam. Gode Enge, navnlig Hindemade, omgive dette Aadrag. Paa begge Sider af Aaen ligge de betydelige, til 1ste Haderslevske Skovdistrict henhørende Statsskove Teglholt, 48 Tdr., Sandkule, 87½ Td., Hjelmvraa, 56½ Td., og Pamhule, 495½ Td. Land à 260 □ R., af hvilken sidste Skov dog omtrent Halvdelen ligger i Hoptrup Sogn. Mod Nordøst i Sognet ere ikke ubetydelige private Skove. Landeveien fra Hadersley til Ribe passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hammelev med Kirke, Præstegaard og Skole, Styding med Skole, Gamle-Ladegaard med Skole, og Jernhyt; Avlsgaarden Tørninggaard, 253 Tdr. Land à 260 □ R., Tørning Vandmølle, Tørning Kro med Gram Herreds Thingstue, Christiansdal Speil- og Glas- samt Træslibefabrik; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Jacobsgaard, Søndergaard, Hammelevgaard, Skovgaard, Voiensley, Dybdal, Stydingdam, Kragdal, Bismarlund og Ladegaardlund. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 15 ¾ G., 23 ½ G. og 8 ¼ G. samt 79 H. med Jord og 39 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 12 G. og 61 H.

Indvaanere: 1317. Jordbrug er Hovederhvervet; ved Siden heraf giver Skovarbeide og Tørveproduction nogen Bifortjeneste. Den for sin udmærket skjønne Beliggenhed bekjendte Christiansdals Mølle var tidligere en Olie- og Stampemølle, hvis betydelige Vandkraft (200 Hestes Kraft) af de nuværende driftige Eiere, som i 1851 kjøbte den for 25,000 Rd., er benyttet til Anlæget af en meget betydelig Fabrik, oprindelig en Speil- og Sodafabrik. Til Speilfabriken, der endnu bestaaer, hører en storartet Glassmelteovn og en Fabrikbygning, hvori Speilglasset gjennemgaaer de forskjellige Slibninger og Poleringer, indtil det folieret udgaaer som fortrinlig Handelsvare; Sodafabriken er for kort siden flyttet til Kjøbenhavn, medens Bygningen samt den større Deel af Vandkraften nu benyttes til en Træslibefabrik, hvor med store Slibesteen Hvidbøg og andre Træsorter decomponeres til en trevlet Masse, der afgiver Materiale for Papiirsfabrikationen. (I flere Papirsorter anvendes saaledes heraf 60 Procent). Ved Siden af Speilglas produceres nu ogsaa Vinduesglas.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Det danner Amtets 101ste og 102det Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 4 Aars Middeltal anslaaes til 1300 à 1400 Rd.

Kirken, der er opført af Muursteen og tækket med Skifer, er en lille, lav og smal Bygning, med rundbuede Hvælvinger i Choret og et lille Trækloktetaarn paa den vestre Ende. Paa Kirkegaarden ligger den i Slesvigs nationale Kamp bekjendte Hædersmand Hans Nissen begravet, † 18de Mai 1857.

Den nordre Ende af Hammelev By afbrændte 1751. Paa Styding Mark laae fordum en Herregaard Skeulinggaard.

Paa en steil Banke ved Tørning Vandmølle sees endnu tildeels Grundvolden af det gamle og berømte saakaldte Bjergslot Tørning (1634 Thyrning, senere Dorningh, Dornyng). 1340 nævnes Dornyng-Slot blandt de Slotte og Stæder i Sønder-Jylland, som Hertug Valdemar pantsatte til de holstenske Grever for Indløsningen af Nørre-Jylland; og ikke længe derefter var det i den mægtige Ridder Claus Limbeks Eie, som fik Undsætning af den holstenske Greve Claus, da Kong Valdemar Atterdag 1351 her beleirede den oprørske Magnat, saa at de kongelige Tropper maatte ophæve Beleiringen. 1422 blev Slottet, efterat det igjen var kommet i Hertugernes Besiddelse, beleiret af Kong Erik af Pommern, men undsat af Hertug Henrik; dog faldt det næste Aar i Kongens Hænder, hvorpaa det blev beleiret af Holstenerne, men Beleiringen hævedes, da de stridende Parter indstævnede deres Sag for Keiseren. Senere tilhørte Tørning-Slot atter Limbekkerne, fra hvilke det kom til Familien Ahlefeldt, og blev 1496 af denne Familie solgt til Kong Hans, som bortforlehnede det til forskjellige Adelsmænd. I det 16de Aarhundrede benævnedes et Amt efter Tørning, ligesom endnu i geistlig Henseende Tørning-Lehn i Hadersley Vesteramt udgjør et Provsti under Ribe Stift*). Efter den Tid blev Tørning en kongelig Avlsgaard, der udparcelleredes 1776, og hvoraf det nuværende Tørninggaard (Tyrninggaard) er Hovedparcellen. Den herlige skovrige Omegn besøges meget, især fra Hadersley. I en Meddelelse fra Sommeren 1861 gives følgende Beskrivelse af Tørning Slotsbanke: Imod Nord er denne Banke 30 Alen høi. Borgpladsen er ovenpaa 200 Fod paa den længste Led fra Nordvest til Sydøst, fra Vest til Øst 160 Fod bred. Mod Syd bemærkes en tør Grav. Paa den høie Banke imod Nord synes der at have staaet et Taarn og her er et ubetydeligt Stykke Muur af Kamp- og røde Muursteene.

Om Christiansdals Speil- og Sodafabrik samt om hvorledes der af det grøn-

*) Naar Slottet er blevet nedbrudt, vides ikke.

landske Mineral Kryolith udvindes Aluminium og Soda, findes en interessant Afhandling „Et industrielt Billede fra Danmark" i „Nord og Syd" for 1857.

Vedsted Sogn omgivet af Hammelev, Hoptrup, Øster-Løgum, Bevtoft og Skrydstrup Sogne. Kirken midt i Sognet, 1¼ M. s. v. for Haderslev og 2¼ M. n. v. for Aabenraa. Arealet, c. 10,715 Tdr. Land, er høitliggende (Pothøi 270 Fod) og bakket, med betydelige Hede- og Mosestrækninger spredt over hele Sognet; mod Sydøst ligger Statsskoven Skovby- eller Sønder-Skov (Hytterkobbel), stor 250 Tdr. Land à 260 □ R. (1ste Haderslevske Skovdistrict). Jordsmonnet, der mod Øst er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed, er mod Vest sandet og skarpsandet, i det Hele taget stenet. Paa Høiderygen ere 3 Smaasøer beliggende, Rygbjergsø, Præstesø og Vedbølsø samt endnu en mindre; her udspringe flere mindre Vandløb, der deels løbe mod Nord til Haderslev-Dam, deels mod Øst til Sliv-Sø; Sydgrændsen dannes af Immervad-Aa, der gjennemløber den store Abkjær-Mose, hvoraf 61½ Td. Land er kongelig Domaine.

I Sognet: Vedsted Kirke eenligt beliggende med Præstegaarden og Skole, Slukefter Kro og 1 Huus, Byerne Vedbøl, Udstrup, Høgelund, Arnlund med Skole, Over-Jersdal med Kro, Abkjær med Skole og Skovby med Skole; Avlsgaarden Christiansdal (153 Tdr. Land à 260 □ R.); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Lille-Vedbøl, Knagled, Hytkjærkro, Bartenberg, Lille-Lund, Immervad Kro, Rudbæk, Femhøi, Christiansbjerg, Tosbjerg, Lundshøi og Skovfogedstedet Hytterkobbel. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 1 Heelgaard, 16 ¾ G., 41 ½ G. og 8 ¼ G. samt 92 H. med Jord og 10 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 14 G. og 80 H.

Indvaanere: 1435. Jordbrug er Hovederhvervet. Tørveproductionen er meget betydeligt og ved Skovarbeide haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Haderslev), Haderslev Østeramtstuedistrict (Haderslev), Østeramts Huusfogeddistrict (Haderslev) og Haderslev Physicatdistrict (Haderslev). Danner Amtets 84de, 85de og 86de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter de 10 sidste Aars Middeltal anslaaes til 2075 Rd.

Kirken, der er bygget af Muursteen, har Taarn uden Spiir, spidsbuede Hvælvinger i Choret og under Taarnet, Bjælkeloft i Skibet, gammel Døbefont.

Det i Hviding Herred ved Vesterhavet beliggende Vedsted Sogn kaldes Vester-Vedsted i Modsætning til dette Sogn, der i daglig Tale ogsaa kaldes Vitsted Sogn. Paa Markerne findes mange Gravhøie fra Hedenold.

Immervad Hede er bleven bekjendt af en Træfning 1420 imellem nogle danske Tropper under Anførsel af Peder Hogenschild og Tønne Rønnov, som Kong Erik af Pommern havde afsendt fra Haderslev til Tønder, og Holstenerne. De Danske bleve slagne, og man gjorde herover følgende Vers:

„Ved Immervad
Der fik Danmark hendes Nad
Ved Hogenschilds Rid,
At Folket laae bleg og hvid."

Rustrup Sogn omgivet af Skrydstrup, Bevtoft, Tiislund, Gram,

Øster-Lindet, Oxevad og Jegerup Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 2½ M. v. n. v. for Hadersley og 3½ M. s. s. o. for Ribe. Arealet, c. 10,636 Tdr. Land, er bakket, idet en Høideryg strækker sig mod Vest gjennem Sognet (Fjellumhøi 242 Fod) med Affald mod Nord til Gram- eller Nørre-Aa, der danner Nordgrændsen, og mod Syd til Gjels- eller Sønder-Aa, der paa en Strækning danner Sydgrændsen. En lille Skov ligger paa Grændsen af Skrydstrup Sogn; endeel Hede, hvori gode Tørvemoser, findes hist og her, og mindre gode Enge langs Aaløbene; Jordsmonnet, der i den nordlige Deel er let og sandet, er i den midterste og vestlige Deel af muldsandet og leret Beskaffenhed.

I Sognet: Byerne Lille-Nustrup med Kirke, Store-Nustrup med Præstegaard, Skole og Vindmølle, Bæk med Skole, Kolsnap med Skole og Kro (kaldet Virkelyst), Gabøl med Skole og Kro, Aalkjær, Skibelund, Brøndlund med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder: Lundsbæk, Kleinberg Kro, Thingvad, Østergaard, Søndergaard, Skovbjerg, Damgaard, Jellinghave, Braa, Kolsnaplund, Grøngaard, Dybdallund. Ialt i Sognet Præstegaarden, 12 Heelgaarde, 20 ¾G., 48 ½G. og 9 ¼G. samt 96 H. med Jord og 63 H. uden Jord. Deraf udenfor Byerne 30 G. og 89 H.

Indvaanere: 1601, hvoraf 1486 i Gram Herred, de øvrige i Frøs og Kalslunds Herred samt Gram og Nybøl adelige Godser. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel grovere Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter flesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 1354 Rd.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Danner Amtets 89de, 90de og 91de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog Byen Aalkjær og en Deel af Byen Gabøl, der høre under det adelige Gods Gram, under Frøs og Kalslunds Herreders Jurisdiction med Skatters Indbetaling til Inspectoratet paa Gram; de danne 2det Angler adelige Godsdistricts 5te Lægd.

Kirken, der deels er bygget af Kampesteen, deels af Muursteen, er usædvanlig stor, især hvad Skibet angaaer; den har Taarn med høit blytækt Spiir og rundbuede Hvælvinger i det rummelige Chor og under Taarnet. Den har været helliget St. Laurentius, hvis Træstatue med en Bog i Haanden findes i Kirken. Mærkelig er Altertavlen af udskaaret Træ, forestillende Korsfæstelsen med 48 rigtforgyldte Figurer. Til Altertavlen høre to Sidefløie med 16 ligeledes udskaarne og forgyldte Figurer, forestillende Apostlene og Helgener; naar Fløiene sammenlukkes, forestille de Jesu Lidelseshistorie malet paa 12 Felter, uden kunstnerisk Værd; endnu engang kunne Fløiene sammenlukkes og forestille da Opstandelsen og Himmelfarten. Paa det gamle Træværk om Alteret staaer indhugget Aarstallene 1514 og 1624. Endnu maa omtales en korsfæstet Figur med Muurkrone om Hovedet og iført en viid Kjortel, sammenbunden om Livet med et Læderbelte; den hænger i den vestlige Ende af Kirken, og man antager, at den forestiller Christus korsfæstet efter den ældste Fremstillingsmaade, især i den græske Kirke. Kirken har gjentagne Gange (1603, 1609 og 1687) været ramt af Lynild, som har ødelagt Taarnet.

Paa Nustrup-Mark skal endnu i sidste Halvdeel af det 16de Aarhundrede have staaet et Slot kaldet Gaaskjær, hvoraf der endnu findes Spor, men hvis Eiere ere aldeles ubekjendte.

I Nustrup var Seierherren ved Fredericia Generallieutenant Fred. Rubek Henrik v. Bülow født den 4de Februar 1791.

Aar 1764 paa St. Mortensdag afbrændte Nustrup Præstegaard.

Store-Fjellumhøi, sydøst for Byen Nustrup, hæver sig 242 Fod over Havet, med viid Udsigt; man seer 20 Kirker. Magister Johan Arndt Dyssel, der var Præst i Nustrup Aar 1763 og senere udgav „Forsøg til en Indenlands-Reise", bemærker i denne ved at bestrive Fjellum-Høi: „Paa denne staaer man midt imellem Vesterhavet og Østersøen, midt paa den høie, sandige og stenede Ryg, som gaaer langs ad vor Halv-Ø fra Skagen til Elben; thi her stille Vandløbene sig til Vester og Øster. Nips-Aa løber Vester paa og falder ud i Havet ved Ribe; den Bæk, som løber forbi Vopens, falder til Øster ud forbi Hadersley." Af Egnens mange Gravhøie skal en ved Brøndlund gjemme Benene af Ketel, en Broder til Bispen Cyrillus (omtrent 380) — efter Rhode.

Skrydstrup Sogn omgivet af Hammelev, Jegerup, Nustrup, Bevtoft og Vedsted Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. v. for Hadersley og 4½ M. s. o. for Ribe. Arealet, c. 4829 Tdr. Land, er høitliggende og fladt, med endeel Hede og gode Moser i den sydlige og østlige Deel; mod Nord findes lidt Skov. Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed. Hadersley-Ribe Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Skrydstrup med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, og Uldal; enkeltliggende Gaarde og Samlinger af Beboelser ere Hørlykke, 2 G., Lilholt, 4 G. og 1 H., og Uldallund, 1 G. og 5 H. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 8 ¾ G., 23 ½ G. og 7 ¼ G. samt 34 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 6 H.

Indvaanere: 620. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Præstekaldets Reguleringssum er 1045 Rd.

Sognet hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley) og Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Danner Amtets 88de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der er lille og uanseelig, er opført af Kampesteen og Muursteen, uden Hvælvinger, men med Taarn, smukt udskaaren Altertavle, forestillende Treenigheden og de 12 Apostle. Den skal være bygget af Biskop Magnus i Ribe, eller efter hans Tilskyndelse; hans Billede hænger i Kirken med en Tavle, hvorpaa hans Navn og Aarstallet 1364.

I den østlige Ende af Sognet ved Lilholt findes Spor af en gammel Kirke kaldet Lindeholt Kirke eller Pavens Capel, og paa Bymarken paa et Sted kaldet Borgvold sees Spor af en Herregaard.

Frøs og Kalslunds Herreder samt de adelige Godser Gram og Nybøl.

Frøs og Kalslunds Herreder ere forlængst forenede under een Herredsfoged og deres Pertinentier ligge tildeels imellem hverandre. Ligesom Kalslunds Herred oprindelig kun var en særskilt Deel af Frøs-

Herred, saaledes betragtes de ogsaa nu igjen i de fleste Forhold som eet Herred. Hermed ere i jurisdictionel Henseende*) nu siden 1853 forenede de adelige Godser Gram og Nybøl. Disse ere fornemlig beliggende i det tidligere til Gram Herred hørende Sogn Gram og det forhen til Frøs Herred hørende Sogn Fol, samt endvidere med mindre Dele i Rødding, Hygom, Øster-Linnet og Nustrup Sogne. Til Frøs Herred hører nu Skrave Sogn samt Dele af Østerlinnet, Skodborg, Rødding, Hygum og Vamdrup Sogne; til Kalslund Herred Dele af Sognene Lintrup, Hjerting, Hjortlund, Kalslund, Farup og Vilslev. Frøs Herreds Fladeindhold er c. $2^{3}/_{5}$ □ M., hvori dog er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende, i Hygum Sogn adspredt liggende Fogderi „Frøsherred." Kalslunds Herreds Fladeindhold er c. $1^{7}/_{10}$ □ M., Gram og Nybøls $1^{9}/_{10}$ □ M. Gram og Hviding Herreder, Vesterhavet og Nørre-Jylland samt Riberhuus Birk og Kjøbstaden Ribe omgive disse Districter. Jorderne ere i det Hele taget lette, mod Vesterhavet Marskenge. I den østlige Deel og navnlig ved Gram bethydelige Skovstrækninger. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 10,722, deraf paa Gram og Nybøl 3,261. Plovtallet angives: Frøs Herred ordinaire 39, extraordinaire 47; Kalslund Herred ordinaire $20^{1}/_{2}$, extraordinaire $34^{1}/_{9}$; Gram og Nybøl 39 Plove (foruden 16 for Ny-Gram). Skattearealet og Taxationsværdi: Frøs Herred 10,103 Tdr., 657,860 Rd., Kalslunds Herred 6,187 Tdr., 391,640 Rd., Gram og Nybøl 5,688 Tdr., 532,560 Rd. I 1859 var Eiendommenes Antal i Frøs og Kalslunds Herreder: 7 Præstegaarde, 2 større Gaarde, 644 Bøndergaarde, 523 Huse med Jord og 180 Huse uden Jord; paa Gram og Nybøl Godser 2 Præstegaarde, 4 større Gaarde, 167 Bøndergaarde, 238 Huse med Jord og 99 Huse uden Jord.

Øster-Lindet Sogn omgivet af Rødding, Jels, Oxevad, Nustrup og Gram Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 3 M. v. n. v. for Haderslev og $3^{1}/_{4}$ M. o. s. o. for Ribe. Arealet, c. 5644 Tdr. Land, er fladt, men temmelig høitliggende med et jevnt Affald mod Syd; et Par enkelte smaa Skovpletter; Heden er næsten overalt opdyrket. Jordsmonnet er i det Hele af ret god leermuldet Beskaffenhed. Nørre- eller Gram-Aa danner Sydgrændsen og optager et nordfra kommende mindre Vandløb; langs disse Aaer strække sig ret gode Enge. Landeveien fra Haderslev over Foldingbro passerer Sognet.

I Sogget: Byerne Øster-Lindet med Kirke, Præstegaard, Skole

---

*) Alle dømmende Sager, men ikke det administrative Politi, der er hos Godsinspecteuren.

og 2 Kroer, Røibøl med Gaarden Tved, Modbøl eller Maibøl, Terp med Fattighuus, Stenderup med Skole og Kro. Blandt udflyttede Gaarde anføres Nygaard (270 Tdr. Land, hører under Gram) og Petersborg. Ialt i Sognet foruden Præstegaarden 6 Heelgaarde, 3 $^3/_4$G., 16 $^1/_2$G., 9 $^1/_4$G. og 27 mindre Gaarde samt 54 H. med Jord og 33 H. uden Jord; deraf 26 G. og 49 H. udenfor Byerne.

Indvaanere: 935. Jordbrug er Hovederhvervet. Nogle Fruentimmer kniple. Biavlen er ei ubetydelig.

Sognets største Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund). Det danner Amtets 6te og 7de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. 4 G. og 3 H. i Øster-Lindet By høre under Gram Gods (2det Angler adelige Godsdistrict), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction, og Skatters Indbetaling til Inspecteratet paa Gram; udgjør det 2det Angler adelige Godsdistricts 10de Lægd. Hele Sognet hører til Gram Physicatdistrict. I geistlig Henseende hører Sognet under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Præstekaldets Reguleringssum er 1110 Rd.

Kirken, der er blytækt, med et lille Spiir, er opført af Kampesteen uden Taarn eller Hvælvinger. Choret synes at være tilført senere. Den runde Bue findes i Chorbuen og Vinduerne. Nogle tidligere Begravelser under Gulvet ere ved Kirkens Reparation tilsyldte. Et nyt, smukt Vaabenhuus er opført ved den vestre Ende af Lavkirken.

Sognet og Kirkebyen kaldes Øster-Lindet til Forskjel fra Byen Vester-Lindet i Gram Sogn. En af Heelgaardene i Øster-Lindet By hedder Lindet-Hovgaard; den var tidligere en adelig Gaard, i Dronning Margretes Tid eiedes den af Peder Nielsen. Ved Modbøl, der allerede nævnes i Jordebogen 1231 („Moddæbøl"), findes en Borgplads med Spor af Volde og Grave.

I Aagaards Beskrivelse af Tørninglehn meddeles, at der i Sognet skal findes Rudera af en nedlagt Kirke; Stedet for sammes Beliggenhed betegnes dog ikke nærmere.

Rødding Sogn (blandet) omgivet af Anneret Skrave, Jels, Øster-Lindet, Gram, Fol, Hygum og Hjerting Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 4 M. n. v. for Hadersley og 2$^1/_2$ M. o. n. o. for Ribe. Arealet, c. 5986 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 5708 og den kongerigske 278 Tdr. Land, er temmelig fladt, høitliggende i den sydlige Deel; der findes betydelig Skov i den nordlige og noget af Gram Skove i den sydlige Deel; enkelte Hedepletter findes hist og her, mest i Midten af Sognet; dog opdyrkes de mere og mere. Jordsmonnet er i den nordlige Deel af ret god, i den sydlige Deel af mindre god Beskaffenhed. Gode Enge, der flere Steder forbedres ved Overrisling, haves. Farresbækken, der optager tvende østfra kommende mindre Vandløb, danner paa en Strækning Vestgrændsen. Landeveien fra Hadersley over Foldingbro passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er 12$^1/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byen Rødding Kirken, Præstegaarden, Skole, en Kro, Frøs og Kalslund Herreders Thing- og Arresthuus, Embedsbolig for Herredsfoged og Thingskriver, 27 G. og 31 H., Byerne Rødding-Østermark, Brem med Bremhuse, Brendstrup med Skole og Kro, Hundebøl, Laasley;

Stamparcellen af det nedlagte Domainegods Røddinggaard (131 Skattetønder med et Areal af 265 Tdr. Land à 320 □ R.). Ialt 63 G. og 94 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Rødding en Kro, 3 G. og 5 H., paa den ene Gaard Rødding Folkehøiskole.

Indvaanere: 1217, hvoraf slesvigske 1157 og kongerigske 60. Jordbrug er Hovederhvervet; endeel Indvaanere ernære sig ved Træarbeide; der findes 2 Teglbrænderier, hvoraf det ene ligger i den kongerigske Deel af Sognet. I Sognet forfærdiges nogle Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti, men Skolevæsenet forterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 2023 Rd.

Af den slesvigske Deel høre Byerne Rødding og Brem under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), udgjøre Amtets 11te Lægd og danne et Sognefogeddistrict; hvorimod Byerne Brendstrup, Hundebøl og Laasled høre under Godserne Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrict), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction og med Skatters Indbetaling til Inspecteuren paa Gram, danne 2det Angler adelige Godsdistricts 13de og 14de Lægd. Hele den slesvigske Deel af Sognet hører under Gram Physicatdistrict (Gram).

Den kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds.; den hører til Ribe Amts 4de Lægd og til Obekjær Sognefogeddistrict.

Kirken er opført af Kampesteen og Muursteen, i sine Former rundbuet, med et lidet Spir, fladt Loft. I Kirken findes en Tavle med 2 Dannebrogsflag, der erindre om Kong Christian VIII.'s Nærværelse d. 14de Septbr. 1844. „Den var anbragt paa en af Sognet bekostet Æreport udenfor Kirken. Kongen besaae Kirken, gik derfra til den paatænkte Høiskole, hvor Pastorerne Scholer og Hertel med L. Skau og Flere modtog ham; efter Allerhøieste Forbud holdtes der ingen Taler. Kongen sagde, at man skulde gjøre Rødding til en Agerdyrkningsskole, da Bønderne ikke behøvede at lære Politik."

Sognets Navn skreves tidligere „Rything", og skal være benævnt efter Farrisstovens*) Rydning. Røddinggaard var en gammel adelig Gaard, der 1543 tilhørte Henrik Knutzen, 1581 Evald Woyen og 1608 var kongelig Gaard, der bortforpagtedes; senere blev den udparcelleret, og de 5 første Parceller samledes til den nuværende Røddinggaard, der er i en udmærket Drift med overrislede Enge.

Den danske Folkehøiskole i Rødding, der er stiftet 1844 af Etatsraad Flor for slesvigske Bøndersønner og for Størstedelen opreiset ved private Sammenskud, har bidraget meget til at nære Fædrelandssind og fremme saavel almindelig Oplysning som særlig Dygtighed i landøkonomisk Retning hos Befolkningen i Nord-Slesvig. Flor var selv Skolens Forstander i Aarene 1845—47, og efterat den under Krigen havde maattet hvile, traadte den igjen i Virksomhed 1850. Efter den af Folkehøiskolens nuværende Forstander Cand. theol. Sofus Høgsbro udgivne Beretning for Aaret fra 12te Juni 1860 til 12te Juni 1861 ere Undervisningsgjenstandene Verdens- og Fædrelandshistorie, Verdens- og Fædrelands-Beskrivelse, Dansk Sprog og Literatur samt Sang, Kirkehistorie og Gudesagn, Regning, Skrivning, Tegning, Mathematik, Landmaaling, Chemi, Physik, Jordbundslære, Plantelære, Dyrerigets Naturhistorie, Læren om Huusdyrene, Agerdyrkningslære, Svensk, Engelsk, Tydsk,

*) Fra denne Skov har efter D. Atl. Herreders Navn Frøs sin Oprindelse. N. M. Petersen deriverer Navnet af Freir, der i Nordslesvig dyrkedes under Navnet Frø (Frørup o. s. v.)

Legems- og Vaabensøvelser. Elevantallet havde i Aaret 1860—61 været, med et Middeltal, 20. Skolens Gaards Areal er c. 82 Tdr. g. M. med Bolig for Forstander og Lærere, et Logishuus for Elever, Forelæsningslocale, Forpagterbolig og Økonomibygninger.

Sognepræsten M. Gauerslund til Rødding har optegnet, at Aar 1697 solgte Christen Jessen sin Eiendomsgaard (1⅔ Plov) i Rødding med Fæ og Bæster, indavlet Hø og Korn for 600 Rd. til Conrad Clausen.

Skrave Sogn, Annex til Rødding Sogn, omgivet af dette, Hjerting, Lintrup, Jels og Skodborg Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken, østligt i Sognet, 3¼ M. s. v. for Kolding og 3 M. n. o. for Ribe. Arealet, c. 3781 Tdr. Land, er i den nordlige Deel høitliggende med et jevnt Affald mod Syd og Vest. Kjøbenhoved og Langetved Skove ere betydelige Levninger af den store Farrisskov. Jordsmonnet er i den sydlige Deel af leret og i den nordlige Deel af muldsandet og sandet Beskaffenhed. Kongeaaen danner Grændsen mod Nørre-Jylland; Farrisbækken, der senere faaer Navn af Hjortvadaa, udspringer i Sognets sydlige Deel.

I Sognet: Kirken, eenligt beliggende, Landsbyen Kjøbenhoved med Skole, Vindmølle (med hvilken er forenet et betydeligt Brændeviinsbrænderi) og Kro samt Gd. Lundegaard, Landsbyen Langetved med Skole og Kro, endeel Udflyttersteder fra Langetved kaldes Langetvedskov, ved disse en Skole; endvidere den lille By Krogstrup med Skole. Ialt i Sognet 32 ¾G., 13 ½G. og 1 ¼G. samt 40 H. med Jord og 8 H. uden Jord; deraf 23 G. og 40 H. udenfor Byerne.

Indvaanere: 758. Jordbrug er Hovederhvervet; nogen Bifortjeneste haves ved Skovarbeide.

Sognet hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 1ste og 2det Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Sognet hører i geistlig Henseende til Ribe Stift, Tørninglehns Provsti, men Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning.

Kirken, som Sagnet lader være bygget af Dronning Dagmar, er opført deels af Kampesteen, deels af Muursteen, med flere Spor af Rundbuen, har et lille Taarn med Spiir, Fjælleloft, dog Hvælvinger under Taarnet, et lille Orgel. Paa den østre Gavl er i en Kampesteen indhugget tvende mystiske Figurer, som man paa Stedet troer, i Henhold til Sagnet om Kirkens Opførelse, at skulle forestille Kong Valdemar og Dronning Dagmar. Landeveien har vistnok tidligere gaaet om begge Sider af Kirken, hvoraf den paa Egnen almindelige Talemaade: „Du staaer midt i Veien som Skrave Kirke."

Den forsvundne By Skrave existerede endnu i det 14de Aarhundrede („Scraghæ"). I Sognet har ligget to adelige Gaarde, Skravegaard i Nærheden af Kirken ogØnsagger, men af hvilke nu ethvert Spor er forsvundet.

Skodborg Sogn (blandet) omgivet af den syd for Kongeaaen liggende Deel af Vamdrup Sogn samt Jels og Skrave Sogne og af Nørre-Jylland. Kirken, midt i Sognet, 3 M. s. v. for Kolding og 3½ M. n. o. for Ribe. Arealet, c. 6987 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 5688 og den kongerigske Deel 1299 Tdr. Land, er temmelig fladt, med ikke ubetydelige, for en stor Deel af Birketræer bestaaende Rester af den store Farrisskov i den sydlige Deel; Jordsmonnet er i den sydlige Deel af muldet og sandmuldet Beskaffenhed

SKODBORG KIRKE..

med Leerunderlag, hvorimod Jorderne i den nordlige Deel ere mere sandede med Gruusunderlag. Grændsen mod Nørre-Jylland dannes af Skodborgaa eller Kongeaaen, der omgivet af gode Enge optager tvende sydostfra gjennem Sognet løbende mindre Vandløb. Sognets kongerigske Deels Htk. er 56¾ Td. A. og E., 1 Fdk. Skfk. og 4 Tdr. Mfk.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: en Deel af Byen Skodborg med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Byen Skudstrup med Skole og Lundsgaard Vandmølle, samt Byen Faarekrog. Ialt 67 G. og 104 H., hvoraf den større Deel udenfor Byerne.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Skodborg 1 Vindmølle, 1 Kro med Brændeviinsbrænderi, 16 G. og 47 H.

Indvaanere: 1475, hvoraf slesvigske 1066 og kongerigske 409. Jordbrug er Hovederhvervet; nogen Bifortjeneste haves ved Skovarbeide.

Sognet er det eneste i Frøs Herred, der i geistlig Henseende hører under Slesvig Stift, Hadersleb Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen. Præstekaldets Indtægter have efter en Gjennemsnitssum af 10 Aar været c. 2000 Rd.

Sognets slesvigske Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Hadersleb Amts 4de og 5te Lægd. Udgjør i Forening med den til Slesvig hørende Deel af Bastrup By i Vamdrup Sogn eet Sognefogeddistrict. I Skodborg boer en Oppebørselscontrolleur for Brænderiafgiften.

Sognets kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Det danner Ribe Amts 3die Lægd. Udgjør et Sognefogeddistrict.

Kirken, der oprindelig har været rundbuet, har endnu sit gamle Skib af Kampesteen med senere indsatte spidsbuede Vinduer. Et gammelt rundbuet Dørparti fra Kirkens Sydside med to Søiler paa hver Side er nu anvendt som Indgang til Sacristiet. I Aaret 1860 er Kirken ved Bygningsinspecteur Winstrup udvidet med to Korsfløie, samt forsynet med et Spiir over Korset og et lidet Klokkehuus over Vestenden af Kirken. Samtidig er et nyt Loft indlagt. Bjælkerne ere synlige og decorerede med simple Profileringer paa Kanterne og en lignende Liste langs Midten af den underste Flade; Loftet derover af Bræder, som ligeledes ere synlige. Prædikestol og Stolestader nye. Gammel Døbefont af Granit; Alter fra Christian IV.'s Tid; ret godt Orgel. Kirkens Skib har den Eiendommelighed, som findes ikke sjelden i disse gamle Granitbygninger, at Vestenden er bredere end Østenden.

Voldstedet af Skodborghuus, „castrum Skodburgh," der 1368 beleiredes af Hertug Henrik, ligger nord for Kongeaaen i Veien Sogn. Det er kun af ringe Omfang; der findes nogle Muurlevninger.

Hygum Sogn (blandet) omgivet af Kalslund, Lintrup, Hjerting, Rødding, Fol og Gram Sogne samt af Ribe St. Katharine Sogns Landdistrict. Kirken midt i Sognet, 1¾ M. o. n. v. for Ribe og 4¾ M. n. v. for Hadersleb. Arealet, c. 11,600 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 11,256 og den kongerigske Deel 344 Tdr. Land, er fladt, og i den vestlige Deel, hvor der findes betydelige Hede- og Mosestrækninger (Kamtrup-Mose), lavtliggende; i den østlige Deel er der noget Skov; Jordsmonnet er i det Hele af middelmaadig

Beskaffenhed, mod Vest sandet og let, mod Øst kold og suur. Farresbækken, der her først faaer Navn af Hjortvad- og senere af Tved-Aa, danner Nord- og en Deel af Vestgrændsen; den optager i Sognet 2 sydfra kommende mindre Vandløb. Gram-Aa, der ogsaa kaldes Flads-Aa, danner paa en Strækning Sydgrændsen. Langs disse Aaløb findes gode Enge. Sognets kongerigske Deels Htk. er 13¼ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Byerne Hygum med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer, 22 G. og 60 H., Harreby med Vindmølle og Kro, 22 G. og 15 H., Kamtrup med Skole, 5 G. og 9 H., Fædsted med Kro, 15 G. og 23 H., af Byen Brøstrup Kro, 11 G. og 21 H.; endvidere de adspredt beliggende Steder Baaslund, 2 G. og 1 H., Holm, 2 G. og 1 H., Knorborg, 3 G. og 4 H., Benborg, 1 G. og 1 H., Sønderholm, 5 H., og Kjemsgaard. Ialt 84 G. og 140 H.

II. I den kongerigske Deel: Fædstedtoft 2 G., af Brøstrup 1 H., samt Sønder-Aaling, 1 G. og 3 H. Ialt 3 G. og 4 H.

Indvaanere 1304, hvoraf slesvigske 1259 (c. 120 henhørende til Fogderiet Frøs Herred under Løgumkloster Amt) og kongerigske 45. Jordbrug er Hovederhvervet; fra Kamtrup-Mose afsættes endeel Tørv til Ribe.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Kirken eier en Capital paa 16,000 Rd. Præstekaldets Reguleringssum er 1649 Rd.

Hygom Sogns Administrativforhold henhøre til de mest combinerede i Hertugdømmet, eftersom Sognet i disse Henseender er deelt i 4 Districter: det „haderslevhusiske", det løgumklosterske, det gramske og det „riberhusiske." Den saakaldte haderslevhusiske Deel, Sognets Hovedbestanddeel, hører under Haderslev Amt, Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund). Det danner Haderslev Amts 8de, 9de og 10de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. — 6 G. og 4 H. i Fædsted, 1 G. og 2 H. i Kamtrup, 5 G. og 3 H. i Harreby udgjøre det saakaldte Fogderi „Frøs Herred" under Løgumkloster Amt; med Hensyn til Thingpligtighed høre de under Frøs og Kalslund Herreder, men med Hensyn til Skifte-, Overformynderi og Lægdsvæsenssager under Løgumkloster Amt; Skatterne indbetales til Amtstuen i Løgumkloster; med Hensyn til Veisager sortere de under Haderslev Vesteramts Huusfogeddistrict, men forøvrigt under Løgumkloster Amts Huusfogeddistrict; de danne Løgumkloster Amts 30te Lægd og udgjøre et eget Sognefogeddistrict. — 1 G. i Hygum, 2 G. i Brøstrup samt Kjemsgaard og 9 Huse høre under Godserne Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrict) under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction, Haderslev Amthuus, Skatterne indbetales til Inspectoratet paa Gram; de danne det 2det Angler adelige Godsdistricts 15de Lægd. Hele den slesvigske Deel af Sognet hører til Gram Physicatdistrict (Gram).

Den kongerigske (riberhusiske) Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Hører til Amtets 4de Lægd og til Obekjær Sognefogeddistrict (Fol Sogn).

Kirken, oprindelig rundbuet, kun hvælvet i Taarnet, forøvrigt med gibset Loft, er høi og lys, bygget af hugne Kampesteen med et 90 Fod høit Taarn med Spiir, Orgel (siden 1830) og en smuk Altertavle malet af Prof. Lund, forestillende „Qvinderne ved Graven."

Sognet har ligesom Hygum Sogn i Ringkjøbing Amt sit Navn af de mange Høie, som findes der, af hvilke især mærkes den store steenomsatte Valdemarshøi og den ligeledes steenkrandsede Dyshøi. Ved Holmgaarde findes Volde og Grave fra en gammel adelig Gaard Holm, der allerede nævnes 1231 i Jordebogen; den blev 1518 af Kannik Niels Friis i Viborg, Jep Friis til Lyngholm og Mogens Thomsen til Damsgaard pantsat til Kong Christiern II., og tilhørte 1543 Christian Freese.

Hygums Sogns Præstehistorie frembyder flere interessante Momenter. Magister Thomas Knudsen var ved Reformationstiden Sognepræst i Hygum; han er Forfatter af Psalmen „Herre! jeg er nu gammel og graa." Om denne Th. Knudsen siges i Münters Reformationshistorie II. S. 469, at Hertug Christian forlehnede ham med alle Hygum Kirkes Herligheder, Indkomster, Rettigheder og Tilbehør, og gav ham 1536 Halvparten af denne Kirkes Tiender. Hans Søn Magister Hans Thomesen blev 1557 Rector i Ribe, 1561 kaldet til Sognepræst til Frue Kirke i Kjøbenhavn, og er bekjendt som Udgiver, tildeels Forfatter af den gamle Psalmebog fra 1569. Sognet havde senere i 100 Aar (1655—1755) Præster af een Familie, nemlig Peder Hygom og hans Søn Jakob Hygom. Sidstnævntes Søn Peder Hygom, bekjendt som ivrig Pietist og Forfatter af Psalmen „Jesu, din søde Forening at smage", var født i Hygum 1692; han var i nogle Aar sin Faders Medhjælper, senere i 26 Aar Biskop i Aarhus til sin Død 1764.

Lintrup Sogn (blandet) omgivet af Annexet Hjerting, Skrave, Hygum og Kalslund Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken midt i Sognet, 2¼ M. n. o. for Ribe og 4¼ M. s. s. v. for Kolding. Arealet, c. 7554 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 7369 og den kongerigske 185 Tdr. Land, er noget bakket i den nordøstlige (ved Dovre en Høi, hvorfra kan tælles 29 Kirker) og fladt i den sydvestlige Deel af Sognet; Jordsmonnet er i den nordlige Deel af let sandet Beskaffenhed, i den øvrige Deel sandmuldet, ofte med Leerunderlag. Enkelte Hedestrækninger findes især i den nordlige Deel. Langs Kongeaaen, der danner Grændsen mod Nørre-Jylland, findes gode Enge, der i de senere Aar ere overrislede ved Hjælp af de langs Aaen hyppigt benyttede Strømhjul. Sydgrændsen dannes af Hjortvad-Aa. De forhen ikke ubetydelige Skove ere nu saa forhuggede, at de kun kunne betragtes som Krat. Ribe-Kolding Landevei gaaer ved Foldingbro over Kongeaaen. Sognets kongerigske Deels Hartkorn er 7⅛ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Lintrup, Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer, 11 G. og 23 H., Dovre, Skole, 2 Kroer, 11 G. og 14 H.; endvidere hele Aarlund, 4 G. og 4 H., Foldingbro med Nissumgaards Kro og Brænderi, 2 G. og 5 H., Vimtrup med Kro og Gaarden Skovlund, 7 G. og 14 H., Meilby med Skole og Kro, 15 G. og 20 H., Nørre-Aaling, 2 G. og 1 H., Tornum med Skole og Skjærebæk Vandmølle, 8 G. og 28 H., Kastbjerg, 2 G., og Kastbjergled, 2 G. med et Garveri i den ene, og endelig Stamparcellen af det udparcellerede Domainegods Tornumgaard, 300 Tdr. Land à 240 □ Roder og 180 Skattetønder. Ialt 64 G. og 109 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Lintrup 1 G. og 3 H. og Dovre 1 G. Ialt 2 G. og 3 H.

Indvaanere: 1158, hvoraf slesvigske 1128 og kongerigske 30. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. 2 smaa Legater paa 100 og 25 Rd. ere henlagte til Fattigvæsenet. Præstekaldets Reguleringssum er 1654 Rd.

Sognets slesvigske Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev) og Vesteramts Hussogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 13de, 14de, 15de og 16de Lægd. Udgjør eet Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Det hører til Ribe Amts 1ste Lægd. Danner i Forening med den kongerigske Deel af Kalslund Sogn eet Sognefogeddistrict.

Lintrup Kirke er opført af rhinlandsk Tuf. Gamle rundbuede Vinduer og rundbuede Forzkringer paa Murene, særegne for Tuffteenskirkerne omkring Ribe, findes endnu uagtet en Ildebrand har overgaaet Kirken i Aaret 1690. Taarnet med tilspidset Tag er opført efter denne. Gammel Granit Døbefond. Af Epitaphier findes et over Mag. Christen Lauridsen Wellejus, Sognepræst for Lintrup og Hjerting fra 1679 til 1730, og hans Hustru Lene Kraglund, samt et over deres Søn Laurids Wellejus, Sognepræst til Feuling og Holsted, † 1706, og dennes yngste Broder den saarige Christian Berndt Wellejus.

Tornumgaard var i ældre Tider en adelig Gaard. Kongen fik den 1587 af Frederik Lange; senere var den en kongelig Forpagtergaard, der udparcellerede 1797. I Dovre skal forhen have været en Kirke, som skal være ødelagt ved Fjendehaand.

I Lintrup er den lærde theologiske Professor (i nogen Tid Bisskop i Viborg) Confessionarius Søren Lintrup født omtr. 1669; hans Fader var Sognets Præst. Han døde 1731.

Hjerting Sogn (blandet), Annex til Lintrup Sogn, omgivet af dette samt af Skrave, Rødding og Hygum Sogne. Kirken midt i Sognet, 2½ M. n. o. for Ribe og 4 M. s. v. for Kolding. Arealet, c. 2471 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 2161 og den kongerigske 310 Tdr. Land, er noget bakket med enkelte Hedepletter samt lidt Skov og Mose, tilstrækkeligt til Sognets Forbrug; Jordsmonnet er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed, ofte med Leerunderlag. En Arm af Hjortvad-Aa, der her ogsaa kaldes Farrisbækken, løber gjennem Sognet og danner paa et Stykke Øst- og Sydgrændsen. Sognets kongerigske Deels Hartkorn er 11½ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byen Hjerting Kirke, Skole, Kro, 19 G. og 25 H., Gastrupgaarde, 3 G. og 3 H. Ialt 22 G. og 28 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Hjerting 2 G. og 12 H.

Indvaanere: 487, hvoraf slesvigske 382 og kongerigske 105. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Fattigvæsenet eier et lille Legat paa 25 Rd.

Sognets slesvigske Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders

Jurisdiction (Rødding), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Den danner Amtets 12te Lægd. Udgjør een Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Det hører til Amtets 4de Lægd og danner et Sognefogeddistrict.

Kirken, der er opført af raae Kampesteen, er lille og uden Taarn; Choret adskilles fra Skibet ved en kun 3 Alen høi Rundbue*).

Sognet kaldes ogsaa Øster-Hjerting i Modsætning til Havnepladsen af samme Navn i Nørre-Jylland. Gastrupgaard har tidligere været en Frigaard.

Hjortlund Sogn (blandet) omgivet af Annexet Kalslund, Farup og Vilslev Sogne samt Nørre-Jylland. Kirken nordligt i Sognet, $1^1/_4$ M. n. o. for Ribe. Arealet, c. 3953 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel udgjør c. 2454 og den kongerigske 1499 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med store Hedestrækninger, især i den sydlige Deel, hvilke indtage over Halvdelen af Sognets Areal; Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed med Mangel paa Mergel og Leer. Langs Kongeaaen, der danner Grændsen mod Nørre-Jylland, findes gode Enge. Sognets kongerigske Deels Hartkorn er $29^5/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Hjortlund, Kirke, Præstegaard, Skole, 11 G. og 11 H., Stens 2 G. og 2 H.; endvidere hele Brokjær, 5 G. og 2 H., og Bæk, 2 G. Ialt 20 G. og 15 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Hjortlund 5 G. og 7 H., Stens 2 G., og hele Byen Hedegaard, 5 G. og 2 H. Ialt 12 G. og 9 H.

Indvaanere: 325, hvoraf slesvigske 218 og kongerigske 107. Jordbrug er Hovederhvervet. Afsætningen af Vox og Honning til Ribe er ikke ubetydelig.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen hører under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 1010 Rd.

Sognets slesvigske Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict. Den danner Amtets 17de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

---

*) Adjunct Helms udtrer i sin Afhandling „Tuisteenskirkerne i Omegnen af Ribe", ved at sammenligne disse Kirker med de af raa Kampesteen opførte og navnlig med Øster-Hjerting Kirke, at Beskueren ved at træde ind i denne, „vanskelig vil kunne værge sig for det Indtryk, at det ikke blot er fattigere Vilkaar, som her aabenbare sig, men at det ogsaa er en ældre Tidsalders Rest, der taler til ham igjennem hvad han der seer. Forbindelsen mellem Skib og Chor er her tilveiebragt ved en Døraabning, som ikke er høiere end netop tilstrækkelig til, at en velvoxen Mand kan gaae der igjennem uden at bukke sig. Dens hele Højde er nemlig kun 3 Alen, dens Brede kun $2^1/_2$ Alen. Kragbaand under Buesslagets Begyndelse findes der slet ikke. De tvende 2 Alen høie, lodrette Sidemure træde knn et Par Tommer tilbage foroven, og herfra udgaaer da Rundbuen, der danner Gjennemgangens Overdeel. Og saa sees dernæst inde i Koret selv, der er sluttet med en flad Muur imod Øst, Sporet af et gammelt lille tilmuret Vindue paa den nordligste Side, hvis underste Deel kun er $2^1/_2$ Alen over Gulvet. Det har Udseende af at dette Kor er bleven forholet i en senere Tid; i Skibet findes ogsaa de smaa gamle Vinduer, der endnu ere bevarede i deres oprindelige Skikkelse, betydeligt høiere oppe. De ere dannede uregelmæssigt, uden Hjælp af tilhugne Steen, og kun faa Tommer brede."

Sognets kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Den hører til Amtets 1ste Lægd og danner eet Sognefogeddistrict uden Sogneforstanderskab.

Kirken er bygget af rhinlandsk Tuf, uden Taarn eller Hvælvinger, med et lille Klokkespiir paa den vestre Ende, har et Orgel, kan forøvrigt regnes blandt de mindste Landsbykirker. I Vaabenhuset, tidligere i selve Kirken, findes en Liigsten over Pastor Thuns Hustru Kirstine Sophie Lang, født 1725, † 1747, med følgende skjønne Ord:

„Mit korte Liv var her af Gud
Velsignet med hans Naade,
Fandt hiset dog ved Dødens Bud
Den allerstørste Naade.

Jeg tabte ei ved Liv og Død,
Som Gud os begge giver,
Men er ved Døden atter født
Til Liv, som evigt bliver."

Kalslund (Genrstbs. K. **Kalvslund**) **Sogn** (blandet), Annex til Hjortlund Sogn, omgivet af Ribe Bymark, Hjortlund, Hygum og Lintrup Sogne samt af Nørre-Jylland. Kirken eenligt beliggende midt i Sognet, $1^1/_4$ M. n. o. for Ribe og $4^1/_4$ M. s. s. v. for Kolding. Arealet, c. 4170 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel udgjør c. 3001 og den kongerigske 1169 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende, og omtrent Halvdelen indtages af Hede og Moser, der især strække sig langs Sognets vestlige og sydlige Deel. Jordsmonnet er af sandet og let sandmuldet Beskaffenhed; langs Kongeaaen, der danner Grændsen mod Nord, findes gode Enge. Hjortvad-Aa eller Tved-Aa danner Grændsen mod Syd. Ribe-Kolding Landevei passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Hartkorn er 30 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. Den slesvigske Deel: af Byerne Kalslund Kirken, Skole, Kro, 9 G. og 10 H., Hjortvad Teglværk og 5 G., Villebølle Kro, 5 G. og 8 H., hele Bavnegaard, 4 G., og Ravning, 2 G. og 1 H. Ialt 25 G. og 21 H.

II. Den kongerigske Deel: af Byerne Kalslund 6 G., 1 Vindmølle og 2 H., Hjortvad 3 G. og 2 H., Villebølle 1 G. Ialt 10 G., 1 Vindmølle og 4 H.

Indvaanere: 431, hvoraf slesvigske 309 og kongerigske 122. Jordbrug er Hovederhvervet. Noget Vox og Honning afsættes til Ribe, hvortil Kalslund By ogsaa afsætter en Deel Tørv.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen hører under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. 2 smaa Legater paa 40 og 25 Rd. ere henlagte til Fattigvæsenet.

Sognets slesvigske Deel hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict. Den danner Haderslev Amts 18de og 19de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Sognets kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds

Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Den hører til Amtets 1ste Lægd og danner i Forening med den kongerigske Deel af Lintrup Sogn eet Sognefogeddistrict.

Kirken uden Taarn og Hvælvinger, med Fjælleloft, et lille Klokkespiir paa den vestre Ende, er bygget af rhinlandsk Tuf, dog meget blandet med Kampesteen. Oprindelig har Kirken havt rund Chorslutning. Tvende tilmurede Døre; i Fyldingen over disse findes nogle Figurer, der dog næsten ere udslettede af Kalkningen.

Sognets Navn er oprindelig Kalfslund. I Villebøl ved Kongeaaen skal efter Sagnet Povel Bartskjær have boet, der 1644 som Matros var med paa Flaaden i Slaget ved Femern og forbandt og kurerede Christian IV., da Kongen var bleven saaret i Diet, hvorfor han fik Fred af Kongen for et Mord, han havde begaaet, og sin Gaard i Villebøl fri for Skatter. Han ligger begravet i Kirken under Choret; i Gulvet er en Indskrift, som lyder paa, at her 1655 er begravet „ærlig Mand" Povel Jensen af Villebøl.

Kalslund, der har givet Herredet Navn, var Hovedsognet indtil 1659, da Præstegaarden ødelagdes i den svenske Krig, og Hjortlund var Annex dertil; siden den Tid har Forholdet været omvendt.

Gram Sogn (blandet) omgivet af Rødding, Øster-Lindet, Nustrup, Toftlund, Høirup, Spandet, Seem, Fol og Hygum Sogne. Kirken midt i Sognet, 2½ M. o. s. o. for Ribe og 4 M. v. n. v. for Haderslev. Arealet, c. 14,935 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 14,644 og den kongerigske 291 Tdr. Land, er høitliggende i den nordlige Deel (Rangtang 261 Fod) med et jevnt Affald mod Gram-Aa, syd for denne Aa hæver Terrainet sig igjen med et temmelig brat Affald mod Gram-Aa, men med et jevnt og fladt Affald mod Gjels-Aa; i den sydlige og vestlige Deel findes temmelig store Hedestrækninger. Af Gram Godses betydelige Skove (ialt c. 1,300 Tdr. Land) ligger den største Deel i den nordlige Deel af Sognet. Jordsmonnet, der i Reglen er af leret Beskaffenhed, er dog mod Syd og Vest sandet, og ved Aaskovgaard, syd for Gjels-Aa, er en Flyvesandsstrækning. Gram-Aa danner paa en Strækning Nordgrændsen, og Gjels-Aa danner Syd- og Sydvestgrændsen; disse betydelige Vandløb, ved hvis Bredder der findes gode Enge, forene sig ved Sognets Vestgrændse, hvornæst de samlede erholde Navn af Ribe- eller Ribs-Aa. Landeveien fra Haderslev til Ribe passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Hartkorn er 10⅜ Td. A. og E.

I Sognet: 1. I den slesvigske Deel: Byerne Gram-Kirkeby med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, 4 G. og 22 H., Gram-Slotsby med Vandmølle, Gjæstgiver- og Handelssted, Bolig for Physicus for Haderslev Vesteramt samt Gram og Nybøl Godser, Apothek, Garveri, Teglbrænderi, Bageri, Farveri samt Haderslev-Vesteramts Sygehuus (opført 1859), 1 G. og 12 H., Skjoldager, 5 G og 2 H., Kastrup med Skole, Fattigarbeidsanstalt og 2 Kroer, 20 G. og 63 H., Vester-Lindet med Skole og Kro; af Byerne Tiset, Skole, 2 Kroer, 25 G. og 44 H., Emdrupskov, Skole, 20 G. og 25 H.; Hovedgaardene Gram, 426 Skattetønder med et Areal af 600 Tdr. Land (dansk Maal), Nybøl, 128 Skattetønder med et Areal af 366 Tdr. Land (d. M.); Meierigaarden Billeslund, 208 Skattetønder med et Areal af 284 Tdr. Land (d. M.); følgende Samlinger af Huse og enkeltliggende Gaarde: Birket, 13 H., Jenning, 5 H., Hindballe, 2 H., Møgelballe, 2 H., Aaskov, 1 G., Gjelsbro Kro og Vandmølle, Vester-Nybøl Kro med Bageri, Høkeri og Farveri,

Skovgaard, Aarupgaarde, Gjelstoft, Asdal, Nørregaard, Hovgaardlund, Lykkensgaard, Felt, Markbæklunde og Friskmark. Ialt i Sognet 99 G. (75 Heelgaarde, 15 ½G. og 5 ¼G.) og 224 H.*)

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Tiset 3 G. og 5 H., og af Emdrupskov 1 G. og 1 H. Ialt 4 G. og 6 H.

Indvaanere: 2214, hvoraf slesvigske 2163 (48 under Gram Herred) og kongerigske 51. Jordbrug er Hoveberhvervet. Ved Skovarbeide haves, navnlig om Vinteren, ikke ubetydelig Fortjeneste. Der lægges Vind paa Biavl; Vox og Honning afsættes til omreisende Kræmmere. Nogle Fruentimmer kniple.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti; Skole- og Fattigvæsen besthres efter slesvigsk Lovgivning. Besidderen af de adelige Godser Gram og Nybøl har Patronatsretten til Kirken. Præstekaldets Reguleringssum er 1706 Rd.

Sognets slesvigske Deel hører for Størstedelen under de adelige Godser Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrict), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding); Skatterne indbetales til Godsinspectoratet paa Gram, den udgjør 12 af det 2det Angler adelige Godsdistricts Lægder, nemlig 1—4de, 6—10de, 15de, 16de og 17de Lægd. Aarupgaarde og Gjelstoft høre under Hadersleu Amt, Gram Herreds Jurisdiction (Hadersleu), Hadersleu Østeramtstuedistrict og Huusfogeddistrict (Hadersleu), de høre til Amtets 103die Lægd og udgjøre en Deel af det forøvrigt i Gammelhadersleu Sogn beliggende Fredsted District. Hele Sognets slesvigske Deel hører til Gram Physicatdistrict (Gram).

Den kongerigske Deel hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds.; den hører til Ribe Amts 4de Lægd og til Obekjær Sognefogeddistrict.

Kirken, der er lys og stor, er opført deels af Kampesteen, deels af Muursteen, har Taarn med et høit Spiir, Blytag, Hvælvinger under Taarnet, men forøvrigt Brædeloft, er forsynet med et godt Orgel. Paa Kirkegaarden hviler Kammerherre, Cabinetssecretair Chr. Tillisch (død paa Hovedgaarden Gram 13de Septbr. 1844).

Sognet, hvorefter Gram Herred har Navn (i Valdemar II.'s Jordebog „Graam", „Gramæhæret"), men til hvilket nu kun en liden Deel af Sognet hører, er baade i Areal og Folketal det største i Tørning-Lehn. Emdrupskov har tidligere udgjort et eget Sogn, Emdrup Sogn, og havt sin egen Kirke, St. Theocari (Thøgers) Kirke, hvoraf der endnu findes Spor; dens Døbefont staaer paa Gram Kirkegaard. Ogsaa ved Vester-Lindet paa Grunden Holt paaviseis en Kirkegaard. 1659 skal efter D. Atl. Pest og Hungersnød have udryddet 702 Mennesker i Gram Sogn og kun levnet 4 Ægtepar. Paa Gram Byes Mark er en Kilde, kaldet Hellig kilde, som forhen har været meget besøgt.

Gram, i daglig Tale kaldet Gram-Slot, er en anseelig Herregaard med betydeligt Gods, som tilligemsd det tilstødende og dermed forenede Gods Nybøl er et med Stamhuset Giesegaad i Sorø Amt forenet Fideicommis. Gaarden, der er

*) Egentlig kjender man, efter den foreliggende Indberetning, paa Gram og Nybøl Godser ikke til Inddelingen efter Heelgaarde eller Dele af disse; man har derimod Delingen efter Ottinger. En Eiendom med en Otting Land, hvilket udgjør 60—100 Tdr. Land, gjælder for en Gaard, men der gives ogsaa Gaarde med indtil 2 Ottinger.

opført af Feltmarskal Hans Schack, bestaaer af en grundmuret toetages Hovedbygning med to Sidefløie, smukt beliggende paa en Ø i Gram-Aa, med en vidd Udsigt mod Vest over en stor Engslette, der gjennemskjæres af den anseelige Aa, medens Nordsiden indtages af store Skove og Østsiden af den smukke Park. Gram var i Middelalderen et fast Slot, der laae ¼ M. nordvestligere midt i Skoven, og skal være opført af Hertug Erik af Sønder-Jylland 1314. Under den Krig, som de holstenske Grever førte med Kong Valdemar Atterdag, i hvilken de ganske spillede Herrer i Hertugdømmet, gik den jydske Ridder Erland Kalf 1359 over til Greverne med det ham betroede Slot Riberhuus, og fik til Belønning af disse tillige Gram og Møgeltønder Slotte, men sluttede det næste Aar Fred med Kongen, hvem han overgav alle tre Slotte, hvilket foranledigede Valdemar til det bekjendte Udbrud: „Kalf er en god Ko; ifjor han gik bort som Kalv, og nu kommer han tilbage som Ko med to Kalve." Kort efter pantsatte Kongen dog alle tre Slotte med tilliggende Gods til sin Drost Claus Limbek til Tørning, i hvis Slægt Gram nu forblev i en lang Aarrække og fra Pantelehn efterhaanden gik over til Eiendom. I den Krig, som Nord-Tydskland og Sverrig i Forening med de oprørske Jyder begyndte mod Valdemar Atterdag 1367, var Claus Limbek en af Oprøreis Hovedmænd, men sluttede senere Fred med Kongen, hvorpaa han feidede med Erland Kalf paa Riberhuus*), hvilket Slot Holstenerne havde overgivet denne. Claus Limbeks Søn, Henneke Limbek, greb vidt om sig baade i Slesvig og det sydlige Jylland, og vovede endog fra Ribe at angribe de mægtige Hansestæders Skibe; dog blev han betydeligt trængt tilbage af Dronning Margrete, som tilbagebetalte ham hans til Kronen udlaante Penge og derved indløste flere Besiddelser, som han derfor havde i Pant. Henneke Limbek faldt i Ditmarskerkrigen 1404; hans Søn, den yngre Claus Limbek, besad hverken Farfaderens Klogskab eller Faderens Udholdenhed, men vel deres krigeriske og urolige Sind. Han stod længe i Spidsen for det danske Parti i Slesvig, men da han følte sig tilsidesat af Kong Erik af Pommern, sluttede han sig til de holsteenske Grever. En dansk Hær beleirede derpaa 1422 hans Hovedfæstning Tørning-Slot, som blev undsat af Holstenerne, og Claus Limbek, som hermed forsvinder af Historien, er maaskee faldet ved Forsvaret. Grams næste Eiere efter Claus Limbek vare: Joachim Bjørnsen (1432), Ditlev Reventlov (1470) og hans Efterkommere, fra hvilke det ved Giftermaal kom til Familien Buchwald; Dionysius v. Podewels; Sidstnævntes Arvinger solgte 25de Januar 1664 Gaarden til Hr. Christoph Rantzau og denne afhændede den Dagen efter til den berømte Feltherre Grev Hans Schack til Schackenborg († 1676), efter ham fulgte hans Søn Grev Otto Diderik Schack og Sønneson Grev Hans Schack til Grevskabet Schackenborg; Sidstnævntes Enke Anna Sophie Rantzau beholdt Gram til sin Død 1760. Med Gram forenede hun 1754 Nybøl, der tidligere havde ligget under samme, men ved Arvedeling var bleven skilt derfra og opretteet til et eget Gods, hvilket Grevinden afkjøbte den daværende Eier Justitsraad Koch. Ved sit Testamente bestemte hun, at de to Godser tilligemed Giesegaard m. m. i Sjælland skulde tilfalde hendes Stiffsøns yngste Søn Grev Frederik Christian Schack og af ham oprettes til et Stamhuus, hvilket skete 1776. Han døde 1790, hvorpaa hans ældste Søn Kammerherre Grev Knud Bille Schack arvede Stamhuset, som, da han døde ugift 1821, tilfaldt hans Søsterson Henrik Adolf Brockenhuus, der 1822 blev optaget i den danske Grevestand under Navn af Brockenhuus-Schack († 1847); hans ældste Søn er Stamhusets nuværende Besidder.

Da Feltmarskal Grev Hans Schack havde tilkjøbt sig Gram Gods, indledte han Underhandlinger med Kongen angaaende Kjøbet af et Antal under Haderslev Amt hørende kongelige Bøndergaarde, som deels laae blandede med Godsets Undergivne, deels endog gjorde Brud i selve Hovedgaardens Marker. Ved kongeligt Skjøde af 18de Juni 1664 afstod Kong Frederik III. for en Kjøbesum af 5370 Rd., ialt 92 Ottinger, dengang i Landmatriklen ansat til 32½ Plove. For disse saakaldte Nygrammere (Ny Gramtjenere) blev Plovtallet senere nedsat.

Ved aabenl Brev af 4de Novbr. 1673 skjænkede Kong Christian V. Grev Hans Schack og Arvinger jus patronatus til Gram og Fol Kirker („med saadan Frihed og Herlighed, som vi og fremfarne Konger i Danmark og Norge det eiet og havt have") samt med Ret til at bruge Indkomsterne af Kirkerne mod at vedligeholde disse.

---

*) Under denne Strid førte en vis Nicolaus van Riine 1372 to smaa Tønder Krudt fra Ribe til Gram, hvilket er første Gang at Krudt nævnes i den danske Historie.

Gaarden Gjelstoft, tidligere en lille Landsby, tilhørte i det 17de Aarhundrede Familien Buchwald, blev siden kongelig Forpagtergaard, og senere mod en betydelig Canon solgt til Eiendom. Efterat omtrent 20,000 Rd. vare tabte paa denne Gaard, fandtes der i Aaret 1812 ingen Kjøber til den, hvorfor den faldt tilbage til Kongen, og afhændedes 1814 mod en ringe Kjøbesum.

Fol Sogn (blandet) bestaaer af to ved Hygum Sogn adskilte Dele, hvoraf den østre er omgivet af Hygum, Rødding og Gram Sogne, den vestre af Hygum og Seem Sogne samt af Ribe St. Katharine Sogns Landdistrict. Kirken midt i Sognets østlige Deel, $1^3/_4$ M. ø. for Ribe og $4^1/_2$ M. v. n. v. for Hadersleb. Arealet er c. 4494 Tdr. Land, hvoraf den vestlige, ublandede kongerigske Deel (Obekjær By) er 1510 Tdr. Land g. M., og den østlige blandede Deel c. 2882 Tdr., hvoraf 101 Tdr. Land ere kongerigske. Sognets Overflade er fladt og lavtliggende i den vestlige Deel; en Deel af Gram Skove (Skaftekjær) ligger i Sognets nordøstlige Deel; Jordsmonnet er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed i den nordlige Deel leerblandet. Gram- eller Flads-Aa, der danner den østlige Deels Sydgrændse, faaer, efter ved Obekjær Byes Sydøstgrændse at have forenet sig med Gjels-Aa, Navn af Ribe- eller Ribs-Aa og forsætter gjennem gode Enge sit Løb mod Vest. Den kongerigske Deels Htk. er $62^5/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Byerne Fol med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, 16 G. og 36 H., Mellerup, 8 H.; af Byen Ganderup 13 G. og 4 H., Stampemølle. Ialt 29 G. og 48 H.

II. I den kongerigske Deel: Byen Obekjær med Skole, 11 G. og 2 H.; af Byen Ganderup 1 G., Kro. Ialt 12 G. og 2 H.

Indvaanere: 561, hvoraf slesvigske 468 og kongerigske 93. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbeide og Forfærdigelse af Trævarer haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer i Sognets østlige Deel under Gram og Nybøl Godser og bestyres efter slesvigsk Lovgivning, i den vestlige Deel derimod under Ribe Amt og bestyres efter kongerigsk Lovgivning. Besidderen af de adelige Godser Gram og Nybøl har Patronatsretten til Kirken. Præstekaldets Reguleringssum er 1251 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under de adelige Godser Gram og Nybøl (2det Angler adelige Godsdistrict), under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding); Skatterne indbetales til Godsinspectoratet paa Gram; den udgjør det 2det Angler adelige Godsdistricts 11te og 12te Lægd og hører til Gram Physicatdistrict (Gram).

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 3die Vgkds. Hører til Ribe Amts 4de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, uden Hvælvinger, bestaaer af Taarn, Høikirke og Lavkirke, hiint af Muursteen, disse af Kampesteen. Den runde Bue er fremtrædende.

Sognets Navn skreves tidligere Førle, i D. Atl. Fole. I Nærheden af Kirkebyen fandtes 1845 endeel danske Mønter fra Borgerkrigenes Tid (1249—1350).

Foruden fornævnte Sogne, hvoraf den overveiende Deel er slesvigsk, hører endvidere til Frøs Herred den syd for Kongeaaen liggende Deel af Vamdrup Sogn og til Kalslund Herred Dele af Farup Sogn og af den syd for Kongeaaen liggende Deel af Vilslev Sogn, der her kun omtales, forsaavidt de slesvigske Dele angaae, medens de i deres Heelhed ere behandlede i Beskrivelsen af Kongeriget.

Vamdrup Sogn. Af Byen Bastrup 15 G. og 51 H.

Indvaanere: 366. Arealet c. 555 Tdr. Land. Hører under Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 3die Lægd og hører til Skodborg Sognefogeddistrict. Fattigvæsenet bestyres efter slesvigsk Lovgivning.

Farup Sogn	Af Farup-Kirkeby med Kirke og Kro	„ G.	4 H.
med en Deel af	„ Kjærbøl med Præstegaard, Skole og Kro	7 „	11 „
Vilslev Sogn.	„ Nørre-Farup	5 „	7 „
	Gaarden Gersdorfsgave	1 „	„ „
	Af Jedsted med Vandmølle, Dampbrænderi og Kro	10 „	14 „
	„ Hillerup	3 „	5 „
	Ialt	26 G.	41 H.

Indvaanere: 446. Farup Sogns slesvigske Deels Areal er c. 1028 Tdr. Land, og Vilslev Sogns 1084 Tdr. Land. Frøs og Kalslund Herreders Jurisdiction (Rødding), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 20de og 21de Lægd. Den slesvigske Deel af Farup Sogn udgjør et eget Sognefogeddistrict. See forøvrigt Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 983—84 og S. 1010—1011.

Farup Kirke, i den katholske Tid helliget St. Nicolaus, er opført af Muursteen. Kirken har forhen havt et stort Taarn, der stod paa den søndre Side, men dette blev formedelst Brøstfældighed nedbrudt 1835. Nu har den kun et lille Spir. Apsis, rundbuede Zirater paa Muren. Altertavlen, en Copi af Altertavlen i Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, er malet af den i Sognet fødte Andreas Windfeld.

Nørre-Rangstrup Herred

er omgivet af Gram og Hviding Herreder samt af Aabenraa og Løgumkloster Amter. Herredets Fladeindhold er c. $4^1/_{10}$ □ M., hvori er indbefattet Fladeindholdet af de til Løgumkloster Amts Fogderier Skjærbæk og Alslev hørende Eiendomme i Branderup, Toftlund og Agerskov Sogne. Herredet omfatter Sognene Toftlund, Branderup, Agerskov og Tiislund samt Dele af Bevtoft og Arrild Sogne og endelig tvende mindre Dele (Muspyt og Goltbæk) af Hellevad Sogn i Aabenraa Amt. Herredet er næsten aldeles blottet for Skov, har lette og sandede Jorder, men ikke ubetydelige uopdyrkede Hedestrækninger. Indvaanernes Antal var efter den sidste Folketælling 1860: 4,833. Herredets ordinaire Plovtal er $65^2/_9$ og extraordinaire Plovtal 70. Skattearealet er 11,887 Tdr. med en Taxationsværdi af 828,676 Rd. I 1859 fandtes i Herredet 1 Jordbrug større end en Heelgaard, 4 Præstegaarde, 301 Gaarde samt 284 Huse med Jord og 86 Huse uden Jord. De til Løgumkloster Amt hørende Eiendommes Antal var 7 Gaarde og 11 Huse.

Toftlund Sogn (blandet) omgivet af Gram, Tiislund, Agerskov, Branderup, Arrild og Høirup Sogne. Arealet, c. 8536 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 8173 og den kongerigske 363 Tdr., er høitliggende i den sydlige Deel med et jevnt Affald mod Nord til Gjels-Aa, der, optagende flere sydfra kommende mindre Vandløb, danner Grændsen mod Nord. Jordsmonnet er af muldsandet, sandet og skarpsandet Beskaffenhed; næsten alle Hedestrækninger i Sognet have i de sidste Aar maattet vige for Ploven. Tæt nord for Toftlund By er en lille Plet Skov. Landeveien fra Aabenraa over Foldingbro passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er $8^1/_4$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Kirken, eenligt beliggende ved Gd. Herrested; største Delen af Byen Toftlund, hvori Præstegaard, Embedsbolig for Herredsfogden og Thingskriveren, samt Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Thing- og Arresthuus; endvidere Byerne Allerup med Skole, Stenderup med Skole, Ørderup med Kro, Rømet med Pugehøi, Lindholm; de eenligt beliggende Gaarde Enemark (2 G.), Kjærgaard, Korsbjerg, Gravlund, Skovsbjerg, Løbækgaard og Haverbæk. Skole mellem Toftlund og Ørderup. Ialt 60 G. og 92 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Toftlund: Kro og Vindmølle, 2 G. og 12 H.

Indvaanere: 1025, hvoraf slesvigske 916 (74 under Løgumkloster Amt) og kongerigske 109. Agerdyrkning Hovederhvervet. Nogle Knipplinger forfærdiges. I Sognet findes nogle mindre Teglbrænderier og i Toftlund By et Farveri.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns

Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Enemark hører i geistlig Henseende til Høirup Sogn i Hviding Herred. Præstekaldets Reguleringssum er 893 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Den danner Amtets 36te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog Rømet med Pugehøi, 3 G. og 7 H., og af Byen Stenderup 2 G. og 3 H., der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred saavel i civile som i criminelle og Politisager; de have deres egen Sognefoged og høre til Løgumkloster Amts 29de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Den hører til Ribe Amts 5te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken er bygget af hugne Kampesteen, med et bredt Taarn, tidligere med Spiir, hvilket nedkastedes af Stormen d. 11te Octbr. 1634. Kirken er i Choret forsynet med Hvælvinger. Steendøbefont. Epitaphium over den 1704 afdøde Provst Anders Clausen Slange, der tillige var Tolder.

Aagaard meddeler i Beskrivelsen af Tørninglehn, at paa Bindet af en gammel Kirkebog, som begyndte med 1610, staaer: „Herrested Kirkebog." Den By, som nu kaldes Toftlund og ligger nord for Kirken, har tilforn under Navn af Herrested By ligget tæt ved Kirken, hvor nu ikkun er en Gaard. Hos Dankwerth (1652) findes Sognet og Kirken benævnet Herrested, men nogen By af dette Navn anføres ikke; derimod forekommer „Toffteslundt" som By.

Om et Tuffsteensleie ved Stenderupgaarde see Biernatzki „Landesberichte" for 1846, S. 397.

Branderup Sogn omgivet af Agerskov, Toftlund, Arrild og Nørre-Løgum Sogne. Kirken sydøstlig i Sognet, 4 M. s. o. for Ribe og 1¼ M. n. o. for Løgumkloster. Arealet, c. 4607 Tdr. Land, er temmelig fladt med lidt Skov ved Gaarden Mandbjerg; Heden forsvinder mere og mere. Jordsmonnet er af sandmuldet Beskaffenhed, i Reglen med Leerunderlag og rigelig Mergel. Gode Enge haves langs Bredderne af trende af Brede-Aaens Tilløb, hvoraf det nordligste paa en Strækning danner Vestgrændsen, og det sydligste, under Navn af Smedebækken, danner Sydgrændsen.

I Sognet: Byerne Branderup med Kirke, Præstegaard og Skole, og Rurup med Skole, Gd. Mandbjerg (135 Skattetønder med et Areal af 400 Tdr. à 320 □ R.), Rævslund, 2 G., Gd. Landsig og Branderup Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 4 Heelgaarde, 8 ¾G., 10 ½G., 8 ¼G. og 7 mindre Gaarde samt 29 H. med Jord og 18 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 29 H.

Indvaanere: 540 (deraf 5 under Løgumkloster Amt). Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet forfærdiges endeel Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 742 Rd.

Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund) og Gram Physicatdistrict (Gram). Det danner Amtets 35te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog et Huus med Jord i Rurup, der hører under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred; det hører til Løgumkloster Amts 29de Lægd.

Kirken, en massiv Bygning, beliggende paa en Høide nordøst for Sognebyen, er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen. Taarnet har den i Tørninglehn ofte forekommende Form, med Pyramidetag og Spidsgavle. Fladt Loft.

Sognets Navn er egentlig Brantorp eller Bramtorp. En adelig Familie, der forekommer i det 14de Aarhundrede, nævnes Bramtorp efter Byen; dog findes der ingen Borgplads i eller ved Byen. Tidligere laae i dette Sogn en By Skovbøl, som nu er forsvunden.

Agerskov Sogn omgivet af Branderup, Toftlund, Bevtoft, Egvad, Hellevad, Bested og Nørre-Løgum Sogne. Kirken midt i Sognet, $3^1/_2$ M. s. v. for Haderslev og $2^3/_4$ M. n. v. for Aabenraa. Arealet, c. 15,944 Tdr. Land, er høitliggende, men temmelig fladt med endeel Hede, især mod Nord, hvoraf dog mere og mere Aar for Aar opdyrkes, og en betydelig Kjær- og Engstrækning i den sydlige Deel; Jordsmonnet er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed med Leerunderlag. Flere af Brede-Aaens Tilløb udspringe her. Landeveiene fra Aabenraa til Ribe og fra Haderslev til Tønder passere Sognet.

I Sognet: Byerne Agerskov med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Galsted med Kro, Bovlund med Kro, Rangstrup med Skole, Over- og Neder-Gestrup med Skole, Vellerup og Mellerup; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Geilbjerg, Birkelund, Baalsted, Nittriskjær, Østergaarde, Rangstrupgaarde, Jørgensby, Bjørneskov-Kro, Gammelskov, Sindet, Faarehuus, Ørgaard, Langelund, Bjørnholm, Rævebjerg, Leerskov, Voiensgaard, Vandenggaard, Damgaard, Kjærgaard, Østergaard, Bispelgaarde, Gestruplund, Hjortlund, Suusvind, 2 Skoler imellem Byerne. Endvidere de 2 Smaabyer Muspyt og Goltbæk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Heelgaard, $8^3/_4$G., $48^1/_2$G., $37^1/_4$G. og 10 mindre Gaarde samt 119 H. med Jord og 55 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 33 G. og 140 H. (Saaledes angivet 1859; i 1861 opgives, foruden Præstegaarden og Degneboligen, 97 Gaardsteder, 122 Steder med Jord, 61 H. uden Jord.) Desuden Muspyt og Goltbæk 5 G. og 6 H.

Indvaanere: 1712. (Derunder 26, henhørende til Løgumkloster Amt og 61 i Muspyt og Goltbæk.) Jordbrug med Kvægopdræt er Hovederhvervet. Nogle Teglbrænderier forsyne de nærmeste Sogne med Muursteen. Endeel Kniplinger forfærdiges i Sognet.

I geistlig Henseende hører Sognet under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Sognet eier et af Provst Knud Aagaard stiftet Legat paa 800 Rd., hvoraf Renterne deles mellem Huus-

arme, Skolen og Sognebibliotheket. Præstekaldets Reguleringssum er 1701 Rd.

Sognet hører for Størstedelen under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Det danner Amtets 39te og 40de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict i Forening med Muspyt, 3 G. og 1 H., og Goltbæk 2 G. og 5 H., der i geistlig Henseende høre til Hellevad Sogn i Aabenraa Amt, men i verdslig under Agerskov Sogn, Nørre-Rangstrup Herred. 2 G. og 1 H. i Vellerup høre under Løgumkloster Amts Fogderi Alslev og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Nørre-Rangstrup Herred; de høre til Løgumkloster Amts 31te Lægd.

Kirken, der næst Brøns Kirke er den største og smukkeste i Tørninglehn, er bygget deels af hugne Kampesteen, deels af Muursteen, har et høit Taarn og Hvælvinger under Taarnet og i Choret, prydet med gamle Freskomalerier. Mindesteen for de af Sognets Sønner, der faldt i forrige Krig.

Rangstrup er en ældgammel By (i Jordebogen 1231 „Rafnsthorp"), hvorefter baade Nørre- og Sønder-Rangstrup Herred har Navn.

Knud Aagaard, der har udgivet gode Beskrivelser saavel over Thy (Viborg, 1802) som over Tørninglehn (Kjøbenhavn, 1815) var Præst i Agerskov. Han bemærker i sidstnævnte Beskrivelse S. 236—37: „Lyst til at gjette Oprindelsen til alle Steders Navne kan snarere forvirre end opklare. Hvad er rimeligere end at Agerskov har Navn af Ager og Skov? Dog kan anføres gode Grunde for, at dets oprindelige Navn er Overskov." Blandt Agerskovs ældre Præster nævner Aagaard, efter en Præsteliste i Kirken, Therkild Madsen Scannus, den anden lutherske Præst paa Stedet, tillige Herredsprovst, der var Præst (dog ikke alene i Agerskov) i 71 Aar, blev 105 Aar gammel og saae 6 Konger af den oldenborgske Stamme, døde 1593; Otto Riese, Præst i Agerskov fra 1738 til 1779, tillige Herredsprovst, var under Navn af Philolaus Orthophilus Forfatter til nogle Breve trykte 1768, hvori han forsvarer det copernicanske System imod Provst Gutfeldt i Bevtoft, som under Navn af Timotheus Alethophilus forsvarer Jordens Ubevægelighed. Otto Riese har antegnet, at efter gammelt Sagn skal Tømmeret i Agerskov Kirke være fældet paa Gammelskov Mark. Aagaard tilføier, at mundtlige Sagn paa hans Tid fortælle, at en tæt Skov har strakt sig fra Galsted til Agerskov Kirke, og derfra til Toftlund Kirke. Efter en til Præsteembedet hørende Bog anfører Aagaard som Beviis paa de Ødelæggelser, Krigen medførte for Sognet, at i 1599 var der 173 Tiendeydende, i 1655: 128 og i 1662: 80. I 1658—60 findes 23 øde Gaarde og andre Steder i Sognet.

Om et Jordskjælv ved Agerskov see Biernatzki „Landesberichte" for 1846 S. 307.

Bevtoft Sogn omgivet af Annexet Tiislund, Agerskov, Øster-Løgum, Vedsted, Skrydstrup og Nustrup Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, 2½ M. s. v. for Hadersley og 3 M. n. v. for Aabenraa. Arealet, c. 11,378 Tdr. Land, er høitliggende og bakket med Fald mod Sønderaaen, der deler Sognet i tvende Dele, hvoraf den større søndre hører til Nørre-Rangstrup Herred og den mindre nordre til Gram Herred; den optager Hyrupbækken. Ved Hjartbro og ved Hyrup er noget Skov, ved Bevtoft en kongelig Plantage stor 361 Tdr. Land à 260 □ Roder (3die Haderslevske Skovriderdistrict). Der findes nogen Hede i Sognet, og Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed.

I Sognet: Byerne Bevtoft med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vandmølle, Hyrup med Skole, Vraa, Strandelhjørne med Skole, Neder-Jersdal med Skole og Kro, og Hjartbro med Fattigarbeidsanstalt; endvidere de enkeltliggende Steder Kirkelund,

Østergaard, Blankenhof, Fauregaard, Præstehøigaard, Lerdal og Hjartbrolund. Ialt i Sognet Præstegaarden, 7 Heelgaarde, 5 $^{3}/_{4}$G., 22 $^{1}/_{2}$G., 12 $^{1}/_{4}$G. og 3 mindre Gaarde samt 62 H. med Jord og 13 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 55 H.

Indvaanere: 1129, hvoraf 805 under Nøore-Rangstrup Herred og 324 under Gram Herred. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Fra Hyrup By affættes endeel Tørv og Tørvekul.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 1741 Rd.

Den syd for Sønderaaen liggende Deel af Sognet, nemlig Byerne Bevtoft, Hyrup, Vraa og Strandelhjørne tilligemed 1 G. og 2 H. af Neder-Jersdal, hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Den danner Amtets 38te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict; hvorimod den Nord for Aaen liggende Deel, nemlig Byerne Neder-Jersdal og Hjartbro og Bevtoft Mølle, hører under Gram Herreds Jurisdiction (Hadersley), Hadersley Østeramtstuedistrict (Hadersley), Østeramts Huusfogeddistrict (Hadersley), Hadersley Physicatdistrict (Hadersley). Den danner Amtets 87de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der er bygget af Kampesteen, har Taarn med høit Spiir, Hvælvinger i Choret og under Taarnet. I Kirken er indmuret en Mindesteen over frivillig Underofficeer N. M. Schmidt, faaret ved Isted og død den 8de August 1850.

Kirkebyen afbrændte for Størstedelen 1736.

Ved Hjartbro i Nærheden af Aaen skal have ligget en adelig Gaard. For en Gaard i Vraa er der 1502 givet Benaadningsbrev af Hertug Frederik. Den regnes dog ikke til Frigaardene, men nyder nogle mindre Beneficier.

F. C. Gutfeld, Provst for Holmens Provsti og Præst til Holmens Kirke i Kjøbenhavn, berømt geistlig Taler, Udgiver af Prædikener, Leilighedstaler og poetiske Skrifter, er født 1761 i Bevtoft, hvor hans Fader P. Gutfeld dengang var Præst, † 1823.

Tiislund (Genrstb.'s K. **Tyrslund**) **Sogn**, Annex til Bevtoft Sogn, omgivet af dette, Toftlund og Nustrup Sogne. Kirken midt i Sognet; 3 M. s. s. v. for Hadersley og 3$^{1}/_{2}$ M. s. o. for Ribe. Arealet, c. 3929 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, med endeel Hede i den sydlige og vestlige Deel; Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed. Gjels-Aa, der her fører Navn af Sønder-Aa (i Modsætning til Gram- eller Nørre-Aa), danner Nordostgrændsen; den optager Hyrupbækken, der danner Østgrændsen; i den sydvestlige Deel af Sognet udspringer et mindre Aaløb, der senere i Toftlund Sogn falder i Gjels-Aa; langs disse Vandløb findes gode Enge.

I Sognet: Byerne Tiislund med Kirke, Skole og Kro, Aabøl med Skole og Kro (hertil hører Lille-Aabøl), og Gøttrup med nogle sydligt udflyttede Steder Høllesskov; endvidere de enkeltliggende Steder Langstedgaard, Tolshøi og Kirkebjerg. Ialt i Sognet 1 $^{3}/_{4}$G., 7 $^{1}/_{2}$G., 26 $^{1}/_{4}$G. og 21 mindre Gaarde samt 31 H. med Jord og 2 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 36 G. og 25 H.

Saaledes opgivet fra 1859, i 1861 angives Sognet at have 51 G. og 52 H.

Indvaanere: 645. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning.

Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 37te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken er lille og uanseelig, bygget af Kampesteen uden Taarn eller Hvælvinger.

I Danske Atlas anføres, at Tule Vognsen, der slog Svend Graa, hvorom tales i Kjæmpevisen som begynder: „I Lunde Kirke der yppes en Stevn," skal have boet her i Sognet, samt at Tules Mose nævnes efter ham. Tiislund Kirke skulde da være den Lunde Kirke, som omhandles i Visen. Anders Sørensen Wedel henlægger derimod Stedet til Lunde ved Varde.

Hviding Herred,

det sydvestligste i Hadersleb Amt, omslutter flere større og mindre Dele af Ribe Amt, og omgives af Vesterhavet, Riberhuus Birk, Frøs, Gram og Nørre-Rangstrup Herreder, Løgumkloster Amt og Lø Herred med Ballum Birk. Til Herredet hører en Deel af den i Vesterhavet beliggende Ø Rømø. Herredets Fladeindhold er $5^{4}/_{10}$ □ M., hvori er indbefattet de til Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk hørende Eiendomme i Brøns, Vodder, Skjærbæk, Arrild og Roager Sogne. Det omfatter Dele af Sognene Hviding, Roager, Spandet, Høirup, Vodder, Reisby, Brøns, Skjærbæk, Arrild, Vester-Vedsted og Seem, samt af Ribe Domkirkes Landsogn og af Øen Rømø. Med Undtagelse af Statsskoven Lindetskov, 727 Tdr. Land à 260 □ R., er Herredet aldeles blottet for Skov, har lette og sandede Jorder, der dog ofte ere blandede med Leer; betydelige uopdyrkede Hede- og Kjærstrækninger findes i Herredet, især i den sydlige Deel; ved Vesterhavet ere gode, men uinddigede Marskenge. Indvaanernes Antal var efter den sidste Folketælling 1860: 6180. Herredets ordinaire Plovtal er $135^{5}/_{6}$ og extraordinaire Plovtal 154. Skattearealet er 14,848 Tdr. med en Taxationsværdi af 1,433,460 Rd. I 1859 havde Herredet 13 Jordbrug større end een Heelgaard, 11 Præstegaarde, 431 Gaarde samt 452 Huse med Jord og 153 Huse uden Jord. De til Løgumkloster Amt hørende Eiendommes Antal vare 13 Gaarde og 22 Huse.

Hviding Sogn (blandet) omgivet af Vester-Vedsted, Roager og Reisby Sogne samt af Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, $1^1/_4$ M. s. v. for Ribe og $3^3/_4$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 5204 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 4831 og den kongerigske 409 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende, udsat for Vesterhavets Oversvømmelse. I den østlige Deel ere betydelige Hedestrækninger, og i den vestlige Deel gode Marskenge; Jordsmonnet er sandmuldet og sandet, men dog ret frugtbart. Ribe-Tønder-Chausfee passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er $37^3/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byen Hviding, Kirke, Præstegaard, Skole, 13 G. og 8 H., og af Byen Rodhede, Vindmølle, Kro, 14 G. og 9 H.; endvidere Byerne Høgsbro med 2 Kroer, 12 G. og 10 H., Emdrup, 4 G., og Lundsmark, 3 G. og 1 H.; Gd. Høgsbrogaard ($5^1/_2$ Otting med 69 Skattetønder). Ialt 52 G. og 28 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Hviding 4 G. og Rodhede 3 G. og 2 H. Ialt 7 G. og 2 H.

Indvaanere: 510, hvoraf slesvigske 450 og kongerigske 60. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Til Skole- og Fattigvæsenet er henlagt 2 Legater af Beløb resp. 100 Rd. og 107 Rd. samt endvidere et Legat paa 160 Rd. stiftet af en forhenværende Eier af Høgsbro, Kammerherre Blücher, til Fordeel for en Trængende af det forhenværende Lindevedske Gods. Præstekaldets Reguleringssum er 1106 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 24de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Hører til Ribe Amts 7de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der ligger lidt nord for Byen Hviding, er opført i Rundbuestiil af rhinske Tufsteen, senere forhøiet*) og forlænget med Muursteen, fladt Loft, Apsis. Altertavlen er fra den katholske Tid med Crucifixet i en Rosenkrands og en Mængde udskaarne Helgenfigurer, med Hensyn til hvilke senere er anbragt Paaskriften: „Sancti venerandi, non adorandi" I et Skab findes et Helgenbillede, rimeligviis St. Anna. Orgel. Tvende Epitaphier over afdøde Præster; det ene over Thomas Henriksen Beile, † 1686 (om ham see „Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Wedel" af C. F. Wegener, S. 264, Noten); det andet over Fornævntes Søn Hans Wedel, † 1706 og dennes Svigersøn Clemens Fog, † 1763, begge Præster i Hviding,

*) Herom bemærker Adjunct J. Helms i Afhandlingen „Tufsteenskirkerne i Omegnen af Ribe": „Paa Hviding Kirkes nordre Muur lader sig paavise, at Langhuset er blevet forhøiet. De nuværende smalle Vinduer vise sig strax ikke at være de oprindelige, men kun udsparede ved Tilmuringen af de meget større, spidsbuede, brede og lave Vinduer, der tydeligt nok ere Copier af dem i Domkirkens Langhuus. Dog en opmærksommere Betragtning lærer, at heller ikke de ere Kirkens ældste Vinduer, men at disse sidste derimod sidde tilmurede dybere nede, som en Fortsættelse nedefter af de nuværende. Ogsaa have hine større spidsbuede Vinduer paa en voldsom Maade forstyrret det gamle Rundbueornament; thi medens deres Underdeel sidder i den gamle Tufsternsmuur, er deres Overdeel gaaet ind i Muursteens-Forhøielsen, hvilken synes at udgjøre omtrent halvanden Alen."

ROAGER KIRKE

Sidstnævnte emeritus 12 Aar før sin Død. En senere Præst Joachim Ewald, først i Vorbasse og Heinsvig, blev Præst her 1764 og var 53 Aar i Embedet, døde 1826 i Christiansfeld, 101 Aar gammel. Kirken har intet Taarn, men et Klokkehuus paa den østre Ende.

Hviding har givet Herredet Navn (i Valdemar II.'s Jordebog „Hwitynghæret"). Skjøndt det ikke udtrykkelig nævnes i Kildeskrifterne, var det dog uden al Tvivl paa dette allerede tidlig i Middelalderen bekjendte Thingsted, at Kong Erik Emun blev dræbt af Sorteplog d. 18de Septbr. 1137; i en gammel Krønike (Scr. rer. Dan. I. p. 385) siges, at det var paa et Thing i Nærheden af Ribe, og Kongens Lig blev derfor ogsaa ført til denne Byes Domkirke.

Efter Hviding benævnes en gammel forlængst uddød Adelsfamilie. Johannes, dictus Hvitting, var Drost hos Hertug Erich 1263 og stiftede et Kloster i Flensborg. Aar 1400 forekommer Logho Deghen armiger de Hviddyngh.

Høgsbrogaard er et af Egnens ældste Herresæder. I det 15de og 16de Aarhundrede tilhørte det Rosenkrandsernes slesvigske Linie, saaledes 1543 Niels Ludvigsen Rosenkrands, 1589 Junker Ludvig Nielsen Rosenkrands, 1609 Christopher Rosenkrands. Det var denne Christopher Rosenkrands til Høgsbro, der blev henrettet d. 23de Marts 1610 paa Slotspladsen i Kjøbenhavn. Han havde ved falske Breve tilvendt sig Fru Karen Strangesdatters, Christen Juels Enkes, Gaard, Donslund. Ved at undersøge Papiret, hvorpaa en af Christen Juel udstedt Obligation var skreven, bemærkede Kongen, at dette var, efter Vandmærkerne at dømme, fra Papirmøllen ved Frederiksborg. Denne var imidlertid anlagt senere end Obligationens Dato. Nu lod Kongen Rosenkrands, trods hans mægtige Slægt, belægge med Arrest og hans Papirer undersøge: disse udviste endnu flere falske Breve. Hans Proces blev udsat til næste Herredag, som blev holdt i Kjøbenhavn, hvor han blev dømt fra Livet. Efter Rosenkrandserne eiede Rantzauerne paa Lindeved Høgsbro. 1778 kjøbte Kammerherre, Amtmand v. Blücher de samlede lindevedske Godser og solgte dem atter 1794 til Kongen for 138,000 Mark Courant. (See „Acten den Verkauf von Lindewitt betreffend", Hefte 1 og 2, 1796 og 1798.)

Roager (Genrstb.'s K. **Raadager**) **Sogn** (blandet) omgivet af Seem, Spandet, Bodder, Hviding og Vester-Vedsted Sogne. Kirken midt i Sognet, $1^1/_2$ M. s. s. o. for Ribe og $2^3/_4$ M. n. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 4464 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 3798 og den kongerigske 666 Tdr. Land, er fladt, med lidt Hede i Sognets Udkanter; Jordsmonnet er af leermuldet og sandmuldet Beskaffenhed. I Sognets sydlige Deel findes gode Enge, hvorigjennem løbe tvende mindre Vandløb, der forenede danne Reisby-Aa. Sognets kongerigske Deels Htk. er $29^7/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Roager-Kirkeby, Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, hvori Hviding Herreds Thingstue, 10 G. og 7 H., Roager, Skole, Kro, Teglværk, 15 G. og 23 H., Øster-Aabølling 11 G. og 13 H., og hele Vesterbæk, 5 G. og 8 H.; Gd. Stavidskov. Ialt 41 G. og 51 H. (Saaledes opgivet 1859, i 1861: 42 G. og 56 H.)

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Roager-Kirkeby 1 G. og 2 H., Roager 4 G. og 5 H. og Øster-Aabølling 1 G. Ialt 6 G. og 7 H. samt 1 Mølle i Roager.

Indvaanere: 563, hvoraf slesvigske 481 (deraf 3 under Løgumkloster Amt) og kongerigske 82. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 930 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram

Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 23de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog en ½Gaard i Roager-Kirkeby, der hører under Løgumkloster Amt, Fogderiet Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; den hører til Løgumkloster Amts 28de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstue- og nordre Lægedistrict; 5te Bgkds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der var helliget St. Andreas, er bygget af rhinlandsk Tuf i Rundbuestiil, Apsis, fladt Loft i Skibet, senere tilføiet Hvælving i Choret. Smukt Taarn fra Gothikens Periode med spidst Tag og 4 Gavle, en Form, der ofte findes i det Tørninglehnske*). Det mellemste af Langhusets Vinduer paa Nordsiden er ganske udfyldt af et Glasmaleri, fremstillende en Bisskop med Staven i den ene Haand og den anden hævet til Velsignelse. Billedet er dannet ved Sammensætning af smaa røde, gule, blaa, grønne og brune Glasstykker, som ere sammenholdte ved Blyindfatninger om de enkelte Stykker. Saavel dette som Figurens hele Udtryk, den lave Bispehue o. s. v. i Forbindelse med Formen af Bogstaverne i det overskrevne Navn synes at tyde paa en meget høi Alder. Langsthen under Vinduets Rundbueindfatning foroven staaer nemlig skrevet med saakaldte gothiske Majuskler „Scs Willehadus."

Sognets Navn, som Generalstaben nu skriver Raadager, skreves tidligere „Roager", „Roothager" og „Raadagger". I Vesterbæk By var i det 16de Aarhundrede en Gaard beboet af Adelige; som saadanne nævnes ved Midten af det 16de Aarhundrede Jens Juul og Fru Ide; i første Deel af det 17de Aarhundrede findes Gaarden iblandt Statholder Geert Rantzaus Godser og senere er den gaaet over i Bøndereie.

Spandet Sogn (blandet) omgivet af Seem, Gram, Høirup, Vodder og Roager Sogne. Kirken midt i Sognet, 1½ M. s. o. for Ribe og 3 M. n. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 4908 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 4448 og den kongerigske 460 Tdr. Land, er fladt og forholdsviis høitliggende (Nordhøi 160 Fod, n. v. for Kirken); Hede- og Mosestrækninger indtage Sognets Udkanter, og kun den midterste Deel er Agerland med muldsandede Jorder mod Syd og sandede og skarpsandede Jorder mod Nord, især ved Møllebу. Ved Fjersted ere Resterne af en forhen ikke ubetydelig Skov. Sognets kongerigske Deels Htk. er 13⅜ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Spandet, hvis nordlige Deel kaldes Spandetgaarde, Kirke, Præstegaard, Skole,

*) Adjunct J. Helms yttrer i sin Afhandling „Tufsteenskirkerne i Omegnen af Ribe": „Hvad angaaer Formen for Taarnene ved vore Tufsteenskirker, da er denne ved alle dem, som ligge nord for Kongeaaen, kun lidet mærkelig, eftersom de foroven ende i et almindeligt Sadeltag uden Afstrøpning eller videre Udsmykning, eller endogsaa have maaskee noies med et simpelt, temmelig lavt Pyramidetag af beklædt Tømmerværk. Et andet og skjønnere Udseende frembyde de, naar vi komme syd for Kongeaaen. Formen af de „tørninglehnske Kirketaarne" viser Tegningen af Roager Kirke (afbildet i Afhandlingen, vil ogsaa blive gjengivet blandt Billaagene til nærværende Skrift); de kunne nemlig med Rette kaldes saaledes, da de ligesaa byppigt forekomme i Tørninglehn og nogle Steder i de mod Syd dertil grændsende nærrejydske Enclaver, som de herfillands ere usædvanlige udenfor denne Egnet. Uagtet disse Taarne saa afgjort bære Gothikens Præg, idet de minde om Formen af de i denne Stiil sædvanlige smaa Spidstaarne („Fialer"), i hvilke Muurstiverne foroven løbe ud, forstyrre de dog ingenlunde Indtrykket af den egentlige Kirkebygnings romanske Charakteer, men bidrage meget mere Deres til, i Forbindelse med denne selv, med Baabenhuus og Sacristi, hvor saadanne endnu findes, at frembringe Grupperinger, som ofte ere af ikke ringe malerisk Virkning. Det lader sig nu vel neppe bestemt angive, hvad der har foranledget, at netop denne Landsdeel har faaet Kirketaarne af denne Form. Men det fortjener dog Opmærksomhed, at Domkirkens store Taarn, indtil dets Overdeel styrtede ned 1591, havde fire saadanne Gavle, som vi see paa disse mindre."

Kro, 16 G. og 24 H., Fjersted 6 G. og 2 H., Møllebу Vind- og Vandmølle, 21 H. Ialt 22 G. og 47 H. Saaledes opgivet 1859, i 1861: 23 G. og 62 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Spandet 1 G. og Fjersted 1 G. og 4 H. Ialt 2 G. og 4 H.

Indvaanere: 480, hvoraf slesvigske 453 og kongerigske 27. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Tvende Teglbrænderier i Spandetgaarde producere endeel Muursteen og Drainrør. Noget Tørv sælges og noget brændes til Tørvekul. Mange af Sognets Smaafolk forfærdige Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 563 Rd. Til Fattigvæsenet er henlagt et Par smaa Legater.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 27de Lægd og udgjør i Forening med den slesvigske Deel af Seem Sogn eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Den hører til Ribe Amts 5te Lægd og til Seem Sognefogeddistrict.

Kirken, beliggende paa en Bakke, er bygget i Rundbuestiil med Chorrunding, Skibet af Muursteen paa et Fundament af hugne Kampesteen, Choret af rhinlandsk Tuf. „Følge vi paa denne Kirke langs hen med Nordsiden, træffe vi paa Choret og Langhuset den for vore Kirker almindelige Decoration af flade Muurstriber, forbundne foroven ved smaa enkelte Rundbuer, og det ei blot saa langt som Tufstenen naaer, men ganske paa samme Maade i den af Muursteen byggede Deel. Ikke alene denne Udsmykning, men ligesaameget hele Muurværkets Charakteer vidner om, at dette Langhuus af brændte Steen er en idetmindste temmelig snart efter paafulgt Fortsættelse af Tufsteensbygningen. Dette Muursteensskibs høie Alder træder ogsaa paa en iøinefaldende Maade frem i den vestre Ende, hvor det støder op til det i Middelalderens Slutning tilbyggede Taarn (med høit Spiir). Det viser sig her, hvor meget fortrinligere baade Muurarbeidet og Kalken har været i hiin tidligere Tid, hvorfor den ældre Bygning ogsaa er ulige bedre bevaret end den nyere. Interessant er det at see den gamle nu tilmurede nordre Indgangsdør til Kirkeskibet her nær ved Siden af den yngre, der fører ind til Taarnets Vindeltrappe. Thi medens hiin er rundbuet, men med Buen dannet af Muursteen, der ere satte med den lange Side frem og Enden ned mod Buens Centrum, saa har Taarndøren derimod en ydre Spidsbue, hvis paa Langsiden lagte Muursteen ere afverlende røde og mørkt glasserede, og derunder i den egentlige Dørkarm den for Middelalderens Udgang eiendommelige flade Bue, i hvilken Muurstenene ligeledes ligge ned, med Enden frem. Som et yderligere Skjælnemærke mellem disse to Muursteensbygninger fra vor tidligere og senere Middelalder behøver det neppe endnu at anføres, at i Modsætning til Langhusets dobbelte Granitfod mangler Taarnet aldeles fortløbende Sokkelstene." (J. Helms „Tufsteenskirkerne i Omegnen af Ribe.") Kirkens Altertavle, forestillende Nadveren, skjænkedes 1747 af en Kniplingspige ved Navn Johanne Nielsdatter.

Sognets Navn skreves tidligere „Spandwith." Spandetgaard var forhen en adelig Gaard, som efter Sagnet skal have tilhørt Kong Erik Emuns Morder Sorteplog. Gaaden tilhørte 1556—1564 Claus Seehstede, med hvis Datter Magdalena den kom til Mourits Podebusk; i det 17de Aarhundrede hørte den til de Rantzauske Godser.

Ifølge en Optegnelse i Præstearchivet af Pastor Boisen, der senere blev Præst i Arrild og Provst for Hviding Herred, skal Spandet have været annecteret Høirup

Sogn indtil Aar 1630, da en Herremand paa Spandetgaard kjøbte en Otting Land i Spandet og skjænkede den til Præstegaard; siden den Tid har Spandet havt sin egen Præst.

„Det gaaer an, sagde Spandet Præst, de bar ham fra Kroen til Kirken", er i en videre Omkreds et gængs Mundheld, som er kommet af, at Bønderne, da Bispen havde forbudt deres Præst (Fr. Knudsen 1606—30 eller efter Andre J. P. Møller 1658—82) at gaae tilkroes, skulle have baaret ham til Kroen, hvor de nødig vilde undvære ham, og derfra igjen til Kirken.

Høirup Sogn (blandet) omgivet af Arrild, Bodder, Spandet, Gram og Toftlund Sogne. Kirken østligt i Sognet, $2^1/_4$ M. s. o. for Ribe og 4 M. s. v. for Haderslev. Arealet c. 5847 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 5126 og den kongerigske 721 Tdr. En flad, men temmelig høitliggende Sandryg, der mod Nord ender i Flhvesand, strækker sig gjennem Sognet, mod Sydvest findes nogen Hede og gode Moser; der ligger ogsaa den kongelige Mose Lindetmose, 56 Tdr. Land a 260 □ Roder og den kongelige Fredskov Lindetskov, 727 Tdr. Land à 260 □ Roder (3die Haderslevske Skovdistrict), hvis Areal dog strækker sig ind i Arrild Sogn. Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed, ofte med Ahlunderlag. Gjels-Aa, ved hvis Bredder ere gode Enge, danner Østgrændsen. Landeveien fra Aabenraa over Foldingbro passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er $15^1/_4$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Høirup Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, 6 G. og 11 H., Arnum (deelt i Øster- og Vester-) Skole, 3 Kroer, 30 G. og 42 H., Steensbæk Kro, 2 G. og 1 H., og Skovridergaarden Lindetskov. Ialt 39 G. og 54 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Høirup 4 G. og 6 H. en Vindmølle, og Arnum 2 G. og 8 H. Ialt 6 G. og 14 H.

Indvaanere: 633, hvoraf slesvigske 521 og kongerigske 112. Jordbrug er Hovederhvervet; endeel Tørv og Tørvekul afsættes. Knipleriet er meget almindeligt og giver sædvanlig en ret god Indtægt.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Enemark (2 G.) i Toftlund Sogn, Nørre-Rangstrup H., hører i geistlig Henseende til Høirup Sogn. Præstekaldets Reguleringssum er 890 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 28de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. (Enemark hører, som foranført, kun i geistlig Henseende til Høirup Sogn, forøvrigt til Toftlund Sogn under Nørre-Rangstrup Herred.)

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken er oprindelig af rhinlandsk Tuf, men senere paa mange Maader tilbygget med Muursteen. Saaledes er i Aarene 1856 og 1857 bleven bygget en heel ny Skal af Muursteen udenom Choret og hele Sydsiden. Den har tidligere havt Chorrunding, hvilket sees af de bueformede Sokkelstene, der findes anvendte flere Steder

i de ombyggede Mure. Fladt Loft. Taarn med høit Spiir, tidligere med Spidsgavle. Alterblad fra den katholske Tid, udskaaret af Egetræ, forestillende Jomfru Maria med Barnet. Kirkens Ælde bevises ogsaa derved, at allerede c. 1204 nævnes „parochia Hothrop."

Høirup By ligger paa et høit lyngbevoret, paa Gravhøie rigt Sandstrøg, og har deraf sit Navn. Paa Abildgaardskiær mod Øst ved Gjels-Aa findes Grundvolden af en gammel Herregaard Abildgaard.

Vodder Sogn (blandet) omgivet af Roager, Spandet, Høirup, Arrild, Skjærbæk, Brøns og Reisby Sogne. Kirken nordlig i Sognet, $1^3/_4$ M. s. s. v. for Ribe og $2^1/_4$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 8400 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 8124 og den kongerigske 276 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med betydelige Hede- og Mosestrækninger (Hvilbjergmose), især i den østlige Deel; ved Udflyttergaarden Vraa er en lille Skov paa c. 10 Tdr. Land; Jordsmonnet er mod Vest af muldsandet og leret Beskaffenhed, mod Øst af sandet, ofte med Ahlunderlag. Flere mindre Vandløb, der samlede danne Brøns-Aa, udspringe i Sognet og løbe gjennem gode Enge. Sognets kongerigske Deels Htk. er $9^3/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byen Vodder Kirke, Præstegaard, Skole, 6 G. og 9 H., og af Byen Bjærkelev Skole samt den udflyttede Kro Frifelt, 15 G. og 17 H.; hele Byerne Gaansager med Holbæk, 16 G. og 18 H., og Aaved med Skole, 5 G. og 1 H.; Gd. Vraa. Ialt 42 G. og 45 H. Saaledes i 1859, i 1861: 40 G. og 52 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Vodder 2 G. og Bjærkelev 2 H., hvoraf det ene er Kro. Ialt 2 G. og 2 H.

Indvaanere: 520, hvoraf slesvigske 496 (28 under Løgumkloster Amt) og kongerigske 24. Kvægavl og Agerdyrkning er Hovederhvervet. Endeel Tørv affættes, og endeel brændes til Kul.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 836 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Udgjør Amtets 22de Lægd og danner eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog 1 G. i Bjærkelev og 2 G. i Gaansager, der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred. De høre til Løgumkloster Amts 28de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Den hører til Ribe Amts 9de Lægd.

Kirken, der ligger lidt syd for Byen, var helliget St. Laurentius, hvis udskaarne Billede i Legemsstørrelse endnu staaer bag Prædikestolen; den er deels bygget af hugne Kampesteen, deels af rhinlandsk Tuf, har et høit Taarn med Spiir og Hvælvinger i Choret og under Taarnet. Den har ved Enden af Choret et Slags Rundbygning; denne er imidlertid ikke oprindelig men tilføiet i Slutningen af Middelalderen, af Muursteen, som et Sacristi, der kun ved en lille Dør er i Forbindelse med Kirken.

Sognets Navn skreves tidligere „Otter", „Odder." I dette Sogn har ligget

en Herregaard Hallebæk eller Holbæk, hvis Jorder ere deelte mellem Kirkebyen og Gaansager; 3 Huse ved denne By kaldes endnu Holbæk. Her boede og døde den som Statistiker bekjendte Krigsassessor Camerer, der i Haandskrift har efterladt en Beskrivelse over Sognet. (Niemann S. 29.)

Reisby Sogn (blandet) omgivet af Hviding, Vodder og Brøns Sogne samt af Vesterhavet. Kirken nordvestligt i Sognet, $1^1/_2$ M. s. s. v. for Ribe og $3^1/_4$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 3266 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 2217 og den kongerigske 1049 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende og meget udsat for Vesterhavets Oversvømmelse. Lidt Hede findes i den østlige og sydlige Deel, og fortrinlige Marskenge, hvori mange Kildevæld med godt Vand, i den vestlige Deel; Jordsmonnet er af let sandmuldet Beskaffenhed. Reisby-Aa gjennemløber Sognet i vestlig Retning og falder, efter at have gjort mange Krumninger, i Vesterhavet, et mindre Vandløb danner paa en Strækning Sognets Sydgrændse. Ribe-Tønder Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Hk. er $67^5/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Reisby Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattighuus, 22 G. og 26 H., Kjærbølling 2 G. og 5 H., Haved med Biskole 1 G. Ialt 25 G. og 31 H. (i 1861: 35 H.)

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Reisby med Kro, 3 G. og 2 H., Kjærbølling 6 G. og 4 H., Haved 3 G. Ialt 12 G. og 6 H.

Indvaanere: 461, hvoraf slesvigske 349 og kongerigske 112. Kvægavl er fremfor Agerdyrkning Hovederhvervet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Haderslev Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Til Skole- og Fattigvæsenet er henlagt 8 mindre Legater til et Beløb af 629 Rd. 2 Mk. Præstekaldets Reguleringssum er 1013 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 33te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, der er bygget af rhinlandsk Tuf, har Taarn med et ottekantet Spiir, Hvælvinger under Taarnet og i Sacristiet, gammel Granit-Døbefont. Den har tidligere havt Chorrunding, ligesom der ogsaa er Spor af, at Taarnet har havt 4 spidse Gavle. I Choret ligger en Ligsteen over Provst Peter Sørensen Vedel (Wellejus), † 1691; han var en Sønnesøn af den berømte Anders Sørensen Vedel. Hans Søn Søren Peter Vedel blev Faderen adjungeret 1685 og blev i Embedet 64 Aar indtil sin Død 1749.

Reisby har tidligere ligget længere mod Vest, men er formedelst Oversvømmelser forlagt fra Marskengene til den sandede Geestrand. Reisby-Aa sætter ved Sydvest-Storme ikke blot det omliggende Eng- og Agerland under Vand, men anretter endog ofte stor Skade i Byen.

Brøns (Gstb.'s K. **Brønæs**) **Sogn** (blandet) omgivet af Reisby,

s

!

BRONS KIRKE

Bodder og Skjærbæk Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2 M. s. s. v. for Ribe og 2½ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet, c. 6724 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 6158 og den kongerigske 565 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende og udsat for Vesterhavets Oversvømmelse. Betydelige Hedestrækninger findes i den østlige og gode Marskenge i den vestlige Deel; Jordsmonnet er af sandmuldet, sandet og skarpsandet Beskaffenhed. Brønsaa, der ved Brøns Mølle danner en lille Sø, gjennemløber Sognet i vestlig Retning og falder, efter at have gjort mange Krumninger, i Vesterhavet; et mindre Vandløb danner paa en Strækning Nordgrændsen. Ribe-Tønder Chausee passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er 47 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Byerne Brøns (Brønæs) med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Vandmølle, 12 G. og 37 H., Normsted 5 G. og 2 H.; af Byerne Havervad Skole, 16 G. og 3 H., Vester-Aabølling 7 G. og 2 H., Søndernæs 13 G. og 10 H., Astrup Skole, 10 G. og 7 H., Vandbjerghuse, 3 H., Holmgaard, Brøns Vandmølle. Ialt 64 G. og 64 H. Saaledes 1859, i 1861: 56 G. og 68 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Havervad 2 G. og 1 H., Vester-Aabølling 3 G. og 1 H., Søndernæs 3 G. og 1 H. og Astrup 1 G. Ialt 9 G. og 2 H.

Indvaanere: 733, hvoraf slesvigske 674 (10 til Løgumkloster Amt) og kongerigske 59. Kvægavl og Agerdyrkning er Hovederhvervet. Nogle Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersley Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Fattigvæsenet eier 2 Legater til et Beløb af 466 Rd. Præstekaldets Reguleringssum er 1125 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersley Vesteramtstuedistrict (Hadersley), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 32te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. Herfra undtages dog en Heelgaard i Astrup, der hører under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; den hører til Løgumkloster Amts 28de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

Kirken, i den katholske Tid helliget St. Willehad, er en af de største og smukkeste Landsbykirker i Slesvig, bygget af rhinlandsk Tuf, med senere Tilføininger og Reparationer af Muursteen, tækket med Bly, har et høit smukt Taarn med Spiir og et mindre Spiir paa Østenden, Chorrunding. Orgel, skjænket af Mølleren i Brøns 1699. Uhrværk, Hvælvinger under Taarnet. Træværket i Taarnet, hvorpaa er indhugget Aarstallet 1681, siges at være skovet i Sognet, der nu er aldeles skovløst. I Aarene 1853–58 har Kirken faaet en nødvendig, men vel fra et kunstnerisk og antiqvarisk Standpunkt i flere Retninger uheldig Hovedreparation*).

*) Om Kirkens Udseende før denne Restauration yttrer Adjunct Helms sig i oftnævnte Afhandling saaledes: „Da Meddelseren i Foraaret 1854 første Gang var i Brøns Kirke, havde den endnu

Sacristiet og Vaabenhuset paa den nordlige Side nedreves, og Indgangen henlagdes under Taarnet. Afdøde Kirkeværge Anders Lauritzen har 1854 tillagt Kirken et Legat paa 1000 Rd. til dens Forskjønnelse.

Brøns skrives i Valdemar II.'s Jordebog „Brytpenæs" og har rimeligviis sit Navn af Bryden eller Forvalteren paa Kongsgodset. Stedet er blevet bekjendt ved Slesvigholstenernes Overfald d. 22de Jan. 1849 paa den troe nordslesvigske Landbefolkning, under den lovløse Tilstand, som fandt Sted i Slesvig i den første Vaabenstilstandsperiode. Henved 50 Bønder bleve nedhuggede eller saarede af de fjendtlige Dragoner og Jægere, og over en Snees bortslæbtes som Fanger. En simpel 5 Alen høi Mindesteen, omfattet af et Jerngelænder, med Inskriptionen:

Den 22de Januar 1819.

For Troskab mod
Konge og Fædreland.

* * *

Ei Minde om en Glimredag,
Kun om et troløst Hjertelag.

opreist ved Landsmænds Sammenskud, betegner siden 1858 tæt nord for Byen det Sted, hvor de brave slesvigske Bønder beseglede deres Troskab med deres Blod.

Astrup og Høns vare forhen adelige Gaarde; den første tilhørte 1408 Eiler Juel og derpaa i lang Tid Familien Winter. Paa „Thinghøiene" var Herredets gamle Thingsted.

I Mai 1587 skjødede og gav for ydet og forventet tro Tjeneste Kong Frederik II. til „Os Elskelig høylærd Mand Dr. Peder Søffrenzen, Wor Liffartz" for sig og Arvinger „Wor Førstelig Herlighet, Renthe og Rettighed udi en jordegen Bondegaard udi Synder Jülland udi Huidingherett udi Brøns Sogn udi Astrup By liggende." Dette Gavebrev er senere confirmeret af alle paafølgende Konger og Gaven bevaret i Familien indtil for et Par Aar siden.

Skjærbæk Sogn (blandet) omgivet af Brøns, Vodder og Arrild Sogne samt af Lø Herred og Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, $2^1/_2$ M. s. for Ribe og $2^1/_4$ M. n. v. for Løgumkloster. Arealet c. 8985 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 7949 og den kongerigske 1036 Tdr.; en flad Sandryg, hvori Gassehøiene, 166 Fod, strækker sig gjennem Sognet, der forøvrigt er fladt og lavtliggende, mod Vest med gode Marstenge; mod Øst findes betydelige Hedestrækninger. Jordsmonnet er af muldsandet, sandet og mod Øst af skarpsandet Beskaffenhed, ofte med Ahlunderlag. Brede-Aa og et mindre Vandløb, der falder i denne, danne paa en Strækning, den første Sydvestgrændsen, det sidste Sydgrændsen. Ved Brede-Aaens Udløb ligger en Holm, der hører her til Sognet (den kaldes hos Aagaard Skræderklint). Brøns-Aa, der optager en sydostfra kommende lille Bæk, løber paa Sognets Nordside. Ribe-Tønder Chaussee passerer Sognet. Sognets kongerigske Deels Htk. er $91^5/_8$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Skjærbæk

---

sit gamle Loft sunligt, hvis mægtige, næsten 12 Alen høit liggende Bjælker paa en ganske smagfuld Maade vare malede med Arabesker og indfattende Kanter. For Enden af det imponerende Langhuus stode endnu paa Chorbuens Tværbjælke Maria og Johannes hver paa sin Side af den Korsiæstede, alle næsten legemsstore udskaarne Træfigurer, endnu med rigelige Levninger af Maling og Forgyldning. Lavere saae man hele Apostlenes hellige Række med deres Attributer og Navne med forgyldte Bogstaver under, heelover fra den ene Side af den brede Chorbue til den anden. Naar nu hertil kommer, at Vinduer og andet Tilbehør endnu ikke forstyrrede Virkningen af det Øvrige, at Gulvet fremviste ældgamle og minderige Ligstene, at Choret foruden sin ærværdige og skjønne Døbefont af Granit endnu indeslutteede andre mærkelige Levninger, saa vil det vel ikke forekomme Læseren forunderligt, at Meddeleren maa tilstaae, at han hverken dengang eller siden eiter har været i nogen Landsbykirke, der har gjort det Indtryk paa ham."

Kirke, Præstegaard, Skole, Apothek, Fattigarbeidsanstalt, Vindmølle, 3 Kroer, 9 G. og 63 H., Medelby 2 Kroer, 2 G. og 6 H., Gesing, Hjemsted og Hundegade-Kro, 18 G., deriblandt Kagebøl, og 20 H.; disse 5 Byer ere saaledes sammenbyggede, at de danne ligesom een By; endvidere af Mosebøl 2 G. og 1 H., Barsbøl 3 G. og 2 H., Vester-Gasse 6 G. og 10 H., Øster-Gasse med Skole og Kro, 27 G. og 29 H., Ullerup 2 G. og 3 H., Gaardkrog 5 H., og endelig de enkeltliggende Gaarde Kjepslund og Ulleruplund samt Ulmølle Kro, Misthusum, et Huus paa Sognets sydvestlige Spids, hvorfra Overfart til Rømø. Ialt 70 G. og 140 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Skjærbæk Kro, Vandmølle 1 G. og 1 H., Hjemsted 2 G., Gesing 3 G. og 2 H., Hundegade 2 G. og 5 H., Mosebøl 1 G., Vester-Gasse 1 G. og 2 H., Øster-Gasse 1 G. og 2 H. og Ullerup 1 G. og 1 H. Ialt 12 G. og 13 H.

Indvaanere: 1467, hvoraf slesvigske 1320 (deraf 151 til Løgumkloster Amt) og kongerigske 147. Kvægavl er fremfor Agerdyrkning Hovederhvervet. Mange Kniplinger forfærdiges i Sognet. I Slutningen af April og i Midten af October holdes i Skjærbæk Marked for Heste, Kvæg og Trævarer.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 1730 Rd.

Den slesvigske Deel hører med Størsteparten under Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 30te og 31te Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict. 2 Gaarde og 20 Huse i Skjærbæk, 1 G. i Gesing, 1 G. og 1 H. i Mosebøl og 2 G. i Barsbøl samt Ulmølle, tilsammen 6 G. og 22 H., høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; de høre til Løgumkloster Amts 28de og 29de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Visby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Højer); 5te Vgkds. Danner Ribe Amts 95de Lægd og udgjør eet Sognefogeddistrict.

I 1860 er oprettet en Sparekasse for Skjærbæk og Omegn.

Kirken, der tildeels er bygget af Kampesteen og tækket med Bly, er hvælvet, har Taarn med Spiir og Spidsgavle, intet Vaabenhuus, men Indgang under Taarnet. Ifølge Danske Atlas skal der paa Taarnet have været en Steen indmuret, hvorpaa Indskriften: „Completum est istud ædificium MDIX“ (denne Bygning er fuldendt i Aaret 1509). Desværre findes denne Steen der nu ikke mere; men der er dog ingen Grund til at drage Rigtigheden af en saadan Angivelse i Tvivl, saa meget mindre som endnu flere Omstændigheder kunne synes at tale for, at dette og lignende Kirketaarne, med Spiir og Gavle, i det Tørninglehnske skrive sig omtrent fra denne Tid. For at skaffe Plads til den store Menighed er Kirken udvidet mod Nord ved en stor Tilbygning, hvori Brædeloft; den har derved faaet Form af en halv Korskirke. Indtil Aaret 1801 var der ansat 2 Præster ved Kirken.

Misthusum var forhen en By, som blev ødelagt ved Vandfloden 1634; ved Byen var en Havn, som Christian IV. havde paatænkt at befæste; ogsaa Skjærbæk

By drev forhen betydelig Skibsfart; nu boer i Byen, hvor der er et Apothek og en Læge, mange Haandværkere og Handlende, kun $^1/_3$ af Beboerne ere Bønder.

En Gaard i Mesebøl har fra gammel Tid havt Friheder, der ere stadfæstede ved kgl. Resolution af 15de October 1729. Den regnes ikke blandt Frigaardene, men nyder dog nogle Friheder. Ulleruplund har været en adelig Gaard tilhørende Familien Winther. Om Gasse-Høiene gjælder det samme, som er bemærket ved Skamlingsbanken (i Veistrup Sogn), at de som Oldtidens hedenske Gravsted for en heel Omegn ere oversaaede med Gravhøie. Paa to af disse Høie („Kirkehøiene") skal have staaet en Kirke eller et Capel.

1627 dræbte Præsten i Skjærbæk Johannes Andreæ sin Collega Chr. Billum i Brøns med en Penneknив, hvorfor han maatte flygte af Landet.

I Skjærbæk fødtes 1553 Dr. med. Jens Skjærbæk, bekjendt af sine Reiser, død i Lybæk 1633.

Arrild Sogn (blandet), omgivet af Skjærbæk, Vodder, Høirup, Toftlund, Branderup, Nørre-Løgum og Døstrup Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 3 M. s. o. f. Ribe og $1^1/_4$ M. n. for Løgumkloster. Arealet, c. 10,195 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 9905 og den kongerigske 290 Tdr., er fladt, i den vestlige Deel findes betydelige Hede- og Mosestrækninger; langs Aaerne ere gode Enge. Noget af den kgl. Fredskov Lindetskov ligger indenfor Sognets nordlige Grændse. Jordsmonnet er mod Øst af muldsandet Beskaffenhed, ofte med Leerunderlag, hvorimod det mod Vest er sandet og skarpsandet. Tvende af Brede-Aaens Tilløb gjennemløbe Sognet; det ene under Navn af Arrild-Aa danner først paa en Strækning Østgrændsen, hvornæst det deler Sognet i tvende Dele, hvoraf den vestlige hører til Hviding og den østlige Deel til Nørre-Rangstrup Herred. Sognets kongerigske Deels Htk. er $1^1/_2$ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Byerne Arrild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øbjerg (Gen.-Stab.'s K. Høbjerg), Hønning med Skole, Fiskholm og Lindetgaarde med Kro, Rost med Skole og Kro; nogle udflyttede Huse mellem Arrild og Hønning kaldes Høibjerg, endnu vestligere ligger en Gruppe af Huse der kaldes Skikkelmund; benævnte udflyttede Gaarde ere Rugbjerg, Kokkeborg, Høneborg, Lindetgaard, Vestergaard, Skovland, Rostlund og Sandet. Ialt 60 G. og 57 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byen Hønning 1 G.

Indvaanere: 768, hvoraf 7 kongerigske, 16 til Løgumkloster Amt, 592 til Hviding Herred og 154 til Nørre-Rangstrup Herred. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. Afsætningen af Torv er betydelig, ligesom ogsaa af Tørvekul. Nogle Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Tørninglehns Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Hadersleb Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldets Reguleringssum er 852 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet, hvoraf Rost By hører til Nørre-Rangstrup, Resten til Hviding Herred, hører under disse Herreders Jurisdiction (Toftlund), Hadersleb Vesteramtstuedistrict (Hadersleb), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram). Danner Amtets 29de og 34te Lægd og udgjør to Sognefogeddistricter. Herfra undtages dog 2 Halvgaarde i Arrild, der høre under Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk og Løgumkloster Amtstue, men med Thingpligtighed under Hviding Herred; de høre til Løgumkloster Amts 29de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Ribe Herreds Jurisdiction (Ribe), Ribe Amtstuedistrict og Ribe nordre Lægedistrict; 5te Vgkds. Hører til Ribe Amts 9de Lægd.

Kirken i den katholske Tid helliget St. Maria, er bygget af hugne Kampesteen og tækket med Bly, har Taarn med høit Spiir, Hvælvinger under Taarnet og i Choret, smukt malet Brædeloft i Skibet. Alterbladet, fra den katholske Tid, forestiller Korsfæstelsen og er af meget smukt Billedskjærerarbeide. Et St. Maria Billede i Legemsstørrelse er endnu tilbage fra den catholske Tid. Taarnet antændtes 1773 ved Lynild og afbrændte, men blev 1777 igjen opført.

Amtsforvalter Hans Rostgaard (1625—1684) er født paa Rostgaarde, 2 Gaarde nordligt i Rost By. I Rost var i Middelalderen en adelig Gaard, efter hvilken Ridder Jacob Rovstath nævnes 1324. Ved den øst for Arrild flydende Aa har ligget en stærkt befæstet adelig Gaard Arnsholm, hvoraf der endnu findes Spor. I et Amtsregister fra 1580 anføres for Arrild Sogn 3 Mk. som erlagt „van Elmvelde." Jensen mener i sin kirkelige Statistik, at hermed betegnes en By eller Gaard. Navnet tillader heri at finde Benævnelsen for en Skov, og det saa meget mere som Endelsen af Bynavnet Arrild hentyder paa en Skovegn. (Den første Stavelse Ar turde maaskee deriveres af Aa, saaledes som Aros o: Aaens Munding, det nuværende Aarhus; det nærliggende Arnsborg kan muligvis betyde Borgen ved Aaen; naar Rhode S. 509 og Jensen S. 1525 vil i „Arrild" finde Oprindelsen til Udtrykket „fra Arilds Tid" og deri igjen finde et Beviis for Stedets Ælde, tør man i hvert Fald med fuld Sikkerhed forlade dem i denne Hypothes).

Foruden fornævnte Sogne, hvoraf den overveiende Deel er slesvigsk, hører endvidere til Hviding Herred Dele af efternævnte 4 i Sønder-Jylland beliggende Sogne, i hvilke den overveiende Deel er kongerigsk, hvorfor de her kun omtales, forsaavidt de slesvigske Dele angaaer, medens de i deres Heelhed ere omhandlede i Beskrivelsen over Kongeriget.

Den slesvigske Deel af disse 4 Sogne hører under Haderslev Amt, Hviding og Nørre-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev), Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund) og Gram Physicatdistrict (Gram).

Ribe Domkirkes Landsogn: Af Øster-Vedsted By 6 G. „ H. Indvaanere: 40. Hører til Haderslev Amts 25de Lægd og til Vester-Vedsted Sognefogeddistrict, men har sit eget Fattigvæsen.

Vester-Vedsted Sogn. Af Vester-Vedsted By med Kirke, Præstegaard og Skole . . 10 G. og 12 H.
Af Sønder-Farup med Skole . . 9 — „ 12 —
Ialt 19 G. og 24 H.

Indvaanere 272. Arealet c. 2405 Tdr. Land. Hører til Haderslev Amts 25de Lægd og udgjør i Forening med den slesvigske Deel af Ribe Domkirkes Landsogn eet Sognefogeddistrict.

Seem Sogn. Af Seem By med Kirke . . . . . 2 G. „ H.
„ Varming By . . . . . 2 — 2 —
Gaarden Stavnager . . . . . 1 — „ —
Hømlund Kro . . . . . 1 — „ —
Ialt 6 G. og 2 H.

Indvaanere: 47. Arealet c. 1478 Tdr. Land. Danner Hadersleb Amts 26de Lægd og udgjør i Forening med den slesvigske Deel af Spandet Sogn eet Sognefogedbistrict.

Rømø eller Røm Sogn.

	Tvemark By med Vindmølle	6 G.	og 18 H.
	Bolilmark By	6 —	„ 3 —
Af	Kongsmark By	6 —	„ 47 —
„	Nørre-Tvemark By . .	1 —	„ 5 —
„	Toftum By	7 —	„ 4 —
„	Juvre By	5 —	„ 4 —
		Ialt 31 G.	og 81 H.

Indvaanere: 485. Arealet c. 3217 Tdr. Land. Danner en egen Commune under en Sognefoged, der ligesom Sognefogden for den kongerigske Deel af Øen fører Navn af Landfoged og indkræver de kongelige Skatter, der indbetales paa Hadersleb Vesteramtstue. Beboerne ere undergivne slesvigsk Lovgivning med Undtagelse af Skolevæsenet, der sorterer under Ribe Amt og bestyres efter kongerigsk Lovgivning.

Seem Kirke, der ligger paa Hertugdømmets Grund, er en gammel smuk Bygning fra det 12te Aarhundrede, oprindelig opført af rhinlandsk Tuf, senere restaureret med Muursteen, har Taarn, Chorrunding, fladt Loft.

Løgumkloster Amt

bestaaer af Løgumkloster Birk og de 6 Fogderier Abild, Svanstrup, Skjærbæk, Alslev, Ravsted og Frøsherred, under hvilke høre et stort Antal af adspredt liggende Eiendomme i Amterne Ribe, Hadersley, Tønder og Aabenraa. Birket med et Fladeindhold af c. $2^{3}/_{10}$ □ M. er omgivet af Ribe, Hadersley, Aabenraa og Tønder Amter, og bestaaer af Løgumkloster og Nørre-Løgum Sogne, der ere særskilt beskrevne her under Amtet, samt af Byerne Alslev og Vester-Høisted i Høisted Sogn, der omhandles under dette Sogn i Slogs Herred; til en Oversigt anføres kun her de Byer, Sogne, Herreder og Amter, hvori de til de forskjellige Fogderier hørende Eiendomme ere beliggende, da de ved den specielle Beskrivelse over hvert Sogn findes nærmere omhandlede. Hele Løgumkloster Amts Plovtal er $185^{9}/_{16}$ Plov, og Taxationsværdien 861,910 Rd.; det egentlige Birks Plovtal er 77 Plove, hvoraf $73^{5}/_{6}$ ordinair og $3^{1}/_{6}$ extraordinair; Fogderiernes Plovtal er $108^{9}/_{16}$ Plov, hvoraf $100^{13}/_{16}$ ordinair og $7^{12}/_{16}$ extraordinair. Amtets sammenhængende Hovedbestanddeel eller Birket er i det Hele fladt Land med endeel Mosestrækninger og uopdyrket Hede; mod Syd ligger Statsskoven Draved. En isoleret Række af Sandbakker, fordums Dyner, strække sig i Amtets nordlige Deel, i nordsydlig Retning; Vongshøi naaer her 199 Fod. Fiskbækken og Riisbækken forene sig ved Løgumkloster til Løbækken, der senere under Navn af Brede-Aa falder i Vesterhavet.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Løgumkloster Birk et Antal af 3463 Indvaanere*), desuden havde Fogderierne 1919 Indv.**); altsaa hele Amtet 5382 Indv.

Amtmanden over Tønder Amt er tillige Amtmand for Løgumkloster Amt. Amtet udgjør et Amtstuedistrict og et Branddirectorat, ligesom det ogsaa udgjør et Hele med Hensyn til Lægdsvæsen (40 Lægder); Pante-

---

*) I Løgumkloster Sogn 1959, i Nørre-Løgum S. 1224, i Alslev By 229, i Vesterhøisted By 51.

**) Fogderiernes Beboere, der ere thingpligtige under Tønder, Hadersley og Aabenraa Amter, ere talte under disse Amter. 516 Indv. af Fogderierne ere thingpligtige under Lø Herred, Ribe Amt.

bøgerne omfatte ogsaa hele Amtet. Retspleien er i Løgumkloster Birk overdraget til en Birkefoged; de forskjellige Fogderier ere thingpligtige til de Herreders Ret, hvori de ere beliggende, ligesom de ogsaa henhøre under Amternes respective Physicatdistricter (de løgumklosterske Beboere i Svanstrup og Skjærbæk Fogderier, der ere thingpligtige under Lø Herred, høre under Tønder Physicat); dog ere de i Skjærbæk Fogderi beliggende løgumklosterske Eiendomme, forsaavidt de ligge i Hadersleb Amt, i nærmere Forbindelse med dette Amt end de øvrige Fogderier ere det med de vedkommende Amter, idet Skiftejurisdictionen og flere til jurisdictio voluntaria hørende Forretninger ogsaa høre under Hadersleb Amts Hviding og Nørre-Rangstrup Herreder.

De 6 Fogderier ere beliggende i efterfølgende Byer, Sogne, Herreder og Amter.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
I. Fogderiet Abild.			
Abild	Abild.	Tønder og Høier.	Tønder.
Tykskov			
Høgslund			
Kongsbjerg			
Venemose			
Sylsted			
Høier	Høier.		
Daler	Daler.	Lø.	Ribe.
II. Fogderiet Svanstrup.			
Svanstrup	Brede.	Lø.	Ribe.
Kummerlev			
Trelborg			
Storde			
Borrig			
Harres			
Nørre-Vollum			
Abterp	Døstrup.		
Drengsted			
Randerup	Randerup.		
Skast	Skast.	Høier.	Tønder.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
III. Fogderiet Skjærbæk.			
Døstrup	Døstrup.	Lø.	Ribe.
Overby			
Lavrup			
Vinum			
Mjolden	Mjolden.		
Ottersbøl			
Forballum			
Skjærbæk	Skjærbæk.	Hviding.	Hadersley.
Barsbøl			
Mosebøl			
Ulmølle			
Gesing			
Astrup	Brøns.		
Bjærkelev	Vodder.		
Gaansager			
Roager Kirkeby	Roager.		
Arrild	Arrild.		
Rømet	Toftlund.	N.-Rangstrup.	
Stenderup			
Rurup	Branderup.		
IV. Fogderiet Alslev*).			
Alslev	Høisted.	Løgumkloster Birk.	Løgumkloster.
Vester-Høisted			
Øster-Høisted		Slogs Herred.	Tønder.
Arndrup			
Bested	Bested.	S.-Rangstrup.	Aabenraa.
Arndrup Mølle			
Gravlund			
Øster-Terp			
Maarbæk			
Vellerup	Agerskov.	N.-Rangstrup.	Hadersley.

*) Alslev og Vester-Høisted høre vel til Alsted Fogderi, men regnes som thingpligtige til Løgumkloster Birk, med hvilke disse Byer ligge i umiddelbar Forbindelse til dette. See foran Anmærkningen om Folketællingen.

By.	Sogn.	Herred.	Amt.
V. Fogderiet Ravsted.			
Ravsted	Ravsted.	Slogs.	Tønder.
Hessel			
Korup			
Knivsig			
Budsholm	Høisted.		
Alslev over Aaen			
Bylderup	Bylderup.		
Bredvad			
Lændemark			
Sottrup			
Vippel	Tinglev.		
VI. Fogderiet Frøsherred.			
Abelskjær	Hygum.	Frøs.	Hadersley.
Harreby			
Kamtrup			
Fædsted			

Løgumkloster Amt, der ved Katholicismens Ophør dannedes af Klostrets samlede og spredte Besiddelser, tilfaldt ved Landets Deling 1544 Hans den Ældre i Hadersley; efter hans Død kom det 1581 til det gottorpske Huus. Ved Delingen 1702 af Amtet Svabsted lagdes Skiærbæk Fogderi til Løgumkloster Amt, og 1796 erholdt Amtet ved Delingen af Godset Lindeved en Forøgelse af 2 Gaarde og 2 Kaadnersteder i Lavrup. Indtil 17de September 1850, da Løgumkloster Amt henlagdes under samme Amtmand som Tønder Amt, havde det været forenet med Aabenraa Amt.

Løgumkloster Sogn omgivet af Brede, Nørre-Løgum, Bested, Høisted og Abild Sogne. Kirken nordlig i Sognet, 2 M. n. o. for Tønder og 4 M. v. for Aabenraa. Arealet, c. 10,052 Tdr. Land, er fladt og optages for Størstedelen af Hede-, Kjær- og Mosestrækninger; Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed. I den sydøstlige Deel af Sognet ligger Statsskoven Draved Skov, 346 Tdr. Land samt Draved Mose, 716½ Tdr. Land, hørende til det 3die Haderslevske Skovriderdistrict. Bredeaa gjennemløber Sognets nordvestlige Deel. Landeveiene fra Løgumkloster til Aabenraa, Tønder og Ballum passere Sognet.

I Sognet: Flækken Løgumkloster, beliggende i en flad og sandet Hedeegn ved Bredeaaens venstre Bred; i Flækken findes Kirken (nedenfor særlig beskreven), Præstegaard, Skole (3 Lærere), 2 mindre Hospitaler (om disse see nedenfor), det saakaldte „Slot" (hvori Embedsbolig for Amtsforvalteren), Arresthuus, Poststation og Postholderi, 2 Læger, et Apothek, flere Kjøbmandsetablissementer og Gjæstgiverier, et Tobakspinderi, en Cichoriefabrik, 2 Dampbrænderier, en Vind- og Vandmølle. Flækken har 1419 Indvaanere, 7 Gader samt nogle Stræder og et stort Torv. Flækkens østlige Deel kaldes Starup; her er Sognets Fattigarbeidsanstalt. I Forhold til sin Størrelse har Flækken en betydelig Landhandel og synes at være i god Opkomst; siden 1ste Septbr. 1860 har den Fortoldningsret (Toldafgifterne udgjorde i 1861: 5674 Rd.); i Byens Sparekasse indestod ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Conto 97,781 Rd. Endvidere i Sognet: Landsbyen Ellum med Skole; Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere Assit 4 G., Faverby 2 G., Skovfogedgaarden ved Dravedskov, Adlsgaarden Frederiksgaard med 2 Parcelsteder, Lydiksgaard, Tinggaard, Eltoft, Kroerne Damgaard og Teltkro, Nybo med Biskole 4 G. og 1 H., Søgaard 2 G., Aaved, Vestermølle og Flesborg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 Heelgaarde, 1 $^5/_6$G., 3 $^3/_4$G., 3 $^2/_3$G., 19 $^1/_2$G., 10 $^1/_8$G., 13 $^1/_4$G., 5 endnu mindre Gaarde samt 147 H. med Jord og 75 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 14 G. og 30 H.

Indvaanere: 1959, hvoraf 1419 i Flækken og 540 i Landsognet. Landbrug i Forbindelse med det fornævnte Næringsbrug i Flækken er Hovederhvervet. Kniplingsfabrikationen er ikke ubetydelig, og de mange betydelige aarlige Markeder, som afholdes i Flækken, ere en ikke ubigtig Erhvervskilde. I Sognet findes 3 Teglværker.

Sognet hører under Løgumkloster Birks Jurisdiction (Løgumkloster), Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict (Løgumkloster), Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Løgumkloster Amts 1ste—8de Lægd og udgjør 2 Sandemændsdistricter. I Flækken findes tvende mindre Hospitaler, nemlig det Günderothske, stiftet 1701 af Amtmand F. v. Günderoth, det eier en Capital af 3460 Rd. og et Huus, hvor 4 gamle Fruentimmer have fri Bolig og en aarlig Understøttelse af 27 Rd. 20 Sk.; det andet Hospital er stiftet i Aaret 1847 af den i Flækken værende Sparekasses Overskud, 8 gamle Fruentimmer have her fri Bolig med Brændsel. Kirken eies og vedligeholdes af Staten. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1300 Rd.

„Nachrichten vom Flecken Lygumkloster" af Capellan Kruchenburg, Prov. Ber. 1797. VII. S. 207 ff.

Løgum-Kloster *).

Kirken og Levningerne af Klosteret.

Næstefter Domkirken i Ribe er Klosterkirken i Løgum uden Spørgsmaal den mærkeligste gamle Bygning paa Halvøens Vestkyst. Skjøndt den, som Cistercienserne (Bernhardinernes) Klosteranlæg almindeligviis, er meget lavt beliggende („Benedikt elskede Bjergene, Bernhard derimod Dalene"), saa øiner man dog i Bredeaaens og Vidaaens udbredte Dalstrøg alt i flere Miles Afstand den høie, men korte Bygning med det naaleagtige Spiir over Midten. Af den tilstødende Klosterbygning er det kun et mindre Stykke, der er blevet tilbage; men ogsaa dette har en ikke ringe Interesse, da den oprindelige Anvendelse af flere af Lokaliteterne endnu tildeels med temmelig stor Sikkerhed lader sig eftervise, og denne Rest kunde fortjene for Fremtiden at blive behandlet med større Skaansomhed end hidtil, eftersom der ikke noget andet Sted hertillands haves saa Meget bevaret af et af denne Ordens eiendommelige Klosteranlæg.

Af de tre Biskopper i Ribe, der i Løgumklosters Dødebog ere blevne kaldede „første Grundlægger af dette Sted", er Englænderen Rudolf (c. 1160—71) den ældste. Han havde grundlagt Klosteret som Cistercienserkonvent ved at hente Munke fra Herrisvad Kloster i Skaane for at reformere dette Kloster med „sorte Munke" (Benediktinere, eller muligviis Kluniacensere) og Nonner, som fra et ubekjendt Tidspunkt af havde været i Sem ved Ribe, og det hedder tillige, at han har flyttet Brødrene, der nu altsaa vare blevne „hvide Munke", til „Løgum" („Løum", „Loum"), af hvis Navn man dannede det Latinske „Locus Dei" ɔ: „Guds Sted." Alligevel er denne Flytning vistnok først bleven iværksat af hans Eftermand Stephan (1171—78), der, inden han blev Biskop i Ribe, selv havde været Cistercienser munk og Abbed i Herrisvad; thi da troværdige Kilder angive 1173 som Aaret for Flytningen, er det vistnok høist sandsynligt, at det er ved Fuldbyrdelsen af sin Formands Beslutning og ved det første Anlæg af Klosteret paa dets nye Plads, at ogsaa denne Biskop har opnaaet Berømmelsen som „første Grundlægger af dette Sted." Da Klosteret forlagdes herned, var Egnen ikke i den Grad træløs og bar som i vore Dage. Foruden Dravedskov, der i Middelalderen var langt betydeligere end nutildags, fandtes her dengang flere andre Skove, der ligeledes kom til at tilhøre Brødrene, saaledes en ved Alslev, en anden ved Brede og desuden en meget nær ved Klosteret selv. Træ maatte da være det Bygningsmateriale, som man fornemmelig kom til at anvende for de forskjellige Bygningers Opførelse, og selv hvad Kirken angaaer, høre vi udtrykkeligt, at man nærmest tænkte at opføre den „af Træ," og kun „saafremt man fik Raad dertil", „af brændte Muursteen." Hiint Bygningsmateriale gjør ogsaa de flere Gange gjentagne Ildsvaader, som i den første Tid hjemsøgte Klosterets forskjellige Bygninger, mere forklarlige.

---

*) Efterstaaende Fremstilling er meddeelt af Hr. Adjunct J. Helms i Ribe til Optagelse i nærværende Skrift.

LØGUMKLOSTER KIRKE.

fr« Nordost

LØGUMKLOSTER KIRKE.

Seet imod (Thoret o£ den sondre -i£oraflöi .

Eni Bæiyiteenfrr/Tuh (nst

Grundplan af Løgumkloster-Kirke meden Del af Klosterbygningen

Det L^Bere antyder det senere Muurvaerk (A tilmurede Vinduer B Dore)

Ved en af disse, som er indtruffen i Løbet af de sidste tyve Aar af 12te Aarhundrede, afbrændte „hele Omgangen" med en Mængde Gjenstande, som vare deri, hvoraf det fremgaaer, at herved forstaaes Klosteret selv, saaledes som det ogsaa udtrykkelig hedder i nogle af de gamle Efterretninger om denne Ulykke. At Kirken ved den Leilighed brændte, omtales ikke; men da den ganske vist, i det Mindste tildeels, har udgjort den ene Side af Klostergaarden, er det meget sandsynligt, at heller ikke den er undgaaet „den forfærdelige Ild." Under de mange forskjellige Ulykker, der ramte Klosteret, var det et stort Held for det, at det i den følgende Biskop i Ribe, den fromme og veltalende Orm (1178—1204) fik en ikke mindre gavmild Beskytter, end det havde havt i hans tvende Formænd. Orm opholdt sig gjerne hernede hos Brødrene i Løgum, og da han bortkaldtes under et Besøg hos dem, fandt hans Lig sit Hvilested i deres Kirke. Som det synes, har han ogsaa her ladet opføre et Kapel, maaskee en mindre Kirke, særskilt fra den større*), saaledes som vi ganske almindeligt finde det ved saadanne Klosteranlæg, og til hvis Anlæggelse der hos Cistercienserne kunde være den særlige Grund, at Klosterkirken selv ifølge Regelen ikke maatte betrædes af Lægfolk og under alle Omstændigheder ikke af nogen Kvinde. Igjennem de følgende Aarhundreder ere de bevarede Kildeskrifter yderst sparsomme paa Efterretninger om Kirkens og Klosterbygningens Skjæbne. Den sidste af de tre Ribe Biskopper, der have faaet Navn af „første Grundlægger", er Gunner (1230—46); men en Snees Aar efter hans Død, 1268, er Klosteret atter afbrændt. Hermed standse de bekjendte skriftlige Efterretninger om Bygningerne næsten ganske lige indtil den nyeste Tid. Imidlertid hævede Klosteret sig ved talrige Gaver og Privilegier til stor Anseelse og Velstand, ihvorvel dets rige Indtægter i de lovløse Tider vare meget udsatte for Efterstræbelser fra forskjellige Sider. Men med Landets Konger saavelsom med Biskopperne i Ribe og Slesvig, hvilke satte megen Priis paa den gode Modtagelse, de ved hyppige Besøg fandt hos de „fattige" Munke i Løgum, vedbleve de at være i god Forstaaelse. Ved Reformationen blev Klosteret heller ikke strax ophævet. Først efter Abbed Martins Død 1548 sekularisedes det og ombannedes til et Amt. Klosterbygningerne ere vistnok især blevne forstyrrede ved Opførelsen af Amtsforvalterboligen eller, som den kaldes, „Slottet", der indtager endeel af deres Plads, og over hvis Port Hertug Frederik IV.'s (1694—1702) Navnetræk er anbragt. I vore Dage er Kirken i Aarene 1844—45 undergaaet en omfattende Restauration, hvilken udentvivl i flere Henseender har været nødvendig og til Gavn for den. Men idet man tillige uden Nødvendighed har udslettet flere eiendommelige Træk ved Bygningen, har man med det Samme ved disse Forandringer bevirket, at Prædikanten, hvis Tale forhen meget vel kunde forstaaes i Kirken, nu slet ikke mere kan benytte den egentlige Prædikestol, og kun til Nød er

*) Der kan nemlig neppe være nogen Tvivl om, at den Grund, som Biskop Gunner i Ribe 1238 afkjøbte Klosteret, og som var beliggende ved Vandet, strækkende sig i nordlig Retning fra „Biskop Orms Kapel", ikke var i Ribe — saaledes som Regesta diplom. I. p. 104 antager efter Overskriften over Dokumentet i Scriptores R. D. VIII. p. 242 —, men netop i Løgum selv.

til at forstaae, naar han taler fra en lille, noget fra den indrettet Hjælpeprædikestol.

Som alle Cistercienserordenens Kirker var denne indviet til Jomfru Marie. Allerede naar vi betragte dens Grundrids, mindes vi ved flere Eiendommeligheder om dette Klostersamfunds Regel og Vedtægter. Som al Billedpragt efter Ordensreglen var banlyst, saaledes skulde Architekturen ogsaa være prunkløs. Kirken maatte ikke have noget Taarn af Steen, men kun et lille Spiir af Træ, oppe ovenover Korset, for en lille Klokke, der ikke maatte overstige en vis ringe Vægt, og som lod sig ringe nede fra Kirken af en enkelt Broder. Med den samme Fordringsløshed i Bygningsmaaden staaer det sandsynligviis i Forbindelse, at disse Klosterkirker som oftest ende med en lige Afslutning af Choret imod Øst; og den Bestemmelse i Ordensreglen, at Munkene efter fælleds Chorbøn skulde nedkaste sig foran særskilte Altere, maatte foranledige Anlæggelsen af det større eller mindre Antal Kapeller, som vi altid forefinde ved Choret af Cistercienserne Kirker, og af hvilke de tvende, der mod Øst slutte sig umiddelbart til hver af Tværskibets Arme, fornemmelig ere karakteristiske. De fleste af de Mure, der i nærværende Tilfælde adskilte disse Kapeller fra det øvrige af Kirkens indre Rum, ere ved Restaurationen 1844 blevne nedbrudte. De øvrige findes paa Grundridset angivne som senere opførte, hvilket de ganske rigtigt ogsaa ere. Men at de ikke destomindre ikke blot ere særdeles gamle, men sandsynligviis endogsaa naae tilbage til Kirkens egen ældste Tid, ledes man til at antage ved den Prydelse med smaa Rundbuenischer og Tandhjørner, hvormed den ene af disse Mure er forsynet, og ved Sporene af en gammel rundbuet, nu tilmuret Dør, som findes paa en anden. Derimod synes det øverste Parti af Buerne intetsteds fra først af at have været udmuret; i alt Fald bestaaer det nu allevegne af nyere og meget svagt Muurværk.

Ved den nævnte Restauration blev der midt under Hovedskibets store vestlige Vinduer aabnet en lille Indgangsdør af et hæsligt Udseende; men omvendt tilmurede man dengang ikke mindre end 3 forskjellige Indgangsdøre, hvilke ligesaavel som den endnu bevarede Hovedindgang paa Forsiden af den nordre Korsfløi ganske vist alle vare oprindelige. Det fortjener nemlig ikke at oversees, at samme Munkeordens Klosterkirke i Sorø endnu i Midten af forrige Aarhundrede havde Indgange paa alle de tilsvarende Steder i Sideskibe og Korsfløie (see Den danske Vitruvius II Tab. 93), og at vi ogsaa hyppigt finde en ganske lignende Anordning af Tilgangene i andre Landes Cistercienserkirker. Ofte er vel i disse den vestlige Indgangsdør midt for Hovedskibet; men hyppigt er den ogsaa ligeudfor det nordlige Sideskib, paa samme Sted altsaa, hvor Kirken indtil 1844 havde det høie, spidsbuede Portal, hvis Mærker endnu ere synlige. Meest karakteristisk for denne Ordens Kirker var dog den Forbindelse, som i Tværskibets sydlige Ende var tilveiebragt med Klosterbygningen, og som for mindre end 20 Aar siden fandtes fuldstændig bevaret i Kirken i Løgum. Her førte nemlig ved det vestlige Hjørne af det Indre en 4—5 Alen bred, muret Steentrappe op til en Dør, igjennem hvilken man gik ind i øverste Stokværk af den tilstødende Klosterbygning, hvor Brødrene engang havde deres fælleds store Soveværelse. Denne Steentrappe, ad hvilken Munkene fordum hver Midnat stege ned

for paa Slaget Tolv at begynde Lovsangen i den hele Natten oplyste Kirke, er endnu i vore Dage bleven benyttet, rigtignok paa en heel anden Maade, idet den tilligemed Kirken selv var den Vei, ad hvilken Slutteren førte Arrestanter ind og ud fra et Par Celler i Klosterbygningen, som bleve tagne i Brug, naar Flækkens Arrestlokale var fuldt. Under den nævnte Trappe var en lille, hvælvet, mørk Celle, der kun fik det meget sparsomme Lys igjennem et overmaade smalt lille Vindue eller Lufthul, der førte ind til Klosterets tilstødende Kjælderhvælving. Ogsaa med Kirkens eget Indre var denne sidstnævnte hvælvede Kjælder sat i Forbindelse ved en Dør, som aabnede sig igjennem den vestlige af de tvende rundbuede Nischer paa Tværskibets sydlige Muur, hvorimod den østligere og større aldrig har været gjennembrudt, men vistnok kun er anbragt for en bedre Symmetries Skyld. Den Uregelmæssighed, Grundridset af vor Kirke deler med den i Sorø, at der paa den sydlige Side intet Kapel slutter sig til Tværskibets Vestside, saaledes som Tilfældet er paa den nordlige Side, har begge Steder sin Grund deri, at Hjørnet af Klostergaardens Omgang eller Korsgang sluttede sig til Kirken paa dette Sted. Her i Løgum var endnu indtil 1844 Døren, der fra Kirkens Indre har ført ud til denne, bleven bevaret som Indgangsdør til Kirken for Slottets Beboere, og Mærkerne af den ere endnu ganske tydelige. Da denne Omgang var lænet op mod Udsiden af Kirkens sydlige Sideskib, var det en Selvfølge, at dette maatte komme til at mangle Vinduer. Et enkelt saadant findes her rigtignok nu; men dette røber ogsaa selv sin nyere Oprindelse. Anderledes ere Forholdene i denne Henseende i Kirkens nordre Sideskib, hvor hvert Fag har Vinduer undtagen eet, som dog har bevaret Sporene af, at der oprindeligt ogsaa har været et saadant i dets Udmuur.

Bortseer man fra et saa grundforskjelligt Anlæg, som det, Kallundborg Kirke frembyder, vil der vist neppe være nogen anden gammel Kirke i vort Fædreland, i hvilken Korsformen er i saa høi Grad fremtrædende baade i det Ydre og i det Indre som i Klosterkirken i Løgum. Det er, som det strax falder i Øinene, Langhusets usædvanlig korte Form, der især bevirker denne Eiendommelighed ved vor Kirke. Hvis Midtskibet blot mistede et eneste Hvælvingsfag, vilde vi have et fuldstændigt centralt Anlæg, eller Kirkens Grundrids vilde da være dannet ikke efter den latinske, men efter den græske Korsform. Medens det nu er en aldeles faststaaende Regel, at Cistercienserne Kirker ere byggede i Korsform, er derimod et saa kort Langhuus som det herværende meget usædvanligt ved denne Ordens Kirker, og det skriver sig vel i nærværende Tilfælde nærmest fra, at de fremmede Besøgendes Antal i den svagt befolkede Egn vistnok har været ringere end almindeligviis andetsteds. Thi at man i Løgum skulde have været strengere i at overholde Forbudet imod, at Lægfolk betraadte Klosterkirken, og at dette skulde have været Grunden til, at man nøiedes med saa kort et Kirkeskib, tør man ganske vist ikke antage, og det saa meget mindre, som Klosterets bevarede Breve vise, hvor lidet nøieregnende man var med Overholdelsen af det hermed sammenhørende Forbud mod at begrave Lægfolk, ja selv Kvinder, i Kirken, saa at man endog imod klækkelige Gaver forpligtede sig til her at stede verdslige Herrer til Hvile, der i høieste Grad havde viist sig som Klosterets Fjender.

Naar tidligere Forfattere have fremhævet nogle „hemmelige og mørke Munkegange“ oppe ved Hvælvingerne som den fornemste Eiendommelighed ved denne Kirke, saa maae de derved udentvivl have sigtet til de Gange, som er anlagte i Muurtykningen af den nordre Korsfløi. Som det er anthydet paa Grundplanen, fører her en Trappe op over Forhallens Hvælving. Men i denne Høide fortsættes en kun 19 Tommer bred og lidt over 2 Alen høi Gang vandret imod Vest, gaaende tværs igjennem det vestligste af Tværskibets nordlige, høie og smalle Vinduer, og den dreier derpaa om imod Syd igjennem Korsfløiens vestlige Muur, saaledes at man derigjennem kommer ud paa Hvælvingerne over Kirkens nordvestligste Kapel og over det nordlige Sideskib. En lignende Gang har i samme Høide ført igjennem det østligste af Korsfløiens nordlige Vinduer og derfra ind over de nordøstlige Kapellers Hvælvinger; men denne er nu tilmuret. Hvorom Alting er, saa er det kun en senere Tids Phantasi, der har sat disse Gange i Forbindelse med Munkevæsenet. De have tværtimod blot det reent praktiske Øiemed at aabne en Tilgang til de forskjellige Dele af Bygningen og at give Leilighed til at fastgjøre Reb for Muurvogne o. s. v. ved Reparationer. De findes i mangfoldige gamle Kirker, maaskee meest i saadanne, der skrive sig fra det 12te og 13de Aarhundrede.

Med Undtagelse af Chorets og Tværskibets ydre Sokkel, der er af huggen Granit, samt 6 Kapitæler og Søilefødder af samme Materiale i Forhallen foran den nordre Korsfløi, er Klosterkirken heeltigjennem opført af store, velbrændte, røde Muursteen, i Gjennemsnit $10^1/_2$—$10^3/_4$ Tom. lange, halv saa brede, og $3^1/_2$—$3^3/_4$ Tom. tykke. Alt gammelt Muurværk er udført i den hvide, fortrinligt bindende, saakaldte „Skilkalk,“ der brændes af Muslingskaller, hvilke Klosteret i Middelalderen selv lod optage udenfor Ballum Marsk og opstable paa Kysten*). Dog er det kun paa de mere skjulte Steder, at man faaer Muurværket selv at see, eftersom hele Kirkens Ydre er bedækket med Cement, og dens Indre er overhvidtet, dog tildeels med en Tilsætning af en rødlig Farve, der blev anbragt ved sidste Restauration, men som nu i det Mindste tager sig meget uheldigt ud. Kirkens store Hvælvinger ere endvidere besatte med forgyldte Stjerner, der ere forfærdigede af Træ. — Saavel det anvendte Materiale som den Orden, hvem Kirken tilhørte, maatte hver paa sin Maade virke til, at dens Architektur i det Hele fik et fordringsløst Grundpræg og saavel i de brede Buer og store Hvælvinger som i Mure og Piller et gjennemgaaende Udtryk af solid Fasthed. Paa disse Eiendommeligheder beroer ogsaa den Virkning, som Kirkens Indre frembringer, og derved er det, at dette kommer til at gjøre et i Forhold til sin Størrelse**) mere end almindelig storartet Indtryk. Hertil bidrager

*) Da Klosterets Eiendomme i Ballum Marsk hørte til det, som ved Overeenskomsterne af 1298 og 1299 blev afstaaet til Biskoppen i Ribe, forat Klosteret kunde blive fritaget for at give „de tre Ugers Underholdning“ til Bispen og hans Følge, forbeholdt dette sig udtrykkeligt Opsamlingen af de Muslingskaller, som kaldtes „Skille“ („Shille“). Scriptores R. D. VIII. p. 108 og 214.

**) I danske Maal ere Kirkens vigtigste Dimensioner omtrent følgende: Indre Længde 61 Alen; ydre L. $69^1/_4$ Al.; Tværskibets indre L. 45 Al., ydre L. 51 Al.; Midtgangens Brede 14—$14^1/_2$ Al.; Sidegangenes Brede 6—$6^1/_2$ Al.; Høide under de store Hvælvinger 29—30 Al. Kirkens ydre Høide til det Øverste af Gavlkammene 40 Al.; til det Øverste af Korset over Træspiret 65 Al.

dog ogsaa Langhusets ovenfor omtalte Korthed i en ikke uvæsentlig Grad. Thi da dette foranlediger, at Beskueren stedse befinder sig i Nærheden af de tvende brede Midtganges Overskjæring, kommer Korsformen saavelsom de hinanden krydsende, høie, kuppelagtige Hvælvingsrækker derved til at gjøre deres fulde Virkning. Ganske vist have ogsaa de smukt anordnede og afdeelte Vinduer i Chor og Kors og fornemmelig de trende meget høie Vinduer i Vestenden — det midterste er næsten 16 Alen høit i Lyset — deres Andeel i det, der tiltaler os ved Kirken; men nægtes kan det ikke, at strax, saasnart man begynder at dvæle ved Enkelthederne, føles ikke blot deres Mangel paa Nøiagtighed og Fiinhed i Udførelsen, men endnu meget mere en stor Mængde Uovereensstemmelser, Uregelmæssigheder og Skjævheder. Allerede et opmærksomt Blik paa Grundridset giver tilfulde Indtrykket deraf; men ogsaa høiere oppe paa Murene komme endnu andre saadanne til. Nogle Uovereensstemmelser fremtræde imidlertid med en vis Consequents og kunne ikke betragtes som mere tilfældige Følger af Uagtsomhed eller Sammenslikning. Lige fra Øst til Vest er der saaledes den Forskjel paa Høikirkens Vinduer, at de paa Sydsiden ere større end de overforstaaende og tilsvarende paa Nordsiden. Heelt fra Kirkens østlige til dens vestlige Ende ere fremdeles fra Begyndelsen af de runde og de spidse Buer brugte ved Siden af hverandre. Medens nemlig alle Skillebuerne imellem Hoved- og Sidegangene ere runde, ere derimod alle Tværbuer og Gjordbuer saavel i Lavkirken som i Høikirken spidse. Saa forfeilet som det derfor strax vilde vise sig, om man i denne Kirke vilde forsøge at sondre imellem ældre og yngre Dele fornemmelig efter Bueformen, saa berettiget bliver det derimod, naar man vil see en saadan Overgang i den Forandring i Bygningsmaaden, som fremtræder paa begge Hovedskibets Sider midt i Langhusets første store Hvælvingsfag. Paa dette Sted indtræder nemlig ikke saa meget en Modsætning imellem runde og spidse Buer, som meget mere for en stor Deel ganske nye Bygningslinier og heelt afvigende Høide- og Bredeforhold ved Dannelsen af Murenes forskjellige Aabninger, Blindinger o. s. v. Yderligere Vished i denne Sag faaer man, naar man stiger op over Sideskibenes Hvælvinger og betragter Bagsiderne af Høikirkens Mure, hvilke her ikke ere overkalkede. Man finder da overeensstemmende paa begge Mure — omtrent $7^1/_2$ Alen imod Vest fra Tværskibet og $4^1/_2$—5 Alen imod samme Side fra de smalle rundbuede Aabninger i Muren*) — fortløbende, næsten lodrette Linier, hvilke tydeligt nok betegne Grændsen imellem en ældre og en yngre Deel af Bygningen, eftersom baade Steenskifter og Stillagehuller her begynde at følge nye vandrette Linier. Forøvrigt er Muurværkets Beskaffenhed mod Øst og Vest for disse Grændselinier saagodtsom uforandret; maaskee ere Muurstenene dog i den vestlige Deel en ubetydelig Kjende mindre.

Da det første Blik strax viser, at det vestlige Affnit er det senere

*) Disse Langhusets østligste og mindre Aabninger — en paa hver Side — ere først i en senere Tid blevne tilmurede med en halv Steens Muur. Hvad de større spidsbuede Blindinger længere imod Vest angaaer, da have disse aldrig været aabne heelt igjennem Muren, naar blot undtages, at den mellemste af de tre paa hver Side oprindelig har havt en mindre og foroven rundbuet Aabning ind over Sideskibenes Hvælvinger.

tilbyggede, ville vi foreløbig blot betragte Karakteren af Architekturen i Choret, Tværskibet og Langhusets første halve Fag. Heri ere flere umiskjendelige Træk af den saakaldte romanske Bygningsstiils Eiendommeligheder. For ikke at tale om de her overveiende runde Buer, kan der saaledes anføres, at saavel den ydre Muurfokkel som Pillernes Fodgesimser inde i Kirken ere dannede efter den attiske Sokkels Forbillede og at Søilehovederne have Tærningeformen, snart den almindeligere, udrundede, snart den i de nordlige Landes Muursteensbygninger saa hyppigt forekommende med de skraat afskaarne Hjørner. Men paa den anden Side maa det ikke mindre gjøres gjældende, at de romanske Former næsten intetsteds optræde reent og ublandet. Halvsøilernes Fødder mangle saaledes allevegne den underste retvinklede Fodplade og følgelig ogsaa det derved betingede, for den romanske Stiil saa eiendommelige Overgangsled (Hjørneblad) til de afrundede Former; saavel de lavere som de meget høie Skafter stige uden Fortyndelse, blot som halvcylindriske Rundstave, op lige fra Foden til Tærningekapitælet; dette sidste er ikke allevegne fuldstændigt, men gaaer flere Steder uden nogetsomhelst Overgangsled, blot ved Hjælp af de afskraanede Hjørner, umiddelbart over i de deraf baarne firkantede Gjordbuer; paa de fleste Steder har Kapitælet derimod vel en Afslutning foroven, men denne har i saa Fald ligesaalidt som overhovedet nogen anden Gesims i Kirken den retvinklede Form, hvorimod den i hele Bygningen i saadanne Tilfælde saavelsom paa Piller, paa Rundstave o. s. v. almindelige Gesimsform bestaaer af et trebobbelt Ringornament, i hvilket det midterste og meest fremtrædende Led har et tilspidset Profil. Nogle Steder, hvor Kalken er affalden, viser det sig, at disse Ringgesimser ere dannede af sort glasserede Steen. Naar nu til disse her fremhævede Eiendommeligheder endvidere komme andre dermed beslægtede, saaledes som f. Ex. at flere af Pillehjørnerne oppe i Choret ikke ere stillede retvinklet, men paaskraa (efter Diagonallinien); at de spidse Buer fremtræde som oprindelige i Bygningen fra dens ældste Partier af; at Vinduerne ere, tre og tre, snart mere sammenordnede, snart mere afdeelte ved de baade foruden og forinden dem omgivende Rundstave; at der paa Kirkens Ydre ikke forekomme Rundbuefriser, men derimod vel Steenhjørneornamenter og andre, der i det Mindste i denne Egn stedse ere en senere Tids Mærke*): saa tør nærværende Forfatter efter Alt, hvad der kjendes til Architekturens Udviklingsgang hos os og i de Lande, hvormed man her nærmest stod i Forbindelse, ikke henføre denne Deel af Kirken til en ældre Tid end noget ind i 13de Aarhundrede. Og da nu Biskop Gunner i Ribe (1230—46), som ovenfor anført, i Klosterets Dødebog kaldes „første Grundlægger af dette Sted", uden at der med Hensyn til ham, saaledes som ved hans tvende langt tidligere Forgængere, med hvem han deler dette Hædersnavn, lader sig paavise nogen anden Adkomst til denne Betegnelse, maa det synes rimeligt, at det er ved en ny Grundlæggelse af Klosteret og navnlig af dets fornemste Bygning — Kirken —, at han har erhvervet sig dette Navn, og at

*) Gavlkammene tør ikke her anføres, da de jo som i saa mange andre Tilfælde ogsaa her kunne være blevne tilføiede i en senere Tid.

den nuværende Kirkes ældste Partier altsaa hidrøre fra denne Bispops Dage. I ethvert Tilfælde kan det ifølge Alt, hvad der vides om sønderjydske Bygningsforhold i Middelalderen, ingenlunde forekomme usandsynligt, at Kirken saavelsom Klosteret indtil den betegnede Tid endnu ere vedblevne at være Træbygninger, hvorhos tillige det sene Præg, som i det Hele er gjennemgaaende ved det forholdsviis ringe Antal af oprindelige Muursteenskirker i denne Egn, i alle Maader bedst passer med den Antagelse, at Brødrene i Løgum først i saa seen en Tid have faaet Raad til at bygge deres Kirke af dette Materiale. Havde disse nemlig allerede i det 12te Aarhundrede seet Ønsket om en Muursteenskirkes Opførelse iværksat, vilde dette Exempel vistnok tidligere have virket i Omegnen og blandt Andet lært dennes Beboere, at det var ufornødent at vedblive at indføre Tras fra Rhinen til deres Kirkers Bygning*).

Med Hensyn til en Deel af Høikirken ved det her omhandlede Afsnit maa dog endnu gjøres nogle Bemærkninger. Oppe paa Hvælvingerne over de i Korsets nordøstlige Hjørne beliggende Kapeller seer man, at der paa Bagsiderne af Chorets og Korsfløiens Mure, godt en Alen høiere end de nævnte Hvælvinger, ere med regelmæssige Mellemrum blevne fremkragede Muurstiver af to Steens Brede og c. 10 Tommers Fremspring. Saamange af dem, som ved Forlængelsen vilde træffe Høikirkens Vinduer, ere under disse blevne afbrudte ved Overkanten af Sidestibenes (Kapellernes) Skraatage, hvorimod de øvrige ere blevne fortsatte op imellem Vinduerne og bære Taggesimsen. Vilde det nu være rimeligt, at man allerede strax ved Opførelsen, midt under Arbeidet, netop paa dette Sted — saadanne Muurstiver forekomme nemlig ingen andre Steder paa Kirken — var kommen i Tanke om, at det vilde være gavnligt paa denne Maade at styrke Muren imod de store Hvælvingers Tryk? eller skulde det ikke have større Sandsynlighed for sig, om man heri vilde see en ved en Brand — maaskee den 1268 indtrufne — hidført Forandring i Bygningsmaaden? Efter denne sidste Antagelse maatte følgelig Høikirkens Vinduer paa dette Sted samt alle dens til disse Mure stødende store Hvælvinger være at henføre til Tiden efter denne Brandskade. Medens der vel vanskeligere lader sig slutte noget mere bestemt om den ribbeløse Kuppelhvælving over Korsets Midte, kan det derimod med Hensyn til Chorets og Korsfløiens høie, ottedeelte Hvælvinger med deres blot forzirende, treleddede og tilspidset profilerede Ribber med temmelig stor Sikkerhed gjøres gjældende, at de først tilhøre en fremrykket Tid i det 13de Aarhundrede. Det Samme turde ogsaa være Tilfældet med Høikirkens Vinduer. Men misligt vilde det alligevel udentvivl være, om man af Hensyn til Stilen alene vilde

*) Hvor sjældne gamle Muursteenskirker ere paa denne Egn af Vestkysten, vil fremgaae deraf, at der i en Omkreds af henved 4 Mile omkring Ribe ikke forekommer nogen saadan paa Landet, saaledes at Kirken i Nørre-Løgum, der har et seent Præg og røber Slægtskab med Klosterkirken, er den, der af dette Slags Bygninger ligger Ribe nærmest. Kun i Kirken i Spandet (see dette Skrift S. 87) nærved Ribe er den vestlige Deel af Langhuset bygget af Muursteen i en tidligere Tid end Taarnets Opførelse. Men af ikke liden Interesse er det nu, at netop denne Kirke vides 1323 af Bispop Johannes at være bleven overdraget til Løgum-Kloster (Scriptores R. D. VIII. p. 133).

foretrække at henføre dem til Tiden ved omtrent 1270, istedetfor at antage dem for en Menneskealder ældre.

Til den i sit Indre saa eiendommelige lille Forhal foran den nordlige Korsfløis Indgangsdør er der i det Foregaaende intet Hensyn taget, eftersom den viser sig allerede ved sine afvigende Sokkelforhold at være en senere Tilbygning, der dog alt maa være kommen til i Kirkens tidligere Dage. Hver af dens tvende halvrunde indre Sider er igjen afdeelt til et Par mindre, halvrunde Muurfordybninger, og hvert modstaaende Par af disse er overhvælvet med eiendommelige krumme Hvælvingsflader. De sex indvendig staaende Halvsøiler have, som alt anført, Hoved- og Fodstykker af Granit, medens Skafterne, der tidligere ganske manglede, ved Restaurationen 1844 ere blevne opmurede af brændte Steen. De fire af Fodstykkerne ere paa Hjørnerne besatte med raat udhuggedede smaa Menneskehoveder og kunne muligt hidrøre fra en ældre Bygning, men maae dog med større Sandsynlighed henregnes til de talrige Exempler, vi have paa, at Steenhuggere i en senere Tid have kopieret Forbilleder fra en ældre Periode. Den fortløbende Gesims under Buernes og Hvælvingernes Begyndelse har den samme treleddede, svagt tilspidsede Form, som er almindelig i Kirken selv. Det øverste Stokværk af den taarnagtige Bygning over denne Forhal er først opmuret 1844, og deri bleve da Kirkens tvende Klokker anbragte. Tidligere skulle disse have havt deres Plads i et lille afstumpet Klokkehuus over Korsets Midte, i hvis Sted det nuværende høie Træspiir ved samme Leilighed blev opført.

Det maa beklages, at den samvittighedsfulde Afskriver af Klosterets store Samling af gamle Dokumenter ikke har opbevaret os, hvad der efter hans Mening kun angik „unyttig Handel"; thi det kan neppe betvivles, at Klosteret maa have eiet Afladsbreve og Lignende, der i det Mindste vilde have givet Vink om Bygningernes Skjæbne og Opførelsestid. Var der ikke blevet anvendt en saadan Kritik ved Afskrivningen, vilde vi vel med Hensyn til Langhusets senere Forlængelse imod Vest nu neppe have været henviste ene og alene til Bygningens egne, for største Delen mindre klart udprægede Former. Der synes ikke at være nogen Omstændighed forhaanden, som tyder paa, at denne yngre Deel er en Restauration eller Ombygning efter en Brandskade. Tværtimod, lige fra Grunden af indtræder Afvigelsen, da denne Deel af Kirken baade udvendig og indvendig paa Mure og Piller ganske mangler Sokkel; ogsaa ere Grændserne, som alt fremhævet, betegnede ved næsten lodrette Linier, der paa begge Kirkens Sider temmelig nøiagtigt svare til hinanden. Sammenhængen synes derfor snarest at være, at man efter Opførelsen af Kirkens Chor, Tværskib og Begyndelsen af Langhuset paa Grund af Mangel paa Midler indtil videre har stillet Fortsættelsen i Bero, og muligviis, hvad Kirkens vestlige Deel angaaer, foreløbig hjulpet sig med, hvad man maaskee kan have bevaret af en ældre Trækirke. Hvad der meest udmærker denne Deel af Bygningen er uden Spørgsmaal de tre smukke, høie Vinduer i Vestfaçaden. De retvinklede Hjørner i disses Rammer ere ligesom de fleste Pillehjørner i denne Kirkens Forlængelse paa den for Gothiken saa eiendommelige Maade skraat afskaarne. I Sideskibene have Hvælvingsribberne et temmelig smalt, langstrakt og tilspidset Profil, hvilket ganske vist ligesaavel som de hidtil anførte Eiendommeligheder ved denne Bygnings-

deel meget godt kunde hidrøre fra Slutningen af det 13de Aarhundrede. Derimod have Ribberne under Langhusets Hvælvinger i den fladt afstaarne Plade under deres ligeledes smalle og langstrakte Form et Mærke, der neppe tillader at henføre dem til nogen tidligere Tid end det 14de Aarhundrede. Angaaende disse Hvælvingers Dannelse er endnu at mærke, at skjøndt de ligesom de store Hvælvinger i Chor og Tværskib have en Steenlængdes Tykkelse i Kapperne, ere de dog ei lidet tyndere end disse sidstnævnte. I den ældre Deel af Bygningen ere Hvælvingerne nemlig byggede af samme Slags Steen som Murene; i dette yngre Parti er dette derimod ikke Tilfældet, da Muurstenene i Hvælvingerne kun have en Længde af 8½ Tomme, men omtrent samme Brede og Tykkelse som Kirkens almindelige brændte Steen.

Indtil Restaurationen 1844 havde Klosterkirkens Chor endnu bevaret Meget af sin oprindelige Anordning og af sit gamle Tilbehør. De tvende gamle Mure fandtes dengang endnu, som adskilte Høichoret fra de Tværskibet nærmeste Kapeller. I en Fordybning ved den sydlige af disse Mure stod da den gamle tresædede Prælatstol, der nu er flyttet tilbage til den bagved værende Muur. Under dens med seent-gothisk Snitværk udsmykkede Baldachiner findes endnu de gamle Sæder til at klappe tilbage, af hvilke de tvende sikkert have været bestemte for Abbeden og Biskoppen i Ribe, og det tredie ventelig for Abbeden i Herrisvad, hvis Tilsynsret i det Mindste længe respekteredes, med mindre maaskee Biskoppen i Slesvig mod Slutningen af Middelalderen snarere skulde have faaet denne Hædersplads indrømmet. Ligeoverfor paa den nordlige Side af Høichoret var dengang det mærkelige gamle Relikvieskab indmuret, hvis tvende Dørfløie ere prydede med Temperamalerier fra det 14de Aarhundrede, fremstillende 16 mandlige og kvindelige Helgener, hvis Navne ere vedføiede. Da Muren nedbrødes, flyttedes ogsaa dette Skab*), tilligemed tvende andre mindre, tilbage og anbragtes i Muren bagved. Endnu ældre og mærkeligere var dog det Billede, som fandtes paa Forsiden af Alterbordet og fremstillede den vundefulde Christus i Midten af Tavlen, medens det paa hver Side havde 6 mindre Fremstillinger, meest af Herrens Barndomshistorie**). Et Trin lavere i Kirken, nede i Korsets Midte — „Munkenes Chor" — stode endnu de gamle Munkestole, een Række paa hver Side, i Flugt med Høichorets og Midtskibets Sidemure. Ved Restaurationen bleve ogsaa disse rykkede tilbage til henimod Baggrunden af Tværskibet. Paa Endestykkerne er den nordlige Række prydet med de udskaarne Billeder af tvende Abbeder, hvorimod den sydlige har paa det ene Endestykke den hellige Christophorus med Jesusbarnet paa Skulderen og en lille Fremstilling af Noahs Ark hængende ved Bæltet, og paa det andet Jomfru Marias Billede med et Vaabenskjold under, der vel maa være Frederik I.'s som Hertug, inden han blev Konge***). Ovenover og tilbage for denne sidstnævnte Række Chorstole er Kirkens Orgel anbragt, hvilket indtil Restaurationen havde sin Plads i Bygningens

*) Paa en af Hylderne i dette Skab ligge endnu et Par Relikvier, nemlig tvende store Been (Armbeen?).

**) Dette Maleri bevares nu i det oldnordiske Museum i Kjøbenhavn.

***) I Hjerteskjoldet de oldenborgske Bjælker; foroven den norske og de to slesvigske Løver; forneden Nældebladet og den kronede Svane.

vestlige Ende. Kirkens Prædikestol hidrører fra Slutningen af 16de Aarhundrede, Døbefonten vel fra Begyndelsen af 18de, og Altertavlen er fra den nyeste Tid, — Alt uden særdeles Interesse. Foruden de foranførte Malerier og Relieffer vidne endnu endeel andre gamle Træfigurer om, at man ikke har taget det nøie med at overholde de for Ordenen gjældende Forbud imod Billeder. Som fritstaaende Figurer og Grupper findes saaledes St. Anna med Maria paa høire og Jesusbarnet paa venstre Arm, Christi afsjælede Legeme paa Madonnas Skjød, en Abbed, og endelig ovenover den nordre Række Chorstole Frelseren med 13 Apostle, da foruden Paulus, som staaer nærmest Herren ved venstre Side, ogsaa Judas er medtagen og har faaet Plads yderst mod samme Side. Han er let kjendelig paa Pungen og paa det røde Haar og Skjæg; men ved ham findes ikke, som under de Øvrige, Navnet angivet med smaa gothiske, forgyldte Bogstaver. Paa det nordre Sideskibs Hvælvinger henstaae endnu nogle andre gamle Træfigurer, men de ere ligesaalidt som de anførte af noget Konstværd.

I Løbet af 13de Aarhundrede fik fire Biskopper af Ribe — hvoriblandt „Grundlæggeren" Gunner — og en Biskop af Børglum deres Hvilested i Løgumkloster. Et fra en senere Tid hidrørende fælleds Epitaphium med vogle bekjendte latinske Mindevers hængte fordum i Choret og angav tillige, paa hvilken Plads i dette enhver af disse Biskoppers Grav fandtes. For henimod hundrede Aar siden vare imidlertid saavel Mindetavlen som Ligstenene alt forsvundne. Nu for Tiden findes der ikke nogetsomhelst Gravminde bevaret i Kirken fra Middelalderen; kun fra det 17de og 18de Aarhundrede ere nogle Ligstene endnu forhaanden, hvilke samtlige ere henlagte i Tværskibets nordlige Ende, der ved Chorstolene og Pulpituret derover er aflukket fra Kirken til et Slags indre Forhal. I det nordlige Sideskib findes et Epitaphium over F. v. Günderoth, Amtmand i Aabenraa og Løgumkloster Amter, † 1689. — Endnu fortjener det at nævnes, at der i tvende af Kirkens Kapeller, nemlig det østligste og det vestligste paa Nordsiden, forefindes, hvert Sted i det sydøstlige Hjørne, eensdannede lave Piller, opmurede ret ziirligt med skaalagtige Fordybninger foroven, hvilke see ud, som om de have været Vievandskar.

Den væsentligste Deel, som endnu er tilbage af de gamle **Klosterbygninger**, udgjør en omtrent 36 Alen lang og henimod 19 Alen bred Fløi, som slutter sig umiddelbart til Kirkens sydlige Korsarm og har samme Brede som dennes Hovedgang. Af den egentlige Klostergaard, der efter almindelig Vedtægt laae ved Kirkens sydlige Side, udgjorde den den østlige Længde. At Vestsiden af denne Bygning ingen oprindelige Vinduer har havt i det underste Stokværk, er netop en Følge af, at Omgangens eller Korsgangens østlige Parti har lænet sig op til dennes lavere Deel. Med Kirken, og navnlig med dens ældste Afsnit, viser denne Klosterlevning temmelig megen Overeensstemmelse, saavel i Materialet som i Mangelen af Muurstiver, i Blandingen af runde og spidse Buer og i de ringformede Gesimsbaand paa flere Rundstave o. s. v. Ogsaa have flere af de bevarede Hvælvinger Overeensstemmelse med, hvad vi forefinde i Kirken; foruden ottedeelte Hvælvingsflader forekomme

her saaledes ogsaa Ribber, der ere sammensatte af tre runde Led paa samme Maade som de, der findes i Kapellerne ved Kirkens Chor. Paa nogle af Vinduesbuerne sees Spor af, at de have været prydede med sort glasserede Steen, der afvexlede med røde.

I Bygningens øverste Stokværk befinde sig et Par smaa overhvælvede Cellerum i det nordøstlige Hjørne nærmest ved Kirken; men vestlig forbi dem (og med Indgangsdør dertil) førte en kort Gang, oplyst af et cirkelrundt lille Vindue, fra den ved Kirken omtalte Steentrappe og nu tilmurede Dør i Tværskibets Sydvesthjørne ind til det store Rum, der nu benyttes som Høloft, men hvoraf den største Deel ifølge den ved Cistercienserne Klosteranlæg faststaaende Regel med Sikkerhed tør siges at have udgjort Munkenes fælleds store Soveværelse (Dormitorium). Idet den her fulgte Ordensregel nemlig forkastede det eensomme Celleliv, skulde Klostertugten netop søges gjennemført derved, at Brødrene stedse, ved Dag og ved Nat, vare et almindeligt Tilsyn. undergivne. Ifølge andetsteds fra bekjendte og tilsvarende Exempler bliver det endvidere rimeligt, at de tvende smaa hvælvede Celler have været benyttede som Skatkammer. Ogsaa i Bygningens underste Stokværk ere nærmest ved Kirken tvende smalle, overhvælvede Lokaler; men disse strække sig paa langs igjennem hele Bygningens Brede og ere uden indbyrdes Forbindelse. Da det nordligste af disse Rum synes at have havt sin eneste oprindelige Tilgang fra Kirken selv, og da det dertil er forsynet med en Række Muurgjemmer, synes det rimeligt; at det er blevet benyttet som Sakristi eller Gjemmested for Kirkens hellige Kar. Det andet overhvælvede Kammer havde derimod sin egen Indgang fra Omgangen; det Samme var ogsaa Tilfældet med det derefter følgende større, firkantede Lokale, der vistnok ligeledes oprindelig har havt Hvælvinger, hvilke i saa Fald maae være blevne støttede ved fritstaaende Søiler eller Piller. Den østlige Muurs Udseende synes at tyde paa, at denne Deel af Bygningen oprindelig har havt en større Dybde. Beliggenheden og Formen af dette store Lokale, dets bestemte Afsondring fra de tilstødende Lokaliteter saavelsom Overeensstemmelsen med, hvad vi andetsteds forefinde, gjør det meget sandsynligt, at dette Rum, der nu bruges som Kostgld, oprindelig har været Kapitelsalen, næst efter Kirken, det helligste Sted i Klosteret. Syd herfor kommer Klosterbygningens bedst bevarede og derhos meest maleriske Parti, nemlig — indenfor en med en svær Rundstav prydet, rundbuet Dør — en i østlig Retning førende, overhvælvet Steentrappe, hvilken imidlertid i noget over den halve Høide har en Repose, hvorfra den deler sig i tvende smallere Trapper, af hvilke den nordlige har ført op til Dormitoriet, hvorimod man af den sydlige er stegen op til et mindre Lokale, som ifølge Kjendemærker paa Bygningens østlige Muur har været sondret fra hiint. Under denne Trappe findes et ganske lille, aldeles mørkt Cellerum, hvortil man kommer ind fra det større, men ogsaa mørke, overhvælvede Rum østlig for Trappen. Endelig danner Klosterbygningens yderste Deel forneden en meget bred, hvælvet Gang, som har havt en Udgangsdør imod Øst. Paa den her udenfor værende Plads baade mod Øst og Syd siges der at forefindes Spor i Grunden af tidligere forhaandenværende Bygninger, som altsaa maae tænkes at have ligget indenfor den, det hele Klosteranlæg omgivende, ydre Ring-

muur. Det synes efter de lokale Forhold ret rimeligt, at det er her nede, sydøstlig for Klosterbygningen ved den mindre Aa, som her løber forbi, at Biskop Orms forannævnte Kapel „ved Vandet" har været beliggende, og at det altsaa var herfra, at den Grund strakte sig „i nordlig Retning", hvorpaa Biskop Gunner vilde opføre Bygninger, der efter hans Død skulde tilhøre Klosteret. Den gamle, nu tilmurede Indgang til Kirken, tæt østlig for den bevarede Deel af Klostergaarden, kunde maaskee ogsaa tyde paa, at det ikke blot har været Økonomibygninger, som have ligget ud mod denne Side. Den egentlige Klostergaard, „Fratergaarden", har derimod strakt sig i vestlig Retning for den endnu staaende Længde, saaledes at Kirkens Skib udgjorde en Deel af dens nordlige Side. Efter den hyppigst fulgte Anordning var den fælleds store Spisesal (Refektoriet) i den sydlige, ligesom Abbedens Leilighed ofte var i den vestlige Fløi, af Gaarden. Det er muligt, at vi ogsaa have en Rest tilbage endnu af denne Gaardens vestlige Længde. Fra Slottets vestlige Ende strækker der sig nemlig en gammel Muursteensbygning vel omtrent en halv Snees Alen i sydlig Retning, og denne skal for ikke mange Aar siden have naaet endnu betydeligt længere til samme Side. Af det Indre er der i det her Tilovers blevne intet Gammelt bevaret; thi den deri værende brede Vindeltrappe er udeentvivl senere anlagt for Slottets Skyld. Da der imidlertid er en Afstand af 70 Skridt fra denne Bygningslevning til Gaardens østlige Fløi, er det dog vel nok noget voveligt at antage, at Fratergaarden skulde have havt en saa stor Udstrækning i denne Retning. Imod Syd synes den i alt Fald ikke at have strakt sig saa langt, eftersom den østlige Fløis gamle Gavlmuur gjør det rimeligst, at denne Bygning fra først af ikke har været længere end vi nu see den, eller sammen med Kirkens fremspringende Korsarm, omtrent 44 Alen.

Necrologium monasterii Loci Dei. Scriptores R. D. IV. p. 575—87.
Diplomata ad monasterium Locum Dei pertinentia (1173—1578). Scriptores R. D. VIII. p. 1—258.
Bearbeidelser af samme ere:
J. B. Daugaard, De danske Klostre i Middelalderen. Kbh. 1830. S. 453—58.
Chr. Kuss: Die vormaligen Mönchs-Klöster des Cistercienserordens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Dr. N. Falcks Staatsbürgerliches Magazin X. Schleswig 1831. S. 496—528.
Af Kirken og Klosterbygningerne har der hidtil manglet en nærmere Beskrivelse. Derimod er der i Aaret 1858 af Hr. Architekturmaler Heinr. Hansen udført fortrinlige og omfattende Tegninger af begge Dele. I Bilagene vil efter disse blive meddeelt: 1) Grundplan af Løgumkloster Kirke med en Deel af Klosterbygningerne; 2) Prospect af Kirkens Ydre; 3) Prospect af Kirkens Indre (seet imod Choret og den søndre Korsfløi); 4) Længdesnit af Kirken; 5) Grundplan og vestlig Opstalt af Klosterbygningen.

Nørre-Løgum Sogn omgivet af Løgumkloster, Brede, Døstrup, Arrild, Branderup, Agerskov og Bested Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 1/4 M. n. for Løgumkloster og 4 M. s. s. o. for Ribe. Arealet, c. 10,704 Tdr. Land, er i den østlige Deel fladt, hvorimod den vestlige Deel optages af en i nordlig-sydlig Retning løbende, sandet og tildeels med Krat bevoxet Høidekjæde, hvori Vognshøi 199 Fod. En Bæk

gjennemløber Sognet i sydvestlig Retning og kaldes paa sit Løb gjennem Sognet først Smedebæk og senere Fiskebæk; den optager flere Nort og Øst fra kommende mindre Vandløb, der alle løbe gjennem fortrinlige Enge; som en Følge heraf er Jordsmonnet i den østlige Deel af Sognet af betydelig bedre Beskaffenhed end i den sandede og bakkede vestlige Deel, hvor der ogsaa findes ikke ubetydelige Hedestrækninger. Ribe-Løgumkloster mindre Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Nørre-Løgum Kirke, eenligt beliggende tæt øst for Ribe-Landevei; Byerne Løgumgaarde med Præstegaard, Skole og Kro, Nørre-Løgum med Skole og den udflyttede Kro Frydendal, Teglgaard, Tornskov, Kløiing, Vester-Terp, Landeby, Koldkod, Ulstrup, Løitved med Skole, Bjerndrup og Visbjerg med Biskole; 2 G. og 1 H. benævnes Teglgaard; en større Gaard er Faaregaard; andre særskilt benævnte Eiendomme ere Nørgaard og Lundsgaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 5 Heelgaarde, 9 $^3/_4$G., 4 $^2/_3$G. 36 $^1/_2$G., 13 $^1/_3$G., 16 $^1/_4$G. og 13 endnu mindre Gaarde samt 63 H. med Jord og 10 H. uden Jord. Udflyttede ere 37 G. og 43 H.

Indvaanere: 1224. Kvægavl er fremfor Agerdyrkning Hovederhvervet. En betydelig Deel Kniplinger forfærdiges i Sognet.

Sognet hører under Løgumkloster Birks Jurisdiction (Løgumkloster), Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict (Løgumkloster) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Løgumkloster Amts 9de—18de Lægd og udgjør 3 Sandemændsdistricter. Kirken eier en lille Capital, men vedligeholdes forøvrigt ved Paaligning. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. Fattigvæsenet eier en i Aaret 1852 oprettet Fattigarbeidsanstalt.

Kirken er temmelig lang, har Taarn med høit Spiir og Hvælvinger saavel i Skibet som i Choret. Nørre-Løgum Kirke var før Reformationen og maaske endnu senere Sognekirken for Løgumkloster Sogn, hvis nuværende Kirke udelukkende var Klosterkirke. Beboerne paa Egnen kalde endnu Nørre-Løgum Kirke for Sogn Kirke og Nørre-Løgum Sogn for Sogn-Sogn. Indtil Aaret 1739 var Løgumkloster og Nørre-Løgum forenede under samme Præst.

Tønder Amt

med Kjøbstaden Tønder og de indenfor Amtets Grændser beliggende adelige Godser og octroierede Koge

begrændses mod Nord af den større kongerigske Enclave, der danner Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, af Løgumkloster og Aabenraa Amter, mod Øst af Aabenraa og Flensborg Amter, mod Syd af Flensborg og Bredsted Amter, og mod Vest af Vesterhavet. Af de i Vesterhavet beliggende Øer hører desuden Størstedelen af Øen Sild og omtrent Halvdelen af Øen Før til Tønder Amt. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Tønder, de adelige Godser, Kogene og de slesvigske Dele af Øerne Før og Sild udgjør omtrent $22^{9}/_{10}$ □ M., hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Tønder Amt, hvorimod Fladeindholdet af de med Tønder Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke er indbefattet i disse $22^{9}/_{10}$ □ M.

Tønder Amt, forsaavidt det er beliggende paa Fastlandet, fremtræder i tvende væsentlig forskjellige Dele, idet nemlig den vestlige Deel, der indtager lidt mindre end $^{1}/_{3}$ af Amtets Fladeindhold, bestaaer af fladt, inddiget Marskland, hvorimod Amtets større østlige Deel bestaaer af Geestland, der er beliggende paa Slesvigs Vestskraaning. Høiderygen, der ligger noget øst for Amtets Grændser, udskyder syd for Vidaaens Hovedløb langagtige, i Reglen flade Bakkestrøg, der ud mod Marsken flere Steder antage en større Høide og forgrene sig i nordsydlig Retning med et temmelig markeret Affald mod de vestfor liggende Marskenge. De meest fremtrædende af disse Bakkestrøg ere: et fra Egnen ved Bjerndrup udgaaende Strøg over Tingleb, Bylderup og Hostrup Sogne, der ender temmelig brat ved Byerne Jesing og Rørkjær; et andet fra Bov udgaaende stærkt sandet Strøg strækker sig over Medelby (Lundtop 174 Fod), Ladelund, Sønder-Løgum og Humtrup Sogne. Geestlandets Affald mod Marsken fremtræder skarpest i den sandede Aas, som strækker sig mellem Byerne Klægsbøl og Læk, og i det ikke ubetydelige Langbjerg (Vexhøi 153 Fod), der indtager den sydlige Deel af Læk Sogn samt Enge Sogn.

Vandløbene i Tønder Amt have næsten alle en vestlig Retning; de udspringe paa Høiderygens Vestskraaning og forene sig efterhaanden paa deres Løb til tvende større Vandløb, hvoraf det nordligste og største er Vidaaen; under Navn af Suusbæk og Rødeaa udspringe tvende mindre Bække paa Grændsen af Øster-Løgum Sogn, forenede ved Sivkro faae de Navn af Arnaa, denne gjennemløber i sydvestlig Retning Vested og Høisted Sogne, hvorpaa den ved Byen Emmerske optager den sydligere løbende Hvirlaa og nu erholder Navn af Vidaa; Vidaaen løber syd om Byen Tønder, hvor den kortefter optager Grønaa (der har optaget Slogsaa og et Afløb af den efternævnte Sønderaa); den antager nu et mere vestligt Løb og optager paa Grændsen af Udbjerg og Aventoft Sogne et Syd fra kommende større Vandløb, der er dannet deels af flere Øst fra kommende Aaer, som Sønderaa (dannet ved Forening af Geilaa og Bjerndrupaa) og andre mindre, og deels af den sydligere løbende Karlumaaes Afløb, den saakaldte Treherreds Gudskogsstrøm; med betydelig Brede fortsætter Vidaaen nu sit Løb mod Vest til Rudbøl-Bro, hvor den modtager en Deel af Gudskogens Afløb); her tager den en nordvestlig Retning gjennem Rudbølkog og Ny-Frederikskog forbi Høier, hvor den optager den Nord fra kommende Seiersbæk, hvornæst den gjennem den nye Sluse i Havdiget falder i Vesterhavet. Efter at have passeret Søslusen fører den Navn af Høier-Canal og maa her ved kunstige Midler bringes til at vedligeholde en for Afvandingen og Skibsfarten passende Dybde. Tønder Amts andet Hovedvandløb er Søholmaa, der dannes af de i Flensborg Amt fra Høiderne ved Frøslev udspringende tvende mindre Vandløb Valsbækken og Medenaa, der forenede ved Byen Skovlund faae Navn af Skovlundaa; denne optager paa sit Løb mod Sydvest paa venstre Bred Hakstedaa og Lindaa, hvorpaa Aaen i Enge Sogn ved Byen Søholm faaer Navn af Søholmaa og med et bugtet Løb mod Nordvest danner Grændsen mellem Tønder og Bredsted Amter; ved Stedesand bøier Aaen sig mod Sydvest og deler sig i flere Strømme (Knibstrøm, Nørrestrøm o. fl.). Ved Øster-Bjerrum er Søholm-Aa afdæmmet og dens Vand ført i en gravet og indviget Canal lidt syd for den gamle Strøm, først i nordvestlig Retning forbi nogle Huse, der kaldes Sønderdige, dernæst i sydvestlig Retning syd for Nord-Vaigaard og over Munkebro til Bungsiel-Sluser uden at berøre Botslot-Sø. Derved er Aaen selv og de dermed i Forbindelse staaende Strømme reducerede til ubetydelige Vandløb, der kun optage Vandet fra de omliggende Marker. Lækaa har sit Udløb i Botslot-Sø og denne Sø har sit Afløb i den ovennævnte Canal gjennem en Sluse tæt nord for Vaigaard Mølle ved det nordvestlige Hjørne af Blomeskog. I Marsken findes talrige ved Gravning dannede Vandløb for at aflede Vandet.

Det betydeligste af disse er Gudskogens sydvestlige Afløb, der gjennem Slusen ved Sydvesthjørne (hvor der er en lille Havn) ledes ud i Vesterhavet, en anden er Karlumaaens sydlige Afløb, Kjærherreds Gudskogsstrøm, der gjennemskjærer Klægsbøl og Lindholm Sogne og udmunder i Bondesgaarde-Sø.

Af Indsøer findes i Amtet 3 større, Aventoft-Sø, Bondesgaarde-Sø, hvoraf en Deel kaldes Kalebh-Sø og Botslot-Sø. De to første, der ere beliggende i Gudskogen, have paa de forskjellige Aarstider en meget forskjellig Udstrækning, idet om Efteraaret og Vinteren Regnvandet ikke har tilstrækkeligt Afløb og derved oversvømmer en stor Deel af Gudskogen; disse Søers Afløb er deels gjennem Vidaaen mod Nordvest deels og for den større Deel mod Sydvest gjennem Slusen ved Sydvesthjørne. Botslot-Sø har vel ogsaa en vexlende Vandstand, men nu dog i ringere Grad efterat Søholmaaens Vandgebet er bleven reguleret og inddiget, saa at denne Aaes Vandmasse ikke gjennemløber Botslot-Sø, men directe falder i Vesterhavet. Alle disse Søer ere stærkt bevoxede med Rør.

Amtet er saagodtsom aldeles skovløst; kun i Læk og Medelby Sogne findes nogle Smaaskove.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet med Tilliggende et Antal af c. 43,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Tønder 3216, i Flækkerne Høier 1041 og Byk 1006, og i Landdistricterne c. 38,000 (hvoraf paa de adelige Godser Lillehorn 603, Høgelund 23, Fresenhavn 360, Gaarde 102, Boversted 89, Bølsbøl 13, Klægsbøl 366, Kjærherred 288, Toftum 20 og Stoltelund 407, i de octroierede Koge Rudbølkog 84, Gl.-Frederikskog 25, Ny-Frederikskog ingen, Gamle- og Ny-Christian-Albrechtskog 698, Mariekog 192, Dagebølkog 350, Klægsøkog 197, Juliane-Mariekog 53). Af denne Befolkning levede saaledes omtrent 1900 Mennesker paa 1 □ Miil.

Tønder Amt indbefatter Herrederne **Tønder** og **Høier**, **Slog**, **Kjær**, der kaldes Geestherrederne, **Viding** og **Bøking**, der kaldes Marskherrederne; endvidere Landskaberne **Sild** og **Østerland-Før**. Under Amtmanden i Tønder Amt som Overøvrighed sorterer Kjøbstaden **Tønder** ligesom ogsaa de ovenfor nævnte **adelige Godser** og **octroierede Koge**.

Amtets Communalrepræsentation bestaaer af 1 Herredsfuldmægtig for Nørre-Tønder Herred, 1 do. for Sønder-Tønder H., 1 do. for Nørre-Høier H., 1 do. for Sønder-Høier H., 1 do. (Herreds-

fogden, som i Regelen tilkalder et Par af Sognefuldmægtigene) for Slogs H., 1 do. for Kjær H., 1 do. for Bøking H., 2 do. for Viding H., 1 Communefuldmægtig og Communefogden for Solvig Commune, 2 Communefuldmægtige og Communefogden for Kogsbøl Commune, Landfogden og 2 Repræsentanter for Før og Landfogden og 2 Repræsentanter for Før og Landfogden og 2 Repræsentanter for Sild. Amtsrepartitionsfondsregnskabet føres af Amtsforvalteren for Tønder Amts Geestherreder. Desuden have Herrederne særlige Communalrepræsentationer. Høier Herred har i saa Henseende 3 Fuldmægtige, henshnsviis for Nørre H., Sønder H. og Flækken Høier; Tønder H. har 2 Fuldmægtige, hsv. for Nørre og Sønder H.; i Kjær H. har hvert Sogn een Fuldmægtig, og af disse Sognefuldmægtige er een igjen Herredsfuldmægtig og fører Regnskabet; i Slogs H gives ogsaa Sognefuldmægtige og foruden disse Fuldmægtige for de til særlige Inddelinger hørende Beboere, nemlig Solvig, Lindeved, Løgumkloster, Kogsbøl og Morkjær; i Viding H. har hvert Sogn 2 Fuldmægtige; i Bøking H. har Nybøl 3, Deedsbøl 1, Lindholm, Risum og Foretoft Sogne hver 2 Sognefuldmægtige; om Sild og Før see disse Landskabers specielle Beskrivelse.

I Plovtal er Tønder Amt med Tilliggende ansat saaledes:

a) Geestherrederne, ordinaire 697¾, extraordinaire 684½; b) Marskherrederne, ord. 326, extraord. 368½; c) Sild, ord. 5; d) Før, ord. 55½; e) de adelige Godser, extraord. 64¼; f) de octroierede Koge, extraord. 276¾. Skattearcal og Taxationsværdi er henshnsviis for a) 66,518 Tdr., 4,918,394 Rd.; b) 24,703 Tdr., 2,264,539 Rd; c) 5344 Tdr., 392,520 Rd.; d) 6834 Tdr.; e) c. 8000 Tdr., 362,615 Rd.; f) c. 300,000 Rd.

I Aaret 1859 fandtes i Tønder Amts Fastlandsherreder 52 Jordbrug større end en heel Bondegaard; af Præstegaarde fandtes 35, af Bøndergaarde (hele eller Dele deraf) 1837, af Huse med Jord 1977 og Huse uden Jord 1701.

Med Henshn til Landboforholdene i Geestherrederne bemærkes: Foruden de adelige Godser der ligge i Amtets Environ, findes der her 3 saakaldte Cancelligodser, der endnu have visse Skattebegunstigelser, nemlig Hastrupgaard i Slogs Herred, Bylderup Sogn, Hestholm og Meierholm, begge disse i Tønder Herred, Tønder Sogn. Gaard eller Gaardsparter ere, skjøndt anvendte i Lovgivningen, ikke de almindelige Benævnelser for de større Eiendomme; til Betegnelsen „Gaardmænd" svarer hyppigst det gjængse Udtryk „Bønder"; en Bondes Eiendom kaldes da et Bondested. De fleste Byer skylde Boelsdannelsen deres Oprindelse, og Betegnelsen Boel (og Ottinger) og Boelsmænd hører navnlig hjemme

i Tønder og Høier Nørreherreder samt i Slogs Herred. Kaad og Kaadnersted er en historisk og lovhjemlet Betegnelse for mindre Eiendomme; Indersteder er almindeligere end Huse. Stamsted og Parceller skyldes den nyere Udstykningslovgivning. Antallet af Fæsteeiendommene er i de senere Aar i stærkt Aftagende. Efter Beretninger fra Aaret 1855 fandtes der endnu i Tønder Amts Geestherreder c. 1253 Fæstesteder. Arveforpagtningseiendommenes Antal angives i 1862 til 70. Afgifterne paa begge Slags Eiendomme ere høist ubetydelige og Afløsningen derfor billig. (Om Arveforpagtningsstedernes Afhændelse see Lov af 16de April 1862.) I Marskherrederne haves fuldstændig Udstykningsfrihed, hvilket med Undtagelse af Ladelund og Medelby Sogne, ogsaa er Tilfældet i Kjær-Herred; nogen fast Gaardinddeling findes derfor ikke i disse Districter, og Eiendommenes Størrelse er meget variabel. Af Kogsjorderne er et betydeligt Areal udleiet til Landbrugere i flere Miles Afstand.

En Deel af Gudskogen er Domaine, hvilket ogsaa er Tilfældet med flere mindre Marskstrækninger; navnlig er alt Forland foran de ikke octroierede Koge Domaine.

Tønder Amt vælger 2 Deputerede for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling, og danner i denne Klasse 7de og 8de Valgdistrict, medens Kjøbstaden Tønder i Forening med Flækkerne Høier, Byk og Løgumkloster vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 5te Valgdistrict. Tønder Amt hører til 4de og 6te Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet, idet nemlig Tønder Kjøbstad med Tønder, Høier og Slogs Herreder høre til 4de Valgkreds og Resten af Amtet til 6te Valgkreds.

I geistlig Henseende danner Amtet i Forening med Løgumkloster Amt Tønder Provsti. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitatorer. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne, med Undtagelse af Dagebøl Kirke, hvor Kogsinteressenterne have den. Hovedpastoratet i Kjøbstaden Tønder besættes Allerhøist umiddelbart. Alle de øvrige Præstekald saavel i Kjøbstaden Tønder som i Tønder Amt ere Valgkald; til Archidiaconatet og Diaconatet i Kjøbstaden Tønder præsenterer Magistraten, til Landkaldene Kirkevisitatoriet, med Undtagelse af Dagebøl Præstekald, hvor Kogshovedparticipanterne præsentere. I Kjøbstaden Tønder saavelsom i Sognene Sønder-Løgum, Brarup, Humtrup, Ladelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Udbjerg, Aventoft og Læk er Kirkesproget blandet; i Sognene Høier, Hjerpsted, Skast, Abild, Burkal, Bylderup, Høisted, Hostrup, Ravsted, Tinglev, Løgumkloster, Nørre-Løgum og Brede er Kirkesproget dansk; i Provstiets øvrige Sogne tydsk.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Tønder Kjøbstadjurisdiction følgende 7 Landjurisdictioner: 1) Tønder og Høier Herreder med Høier Birk, 2) Slogs Herred, 3) Kjær Herred, 4) Viding Herred, 5) Bøking Herred, 6) Landskabet Sild, 7) Landskabet Østerland-Før; de adelige Godser og de octroierede Koge ere med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi henlagte til de Herreder, indenfor hvis Grændser de ere beliggende. Den ordinaire Ret dannes i Geestherrederne af Herredsfogden som Dommer, af Retsskriveren som Protocolfører, samt af flere Thinghørere som Bisiddere uden Stemme. Høier har en egen Birkeret med Herredsfogden som Birkedommer. I begge Marskherrederne og i Landskaberne Sild og Østerland-Før dannes den ordinaire Ret paa hvert Sted af Raadet. Dette bestaaer af 12 Raadmænd, som blive udnævnte paa Livstid af Amtmanden. Herredsfogden eller Landfogden fører Forsædet; i Herrederne fører Herredsfogden Protocollen, i Landskaberne Landfogden. Mellem-instants for disse 4 Retter er Treherredsretten („Dreiharbengericht"), hvilken bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Herreder, fra hvilke Retssagen ikke er udgaaet. Denne ældgamle frisiske Retsinstitution kommer nu sjelden til Anvendelse. Det udøvende Politi er for Godsernes og de octroierede Koges Vedkommende hos respective Godsherskabet og Kogsinteressenterne ved Kogsinspecteuren. Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Tønder Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men sortere iøvrigt i Reglen, hvad Politi og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte jurisdictio voluntaria, under Løgumkloster Amts Øvrigheder. De to Communer Kogsbøl-Søndergaard og Solvig, der have deres Oprindelse fra tidligere Godser, have ingen særlig Retsforfatning, men danne egne Communer og have egne Fuldmægtige i Amts- og Herreds-Communalrepræsentationen.

Tønder Amt hører til det 2det Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatter 101 Lægder; de i Amtet liggende adelige Godser høre ligeledes til 2det Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatte Lægderne fra Nr. 99 til Nr. 111 af det 2det Angler adelige Godsdistrict. Amtet er deelt i 2 Physicatdistricter: Kjøbstaden Tønder med Tønder-Høier og Slogs Herreder, Landskabet Sild samt Løgumkloster Amt høre til Tønder Physicatdistrict; Kjær, Viding og Bøking Herreder samt Landskabet Østerland-Før høre til Nybøl Physicatdistrict. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Geestherrederne Amtstuedistrict og Marskherrederne Landskriveri; i Landskaberne Østerland-Før og Sild opkræves de directe Skatter af en i hvert Landskab værende Oppebørselsembedsmand; Amtet danner et Branddirectorat og Huusfogeddistrict. De i Amtet beliggende octroierede Koge høre ikke til Amtets Branddirectorat, Huusfogeddistrict eller Amtstuedistricter. Med Hensyn

til Forst- og Jagtvæsen henhører hele Tønder Amt under Aabenraa Skovdistrict.

Med Hensyn til Digevæsenet danne de Tønderske Koge og Marskdistricter tilligemed den Nørrejydske Møgeltønderkog det 1ste Slesvigske Digebaand, medens de enkelte Koge hver for sig udgjøre underordnede Digecommuner under selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. I Spidsen for Digebaandet staaer Overdiggreven, hvilket Embede er forenet med Amtmandsembedet. Overdiggreven og Digeinspecteuren vedtage ved de aarlige Digesyn, som holdes i Forening med det af 4 Committerede repræsenterede Digebaand, de forskjellige Arbeiders Udførelse. Digebaandets Techniker er Diggreven, under hvem tillige Veivæsenet i Marsken sorterer, ligesom han ogsaa paa Digebaandets Vegne paaseer de enkelte Communers Udførelse af de sædvanlige Vedligeholdelsesarbeider ved Digerne. Til det første Digebaand bidrage ialt c. 65,000 Dagslet (Demat) Marskjord. Det har c. $5^4/_5$ Miil*) Sødige; hvoraf 6430 Vaand (Roder) have Forland, 834 Vaand ere saakaldte „grønne Diger" der ligge i Kystlinien uden at fordre overordentlige Beskyttelsesmidler og 1465 Vaand ere „Bestikningsdiger", der aarlig udfordre store Summer til Straabeklædningens Fornyelse; paa de fleste Steder maa Kysten foran disse yderligere forsvares ved „Landinger" (Laninger). Af Mellemdiger, der tidligere have været Sødiger, har Digebaandet $15^4/_5$ M.; de benyttes tildeels som Veie, men tjene navnlig til at formindske Faren ved indtrædende Digebrud og staae derfor under Statens Control.

Med Hensyn til Vandafledningen eller Vandløsningen, som det her kaldes, deles Digebaandets Marsker i 4 Vandløsningscommuner: 1) Generalvandløsningen med Sluser ved Høier og Sydvesthjørne, Vandgebet af c. 24 □ M., hvoraf c. 40,000 Dagslet Marskland, 2) Dagebøl Vandløsning (Dagebøl Kog og Juliane Marie Kog), 3) Faretoft Vandløsning (Faretoft Kog) og 4) Bungsiel Vandløsning med Sluser i det til 2det Digebaand hørende Okholmdige, Vandgebet $10^1/_8$ □ M., hvoraf 15,000 Dagslet Marskland, af hvilke dog c. $^1/_6$ i Bredsted Amt. Foruden Søsluserne ere i den indre Marsk talrige Mellemsluser, der fordele og regulere Tilstrømningen; disse Mellemsluser have givet Anledning til mindre Vandløsningscommuners Dannelse.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Tønder Amt, hvor kongerigske og slesvigske Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jevnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II.

---

*) Naar den nye Frederikskog bliver optaget i Digebaandet vil dette Sødige blive henved $^1/_4$ M. kortere.

S. 1004—1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdictions- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigsk, ere kun de slesvigske Dele af dette behandlede her under Tønder Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

Den cimbriske Halvø nordfor Eideren benævnes vel paa Valdemarernes Tid under eet Navn Jylland (Jucia), men som særlige Dele fremtræde dog Friesland eller Nordfriesland (Frisia minor) og Landet mellem Slien og Eideren. Jylland uden Friesland deeles igjen i Nørre-Jylland, nord for Kongeaaen, og Sønder-Jylland, syd for Kongeaaen. Til det nuværende Hertugdømme Slesvig hører største Delen af Sønder-Jylland (de Dele af Sønder-Jylland, der nu ere forenede med Nørre-Jylland, findes ommeldte i Stat.-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II. S. 1004—1036) og største Delen af Nordfriesland (Vesterland-Før, Amrom og List ere forenede med Nørre-Jylland). Tønder Amt og de Landskaber, der næstefter dette blive at beskrive, nemlig Bredsted Amt, Husum Amt, Eidersted, Pelvorm og Nordstrand (Tønder Amt og disse sidstnævnte tilsammen c. 43 □ Mile med 85,000 Indv.) høre til Nordfriesland med den overveiende større Deel (36 □ M. med 66,000 Indv.), og da Friserne endnu den Dag idag paa mange Maader have bevaret deres Folkeeiendommelighed og tildeels deres ældgamle Sprog (henved 30,000 tale endnu dette), samt da de endnu have deres egne særlige Love, deres egen Rets- og Communalforfatning og deres dem særlig forbeholdte Frihed til at udstykke deres Eiendomme, har Udgiveren, forinden han gaaer over til nogle korte historiske Bemærkninger om Tønder Amt, troet at burde forudskikke efterfølgende Meddelelser om **Nord-Friesland**, og navnlig 1) om Landets Beskaffenhed og Inddeling samt Indbyggernes sociale og kirkelige Forhold i ældre Tid, 2) om Frisernes Kamp for deres Uafhængighed, og 3) om Vesterhavets Ødelæggelser paa deres Øer og Kyster samt om deres Bestræbelser for at værne om disse. Til denne sidste Deel ville dog de enkelte Districters Beskrivelser indeholde væsentlige Tillæg, idet de nyere Inddigninger der ville blive specielt ommeldte.

Den sydvestlige Deel af Hertugdømmet Slesvig imellem Vidaa og Eideren med de hosliggende Øer udgjor Landet Nordfriesland*) (hos Saxo Frisia minor), der fra ældgammel Tid bebøes af Frisere (Nordfriserne), et kraftigt, frihedselskende Folk (beslægtet med Sydfriserne i det nordvestlige Tydskland og Nederlandene), der, som foran bemærket, lige til denne Dag for en stor Deel har bevaret sine Sæder, Sprog og øvrige Eiendommeligheder. De deeltoge tilligemed Angler, Sarer og Jyder i Togene under Hengist**) og Horsa til Britannien og i dette Lands Erobring fra Midten af det 5te Aarhundrede. I Hedenskabets Tid nævnes Radbod som en mægtig Konge, der havde sit Sæde paa Klippeøen Helgoland („Fosetes Land") ***) og derfra beherskede Friserne († 718). Frankernes Erobringer under Carl den Store har formodentlig sprengt de frisiske Stammers Forening. Gjentagne Gange overvundne af den jydske Konge Godfred, maatte Nordfriserne underkaste sig, og blev deres Land ved den mellem Keiser Carl den Store og Godfreds Efterfølger Hemming Aar 811 sluttede Fred anerkjendt som en Deel af Sidstnævntes Rige. At Herredsinddelingen paa denne Tid skal være af de jydske Konger indført blandt Friserne, er flere Historieskriveres udeviste Paastand. Da denne Inddeling, saa langt Historien rækker, har været gjeldende blandt dem, er det sandsynligt, at de ved deres Indvandring i Landet eller senere have blandet sig med ældre Indvaanere af jydsk eller angelsk Oprindelse og fra dem modtaget denne for de standi-

---

*) Østfriesland kaldes endnu den vestlige Deel af Kongeriget Hannover, og Vestfriesland den nordvestligste Provinds i Kongeriget Nederlandene, som ved Provindsen Grøningen er adskilt fra sidstnævnte.

**) I det angelsachsiske Digt Beowulf nævnes Hengist som Frisernes Anfører.

***) Denne gamle frisiske Ø hørte lige ind i dette Aarhundrede til Slesvig; 1807 blev den besat af Englænderne, som beholdt den ved Freden i Kiel 1814.

naviske Folkestammer eiendommelige Landsdeling. Harald Blaatand gav efter Adam af Bremens Beretning Friserne Love, som længe stode ved Magt. Landet, bestaaende af en smal Geeststrækning paa Fastlandet og Øerne, de saakaldte Udlande (i Valdemar II.'s Jordebog „Utland," „Utlandia"), indbefattede ikke mindre end 16 Herreder, hvoraf 3, Sønder- og Nørregoesherred (d. e. Geestherred) og Kiærherred, gik paa det første, og 13, Eidersted i snevrere Betydning, Everschop og U.holm (3—4 Øer, der tilsammen udgjorde Landskabet Eidersted)*), Lundenberg, Edoms, Pelvorm, Beltring og Viriks Herreder (tilsammen Strand eller Nordstrand), Bøking og Horsbøl Herreder (da bestaaende af Øer), Øster- og Vesterherred paa Før**) samt Sild eller Nordvestherred, udgjorde de sidste. De tre Geestherreder hørte til Hertugdømmet Sønder-Jylland, hvorimod de frisiske Udlande betalte Skat umiddelbart til Kongen og havde betydelige Friheder, saaledes deres egen Ret; derfor kaldtes Indbyggerne der ogsaa Frysones de lege Frysonica, de andre derimod Frysones de lege Danica. De udgjorde ligesom Ditmarsserne en fri Bondestand, der hverken kjendte til Kjøbstæder eller til Klostre, hverken havde Adel eller Trælle; alle vare frie Mænd; de ydede ikke heller Geistligheden Tiende, men Afgifterne til samme beroede paa Overeenskomster med de enkelte Kirkesogne og Landskaber, ligesom ogsaa Menighederne selv valgte deres Præster. Herrederne vare deelte i Fjerdinger; de communale Anliggender bestyredes og Retspleien udøvedes i hvert Herred af dertil udnævnte Mænd, „Redgheve" d. e. Raadmænd (i latinske Documenter Consules). At Jordudstykningen stedse har været ubundet ved Love, er ogsaa en af Frisernes fra den ældste Tid nedarvede Rettigheder. I geistlig Henseende hørte Nordfriesland til Slesvig Stift og var deelt i 4 Provstier: det saakaldte Storprovsti (præpositura major), der var forbundet med Domprovsteembedet i Slesvig (dertil hørte Sønder- og Nørregoesherred samt Lundenberg Herred), Strandprovstiet (de 4 øvrige nordstrandske Herreder samt Før), Provstiet Eidersted og Vidaa Provsti (Horsbøl og Bøking Herreder samt Sild). I de frisiske Udlande fandtes endnu i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede henved 70 Kirker (nu kun 46), skjøndt mange vare gaaede tilgrunde ved Vandfloderne, især i Midten af det 14de Aarhundrede. Naar Kirkerne ere byggede, derom foreligger der ikke skriftlige Beretninger; de fleste henvise i deres Bygningsstiil til det 12te Aarhundrede. Oprindelig har der i hvert Herred kun været een Kirke, saa at hvert Herred udgjorde et Kirkesogn, og det er derfor naturligt, at flere Herreder ere benævnede efter det Sted, hvor den første Kirke var. De første Kirker bleve uden Tvivl byggede paa Steder, der allerede længe havde været Folket hellige som Forsamlingssteder til den hedenske Gudsdyrkelse og saaledes fredlyste. Paa saadanne Steder samlede sig ogsaa en Mængde Mennesker til Handel og andre verdslige Sysler, Haandværkere nedsatte sig efterhaanden, og saaledes opkom Byer og Flekker, hvoraf Tønning og Garding i den nyere Tid have udviklet sig til Kjøbstæder.

Frisernes Land var, som Ø- og Marskland, gjennemskaaret af talrige Strømme og mindre Vandløb, paa hvilken Flod og Ebbe udøvede stor Indflydelse, vanskelig tilgængelig for fremmede Hære, og det saa meget mere som de inddigede Dele af Landet af Indvaanerne let kunde sættes under Vand. Raadeligst var det at angribe Friserne i den strenge Vintertid, naar Isen bedækker Vandet og Frosten stivner Jordbunden; men hvorledes et Tog i Marsken selv paa denne Aarstid kunde mislykkes, viser den dansk-holstenske Hærs skrækkelige Nederlag i Ditmarsken under Kong Hans i Februar 1500. Derimod havde Frisernes Fjender en mægtig Støtte i selve Folkets Mangel paa Sammenhold og Enighed, hvilket fremkaldtes deels ved Landets spredte Beliggenhed, deels ved de divergerende Interesser som det sig uddannende kostbare Digevæsen fremkaldte. Det var ogsaa mere ved Beliggenhed og fælles Interesse end ved politiske Baand, at de 13 næsten isolerede Herreder, hvoraf Udlandene bestode, forenede sig i 3—4 større Grupper: „Skibherrederne" (tria navigia juxta Ederam)

---

*) I Jordebogen (Script. rer. Dan. VII. p. 522) nævnes „Thynningherret", „Giøtningeherret", „Holm" og „Hæfrø" som svarende til Eidersted; det første (Tønning Herred) er det egentlige Eidersted, det andet (Garding Herred) Everschop, og de to sidste Utholm eller, som det i et Document af 1187 ogsaa kaldes, Holmbo Herred. Everschop og Hæfrø have begge Navn af den nu nord for samme gaaende Heverstrøm.

**) Til Før Vesterherred hørte ogsaa Den Amrum.

eller de 3 eidersstedske Herreder (Trelandene, „Drie" eller „dryge Lande"), „Femherrederne" (de 5 nordstrandske Herreder), „Øherrederne" (Sild og Føre to Herreder) samt „Marstherrederne" eller „Nordherrederne" Horsbøl og Bøking, hvilke ogsaa af og til forekomme som forbundne med de 5 Strandherreder under Navnet „Spyherrederne". I Egils Saga berettes om et Angreb af to nordiske Søhaner Arinbjørn og Egil paa Friesland (ved Midten af det 10de Aarhundrede), hvis Folk bortførte rigt Bytte, medens Egil som ved et Vidunder undgik Frisernes talrige Pile. Af større Betydning vare Frisernes Kampe med de danske Konger, som toge deres Begyndelse ved Midten af det 12te Aarhundrede. I den tiaarige Borgerkrig, da Danmark var deelt imellem to Konger, Svend Erikson (Grathe) og Knud Magnussøn, tog den Sidste efter at være slaaet ved Viborg 1151 sin Tilflugt til Friserne, som han ogsaa ved Løfter fik paa sin Side, saa at de opførte ham en Fæstning ved den lille Flod Milde i Nærheden af Husum, kaldet Mildeborg. Men saasnart Svend erfarede dette, drog han i Forening med sin unge Frænde Hertug Valdemar af Sønder-Jylland (senere den berømte Konge Valdemar den Store) over til Slesvig i Spidsen for en stor Hær af Sjællændere og Skaaninger samt Rytteri fra Jylland, og tilføiede Friserne saa stort et Nederlag, at Svends Hær, som der fortælles, kunde gaae over Floden paa de Dræbtes Lig; Knud undkom, og de tiloversblevne Frisere lagde sig ind i Fæstningen, som de dog tilsidst maatte overgive mod fri Afmarsch og Udbetaling af 2000 Pund*). De overmodige Frisere skulle have bedet Valdemar om at foreslaae Kongen at begynde Krigen paany paa den Betingelse, at de skulde betale ham igjen ligesaa stor en Sum, hvis han vandt, men at han skulde eftergive dem saa meget af Skatterne, som Knud havde lovet at eftergive dem, hvis han tabte. I det næste Aarhundrede gjorde Friserne Kong Valdemar Seier stor Nytte, baade 1215 i Kampen med den tydske Keiser Otto IV.**), under hvilken to Frisere, Svend Stærke og Broder Gauling, nedlagde to af Keiserens tappreste Krigere — en Bedrift, som Sagnet og Folkesangen har udsmykket og forherliget — og 1226 til igjen at un ertvinge Ditmarskerne, hvilken Erobring dog allerede det næste Aar igjen gik tabt efter Kongens Nederlag ved Bornhøvede, der netop var en Følge af Ditmarsternes Frafald under Slaget. Men Frisernes gode Forhold til de danske Konger varede ikke længe. Kong Abel saae sig nødt til at paalægge sine Undersaatter nye Skatter, for hvilke han ikke heller fritog Friserne***); disse vægrede sig ved at erlægge det fulde Beløb under Paaskud af, at det var dem umuligt at udrede saa stor en Sum, fordi deres Lands Digtr stadig foraarsagede dem store Bekostninger. Den voldsomme Konge besluttede at tvinge de Gjenstridige, og gjorde i Vinteren 1251—52, da Vandene vare tilfrosne, et Angreb paa Eidersted, men en stærk Tø kom Eiderfriserne godt tilhjelp, og han maatte med stort Tab trække sig tilbage. Men om Sommeren, i Juni Maaned, kom han igjen med en stor Hær, seilede fra Milde ned ad Eideren, og slog Leir ved Oldenswort, hvorfra hans Folk skjændte og brændte i Omegnen. Da forenede den fælles Nød og Fare imod Sædvane alle Frisere; en talrig Hob rykkede frem fra Nordherrederne, ogsaa Strandherrederne satte sig i Bevægelse, og efter at have holdt en Samling paa deres gamle Thingsted „Buernkannsweg" droge alle Spyherrederne med Nordfrisernes Skytspatron St. Christians Billede, som de svore, naar de vandt Seier, at forgylde paa det Brøste, i Spidsen, deres Brødre i Eidersted til Undsætning. Da den talrige Hær nærmede sig Kongens Leir, lod han Alt i Stikken og flygtede til Eideren, blev her angrebet og slaaet i en hestig Kamp, hvori ogsaa mange Frisere faldt, hvorpaa Kongen med Resten af sine Tropper fortsatte sin Flugt; Friserne satte efter og tilintetgjorde i kort Tid hele Hæren. Kongen selv søgte at undkomme paa Milderdæmningen til Geesten ved Husum, men en Hjulmand fra Pelvorm ved Navn Wessel Hummer (eller Henner) kløvede hans Hoved med sin Øxe. Denne mærkeligste Begivenhed i Nordfrisernes Krigshistorie foresaldt St. Peders og Pauls Dag d. 29de Juni 1252.

Den glimrende Seier, som Friserne i Fællesskab havde vundet over en dansk Konge, styrkede deres Mod og Frihed, og en Tid lang udredede de end ikke de sædvanlige Skatter til Kronen. Brodermorderen Abels Slægt, blev, som bekjendt, udelukket fra den danske Throne, men holdt sig som Hertuger i Sønder-Jylland under

*) Suhm antager, at det omtrent var 40,000 Rd. i vore Penge.
**) Frisernes Hær angives i Kronikerne vistnok med beydelig Overdrivelse til 60,000 Mand.
***) Allerede den foregaaende Konge Erik Plovpenning havde gjort det Samme.

idelige Stridigheder med deres Lehnsherrer, Kongerne af Stammens yngre Linie, i 120 Aar, indtil begge Linier samtidig uddøde paa Mandssiden. Under disse Stridigheder viste Friserne sig i det Hele af Hav til Kongehuset Hertugerne hengivne, uagtet disse nedstammede fra den Konge, som de havde fældet. Hertugerne søgte ogsaa at benytte sig af denne gunstige Omstændighed til at bringe Friserne fra Kronen under deres Herredømme, men det vilde ikke lykkes; ved et Forlig i Horsens d. 9de Aug. 1313 imellem Hertug Erik og Kong Erik Menved maatte Hertugen afstaae fra alle Fordringer paa Friesland. Det næste Aar paabød den nævnte Konge Indbyggerne i Horsbøl og Bøking Herreder forskjellige Indretninger, fornemmelig Opførelsen af en ny Dæmning, som havde til Hensigt at sikkre Kongen uhindret Adgang til disse Herreder fra Landssiden, og sluttede et Forsvarsforbund med Ditmarskerne, Frisernes fra Valdemar Seiers Tid fjendtligstemte Nabøer mod Syd. I Rigets Opløsningsperiode under Kong Christoffer II. maatte denne Konge ved Forliget i Kiel d. 10de Januar 1332 overlade Friserne („des Kuninges Fresen") som Pant til Grev Geert den Store og hans Arvinger. Holstenernes Aag hvilede tungt paa alt Danmarks Folk, og efter Kongens Død fandt derfor hans ældste dalevende Søn Prinds Otto i Sommeren 1333 let Tilhold hos Friserne*), men han laae under for den mægtige holstenske Greve paa Tapheden ved Viborg det næste Aar. Da Ottos yngre Broder Valdemar (Atterdag) 1340 havde besteget Thronen, rigtignok uden Land, men med den bestemte Villie igjen at samle sit adsplittede Fædrenerige, hvilket han, som bekjendt, udførte med stor Klogskab og Dygtighed, kom Teuren ogsaa snart til Friserne, som i 14 Aar ikke havde betalt de dem paahvilende Afgifter til den danske Krone. I Forening med sin Svoger Hertug Valdemar af Sønder-Jylland og understøttet af Kjær Herreds Beboere slog han 1344 Indbyggerne i Bøking Herred ved Langsundtoft (nu Langstoft), og nødte dem til d. 8de Aug. s. A. at udstede en Underkastelsesact sammesteds. Denne Seier bragte ogsaa de andre Kongefrisere til Lydighed, men kun for en kort Tid, thi de kunde ikke finde sig i Tabet af Friheden, hvortil de vare blevne vante under de foregaaende kraftesløse Konger, og Valdemar Atterdag maatte derfor gjentagne Gange gjøre Tog i Nord dem; saaledes tugtede han dem atter 1354 og nødte dem til at betale en stor Pengebøde og stille Gidsler; 1359 sendte han sin krigserfarne Ridder Valdemar Zappp som Staller mod Horsbøl Herred, der da var i Oprør, men strax maatte underkaste sig og udstede et Brev, hvori det forpligtede sig til at være Kongen og hans Arvinger samt Zappp og enhver følgende kongelig Staller tro og lydig; endelig gjorde Valdemar i Februar 1374 sit sidste Tog mod de eiderstedske Frisere, som vægrede sig ved at betale Skat, men bleve fuldstændig undertvungne og meget haardt behandlede. Men ved denne berømmelige Konges Død i det næste Aar trak nye Uveirskyer op over Danmark, da der ikke var udnævnt nogen Thronfølger; de holstenske Grever, som besatte Sønder-Jylland, gjorde ogsaa Fordring paa Herredømmet over de kongelige Frisere, og lode sig hylde for sig og deres Arvinger af Indbyggerne i Bøking Herred i Januar 1377; og Dronning Margrete, der beherskede Riget i sin Søns Mindreaarighed, og 1386 saae sig nødt til at forlehne den holstenske Greve Gerhard VI. med Slesvig, maatte ved samme Leilighed ogsaa foreløbig afstaae ham de til Kongeriget hørende frisiske Herreder, hvilket stadfæstedes ved en følgende Fredsslutning i Vordingborg 1392. Imidlertid plagedes Friserne af indre Tvedragt, idet to Partier med Agge og Nickels i Spidsen stode fjendtlig imod hverandre og forstyrrede al Orden og Sikkerhed, hvorfor Indbyggerne i Edoms og Beltring Herreder maatte 1398 ynkelig bede Hertug Gerhard om at tage sig af dem; ogsaa lede de meget af de under Navnet Fetaliebrødre bekjendte Sørøvere, som paa den Tid hjemsøgte de nordiske Have og Kyster. I den usædvanlig strenge Vinter 1399—1400 gjorde Hertug Gerhards Broder Grev Albert et heftigt Angreb paa Eidersted og Nordstrand, men Friserne gik dog af med Seieren efter en blodig Kamp. Da Hertug Gerhard var omkommen paa et Tog mod Ditmarsken 1404, søgte Dronning Margrete at benytte Leiligheden til igjen at komme i Besiddelse saavel af Hertugdømmet som af de frisiske Herreder, og det lykkedes hende saavidt, at Enkehertuginde Elisabeth allerede 1405 gav Afkald paa Friserne, idet hun opfordrede Kongens Frisere, som de udtrykkelig benævnes i Brevet, til at underkaste sig Dronningen. Men denne Besiddelse forblev ikke længe upmtvistet.

---

*) Indbyggerne i Pelvorm, Bøking og Horsbøl Herreder udstedte d. 18de Juni 1333 et Brev, hvori de lovede at være Otto huldt og troe og aldrig stilles fra ham, hverken i Lykke eller Ulykke.

I Aaret 1410 udbrød den langvarige Krig mellem Danmark og Holsten om Sønder-Jylland, i Begyndelsen af hvilken den store Dronning døde i October 1412 og efterlod Statens Roer i sin uduelige Fostersøn Erik af Pommerns Hænder. Denne havde begyndt Krigen med i Juli 1410 at sende en Hær ind i de frisiske Geestherreder, hvorfra den bortførte stort Bytte, men paa Tilbagetoget til Flensborg blev den d. 12te August 1410 ved Egebæk angreben af den holstenske Greve Adolf af Vinneberg og Friserne og leed et stort Nederlag. 1414 underkastede de eiderstedske Trelande sig de holsteenske Grever. og Friserne ydede disse under hele Krigen den kraftigste Bistand, saa at de væsentlig bidroge til, at Slesvig blev ved Holsten, hvorfor ogsaa jevnlig kongelige Tropper rykkede ind i de frisiske Herreder, men næsten stedse bleve slagne og tilbagedrevne, ligesom Friserne ogsaa 1416 stormede og sløifede Fæstningen Frisenborg, som Kongen Aaret iforveien havde anlagt ved Trenen for at holde dem i Ave og afskjære al Forbindelse mellem Slesvig og de frisiske Herreder. Imidlertid førte Eiderfriserne i Aarene 1414—17 en høist ødelæggende Krig med Ditmarsterne, med hvilke Erik af Pommern 1409 havde sluttet Forbund ligesom i sin Tid Erik Menved; Anledningen til Krigen var, at 4 anseete Ditmarskere vare blevne falskelig anklagede af Eiderstederne for Hestetyveri og henrettede uden ordentlig Processørelse. Hele Kirkesogne gik i disse sørgelige Krigsaar op i Luer, medens de øvrige maatte frikjøbe sig for Ødelæggelsen ved en stor Brandskat, saa at disse Landskabers tidligere Velstand for en Tid ganske gik tilgrunde. Kun det østligste Kirkesogn i Eiderstedt, Koldenbüttel, havde dets Beliggenhed forstaanet for Ditmarsternes Ødelæggelser og Udpresninger. Keiser Sigismunds Kjendelse af 28de Juni 1424, der tildømte Kongen saavel Hertugdømmet Slesvig som samtlige frisiske Herreder, blev saa lidet paaagtet, at endog Sild og Østerherred paa Før, som Kongen hidtil havde havt i Besiddelse, sluttede sig til de øvrige frisiske Landskaber under Holstenerne, og ved Freden i Vordingborg d. 15de Juli 1435, som endte den 25-aarige Krig, maatte Erik af Pommern overlade til Grev Adolf VIII. saavel Slesvig i det Hele som de frisiske Udlande, blot med Undtagelse af Vesterherred paa Før (hvortil Amrom) og Nordspidsen af Sild (List) — det Eneste af Udlandene, der ikke var under Holstenernes Herredømme, og som siden den Tid endnu hører til Kongeriget Danmark. Imidlertid havde Friserne under Krigen ogsaa sørget for at sikkre sig deres gamle Rettigheder og Friheder ukrænkede af deres nye Herrer, og saavel de eiderstedske Trelande som Sydherrederne i Forbindelse med Sild og Østerland-Før havde 1426 ifølge Forhandlinger med Hertugen udstedt Statuter indeholdende de væsentligste af deres gamle Retsvedtægter; ogsaa fik saavel Eiderstedt 1454 et Frihedsbrev af Hertug Adolf VIII., som de nordstrandske Herreder 1460 et lignende af Kong Christiern I., der i dette Aar var kommen i Besiddelse af Slesvig og Holsten efter sin nysnævnte Morbroders Død. Under Striden mellem denne Konge og hans Broder Grev Gerhard af Oldenborg, som han havde indsat til Statholder i Slesvig og Holsteen, sluttede Friserne sig til den Sidste; Kongen drog imod dem, slog dem ved Husum, der var Oprørets Hovedsæde, 1472, og tugtede dem strengt; saaledes blev Stalleren Edlef Knudsen paa det Grueligste henrettet. 1470 forskrev Christiern I. Tønder-Slot og Amt med de til samme hørende 4 frisiske Herreder Bøking, Horsbøl, Førs Østerherred og Sild som Pant til Amtmanden i Tønder Henning Pogwisch; men da han og hans Sønner skaltede og valtede som de værste Tyranner og ideligeKlager indløb til Kongen over deres Grusomhed, blev han 1479 afsat og fordrevet, skjøndt Brevet indeholdt den Bestemmelse, at Pantet ikke maatte fratages ham, førend Pantesummen var betalt. Ved Hertugdømmernes første Deling 1490 bestemtes, at Nordstrand skulde høre til den kongelige Deel, de øvrige frisiske Herreder til den hertugelige; men da Hertug Frederik troede sig forurettet ved Delingen, overlod Kong Hans ham strax derefter tillige Nordstrand. I det uheldige Ditmarskerkrig 1500 vare ogsaa Friserne med og deelte den øvrige Hærs sørgelige Skjebne. Ved den anden Deling 1544 kom Nørregoesherred til den kongelige Deel, Eiderstedt til den gottorpske Deel og Sydherrederne til den haderslevske, men da denne igien deeltes 1581 efter Hertug Hans's Død, kom ogsaa disse til den gottorpske Deel. Saaledes vare fra nu af alle de frisiske Udlande samlede under een Landsherre, den holsten-gottorpske Hertug; 1713 kom de tilligemed den øvrige gottorpske Deel af Slesvig under den danske Krone.

Foruden Kampen for deres Selvstændighed med de danske Konger maatte Friserne udholde en anden farligere Kamp. Kampen for deres Tilværelse, der stedse truedes af det mægtige Vesterhav. Et Marsklands Omfang og Form er stedse underkastet Paavirkning af det omgivende Hav og de gjennemstrømmende Floder. Dette har i en endnu høiere Grad end de fleste andre Steder været Tilfældet med Nordfriesland. Drager man en Linie fra Skallingen, lidt vestenfor Sild og Amrum til Eiderstedt Vestkyst, har man omtrent Grændsen for Sønder-Jyllands og Nordfrieslands tidligste Vestkyst. Deelvise Sænkninger af Landet, hvis Spor sees i de havdækkede Levninger af Skove og Moser, samt derefter den cimbriske Vandflod og endnu senere talrige Stormfloder have af de c. 50 □ Mile, der i hiin fjerne Tid vare beliggende mellem den betegnede Kyst og de nuværende Fastlandsdiger, kun efterladt knap 8 □ Mile i de langs Kysten liggende Øer og Halligerne og af disse høre igjen kun 5—6 □ Mile til det frisiske Land. Hvad der er tilbage af det øvrige Land, har ved Havets stadige ødelæggende Indflydelse mistet sin tidligere Høide og bliver i sin nuværende Tilstand overskyllet af den daglige Flod. Disse store Flader, der strække sig ud i Vesterhavet til den gamle Fastlandsgrændse, udgjøre de saakaldte „Vatter" („Watten"), og Muligheden af, ved Havets frugtbare Afsætning atter i Tidernes Løb at hæve disse over den daglige Flodhøide og igjen at gjøre dem skikkede til Dyrkning og Beboelse, er Alt, hvad der er levnet os af disse frugtbare undergaaede Landstrækninger. Allerede Oldtidens Forfattere omtale Marsklandene ved Nordsøen, og beskrive deres Tilstand dengang omtrent som den endnu er paa Halligerne. Plinius beretter, at Husene vare byggede paa høie Værfer, saa at de, naar Havet steg over den daglige Vandstand og oversvømmede det flade Land laae ganske isolerede som Skibe paa Havet. Marsken var altsaa dengang beboet, men endnu ikke inddiget, og da den af den Grund under Stormfloderne ikke frembød nogen Modstand af Beipdenhed, var den i disse ikke udsat for pludselig Bortskylning. Men fra den Tid vi have Efterretninger om disse Egne i vor egen Historie (c. 1000), findes Marsken inddiget. Saxo beretter, at Landet beskyttedes mod Havet ved Diger, at det var rigt paa Korn og Kvæg, men leed meget af Oversvømmelser, og laae navnlig om Vinteren jevnlig under Vand, saa at det kunde befares med Baade; det var altsaa lave Diger, maaskee kun Sommerdiger, der ikke vare beregnede paa at afholde Vintermaanedernes høie Stormfloder, ligesom Digebygningskunsten i det Hele i tidligere Aarhundreder stod paa et meget lavt Trin. Beboerne maatte derfor ogsaa i Kampen med Naturen stadig bukke under; thi vel var der ved Digerne sat en Dæmning for Havet, men dermed ogsaa givet det Leilighed til at gjennembryde denne, og ved den store Voldsomhed, hvormed dette skete, tillige at bortrive det bagvedliggende Land. Havet kunde nu ikke mere i høie Stormfloder frit udbrede sig over de vidtudstrakte Flader og derved svække sin Kraft; det sluvedes op og concentrerede sit Angreb der, hvor Digets svage Punkter havde ladet det aabne en Gjennemgang. Dette gav ofte Anledning til, at hele Strækninger maatte priisgives for Havet, idet Diget blev flyttet længere ind, og det udenfor liggende Forland, der aldeles overlodes til sig selv, bortskylledes lidt efter lidt af den forbiløbende Flod- og Ebbestrøm. Marstens Bortskylning efter en større Maalestok er derfor upaatvivlelig begyndt samtidig med, at Inddigning blev almindeligere, og var allerede skredet vidt frem, da vi første Gang erholde en nogenlunde fuldstændig Efterretning om Marstens Udstrækning i den ovennævnte Fortegnelse over Udlandene, som Valdemar II.'s Jordebog indeholder (1231)*). Samtidig med, at Digerne fik nogen større Modstandskraft, begyndte altsaa de fordærvelige Oversvømmelser, der i Tidens Løb berøvede Nordfriesland en stor Deel af dets frugt-

*) Joh. Mejer har, som bekjendt, i Danckwerths Beskrivelse givet et Kort over Nord-Frisland henført til Aar 1240, hvilket viser et areal af 40—50 □ Mile. Foruden flere Ældre har J. N. Schmidt (Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1851) underkastet dette Mejerske Kort en nøie Kritik, og har han derefter selv givet et Kort over Landet henført til samme Tid. Sammenligner man J. N. Schmidts Kort fra 1240 med Videnskabernes Selskabs for 1852 faaer man for de frisiske Udlande i omtrentlige Angivelser følgende Resultat:

	1240.	1852.
Sild	6 □ M	1⅗ □ M.
Før og Amrum	4½ —	1⅗ —
Horsbøl (Viking) og Bøling H.	3½ —	4⅘ —
Nordstrand (og Halligerne)	10 —	2½ —
Eiderstedt	6 —	6 —
	30 □ M.	16½ □ M.

bareste Egne; men gjennem disse vandt man ogsaa den Erfaring, der nu ligger til Grund for Forsvaret med Havet. De kom med kortere eller længere Mellemrum, og ødelagde, hvad Havets Angreb, utilstrækkelige Forsvarsmidler og Beboernes Sorgløshed langsomt havde ladet modnes til Undergang. Efter en saadan Katastrophe var man atter i lang Tid sikker; thi hvad der havde bestaaet denne Prøve, var det Bedre og mere Holdbare. Man fik da Leilighed til igjen at blive tryg, og Havet fortsatte dog uafbrudt sit Angreb, indtil paany en heel Landstrækning var forberedt til Undergang i den første overordentlige Havflod, der indtraf.

Fra Begyndelsen af det 11te Aarhundrede haves Efterretninger om indtraadte Digebrud og Oversvømmelser, og fra den Tid berettes regelmæssigt om saadanne, af hvilke de mærkeligste og meest ødelæggende her skulle anføres. I Aarene 1204 og 1218 gik flere Sogne under, og i sidstnævnte Aar blev Nordstrand rimeligviis skilt fra Lundenberg Herred (Dannelsen af et Sund mellem Nordstrand og Søndergøes Herred tør man vistnok henlægge til en senere Vandflod). Den 16de Januar 1300 indtraf den overordentlige Havflod, der efter Beretningerne gik 4 Alen over de høieste Diger, og hvis mærkeligste Resultat var, at den rige By Rungholt med 7 andre Kirkesogne i Edoms Herred gik under; 7600 Mennesker skulle her være blevne begravede i Bølgerne. Ogsaa Viriks og Pelvorm Herreder harjedes; mange Koge med deres Kirker og Huse skylledes bort, og Landet adsplittedes i Halliger, der paa enkelte nær snart igjen forsvandt. Igjennem 21 større Digebrud strømmede Havet ind i Marsken og udbredte Ødelæggelse overalt. I det 14de Aarhundrede, som ogsaa ved Pest, Dyrtid, ødelæggende Krige og andre Ulykker var en høist sørgelig Periode for Nordfrisland, fulgte flere fordærvelige Oversvømmelser efter hverandre og efterlode Digerne i en yukelig Forfatning; de voldsomste Vandfloder indtraf d. 31te Decbr. 1354 og Natten mellem 8de og 9de Septbr. 1362, fortrinsviis kaldet „de grote Mandrenkelse." Sidstnævnte Oversvømmelse, der ligesom Vandfloden af 1300 var Aarsag til mange Sognes Undergang, fuldendte, hvad denne havde begyndt, og saaledes gave disse to Stormfloder Marsken fuldkommen forandrede Forhold. Som den var efterladt af dem, holdt den sig i det Hele til 1634, da der atter indtraf en Stormflod, som forandrede den hele Tilstand. Vel var Marsken i dette Mellemrum ikke uden Tab af Land — tvertimod maatte snart her en Kog opgives, snart der en Kirke nedlægges; men denne Periode var dog uden gjennemgribende Katastropher og tildeels uden det uhyre Tab af Menneskeliv, som charakterisere de tidligere nævnte Oversvømmelser. Enkelte Dele af tidligere bortskylledes Strækninger vare endog i denne Periode paany blevne modne til Inddigning og virkelig inddigede; saaledes var hele det nuværende Viding Herred blevet inddiget og fra en Ø forvandlet til Fastland ved den bagvedliggende Gudskogs Inddigning; ligeledes var hele Eidersted gjort landfast og Eideren anviist sit nuværende Løb — en Forandring, der væsentlig maatte bidrage til denne Landsdeels Sikkring. Blandt de betydeligere Oversvømmelser i denne Periode kan nævnes den, som d. 1ste Novbr. 1436 gav et Forspil paa, hvad der senere skulde skee, idet den brød igjennem nord for Pelvorm og skilte denne Ø fra det øvrige Nordstrand; Landet vorede imidlertid atter sammen, og Diget sluttedes paany udenom hele Nordstrand. Den 17de April 1446 overgik Marsken en stor Vandflod, der navnlig i Eidersted ødelagde Digerne i den Grad, at Beboerne i de fleste Sogne af Regjeringen maatte tvinges til at gjenopbygge dem. Den 2den Novbr. 1532 var atter en Hjemsøgelsesdag, og alle Marsklande oversvømmedes; Havet stal i Tønder Kirke endog have staaet 3 Alen høit, og afstedkom stor Skade. Saavel denne Vandflod som en følgende Natten mellem d. 1ste og 2den Novbr. 1570 kostede en stor Mængde Menneskeliv. Ogsaa i Aarene 1612–18 forekom hyppige høist ødelæggende Oversvømmelser. Endelig indtraf d. 11te October 1634 om Aftenen Kl. 9 den sidste af de voldsomme Oversvømmelser, som navnlig overgik den store skjønne Ø Nordstrand. Havet styrtede i Løbet af en Time gjennem 44 Digebrud ind over Landet, og bortrev hele det gamle Beltring Herred. Ikke alene Nordstrand, hvor over 6000 Mennesker omkom, var ramt; ogsaa alle de øvrige Marsklande havde lidt overordentligt og forvandt først seent denne Ulykke. Man regner, at c. 10,000 Mennesker omkom i de slesvigske Marsklande, og dette maa være tilstrækkeligt til at give et Begreb om de Tab paa rørligt og urørligt Gods, som denne Flod forøvrigt forvoldte. Kort før Aaret 1634 var Nordstrand blevet opmaalt, og dets Areal havde udgjort over 40,000 Dagslet, medens det nuværende Pelvorm og Nordstrand kun udgjøre tilsammen c. 11,000 Dagslet (heri dog ikke medregnet Forlandene). Hele Landet laae nu uden Diger, tildeels adsplittet i Halliger; men det lykkedes dog Pelvormerne,

hvor Marsten var noget høiere, atter at faae Diget sluttet om deres Jorder. Nordstrand derimod kunde ikke hjelpe sig selv; det blev overladt til indkaldte Fremmede, der 1656 bragte en Inddigning istand, medens de oprindelige Beboere mistede deres Ret til Landet. Denne Havflod var den sidste, der i større Grad bidrog til at give Marstlandene deres nuværende Udseende. De, der siden den Tid ere foresaldne, have vel afstedkommet Skade; men det Land, som derved er gaaet tabt, overveies dog langt af de store Strækninger, der i de sidste to Aarhundreder paany ere indtagne indenfor Fastlandets Digelinie. Øste gjennembrød Havet Digerne og fordærvede Jorden i Kogene, men snart seirede Landets naturlige Frugtbarhed, og atter var Marsten det samme rige Korn- og Græsland som forhen. Hvad Havet havde maattet ødelægge paa Grund af den utilstrækkelige Modstand, som Menesket ved sin Indgriben i Naturens Gang havde sat, det søgte det atter at give tilbage; thi den Aarsag, der tidligere havde bragt Marsten til at fremstaae, var endnu bestandig virksom, og nye Forlande voxede ud fra de tilbageblevne Landstrækninger. Af de paafølgende Stormfloder, der vare forbundne med Oversvømmelser, maae især fremhæves de fra Aarene 1714—17; Vandet stal endog i den Vandflod, der indtraf Julenat 1717, have staaet en Alen høiere i Husene end 1634. Mange Mennesker omkom, men der bortskylledes dog ikke Land i nogen større Udstrækning. Den 25de Februar 1718 og d. 31te Decbr. 1720 indtraf atter høie Stormfloder, og kun enkelte af alle Fastlandets Koge bleve forskaanede for Oversvømmelse. Lignende Ødelæggelser anrettede Stormfloderne d. 7de Octbr. 1756, d. 11te Decbr. 1792, d. 3die Marts 1793, d. 26de Januar 1794, Natten mellem d. 3die og 4de Februar 1825, hvilken sidste fornemmelig hærjede Pelvorm, saa at den der anrettede Skade ansloges til 288,000 Rd., o. s.

For at sikkre Landet mod Oversvømmelser opførtes tidligt Diger, der imidlertid først senere gave Anledning til egentlige Digecommuners Opkomst. Oprindelig sørgede hver Kog for sig, og naar en Stormflod havde ødelagt dens Dige, var der ikke Tale om at erholde Hjelp fra Naboerne. Da imidlertid Havets vedvarende Angreb paa Landets Kyster bragte Digerne i større Fare, sluttede forskjellige Koge sig sammen i saakaldte Digebaand, hvis Opgave det var ved forenede Bestræbelser at afværge den fælleds Fare, og Landets Regjering gav tillige Bestemmelser, der tilsigtede at ordne Digevæsenet paa en betryggende Maade. Saaledes opkom Aar 1517 den saakaldte Spadelandsret, der 1520 blev bekræftet af den daværende Hertug Frederik. Senere lod Kong Christian III. denne Samling af Bedtægter revidere af tyndige Fagmænd og 1557 udgaae som almeengyldig Lov i Digesager. Man trængte imidlertid snart til mere specielle Lovbestemmelser end Spadelandsretten indeholdt, og navnlig for Eidersteds Vedkommende udkom 1582 et Digereglement, som fornyedes og udvidedes ved det nye Digereglement af 1595 og gjaldt indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede, da den nuværende Digeforfatning indførtes ved Almindeligt Digereglement af 1803. Herved deeltes Marsten i forskjellige Digebaand, indenfor hvilke de enkelte Communer havde Krav paa gjensidig Understøttelse, og for hvert af disse Digebaand udkom 1805 særskilte Reglementer. Denne Digeforfatning har vist sine gavnlige Følger ved atter at bringe Landets Digevæsen i en betryggende Tilstand, eiterat Stormfloderne i Slutningen af forrige Aarhundrede paa de fleste Steder havde bragt Kogene i en mislig Stilling.

Tønder Amt bestaaer af en Deel af det gamle Ellæm Syssel (see foran S. 8) og af den nordlige Deel af de frisiske Udlande, saaledes som disse ved tidligere Landtab og senere Landdannelser i Tidens Løb have formet sig. Successive vare disse Landsdele henlagte under Tønder-Slots Lehn eller Fogderi, af hvilket senere dannedes Tønder Amt. Under Tønder-Slot hørte ogsaa Lundtoft Herred, men dette blev i det 14de Aarhundrede pantsat til Herrerne paa Søgaard, og først 1498 kom en Deel af samme, det nuværende Lundtoft Herred, tilbage under Lehnet. Ved Delingen 1581 blev Tønder lagt til den gottorpske Andeel. Ved Fordelingen 1702 af det bisloppelige Amt Schwabsted erholdt Tønder Amt 29 Plove. 1722 forenedes med Amtet de af Regjeringen kjøbte Godser Kogsbøl med Søndergaarde og Selvig (tilsammen 97½ Plove), der deg vedbleve at danne egne Communer. Ved Fordelingen af Domcapitelsdistrictet i Aaret 1777 kom Fogderiet Stedesand (24 Plove) og Fogderiet Hakstedt (20 Plove) under Amtet, og dertil lagdes ogsaa til samme Tid Fogderiet Karlsvraa (16 Pl.), som tidligere laae til Mer-

kjær Amt. Endvidere blev Amtet forøget 1785 med $2^{5}/_{32}$ Plove af det tidligere til Bredsted hørende Stiftsfogderi Bordelum og 1796 med $9^{27}/_{32}$ Plove af Godset Lindeved. En Deel af Bønderby i Møgeltønder Sogn, som hørte til Viding Herred, blev 1835 henlagt til Tønder Herred, Tønder Amt. Derimod er allerede i Aaret 1669 afraadt 3 Plove fra Amtet til Byen Tønder, ligesom Amtet ogsaa ved Octroieringen af flere Koge har tabt Arealer til disse. Den største Formindskelse leed dog Amtet, da Lundtoft Herred, en Deel af Bjolderup Sogn og en Deel af Landsbyen Boruf i Varnæs Sogn i Aaret 1850 henlagdes til Aabenraa Amt. Samtidig hermed blev Løgumkloster Amt, der indtil da var henlagt under Amtmanden i Aabenraa, forenet med Tønder Amt til eet Amtmandskab. Ifølge Bekjendtgjørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerh. Resol. af 9de Octbr. 1808) og af 29de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Tønder Amt overdraget visse Overøvrigbedsfunctioner for Byen Tønders Vedkommende. Ved Patent af 3die Juni 1853 beskikkedes Amtmanden over Tønder Amt til Kongelig Commissair for de adelige Godser Fresenhavn, Høgelund, Gaarde, Lilleborn, Boversted, Bolsbøl, Kjærherred, Klægsbøl og Toftum (ved Patent af 8de Octbr. 1861 tillige for Stoltelund) samt for de indenfor Amtets Grændser beliggende octroierede Koge.

Da **Gudskogen***) er beliggende i flere af Tønder Amts Herreder, medens en Deel af samme endnu ikke er indordnet under Herredsinddelingen, samles her til en Oversigt nogle historiske og statistiske Efterretninger om denne.

Gudskogen deles i Kjær Herreds Gudskog, Viding Herreds Gudskog, Bøking Herreds Gudskog, den nye Interessent-Gudskog samt endelig den Statskassen tilhørende Gudskog eller den Kongelige Gudskog. Disse Underafdelinger af Gudskogen have ikke faste Grændser, men de til samme hørende Jorder ligge spredte mellem hinanden. Hele Kogen blev inddiget i Aarene 1562—66 og blev der dengang af det inddigede Land tillagt Beboerne i Kjær-, Horsbøl- (nu Viding-) og Bøking Herreder 10,093 Dagslet, hvorimod Resten af Landet c. 5000 Dagslet tilligemed Alt, hvad der dengang endnu stod under Vand, tilfaldt Regjeringen. Medens de Herrederne tillagte Andele fik Navnene Kjær Herreds Gudskog, Viding Herreds Gudskog og Bøking Herreds Gudskog, dannedes der af Regjeringens Andeel igjen den nye Interessent-Gudskog og den Kongelige Gudskog. Regjeringen solgte nemlig i Aaret 1643 2250 Dagslet til et Interessentskab og bære disse Jorder Navn af Interessent-Gudskogen eller den nye Interessent-Gudskog. Resten af Regjeringens Gudskogsjorder afhændedes i Aaret 1709 til et andet Interessentskab for en aarlig Afgift af 1768 Rd. forhenv. Courant, men maatte, efterat den nævnte Afgift i flere Aar ikke var bleven berigtiget, i Aaret 1723 igjen overtages af Regjeringen og ere disse Jorder derefter indtil nu forblevne Statseiendom. Den Kongelige Gudskog har i Tidens Løb ved Hjelp af en bedre Vandafledning m. m. faaet en betydelig Tilvæxt og udgjør samme ifølge en fornylig foretagen Opmaaling nu 3358 Dagslet Land.

Hvad nu de for disse Gudskoge gjældende judicielle, administrative og andre Forhold angaae, da have Kjær-, Viding- og Bøking Herreders Gudskoge altid været Dele af de resp. Herreder. Den nye Interessent-Gudskog og den Kongelige Gudskog dannede derimod fra Begyndelsen af selvstændige Distrikter og ere disse Koge heller ikke ved den nye Ordning af Justitsvæsenet m. m. i Aaret 1854 blevne henlagte under de tilgrændsende Herreder. Den nye Interessentkog har ifølge Allerhøieste Resolution af 13de Januar 1755 en særegen Skyld- og Panteprotokol og desuden en egen Ret in causis realibus, bestaaende af 6 af Tønder Amthuus blandt Interessenterne valgte Raadmænd og en Actuar, hvilken Rets Competence ved et Circulaire af 10de Decebr. 1833, efterat imidlertid flere Familier havde bosat sig i selve Kogen, udvidedes til alle ordentlige borgerlige Retstrætter og Fallitsager. Ved bemeldte Circulaire af 1833 blev det ligeledes anordnet, at summariske Sager skulle behandles af Amthuset. I Kriminal- og Politisager maa denne Kog, da den, som ovenfor bemærket, i 1854 ved Ordningen af Justitsvæsenet ikke blev indlemmet i noget Herred, endnu ligesom tidligere staae under Tønder Amthuus. Om Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction haves ingen Bestemmelser. Kogen har forøvrigt, skjøndt den ikke er forsynet med nogen Octroi og altsaa ikke hører til de octroierede

---

*) Kaldes ogsaa i Modsætning til den saakaldte „Gamle-Gudskog" eller „Kjærherreds Gamle-Gudskog," „Ny-Gudskog." Om Gamle-Gudskog see S. 153 og 162.

Koge, sin egen Inspekteur, men dennes Functioner indskrænke sig væsentlig kun til den ham midlertidig overladte Oppebørsel af den af Kogen svarende Landskat samt til Digefogedforretninger. Med Hensyn til Skole- og Fattigvæsen er et betydeligt Areal af Interessentkogsjorderne henlagt under de tilgrændsende Sogne i Viding Herred, og vil der blive truffet Foranstaltninger til at henlægge Resten under Bøking og Kjær Herreder. Ogsaa den Statskassen tilhørende Gudskog staaer under en Inspecteur, som udnævnes af Hs. Majestæt Kongen. Dennes Virksomhed indskrænker sig imidlertid til Varetagelsen af Statskassens oeconomiske Interesser; han besørger Jordernes Bortforpagtning og Oppebørselen af Forpagtningsafgifter. Om Kogens judicielle Forhold incl. Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction haves ingen Bestemmelser, kun maa denne Kog, der ligesom den nye Interessent-Gudskog ved Justitsvæsenets Ordning i Aaret 1854 blev forbigaaet, endnu ligesom tidligere staae under Tønder Amthuus i summariske Civilsager samt i Kriminal- og Politisager. Summariske Sager ville imidlertid kun sjeldent forekomme, idet Kogen kun beboes af ganske faa Familier. Med Hensyn til Skolebidrag er denne Kog hidtil ikke fordeelt mellem de tilgrændsende Skolediſtricter, men udreder den Kongelige Kasse dog faste aarlige Bidrag til disse Districter.

Sluttelig bemærkes endnu, at der i den sidste Tid er foretaget Skridt, som tilsigte en Fordeling af den nye Interessent-Gudskog og den Kongelige Gudskog under de tilgrændsende Sogne og Herreder.

Om Gudskogen see Neues Staatsb. Mag. II. S. 603—5.

Som nogle af de vigtigste Skrifter betræffende Nordfrieslands Historie nævnes:

C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. u. Holst., med dertil hørende Kort af J. Mejer, 1652.

A. Heimreich: Nordfrisische Chronik, Schlesw. 1668; samme udgivet af Falck, Tønder 1819.

Zusätze zu Heimreichs nordfr. Chronik i Staatsb. Mag. IV. S. 648 ff.

Ueber den Ursprung der Friesen auf der Westküste von Schleswig, i Schl.-Holst. Prvb. VII. S. 245 ff.

Dutzen: Forschungen zur genaueren Prüfung der beiden alten topographischen Kirchenverzeichnisse nnd der Mejerschen Karten von Nordfriesland i Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. og 339 ff. Denne Materie findes ogsaa behandlet i Prov.-Ber. 1796, 1ste Heste, S. 130 ff. og 3die Heste S. 150, i Staatsb. Mag., 1ste Bind, S. 513 ff. og i 7de Bind, S. 792 ff.

Samme Forfatter: Ueber die älteste und neuere Geschichte unserer Nordfriesen, Kieler Blätter, V. S. 253 ff.

K. J. Clement: Die Lebens- und Leidensgeschichte der Frisen, insbesondere der Frisen nördlich von der Elbe, Kiel 1845.

A. L. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalder, Schlesw. 1828. (Aftryk af N. Falcks Staatsb. Mag., VIII. Bd.)

Forchhammer: Tvende Afhandlinger om Forandriuger af Terrainforhold m. m. i Marsterne, Neues Staatsb. Mag. II. S. 565 ff., VI S. 51 ff.

J. N. Schmidt: Undersøgelser angaaende Troværdigheden af Joh. Mejers Kort over Nordfrisland 1240 hos Danckwerth og Landets Tilstand i ældre Tid med tilhørende Kort, i Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1851, S. 161—214.

C. P. Hansen: Chronik der Friesischen Uthlande, Altona 1856.

C. Bruun: Om de slesvigske Marskøer og Halliger og Nødvendigheden af deres Vedligeholdelse, Kjøbenh. 1858. (Særligt benyttet ved Fremstillingen om Oversvømmelserne paa Vestkysten.)

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Tønder Amt:

C. Danckwerths Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. und Holst., 1652, S. 84—89.

A. F. Büsching: Kurzgefassete Staats-Beschreibung der Herzogth. Holstein und Schlesw. 1752, S. 151—156.

E. Pontoppidans Danske Atlas VII. 1781, S. 244—362.

Kort

orer

Töiider Kjöbstacls Jorder.

1862.

— * ij0r'0.-U.

J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig. 1770 S. 362—414.
A. Niemann, Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, topograph. Th. I. 1799, S. 47—121.
H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. II. 1841, S. 353—570.
J. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Schleswig, 2te Aufl. 1854.
J. N. Schmidt, Slesvigs Land og Folk. 1852. S. 219—247.
(U. A. v. Holstein) Ausführliche cameralistische Beschreibung des Amts Tondern.
Zuverlässige Nachricht von der Gerichtsverfassung des Königlichen Amts Tondern, i Provinzialb. I. S. 437—444.
G. Hansen, Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte, Neues Staatsb. Mag. III. S. 439—499.
Samme: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 1stes Heft die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Wid Aue. 1832.

Tønder,

den nordvestligste Kjøbstad i Slesvig, ligger paa Gestens yderste Bred ved Vidaaen, c. $1^1/_2$ M. fra Vesterhavet, under 54° 56′ 16″ n. B. og 3° 42′ 23″ v. L., c. 34 M. v. s. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Landeveien 6 M. s. s. o. for Ribe, $8^1/_4$ M. n. n. v. for Husum, 6 M. v. n. v. for Flensborg og $5^3/_4$ M. v. s. v. for Aabenraa. Aaen, der løber syd for Byen, de græsrige Marskenge, der næsten paa alle Sider omgive denne, samt de store Haver med anseelige Træer, hvoraf den omkredses, give et venligt Billede, hvilket hæves end mere ved de talrige Kvæghjorde, der opfylde Engene; det fra Gesten nedstrømmende Vand forandrer imidlertid ved Vintertid væsentlig Udseendet af Byens Beliggenhed, idet Engene da oversvømmes og Byen ofte synes at ligge ligesom i en Indsø.

Byen er inddeelt i 4 Qvarterer, har 2 Torve (Store- og Lille-Torv), der dog saaledes staae i Forbindelse med hinanden, at de kun ere at ansee som eet, 13 Gader og 4 Stræder; i de senere Aar ere ingen nye Gader anlagte, og Byen har kun udvidet sig lidet mod Vest. Byen har 451 brandforsikkrede Grundeiendomme; paa Tønder Slots- og Frigrund, der med Byen danner et Politidistrict, men forøvrigt hører under Tønder Herred, ligge desuden 22 i Kjøbstædernes almindelige Brandkasse forsikkrede Grundeiendomme. Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 1ste April 1862: 787,160 Rd., (i 1848: 633,969 Rd.). De fleste Bygninger, navnlig i Hovedgaderne, ere opførte med Gavlen ud mod Gaden.

Byens Jorder bestaae af den egentlige Bymark, der har et Areal af 1241 Dagslet, efter Forordn. af 15de Decebr. 1802 skyldsatte for 1088 Skattetønder, og af 110 Dagslet saakaldte Recognitionsfrijorder, skyldsatte for 97 Skattetønder. Jorderne ere forlængst udskiftede; deres Taxationsværdi andrager 120,320 Rd.

I geistlig Henseende danner Byen Tønder med Slots- og Fri-

Se kortbilag 3 og 4

grunden et Kjøbstadsogn, Tønder Sogn, hvortil ogsaa regnes Cancelligodserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark. Med Kjøbstadsognet er forenet et Landsogn (om dette see Tønder og Høier Herreder).

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Christkirken*), en smuk Bygning af røde Muursteen, opført 1591—92 i Spidsbuestiil istedetfor den ældre St. Nicolai Kirke eller Capel, hvis Taarn bibeholdtes. Kirken er indvendig med Taarn og Chor 82 Alen lang, 37 Alen bred og under Midtgangens Hvælving 23¼ Alen høi; 6 fritstaaende Piller dele Skibet i 3 Gange og bære Hvælvingerne; i det rummelige Chor er et af Billedhuggerarbeide forfærdiget Alter, prydet med Farver og stærk Forgyldning, der er skjænket til Kirken 1695 af Anna Jürgensen, Datter af en herværende Amtsskriver; Prædikestolen bærer Aarstallet 1586 og har altsaa allerede havt Plads i den ældre Kirke; anseeligt og rigt smykket Orgel; 11 Malerier og Epitaphier, sidstnævnte fornemmelig over Magistratsmedlemmer; af Malerierne er et, forestillende Christi Fremstilling i Templet, af afgjort Kunstværd. Kirkens Taarn er, som foranført, blevet staaende fra den ældre Kirke; det blæste 1615 for endeel ned, atter igjen 1686, nedsloges af Lynild 1716 og tændtes igjen af Lynilden 25de Marts 1827, dog uden at derved skete synderlig Skade. Det er med sit Spiir 83 Alen høit og er synligt i en meget stor Afstand, saaledes paa Sild, ved Bov og ved Bredsted. Kirkegaarden omkring Kirken er forlængst planeret og over Jorden sees intet Spor til Grave. Ved Kirken findes 3 Boliger for Præsterne og 1 Bolig for Degnen. En ny Kirkegaard er 1814 anlagt udenfor Byen.

Hospitalet, stiftet 1523 eller 1527 af Kong Frederik I., der skjænkede det afbrændte Dominicanerklosters Grund og Eiendomme til Oprettelsen af et Hospital til Ære for den Hellige-Aand. Hospitalets Bygninger ere flere Gange afbrændte, senest 1725. 1731 opbyggedes det igjen med et lille Taarn, saaledes som det nu staaer. I Hospitalet findes en Bedesal, hvor Byens Præster afvexlende holde Gudstjeneste. Hospitalet er bestemt til Underholdning for værdige Trængende af begge Kjøn, navnlig gamle Borgerfolk. For Tiden erholde 36 Personer, foruden fri Bolig, Linned, Belysning og Brændsel, fuld Kost og 26 Sk. ugentlig i Penge. Ved Udgangen af Aaret 1861 eiede Hospitalet 250 Dagslet Land, 5 Smaahuse og en Capitalformue af 23,000 Rd.; desuden oppebærer det af det Popsenske Legat aarlig 200 Rd.; dets Gjæld er 8300 Rd. Hospitalet bestyres af Magistraten, under hvem en Hospitalsforstander er ansat.

Skolelærerseminariet, oprindelig stiftet ved at Consistorialraad B. Petersen i Aaret 1786 skjænkede Gaarden Gørrismark og nogle nær Byen beliggende Jorder samt en Capital paa 12,800 Rd., forat 18 unge Mennesker, fornemmelig Skolelærersønner, kunde underholdes af de aarlige Indtægter og Renter og uddannes til vordende Skolelærere. I Begyndelsen meddeeltes Underviisningen i Byens Skole, men ved allerhøieste Regulativ af 12te Septbr. 1829 indrettedes et for sig be-

---

*) Christi salvatoris sacrum.

staaende, fra Byskolen adskilt Seminarium. Da det imidlertid uddannede tydske Skolelærere og Trangen til et dansk Seminarium mere og mere gjorde sig gjældende, besluttedes det at oprette et saadant i Vonsbæk i Nærheden af Hadersley, samtidig med at Seminariet i Tønder reorganiseredes. Under 24de November 1847 overtog Regjeringen de Byen tilhørende Seminariebygninger og til Nybygning budgetteredes 27,000 Rd. Den udbrydende Krig tilintetgjorde imidlertid disse Planer, og efterat Seminariet var gaaet betydeligt tilbage, bestemte en Kgl. Resolution af 26de Juli 1853, at det tydske Skolelærerseminarium skulde forlægges til den sydlige tydsktalende Deel af Hertugdømmet (Ekernførde blev senere bestemt til Seminariestedet), og at et dansk Skolelærerseminarium skulde indrettes i Tønder. Efterat de ældre Localer vare hensigtsmæssigt ombyggede og indrettede med 3 Underviisningssale og et Bibliotheklocale, indviedes det nye danske Skolelærerseminarium den 7de Januar 1858. Bygningen udvidedes og en Bolig for Forstanderen opførtes i 1860. Ved Seminariet, der directe er underlagt det slesvigske Ministerium, er ansat en Forstander og 1ste Lærer, der foruden fri Bolig har 1800 Rd. i Gage, en 2den Lærer 1400 Rd., en 3die Lærer 920 Rd., en Musiklærer 600 Rd., en Lærer i Havecultur 160 Rd., endvidere Timelærere i Skrivning, Regning, Tegning og Gymnastik. Elevantallet er for Tiden 76. Den ovenfor omtalte Gave af Consistorialraad Petersen danner nu en egen Stiftelse, hvis Midler, deelte mellem Seminarierne i Ekernførde og Tønder, anvendes til Stipendier for Seminaristerne; i Aaret 1859–60 har dens Indtægter beløbet sig til 2747 Rd. og dens Udgifter til 1793 Rd.

Vaisenhuset, hvori 12 forældreløse Drenge af Tønder By, eller, hvis der ikke findes saa mange, af Aabenraa By, eller af de 5 Sogne i Viding Herred Rodenæs, Klangsbøl, Embsbøl, Horsbøl og Nykirke, underholdes og opdrages, er stiftet af Raadmand Peter Struck og Hustru. Stiftelsen bestyres af Magistraten i Forening med Hovedpræsten og eiede den 1ste Januar 1862 181 Dagslet Kogsjorder og en Capital af 1693 Rd. Der hengik flere Aar efter Stifternes Død (den Længstlevende antages at være død 1715) inden Testamentet kom til Gyldighed, idet samme holdtes hemmeligt og Uvedkommende tilegnede sig Indtægterne. Ved daværende Provst Schraders Fortjeneste blev Testamentet endelig 1730 bragt tilveie og det urettelig Oppebaarne, henved 19,000 Rd. tilbagebetalt. Denne Sum antages at have lagt Grunden til en af Magistraten alene bestyret Stiftelse til fattige Børns Underholdning og Opdragelse, hvilken senere ved forskjellige Legater, oplagte Renter m. m. ikke ubetydelig er udvidet; den eiede d. 1ste Januar 1862 43 Dagslet hovedsagelig Kogsland, 2 Smaahuse og en Capital af 35,466 Rd. I Aaret 1861 er af denne Stiftelse betalt for 43 fattige Børn 64 ß for hver ugentlig.

Raadhuset, en gammel, brøstfældig og uhensigtsmæssig indrettet Bygning med takkede Gavle, beliggende paa det store Torv. Paa Grund af Arrestlocalernes mangelfulde Indretning, benytter Byen Amtets Arresthuus, det saakaldte Porthuus, paa Slotsgrunden.

Borger- og Almueskoler: Byen har 2 Elementarskoler for Drenge og Piger, og 2 Drenge- og 1 Pigeskole for ældre Børn; ved hver

Skole er ansat en Lærer. En saakaldet Rectorklasse, en Slags høiere Borgerskole, har i de sidste Aar ikke været i Virksomhed. En heel Omordning af Skolevæsenet er nær forestaaende*). Skolekassen eier en Capital paa 12,400 Rd., som i sin Tid er tillagt samme af den Carstensenske Stiftelse.

Toldboden, Telegraphstationen (begge i private Bygninger), Embedsboliger for Hovedpræsten og de 2 Diaconer. Paa Slotsgrunden ligger Amtmandens smukke Embedsbolig, endvidere Amtsforvalterens Embedsbolig og Amtets Arresthuus, hvortil, som anført, det nedrevne Slots Porthuus benyttes.

Indvaanernes Antal var i 1860: 3216 (hvoraf 1596 af Mdkj. og 1620 af Kvkj.); i 1845: 2849; i 1803: 2579; i 1769: 2584. I denne Angivelse er ikke medregnet Slots- og Frigrunden, samt Cancelligodserne Hestholm og Meierholm, Indvaanerantallet var her efter sidste Folketælling 122.

Handelsomsætningen har i Tønder ikke taget det Opsving som i de fleste andre Kjøbstæder, hvortil Grunden fornemmelig maa søges i Byens uheldige Beliggenhed c. 1½ Miil fra Havet og i den hidtil stærkt følte Mangel paa gode Veie til Naboherne; flere Fabrikker ere nedlagte og Kniplingsfabrikationen har langtfra den Betydning som tidligere. Dog er det at vente, at de nye Chausseer til Ribe og Husum, af hvilke den første nu er færdig, og den nye Skibsfartssluse ved Høier ville bidrage til igjen at hæve Byen, ligesom det for Byen vil blive af stor Betydning, at denne senest 1ste Juli 1867 ved en Sidebane vil blive bragt i Forbindelse med Halvøens Jernbanenet.

Indførselen af de vigtigere Varer fra fremmede Steder udgjorde i 1861: 47,489 Pd. Bomuldsgarn (i 1860: 56,335 Pd.), 25,150 Pd. Bomuldsmanufacturvarer, 3380 Viertler Rom, 30,345 Pd. Stang- og Baandjern (i 1860: 18,638 Pd.), 99,170 Pd. Kaffe (i 1860: 128,100 Pd.), 23,936 Pd. Lærred, 33,761 Pd. Riis (i 1860: 48,214 Pd.), 412 Tdr. Salt, 1324 Pd. Silke og Silkevarer, 353 Tdr. Steenkul, 31,351 Pd. Sukker, 79,425 Pd. Sirup, 5627 Pd. Thee (i 1860: 5996 Pd.), 306,902 Pd. ufabrikeret Tobak (i 1860: 277,469 Pd.), 53 Com. Læster og 1333 Cbfd. Tømmer og Trælast, 17,181 Pd. Uldmanufacturvarer (i 1860: 15,494 Pd.), 7144 Vtl. Viin.

Fra Tønder haves en temmelig betydelig Kornudførsel, som dog fornemmelig kommer til Toldklarering ved Høier (see Høier). I 1861 udførtes 4974 Tdr. Boghvede, 3402 Tdr. Havre og 150 Tdr. Rug samt endvidere 2060 Tdr. Raps (Havreudførselen var i dette Aar paa Grund af den slette Høst meget under det sædvanlige). Ved Toldstedet er indgaaet i indenrigsk Fart 4 Fartøier af 42 Com. Læsters Drægtighed med 19¾ Læsters Bestuvning og udgaaet 6 Fartøier af 44¼ Com. Læsters Drægtighed, fuldbestuvede, i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 75 Com. Læsters Drægtighed, fuldbestuvede, og ingen udgaaet til Udlandet.

---

*) Maaskee allerede iværksat.

Ved Toldstedet var hjemmehørende ved Udgangen af 1861 4 Fartøier af 24½ Com. Læsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861 43,247 Rd. 71 Sk., hviliet næsten ganske svarer til de nærmest foregaaende Aars Indtrader.

Den industrielle Virksomhed er, om den tidligere end har været større, dog ikke ringe. Der fandtes saaledes ved Udgangen af 1861 3 Tobaksfabriker, som beskjæftigede 33 Arbeidere og i 1861 producerede 214,500 Pd. Røgtobak og 3500 Pd. Skraatobak, 2000 Pd. Snuustobak og 650,000 Stk. Cigarer; et Jernstøberi, der beskjæftigede 18 Mennesker og i 1861 leverede 80,000 Pd. diverse Støbegods; en Cichoriefabrik — til hvilken endeel af Rødderne avles paa en Mark i Byens Nærhed — der beskjæftigede 10 Mennesker og producerede 45,000 Pd. Cichorie, samt en Klædefabrik, der beskjæftigede 8 Mennesker og producerede 3943 Alen Klæde etc. og 1052 Alen Multum og Baty. Bomuldsvæverierne fortjene ogsaa her at nævnes; af disse beskjæftiger et 40 Mennesker, arbeider med 16 Stole og leverer aarlig 40,000 Alen Bomuldstøi; et andet 5 Mennesker med 3 Stole, 6600 Alen. Et stort Bryggeri for baiersk Øl med Lagerkjælder er anlagt i 1861—62. I Tønder er et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Intelligentsblad for Tønder og Omegn."

I Tønder afholdes aarlig følgende Markeder: Kram- og Uldmarked i 3 Dage i Ugen efter Pintse; Kram- og Humlemarked i 3 Dage fra 28de September til 1ste October Kl. 4 (hvis den 29de September indtræffer paa en Fredag, Løverdag eller Søndag afholdes Markedet først fra næste Mandag Morgen til Onsdag Aften); Kvæg- og Hestemarked Fredagen efter Fastelavn og fremdeles hver Fredag fra Ugen efter Paaske til Midten af Juni; Kvæg- og Hestemarked den 4de August og den 3die September (disse 2 Markeder begynde den foregaaende Dags Eftermiddag og indtræffer Hovedmarkedet paa en Søndag, holdes det først den paafølgende Mandag; Kvæg- og Hestemarked 8de Dagen før Mikkelsdag samt hver Fredag fra Mikkelsdag til Midten af December.

Amtmanden over Tønder Amt er Overøvrighed for Tønder By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Politimester, Auctionsdirecteur og Byskriver, og 2 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere, hvoraf de 2 ældste kaldes Kæmnere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stadfæstes af Kongen. De deputerede Borgere udvælges af Magistraten efter Forslag af Bycollegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maa være Grundeiere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykasseren og Brandadministratoren.

Særskilte Commissioner ere: Bygningscommissionen, Brolægningscommissionen, Fattig- og Skolecollegiet.

Byen Tønder bruger siden 1243 den lybske Stadsret.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raad-

huset, 3 Præsteboliger, 3 Skolebygninger, 3 Lærerboliger, Veierboden, 1 Sprøitehuus, samt nogle Smaahuse. Endvidere eier Byen c. 30 Dagslet Land, foruden 11 Dagslet Land, der ere tillagte Borgermesterembedet.

Tønder Byes vigtigste Udgifter have i de sidstforløbne 7 Regnskabsaar været:

	18⁵⁵/₅₆	18⁵⁶/₅₇	18⁵⁷/₅₈	18⁵⁸/₅₉	18⁵⁹/₆₀	18⁶⁰/₆₁	18⁶¹/₆₂
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsen	7971	5524	4996	6491	4688	6584	3000
Skolevæsen	3986	3981	3867	3307	3332	3382	3178
Indqvarteringsvæsen .	49	97	94	113	94	73	124
Delinqventomkostn. . .	1845	1953	1955	1892	1935	2057	1807
Brandvæsen	1181	2988	2179	1954	1308	1288	1256
Brolægningsvæsen . .	487	"	"	138	456		291
Veivæsen	1736	1946	526	912	554	1125	1107
Forrentning og Afbetaling af Communens Gjæld. . . .	8762	7662	4988	6028	4126	7285	5628

I Udgiften til Brandvæsenet ere Bidragene til Kjøbstædernes almindelige Brandkasse indbefattede. Disse have i de nævnte 7 Aar andraget ialt 9817 Rd.

Tønder Byes Indtægter vare i 18⁵⁷/₅₈: 29,375 Rd., hvoraf 20,615 Rd. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue, Leilighed og Brandassurancetaxationsværdi.

Af særlige Indtægter mærkes for Fattigvæsenets Vedkommende deels Renten af en Capitalformue stor 16,900 Rd., deels Indtægten af 30 Dagslet Land; for Skolevæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 12,400 Rd.

Fattigvæsenet har forpagtet den ovenanførte, af Consistorialraad B. Pedersen til Seminariet skjænkede Gaard Gørrismark (paa 50 Aar, til 1904), og har herpaa indrettet en Fattig- og Arbeidsanstalt, hvilken Foranstaltning skildres som meget gavnlig. Den 1ste Januar 1860 nøde, foruden Oeconomen med Familie og Tyende, 30 Voxne og 8 Børn Forpleining i Anstalten.

Tønder By har ingen Borgervæbning og heller intet egentlig Brandcorps. Til Betjening af Slukningsredskaberne, der bestaae af 6 Sprøiter, udkræves 62 Mand, der af Magistraten udtages blandt de yngre Borgere. I Ildebrandstilfælde ledes Slukningen af Brandadministratoren og Sprøitemestrene under Politimesterens Tilsyn.

Byen har ikke nogen egentlig Havn*). I Aaret 1857 har en

*) Vidaaens Løb forbi Tønder samt Byens Havn beskrives saaledes i „Slesvigs Land og Folk" af J. N. Schmidt S. 319: „Vidaaen driver ved Byens Nordvestende den store Kongelige Vandmølle og dreier med stærkt formindsket Brede mod Syd og siden i en Bue mod Vest og fra denne Bøinings Ende gaaer en 1617 gravet Canal paralel med Aaen til Byens Vestende, hvor den nord for Slotspladsen danner en Baadehavn ved den saakaldte Skibsbro, og forhen udenom Slottet atter stod i Forbindelse med Aaen ved Vandmøllen."

større Opmuddring af den Deel af Aaen eller Canalen, der er Byen nærmest, fundet Sted Nogen egentlig Havneadministration findes ikke; de paagjældende Anliggender bestyres af Bycollegiet. Byens Losseplads for saadanne Skibe, der ei kunne nedlægge Masten, har hidtil været udenfor Sluserne i Rudbølkogs Diget (Størresluse). Med Tiden ville disse Sluser rimeligviis vise sig at være unødvendige og derfor blive substituerede ved en Bro over Aaen, hvilket i Forbindelse med den aabne Steensluse, hvorigjennem Vidaa nu har sit Udløb til Havet, vil, som foran bemærket, have en heldig Indflydelse paa Tønders Skibsfart.

Foruden de ovenanførte veldædige Stiftelser har Tønder flere forskjellige Legater, hvoraf fremhæves: det af Borgermester, Justitsraad Richtsen og Hustru til Understøttelse af Trængende stiftede Legat; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 146 Dagslet Kogsland og 1066 Rd., det bestyres af Magistraten; det af Borgermester Horup stiftede Legat til Understøttelse af uformuende Borgere; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 8390 Rd., det bestyres af 3 deputerede og 3 andre Borgere; det af Poul Popsen stiftede Legat for Fattige i Tønder, hvilket Legat d. 1ste Januar 1862 eiede 165 Dagslet Land og 31,851 Rd.; endvidere det Krügerske, Leoske og Detlefsenske Legat.

I geistlig Henseende danner Byen Tønder med Slots- og Frigrunden samt Cancelligodserne Hestholm og Meierholm et Kjøbstadsogn, der staaer i Forbindelse med et Landsogn (see herom Tønder Landsogn); til Kjøbstadsognet regnes dog ogsaa i geistlig Henseende Cancelligodserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst, der tillige er Provst for Tønder Provsti, en Archidiaconus og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 1400 Rd. og fri Bolig); de tvende Diaconer ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt fri Bolig og resp 800 Rd. og 1000 Rd.). Sognet hører til Tønder Provsti; Kirkesproget er blandet.

Byen hører til Tønder Physicatdistrict (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker. Tønder Amts 101ste Lægd.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Byen Tønder i Forening med Høier, Løgumkloster og Byk en Deputeret: de slesvigske Kjøbstæders 5te Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønder Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, en Toldcontrolleur og 3 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Tønder Amt, Huusfogden, Amtsforvalteren for Amtets Geestherreder og Landskriveren for Amtets Marskherreder, samt Herredsfogderne og Thingskriverne for Tønder-Høier, Slogs og Viding Herreder boe i Tønder.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønder: en privat Realskole, en Spare- og Laanekasse, hvori indestod ved Begyndelsen af Aaret 1861 omtrent 100,000 Rd., en Enkeforsørgelsesforening, to Begravelsesforeninger, en Sygekasse, en Læseforening, en Borgerforening, en Sangforening og et Skydeselskab.

Byen Tønder er omkrandset af smukke offentlige Spadseregange

og Anlæg, hvoraf fremhæves det saakaldte Nørre-Borgdige, der er en i Aaret 1800 af daværende Borgermester Richtsen anlagt Allee, der strækker sig langs Byens vestre og nordre Udkant; Sønder-Borgdige er en Allee, der syd for Byen gaaer fra Sønderport i nordlig Retning langs det af Vidaaen udgravede Møllebassin, og som ved et i Aaret 1857 foranstaltet Anlæg er fortsat over en af Statskassen afkjøbt Holm i Vidaaen og ført gjennem Udkanten af Seminarieforstanderens, Hospitalets og Vaisenhusets Haver til Østerport.

Tønder kaldtes i ældre Tider ogsaa Lütkentønder d. e. Lille-Tønder i Modsætning til den nærliggende By Møgeltønder (Store-Tønder). I den nyeste Beskrivelse af Byen, „die Stadt Tondern, eine hist.-statistische Monographie" (Tondern 1861) af C. E. Carstens, bemærker Forfatteren (S. 4), at Modsætningen dog kun gjælder disse Steders Slotte, ikke Stederne selv. Navnets Etymologi er usikker; af de forskjellige Forsøg paa at udlede Navnet, som anføres hos Carstens, anseer han Forklaringen af Thor (Torden, eng. thunder), for hvilken Gud der efter Sagnet her i Oldtiden har været opreist et Tempel eller en Billedstøtte, for den rimeligste; ogsaa i D. Atl. foretrækkes denne Forklaring for en anden af et tydsk Folk Tungrer*). Tønder laae paa gammel friisk Grund, men kom allerede i det 11te Aarhundrede under Ribe Bispestol. Byen skal fordum have havt anseelig Skibsfart, saa at store Skibe kunde fra Vesterhavet seile lige op til den ad Vidaa, hvorfor ogsaa dens Vaaben fra gammel Tid er et seilende Skib. 1243 fik Tønder lydsk Ret og sit første Stadprivilegium (dat. Ribe, d. 5te Aug. 1243) af Abel som Hertug i Sønder-Jylland, og den er saaledes den ældste Stad i Hertugdømmet næst efter Slesvig. At Stedet allerede dengang har havt nogen Betydning, sees deraf, at her alt da var stiftet to Tiggerbrødrekloster, et Sortebrødrekloster (efter D. Atl. stiftet 1227) og et Graabrødrekloster, stiftet 18de Juli 1238 af Ridder Johan Raffnesøn og hans Hustru Elsiff (Scr. rer. Dan. V. p. 512; efter en anden Optegnelse stiftet 1232); dets Kirke blev indviet d. 16de Aug. 1247 af Ribe Bisskop. Førstnævnte Kloster afbrændte 1517, blev igjen opbygget af Kong Frederik I. 1523 og indviet til et Helliggeistshuus og Hospital for Fattige og Syge. Af Graabrødreklostret, som rimeligviis har ligget paa Slotsgrunden, bleve Munkene udjagede af Lehnsmanden i Septbr. 1530, efterat deres Guardian Nicolaus Tybo forgjæves havde anmodet Kongen under hans Ophold paa Slottet om at lade dem beholde deres Kloster. Dets Kirke var indviet til Vor Frue, ikke, som D. Atl. beretter, til St. Laurentius, hvis Kirke derimod var Byens Sognekirke; foruden denne var her endnu en anden Sognekirke, St. Nicolai Capel, paa det Sted, hvor den nuværende Kirke er opført i Aarene 1591—92, og hvoraf endnu Taarnet er tilbage. (Jfr. „En gammel Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark" med Anmærkninger af H. Knudsen i „Kirkehist. Samlinger" I. S. 339—40, 383—84.)

Foruden de to Klostre blev ogsaa i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede Slottet bygget, hvortil Byens Historie for en stor Deel er knyttet. Det laae paa den sydlige Side af Byen ved Aaen, og var vel ikke stort, men stærkt befæstet ved Mure (Runddele) samt brede og høie Volde. 1271 blev Tønder-Slot erobret og ødelagt af Kong Erik Glipping under hans Strid med Hertug Erik af Sønder-Jylland, og denne Skjebne havde det ofte senere under de idelige slesvigske Krige. Det tjente oftere de nævnte Hertuger til Opholdssted; saaledes stadfæstede Hertug Valdemar IV. 1284 paa Tønder-Slot baade Løgum-Klosters gamle Privilegier og Flensborg Stadsret, og Hertug Valdemar V. gav her d. 11te Juni 1351 Tønder By udvidede Privilegier. 1357 blev Tønder-Slot erobret af den holstenske Greve Adolf. Da

*) I „Neue Curiositäten Sammlung, gesammelt und herausgegeben v. J.", Flensburg 1780 (Forfatteren er Joh. Jessen, see Staatsb. Mag. 1834, S. 619) anføres følgende stiemisomme Vers, der skulle hidrøre fra en Præst i Dagebøl L. Ewald, † 1698, og som alludere til Navnene paa de to nærliggende Landsbyer Abild og Sæd (Abel og Seth):

„Hat Abel hier gebaut und Seth zur linken Seite,
Die Beid' ein freies Feld und ihre Lust beliebt,
Wie das vermuthlich noch die beiden Namen deuten,
Die man noch diesen Tag den beiden Dörfern giebt,
So wird der dritte Sohn, der Aergste von den Knaben,
Der Kain diese Stadt ins Mitt' erbauet haben."

Hertugerne af Sønder-Jylland af Abels Slægt uddøde 1375 med Hertug Henrik, var Tønder-Slot blandt den Deel af Hertugdømmet, som Kong Valdemar Atterdag besatte; men uheldigviis overlevede Kongen Hertugen kun i et Par Maaneder, og den Mand, som han havde anbetroet Tønder-Slot, en Tydster ved Navn Peffse, solgte det til de holstenske Grever (Scr. rer. Dan. VII. p. 400), som snart satte sig i Besiddelse af hele Hertugdømmet, saa at Dronning Margrete endog saae sig nødt til 1386 at forlehne Grev Gerhard VI. med samme. Efterat denne var omkommen paa sit Ditmarskertog 1404, kom Margrete gientagne Gange i Besiddelse af Tønder-Slot, først 1405 som Pant for en Sum Penge, hun havde forstrakt Hertugens Enke Elisabeth, og senere, da der var udbrudt Krig imellem dem, ved et Forlig 1411; men under den fornyede Strid blev Tønder-Slot, hvormed Erik af Pommern havde forlehnet den holstenske Adelsmand Erik Krummedige, der var gaaet over til hans Parti, erobret af Hertug Henrik 1416 (Høvedsmanden paa Slottet var da Claus v. Thienen), og da de Danske 1422 forsøgte at tage det tilbage ved Storm, lede de et stort Nederlag, idet den holstenske Besætning kastede alle Forsvarsmaskinerne ned paa de Stormende, hvorved omtr. 400 Mand omkom, og deriblandt Anføreren, den af den uheldige Træfning ved Immervad bekjendte Tønne Rønnov. Kong Christiern I. overlod 1470 Tønder-Slot og Amt som Pantelehn til Henning Pogwisch for 28,000 Mark lybsk; men da denne Adelsmand 1480 maatte rømme Landet med sine Sønner formedelst deres mod Kongens Undersatter udøvede Tyranni, tog han det igjen tilbage, hvilken vilkaarlige Fremgangsmaade havde en Feide med den pogwischske Slægt til Følge, som først bilagdes efter Kongens Død ved et Forlig med hans Sønner Kong Hans og Hertug Frederik. Ved den første Deling af Hertugdømmerne mellem disse to Brødre 1490 tilfaldt Tønder-Slot og By Frederik (siden Kong Frederik I.), ved den anden Deling 1544 Hertug Hans d. Ældre, og ved Delingen 1581 efter dennes Død Hertug Adolf og hans Efterkommere, de gottorpske Hertuger. Sidstnævnte Hertug lod 1585 foretage en Hoved-Reparation paa Slottet, hvortil Nordstrands Indbyggere alene maatte contribuere 2245 Mark. Saavel før som efter denne Reparation leed Slottet megen Skade i de store Vandfloder i Aarene 1532 og 1615. Under Krigen med de Keiserlige blev Tønder-Slot 1629 indtaget af Prinds Frederik (den senere Konge Frederik III.) og besat med danske Tropper, fordi den gottorpske Hertug havde sluttet sig til Fjenden; og under de fortsatte Stridigheder imellem Kongerne og Hertugerne lod Christian V. 1677, efter at have sequestreret den gottorpske Deel af Hertugdømmet, Voldene om Slottet sløife og kaste i Gravene samt Fæstningsværkerne (deriblandt de 4 Hjørnetaarne eller Runddele) nedrive. 1700 blev det høie Taarn, som endda stod paa Sydvestsiden, nedbrudt, og af Stenene blev der bygget en Stald. Efterat Kong Frederik IV. 1713 havde taget de gottorpske Lande i Besiddelse og ved Patent af 22de Aug. 1721 incorporeret hele Hertugdømmet i den danske Krones Lande, modtog han d. 12te Septbr. s. A. paa Tønder-Slot Hylding af Byens og Amtets Undersaatter, ligesom ogsaa senere Kong Christian VI. d. 2den Novbr. 1731. Imidlertid forfaldt dette gamle Slot alt mere og mere, indtil endelig det Sidste deraf, nemlig 2 Fløie med Sidebygninger og den store Stald, blev nedrevet i Aarene 1750—51, og kun Porthuset, der nylig var blevet repareret, blev staaende, hvilket endnu, som ovenfor anført, bruges som Fængsel for Amtets Delinqventer. I Nærheden af det Sted, hvor Slottet stod, opførte Amtmanden, Kammerherre v. Holstein, en anseelig Bygning, som siden, efter at være kjøbt af Regjeringen, har været Amtmandsbolig.

Om Slottet i Tønder findes i Petri Petreji (Provst i Garding), historische Nachricht von Tondern" ao. 1725 (Manuskript paa det store Kongl. Bibliothek) følgende Notits:

„Slottet ligger paa Sydvestsiden tæt ved Byen og afgiver i Fraastand et meget smukt Prospect. Det bestaaer af et stort Antal hvælvede Gemakker; iblandt disse udmærker sig især den saakaldte Amtsfal, hvori der findes Contrafeis af mange Amtmænd, som her have boet. Oven over den indre Port læses med utydelig forslidt Munkestrift indhugget i en Steen:

ANN. DMJ
FREDRICK 1519 VA —
HARRTOG SLES —

Ovenover den ydre Port er indhugget Hertug Hans den Ældres Navn, Titel og Vaaben. 1585 blev Slottet af Hertug Adolf med mange Omkostninger repareret, og 1599 blev det af Hertug Frederik udvidet ved en anseelig Bygning paa Vestsiden."

Foruden Krigens Ødelæggelser have mangfoldige andre Ulykker til forskjellige Tider hjemsøgt Tønder By; saaledes har den paa Grund af sin lave Beliggenhed ofte lidt af de voldsomme Vandfloder (1382, 2den Novbr. 1532, 24de Decbr. 1593, 30te Novbr. 1615, Natten mellem 10de og 11te Octbr. 1634); ligeledes af Pest (1539, 1549, 1602, 1627, 1639), og især af Ildebrand (1517, da Østergade og Sortebrodreklostret brændte, 1522 Vestergade-Forstad og tilstødende Huse, 30te Septbr. 1581 Vester- og Store-Gade med Raadhuset og 300 Huse, 3die Juli 1622 i Vestergade, 13de Septbr. 1642 40 Huse i Vestergade-Forstad, 16de Octbr. 1725 mange Huse i Østergade med Østerport og Hospitalsbygningen). Ved den Inddigning som skete i Aarene 1554—55 lagdes Diget fra Høier over Rudbøl langs Vidaaens nordlige Bred, over denne Aa og ned til Landsbyen Grelsbøl, hvor den sluttede sig til den høie Geest. Afvandingssluserne, hvorigjennem Vidaaen fra nu af passerede ud i Havet, afskare Skibsfarten til Byen Tønder, og senere Inddigninger bidrøge yderligere til at fjerne Skibenes Losseplads fra Kjøbstaden. Skjøndt Tønder saaledes vandt forøget Sikkerhed mod Havets Oversvømmelser, tabte den dog betydelig i mercantil Henseende, da de lukkede Sluser kun tilstede Passagen af mindre Skibe. D. Atl. bemærker i den Anledning: „Der ere de, som holde for, at dersom Digværket og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Vidaa lige til Staden, og man havde ladet Strømmen blive aaben, alene med en Sluse igjennem den søndre Dæmning, skulde Stadens Skibsfart ligesaavel være blevet conserveret, som Itzeho, Tønning, Frederikstad, Rendsborg og Husum, ved Storens, Eiderens og Heverens Inddigelse, have beholdt deres Seilads." Ogsaa Kniplingsfabrikationen, hvis Hovedsæde Tønder var siden første Halvdeel af det 17de Aarhundrede, da den skal være indført her af en westphalsk Kjøbmand Stenbeck fra Dortmund, som lod komme 12 gamle Mænd hertil fra sit Hjem, hvilke først oplærte Koner og Piger i Tønder By i denne Kunst, har i dette Aarhundrede tabt sig, men holdt sig i de omliggende Byer, fornemmelig i Brede Sogn (jfr. Stat.-topogr. Beskriv. af Kongeriget," Spec. Deel II. S. 1021—22). Paa Grund af Byens aftagende Velstand er dens Indbyggeр-Antal i de sidste 100 Aar kun tiltaget ubetydeligt i Forhold til de fleste andre danske Stæder.

Blandt Mænd, der ere fødte i Tønder, mærkes: Generalsuperintendent J. Fabricius, 1560—1640, Hofprædicant hos Kong Christian VI. J. B. Bluhme, 1681—1753, Consistorialraad B. Petersen, Provst for Tønder Provsti og Hovedpræst i Tønder, 1703—1787 (om ham see foran det ved Seminariet Anførte), Professor O. G. Tychsen, lærd Orientalist, f. 1734, † 1815 som Professor i Rostok, Digteren H. W. v. Gerstenberg, 1737—1823, J. C. Fabricius, berømt Entomolog, 1745—1807, E. F. v. Walterstorff, Generallieutenant, dansk Gesandt i Paris, 1735—1822, P. A. Hansen, Directeur for Observatoriet i Gotha, berømt Astronom, født 1795. (See „Intelligentsblad for Tønder og Omegn" for 1859, hvori en Række Artikler med Titel „Erinnerung an Tonderaner" af Pastor C. E. Carstens).

Cancelligodset Hestholm, hvortil ogsaa hørte Meierholm, var indtil det 18de Aarhundrede en hertugelig Avlsgaard.

Die Stadt Tondern. Eine historisch-statistische Monographie von C. E. Carstens. Tondern 1861.

Oertliche Nachrichten von Tondern, S. H. Prvb. 1822. 2. S. 95 ff.

Martin Richard Flor (Archidiaconus i Tønder, † 1759), Nachrichten von der Stadt Tundern, zusammengetragen 1758. Manuscriptet bliver opbevaret paa det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn, Tottske Samling, Nr. 1791, trykt i Udtog blandt Camerens Histor. polit. Nachrichten II., Flensborg 1762, S. 691—728, og igjen i Prvb 1789 og 1790, ligesom og i Tondersche Intelligenzblatt 1ste og 2den Aargang. Om de øvrige Manuscripter see Indledningen til fornævnte Skrift af Carstens S. 3—4.

Nachricht von der in der Stadt Tondern errichteten Anstalt zur Verpflegung und Heilung kranker Armen und dem damit verbundenen Krankenhause S. H. Provinzialberichte I. S. 462—470.

Milde Stiftungen der Stadt Tondern, S. H. Provinzb. III. S. 73.

Poul Popsens Legat für die Armen in Tondern, Schl. Holst. Vaterlandskunde II. S. 73 ff.

Tønder og Høier Herreder

med Frederikskog og Rudbølkog.

Tønder og Høier Herreder ere forlængst forenede under een Herredsfoged. Med Høier Herred er i jurisdictionel Henseende*) nu siden 1853 forenet de tvende octroierede Koge Frederikskog og Rudbølkog. Tønder Herred, der ved den større kongerigske Enclave, som danner Hovedbestanddelen af Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, er adskilt fra Høier Herred, deles i Tønder Nørreherred og Tønder Sønderherred, og bestaaer hovedsagelig af Abild og Udbjerg Sogne samt af Tønder Landsogn, endvidere af det Solvigske Plovtal paa høire Bred af Vidaaen, fordeelt i Abild, Brede, Høisted, Hostrup, Udbjerg Sogne og i Tønder Landsogn. Høier Herred deles i Høier Nørreherred, Høier Sønderherred og Høier Birk eller Flække, og bestaaer hovedsagelig af Høier, Emmerlev, Hjerpsted og Skast Sogne. Til Tønder og Høier Herreder hører endvidere den største Deel af den saakaldte Kogsbøl Commune, nemlig den Deel, som ligger i Emmerlev, Hjerpsted, Mjolen, Visby, Daler, Døstrup, Møgeltønder og Bested Sogne samt Tønder Landsogn, det thingpligtige Løgumklosterske Plovtal i Abild, Daler, Høier og Skast Sogne, det thingpligtige Trøiborgske Hartkorn i Høier, Emmerlev og Skast Sogne, og endelig Cancelligodserne Hestholm og Meierholm samt Tønder Slots- og Frigrund og endeel overordentlige Plovtal. Tønder og Høier Herreder høre med Undtagelse af Kogene og de Dele, der ligge i Udbjerg, Høisted, Hostrup og Bested Sogne samt Tønder-Land og Kjøbstadsogn, til det saakaldte kongerigsk-slesvigske blandede District, og ligger saaledes ikke samlet med egne Grændser; Hovedbestanddelen af Tønder Herred er omgivet af Lø Herred med Møgeltønder Birk, Løgumkloster Amt, Slogs, Kjær og Viding Herreder; Hovedbestanddelen af Høier Herred er omgivet af Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, Viding Herred og Vesterhavet. Fladeindholdet er 3 □ M., hvilket dog kun er tilnærmelsesviis angivet, da Eiendomme hørende til Ribe, Løgumkloster og Tønder Amter ligge blandede imellem hverandre. Jordbunden bestaaer i Kogene af fortrinligt Marskland; Tønder og Høier Sønderherreder høre til den saakaldte lave Geest, den øvrige Deel til den egentlige eller høie Geest, for en stor

*) Alle dømmende Sager og frivillige Retssager, men ikke det administrative Politi, der er hos Kogsinspecteuren.

Deel gode og frugtbare Jorder med tilstrækkelig Mergel. Stillestaaende Vand af Betydenhed findes ikke; det løbende Vand benyttes nogle Steder ikke lidet; en Deel af Tønder Sønderherred hører til de Districter, der hyppigt om Efteraaret og Vinteren oversvømmes af det fra Geesten nedskyllende Vand. Hedestrækninger findes kun i Tønder og Høier Nørreherreder; i de senere Aar har Hedeopdyrkningen naaet et betydeligt Omfang. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: c. 5500, hvoraf i Flækken Høier 1041 og paa Tønder Slots- og Frigrund 145 i Frederikskog 25, i Rudebølkog 84; i førstnævnte Antal ere medregnede de til Løgumkloster Amt hørende Indvaanere, der ere thingpligtige til Tønder og Høier Herreder. I 1859 fandtes i Tønder og Høier Herreder 9 Jordbrug større end en Heelgaard, 5 Præstegaarde, 29 Heelgaarde, 24 $^3/_4$G., 121 $^1/_2$G., 52 $^1/_4$G. og 4 endnu mindre Gaarde samt 349 Huse med Jord og 354 Huse uden Jord.

Tønder Landsogn omslutter ganske Staden Tønders Grund og er omgivet af Møgeltønder, Abild, Hostrup og Udbjerg Sogne. Arealet, c. 4040 Tdr. Land, er fladt og lavtliggende med noget Hede i den nordlige og gode Marskenge i den sydlige Deel; Jordsmonnet er af sandet og sandmuldet Beskaffenhed. Vidaaen med nogle af dens Tilløb gjennemløbe Sognet i sydvestlig Retning; disse Vandløb ere tildeels forsynede med Sommerdiger. Tønder-Løgumkloster og Tønder-Høier mindre Landeveie passere Sognet.

I Landsognet: Byerne Store-Emmerske med Skole, i en Tilbygning til Skolen findes et Bedehuus, Lille-Emmerske med Hedehusene og Nyborg Kro, Tofte med Kro, Tvede og Korntvede. Større Gaarde ere Gørresmark $1^3/_4$ Plov med 209 Dagslet Land (den eies af Seminariet og er leiet af Staden Tønder til Fattigarbeidsanstalt), Dyrhuus $1^7/_8$ Plov med 180 Dagslet Land. Ialt i Landsognet 2 større Gaarde, 3 Heelgaarde, 5 $^3/_4$G., 19 $^1/_2$G. og 15 $^1/_4$G. samt 36 H. m. J. og 8 H. u. J. Udenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 14 H.

Indvaanere: 511. Landbrug er Hoveberhvervet.

Landsognet hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Hører til Tønder Amts 87de, 90de og 91de samt 63de og 64de Lægd.

Af Sognet høre nogle Steder i Store-Emmerske og i Tofte til Solvig Commune, og et Boel i Korntvede til Kogsbøl Commune.

Diakonen ved Christkirken i Tønder prædiker i Bedehuset. Kirkegaard haves fælles med Kjøbstaden.

Abild Sogn (blandet) omgivet af Møgeltønder, Daler, Visby, Brede, Løgumkloster, Hostrup og Høisted Sogne samt af Tønder Landsogn. Kirken sydvestligt i Sognet, $^3/_4$ M. n. for Tønder. Arealet, c. 9381 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 8871 og den kongerigske

Deel 510 Tdr. Land, er i det Hele fladt, og optages for en Deel af betydelige Hede-, Kjær- og Mosestrækninger, ret gode Enge i den sydlige Deel; Jordsmonnet er af sandet og muldsandet Beskaffenhed, dog siidt og koldt. Af isolerede Høidepunkter mærkes Kohøi mod Vest og Rugbjerg mod Nordøst; fra dette sidste skal kunne tælles 18 Kirker. Ribe-Tønder Chausseen samt Landeveien fra Tønder til Løgumkloster passere Sognet. Den kongerigske Deels Hartkorn er 21¼ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byen Abild Kirke, Præstegaard, Skole, Kro 15 G. og 60 H., hele Byerne Sylsted med Skole og Kro, hertil Colonien Frederiksgave, Tykskov, Kongsbjerg, Høgslund, Venemose med Skole, Travsted, Humblehave med Klinborg Kro; Brodersgaard med Nørrehuus, hvori Sognets Fattigarbeidsanstalt. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 4 ¾G., 26 ½G., 21 ¼G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 87 H. m. J. og 27 H. u. J. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 51 H.

II. Den kongerigske Deel bestaaer af 9 G. og 7 H. hørende til Byen Abild.

Indvaanere: 1163, hvoraf slesvigske 1079 og kongerigske 84. Landbrug, især Kvægavl, er Hovederhvervet. Af Tørv afsættes endeel til Tønder, Knipleriet giver nogen Bifortjeneste.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning.

Præstekaldet er Valgkald. Dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører for Størstedelen under Tønder Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder); herunder er indbefattet noget af den saakaldte Solvig Commune. Danner Tønder Amts 88de og 89de Lægd og tildeels 91de og 100de Lægd. Til Løgumkloster Amts Fogderi Abild, men med Thingpligtighed til Tønder Herreds Ret, hører 9¼ Boel fordeelt paa 25 Gaarde og nogle Huse, Løgumkloster Amtstue og Huusfogeddistrict; Løgumkloster Amts 19de og 20de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltønder-Ballum Birkers Jurisdiction (Visby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe), Ribe søndre Lægedistrict (Høier), Ribe Amts 93de Lægd; 5te Valgkreds.

Sognets Navn skrives i D. Atl. Abel, i Middelalderen Abbyld. Parochia Abbyld nævnes allerede 1318. Byen Sylsteds Beboere begraves paa Brede Kirkegaard, fordi den tidligere har hørt til dette Sogn. For at opdyrke Heden anlagdes 1764 de med Navnet Frederiksgave betegnede Colonisthuse.

Kirken, af Teglsteen, har et afstumpet Taarn, fladt Loft; man mener, at den har været helliget St. Nicolaus, fordi hans Billede findes paa Alteret.

I Sognet har været endeel Adelsgods, hvoraf Noget successive blev skjænket til Løgumkloster. Jensen antager det i sin kirkelige Statistik (S. 382) for sandsynligt, at Familien Abbildgaard har havt en Eiendom i Sognet og deraf har taget Navn.

Udbjerg Sogn omgivet af Tønder Landsogn, Hostrup, Burkal, Sønder-Løgum., Humtrup og Aventoft Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, $^1/_2$ M. s. s. v. for Tønder. Arealet, c. 2620 Tdr. Land, er fladt, lavtliggende, og bestaaer for Størstedelen af gode Marskenge; kun en smal noget sandet Geestaas, paa hvilken Sognebyen ligger, og hvoraf denne har Navn, strækker sig i den nordlige Deel af Sognet. Vidaaen, der danner den nordvestlige Grændse, omslutter med forskjellige af dens Tilløb næsten ganske Sognet; disse forskjellige Vandløb ere tildeels forsynede med Sommerdiger, men om Vinteren er den største Deel af Sognet oversvømmet af ferst Vand. Bredsted-Tønder Chaussee passerer over flere Broer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Udbjerg med Kirke, Præstegaard og Skole, Sæd med Skole, 2 Kroer og 2 større Gaarde, Bremsbøl; særskilt benævnte Steder ere Bjergemark, Engelholm og Krostedet Møllehuus. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 1 Heelgaard, 6 $^3/_4$G., 11 $^1/_2$G., 6 $^1/_4$G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 14 H. m. J. og 39 H. u. J. Udenfor Byerne ere beliggende 2 G. og 2 H.

Indvaanere: 473. Landbrug, navnlig Kvægavl, er Hovederhvervet. I Landsbyen Sæd staaer Haveculturen paa et meget høit Trin, og en stor Mængde Haveproducter afsættes til Tønder, Flensborg og andre Steder.

Sognet hører under Tønder Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Amtets 85de og 86de Lægd. Nogle Huse i Sognet høre under Solvig Commune. Præstekaldet er et Valgkald, Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 720 Rd.

Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, er ikke hvælvet; blev i Aaret 1857 forsynet med et lille Klokketaarn paa den vestlige Muur istedetfor et forhen ved Siden af Kirken staaende Klokkehuus.

Høier Sogn (blandet) omgivet af Emmerlev, Daler og Møgeltønder Sogne, Rudbølkog og Frederikskog samt Vesterhavet. Kirken, nordvestligt i Sognet, 1$^1/_2$ M. v. n. v. for Tønder. Arealet, henved 3000 Tdr. Land, hvoraf 124 Tdr. af Htk. 14$^7/_8$ Tdr. A. og E. falde paa den kongerigske Andeel, er for største Delen lavtliggende Land (den saakaldte Høier Marsk, 2428 Dagslet); mod Nordvest ud mod Havet omgives Flækken Høier af en høiere liggende Strækning. Et Dige er i 1830 anlagt fra Høier i vestlig Retning for at forhindre Havet, der ved Oversvømmelser strømmer ind over de uindbigede Engstrækninger mellem Høier og Emmerlev, i at sætte Høier Kog under Vand. Seiersbæk løber gjennem Sognet og falder i Vidaa tæt ved dennes Udløb i Vesterhavet. En Landevei fra Tønder til Høier gaaer igjennem Sognet.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Den største Deel af Flækken **Høier** (4 G. og 166 H.), i hvilken Kirken, Præstegaard, Skole, Postexpedition, hvorved er ansat en Postexpediteur, Apothek, Dampbrænderi, Jernstøberi, 2 Tobaksfabriker, Vindmølle, Gjæstgiveri, flere Kjøbmandsetablissementer og mange Haandværkere. Da en Deel af Tønders Handel gaaer over Høier (see Tønder) og denne selv har et ret godt Opland er Omsætningen ikke ubetydelig: c. 10,000 Tdr. Korn

blive aarlig klarerede til Udførsel. Skibenes Anløbsplads er ved den nye Skibsfartssluse, hvorigjennem Vidaa udmunder i Vesterhavet. Indenfor Slusen har Høier i 1862 af Domainerne tilkjøbt sig den høire Aabred, for der at anlægge en Losse- og Ladeplads. Høier er Toldcontrolsted, hvorved er ansat en Toldoppebørselscontrolleur og 2 Assistenter. Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1861: 14,605 Rd., i 1860: 20,724 Rd. Ved Toldcontrolstedet var i 1861 hjemmehørende 6 Fartøier af 108 Læsters Drægtighed. Skibsfarten var i 1861: i indenrigsk Fart indgaaet 120 Fartøier af 875 Clst., hvoraf 605 bestuvede, udgaaet 126 Fartøier af 1034 Clstr., hvoraf 674 bestuvede; i udenrigsk Fart indgaaet 52 Fartøier af 998 Clst. hvoraf 768 bestuvede, udgaaet 48 Fartøier af 879 Clstr., hvoraf 369 bestuvede. I Høier afholdes aarlig i Begyndelsen af Mai og i Slutningen af October, 2 Markeder med Heste, Kvæg og Trævarer. Høier har en Sparekasse, hvori indestod ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Conto 54,339 Rd. Endvidere i den slesvigske Deel af Sognet: af Byen Rudbøl med Skole 4 G. og 44 H.; Gade 4 G., Nørreværre 2 G. 1 H., og Poppenbøl 2 G. 4 H. Ialt 16 G. og 215 H.

II. I den kongerigske Deel: af Høier 3 G. og 15 H., af Rudbøl 6 H. Ialt 3 G. og 21 H.

Indvaanere: 1540 (heri medregnet de Indvaanere af Frederikskog og Rudbølkog, der i kirkelig Henseende have henlagt sig til Høier Sogn), hvoraf i Høier 1041; de slesvigske Indvaaneres Antal i Sognet er 1394, 146 høre under Ribe Amt. Landbrug, fornemmelig Kvægavl, er, i Forbindelse med det ovenanførte Næringsbrug i Høier, Hovederhvervet. Nogen Søfart (deriblandt Baadfart fra Byen Rudbøl) og lidt Fisteri drives. I Høier forfærdiges endeel Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen forterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Nogle Indvaanere af Frederikskog og Rudbølkog høre i kirkelig Henseende til Sognet. Kirken eier en Capital paa 2666 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2000 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder), Tønder Amts 92de og 93de Lægd. Herfra er dog undtagen 1 Gaard i Høier, der hører under Løgumkloster Amts Fogderi Abild, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, men med Thingpligtighed under Høier Herred.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Visby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier). 5te Valgkreds. Høier til Ribe Amts 92de Lægd. Et Stykke Land uden Bygninger med Htk. 1 Td. 1 Skp. og 2 Fdkr. hører til den saakaldte treiborgske Commune (jfr. Emmerlev Sogn).

---

*) Flækken Høier danner et eget Birk; den har Handels- og Haandværksret samt Markedsret ved særskilte Privilegier, men er ikke laugsberettiget.

Kirken, deels af Kampesteen, deels af Muursteen, tilhører Rundbueperioden, hvilket ogsaa den gamle Granit-Dobefont udviser. Den var i den katholske Tid helliget St. Peder, hvilket sees af et gammelt Document, hvorefter M. Gottschalk Erichsen, Kongelig Secretair, Aar 1514 havde Præsentationsret „ad ecclesiam parochialem St. Petri in Hoier". Tvende tilbyggede Capeller give Kirken Form af en Korskirke. Taarn uden Spiir; gammel Alterlavle til at lukke med Træsnitsfigurer; Orgel anskaffet 1753 (allerede 1679 havdes Orgel).

Høier skreves oprindelig „Høthar" (Valdemar II.'s Jordebog). Et Monument af Sandsteen er opreist til Minde om Kong Frederik VI.s Tilbagekomst fra de ved Vandfloden hærjede Egne 1825.

Rudbøl og Poppenbøl hørte i ældre Tid til Anflod Sogn, hvis Kirke tidlig blev ødelagt i en stor Vandflod.

Ved Lægan var Tønders Udhavn fra Midten af det 16de Aarhundrede. Forinden Rudbølkogens Inddigning gik Seiladsen ind mellem Frederikskogs og Høier Sønderherreds Diger. Byen Gade, oprindelig Gat, erindrer ved sit Navn herom.

Emmerlev Sogn (blandet) omgivet af Hjerpsted, Skast, Brede, Visby, Daler og Høier Sogne samt af Vesterhavet. Kirken sydlig i Sognet, 5 M. s. v. for Ribe og 1¾ M. n. v. for Tønder. Arealet, c. 6189 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 4337 og den kongerigske Deel 1852 Tdr. Land, er fladt, men i Forhold til Omegnen høitliggende, idet en fra Høier mod Nord udskydende Geestaas hæver sig 50′ til 60′ over Havet, med jevnt Affald mod Øst til den lavtliggende Kogsbøl-Mose og Engstrøget, hvorigjennem Seiersbækken, tildeels dannende den østlige Grændse, løber, hvorimod det vestlige Affald mod Havet er temmeligt brat; Jordsmonnet er af sandmuldet Beskaffenhed, noget skarp og stenet med lidt Hede i den nordvestlige og gode Enge i den østlige og sydlige Deel. Sognet er aldeles blottet for Skov, men har tilstrækkelig Tørvemose. Den kongerigske Deels Htk. er 192½ Td. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byerne Emmerlev (den vestlige Deel af Byen kaldes Kleve eller Klov) Kroen, 9 G. 16 H., Sønder-Seierslev med Vraagaarde 10 G. 49 H., Hemme 3 H., Nyland 3 H., Kjærgaarde med Kogsbøl Vindmølle 3 G. 3 H., hele Byerne Nørre-Seierslev med Skole og Kro, 11 G. 41 H. og Vester-Gammelby 5 G. 8 H.; endvidere den større med nogle Privilegier forsynede Gaard Søndergaarde med den udflyttede Kogsbøl Ladegaard, der tilsammen have 301 Skattetønder. Ialt 2 større Gaarde, 38 G. og 123 H.

II. I den kongerigske Deel: af Byerne Emmerlev Kirken lidt nord for Byen, Skole, 16 G. 32 H., Sønder-Seierslev Præstegaard, Skole og Vindmølle, 9 G. 10 H., Kjærgaarde 6 G. 10 H., Nyland Vindmølle, 3 H. og Hemme 3 H. Ialt Præstegaarden 31 G. og 78 H.

Indvaanere: 1503, hvoraf slesvigske 903 og kongerigske 600. Landbrug, navnlig Kvægavl, er Hovederhvervet. I Sognet findes mange Kniplingspiger, der arbeide for Kniplingskræmmere i Møgeltønder og Brede. Fisteriet drives til eget Forbrug, men langtfra i den Udstrækning det burde.

Sognet hører i geistlig Henseende under Ribe Stift, Lø og Møgeltønder Provsti, og er med Hensyn til Skolevæsen undergiven kongerigsk Lovgivning, hvorimod det med Hensyn til Fattigvæsen sorterer under Tønder Amt og er undergiven slesvigsk Lovgivning. Kirken tilhører Besidderen af Grevskabet Schackenborg. Præstekaldets Reguleringssum

er 1332 Rd. Præstegaardens Areal er c. 62 Tdr. Land Ager og 21 Tdr. Land Eng med Htk. 10¾ Tdr.

Den slesvigske Deel af Sognet, der for endeel udgjør Kogsbøl Commune (see nedenfor), hører under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder), Amtets 94de, 95de og 96de Lægd.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Ribe Amt, Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Visby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Valgkreds. Danner i Forening med de kongerigske Beboere af Hjerpsted og Høier Sogne Ribe Amts 92de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict.

Endeel af Beboerne af de under den kongerigske Deel anførte Hartkornseiendomme, der ere Arvefæstere under Trøiborg Gods, nemlig:

af Emmerlev By . . . . . 2 G. og 5 H. med 36 Indv.
af Sønder-Seierslev By . . 5 — — 22 —
af Kjærgaard By . . . . . 2 — og 2 — og
1 Vindmølle med 36 —

Ialt 4 G., 12 H., 1 Vindmølle med 94 Indv.

tilligemed 2 G. og 2 H. med 17 Indvaanere af Skast By i Skast Sogn, der danne den saakaldte trøiborgske Commune og tilsammen have c. 41½ Tdr. Htk., sortere med Hensyn til Skattevæsen, Skifte og Overformynderivæsen samt Landvæsensfager under Ribe Amt og kongerigsk Lovgivning, hvorimod de ere thingpligtige til Høier Herred i Tønder Amt, hvorunder de ogsaa sortere med Hensyn til Pante- og Auctionsvæsenet; til denne Commune maa endnu henregnes et Stykke Land uden Bygninger i Høier Sogn af Htk. 1 Td. 1 Skp. og 2 Fdkr.

Kirken er opført af tilhugne Kampesteen, uforholdsmæssig lang og smal, har Taarn med Spir, der tjener som Sømærke; saavel Skib som Chor er hvælvet.

Emmerlev skreves tidligere „Emberløf". Kirken hørte i Middelalderen under Archidiakonatet ved Ribe Domkirke (Archidiakonen holdt her en Capellan), og vedblev at høre under samme lige til 1652, ligesom Sognet endnu hører under Ribe Stift.

Kjærgaard var fordum en adelig Gaard, der endnu nævnes 1540. Betydeligere end denne var Kogsbøl, der allerede Aar 1400 tilhørte Familien Rosenkrands; senere forenedes dermed Søndergaarde; Carsten Rosenkrands nævnes saaledes 1603 til Kogsbøl og Søndergaarde; begge Gaardene overdroges kort efter til Statholderen Geert Rantzau, hvis Søn Grev Christian Rantzau borthyttede dem til den holsten-gottorpske Hertug Frederik III. for Amtet Barmstedt i Holsten; Hertugen overdrog dem tilligemed Godset Solvig til Arvingerne efter Statholderen Fr. v. Ahlefeldt, der deelte dem saaledes imellem sig, at Chr. Albr. v. A. erholdt Kogsbøl og Søndergaarde, medens Broderen Frederik fik Solvig. Kogsbøl og Søndergaarde bleve i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede kongelig Eiendom; de bestode da af 6 Boel Hovedgaardsmark til Søndergaarde og den dertil hørende betydelige Mose, 6 Boel Hovedgaardsmark til Kogsbøl og Bønderjorderne. Hovedgaardene vare af de adelige Eiere blevne givne i Arveforpagtning eller Arvefæste, senest af Christian Albrecht v. Ahlefeld 1681 og 1686, og disse Forhold forbleve ujorandrede, efterat Godserne vare blevne kongelige. Paa Mosen meddeeltes første Gang Arvefæste ifølge kongelig Resolution af 21de Februar 1764; indtil da havde den været bortforpagtet eller bortfæstet paa Lidstid. Bønderne og øvrige Godsundersaatter maae ansees for at være udtraadte af al Forbindelse med Godserne i Aaret 1722, da de afløste det hidtil til Forpagteren eller Fæsteren af Hovedgaardene ydede Hoveri ved et aarlig Afgift af 300 Rd. (forhenværende Courant). Paa Gaardene er der indtil den nyeste Tid meddeelt Fæstebreve, nemlig 3, et paa de 6 Søndergaardske og et paa de 6 Kogsbølske Boel Hovedgaardsmark samt et paa Mosen, der i de senere Fæstebreve henregnes til Godset Kogsbøl. Ved Bevilling af 16de Februar 1841

er Fæsteforholdet for en Sum af 473 Rd. 38 Sk. blevet afløst, saa at begge Gaarde og Mosen nu ere fuld og fri Eiendom som anden Bondegaardsjord. I Fæstepenge (Indsæstning) betaltes forhen 442 Rd., hvilket Beløb fremtidig under Navn af Tiltrædelsespenge erlægges ved hvert Eierskifte. Den samlede Eiendom drives fra 2 Bygninger, Søndergaarde og Kogsbøl Ladegaard; hvor Gaarden Kogsbøl har staaet, er nu en Tomt. Som Levning af de adeligt Godsrettigheder kan anføres, at det forhenværende Domainedirectorat under 22de Marts 1856 har anerkjendt Eierens Jagtrettighed paa de tvende Godsers Jorder. I Aaret 1742 har Overretten paa Gottorp tilstaaet de tvende Godser det høiere Værnething (de kaldes ogsaa Cancelligodser), hvilket er hævet ved Bekjendtgjørelserne af 29de Juli og 18de September 1850, og Folium i Overrettens Panteboog, hvilken ikke endnu er opløst. Hvad andet der udenfor de 12 Boel Hovedgaardsmark med tilhørende Mose forhen har hørt til de adelige Godser Kogsbøl og Søndergaarde, danner nu med efternævnte Undtagelser Kogsbøl eller Kogsbøl og Søndergaarde Commune, som betaler en samlet Afgift til Staten under Navn af Contribution, Pligt (og Agio), Hovpenge og Forbedelsespenge; Communen hæfter solidarisk for disse Skatter, hvilket har fremkaldt en særegen, fenest ved Amthuusmandat af 30te December 1830 stadfæstet Ret for Communefogden og Fuldmægtigen til med tvende tiltagne Mænd at udpante for Skatterestancer, bringe de udpantede Gjenstande ud af Skyldnerens Værge og sælge dem ved offentlig Auction, naar de ikke indløses inden 14 Dage.

Godserne have oprindelig staaet for 40 Plove, nemlig hver af Hovedgaardene for 6 Plove, 3 saakaldte Munkeboel paa Den Sild (see Sild) for 3 Plove, Godsundersaatterne for 24½ Plov, endelig ½ Plov i Brunsoddekog; senere er afgaaet 6½ Plov, saa at det nuværende Plovtal er 33½ Plov. Communen ligger, naar Munkebolene ikke medtages, fordeelt i 10 Sogne, nemlig i Emmerlev, Hjerpsted, Visby, Daler (den vestre Commune), Miolen, Østrup, Møgeltønder, Tønder Landsogn, Bested og Hostrup (den østre Commune).

Biskop over Lolland-Falsters Stift Peter Outzen Boisen (Stamfader til en bekjendt Præstefamilie) var født den 16de November 1762 i Emmerlev, hvor hans Fader var Landmand og Bestyrer af en Kniplingshandel. Her fødtes ogsaa d. 25de Novbr. 1784 Niels Nicolai Falck, Etatsraad, Professor ved Universitetet i Kiel, Udgiver af flere juridiske og historiske Skrifter, † 5te Mai 1850.

Hjerpsted Sogn (blandet) omgivet af Ballum og Emmerlev Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 2¼ M. n. v. for Tønder og 4½ M. s. s. v. for Ribe. Arealet, c. 2054 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel c. 2008 og den kongerigske 46 Tdr. Land, er fladt og i Forhold til Omegnen høitliggende; den østlige Deel af Sognet er Hede; Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed med Ahlunderlag. Den kongerigske Deels Htk. er 2 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: Byen Hjerpsted med Kirken, Præstegaard, Skole, Kro, 9 G. og 43 H., Byen Koldby. Ialt Præstegaarden, 1 Heelgaard, 5 ¾G., 8 ½G. og 2 ¼G. samt 49 H. med Jord og 7 H. uden Jord. Udenfor Byerne er beliggende 1 G.

II. Den kongerigske Deel af Sognet bestaaer af 2 Huse i Byen Hjerpsted.

Indvaanere: 385, hvoraf slesvigske 379 og kongerigske 6. Jordbrug er Hovederhvervet. Ved Søfart finde Enkelte en tarvelig temporair Fortjeneste. Fiskeri drives kun saare lidet og langtfra i den Udstrækning som det burde. I Sognet findes mange Kniplerskes.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Præstekaldet er Valgkald, Kirkevisitatorerne præsentere; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1000 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører under Tønder og Høier

Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Det danner Amtets 97de Lægd. 5 Huse i Hjerpsted By høre til Kogsbøl Commune.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Visby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Vgkds.; hører til Ribe Amts 92de Lægd.

Kirken med Taarn uden Spiir, ikke hvælvet, er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen. Efter Sagnet er Kirken opbygget af Friserne. En By Almoseby skal være ødelagt i Krig. Koldby Mark skal have tilhørt en Herregaard Tirkelsmark, af hvis Befæstning der endnu sees Spor. I dette Sogn findes mange Gravhøie.

Paa den ubeboede Ø Jordsand, der ligger i Vesterhavet ½ M. fra Stranden ved Hjerpsted, var der endnu 1696 to smaa Bøndergaarde. Under Christian IV. skal her efter den mod de Svenske og Hollænderne vundne Søtræfning i Listerdyb flere Hundrede af de Faldne være blevne begravede.

Skast (Skads) Sogn (blandet) omgivet af Ballum, Randerup, Brede og Emmerlev Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, 2½ M. n. v. for Tønder og 4 M. s. v. for Ribe. Arealet, c. 2041 Tdr. Land, hvoraf den slesvigske Deel er c. 1046 og den kongerigske Deel 994 Tdr. Land, er fladt med den betydelige Skast Mose i den østlige Deel; Jordsmonnet er af let sandet og sandmuldet Beskaffenhed. Den kongerigske Deels Htk. er 47 Tdr. A. og E.

I Sognet: I. I den slesvigske Deel: af Byen Skast Kirken, Præstegaard, Skole, Kro, 5 G. og 34 H.; Aasgaard, en større Gaard med 156 Skattetønder à 240 □ Roder.

II. Den kongerigske Deel bestaaer af 5 G. og 21 H. af Byen Skast.

Indvaanere: 401, hvoraf slesvigske 262 og kongerigske 139. Landbrug, især Kvægavl, er Hovederhvervet. Fra Skast store og gode Mose forsynes Sognet og en stor Deel af Omegnen med Brændsel. I Sognet forfærdiges mange Kniplinger.

Sognet hører i geistlig Henseende under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Skole- og Fattigvæsen sorterer under Tønder Amt og bestyres efter slesvigsk Lovgivning. Præstekaldet er et Valgkald; Kirkevisitatoriet præsenterer 3 Candidater, hvoraf Menigheden vælger en til Sognets Præst. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1050 Rd.

Den slesvigske Deel af Sognet hører for Størstedelen under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Udgjør Tønder Amts 98de Lægd og en Deel af 87de Lægd. 2 G. og 2 H. af Skast By høre under Løgumkloster Amts Fogderi Svanstrup, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, Løgumkloster Amts 25de Lægd, Thingpligtighed til Høier Herreds Ret.

Den kongerigske Deel af Sognet hører under Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birkers Jurisdiction (Visby), Ribe Amtstuedistrict (Ribe) og Ribe søndre Lægedistrict (Høier); 5te Vgkds. Ribe Amts 89de Lægd. Dog ere med Hensyn til Thingpligtighed undtagne 2 G. og 2 H. af Htk. 10½ Td. A. og E. med 17 Indvaanere, der høre til den saakaldte trøiborgske Commune (jfr. Emmerlev Sogn).

Kirken er opført af Muursteen, har Taarn uden Spiir, fladt Loft i Skibet og Choret, Chornischen hvælvet. I Kirken er en Liste over Præsterne siden 1593.

Skads skreves tidligere Skastath, Skast, ogsaa Sønder-Skads i Modsætning til Nørre-Skads i samme Sogn, som nu er forsvundet*). Den under Grevskabet Schackenborg hørende Skadsgaard er mærkelig ved sin Bygningsmaade (af hugne Steen, med Hvælvinger, store runde Vinduer o. s. v.); paa en firkantet Steen over Døren staaer efter D. Atl. følgende Indskrift: „Af Haab til Gud er dette Huus 1606 bygt af Brødrene Hans og Knud Abſen, og dereſter beboet af Anders Andersen, Peder Beyer og Peder Pedersen Beyer, som Steenen 1751 til amindelse opreiste." Paa en Høi kaldet Borrevoldshøien i en Mose skal have ligget en Herregaard Bobensmark, hvis Eierinde siges at have bygget Sognets Kirke.

Frederikskog, omgivet af Høier Sogn, Rudbøl Kog, Rodenæs Sogn og Vesterhavet, bestaaer af den gamle og den nye Frederikskog. Den gamle inddigedes 1692 (Octroien er af 15de Octbr. 1690) udgjør 1202 Dagslet, 1052 Skattetønder og har en Taxationsværdi af 252,480 Rd. Extraordinairt Plovtal $25^{1}/_{24}$ Plov. Kogen har fuldstændig Næringsfrihed og Eiendomsret over det Forland, som danner sig udfor Kogen samt Ret til at inddige dette Forland under samme Octroi som Kogen. Hovedparticipanterne (Eierne af 60 Dagslet) udøve ved en Inspecteur Politiet og Administrationen i Kogen, og have Ret til at bygge en egen Kirke med Patronatsret over samme; indtil Kogen benytter sig af Retten til at bygge en egen Kirke, ere Beboerne berettigede til efter eget Valg at henlægge sig i kirkelig Henseende under eet af Nabosognene; dog gjælder den Bestemmelse, at de ikke uden Regjeringens Samtykke maae forlade den Kirke, som de have valgt. Indvaanernes Antal er 25, af hvilke 2 Familier have henlagt sig til Høier Kirke, 2 til Aventoft og 1 til Rodenæs Kirke.

Ved Patrimonialjurisdictionens Ophør i Aaret 1854 lagdes Kogen under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction. Kogen har i Forening med Rudbøl Kog en Skole, for hvilken de i de blandede Spregdistricter fastsatte Bestemmelser gjælde. Det til Frederikskog hørende Forland er i Aarene 1859—61 blevet inddiget, og denne nyinddigede Kog kaldes Ny Frederikskog. Ved Ministerialskrivelse af 24de Marts 1859 er det blevet anerkjendt, at Frederikskogs Octroi af 15de Octbr. 1790 har Gyldighed med Hensyn til dette inddigede Forland. Den gamle og nye Frederikskog bestyres i Fællesskab; Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 7. Tønder Amts 57de Lægd.

Rudbølkog, omgivet af Høier og Aventoft Sogne samt Frederikskog, er inddiget 1715 (Octroien er af 30te Juni 1712), udgjør 1039 Dagslet, har 910 Skattetønder og en Taxationsværdi af 145,600 Rd. Extraordinairt Plovtal $21^{2}/_{3}$ Plov. Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 50 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Frederikskog; de lade Politiet og Administrationen udøve af en Inspecteur. Af Indvaanerne, hvis Antal er 84, have 9 Familier henlagt sig til Høier Kirke, 6 til Aventoft og 1 til Rodenæs. I 1854 er Kogen henlagt under Tønder og Høier Herreders Jurisdiction. Skole

---

*) Ogsaa nord for Kongeaaen i Ribe Amt er der et Sogn og et Herred af dette Navn.

har Kogen tilfælles med Frederikskog. Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 3. Tønder Amts 53de Lægd.

Efterat man forgjæves i Aaret 1511 ved Rudbøl havde forsøgt at overdæmme Vidaaen, opnaaedes Overdæmningen først i 1555, idet man slog Diget fra Høier over Rudbøl langs den nordlige Aaside til Lægan (hvor Diget gik over Aaen) og derfra til Geesten ved Grelsbøl, hvorved inddigedes Høier Marsk, Møgeltønder Marsk og Gamle-Gudskog (Kjærherreds Gamle-Gudskog). Senere overdæmmedes Vidaaen ved Rudbøl, rimeligviis ved Brunsoddekogens Inddigning 1618. Aar 1692 blev Frederikskog fuldstændig inddiget; den bestod væsentlig af gammelt Forland. Octroien af 15de October 1690 gav dens Participanter Eiendomsret til Forlandstilvæxten. Aar 1715 blev Vidaaen atter overdæmmet og derved blev Rudbølkog indvundet. I Tidens Løb var der mellem Viding Herred og Høier Geest fremvoxet et betydeligt Forland, der alt i Slutningen af forrige Aarhundrede betegnedes som modent til Inddigning. Først for nogle faa Aar siden blev man dog enig om Inddigningen og i 1859 paabegyndtes denne. Frederikskogen overtog hele Entreprisen; i 1859 anlagdes Beskyttelsesdiget (det saakaldte Kaidige), i 1860 blev Omledningen for Vidaaens Vand udgravet, en ny trelsbet tildeels aaben Steensluse, hvorigiennem Aaen fremtidig føres til Havet, blev anlagt, og det 18 Fod høie, 16 Fod brede (i Kammen) og 20,800 Fod lange Hovedbige blev paabegyndt. De usædvanlig høie Stormfloder den 23de August og 3die October 1860 ødelagde imidlertid Kaidiget og beskadigede Hovedbiget, saa at dette først har kunnet tilendebringes i 1861. Det indvundne Areal er 1745 Dagslet (c. 1550 Tdr. Land), hvoraf 1480 tilfalder Frederikskog, 176 Domainerne, 45 de tre gamle Herreder, 30 Møgeltønderkog (hvilket dog vil gjøres denne stridigt af Domainerne), 12 Rudbøl Kog og 1 Viding Herred. Den samlede Udgift ved Inddigningen har været c. 450,000 Rd. Kogen kaldes Ny-Frederikskog og har Octroi tilfælles med den ældre Kog.

Foruden fornævnte Sogne, der enten ere ublandede slesvigske, eller hvoraf den overveiende Deel er dette, hører endvidere til Hertugdømmet Slesvig Dele af efternævnte 7 til det blandede District hørende Sogne, hvoraf den overveiende Deel er kongerigsk, og som derfor kun omhandles her forsaavidt angaaer de slesvigske Dele, medens de i deres Heelhed ere omtalte i Beskrivelsen over Kongeriget Danmark, Specielle Deels II. Bind under Afsnittet „Det blandede District."

Lø Herred med Møgeltønder og Vallum Birker.

Døstrup Sogn.

Af	Byen	Døstrup	2	G.	2	H.
„	—	Vinum	2	—	„	—
„	—	Lavrup	6	—	4	—
„	—	Overby	2	—	„	—
„	—	Drengsted . .	5	—	2	—
„	—	Nørre-Vollum	„	—	2	—
		Ialt	17	G.	10	H. med 149 Indvaanere.

Heraf høre 2 Steder i Drengsted til Tønder Amt, Tønder Herred (hører til 100de Lægd). Resten hører til Løgumkloster Amts Fogderier Svanstrup og Skjærbæk (24de og 26de Lægd).

Mjolen Sogn.

Af Byen	Mjolen	5 G.	1 H.	
„ —	Ottersbøl . . .	2 —	2 —	, Vindmølle og Brænderi.
„ —	Forballum . . .	„ —	1 —	, Vindmølle.
		Ialt 7 G.	3 H.	med 99 Indvaanere.

Heraf høre Ottersbøl Vindmølle med Brænderi til Tønder Amt, Tønder Herred (98de Lægd), Resten til Løgumkloster Amts Fogderi Skjærbæk (27de Lægd).

Randerup Sogn.

Af Byen Randerup 2 G. med 17 Indvaanere,
hører til Løgumkloster Amts Fogderi Svanstrup (25de Lægd).

Brede Sogn.

Af Byen	Bredebro Kirke, Degnegaard og Skole.			
„ —	Brede Præstegaard og 3 H.			
„ —	Abterp	3 G.	2 H.	
„ —	Harres	5 —	1 —	, Biskole.
„ —	Borrig	9 —	7 —	
„ —	Nørre-Vollum	2 —	„ —	
hele Byen	Trælborg . . .	4 —	„ —	
„ —	Kummerlev . .	4 —	„ —	
„ —	Storde	2 —	„ —	
„ —	Svanstrup . .	2 —	„ —	
		Ialt 32 G.	14 H.	med 297 Indvaanere.

Heraf høre 3 H. i Byen Brede til Tønder Amt, Tønder Herred (91de Lægd). Resten hører til Løgumkloster Amts Fogderi Svanstrup (21de, 22de, 23de og 25de Lægd). Hele Sognet hører i geistlig Henseende til Slesvig Stift, Tønder Provsti.

Visby Sogn.

Af Byen Gjerup 4 H. med 25 Indvaanere,
hører til Tønder Amt, Tønder Herred (87de Lægd).

Daler Sogn.

Af Byen	Daler	5 G.	8 H.	
„ —	Østerby	2 —	3 —	
„ —	Gjerup.	2 —	2 —	
		Ialt 9 G.	13 H.	med 132 Indvaanere.

Heraf høre 1 G. og 3 H. i Byen Daler til Løgumkloster Amts Fogderi Abild (20de Lægd). Resten hører til Tønder Amt, Tønder Herred (87de og 100de Lægd).

Møgeltønder Sogn.

Af Byen	Bønderby . . .	4 G.	9 H.	
„ —	Nørtofte	„ —	3 —	
„ —	Tohale	1 —	4 —	
„ —	Stokkebro . . .	„ —	1 —	, Kro.
		Ialt 5 G.	17 H.	med 103 Indvaanere,

hører til Tønder Amt, Tønder Herred (87de og 100de Lægd).

Slogs Herred

med det adelige Gods Stoltelund,

det nordøstligste i Tønder Amt, omgives af Tønder Herred, Løgumkloster, Aabenraa og Flensborg Amter samt Kjær Herred. Herredets Fladeindhold er c. 6 □ Miil. Det omfatter Bylderup, Tinglev, Burkal og Ravsted Sogne, samt Størstedelen af Høisted og Hostrup Sogne. Herredet er aldeles blottet for Skov; Lyngstrækninger og Hedemoser ere spredte over hele Herredet; Engstrækninger om de talrige Vandløb; Jorderne ere i det Hele taget af en let sandmuldet, sandet og skarpsandet Beskaffenhed. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 c. 6500. I Aaret 1859 havde Herredet 19 Jordbrug større end en Heelgaard, 6 Præstegaarde, 76 Heelgaarde, 75 ¾G., 121 ½G., 108 ¼G. og 67 endnu mindre Gaarde, samt 342 Huse med Jord og 238 Huse uden Jord, hvori er indbefattet nogle til Løgumkloster Amt hørende Eiendomme, der dog med Hensyn til Thingpligtighed høre til dette Herred. Det i Herredet beliggende adelige Gods Stoltelund hører til det 2det Angler adelige Godsdistrict.

Slogs Herred kaldes i Valdemars Jordebog „Loctorphærl" efter Byen Loctorp, nu Lavtrup, hvilken senere er henlagt under Uge Sogn i Lundtoft Herred, Aabenraa Amt; det nuværende Navn for Herredet forekommer dog allerede tidligere i et Brev fra Biskop Valdemar af Slesvig til Indvaanerne af „Slorherret".

Hostrup Sogn omgivet af Høisted, Burkal og Udbjerg Sogne samt af Tønder Landsogn. Kirken midt i Sognet, ¾ M. o. n. o. for Tønder og 5¼ M. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 5746 Tdr. Land, er temmeligt høitliggende i den sydlige Deel, ved Byerne Rørkjær og Jesing, med jevnt Affald mod Nordøst og brattere mod Syd og Vest. Jordsmonnet er ved de nævnte Byer ligesom ogsaa ved Solviggaard af god leermuldet Beskaffenhed, i den øvrige Deel sandmuldet; mod Øst findes lidt Hede. Vidaaen med dens Tilløb Hvirlaa og Grønaa gjennemløbe Sognet, den Arm af Sønderaa, der løber til Vidaa, gjør Grændsen mod Syd; alle disse Aaløb flyde gjennem gode Enge, der ved Aaernes Opstemning kunne sættes under Vand. Tønder-Flensborg Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hostrup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Jesing med Skole og Kro, Rørkjær med Skole og 2 Kroer, Solderup med Skole og Kro; Tidsholm kaldes 1 G. og 2 H.; endvidere de større Gaarde Solviggaard og Store-Tønde; Solvig Vandmølle; Coloniststedet Julianeberg. En udflyttet Gaard kaldes Bimpel. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 27 Heelgaarde, 10 ¾G., 17 ½G., 6 ¼G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 40 H. med Jord og 109 H. uden Jord og 1 Vandmølle.

Indvaanere: 1148. Jordbrug er Hovederhvervet. Lidt Knapmageri og Knipleri drives.

Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder) (herfra undtages dog Solvig Vandmølle og 3 Huse*), der hører under Tønder Herred), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Hunsfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Amtets 66de, 67de, 68de og 69de Lægd og indbefatter Dele af 91de og 99de Lægd (Solvig og Kogsbøl). Sognet danner et Sognefogeddistrict, hvorfra undtages de til Solvig og Kogsbøl Communer Hørende, der sortere under de respective Communefogder; c. 400 Dagslet af de mod Sydvest i Sognet liggende Marskenge danne en Digecommune og høre under Digebaandet. Kirken vedligeholdes af Sognet, den eier en Capital af 480 Rd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2300 Rd. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd.; ved Testament af 29de Decbr. 1834 har Gaardmand Toft i Rørkjær legeret til Hostrup Sogn 4000 Rd., til Solvig Commune 4000 Rd. og til Sognets Skolevæsen 640 Rd. Sognet har en Fattiggaard paa c. 50 Dagslet Land; endeel Fattige have her til deres Underhold og hjælpe til ved Gaardens Drift.

I Jesing er en Sparekasse for Omegnen, hvori ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Conto indestod 36,930 Rd.

Kirken, der alt nævnes 1198, var i den katholske Tid indviet Apostelen Jacobus minor. Den er bygget af Muursteen med iblandet Tuf paa en Kampesteens Sokkel; rund Choraflslutning, Rundbuen ogsaa forøvrigt fremtrædende i Bygningen, fladt Loft; gammel Altertavle uden Kunstværd af Billedskjærerarbeide forestillende Maria med Jesusbarnet samt de 12 Apostle; to store Malerier med Indskrifter forestillende tvende Præster i Hostrup, Paulus Claudius († 1665) og Johannes Mauritius, hans Svigersøn og Efterfølger († 1695); series pastorum, ligesom og Fortegnelse over Provsterne i Tønder Provsti fra Reformationen til 1787; under Gulvet Begravelser for Eierne af Store-Tønde og Solvig og for Præsterne, hvilke Begravelser i 1862 ere blevne udfyldte; siden 1830 Orgel; lavt Taarn, forhen med Spiir, hvilket er ødelagt ved Lynild.

Hostrup skreves i ældre Tid Horstorp. Ved Byen Rørkjær var i forrige Aarhundrede en meget besøgt Sundhedsbrønd; „Vandet brugtes især med Nytte i hidsige Febre" (D. Atl.).

I Hostrup Sogn forekommer i Slutningen af det 15de Aarhundrede Godset Tønde som tilhørende Eggert Ghertze eller Gjordsen (1481). Solvig var en adelig Gaard; 1362 nævnes som Eiere Hartvig og Wulf af Solvig, 1390 Peder Eriksen; i det 15de Aarhundrede tilhørte den Familien Gjordsen, i det 16de og 17de Familien Rantzau, derpaa de holsten-gottorpske Hertuger. Dette Gods tilligemed Kogsbøl og Søndergaarde, begge i Emmerlev Sogn, blev ved Slutningen af det 17de Aarhundrede overladt til Arvingerne efter Statholderen Frederik v. Ahlefeldt til Erstatning for de betydelige Forskud, denne havde ydet det gottorpske Huus. Ahlefeldts Søn Frederik fik Solvig paa sin Part og solgte det 1693 for 44,000 Rd. Species til Godsets Bønder; disse solgte atter faa Aar efter Hovedgaarden til Regjeringen, der 1768 overlod Hovedparcellen som Arveforpagtning til Georg Outzen, hvis Familie endnu har den i Besiddelse. Adelvad eller Solvig Kro i Høisted Sogn afsondredes fra Solvig 1791 og er ligeledes en Arveforpagtning, der besiddes af en Sidelinie af den outzenske Familie. Gaarden hørte i ældre Tid til Høisted Sogn.

Fæstegodset til det forhenværende adelige Gods Solvig ligger adspredt i dette og flere af de omliggende Sogne; det danner en egen Commune, den saakaldte Solvig Commune, ligesom Kogsbøl Commune, der er omhandlet under Emmerlev Sogn (see dette).

I de kongelige saakaldte Elhjemske Enge syd for Rørkjær ligger den saakaldte Elhjelmvold, en sandet Banke, hvor der efter Sagnet har ligget en Borg. Muurgruus, Pæle og Grave bestyrke Rigtigheden heraf. Der findes ogsaa Spor af den brolagte Vei, der har ført fra Rørkjær derhen.

---

*) Skrup, Kjærborg og Fredensbjerg.

Høisted (Høist) Sogn omgivet af Løgumkloster, Bested, Ravsted, Vylderup, Hostrup og Abild Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¾ M. n. o. for Tønder og 3¼ M. v. s. v. for Aabenraa. Arealet c. 9201 Tdr. Land, er fladt med betydelige Hede- og Mosestrækninger, hvoraf især fremhæves den store Alslev Mose i den nordvestlige Deel; Jordsmonnet er i det Hele taget af sandet og sandmuldet Beskaffenhed. Arnaa gjennemløber Sognet i sydvestlig Retning; Hvirlaa danner den sydøstlige Grændse. Tønder-Haderslev Landevei (Bivei af 1ste Klasse) gaaer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Øster-Høisted med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Holm med 2 større Bøndergaarde hver paa 1½ Plov, Søvang, Vester-Høisted med Delsgaard, Alslev med Skole og 2 udflyttede Kroer Korsveikro og Alslev Kro, Bøgvad med Adelvad, hvori 2 større Bøndergaarde hver paa 1½ Plov; de saakaldte Aabøllinger, nemlig Lundsgaarde 2 G., Store-Svinborg 2 G.; Vittegaard 1 G., Træholm 2 H., Lille-Svinborg 2 H., Middelborg 1 H., Kleinberg 1 H., Ellehuus 1 G., Mosebøl 1 G., Vedbæk 1 G., Alslevvraa 3 G., Nørre- og Sønder-Budsholm 2 G. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Bøndergaarde, 17 Heelgaarde, 11 ¾ G., 19 ½ G. og 16 ¼ G. samt 35 H. med Jord og 29 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 21 G. og 23 H.

Indvaanere: 868. Landbrug er Hovederhvervet. Knipleriet er kun lidet og derhos i Aftagende.

Administrativforholdene ere meget indviklede i dette Sogn, idet til Løgumkloster Amts Fogderi Alslev høre Byerne Alslev med Alslevvraa, Vester-Høisted og noget af Byen Øster-Høisted, og til Fogderiet Ravsted høre Nørre- og Sønder-Budsholm og Alslev over Aaen, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, Løgumkloster Amts 32te, 33te, 34te, 35te og 36te Lægd; men af de anførte Byer ere Alslev med Alslevvraa og Vester-Høisted thingpligtige til Løgumkloster Birk (hvorfor de ogsaa regnes til Birket, see foran S. 97), hvorimod den øvrige Deel er thingpligtig til Slogs Herred. Til Tønder og Høier Herreds Jurisdiction høre de anførte saakaldte Aabøllinger. Den øvrige Deel af Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder). Enkelte Steder i Sognet høre til Solvig Commune. Alt til Tønder Amt Hørende sorterer under Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og hele Sognet til Tønder Physicatdistrict (Tønder); danner Tønder Amts 70de og 71de Lægd og indbefatter en Deel af 91de Lægd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1100 Rd.

Kirken er bygget af Muursteen og har Hvælvinger og Taarn; Rundbuen er fremberstende i Kirkens Bygningsform; Altertavle af gammelt Træsnit. En Christusfigur, der forefindes i Kirken, skal ikke være uden Kunstværd.

Høisted Sogn var indtil 1506 Annex til Hostrup Sogn. Kirkebyen kaldes Øster-Høisted (i ældre Tid Høret, Høchstæthe) i Modsætning til den lille By Vester-Høisted i samme Sogn. Imellem Høisted og Alslev laae forhen Byen Bastlund indtil 1503, da den blev nedlagt. Arndrup i Bedsted Sogn og Gaarden Solvig i Hostrup Sogn have tidligere hørt til Høisted. I Vester-Høisted, hvor der ogsaa henimod Draved-Skov findes Spor af en Borgplads, har der været adelige Besiddelser.

Den lærde Præst ved Vaisenhuset i Kjøbenhavn, Prof. Enevold Ewald, Digterens Fader, er 1696 født i Høisted, hvor hans Fader var Præst.

Ravsted Sogn omgivet af Høisted, Bestoft, Hellevad, Hjortkjær, Bjolderup og Bylderup Sogne. Kirken midt i Sognet, 2½ M. n. o. for Tønder og 2½ M. v. s. v. for Aabenraa. Arealet, c. 9328 Tdr. Land, er temmelig fladt med betydelige Hedestrækninger, især i den sydvestlige Deel, og ret gode Enge og Moser; Jordsmonnet er af sandet men dog temmelig frugtbar Beskaffenhed. Hvirlaa gjennemløber Sognet i sydvestlig Retning; et mindre Vandløb er Lundbækken; mod Nordvest danner Arnaa paa en Strækning Grændsen. Flensborg-Løgumkloster Landevei (Bivei af 1ste Klasse) passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Ravsted med Kirke, Præstegaard, Skole og 3 Kroer, Fogdrup med Skole og Kro, Havsted med Skole, Korup med Skole, Hynding, Hessel og Hornse; endvidere Stormsgaarde 2 G., Høgsholt 2 G., Store-Knivsig 2 G., Lille-Knivsig 2 H. og Hyndingholm 2 H. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 29 ¾G., 24 ½G. og 13 ¼G. samt 33 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 13 H.

Indvaanere: 976. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Tønder Amts 72de, 73de og 74de Lægd. Den største Deel af Byerne Korup og Hessel, Knivsig og nogle Steder i Byen Ravsted høre under Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, men med Thingpligtighed til Slogs Herred; danner Løgumkloster Amts 38te og hører til 39te Lægd. Enkelte Steder i Byerne Ravsted og Fogdrup høre til det adelige Gods Søgaard, med Thingpligtighed til Lundtofte Herred, Skatterne indbetales til Godsinspectoratet for Søgaard og Aaretoft Godser; de danne det 2det Angler adelige Godsdistricts 46de Lægd. Kirken eier en Capital paa 3283 Rd. og har desforuden en fast aarlig Indtægt af 107 Rd. Præstekaldet er et Valgkald; Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1850 Rd.

Kirken, der er bygget af Muursteen, er hvælvet, den spidse Bue fremherskende i Bygningsformen; afstumpet Taarn; Altertavle af Billedskærerarbeide, i Midten Treenigheden, paa Siderne St. Maria og St. Laurentius.

Johannes Zoega fødtes 7de October 1742 i Ravsted, hvor hans Fader Poul Christian Zoega dengang var Præst (see foran).

Burkal Sogn omgivet af Hostrup, Høisted, Bylderup, Tinglev, Medelby, Ladelund, Sønder-Løgum og Udbjerg Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¾ M. ø. for Tønder og 3¼ M. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 15,897 Tdr. Land, er temmelig fladt og i den vestlige Deel lavtliggende, med betydelige Hede- og Kjærstrækninger, især i den sydlige Deel; Jordsmonnet, der i den vestlige Deel er af sandmuldet Beskaffenhed, er i den østlige Deel mere sandet og mager. Sognet gjennemstrømmes af forskjellige af Vidaaens Tilløb, nemlig Hvirlaa, der danner Grændsen mod Nord, Slogsaa, Grønaa og Sønderaa (ogsaa kaldet Iyndevad-Møllestrøm); disse Vandløb flyde tildeels gjennem gode Enge. Tønder-Flensborg og Tønder-Aabenraa Landeveie passere Sognet.

I Sognet: Burkal Kirke, eenligt beliggende 1/6 M. n. for Burkal By ved Tønder-Flensborg og Tønder-Aabenraa Landeveies Forening, Byerne Burkal med Præstegaard, Skole, den større Bondegaard Vestergaard og de 2 udflyttede Kroer Saxborg (Brevsamlingssted) og Skovhuus, Rends med Skole, 2 Kroer, 1 Klædefabrik, 1 Dampbrænderi og 2 større Bøndergaarde, Store-Jyndevad med Skole, Kro og en Vand- og Stampemølle, Lille-Jyndevad, Stade, Lydersholm (paa Gstbs. K. Lyrsholm) med Skole og den udflyttede Beierskro, Nolde med Skole, Stemmild, Lund med Skole og Kro, Bov (Vester-Bov) med Kro; endvidere Stamparcellen af Gaarden Grøngaard med 269 Skattetønder, de større Bøndergaarde Braagaard og Pebersmark. Særskilt benævnte Steder ere Aabøl 2 G., Teptoft 2 G., Kværnholt 1 G. og 2 H., Blomsgaard 1 G., Bovskov 1 G., Reisholm, Flydsholm, Lønsholm, Østerholm og Lille-Tønde Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 større Gaarde, 23 Heelgaarde, 7 3/4 G., 17 1/2 G., 31 1/4 G. og 30 endnu mindre Gaarde samt 125 H. med Jord og 43 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 25 G. og 42 H.

Indvaanere: 1884. Landbrug er Hovederhvervet. Klædefabriken i Rends beskjæftigede i 1861 15 Mennesker og producerede 760 Alen Klæde og 14,000 Alen Multum.

Sognet hører under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder). Danner Amtets 81de, 82de, 83de og 84de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Kirken eier en Capital paa 10,000 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 2500 Rd.

Kirken, opført af Muursteen, har Apsis og tilhører Rundbuetiden; havde tidligere et høit Taarn, men dette afbrændte ved Lynild 1783, nu kun et lidet Træspiir; Choret er hvælvet, Skibet har fladt Loft; Altertavle med Træsnit forestillende Lidelseshistorien.

Sognets Navn skrives i D. Atl. (og Schröders Topographi) Burkarl. Ved Nolde har fordum ligget en Herregaard, hvis sidste Eier Tyge Nold nævnes i Kæmpeviserne; i det 14de Aarhundrede eiedes den af Peder Ebbeson „de Nylle." Der findes endnu Ruiner af Gaarden.

Grøngaard (Grünhof, Gronenhagen) var en fyrstelig Gaard, som blev opført 1574 af Hertug Hans den Ældre, men nedlagdes og udparcelleredes 1775.

Lydersholm er opkommet ved Delingen af en Gaard af samme Navn; allerede 1237 havde Løgum-Kloster her en Vandmølle, Jorder og Fiskedamme; disse Eiendomme bortbyttedes 1503 til Hertug Frederik.

Ogsaa Braagaard var i det 15de Aarhundrede en Herregaard, der eiedes af Erik Sture 1490, og 1496 af Ditlev v. d. Wisch; den blev overladt Løgum-Kloster, men blev senere som Avlsgaard forbundet med Hastrupgaard i Bylderup Sogn.

Hvor Landeveien fører forbi Burkal Kirke, er af Slogs Herred reist et Monument til Minde om Kong Frederik VI.'s Tilbagekomst fra de ved Vandfloden hærjede Egne i Aaret 1825.

Tinglev Sogn omgivet af Burkal, Bylderup, Bjolderup, Uge, Kliplev, Holbøl, Bov og Medelby Sogne. Kirken nordøstligt i Sognet, 3 M. ø. for Tønder og 2 M. s. v. for Aabenraa. Arealet, c. 13,492 Tdr. Land, er høitliggende, bølgeformigt med toppede Lyngbakker i den nordlige Halvdeel, men derimod temmelig fladt i den sydlige, der næsten ganske bestaaer af en vidtstrakt Hede- og Kjærstrækning; dog findes der ogsaa

endeel Hede og Mose i den nordlige Deel, hvoriblandt endeel af den forøvrigt i Bjolderup Sogn liggende store Ulvemose indtager en betydelig Strækning; Jordsmonnet er af mager, sandet og skarpsandet Beskaffenhed, ofte med Ahlunderlag. De tvende Tinglev Søer, der høre til de adelige Godser Søgaard og Aaretoft, ere af den nuværende Besidder udtørrede i de sidste Aar og forvandlede til gode Enge, der have megen Betydning i denne magre Egn. Grønaa, der optager Terkelsbølaa, og Geilaa, der optager Bjerndrupaa og flere mindre Aaløb, gjennemstrømme Sognet i vestlig Retning. Tønder-Flensborg og Flensborg-Løgumkloster Landeveie (resp. mindre Landevei og Bivei af 1ste Klasse) passere Sognet.

I Sognet: Byerne Tinglev med Kirke, Præstegaard, Skole og 3 Kroer, Broderup med Skole, Egebæk, Kravlund med Skole og Kro (Brevsamlingssted), Gaardeby med Kro, Terkelsbøl med Skole og 2 Kroer, Vippel, Beistrup med Skole og Kro, Colonistbyen Sophiendal med Skole; endvidere Stamparcellen af den udparcellerede adelige Gaard Stoltelund; særskilt benævnte Steder ere Bisgaarde 2 G., Klokkehuus, Lundbæk, Skjelbæk, Dybbølgaarde, Gerrebæk Kro og Rødebæk Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, Stoltelundgaard, 8 $^{3}/_{4}$G., 36 $^{1}/_{2}$G., 32 $^{1}/_{4}$G. og 21 endnu mindre Gaarde samt 73 H. med Jord og 19 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 41 G. og 31 H.

Indvaanere: 1301. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Tønder Amt, Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Tønder Physicatdistrict (Tønder); Tønder Amts 78de, 79de og 80de Lægd. Byen Vippel hører under Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted, men med Thingpligtighed til Slogs Herred, Løgumkloster Amtstue- og Huusfogeddistrict, og hører til Amtets 39te Lægd. Til det adelige Gods Stoltelund med Skatters Indbetaling til Godsinspecteuren, men med Thingpligtighed til Slogs Herred hører Stoltelund med Klokkehuus og øvrige Parceller samt Byerne Bistrup og Gaardeby. Til de adelige Godser Søgaard og Aaretoft i Lundtoft Herred under Aabenraa Amt høre de 2 Bisgaarde og 3 Gaarde Terkelsbøl; Skatterne indbetales til Godsinspecteuren. Disse til adelige Godser hørende Gaarde danne det 2det Angler adelige Godsdistricts 31te, 32te og 34te samt 44de Lægd. Kirken eier en Capital paa 986 Rd. og har desuden en aarlig Indtægt af 60 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1560 Rd. Sognet eier et Legat paa 106 Rd., hvoraf Renten fordeles af Præsten til Huusarme.

Tinglev Kirke, 120 Fod lang, er opført af Kampesteen med rund Choraflutning og tilhører Rundbueperioden. Taarn af Muursteen, paa dette et 135 Fod høit, gjennembrudt Spiir, hvorfra 22 Kirker tælles; særdeles smukt skaaren Prædikestol; series pastorum. Kun Choret er hvælvet; Kirken selv har fladt Loft. Det ældre Taarn afbrændte ved Lynild 1783; det nuværende er opført 1810.

Stoltelund Gods, som indtil 1725 hørte til Søgaard (Kliplev Sogn, Aabenraa Amt) under Familien Ahlefeldt, blev 1741 af Etatsraadinde Grund skjænket til en af hende oprettet Stiftelse for Præsteenker i Bredsted. Godset er parcelleret 1786; efter Statshaandbogen for 1862 har det 407 Indvaanere, Taxationsværdi 74,105 Rd.

I dette Sogn findes en ældgammel Jordvold, der har Retning i Nord og Syd med en foranliggende Grav mod Øst henimod Tinglev Sø. Den kaldes Olmersdige eller Ollemesvold, ogsaa, sandsynligviis for at betegne dens Ælde, „Holger Danskes Dige." Naar Nicolaus Outzen antager, at den er „opført af de til England dragende Angler til Værn for de Tilbageblivende mod Danske og Friser", da vises det Urigtige i denne Hypothes ved Beliggenheden af Graven, der da maatte have været mod Vest. Heelt op igiennem Jylland findes paa forskjellige Steder saadanne Volde og det væsentlig i nordsydlig Retning (see Stat.-topogr. Bestr. af Kongeriget Danmark II. om „Rammedige" i Ramme Sogn, S. 742, om „Fandens Dige" i Ikast Sogn S. 771, om „Margrethedige" i Øster-Nykirke Sogn S. 886, om „Trældige" i Leirskov Sogn S. 998); man tør vistnok antage, at disse ere Minder fra en Periode, hvor tvende Folkestammer, den ene mod Øst, den anden mod Vest paa Halvøen, have ført Kampe mod hinanden. En Undersøgelse, som Hs. Majestæt Kongen i 1861 lod foretage af nogle af de omkring Rammedige liggende Gravhøie, henviste ved de deri fundne Oldsager fornemmelig til Steenalderen. Sognet, som nu er skovløst, har i gamle Dage havt store Skove, hvoraf efter D. Atl. Tømmeret i Kirken skal være taget.

I Byen Tinglev er Historikeren og Oldgrandskeren Nicolaus Outzen født 1752.

Bylderup Sogn omgivet af Høisted, Ravsted, Bjolderup, Tinglev og Burkal Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $2^1/_8$ M. o. n. o. for Tønder og 3 M. s. v. for Aabenraa. Arealet, c. 8017 Tdr. Land, er høitliggende og fladt skraanende mod Vest med endeel Hede, der ikke er meget tjenlig til Opdyrkning; Jordsmonnet er af sandmuldet og mager sandet Beskaffenhed med Underlag af rød Sand og ofte Ahl, der dog ligger saa dybt, at den ikke skader Vegetationen. Grønaa gjennemløber Sognet i vestlig Retning og optager paa sin høire Bred Terkelsbølaa og Slogsaa, hvilken sidste dannes af Sottrupbæk og Lundbæk; Nordvestgrændsen dannes af Hvirlaa; alle disse Aaløb flyde gjennem smalle men gode Engstrækninger. Tønder-Aabenraa og Flensborg-Løgumkloster Landeveie (resp. mindre Landeveie og Biveie af 1ste Klasse) passere Sognet.

I Sognet: Byerne Bylderup med Kirke, Skole, 2 Kroer, i den ene Slogs Herreds Thingstue, og en større Bondegaard, Lændemark med Præstegaard og Kro, Sottrup, Bredvad med Skole og Kro, Duborg, Fredstrup, Hastrup med Kro og en større Bondegaard samt Cancelligodset Hastrupgaard; endvidere Hedsgaard, større Bondegaard med Dampbrænderi (det øvrige af Byen Heds, bestaaende af smaa Parcelsteder, er nu udflyttet) Sollingvraa 2 G., 1 H. og 1 Vandmølle, Karlsvraa 1 G. og 1 H., Nymølle 1 G. og 1 H. Ialt i Sognet Præstegaarden, Cancelligodset Hastrupgaard, 3 større Bøndergaarde, 2 Heelgaarde, 14 $^3/_4$G., 22 $^1/_2$G., 16 $^1/_4$G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 51 H. med Jord og 26 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 25 H.

Indvaanere: 911. Landbrug er Hovederhvervet. Blandt Huusflidsgjenstande forfærdiges endeel Multum, der afsættes til Østkysten.

Sognet hører for Størstedelen under Slogs Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Tønder Physicatdistrict (Tønder), og udgjør Amtets 75de, 76de og 77de Lægd samt 65de Lægd (Hastrupgaard). Til Løgumkloster Amts Fogderi Ravsted høre nogle Steder i Byerne Bylderup, Lændemark, Bredvad og Sottrup, Løgumkloster Amtstuedistrict og Huusfogeddistrict, men med Thingpligtighed til Slogs Herred; de høre til Løgumkloster Amts 40de Lægd. Til de adelige Godser Søgaard og Aaretoft

i Aabenraa Amt, Lundtoft Herred, hører 1 Gaard i Byen Sottrup, Skatterne indbetales til Godsinspectoratet, hører til 2det Angler adelige Godsdistricts 46de Lægd. Præstekaldet er Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1550 Rd.

Bylderup Kirke var udentvivl Herredets Hovedkirke; den var helliget „Vor Frue"; fladt Loft i Skibet, hvælvet i Choret; Taarn med Gavltag istedetfor det 1689 af Lynilden ødelagte, der havde Spiir; de runde Buer, der findes paa en Deel af den udvendige Gesims, betegne Kirkens høie Alde; aaben Begravelse for Hastrupgaard, ovenover denne et Maleri forestillende Herredsfogden Nis Hensen († 1616), (en Sønneson af efternævnte Nis Henriksen) med Hustru og 12 Børn, ved Siden deraf deres Slægtregister.

Karlsvraa var allerede i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede en adelig Gaard, som hvis Eier da nævnes en Ridder „Lago de Karlswraah"; i det 15de Aarhundrede tilhørte den Familien Rantzau, som solgte den til Hertug Frederik (senere Kong Frederik I). Den udgjorde derefter et Fogderi, som hørte til Amtet Maarkjær, og kom ved dette Amts Ophævelse 1777 til Slogs Herred.

Blandt Hastrupgaards Eiere mærkes Herredsfogden Nis Henriksen, som 1524 talte Frederik I.'s Sag paa Urnehoved-Thing, men kun med Livsfare undkom fra Thinget; til Belønning blev Gaarden privilegeret. Hans Koste, gjennemboret af Pile, hvormed Bønderne beskjøde ham, hang i Bylderup Kirke indtil henimod Slutningen af forrige Aarhundrede. Siden 1754 tilhører Hastrupgaard Familien Sönnichsen.

Kjær Herred

med de indenfor Herredets Grændse liggende 8 adelige Godser,

det sydøstligste i Tønder Amt, omgives af Slogs, Tønder, Viding og Bøking Herreder samt af Flensborg og Bredsted Amter. Herredets Fladeindhold er c. 7 □ Miil. Det omfatter Læk, Karlum, Medelby, Ladelund, Sønder-Løgum, Humtrup, Brarup, Klægsbøl, Enge og Stedesand Sogne, samt endeel af Nørre-Hakfted og Valsbøl Sogne. Herredets største Deel tilhører Hedesletternes Terrain, der her, som Navnet antyder, er gjennemdraget af talrige Kjær; mod Vest slutte sig hertil betydelige Marskstrækninger, saaledes mod Nordvest „Kjærherreds Gammel Gudskog", 2250 Dagslet (indvunden tilligemed Høier Marsk og Møgeltønder Marsk, da i Aaret 1555 et Dige lagdes fra Høier over Rudbøl og Lægan til Grelsbøl); mod Vest Klægsbøl Kog (1316 Dagslet), mod Sydvest Snattebøl Kog og Enge Kog. Desuden hører herhen en Deel af Gudskog (Kjærherreds Gudskog, 3593 Dagslet). Skov mangler Herredet næsten aldeles. Kun i Sognene Medelby og Ladelund ere Eiendommene sluttede Steder, hvorimod saadanne ikke findes i den øvrige Deel af Herredet paa Grund af den der gjældende fuldstændige Udstykningsfrihed. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 c. 11,300. Eiendommenes Antal og Størrelse anføres efter en Klassification, som for Aaret 1859 er foretaget af vedkommende locale Embedsmænd i Forhold til Eiendommene i de tilgrændsende Districter, hvor en fast Gaardinddeling haves. Ifølge denne Klassifica-

tion fandtes i Herredet 17 Jordbrug større end en Heelgaard, 11 Præstegaarde, 41 Heelgaarde, 43 ¾G., 116 ½G., 175 ¼G. og 268 endnu mindre Gaarde, samt 733 Huse med Jord og 279 Huse uden Jord. De i Herredet beliggende 8 adelige Godser høre til det 2det Angler adelige Godsdistrict. Ved § 2 af Patent 31te Marts 1860 er anordnet Anlæggelsen af den fortiden i Arbeide satte Chaussee „fra Tønder i Retning af Klægsbøl, Lindholm og Stedesand gjennem Bredsted ned til Husum Chaussee". Denne Chaussee gaaer for Kjær Herreds Vedkommende til Sønder-Løgum, derfra over Brarup til Klægsbøl og (efterat være ført gjennem Bøking Herred, Lindholm Sogn) gjennem Stedesand og Enge Sogne.

Læk Sogn omgivet af Klægsbøl, Karlum, Ladelund, Medelby, Nørre-Hafsted, Enge, Stedesand og Lindholm Sogne. Kirken vestligt i Sognet, 2½ M. s. s. o. for Tønder og 4 M. v. for Flensborg. Arealet, c. 15,900 Tdr. Land, er i den nordlige og østlige Deel fladt, men i den sydlige og vestlige Deel høitliggende og bakket, idet Langbjerget strækker sig ind over denne Deel af Sognet med temmelig brat Affald mod Lækaa og den flade, lavtliggende Marsk, hvoraf en Strækning findes i Sognets vestligste Deel (Snattebøl Kog). Betydelige Hedestrækninger findes i Sognet, og Jordsmonnet er, med Undtagelse af den nævnte Marskstrækning, af sandet og sandmuldet Beskaffenhed. 3 smaae Skovpartier (de eneste i Herredet) findes ved Fresenhavn, Høgelund og Gaarde. Lækaa gjennemløber Sognet fra Øst til Vest med gode Enge paa begge Sider, og optager flere fra Nord og Syd kommende mindre Vandløb.

I Sognet: Læk By paa den nordlige Side af Lækaa, med Kirke, 2 Præstegaarde, 1 Skole, 1 Apothek, Postexpedition, Fattighuus, 12 Kroer, 2 Vindmøller, Ølbryggeri, Brændeviinsbrænderi, Farveri, alleslags Haandværkere, i Byen boer Herredsfogden og Thingskriveren samt 2 Læger og 2 Advocater; Byen har en Sparekasse; Markeder holdes i 3 Dage i Begyndelsen af October og Mandagen før Christi Himmelfartsdag med Kram, Kvæg og Trævarer, og desuden er der hver Tirsdag i hele Efteraars- og Foraarstiden Heste- og Kvægmarked; endvidere Byerne Agdrup med Skole, 4 Kroer og Vindmølle, Øster- og Midt-Snattebøl med Skole, Klintum med en lille Vandmølle og 3 Kroer, hvoraf de 2 ere udflyttede, Stadum med Skole, Vindmølle og 2 Kroer, Spragebøl, Sandager med Skole og Kro og Bølsbøl; de adelige Godser Høgelund, Fresenhavn, Gaarde, Lillehorn med Skole og Kro, og Bølsbøl; efterfølgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere for en stor Deel Parceller af de foranførte adelige Godser: Kallehave, Søvang, Søvangager, Tætvang, Holbæksvad, Nordtoft, Søndergaard, Iversager, Kjølsmark, Bjerg, Skodborg, Brylle, Frivilje, Nørre-Jørl, Kronborg, Smørholm, Kokkedal og enkelte Coloniststeder hørende til Colonien Wilhelminenfeld. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 5 adelige Godser, 3 ¾G., 20 ½G., 43 ¼G. og 48 endnu mindre Gaarde samt 181 H. med Jord og 70 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 18 G. og 68 H.

Indvaanere: 2906 (hvoraf omtrent 1000 i Læk). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet (de adelige Godser særlig ommeldte) hører under Kjær-Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (hele Sognet) (Nybøl), og udgjør Tønder Amts 4de, 5te og 6te Lægd. De fornævnte adelige Godser tilligemed enkelte Steder, der høre til de adelige Godser Kjærherred og Klægsbøl i Klægsbøl Sogn og Boversted i Ladelund Sogn, høre til det 2det Angler adelige Godsdistrict med Thingpligtighed til Kjær Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasserere; Godserne udgjøre det 2det Angler Godsdistricts 99de, 100de, 101ste, 105te, 107de, 108de og 110de Lægd. Kirken har en aarlig Indtægt af 170 Rd. Ved Kirken er ansat en 1ste og 2den Compastor; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1100 Rd. og 700 Rd. Kirkesproget er blandet.

De adelige Godsers Størrelse og Taxationsværdi samt Indvaaneranantal anføres her efter Statshaandbogen for 1862.

Bølsbøl 87 Tdr. Land à 260 □ Roder, 5600 Rd. Taxationsværdi, 13 Indv., Stamgd. 41 Tdr. L. à 260 □ R., solgt 1854 for 13,866 Rd.

Fresenhavn 1564 do. do., 106,440 Rd. do., 360 do., Hvdgd. 485 Dagslet, solgt 1853 for 64,000 Rd.

Gaarde 994 do. do., 50,670 Rd. do., 102 do., Stamgd. 150 Dagslet, solgt 1857 for 25,920 Rd.

Høgelund 262 do. do., 21,840 Rd. do., 23 do., Hvdgd. 263 Tdr. à 260 □ R., solgt 1852 for 38,400 Rd.

Lillehorn 2041 do. do., 191,420 Rd. do., 603 do., Hvdgd. 550 Dagslet, solgt 1861 for 60,000 Rd.

Kirken, sandsynligviis Herredets gamle Hovedkirke, er opført af Kampesteen med Taarn af Muursteen; paa Taarnet Spiir. Kirkens Loft er fladt, kun i den vestlige Ende en Korshvælving; smukt udskaaret Alterblad; gammelt Crucifix med Indskrift: „Betet für die heilige Margrethe"; Granit-Døbefont; Orgel. Kirken kaldes 1359: ecclesia beati Wyllehadi in Lekky.

Læk (i Valdemar II.'s Jordebog „Lecky") skal fordum, da Lækaa, medens Bøking og Viding Herreder endnu bestod af Øer, var seilbar, have været en Kjøbing. Ligeoverfor Byen paa den sydlige Side af Aaen laae det gamle Slot Lækhuus. Pladsen paavises endnu og der ere kjendelige Spor af Grave; i endnu levende Folks Tid er der fra Pladsen bortkjørt en Mængde Muurbrokker; nu er den dækket med Grønsvær. Endnu 1578 udredede Sonke Petersen ifølge Amtsregistret 12 Mark „von Le Huus."

Den østlige Deel af Sognet indtage de adelige Godser **Fresenhavn**, **Gaarde**, **Høgelund** og **Lillehorn**, hvilke have deres Oprindelse fra den adelige Familie v. d. Wisch, og **Bølsbøl**, som tilhørte Familien v. Andersen i Klægsbøl, og udparcelleredes 1761. Familien v. d. Wisch er meget gammel og besad i det 15de Aarhundrede store Rigdomme. Ditlef von der Wisch til Lütgenholm, en Søn af Wulf v. d. Wisch til Rundtoft, faldt Aar 1500 i Ditmarsken. Hans Søn Jürgen v. d. Wisch til Olpenæs († 1563), besad Godset Fresenhagen, hvorfra han alt 1551 udskilte Byen Lillehorn, hvilken han gav sin Gemalinde til Livgeding. Af Jürgen v. d. Wischs Sønner havde Johan Olpenæs og Wulf Fresenhagen med Lillehorn og Ellund. Af Sidstnævntes Børn erholdt ved Stiftet 1604 Hans Fresenhagen og Johan Lillehorn. Fresenhagen blev ved Familien til 1669, da det kom til Claus v. Ahlefeldt til Gelting, hvis Søn Johan igjen solgte det til Claus v. Buchwaldt. Senere gik det over til borgerlig Besiddelse. Høgelund var allerede fra Aar 1700 afslagt fra Fresenhagen som Enkesæde og senere frasolgt. Gaarde, tidligere en Meierigaard fra Fresenhagen, dannet af en efter 1604 nedlagt By, afhændedes 1780 fra Hovedgaarden.

Sognets ældste Byer Klintum og Stadum eiede fordum Engene og Sandstrækningerne, hvor nu Enge og Stedesand (s. disse Sogne) ligge. Ved Stadum laae en adelig Gaard Stadumgaard, hvis Beboere i det 15de Aarhundrede var Familien „auf der Heide."

Karlum Sogn omgivet af Klægsbøl, Brarup, Sønder-Løgum, Ladelund og Læk Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, $1^3/_4$ M. s. o. for Tønder og 4 M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 5134 Tdr. Land, er forholdsviis høitliggende (Storhøi), og fladt skraanende mod Vest; i den sydlige Deel findes endeel mager Hedeland, og i den nordøstlige den store Karlum-Mose; Jordsmonnet er af sandet og let sandet Beskaffenhed. Karlumaa gjennemløber Sognets nordlige Deel.

I Sognet: Byerne Karlum med Kirken liggende c. 1000 Alen vest for Byen, Præstegaard, Skole og Kro, Tinningsted med Skole og Kro, Læksgaarde med en større Gaard paa 106 Tdr. Land à 260 □ R.; endvidere Gaarden Remp og de to saakaldte Glaserkroer og et Colonisthuus hørende til Colonien Louisenebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, en større Bondegaard, 2 Heelgaarde, 4 $^3/_4$G., 10 $^1/_2$G., 9 $^1/_4$G. og 13 endnu mindre Gaarde samt 58 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og c. 50 H.

Indvaanere: 723. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Karlum-Mose afsættes en betydelig Deel Tørv til Marskegnene.

Sognet hører under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 16de og 17de Lægd. Nogle til de adelige Godser Lillehorn og Klægsbøl hørende Steder ere thingpligtige til Kjær Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de og 102det Lægd. Hele Sognet udgjør et Sognefogeddistrict. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, opført af Kampesteen og Muursteen, er uden Taarn, med fladt Loft; Orgel, skjænket 1833 af en Gaardmand i Sognet. Paa Kirkegaarden et Klokkehuus.

Sydligt i Sognet paa Præstegaardens Mark findes enkelte Muurbrokker af et forhenværende Capel „Jesu Blütlein" (Helligblods Capel). Paa „Storhøi" s. o. for Kirkebyen, paa hvis sydlige Skraaning findes mærkelige Befæstningslinier, kan man tælle 40 Kirker.

Den bekjendte Jurist og Historiker Etatsraad og Professor Andreas Hojer var født 1690 i Karlum, hvor hans Fader var Præst. Medlemmer af Familien Hojer vare i 4 Slægtled fra Fader til Søn gjennem 130 Aar, 1617—1747, Præster i Karlum. Stiftsprovst Henrik Georg Clausen var ligeledes en Prætesøn fra Karlum, født der 1759.

Den store Skov Brannslund eller Brannsvolt har strakt sig herover Sognet; Trærødderne findes i Karlum-Mose og paa de lyngbegroede Sandbanker med Jordunderlag, fordetmeste omstyrtede fra N. V. til S. O. og forkullede, som om Skoven var nedbrændt ved Nordvestvind, hvad Sagnet bekræfter. Fyrrerødderne kløves til Lysepinde, de saakaldte Karlummer-Lys, der ere meget brugte paa Egnen.

I Egnens mange Gravhøie fandtes ikke sjeldent Liigkister af smukt hugne Steen, der nu ofte bruges som Vandtruge.

Medelby Sogn omgivet af Læk, Ladelund, Burkal, Tinglev, Hanved, Valsbøl og Nørre-Hakstedt Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $3^1/_4$ M. s. o. for Tønder og $2^1/_4$ M. v. n. v. for Flensborg. Arealet c. 14,711 Tdr. Land, er høitliggende med jevnt Fald mod Vest; de høieste Punkter, hvorfra haves en viid Udsigt, ere Lundtorp (174 Fod) og Stolt-

bjerg. I Sognet har tidligere været endeel Skov, hvoraf endnu findes Rester i Bøgslund-Krat og Jarlund-Eng; nu findes der betydelige Hedestrækninger, især i den nordlige Deel; med Øst ligger den store Jarlund-Mose, i den sydlige Deel de store Engstrækninger Grolmeng, Medelby-Eng og Østerby-Eng; Jordsmonnet er af sandet og let sandet Beskaffenhed. I dette paa Høiderygen beliggende Sogn have 3 af Slesvigs større Vandløb deres Udspring, nemlig et af Vidaaens Tilløb, der under Navn af Skjelbæk paa en Strækning danner Grændsen mod Nord, Lækaaens forskjellige Kilder (en af dem danner paa en Strækning Vestgrændsen, to andre sydligt ere Langvad og Horsbæk) og endelig en af Søholmaaens Arme, der under Navn af Valsbæk danner Grændsen mod Øst. En mindre Landevei fra Flensborg til Tønder passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Medelby med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Vestby med Skole og Kro, Bøgslund, Jarlund med Skole og Kro, Holt, Østerby med Skole og Kro, Skaflund (Skovlund) med Skole og 2 Kroer; af Byen Valsbøl 2 G. og 2 H.; endvidere Aabro 2 G. og 1 H., Horsbæk 2 G., Strøsand 3 H. med Kro, Bøgethuse 2 G. og 1 H. og endelig nogle paa Heden liggende Colonisthuse hørende til Colonien Friedrichshof. Ialt i Sognet Præstegaarden og c. 300 større og mindre Eiendomme, hvoraf omtrent 110 kan henføres til Gaarde og Resten til Huse.

Indvaanere: 1678, hvoraf 53 i Bøgslund, 17 i Valsbøl og 355 i Skaflund. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Jarlund-Mose afsættes endeel Tørv og Tørvekul. Ved Aabro et Teglværk.

Sognet hører for Størstedelen under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 20de, 21de og 22de Lægd. Sognet udgjør eet Sognefogeddistrict. Til Flensborg Amt, Vis Herred, Flensborg Amtstuedistrict, men Tønder Huusfogeddistrict hører Byen Bøgslund, der hører til Flensborg Amts 12te Lægd. I kirkelig Henseende hører Skaflund til Nørre-Halsted Sogn, Vis Herred, Flensborg Amt, og de 2 Gaarde og 2 Huse i Valsbøl tilligemed den øvrige By til samme Herred og Amt. Kirken eier en Capital paa 293 Rd. og har en aarlig Indtægt af 56 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken er en temmelig lang og smal Bygning; Skibet af utilhugne Steen, Choret af Muursteen, den har et Taarn, for Størstedelen af Kvadersteen, der sees i viid Omkreds, og fra hvilket man kan tælle 30 Kirker; fladt Loft.

De ældste Navne, man finder for Medelby, „Mathelboii", „Mathbuy", have vistnok deres Oprindelse af Made eller Eng.

Bøgslund var forhen en adelig Gaard, som 1584 af Diderik Hønke blev solgt til Flensborg Amt, hvorfor Byen endnu er forbleven under Vis Herred i dette Amt. Ved Strøsand stod i det 15de og 16de Aarhundrede et Capel, som blev nedbrudt ved Reformationen, og hvoraf der endnu, da D. Atl. udkom, fandtes Rudera.

Johannes Callisøn (Calixtus) var i 50 Aar Præst i Medelby, og døde i Embedet 1618, 80 Aar gammel; han var Fader til den berømte Theolog Georg Calixtus, Professor ved Universitetet i Helmstädt; fra en anden Søn af Johannes Callisøn nedstammer Familien Callisen.

Om Hans Nansen af Østerby, der forjog de svenske Dragoner, see Biernatzkis Folkekalender, 2den Aargang S. 72.

Ladelund Sogn omgivet af Medelby, Læk, Karlum, Sønder-Løgum og Burkal Sogne. Kirken sydligt i Sognet, 2 M. s. o. for Tønder og 3½ M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 10,068 Tdr. Land, er høitliggende med Vestskraaningens flade Bakkestrøg mod Marsken; de høieste Punkter ere Ladelund-Bjerg og Bramstedhøi; i Sognets nordlige Deel fremtræde disse Bakkestrøg i golde Sandbanker, kun sparsomt bevoxede med Lyng; i den sydlige og østlige Deel findes betydelige Eng- og Mosestrøg; Jordsmonnet er af skarpsandet, sandet og sandmuldet Beskaffenhed. Karlumaa udspringer i Sognets sydlige Deel; en Arm af Lækaa danner Østgrændsen, og et af Vidaaens Tilløb danner under Navn af Lillestrøm Nordgrændsen.

I Sognet: Byerne Ladelund med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 større Bøndergaarde og 2 Kroer, Vestre med Skole, 2 større Bøndergaarde og 2 Kroer, Bramsted med Skole, Boversted med Biskole, (opstaaet ved Udparcelleringen af det adelige Gods af samme Navn); endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Bramstedlund, Klint, Kongsager, Bærbækgaard, Hedegaard, Bækhuus, Ladelund Mølle, 2 Vindmøller, og enkelte Colonisthuse hørende til Kolonien Wilhelminenfeld. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Bøndergaarde, 3 Heelgaarde, 5 ¾G., 30 ½G., 5 ¼G. og 21 endnu mindre Gaarde samt 58 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 19 G. og 13 H.

Indvaanere: 980. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet produceres endeel Tørv, der fornemmelig afsættes til Marskegnene.

Sognet hører for Størstedelen til Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder) og Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Tønder Amts 18de og 19de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Til det adelige Gods Boversted hører Byen Boversted; til det adelige Gods Lillehorn i Læk Sogn høre 4 Steder i Byen Vestre, Thingpligtighed til Kjær Herred; Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 107de og 99de Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1500 Rd. Fattigvæsenet eier flere Legater til et Beløb af 1233 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, er uden Taarn og Hvælvinger; Klokkehuus paa Kirkegaarden. Den skal være bygget 1401; tidligere var her et Capel, Annex til Karlum.

Det adelige Gods Boversted, der bestaaer af Byen Boversted i dette Sogn og Søvang i Læk Sogn, har ifølge Statshaandbogen for 1862 et Areal af 642 Tdr. Land à 260 □ R. med 27,840 Rd. Taxationsværdi og 89 Indvaanere. 1608 nævnes Arvingerne efter Anders Andersen (von Andersen) som Eiere af Boversted; derefter kom Godset i Forening med Klægsbøl (see dette) til Ranzauerne og senere til Ahlefelderne. Godset er udparcelleret, og Beboerne eie deres Steder; til Stamparcellen beliggende i Boversted By hører efter Schröder 185 Dagslet Land.

Sønder-Løgum Sogn omgivet af Udbjerg, Burkal, Ladelund, Brarup og Humtrup Sogne. Kirken, sydligt i Sognet, 1 M. s. s. o. for Tønder og 4½ M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 5933 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige og østlige Deel af golde, mod Øst med sparsomt Lyng bevoxede Sandbanker, der have Fald mod Nordvest, hvor de efterhaanden gaae over til lavtliggende side Eng-, Kjær- og Mosestrækninger og mod Nord til Marskland (en Deel af Kjærherreds

Gammel-Gudskog); Jordsmonnet, der i den sydlige og østlige Deel er sandet og skarpsandet, bestaaer i den nordvestlige af god Marskbund. Sønderaaen, der er et af Vidaaens mange Tilløb, danner Nordgrændsen; den optager her i Sognet et mindre Aaløb; begge disse Aaløb ere tildeels omgivne af Sommerdiger.

I Sognet: Byerne Sønder-Løgum, omgivet mod Nord og Syd af Sandbakker, med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattighuus, Ølbryggeri, Brevsamlingssted, 4 Kroer og Vindmølle, Ellehoved med Skole, Vimersbøl med Skole; endvidere Bøvlund 3 G., Struksbøl 2 G., Ullumbjerg 1 G., Vindtved 1 G., Nyland 1 H., Gulum 1 H. og nogle Colonisthuse hørende til Colonien Louisenebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 Heelgaarde, 11 $^3/_4$G., 17 $^1/_2$G., 5 $^1/_4$G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 60 H. med Jord og 60 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 6 G. og 21 H.

Indvaanere: 1030. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Moserne, der dog nu ere meget medtagne, afsættes en betydelig Deel Tørv, fornemmelig til Marskegnene. De store Drifter af Kreaturer og Sviin, der passere gjennem Sognet til de store Markeder i Læk og Husum, give Kirkebyen endeel Næring; de Fattiges Antal, der før var stort, er nu i betydelig Aftagende.

Sognet hører udelukkende under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); det danner Amtets 13de, 14de og 15de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Kirken eier en Capital paa c. 9000 Rd. foruden en aarlig Indtægt af 111 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1200 Rd. Kirkesproget er blandet.

I Sønder-Løgum findes en Sparekasse.

Kirken (St. Maria) har i Begyndelsen kun været et Capel, men er senere udvidet og er nu meget lang (50 Alen). Den er opført af Muursteen; dens ældste Deel viser Spor af Rundbuen; Hvælvinger saavel i Skib som i Chor; intet Taarn, men Klokkehuus af Træ paa Kirkegaarden; malet Alterblad; ogsaa et ældre Alter er opbevaret i Kirken; Granit-Dødefont.

Sognet kaldes Sønder-Løgum til Adskillelse fra Nørre- og Øster-Løgum. Den store Kirkeby leed meget af Ildebrand Mikkelsdag 1795, da der brændte 45 Huse.

Vimersbøl skal tidligere have hørt til Humtrup Sogn; dog forekommer alt 1492 „Wymersbüll in Lügum Karspel."

Humtrup Sogn omgivet af Sønder-Løgum, Brarup, Nykirke og Udbjerg Sogne. Kirken midt i Sognet, 1 M. s. for Tønder og 5 M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 1988 Tdr. Land, bestaaer af en større sydlig Deel, der er fladt mod Marsken skraanende Geestland, og en mindre nordlig Deel, der er Marskland, hørende til Kjær Herreds Gammel-Gudskog; Jordsmonnet, der i den større sydlige Deel er af ret god sandet Beskaffenhed, er i den mindre nordlige Deel god Marskbund. I den nordlige Deel af Sognet ligger den lille Hasbjerg-Sø.

I Sognet: Byerne Humtrup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og en større Bondegaard, i nær Forbindelse med Kirkebyen Byen Grelsbøl med Kro og 2 større Bøndergaarde, Krakebøl med en større Bondegaard og Kalebøl; endvidere Gaarden Humtrupgaard; i Kjær Herreds Gammelkog ligge den større Marskgaard Flydsholm

og Marskgaarden Hasbjerg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 større Bøndergaarde, 2 Heelgaarde, 3 $^3/_4$G., 6 $^1/_2$G., 8 $^1/_4$G. og 16 endnu mindre Gaarde samt 26 H. med Jord og 39 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 5 G. og 2 H.

Indvaanere: 601. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører udelukkende under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 11te og 12te Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1060 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, opført af Muursteen, uden Taarn og Hvælvinger, 160 Alen lang, men kun 15 Alen bred, skal tidligere have ligget paa et andet Sted i den nuværende Gudskog, hvilket paa Meiers Kort betegnes ved „Alt Hump-Kirch." Paa Kirkegaarden er et Klokkehuus. I gamle Registre forekommer ogsaa en Kirke i Kalebøl.

Brarup (Braderup) Sogn omgivet af Humtrup, Sønder-Løgum, Karlum, Klægsbøl og Nykirke Sogne. Kirken midt i Sognet, $1^1/_2$ M. s. for Tønder og $4^3/_4$ M. v. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 3468 Tdr. Land, er for Størstedelen fladt Geestland; vestlig hører en Deel af Gudskogen her til Sognet; i den østlige Deel findes mager Hedeland; Jordsmonnet er, med Undtagelse af Marsklandet, af sandet og sandmuldet Beskaffenhed. Karlumaa danner paa en Strækning Syd-østgrændsen, hvorpaa den deler sig i Kjærherreds Gudskogsstrøm, der danner paa en Strækning Sognets Sydgrændse, og Treherreds Gudskogsstrøm, hvilket sidste Vandløb er forsynet med Sommerdiger.

I Sognet: Byerne Brarup med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattighuus og 2 Kroer, Holm med Kro, Ophusum med Skole og 2 Kroer (endeel af Gaardene i Byerne Holm og Ophusum ligge paa opkastede Værfter); Brarup Vindmølle og nogle Colonisthuse hørende til Colonien Louisenebene. Ialt i Sognet Præstegaarden, 12 Heelgaarde, 7 $^3/_4$G., 6 $^1/_9$G., 3 $^1/_4$G. og 9 endnu mindre Gaarde samt 61 H. med Jord og 38 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 1 G. og 8 H.

Indvaanere: 834. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 9de og 10de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Kun nogle enkelte Steder i de 3 Byer høre under de adelige Godser Klægsbøl og Kjærherred i Klægsbøl Sogn og Lillehorn i Læk Sogn, med Thingpligtighed til Kjær Herred, men med Skatters Indbetaling til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de, 102det og 106te Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kan ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, af Muursteen, hvælvet, er ret anseelig med sit pyramidale Taarn, der sees i en viid Omkreds. J. N. Schmidt antager, at den er opført i det 13de Aarhundrede.

Brarup Sogn var ligesom Ladelund tidligere Anner til Karlum Sogn. Paa Byen Ophusums Mark, paa et Sted kaldet „Kirchhofstelle", skal fordum have staaet en Kirke, som J. N. Schmidt antager for den samme som Kalebøl Kirke (s. Humtrup Sogn).

Klægsbøl Sogn omgivet af Brarup, Karlum, Læk, Lindholm og Nybøl Sogne. Kirken nordligt i Sognet, 1¾ M. s. for Tønder og 2¾ M. n. n. v. for Bredsted. Arealet, c. 3951 Tdr. Land, bestaaer i den østlige Halvdeel af Geestland, der falder temmelig brat ned mod det flade Marskland, hvoraf den vestlige Deel bestaaer (Klægsbøl Kog og noget af Gudskog); i den sydøstlige Deel findes noget Hede- og Moseland; Jordsmonnet er paa Geesten af let sandet og sandmuldet Beskaffenhed; Marsklandet er ret godt. Kjærherreds Gudskogsstrøm gjennemløber Sognets nordlige Deel. En Deel af Marsken syd for det saakaldte Klægsbøldige, der gaaer fra Klægsbøl til Gade i Nybøl Sogn (Klægsbøl Kog) hører endnu til Generalvandløsningen. I Diget findes en Mellemsluse, hvorigjennem Vandet gaaer ind i Gudskog.

I Sognet: den paa Grændsen af Geest og Marsk liggende omtrent ½ M. langstrakte By Klægsbøl med Kirke, Præstegaard, 2 Skoler, Brevsamlingssted, 2 Vindmøller og 7 Kroer (Kirkebyen er deelt i Sønder- og Nørre-Klægsbøl, af hvilken sidste den nordlige Deel igjen kaldes Ryggenstad og Bodersbøl); Byen Bosbøl med Skole og 2 Kroer; enkelte Steder ere Kathale og Fly, samt den større Gaard, saakaldet Bondegods, Braagaard med 140 Skattetønder; i Nørre-Klægsbøl ligge de adelige Gaarde Klægsbølgaard og Kjærherredgaard (Karharde). Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 adelige Gaarde, 1 større Bondegaard, 6 Heelgaarde, 7 ¾G., 8 ½G., 9 ¼G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 71 H. med Jord og 17 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 14 H.

Indvaanere: 908. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); det danner Tønder Amts 7de og 8de Lægd og udgjør et Sognefogeddistrict. Enkelte Steder høre under de til det 2det Angler adelige Godsdistrict hørende adelige Godser Klægsbøl og Kjærherred med Thingpligtighed under Kjær Herred, Skatterne indbetales til de resp. Godskasser. Kirken eier en Capital paa 1661 Rd. foruden en aarlig Indtægt af 40 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1000 Rd. Kirkesproget er blandet.

Ifølge Statshaandbogen for 1862 have de adelige Godser
Klægsbøl et Areal af 689 Tdr. Land à 260 □ R., med Taxationsværdi 56,820 Rd. og 366 Indvaanere;
Kjærherred af 817 do. do. 71,180 Rd. og 228 Indv.

Stamgaardenes Areal er ifølge J. Schröders Topographi resp. 58 og 63 Dagslet Land. Bøndergodset til Klægsbøl Gods er beliggende i efterfølgende Sogne i Tønder Amt: Klægsbøl, Brarup, Karlum, Læk, Enge, Stedesand og Lindholm samt i Bov Sogn i Flensborg Amt.

Bøndergodset til Kjærherreds Gods er beliggende i efterfølgende Sogne i Tønder Amt: Klægsbøl, Brarup, Læk, Enge, Nybøl, Emmelsbøl og Lindholm samt i Bordelum Sogn i Bredsted Amt.

Kirken (St. Nicolai), opført af Muursteen, er ganske anseelig, har et afstumpet Taarn, opført 1619; fladt Loft; en Tilbygning blev 1832 nedrevet, og for at erstatte den derved tabte Plads, et Pulpitur indrettet; paa et Bræt sees Høiden af Vand-

floderne 1532 og 1634 (i hvilken sidste 60 Mennesker omkom). Kirken har en smuk udskaaren Prædikestol og Altertavle med Billeder af Lidelseshistorien.

De adelige Godser Klægsbøl og Kjærherred have vistnok deres Oprindelse fra Herredsfoged i Kjær Herred Anders Sønnichsen, som 1450 af Hertug Adolf blev gjort til Frimand og 1452 af Christian I. erholdt Skjeld og Hjelm. Fra Sønnen af blev Navnet Andersen, senere von Andersen, arveligt i Familien. Klægsbøl gik allerede i det 17de Aarhundredes Begyndelse ud af Familiens Besiddelse. 1608 nævnes Statholderen Geert Rantzau som Eier af Klirbøl, efter hans Død 1627 Sønnen Grev Christian Ranzau († 1663), der gav det i Medgift til sin Datter, gift med Grev Frederik von Ahlefeldt til Langeland; 1681 blev Godset overdraget til Geheimeraad Thomas Balthasar von Jessen; derefter nævnes 1739 Bentzen, 1767 Petersen til Ladegaard, 1779 Rheder, 1784 Petersen, 1797 Sibbers, som kjøbte Stamgaarden for 17,100 Mk., 1829 Müller, og den nuværende Besidder L. Brodersen. Kjærherred (Karrharde) blev noget længere i Familien von Andersens Besiddelse; Andreas Andersen nævnes endnu 1626 som Eier. Senere fik Geheimeraad v. Jessen ogsaa dette Gods; derefter kom det til Digfoged Sibbers til Vraagaard, og da Hovedbygningen afbrændte, blev Godset ofte urigtig benævnet Vraagaard, idet det længe havde Besidder tilfælles med denne. Siden 1834 er Godset atter skilt fra Vraagaard, og en Hovedbygning er opført. Familien Andersen uddøde 1665 med Jürgen v. Andersen til Uldsund i Nørre-Jylland. Klægsbøl solgtes 1852 for 19,200 Rd. og Kjærherred 1848 for 16,800 Rd. Da Besidderinden af sidstnævnte har indrettet Hovedbygningen til et Høkeri, som hun selv driver, formenes hun at maatte afgive det forvaltende Politi.

Ogsaa i Bosbøl var forhen efter J. N. Schmidt en stærkt befæstet Herregaard med hvælvede Sale og en Vindebro af Kobber, som tilhørte Familien v. d. Burg.

Enge Sogn omgivet af Stedesand, Læk, Nørre-Hakstedt, Breklum og Bjerrum Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $3^1/_4$ M. s. s. o. for Tønder og $2^1/_2$ M. n. n. o. for Bredsted. Arealet, c. 4194 Tdr. Land, er høitliggende paa Langbjergets sydlige, temmelig bratte Skraaning mod Søholmaa, det høieste Punkt i Langbjerget er Vexhøi (153 Fod), beliggende i den nordlige Deel af Sognet (Langbjerg kaldes Randselbjerg, hvor Veien fra Læk til Søholm skjærer det, hele Bjerget er lyngbegroet med Egeskrup), paa enkelte Steder findes noget Hede, meest mod Øst, og langs Søholmaa, der danner Sydøst- og Sydgrændsen, findes gode Enge og Marskenge, den saakaldte Enge-Kog; Jordsmonnet er i den øvrige Deel af Sognet af let sandet og sandmuldet Beskaffenhed.

I Sognet: Byen Enge med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Kirkebyen deles i Øster-Enge, Ved Kirken („bei der Kirche") med enkelte Steder, der kaldes Blinge, og Vester-Enge; endvidere Byerne Agern, Perbøl, Sandet („auf dem Sande") med Biskole og Kro, Skardebøl med Biskole og Kro, Hedehusene („auf der Heide") med Biskole og Kro, Søholm med Biskole, Holtager med Biskole og Kro; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Knorborg 4 G., Nørre-Søholm, Klaphage, Linnert-Kro, Klingbjerg, Steenbjerg Kro, Petersborg-Kro og Langbjerg-Vindmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, $8^1/_2$ G., $2^1/_3$ G., $57^1/_4$ G. og 72 endnu mindre Gaarde samt 20 H. med Jord og 37 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 11 H.

Indvaanere: 1121. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Tønder Amts 2det og 3die Lægd og udgjør med Stedesand et Sognefogeddistrict. Til de adelige

Godser Fresenhavn, Lillehorn og Gaarde i Læk Sogn samt Klægsbøl og Kjærherred i Klægsbøl Sogn høre endeel i Sognet adspredt liggende Steder med Thingpligtighed til Kjær Herreds Ret, Skatterne indbetales til de resp. Godskasser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 99de, 101ste, 103die, 106te og 108de Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 625 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er en simel Bygning af Muursteen, uden afdeelt Chor, uden Hvælvinger, uden Taarn; Klokkehuus paa Kirkegaarden. Altertavlen med Fløie og Helgenbilleder er et ret vel udført Arbeide, den skal efter Sagnet være strandet paa Vestkysten og derefter erhvervet ved Kjøb. Kirken i Enge var før Aaret 1359 kun et Capel, der var udgaaet fra Læk Sognekirke og kaldtes capella beatæ Catharinæ in Klintringenge; men da dette Capel efterhaanden havde faaet rundelige Indtægter, saa oprettede Bispen af Slesvig i det nævnte Aar Capellet til en Sognekirke (ecclesia) og ophævede Forbindelsen med Læk.

Sognet har Navn af de i den sydlige Deel langs Søholmaa værende Enge (jfr. Læk Sogn). Dersom det forholder sig som Heimreich angiver, at 1634 druknede der 50 Mennesker og mange Kreaturer i Enge, maa Byen vistnok i den Tid have ligget sydligere og nærmere ved Aaen.

I Sognet have været flere adelige Besiddelser, og Herrerne „auf der Heide" skulle stamme herfra og her have havt deres Gaard. Efter Skardebøl eller Schardebüll førte Generalkirkeinspecteur Jessen-Schardebüll Navn.

Stedesand Sogn omgivet af Risum, Lindholm, Læk, Enge, Bjerrum og Langhorn Sogne. Kirken østligt i Sognet, 3 M. s. s. o. for Tønder og $1^3/_4$ M. n. n. v. for Bredsted. Arealet, c. 2153 Tdr. Land, hvori er indbefattet Gamle-Støre tværk Kog og de saakaldte Hundebøl- og Vester-Snattebøl-Koge, bestaaer i den mindre østlige Deel af sandet og sandmuldet Geestland, der er Langbjergets vestlige Affald mod de flade og lavtliggende Marskkoge, der danne Sognets større vestlige Deel. Lækaa danner Sognets Nordvestgrændse, og Søholmaa Sydgrændsen; begge disse Vandløb ere forsynede med Sommerdiger.

I Sognet: Byerne Stedesand (i det danske Folkesprog siges Strøsand) med Kirke, Præstegaard, Skole, 1 Vindmølle og 4 Kroer, Vester-Snattebøl med Skole og Kro, Brovei, Troldbøl med 2 Kroer. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 $^3/_4$G., 3 $^1/_2$G., 11 $^1/_4$G. og 23 endnu mindre Gaarde samt 41 H. med Jord og 22 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 3 G. og 5 H.

Indvaanere: 580. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Fiskeri og Baadfart i Søholmaa haves noget Erhverv.

Sognet hører for Størstedelen under Kjær Herreds Jurisdiction (Læk), Tønder Amtstuedistrict (Tønder), Tønder Huusfogeddistrict (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); det udgjør Tønder Amts 1ste Lægd. Nogle Steder høre til det adelige Gods Klægsbøl i Klægsbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjær Herred, Skatterne indbetales til Godskassen; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 102det og 103die Lægd. Gamle-Støreværkkog hører egentlig ikke til de octroierede Koge, men har nogle Privilegier; den staaer under en Inspecteur, der vælges af Hovedparticipanterne, men er thingpligtig til Bøking Herred, og udgjør Tønder Amts 54de Lægd. Ifølge Statshaandbogen for 1862 har Gl. Støreværkkog et Areal af 1643 Dagslet Land med 58 Ind-

vaanere. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 500 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er en simpel Bygning af Muursteen, uden afdeelt Chor, uden Hvælvinger og uden Taarn; Klokkehuus paa Kirkegaarden.

Paa Kirkebyens Sted skal efter D. Atl. oprindelig kun have staaet et Huus kaldet Momenskrog; men efter flere Huses Opbyggelse fik Stedet Navnet Ocksleff, hvis vestligt liggende Kirke gik under i en Vandflod. Den nuværende Kirke, der ligger ved Byens Østside, blev bygget 1746. Øst for Byen sees ubetydelige Spor af en Skandse, som skal være opført af de Svenske.

Størteværkkogene have Navn af det plattydske „Størteværk", der var et Slags Vogne til Jordtransport, der i ældre Tid anvendtes ved Inddigning.

Viding Herred

med det adelige Gods Toftum

omgives af Høier Herred, Ribe Amt, Tønder, Kjær og Bøking Herreder samt Vesterhavet. Det omfatter Sognene Aventoft, Rodenæs, Nykirke, Klangsbøl, Horsbøl og Embsbøl. Viding Herred bestaaer med Undtagelse af en Geestaas i Aventoft Sogn alene af Marskland, af middelgod Beskaffenhed, uden Skov og Mose. Den gamle Vidingherredskog angives til 9620 Dagslet, Brunsoddekog og Lille-Embsbølkog, der ogsaa ligge i Herredet, resp. til 669 og 448 Dagslet. Endvidere hører herhen 3822 Dagslet af Gudskog (Vidingherreds Gudskog). Efter Folketællingen i 1860 var Indvaanernes Antal c. 4000. I Herredet findes ingen fast Gaard- eller Boelsinddeling paa Grund af den i Marsken gjældende fuldstændige Udsthkningsfrihed, hvorfor man til Grund for en Bestemmelse af Eiendommenes Antal og Størrelse har lagt et Uddrag af de i det slesvigske Ministeriums Brandforsikkringsvæsens Bureau værende Brandassuranceprotocoller, ifølge hvilket der i Aaret 1858 fandtes i Herredet 3 Jordbrug større end en Heelgaard, 6 Præstegaarde, 33 Heelgaarde, 16 $^{3}/_{4}$G., 15 $^{1}/_{2}$G., 37 $^{1}/_{4}$G. og 61 endnu mindre Gaarde, samt 264 Huse med Jord og 355 Huse uden Jord; da imidlertid Bygningerne i Marsken ikke altid staae i Forhold til Jorderne, der ved den frie Udsthkningsret hyppig ere Gjenstand for Kjøb og Salg, kan den anførte Angivelse kun ansees for paalidelig med Henshn til Eiendommenes Antal, hvorimod Eiendommenes Størrelse, paa Grund af de anførte Forhold, er meget variabel. Til Værn mod Vesterhavets Oversvømmelse er Herredet forshnet med et meget stærkt Havdige, udenfor hvilket der i hele Herredets Længde har dannet sig en ikke ubethdelig Strimmel Forland. Det i Herredet beliggende og

under sammes Jurisdiction henlagte adelige Gods Toftum hører til det 2det Angler adelige Godsdistrict.

I det 13de Aarhundrede bestod Viding Herred, dengang kaldet Horsbøl Herred, af en større og flere mindre Øer. Af den større Ø, der naaede langt over med Sild, er omtrent en Trediedeel med Sognene Rentoft, Vippenbøl og tildeels Rikkelsbøl i Aarenes Løb bortrevet af Havet, og det uagtet Øen efter en gammel Beretning allerede 1436 fik et Sødige „den gyldne Ring om Viding Herred" som Spaakvinden Hertje havde forudsagt. De mindre Øer, der vare beliggende mellem den større Ø og Fastlandet, kunne endnu paavises i Aventoft Sogn og blandt Halligerne i Gudskogen. Det var denne Kogs Inddæmning i Aarene 1562—66, der frembragte en Forbindelse mellem Fastlandet og Øerne; 1592 indvandtes Embsbølkog, 1618 Brunsoddekog.

Geheimeconferentsraadinde M. H. v. Holstein født Ahlefeldt skjænkede ved Testamente af 25de August 1788 8000 Rd til fattige Enker og forældreløse Børn i Herredet; de fordeles forholdsviis paa Sognene.

Aventoft Sogn er omgivet af Nykirke, Rodenæs, Høier, Møgeltønder og Uddjerg Sogne. Kirken østligt i Sognet, $^3/_4$ M. s. v. for Tønder. Arealet c. 1500 Tdr. Land. Sognet bestaaer mod Øst af en sandet Geestaas, der mod Vidaaen og Aventoft-Sø taber sig i side Enge, mod Vest af middelmaadigt Marskland; endeel af den lille Bruns-oddekog hører hertil. Sognet er næsten ganske omflydt af Vand, og Grændserne dannes mod Nord af Vidaaen, mod Øst af Treherreds-Gudskogsstrøm og mod Syd af Aventoft-Sø med dens Afløb til Vidaaen. Om Vinteren er den største Deel af Sognet oversvømmet, hvilket ogsaa kan være Tilfældet om Sommeren, naar vedholdende Vestenvinde have forhindret Vidaaens Vandmasse i at flyde ud i Vesterhavet.

I Sognet: Byerne Aventoft med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Hungerborg, Rosenkrands med Skole og Kro; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Fiskerhuse med Vindmølle, den større Gaard Freesmark, Ringsværre, Brodersskog, Merlingmark, Nymark-Kro, Oxholm, Døtgebøl, Teglmark Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 20 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 105 Huse.

Indvaanere: 606, hvori indbefattes de Beboere af den octroierede Rudbølkog, der i kirkelig Henseende høre til Sognet. De mange Huusmandsfamilier ernære sig ved Dagleie, Fiskeri og Baadfart, saa at Landbruget ikke kan siges at være Hovederhvervet i Sognet. Afsætningen af Rør er ikke ubetydelig. I Sognet findes et større Teglværk, Teglmark.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); det danner Amtets 50de og 51de Lægd. Som foranført høre endeel Beboere af Rudbøl Kog i kirkelig Henseende til Sognet. Kirken eier 18 Dagslet Land, samt Capitaler til et Beløb af 1278 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1000 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, uden Taarn og Hvælvinger, er bygget af Muursteen. Altertavlen har

ret smukt Billedskjærerarbeide. Et Epitaphium med et godt Maleri forestillende den sidste Landfoged i Vidingherred J. Preuss († 1679) samt hans Hustru.

Aventoft Sogn var forhen en Ø, men er nu ved Digerne gjort landfast. I Nærheden af Byen Aventoft laae forhen (endnu 1696) den hertugelige Avlsgaard Fogedbøl, Sædet for Landfogden i Viding Herred, fra hvilken Gaard Domainejorderne af samme Navn i Gudskog hidrøre.

Rodenæs Sogn er omgivet af Aventoft, Nykirke og Klangsbøl Sogne, Frederikskog samt Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, $1^1/_2$ M. s. v. for Tønder. Arealet c. 2500 Tdr. Land, bestaaer af den nordlige Deel af Vidingherredskog og den vestlige Deel af den lille Brunsoddekog. Jordbunden er middelmaadig Marskland. Det gamle Vidingherreds Nørredige adskiller Sognet fra den octroierede Kog Frederikskog.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder, der enten ligge paa opkastede Værfter eller paa Digerne; de vigtigste ere: Rodenæs Kirke og Skole, Gammelby med Præstegaard, Nybø med Kro og Rodenæs Vindmølle, Trespring, Dam, Kixbøl, Ophusum med Skole, herfra Overfart til Morsum paa Sild, Rikkelsbøl, Borg, Liebleben, Mettenværre, Markhuse, Nørredige med Skole, Snedige. Ialt i Sognet Præstegaarden, 27 Eiendomme, der kunne regnes til Gaarde, og c. 100 Huse.

Indvaanere: 596, hvori er indbefattet de Beboere af de octroierede Koge Rudbøl Kog og Frederiks Kog, der i kirkelig Henseende høre til Sognet. Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet er et Teglværk, der aarlig producerer c. 3—400,000 Stkr. Muursteen.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Nybøl), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 44de, 45de og 46de Lægd. Som foranført høre endeel Indvaanere af Rudbøl Kog og Frederiks Kog i kirkelig Henseende her til Sognet. Kirken har en aarlig Indtægt af 120 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 600 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken, uden Taarn og Hvælvinger, er opført af Muursteen.

Rikkelsbøl var tidligere en Sogneby. Kirken og 5 Møller bleve ødelagte ved Vandfloden den 1ste Decbr. 1615. Døbefonten fra den undergaaede Kirke er nu i Rodenæs Kirke. Ophusum og Krumhusum hørte til dette Sogn.

Nykirke Sogn omgivet af Embsbøl, Hørsbøl, Klangsbøl, Rodenæs, Aventoft og Humtrup Sogne samt mod Syd af den i Gudskogen liggende Bondesgaarde-Kalebøl-Sø. Kirken omtrent midt i Sognet, $1^1/_2$ M. s. v. for Tønder. Arealet, c. 6000 Tdr. Land, bestaaer mod Vest af endeel af Vidingherredskog, mod Nord af noget af Brunsoddekog og mod Øst af en Deel af den vandrige Gudskog (om denne see foran S. 131), hvori mod Nord Aventoft-Sø, der ved flere mindre Vandpartier og Strømme staaer i Forbindelse med den i den sydlige Deel af Sognet liggende store Sø, hvis vestlige Deel kaldes Bondesgaarde-Sø, og hvis østlige Deel kaldes Kalebøl-Sø; endeel Øer eller Halliger ere her beliggende, af hvilke de vigtigste ere Hattersbølhallig, Storehallig, Fuglehallig, Sandet og Kopshallig. Jordbunden er middelmaadig Marskland. Det gamle

Vidingherreds Østerdige adskiller Vidingherredskog fra Gudskogen; paa dette Dige er Landeveien gjennem Viding Herred.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder, der enten ere opførte paa opkastede Værfter eller ligge paa Digerne; de vigtigste ere: Nykirke med Kirke, Præstegaard og Skole, Nørre-Hesbøl med Biskole, Sønder-Hesbøl med Kro, Hattersbølhallig med Biskole, Bæver, Bævertoft, Dambøl, Siel, Osthusum, Hyltoft, Store-Hallig, Jacobsværre, Bondesgaarde, Damhusum, Fegetasch med Vindmølle og Kro, hvori Viding-Herreds Thingstue, Sønderdige, Nordostdige, Østerdige, Store-Feddersbøl er en større Marskgaard, Lille-Feddersbøl, Schreibersort, Nydam, en stor Gaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Marskgaarde, 37 Eiendomme, der kunne regnes til Gaarde, og 143 Huse.

Indvaanere: 964. Landbrug er Hovederhvervet. Fra Gudskogen afsættes en meget betydelig Mængde Rør, der her paa Egnen kaldes Istag, og navnlig benyttes til at tække Huustagene.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landsfriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 47de, 48de og 49de Lægd. Kirken har nogle mindre Indtægter til et Beløb af 100 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken, opført af Muursteen, har tvende Hvælvinger, forøvrigt med fladt Loft. Altertavlen er stor og af godt Træsnitarbeide; ogsaa Prædikestolen har smukt Arbeide af samme Slags. Tidligere havde Kirken et lille Spiir, men det er forlængst nedtaget, og i dets Sted opsat et Klokkehuus paa Kirkegaarden.

Nykirke Sogn forekommer, uagtet Navnet tyder paa Nyhed, dog allerede 1314, da Kong Erik Menved befalede en Dæmning lagt fra Gaarden Segelsbøl til en ubekjendt Gaard „Sirlessen" og Thinget saavelsom „Nykerby" Marked herefter holdt paa dette Dige. Den nuværende Kirke er bygget 1566 i Gudskogen paa et Sted, hvor der tidligere stod et Fængsel, tæt ved Diget; forhen har den formodentlig staaet noget vestligere, hvor et Huus endnu kaldes „Capellet".

Klangsbøl Sogn omgivet af Rodenæs, Nykirke og Horsbøl Sogne samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, 2 M. s. v. for Tønder. Arealet, c. 1800 Tdr. Land, bestaaer af fladt Marskland af temmelig mager Beskaffenhed.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der ligge paa opkastede Værfter, uemlig: Vester-Klangsbøl med Kirke, Præstegaard og Skole, herfra er Overfart (2 M.) til Morsum paa Sild, Øster-Klangsbøl med Kro, Borg, Nordhjørne, Sønderhjørne, Visk med Vindmølle, Bombøl med Bombølgaard. Ialt i Sognet Præstegaarden, 14 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 37 Huse.

Indvaanere: 288. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landsfriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 42de og 43de Lægd. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 1234 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning, anslaaes til 800 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken, af Muursteen, er hvælvet; den har intet Taarn; Klokkehuus paa Kirkegaarden.

I flere Skrifter fortælles, at en hollandsk Admiral Claes de Bombell skal stamme fra Bombøl. (See Staatsb. Mag. IV. S. 250, N. Staatsb. Mag. II. S. 620.) Det synes dog, at denne Fortælling trænger til nærmere Begrundelse.

Horsbøl Sogn omgivet af Klangsbøl, Nykirke og Embsbøl Sogne samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, tæt ved Havdiget, 2½ M. s. v. for Tønder. Arealet, c. 2325 Tdr. Land, bestaaer af fladt Marskland af middelmaadig Godhed.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der ligge paa Værfter, nemlig Gammel-Horsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Ny-Horsbøl, Toftende, Olfhusum, Vange med Vindmølle, Klægende, Didersbøl med Biskole, Gaarde, Benninghusum, Honverthusum, Sønder-Feddersbøl og Mark. Ialt i Sognet Præstegaarden, 29 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 71 Huse.

Indvaanere: 506. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 40de og 41de Lægd. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 2082 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken, af Muursteen, er en gammel Bygning, der gaaer tilbage til Rundbueperioden, med et i forrige Aarhundrede opført Taarn. Mærkværdig gammel Altertavle (om denne see Schlesw.-Holst. Anzeigen 1792, Falcks Samlinger III., S. 9 ff.) I Kirken findes Herredsskrinet med mange gamle Dokumenter vedkommende Herredet.

Horsbøl kaldtes tidligere Horsæby; efter denne By havde Herredet sit ældre Navn.

Embsbøl (Emmelsbøl) Sogn omgivet af Horsbøl og Nykirke Sogne, af Bondesgaarde-Sø, Nybøl Sogn, de octroierede Koge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtskog og Mariekog samt Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, 1½ M. s. v. for Tønder og 3¾ M. n. v. for Bredsted. Arealet, c. 4698 Tdr. Land, bestaaer mod Vest af endeel af Vidingherredskog og Lille-Embsbølkog, mod Øst af endeel af Gudskog; Jordbunden er vel Marsk, men kun af middelmaadig Godhed. Gudskogens sydlige Afløb gaaer gjennem Sognet og føres gjennem Diget ved Sydvesthjørne ud i Vesterhavet ved en i de senere Aar med stor Bekostning ombygget tredobbelt Sluse, med Tømmerværk af de sværeste Dimensioner.

I Sognet ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser, der enten ligge paa Værfter eller paa Mellemdigerne, hvorefter de da føre Navn. De betydeligste af disse Samlinger af Beboelser ere: Embsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Rosbøl, Brevelsbøl, Saitje, Ebøl, Katshjørne med Skole, Toftum med Biskole og det adelige Gods Toftum, Hoddebøldige med Biskole og Kro, Møllebige med Vindmølle, Brænderi og Bryggeri, Middelbige, Gudskogsbige med Kro, Østerbige, Sønderbige, Hemmersværft med Toldoppebørselscontrolleurbolig. Sydvesthjørne, hvorved en lille Havn og Ladeplads med Kro. Ialt i Sognet Præste-

gaarden, 1 adelig Gaard, 34 Eiendomme, der kunne regnes blandt Gaarde, og 143 Huse.

Indvaanere: 1113, hvori er indbefattet nogle af Beboerne i de octroierede Koge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtskog samt Beboerne af Lenshallig i Interessent-Gudskogen og Vestermøllehuus Kro i den kongelige Gudskog, der i kirkelig Henseende høre hertil Sognet. Landbrug er Hoveberhvervet.

Sognet hører under Viding Herreds Jurisdiction (Tønder), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Tønder Amts 37te, 38te og 39te Lægd. Nogle adspredt liggende Fenner i Gudskogen høre til det adelige Gods Kjærherred i Klægsbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjær Herred og Skatters Indbetaling til Godset; det hører til det 2det Angler adelige Godsdistricts 106te Lægd. Som foranført høre i kirkelig Henseende nogle af Beboerne i Christian-Albrechts Kog her til Sognet; det samme er Tilfældet med Beboerne af Lenshallig og af Vestermøllehuus Kro. Kirken eier nogle mindre Capitaler til et Beløb af 1120 Rd., men maa forøvrigt vedligeholdes af Sognet. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1100 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Vareindførselen til Sydvesthjørne Toldcontrolsted har i de sidste Aar indskrænket sig til endeel svensk og norsk Trælast samt Steenkul, hvilket har været toldberigtiget andetsteds. Af Kornvarer og Frøsorter har Udførselen til Udlandet i 1861 udgjort 13,329 Tdr., i 1860 6728 Tdr., i 1859 17,065 Tdr. Skibsfarten har i indenrigsk Fart i 1861 været: i indenrigsk Fart indgaaet 53 Fartøier af 482 Clstr., udgaaet 61 Fartøier af 429 Clstr.; i udenrigsk Fart indgaaet 6 Fartøier af 93 Clstr., udgaaet 15 Fartøier af 313 Clstr.

Ifølge Statshaandbogen af 1862 havde det til 2det Angler adelige Godsdistrict hørende, tildeels udparcellerede, adelige Gods Toftum 20 Indvaanere og en Taxationsværdi af 26,700 Rd. Godsdistrictets 111te Lægd.

Kirken, opført 1768, er ret rummelig, har et Taarn paa Taget mod Vest og et mindre mod Øst. Loft af Brædder. Altertavle med Maleri og Træsnitarbeide, uden Kunstværd.

Embsbøl kaldes i D. Atl. Emmelsbøl. Den gamle Kirke, der laae noget vestligere end den nuværende, blev nedbrudt formedelst Brøstfældighed 1768.

Toftum Gods stammer fra en Herredsfoged Frødsen, der skal være bleven adlet for Troskab mod Kongen ved Aar 1600. Det tilhørte 1781, da D. Atl. udkom, Peter Lewsen, som havde arvet det efter sin Fader, og eies nu af Familien Momsen.

Bøking Herred

med Gamle-Christian Albrechts Kog, Ny-Christian-Albrechts Kog, Marie Kog, Klægsø Kog, Juliane Marie Kog og Dagebøl Kog

udgjør den sydvestligste Deel af Tønder Amt og omgives af Viding og Kjær Herreder*) samt Bredsted Amt og Vesterhavet. Fladeindholdet er er c. $2\frac{7}{10}$ □ Miil. Til Bøking Herred, der omfatter Sognene Nybøl, Dedsbøl, Lindholm, Risum og Faretoft, er siden 1853 i jurisdictionel Henseende henlagt de ovennævnte octroierede Koge, ligesom og Støttevæark Kog i jurisdictionel Henseende er lagt til Bøking Herred (see Stedesand Sogn, Kjær H.)**). Saavel Herredet som Kogene ere aldeles blottede for Skov; de bestaae for den større Deel af Marskland; en mindre Deel udgjør den i Marsken isoleret beliggende Geestaas, der almindelig kaldes Risum-Mose***); Jordbunden er her af sandet Beskaffenhed, blandet med Klæg, og er særdeles egnet til alleslags Kornsorters samt Kartoflers Dyrkning, hvorfor denne Deel af Herredet i Modsætning til det græsrige Marskland ogsaa kaldes Kornkog; i Midten af denne er Jordbunden moseagtig og bevoxet med Lyng (den egentlige Risummose, hvoraf den hele Strækning har Navn). I Herredet findes ingen fast Gaard- eller Boelsinddeling paa Grund af den fuldstændige Udsthkningsfriheb, der her er gjældende. Eiendommenes Antal og Størrelse anføres her efter en af vedkommende locale Embedsmænd for Aaret 1859 foretaget Klassification i Forhold til Eiendommene i de tilgrændsende Districter, hvor en fast Gaardinddeling haves. Ifølge denne Klassification fandtes i Herredet

---

*) Mellem Bøking Herred og Kjær Herred, altsaa paa Grændsen af Frisernes Land gaaer et Vandløb, som paa J. Meiers Kort over Tønder Amt kaldes Dennewarcksgraven, men som i Danckwerths Text kaldes Dennemarcks Graben. Vandløbet sees baade paa Videnskabernes Selskabs og paa Generalstabens større Kort, men Benævnelsen er ikke vedføiet og er heller ikke mere i Brug. Historien melder Intet om denne Grav. Danckwerth mener at den kunde skrive sig fra Erik af Pommerns Tid og være af denne Konge gravet som et Værn mod Friserne; Outzen og C. C. Lorentzen føre den tilbage til Erik Ploypenning. Sandsynligst turde det være at Navnet Danemarksgraven er en Betegnelse af, at den laae paa Grændsen mellem Danemark og Frisland samt at den oprindelig ikke er nogen gravet Canal, men snarere en Levning af det større Vandløb (Langesund), der udmundede ved Landsbyen Gat, nu Gade (see Gade Side 181).

**) Dagebøl Sogn falder sammen med den octroierede Kog Dagebøl.

***) Hele Risum-Mose er dog ikke Geestland, det er kun den nordlige og østlige Deel; det Øvrige er meget lavt.

4 Jordbrug større end en Heelgaard, 7 Præstegaarde, 10 Heelgaarde, 12 ¾G., 42 ½G., 111 ¼G. og 180 endnu mindre Gaarde, samt 289 Huse med Jord og 475 Huse uden Jord; dog er heri ikke indbefattet de Eiendomme, der ere beliggende i de octroierede Koge Ny- og Gamle-Christian-Albrechtskog, Mariekog, Klægsøkog og Juliane-Mariekog. Deres Antal er c. 200. Til Værn mod Vesterhavets Oversvømmelse er Herredet forsynet med et meget stærkt Havdige, foran hvilket der paa flere Steder, navnlig foran Mariekog, findes et ikke ubetydeligt Forland.

Bøking Herred bestod i Fortiden af en Samling af Øer. Medens Havet mod Vest bortrev store Strækninger, saaledes heelt eller tildeels Sognene Osvald, Spinkebøl, Ormershusen og i den seneste Tid Galmsbøl, afsatte det igjen Klæg øst for de talrige Øer, hvoraf i Tidens Løb fremkom Landdannelser. Naar Inddigning her er begyndt, kan ikke, saaledes som for Viding Herred, bestemt paavises. Rimeligt er det at de høiere Dele af Risummose har været en Ø. Heldvader nævner 1554 som det Aar, da der begyndtes paa „Kolendam." Faa Aar efter (1562–66) anlagde man Diget fra Nybøl til Vidingherred og indvandt Gudskog (Ny-Gudskog), af hvilken henved 3000 Dagslet høre til Bøkingherred. 1580 omgav man den sydlige Deel af Risummose med et Dige (Kornkog). Til de tidlige Inddigninger høre de sydlig i Herredet liggende Størteværkkog og Vaigaardkog, hvilken sidste paa ældre Kort bærer Navnet Vaigat. I Aaret 1633 paatænktes en stor Inddigning henimod Viding-Herred over Øerne Faretoft, Dagebøl og Galmsbøl, hvorved et Selskab af hollandske Entrepreneurer formeente at kunne indvinde et Areal af 16,000 Dagslet Land, hvoraf Størstedelen imidlertid var raat Vat. Efter at Vandfloden 1634 havde ødelagt de bagvedliggende gamle Sødiger, forpligtedes Communerne til at bidrage en betydelig Sum til Hollændernes Foretagende, idet de derved undgik at maatte gjenopføre deres Diger, og tillige blev det fastsat, at Selskabet havde at betale for det Land (omtrent 1000 Dagslet) som af Øerne Faretoft, Dagebøl og Galmsbøl kom til at ligge inde i den projecterede Kog. Vanskeligheden ved Foretagendet bestod imidlertid i at overdæmme de tildeels betydelige Vandløb, der imellem Øerne førte Flod- og Ebbevandet ind og ud af Bassinet langs disse, og denne Overdæmning lykkedes da ogsaa kun for den ene Strøms Vedkommende, den saakaldte Botslot, saa at der i Aarene 1633–40 kun indvandtes den nye Maasbølkog, hvorpaa Botslotkog og Herrekog (i Marsken kaldes Domainejord „Herrenland") udgjøre Dele. Følgen af den for tidlige Inddigning viste sig imidlertid snart, idet Landet i Maasbølkogen for største Delen var saa lavt, at det ikke kunne afvande og udgjør nu den saakaldte Botslotsø.

Halligen Faretoft, der alt 1634 havde erholdt et Sommerdige, blev ved Hollændernes Inddigning landfast og fik i Aarene 1686–88 Sødige opført. 1648–52 indvandt Amtmand Wulf von Blome den efter ham benævnte Blomeskog mellem Vaigaard og Faretoft. Mellem Faretoft og Vidingherred var endnu bestandig store Løb, der stod i Forbindelse med Havet og hvorigjennem Seiladsen gik heelt ind til Dedsbøl. Ved Flodtid var Bugten saaledes kun opfyldt af enkelte Halliger, medens den ved Ebben for største Delen laae tør. 1682–84 blev imidlertid den ældre Christian-Albrecht Kog indvundet, hvortil 1705–6 den ny Christian-Albrecht Kog føiedes. Først ved Inddigningen af Klægsøkog 1725–27 blev Dagebølkog, der som Ø var inddiget 1702–4 indklemmet i Fastlandsmarsken. Galmsbøl kunde ikke inddiges, da den var for lille til at kunne betale et Sødiges Opførelse, og i dette Aarhundrede opgaves den beboede Værft efter at Havets Angreb var naaet ind til den. Imidlertid var der paa Læsiden af Galmsbøl foregaaet en Landdannelse som gjorde den landfast med Mariekog, og det herværende betydelige Forland bærer endnu tildeels Navn af Galmsbøl Hallig, hvoraf det udgjør en stor Deel. 1777 blev Juliane-Marie Kog inddiget og i Aaret 1796–98 Mariekog, der ogsaa kaldtes Ny Galmsbølkog. Saaledes var den hele Strækning, som alt i Aaret 1633 paatænktes inddiget, indvundet, og her vare fremstaaede de

bedste Koge langs den slesvigske Vestkyst. Det maa ansees som en Lykke for Landet, at det nævnte Foretagende, om hvilket Maasbølkog staaer som et sørgeligt Vidnesbyrd, i sin Tid glippede.

Geheimeconferentsraadinde Margrethe Hedevig v. Holstein, født v. Ahlefeldt, skjænkede ved Testament af 25de August 1788 Bøking Herred 8000 Rd. til Bedste for fattige Enker og forældreløse Børn. Renten fordeles forholdsviis til Sognene.

Nybøl (Niebüll) Sogn omgivet af Brarup, Klægsbøl, Lindholm, Dedsbøl og Embsbøl Sogne samt Bondesgaarde-Sø og Kalebøl-Sø i Gudskogen. Kirken 2 M. s. s. v. for Tønder og $2^3/_4$ M. n. v. for Bredsted. Sognets Areal lader sig fortiden ikke, endog med tilnærmelsesviis Nøiagtighed, opgive; hvilket ogsaa gjælder om de øvrige Sogne i Herredet. Sognet bestaaer af omtrent $^1/_4$ af Risum-Mose (Risum-Moor) samt af en Deel af Gudskogen.

I Sognet: Nybøl store Kirkeby, deelt i Nørre- og Sønder-Nybøl, med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Hovedskoler og 1 Elementarskole, 4 Kroer, 1 Vindmølle, 1 Fattigarbeidsanstalt, Sæde for Physicus for Nybøl Physicatdistrict, Boliger for Herredsfogden og Thingskriveren for Bøking Herred, flere Handlende, aarlige Markeder i Januar og Juni; endvidere Byerne Ullebøl med Biskole og Vindmølle, Gade; disse 3 Byer ligge i lange Rækker langs Risum-Moors Geestkant; i Marsken ligger Langstofte med Biskole, Sønderende og udflyttet i Gudskog 15 G. og 11 H., hvoraf 2 Teglværker. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 4 Heelgaarde, 1 $^3/_4$G., 24 $^1/_2$G., 36 $^1/_4$G. og 53 endnu mindre Gaarde samt 77 H. med Jord og 106 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 G. og 11 H.

Indvaanere: 1783 (heri indbefattet de Indvaanere af de tvende Christian-Albrechts Koge og Marie Kog, der have henlagt sig til Nybøl Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); udgjør Amtets 33te, 34te, 35te og 36te Lægd. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 2150 Rd., men har en Gjæld af 2843 Rd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge de foreliggende Beretninger anslaaes til resp. 1200 Rd. og 650 Rd. Nybøl Sogn har Andeel i det Lorentz-Jansenske Legat (S. 184 nederst), der for Øieblikket for Nybøl Sogns Vedkommende beløber sig til 800 Rd. aarlig. Kirkesproget er tydsk. Nogle Beboere af Ny- og Gamle-Christian-Albrechtskog samt Mariekog høre, som foranført, i kirkelig Henseende hertil.

Kirken, vel vedligeholdt, med et lille Spiir paa Taget, nyt Orgel, Klokkehuus paa Kirkegaarden, er opbygget af Ny 1729; den ældre Kirke var rimeligviis opført, efterat den nordvestligt liggende Kirke ved Langstoft (i ældre Tider Langsundtoft) var bleven ødelagt ved en Vandflod. D. Atl. bemærker, at „man viser endnu tydelige Spor af Kirken og Kirkegaarden, og man har endnu i Byen adskillige Steenkar at vande Fæet af, som fordum have været de Dødes Steenkister". Denne forhenværende Kirkeby er bleven mærkelig af, at her slog Kong Valdemar Atterdag og hans Svoger Hertug Valdemar af Sønder-Jylland Friserne 1344, hvorpaa Bøking-Herred maatte udstede en Underkastelsesact, dateret „Langsunttoft, Søndagen før St. Laurentii Dag (d. e. den 8de August) 1344", hvilken findes trykt i Michelsens „Nordfriesland" S. 190.

Nybøl Sogn har tidligere havt stor Overflødighed af Skov („der düstere Damswald") og Mose, som nu ganske mangler.

Bynavnet Gade turde maaskee have sin Oprindelse af Gat, og erindre om, at et Vandløb har passeret her forbi. Paa Klægsbøldiget ikke langtfra Gade ligger Kroen Gasthafen, der maaskee rettere benævnedes Gatshavn.

Dedsbøl Sogn er omgivet af Nybøl, Risum og Lindholm Sogne, Christian-Albrechts Kog og Klægsø Kog. Kirken nordostligt i Sognet, $2^1/_2$ M. s. s. v. for Tønder og $2^3/_4$ M. n. v. for Bredsted. Det bestaaer af den sydvestlige Fjerdedeel af Risum-Mose eller Kornkog samt af en lille Deel af Gudskog.

I Sognet: Byen Dedsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattigarbeidsanstalt, 7 $^1/_4$G. og 20 endnu mindre Gaarde, samt 39 H. m. J. og 52 H. u. J. Byen deles i Nørre- og Sønder-Dedsbøl; enkelte Dele have særskilte Navne, saaledes Burg, Mosehuse, Møsingehjørne, Dedsbølhjørne og Heidenschaft.

Indvaanerne: 1263 (heri indbefattet de Indvaanere af Christian-Albrechts Kogene, Klægsøkog og Mariekog, der have henlagt sig under Dedsbøl Kirke). Landbrug er Hoveberhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 32te Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne, ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 860 Rd. Kirkesproget er tydsk. Endeel Beboere af Christian-Albrechts Kogene, Klægsøkog og Marie Kog høre i kirkelig Henseende til Sognet (see foran). Sognet har Deel i det Lorentz-Jansenske Legat (see S. 185).

Kirken, af Muursteen, med fladt Taarn, ingen Hvælvinger; gammel Granit-Døbefont; gammel Altertavle af Snitværk; tredobbelt Reliefbillede, skjænket af Peter von der Vettering 1829.

Om Dithlev Johannis, der i 51 Aar var Præst i Dedsbøl og forinden var 11 Aar Diaconus i Elmsbøl, † 1647, see Giessings „Jubel-Lærere" III. S. 97—98 og Pontoppidans Annaler IV. S. 373.

Forinden de octroierede Koge inddigedes, gik Vesterhavet heelt op til Dedsbøl, hvor den skotske General Morgan, der var gaaet i dansk Tjeneste, landede 1629 og stormede en af de Keiserlige under Trediveaarskrigen opkastet Skandse.

Nybøl og Dedsbøl Byer samt endeel Bygninger i Gamle-Christian-Albrechts Kog ere saaledes sammenbyggede, at de danne ligesom een By.

Lindholm Sogn omgivet af Nybøl, Dedsbøl, Risum, Stedesand, Læk og Klægsbøl Sogne. Kirken, omtrent midt i Sognet $2^3/_4$ M. s. for Tønder og $2^1/_4$ M. n. n. v. for Bredsted. Sognet bestaaer mod Vest af den større Fjerdedeel af Risum-Mose eller Kornkog, hvor Jordsmonnet, ligesom i Nybøl Sogn, er af frugtbar sandet Beskaffenhed; mod Øst bestaaer Sognet af middelmaadigt Marskland, endeel af Store-Koldamskog, der i Reglen kun benyttes til Græsning eller Dyrkning af Havre. Sognets Sydostgrændse dannes af Lækaa, hvilket Vandløb er forsynet med Sommerdiger.

I Sognet: Lindholm store Kirkeby, der mod Syd staaer i umiddelbar Forbindelse med Kirkebyen Risum; den ligger i en lang Række tildeels paa et gammelt Dige, og deles i Nørre- og Sønder-Lindholm samt Holmen; lidt vestligt for Byen ligger Kirken, i Byen Præstegaard, 2 Skoler, 4 Kroer, 1 Vindmølle og en Fattigarbeidsanstalt; endvidere Byerne Klokriis med Skole, Kro og Vindmølle, Krempehuus,

Brovei og en Deel af Legde; nogle Steder kaldes Veiager, Gasthusen, en Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 6 ¾G., 7 ½G., 35 ¼G. og 55 endnu mindre Gaarde samt 79 H. m. J. og 78 H. u. J.

Indvaanere: 1247 (hvoraf 22 til det adelige Gods Kjærherred og 56 til det adelige Gods Klægsbøl). Landbrug er Hovederhvervet. I Sognet findes 26 Teglværker.

Sognet hører for Størstedelen under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Tønder Amts 29de, 30te og 31te Lægd. Nogle Steder i Byerne Klokriis og Krempehuus høre under de adelige Godser Klægsbøl og Kjærherred i Klægsbøl Sogn med Thingpligtighed til Kjær Herred, Skatterne indbetales til de resp. Godser; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 104de og 106te Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 900 Rd. Fattigvæsenet eier nogle Legater, hvoraf Lehnsfoged Andersens beløber sig til 800 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken (St. Michaelis) er ret rummelig, uden Taarn og Hvælvinger; Klokkehuus paa Kirkegaarden. Omendskjøndt Bygningen er temmelig gammel, mener dog Dr. H. N. A. Jensen (Kirk. Stat. II. S. 512), at det neppe er den første Kirkebygning, der her er bleven opført. Lindholm skal nemlig være den ældste Kirke i denne Egn; idetmindste anføres det af Hertje, den bekjendte frisiske Sibylla, ved Aar 1420, hvis Spaadomme Præsten Albert Meier til Lindholm (1553—1603), har optegnet. Hertje har tillige udsagt, at denne Kirke skal bestaae naar Dedsbøl og Risum forlængst ere gaaede tilgrunde ved Vandflod.

Øst for Kirkebyen ved Lækaa findes Spor af Skandser, der skulle være opførte i Aarene 1627—28 under Krigen med de Keiserlige.

Risum Sogn er omgivet af Dedsbøl, Lindholm, Stedesand, Langhorn, Okholm og Faretoft Sogne samt Klægsø Kog. Kirken nordlig i Sognet, 2¾ M. s. s. v. for Tønder og 2¼ M. n. v. for Bredsted. Sognet bestaaer mod Nord af den sydlige Fjerdedeel af Risum-Mose. Den langt større sydlige Deel af Sognet bestaaer af Marskland, nemlig en Deel af Store-Koldamskog, hele Lille-Koldamskog, Baigaardkog og Herrekog; her findes den temmelig store, tildeels med Rør bevoxede Botslot-Sø, hvori de 3 Øer Skæferhallig (inddiget), Store- og Lillehallig.

I Sognet: Byerne Risum, deelt i Nørre- og Sønder-Risum, med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer, Vindmølle og Fattigarbeidsanstalt, Maasbøl med Skole; i Marsken paa opkastede Værfter ligge Byerne Sønder-Baigaard med Skole og Nørre-Baigaard, Bolhuse; endvidere nogle Steder paa Baigaarddige, hvoriblandt en Vindmølle, og paa Botslotdige. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Heelgaard, 3 ¾G., 6 ½G., 23 ¼G. og 35 endnu mindre Gaarde samt 52 H. med Jord og 109 H. uden Jord.

Indvaanere: 1140 (heri indbefattet de Beboere af Klægsø Kog, der have henlagt til Risum Kirke). Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl), og danner Amtets 26de, 27de og 28de Lægd. Til Risum Sogn er af det udparcellerede forhenværende Gods Botslot i geistlige og Skolesager henlagt Godsdelene Koldam og Østerdige; det øvrige af Godset er lagt til Fare-

toft Sogn. En Deel af den octroierede Klægsøkog hører i kirkelig Henseende til Sognet. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 700 Rd. Fattigvæsenet eier nogle mindre Legater. Bolhuse hører i kirkelig Henseende til Langenhorn Sogn, Bredsted Amt. Kirkesproget er tydsk.

Kirken (St. Sebastian) er gammel, uden Taarn og Hvælvinger, opført af Muursteen; paa Kirkegaarden Klokkehuus. Den skal først have staaet sydligere (i Herrekog), men formedelst Oversvømmelser være flyttet til sit nuværende Sted. Beboerne af Vaigaard have gjennem Faretoft Sogn over en Miil til Kirken; de Døde transporteres i Reglen i Baade til Kirkegaarden.

Om Risum-Mose see Statistische Mittheilungen über nordfriesische Districte" af Dr. G. Hansen i N. Stb. Mag. III. S. 464.

Faretoft Sogn omgivet af Dagebøl, Risum og Okholm Sogne samt Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, $3^1/_2$ M. s. s. v. for Tønder og 2 M. n. v. for Bredsted. Faretoft-Nørre- og Sønderkog var tidligere en Ø eller Hallig, der 1634 fik et Sommerdige og 1686—88 blev omgivet med et stærkt Havdige, og som ved de tilgrændsende Koges, navnlig Blomeskogs og Botslotkogs Indbigning blev landfast. De tvende førstnævnte Koge og den større Deel af de sidstnævnte høre til Sognet (see Risum Sogn). Jordbunden er fortrinligt Marskland.

I Sognet: Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle, Fattigarbeidshuus, 3 Kroer, 3 Heelgaarde, 5 $^1/_2$G., 8 $^1/_4$G. og 15 endnu mindre Gaarde samt 18 H. med Jord og 80 H. uden Jord, hvilke Beboelser enten ligge paa Digerne eller paa opkastede Værfter eller Værrer, som de paa Generalstabens Kort kaldes; de betydeligste af disse ere Gabrielsværft med Kirke, Præstegaard, Skole og nogle Huse, Øster- og Vester-Jakobsværft, Brodersværft, Lillejensværft, Richardsværft, Tydensværft og Bonsværft.

Indvaanere: 658 (heri er indbefattet 1 Familie af Klægsøkog og 1 af Juliane Marie Sogn, der have henlagt sig til Faretoft Kirke). Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Bøking Herreds Jurisdiction (Nybøl), Tønder Landskriveri (Tønder), Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); danner Amtets 24de og 25de Lægd. Om Botslot Godsdistrict see nedenfor. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 600 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er af Muursteen, uden Taarn og Hvælvinger; Prædikestolen har godt Træsnitsarbeide; Kirken er restaureret 1855; paa Kirkegaarden er et Klokkehuus. Den gamle Kirke afbrændte 1668; den nuværende er opført 1703, og blev i Aarene 1837—38, da den var aldeles brøstfældig, noget repareret.

Botslot Kog blev, som foranført, inddiget af Hollænderne i Aaret 1633 og efterfølgende Aar. 1634 blev der paa det saakaldte Hollænderdige opført en katholsk Kirke, der dog atter blev nedbrudt 1680.

Amtmand Blome og Arvinger havde i Slutningen af næstforrige Aarhundrede erhvervet endeel Privilegier for nogle denne tilhørende Eiendomme i Blomeskog og i Botslot Kog og derved opstod Godset Botslot. I Begyndelsen af dette Aarhundrede deeltes Godset i 4 Dele. I 1858 erholdtes Udparcelleringstilladelse for disse og derefter er Godsqualiteten hævet og Districtet indlemmet i Amtet og nærmest i Bøking Herred; imidlertid er der dog bleven oprettet en egen Jordebog for samme og har det endvidere beholdt sydske Lov som gjældende Ret, hvorfor det ogsaa har faaet sin egen Thingret, bestaaende af Herredsfogden og Thingskriveren for Bøking Herred og 2 af Districtets Indvaanere som Thinghørere. Som foranført

er en Deel af Districtet i Kirke- og Skolesager henlagt til Risum Sogn, Resten er forenet med Faretoft Sogn. De til Districtet henherende Jorder af Blomeskog udgjøre $^2/_3$ af Kogen; den øvrige $^1/_3$ henhører under Bredsted Amt; hele Kogen hører dog under 1ste Digebaand.

De tvende Christian-Albrechts Koge danne een Commune. De omgives af Embsbøl Sogn, Gudskog, Dedsbøl Sogn, Klægsø Kog, Mariekog og Vesterhavet. Den gamle Christian-Albrechts Kog inddigedes i Aarene 1682—84 (Octroien er af 2den October 1681) og den nye Christian Albrechts Kog i Aarene 1705—6 (Octroien af 5te November 1703 udvider den gamle Kogs Octroi til denne Kog). Begge Kogene udgjøre tilsammen c. 4814 Dagslet og have en Taxationsværdi af 1,030,080 Rd. I Kogene findes 1 Apothek, 2 Møller, 1 Kjøbmandshandel og flere anseelige Bygninger; de fleste Bygninger ligge tæt op til Nybøl og Dedsbøl og danne ligesom een By med disse. Kogene have Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have Administrationen og Politiet (udøves af en af Hovedparticipanterne valgt Inspecteur), Jagt og Fiskeri inden- og udendigs og Ret til at bygge en Kirke med Patronatsret over samme; indtil Kogen benytter sig af Retten til selv at bygge en Kirke, staaer det Beboerne frit for at henlægge sig i kirkelig Henseende til eet af Nabosognene; dog er der truffet den Bestemmelse, at de ikke uden Regjeringens Samtykke maae forlade den Kirke, som de have valgt. Af Indvaanerne, der udgjøre 698, har 30 Familier henlagt sig under Nybøl Kirke, 52 under Dedsbøl og 20 under Embsbøl Kirke. Kogene have en egen Skole, over hvilken Hovedparticipanterne udøve Patronatsretten. Kogene danne et Fattigdistrict for sig og have en Fattig- og Arbeidsanstalt. Til Understøttelse for Trængende, der ikke ere Fattigvæsenet undergivne, findes her den Lorenz Jansenske Stiftelse, oprettet i 1814 af en Hovedparticipant i Christian-Albrechts Kog. Indtægterne (Udbyttet af en Gaard med 142 Dagslet Kogsland) fordeles i 3 lige Dele mellem Christian-Albrechts Kogene, Nybøl og Dedsbøl Sogne. Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatdistrict. 55de og 56de Lægd.

See Beskrivelsen af den gamle og ny Christian-Albrechts Kog i Dr. G. Hansens statistiske Meddelelser over nordfrisiske Districter i N. Stb. M. III. S. 439 ff. Sammesteds findes ogsaa en Beskrivelse af den efternævnte Mariekog.

Klægsokog inddigedes i Aarene 1725—27 (Octroien er af 24de Marts 1725) og udgjør 2365 Dagslet med en Taxationsværdi af 334,400 Rd. Den er omgivet af Ny-Christian-Albrechts Kog, Dedsbøl, Risum og Faretoft Sogne, Juliane-Marie Kog, Dagebøl Kog og Mariekog. Den er ansat til $43^{10}/_{48}$ Plov, extraordinairt Plovtal. I Kogen ligger en Mølle.

Kogen har Næringsfrihed og Stempelpapirsfrihed. Hovedparticipanterne (Eiere af 60 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kog. Administrationen og Politiet udøves ved en Inspecteur. Af Indvaanerne, der udgjøre 197, have 11 Familier henlagt sig til Dedsbøl Kirke, 3 til Risum, 1 til Faretoft og 8 til Dagebøl Kirke. Efter Overeenskomst benytte Indvaanerne Dagebøl Skole. Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatdistrict. Tønder Amts 58de Lægd.

Mariekog, omgivet af Ny-Christian-Albrechts Kog, Klægsø Kog, Dagebøl Kog og Vesterhavet, er inddiget i Aarene 1796—98 (Octroien er af 20de Marts 1793) og udgjør c. 1346 Dagslet samt har en Taxationsværdi af 275,760 Rd. Extraord. Plovtal 28 Plove. Kogen har Næringsfrihed og Eiendomsret over det Forland, der danner sig udenfor Kogen samt Ret til at inddige dette Forland under samme Octroi som Kogen; den danner et eget Fattigdistrict. Den har sin egen Skole men ingen Kirke. I Kogen ligger en Mølle. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene. Af Indvaanerne, der udgjøre 192, have 109 henlagt sig til Dedsbøl Kirke, 23 til Nybøl og 60 til Dagebøl Kirke. Bøking Herreds Jurisdiction. Kogen har for Tiden 6 Hovedparticipanter. Nybøl Physicatdistrict. Tønder Amts 52de Lægd.

I Mariekog ere de saakaldte Galmsbøl Præste- og Degnejorder beliggende, som udgjøre c. 50 Dagslet til en Taxationsværdi af 10,320 Rd. Disse Jorder inddigedes i Aaret 1796 tilligemed Mariekogen, af hvilken de derefter kom til at danne en Deel. Efterat den gamle Kirke i Galmsbøl, der ved Inddigningen var kommen til at staae udenfor Diget, i Aaret 1803 havde maattet nedbrydes, blev det bestemt, at de omhandlede Jorder skulde udleies og de deraf flydende Indtægter anvendes til at danne en Fond, hvoraf i Fremtiden en ny Kirke indenfor Diget kunde opføres. Denne Fond (det Galmsbølske Institut) udgjorde nu ved Slutningen af Regnskabsaaret $18^{61}/_{62}$ 13,206 Rd. 4 Mk.; samme bestyres af en dertil bestikket Regnskabsfører, for Tiden Kogsinspecteur Thomsen i Nybøl, og fører Kirkevisitatoriet for Tønder Provsti Tilsynet med Bestyrelsen.

Juliane-Marie Kog, omgivet af Dagebøl Kog, Klægsø Kog, Faretoft Sogn og Vesterhavet, er inddiget i Aaret 1778 i Henhold til Octroi af 6te Juni 1776. Den har et Areal af omtrent 609 Dagslet og en Taxationsværdi af 106,200 Rd. Extraord. Plovtal $12^1/_2$ Plov. Kogen har ikke Eiendomsret over det Forland, som danner sig udfor Kogen; den har derimod efter en med Regjeringen i Aaret 1853 oprettet Contract Ret til indtil en Inddigning finder Sted at bruge og benytte det Forland, som nu er eller senere maatte danne sig udfor Kogen; for denne Ret svares en aarlig Afgift og er Kogen forpligtet til i Tilslikningens Interesse at træffe de Foranstaltninger, som anordnes i den aarlige Digereces. Næringsfrihed. Hovedparticipanterne (Eierne af 60 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene; de lade Administrationen og Politiet i Kogen udøve af en af dem valgt Inspecteur. Af Indvaanerne, der udgjøre 53, har een Familie henlagt sig til Faretoft Kirke, Resten til Dagebøl Kirke. Beboerne benytte Dagebøl Skole. Kogen har for Tiden 6 Hovedparticipanter. Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatdistrict. Tønder Amts 60de Lægd.

Dagebøl Kog, omgivet af Mariekog, Klægsøkog, Juliane-Marie Kog og Vesterhavet, er inddiget i Aaret 1704 (Octroien er af 20de Septbr. 1700) og udgjør 1005 Dagslet, 878 Skattetønder med en Taxationsværdi af 140,480 Rd. Den er ansat til $20^{15}/_{16}$ extraordinair Plov. Kogen har Næringsfrihed og Stempelpapirsfrihed samt egen Kirke og Skole. Hovedparticipanterne (Eierne af 70 Dagslet) have lignende Rettigheder som i Christian-Albrechts Kogene. Administrationen og Politiet udøves af en Inspecteur. Præsten vælges af Menigheden blandt 3 af Hovedparticipanterne præsenterede Candidater, og Kongen

stadfæster Valget. Indvaanernes Antal er 350. Hovedparticipanternes Antal er for Tiden 4.

I Kogen ligger: Dagebølkog Kirke, Præstegaard, Skole, 1 Vindmølle, 3 Kroer, 1 Toldcontrolleurbolig, de større Marskgaarde Kikkenhof med 208 Dagslet Land, Kønigstein 183 Dagslet, Hedevighof 85 Dagslet og Feddershof 77 Dagslet, 2 ½G., 2 ¼G. og 2 endnu mindre Gaarde samt 24 H. med Jord og 50 H. uden Jord (ved Dagebøl Færgehuus er en lille Havn, hvorfra Overfart til Byk paa Før, ved denne 2 faste Fyr af 6te Orden). Samtlige disse Beboelser ligge paa opkastede Værfter, der føre særskilte Navne; Kirkeværftet er det betydeligste. Endvidere høre i kirkelig Henseende til Sognet enkelte Steder i Juliane-Mariekog, i Klægsøkog og i Mariekog. Naar disses Beboere medregnes bliver Sognets Indvaanerantal 542. Dagebøl er Toldoppebørselscontrolsted. Skibsfarten var i 1861: paa slesvigske Havne indgaaet 34 Fartøier af 141 Læsters Drægtighed, udgaaet 23 Fartøier af 126 Læster, paa Altona indgaaet 2 Fartøier, udgaaet 1 Fartøi. Ingen af Skibene have klareret Told.

Bøking Herreds Jurisdiction. Nybøl Physicatdistrict (Nybøl); Tønder Amts 59de Lægd. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 1000 Rd. aarlig. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er uden Taarn og Hvælvinger, opført af Muursteen; Klokketaarn paa Kirkegaarden.

Dagebøl Sogn kaldtes i det 15de Aarhundrede og endnu 1523 „Wisch", og havde et Capel indviet til St. Dionysius; den nuværende Kirke er opført 1731.

Dagebølkog var tidligere en Ø eller Hallig, som ved de tilgrændsende Koges Inddigning blev landfast; den danner nu det meest fremspringende Punkt i de slesvigske Marsker og Digerne paa Pynten ere meget udsatte for at beskadiges af den rivende Strøm, der gaaer her forbi, hvorfor der med meget stor Bekostning er forsøgt at bryde Strømmen ved at udlægge lange Dæmninger, som bestaae af tilhugne Sandsteen. Nord for Dagebølkog og vest for Mariekog har dannet sig et ikke ubetydeligt Forland, hvoraf den lille Christianshallig nu næsten omsluttes.

Den Sild,

c. 1⅗ □ Miil stor, beliggende i Vesterhavet 1½ M. (i mindst Afstand) fra Slesvigs Vestkyst (Klangsbøl), bestaaer af en fra Albue-Odde mod Nord, under 55° 03′ 45″ n. B. og 4° 17′ 30″ v. L., til Hørnum-Odde mod Syd, under 54° 44′ n. B. og 4° 17′ 30″ v. L., sig strækkende 4¾ M. lang smal Landstrimmel, paa hvis Midte en større Landtunge skyder sig ud mod Øst til Næs-Odde (Nøsse), hvor Øen faaer en Brede af 1⅝ M. Mod Nord skjærer Lister-Dyb en lille Bugt ind i Landet, der kaldes Kongens-Havn (aldeles tilsandet). Øens Nordspids (c. 1⅝ M. i Længden) er næsten aldeles dækket af Flyvesandsklitter, der naae en Høide af indtil 200 Fod. Herfra strækker sig mod Syd i en Længde af lidet over en Miil et bakket Terrain, som for en stor Deel er dækket med Lyng og ud mod Havet mod Vest begrændses af Flyvesand; enkelt-

viis gaae dog Bakkerne heelt ud til Havet som steile ved Bølgerne afskaarne Brinker, en saadan er den 110 Fod høie Røde Klif, saaledes kaldet af det Farveskjær Sandet modtager af iblandede Jern- og Leerdele. Til dette bakkede Land støder mod Syd deels den henimod 2 Mile lange, ikke over $^1/_5$ Miil brede Flyvesands Landtunge, Hørnum-Odde, deels en Strækning af fladt Land med Marskenge. Mod Øst hæver Landet sig atter og løber ud mod Havet i afskaarne Brinker, deriblandt den 80 Fod høie Morsum Klif bekjendt for sit maleriske Udseende, idet forskjellige Lag vexle i skarpe Modsætninger, saaledes: Kaolin-Sand (Porcellainjord, reent Kvarts-Sand og hvid Glimmer), Limonit-Sand (Kvarts med phosphorsuurt Jerntveilte og hvid Glimmer, efter Bindemidlets Mængde er det snart Sand snart Sandsteen, Limonit-Sandet har graa Farver og de brune og gule Farver, der frembringes ved Jerntveilte) Glimmer-Leer (rødgraat), Alunjord (blaasort); et smalt Rev af en rødguul Steenart, formodentlig henhørende til Limoniten, løber fra Klitten ind under Havet henimod Fastlandet; tæt ved Klitten findes Brunkullag.

Af Øens Areal dækkes omtrent Halvdelen af Flyvesand, den øvrige Halvdeel bestaaer af tre omtrent lige Dele: Marskenge, opdyrket Høideland og Hedestrækninger.

Øen er aldeles skovløs, og Brændsel maa hentes fra Fastlandet; den fattigere Deel af Befolkningen brænder, til stor Skade for Landbruget, Lyngtørv og Faaregjødning. Ved Øens Østkyst graves ved Ebbetid Tørv af Mosestrækninger, der nu ere oversvømmede under Flodtid, de kaldes paa Stedet Tuul; en lignende Tørveformation findes ved Ebbetid under Sandklitterne paa Vestkysten.

Øen Sild er administrativt deelt i tvende Dele, hvoraf den mindre nordlige Deel, Listland, 3518 Tdr. Land stor med $9^1/_2$ Td. Htk. A. og E. henhører under Ribe Amt, og den større sydlige Deel, Landskabet Sild c. $1^3/_{10}$ □ stort, henhører under det slesvigske Amt Tønder.

Øen Sild har 3 Sogne, Morsum, Keitum og Vesterland. I **Morsum Sogn** ligger: Morsum Kirke, Byerne Store-Morsum med Præstegaard, Skole og 2 Kroer, 32 G. og H., Lille-Morsum med Fattighuus og Kro, 60 G. og H., Skjellinghjørne med Vindmølle, 27 G. og H., Østerende 28 G. og H., Vester- og Øster-Vold med Vindmølle, 27 G. og H., Holm 2 G. og Klaphjørne 3 G.; ialt i Sognet Præstegaarden og 179 G. og H. I **Keitum Sogn** ligger: Keitum Kirke, Byerne Keitum med Præstegaard, Skole, Bolig for Landskabslægen, Apothek, Toldhuus, Vindmølle, Fattighuus, 4 Kroer og en Cigarfabrik, 167 G. og H., Arksum med Skole, 46 G. og H., Tinnum med Landfogdens Tjenestebolig, Landskabets Arresthuus, Skole og Vindmølle, 68 G. og H., Munkmarsk med Vindmølle, 3 G. og H., herfra Overfart pr. Dampskib til Høier, Braderup med Skole, 24 G. og H., Venningsted 12 G. og H., og Kampen med Skole og Kro, 26 G. og H., i Nærheden af denne By er Fyretablissementet paa Rødeklif*); endvidere hører i geistlig Henseende til Sognet den lille By List, 11 G.

---

*) Fyret paa Røde-Klif er et fast Lindsefyr af 1ste Orden. Lysvide 5 Mile.

og H. med et Fyretablissement paa Albuen*); ialt i Sognet Præstegaarden og 357 G. og H. I **Vesterland Sogn** ligger: Vesterland Kirke, den adspredt liggende By Vesterland (særskilt benævnede Dele af denne ere Nørre-Hedig, Vester-Hedig, Sønderende) med Præstegaard, Skole, Fattighuus og Kro, Søbadeetablissement med 2 Hoteller, 105 G. og H. og den lille By Rantum med Skole, 6 H.; ialt i Sognet 111 G. og H. Ialt paa hele Øen 3 Præstegaarde og 645 G. og H., hvoraf 11 G. og H. paa Listland under det kongerigske Amt Ribe.

Indvaanere: 2870, hvoraf i Keitum Sogn 1514 slesvigske og 57 kongerigske, i Morsum Sogn 771 og i Vesterland Sogn 528. Mandfolkenes Antal er 1273, Fruentimmernes 1597. Ligesom paa Før har dette Forhold sin Begrundelse i Fraværelsen af mange Sildringer paa længere Søreiser. Var Folketællingen skeet om Sommeren istedetfor, som bekjendt, i Februar, vilde Forholdet endnu have stillet sig med en større Difference. Søfarten (fornemmelig i Hyre fra Hamborg og Amsterdam) er fremfor Agerbruget af Vigtighed som Erhvervsgreen, 28 Skibe af 182 Cmlst., foruden 16 Østersfartøier, ere hjemmehørende paa Øen (de fleste i Keitum). Flere Indvaanere besidde ikke ubetydelige Formuer, der ere erhvervede ved Søfarten; disse Formuer ere for en stor Deel anbragte i Danske Statspapirer og skulle beløbe allene i disse henved 1 Million Rd. R. M. Fiskeriet er ubetydeligt, hvorimod en Deel Erhverv haves ved Skrabningen af Østers paa de Øst for Øen liggende (c. 20) Østersbanker**). I Keitum Sogn mellem Byerne Kampen og List findes en Fuglekøie for Fangst af Vildænder***). Jord-

---

*) Fyretablissementet paa Albuen ved List bestaaer af 2 faste Fyr af 4de Orden med Lindseapparater; Lysvide 2 og 3 Mile.

**) De slesvigske Østersbankers Antal er omtrent 50 og ere beliggende deels øst og syd for Sild, deels omkring Før og Amrum samt Halligerne. Bankerne ved Sild, skjøndt mindre i Antal end de øvrige, give dog den større Mængde Østers eller c. 1000—1600 Tønder aarlig, hvilket omtrent ækvivalerer 1—1½ Million Stykker (Bergsø angiver i sin Statistik den samlede Fangst af Østers paa Vestkysten til 3 Millioner Stykker, for Udgiveren af nærværende Skrift har man i Aaret 1860 paa Sild nævnt 2 Millioner Stykker, samme Taloplysning findes ogsaa hos Kohl „Die Marschen und Inseln der Herzogthümer Schl. u. Holst.) Østersfangsten er som bekjendt et Regale og har været afbenyttet idetmindste siden Frederik II.'s Tid (efter Heinreich skulde de være anlagte af Knud den Store). Den ældste Forpagtning man kjender er fra 1746; den aarlige Afgift var da kun 2000 Daler i Kroner. Efter den Tid steg Afgiften bestandig: fra 1819 til 1859 var den 16,664 Rd. R. M. aarlig, nu er den 29,900 Rd. R. M. aarlig foruden Deputat af 80 Tdr. Østers à 800 Stk. til Hoffet og 10 Tdr. til Besidderen af Grevskabet Schackenborg.

***) En saadan Fuglekøie bestaaer af en stor Dam, omgiven af en Jordvold, der er beplantet med Buskvæxter. Fra Dammen gaaer til alle Kanter Canaler (Piger), hver omtrent 100 Alen lang med aftagende Brede. Langs med Canalernes ene Side er anbragt Coulisser af Straaflætning, saaledes at Fangeren kan gaae fra Coulisse til Coulisse og bestandig jage Ænderne længere ind i Canalen. Denne er til begge Sider og foroven overtrukken med et Garn og til dens inderste smalle Ende er umiddelbart fastgjort en Ruse. Kommer der nu en Drift Ænder fra Havet, søge de Dammen med Omgivelser som Hvilepunkt, især da der altid i Fangetiden findes et stort Antal tamme Ænder. Fangeren strøer nu Korn i en af Pigene, hvor Vinden bærer hen, og den hele Skare af Ænder søger nu den lokkende Føde, og medens de tamme, dertil afrettede Ænder blive ved Bugtens Udkant, drives de vilde længere og længere

udstykningen er fri og der findes kun enkelte større Jordbesiddere, men en Mængde mindre; Jorderne drives tildeels af Fruentimmerne under Mændenes Fraværelse paa Søen. Bygget fra Sild er bekjendt for sin Godhed. Agerbruget staaer forøvrigt paa et temmeligt lavt Standpunct, meget godt Hedeland ligger uopdyrket. Markfred holdes ikke. Fællesskabet er endnu ikke ophævet, navnlig ikke hvad Englandet angaaer, og ligesom et enkelt Stykke kan have flere Brugere der vexle aareviis (zur Jahreszeit gehen), tør der overhovedet ikke slaaes noget Hø i Engene førend den af Landfogden paa Sommerthinget den 29de Juni, efter Bylagenes Forslag for enhver Engstrækning, dertil fastsatte Dag. Tidligere Høbjergning straffes med Mulct. Huusfliden er ikke ubetydelig og meget af den Uld, som Landets talrige Faar (Lam iberegnet c. 8000) producere, forarbeides om Vinteren af Konerne og Pigerne, og udgjør en Hovederhvervskilde for den fattigere Befolkning (8000 Stk. uldne Trøier aarlig, tidligere 10,000 Stk.) Den i de senere Aar i Vesterland Sogn etablerede Søbadeanstalt, drager en Deel Fremmede til Øen og giver Beboerne en ikke ubetydelig Indtægt; Badet søges fornemmelig for sit rene, kraftige og saltholdige Vand og for det mægtige Bølgeslag som Vesterhavet frembringer, idet det bryder sig mod Øens Forstrand. Af Fugleæg samles i Klitterne en ikke ringe Mængde.

Sildringerne ere, som foranført, af frisisk Herkomst, dog med endeel Indblanding fra Naboamterne i Jylland og Slesvig. Det almindelige Folkesprog er frisisk, paa Listland er Folkesproget dansk. Det antages almindeligt, at det nordfrisiske Sprog finder sit bedste Udtryk paa Sild, ligesom det af alle Forfattere bevidnes, at paa denne Nordfrislands høieste Deel har Etten med dens Dyder og Lyder reneste vedligeholdt sig. Den gamle Folkedragt er dog her tidligere end andetsteds fraveget og er nu næsten sporløs forsvunden.

Landskabet Sild er i jurisdictionel Henseende underlagt en Landfoged, der tillige er Huusfoged og Oppebørselsembedsmand. Landskabet hører under Tønder Physicatdistrict (Tønder), men har sin egen Landskabslæge. En Strand- og Digeinspecteur forestaaer Klitarbeiderne. Ved Toldvæsenet er ansat en Toldoppebørselscontrolleur (Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1861: 5040 Rd., i 1860: 3500 Rd., i 1859: 4752 Rd.), og en Toldassistent. Da Indvaanerne i Fredstid ere fritagne for Værnepligt, finder ingen Lægdsinddeling Sted; kun i Krigstid udskrives de fra Communen til Søtjenesten. Sild repræsenteres i alle communale Anliggender af „de Landsbefuldmægtigedes Collegium." Dette bestaaer af 9 Medlemmer, nemlig 3 for Morsum Sogn, 5 for Keitum Sogn og 1 for Vesterland Sogn med Rantum. Valgberettiget og valgbar er enhver myndig Mand af uplettet Rygte, der er bosiddende i det vedkommende District og yde Bidrag til dettes Communalbyrder. Blandt de Tre, der have de fleste Stemmer vælger Tønder Amthuus. Valget er for Livstid. Med Hensyn til engere Communeforhold er Landskabet deelt

---

ind og bildes til Slutningen i Rusen. Fangetiden er fra September Maaneds Begyndelse og indtil Frosten indtræder, samt en kort Tid om Foraaret. En Køie kan aarlig give 20—25,000 Ænder, fornemmelig de smaa Krikænder. De fangede Ænder koges for største Delen og nedlægges i Suurt samt forsendes rundt omkring.

i 7 Bylag (Bauerschaften) Morsum, Vesterland, Rantum, Keitum, Archsum, Tinnum og de forenede Nordbyer (de 4 sidstnævnte i Keitum Sogn); hvert Bylag har sin Bondefoged. Hvert Sogn har desuden sit Kirkecollegium for Kirke-, Skole- og Fattigsager. 12 Raadmænd danne Landskabsraadet (der Silter Rath). Dette Raad er den egentlige, fra ældgammel Tid bestaaende frisiske Ret, der danner første Instants i alle Sager, der høre under Domstolenes Kjendelse. Landfogden er Protocolfører og har en raadgivende men ikke afgjørende Stemme. Raadet supplerer sig selv, idet det indstiller ved Vacance 3 Candidater til Amtmanden, valgte blandt Indvaanerne af den By, hvortil den Afgaaede hørte. Valget gjælder for Livstid. I geistlig Henseende hører Landskabet under Slesvig Stift, Tønder Provsti. Præstekaldene ere Valgkald. Efter den foreliggende Beretning kunne Præstekaldenes Indtægter anslaaes for Keitum Sogns Vedkommende til c. 1150 Rd., for Morsum Sogn til 720 Rd. og for Vesterland Sogns Vedkommende til 350 Rd. aarlig. Kirke- og Skolesproget er Tydsk, med Undtagelse af List, hvor Skolesproget er dansk. Af milde Stiftelser og Legater har Øen flere, hvoraf fremhæves, den af afdøde Raadmand Buchholz oprettede milde Stiftelse til Understøttelse for Børn og ældre ubemidlede Folk, hvortil bemeldte Raadmand testamenterede sin Eiendom i Byen Braderup samt en Capital af 13,813 Rd.; endvidere et Udstyrslegat paa 4000 Rd., et Skolelegat paa 2000 Rd. og et Legat paa 4400 Rd. til fattige Skipperenker, alle 3 stiftede af Skipperoldermand Lorenz Petersen Wall i Kjøbenhavn; og endelig endeel mindre Legater til Skole- og Fattigvæsenet.

Øen Sild, der udgjorde Kjærnen af det gamle Nordfriesland, har i tidligere Tider været langt større end nu, og det forholder sig udentvivl rigtigt, som de oldhistoriske Kort hos J. Meier ogsaa antyde, at Sild ikkun ved Vandløb var skilt fra de nuværende Øer Før og Amrum. Jo mindre Udstrækning det indre Hav dengang havde, desto mindre maatte Vandløbene være, der daglig førte Flod- og Ebbestrømme ind og ud, og Sagnet fortæller udtrykkeligt, at man i Fortiden ikkun havde en smal Rende at gjennemvade mellem Før og Sild. En mærkelig Oldtidslevning paa Sild, den saakaldte „Føringer Vold" og „Ribersti," syd for Dalstrøget mellem Sild og Listland, minder endnu om en Tid, da Passagen, som Sagnet fortæller, fra Før til Ribe gik denne Vei. At Sild i et Dokument fra 1141 kaldes en Ø, strider ikke imod denne Antagelse, thi ligesom man endnu den Dag idag kjører over Vattet fra Før til Amrom, saa at Amromland ikkun nogle Timer i Døgnet, eller ved Høivande kan ansees for en Ø, saaledes har man tidligere ogsaa kunnet passere fra Før til Sild, og det dybe Løb, Fartrappen, der nu skiller Øerne fra hverandre skal (Heinreich S. 81) først være brudt op i Stormfloden 1362. Naar der altsaa har været et sammenhængende Vat mellem Sild og Før, kan det med Rimelighed antages at dette i en endnu ældre Tid har været høiere Land, thi Vatterne ere, som bekjendt, Marsklandets Ruiner, og efterlades naar dette efterhaanden fylles bort. Det tør ogsaa ansees for utvivlsomt, at Øen Sild og det tidligere Vidingherred vare, om ikke sammenhængende, saa dog nær forbundne; ikke alene taler herfor den Omstændighed, at der tidligere (indtil Midten af forrige Aarhundrede) fandtes en hyppig benyttet saakaldet Ebbevei over Vattet fra Sild til Vidingherred, der nu ved Vattets fortsatte Aftagen i Høide er blevet impassabel, men det ligger i Sagens Natur, at dengang Gudskog var uindviget og udgjorde et bredt Vandløb, maatte Havarmen paa den anden Side Vidingherred have været forholdsviis smallere, som det i det Hele af den gamle Klitrække, der findes paa Geestranden, fremgaaer, at de Vandløb, der skilte Marsklandet fra denne, i Fortiden have havt en langt større Udstrækning, medens Marsklandet var i høiere Grad sammenhængende end nu er Tilfældet.

For Silds tidlige Beboelse tale de mangfoldige Gravhøie, der bedække

dens Høiland. Naar Undersøgelsen af disse har viist, at de deri indesluttede Oldsager foroven dækkes af et Rullesteenslag, som Geognosterne henføre til den cimbriske Vandflod (c. 600 Aar før Christus), da seer man heraf, at Landets Beboelse er ældgammel. Markeligt er det Sagn, der har bevaret sig paa Øen, ligesom ogsaa i Egnen mellem Ringkjøbing-Fjord og Nissum-Fjord, hvori det fortælles, at Kongen af Danmark havde friet til Dronningen af England, men blev hende uiro; for at hævne sig lod Dronningen den Landtunge gjennembryde, der forbandt hendes Land med Fastlandet, og derved bevirkede hun et Indbrud af Havet, der overvømmede hendes uiro Beilers Rige. Sagnet fører os saaledes tilbage til den cimbriske Flods Tid. Silds Beliggenhed maatte forøvrigt lade antage, at denne Flod deels har ødelagt Landet og deels ganske forandret dets Grændser mod Havet. Urindvaanerne ere vistnok omkomne eller have maattet flygte, og ere maastee efter Aarhundreders Mellemrum blevne efterfulgte af Nordfriserne, om hvem et Sagn siger, at de skulle være indvandrede og være komne til Landet over Søen; Fresenhafen ɔ: Frisernes Havn skal have sin Benævnelse fra deres Landgang. Det var ogsaa fra denne Havn, der laae tæt ved den i de nordfrisiske Sagnhistorier med saa stor Rigdom og Magt udstyrede Venningstad, at Friserne skulle have udskibet sig, da de rustede sig til at deeltage i den Folkestrømning, der under Hengist og Horsa, over 1000 Aar efter den cimbriske Flod, og ligesom til Hevn for denne, udgjod sig over det britiske Land. Foruden Gravhøiene træffer man paa Sild andre Mindesmærker fra en fjern Tid, det er de 4 saakaldte Borgpladse ved Tinnum, ved Arksum, ved Rantum (denne nu dækket af Flyvesand) og ved Keitum. Da i Valdemarernes Tid den religieuse Begeistring reiste murede Kirker over hele Landet, fik Sild ogsaa sine Kirker sandsynligviis alle opført af Tuf, tvende af disse, Keitum og Morsum, staae endnu den Dag idag som Minde om hiin fierne Tid. Joh. Mejer har, som tidligere ommeldt, i Danckwerths Beskrivelse givet et Kort over Nordfriesland, henført til 1240. Den Sild, der dengang udgjorde Frieslands Nordvestherred, viser sig her med en Udstrækning af c. 10 □ M. og stilles kun ved et smalt Løb fra Fastlandet. Kritiske Undersøgelser have senere viist, at hiint Kort giver en Fremstilling af de stedlige Forhold, der i mange Henseender efterlader Tvivl, og J. N. Schmidt har i Henhold til disse Undersøgelser givet et revideret Kort, henført til samme Tid, paa hvilket Silds Fladeindhold indskrænkes til lidet over det Halve. Stormfloderne i Aarene 1300, 1353 og 1362 borttoge senere store Strækninger af Landet, og ved de tvende sidste ere sandsynligviis Stedum Kirke (syd for Keitum og øst for Rantum) og List Kirke blevne ødelagte samt største Delen af de dertil hørende tvende Sogne overvømmede. Atter bortrev Stormfloderne i 1570, 1633 og 1634 store Strækninger af Øen (Eitum Kirke blev da ogsaa ødelagt) og det var efter denne sidste, at Landets Plougtal 1638 blev nedsat fra 100 til det nu gjældende 52; de sydlige Diger bortrevne 1634 og ere ikke senere gjenreiste. Siden den Tid have vel talrige Stormfloder angrebet Landet, men det er dog fornemmelig Øens og det nærliggende Fastlands vigtige Værn, Sandklitterne, der derved have lidt; derimod er der saavel paa Sydkysten som mod Øst ansat ikke ubetydelige Strækninger af Marskland. Blandt de Ulykker der have ramt Øen maa ogsaa nævnes, at den flere Gange har været hjemsøgt af pestagtige Sygdomme: af saadanne døde alene i Morsum Sogn, i 1567: 243 Mennesker, i 1581: 72, fra August 1597 til Novbr. det følgende Aar 142.

De saakaldte Munkebølsjorder og Munkmarsk Mølle have vistnok deres Navn og Oprindelse fra den Gave af 30 Mark, som Kong Erik Lam d. 7de Decbr. 1141 skjenkede Knudsbrødrene i Odense af Øen Sild. Disse Navne have givet Anledning til den Beretning, at der paa denne Ø ved Keitum Kirke har været et Kloster (D. Atl. et Minoriter- eller Graabrødreklosster).

Allerede fra Kong Erik Menveds Tid har List, der synes at have været en Ø for sig, været fraskilt det øvrige Landskab Sild; det gamle Document af 12te August 1292, hvorved denne Konge overdrager Ribes Borgere deres Forstrand samt List og Mandø, findes aftrykt i Terpagers Ripæ Cimbricæ S. 690. Ved Fredslutningen i Vordingborg 15de Juli 1435 mellem Kong Erik af Pommern og den holsteenske Greve Adolf. var List en af de faa Dele af Hertugdømmet Slesvig, som forblev i Kongens Besiddelse. I Listerdyb vandt Kong Christian IV. d. 16de Mai 1644 en Seier over en hollandsk Kjøbmandsskaade, som skulde komme de Svenske til Hjælp.

I Midten af det 17de Aarhundrede var Folketallet i Landskabet Sild 1750; et Aarhundrede senere, ved 1758, var det steget til 2800. Folketællingen af 1769 viser 2814 Indvaanere; 1803: 2674; 1840: 2520; 1845: 2587; 1855: 2685; 1860: 2813.

Folkemængden paa Sild er paavirket af tvende Momenter, deels en temporair Udvandring hver Sommer til Søfarten og deels en Indvandring af Tjenestefolk fra Fastlandet. Hertil kommer i de senere Aar, at flere Sildringer (saaledes benævnes de af de Omboende, selv kalde de sig Sølbringer) ere blevne Guldgravere i Californien; om disses Tilbagekomst er det vanskeligt at gjøre Calcule, enkeltviis ere de dog alt vendte tilbage med det selverhvervede Guld og have taget Bolig paa deres Stamø. Hvad Sildringernes (og med dem ogsaa de øvrige Øfriseres) Skibsfart angaaer, da skriver Øens Beskriver C. P. Hansen mellem følgende Perioder: Sildefiskeriet, 1350—1614, det maatte ophøre formedelst Sildestimernes forandrede Retning og talrige Ulykkestilfælde for Fiskerne, der foretog Fangsten paa aabne Baade; Valfiskefangsten, 1614—1714, Øboerne vare dog endnu kun Matroser og Harpunerere paa de fra Holland og Hamborg til Grønland udgaaende Skibe; Grønland-Commandeurernes Tid, 1714—1775, den ved Valfangsten erhvervede Velstand fremkaldte Bestræbelsen efter større Kundskab i Sømandsfaget, der studeredes Navigation og Mathematik, og Sildringerne findes i denne Periode i stort Antal anvendt som Commandeurer for Valfangerskibe samt ogsaa som Skibsførere og Styrmænd i anden Fart; Skibsførernes Tid, 1775—1807, Danmarks neutrale Flag fremkaldte, som bekjendt, under den nordamericanske Frihedskrig og senere under Revolutionskrigene, en fordeelagtig Fragtfart, og til denne benyttedes i stort Antal den dygtige Sømandsklasse fra Vesthavsøerne og især fra Sild, hvoraf Mængden naturligviis foretrak den mageligere Coffardifart for Valfangstens Besværlighed; disse tvende Afsnit af Øens Befolknings Historie, og især det sidste regnes til dens lykkeligste Perioder, og det saa meget mere som derefter fulgte den sørgelige Tid, da Danmark havde mistet sin Flaade og da næsten alle dens Handelsskibe bleve erobrede af Fjenden. Efter Krigen hævede Landet sig atter; den tiltagende Folkemængde og de stedse voxende Capitaler, der fornemmelig skylde Søfarten sin Tilværelse, tyde tilstrækkelig herpaa.

Keitum Kirke, der ofte benævnes efter sin gamle Skytshelgen St. Severinus (St. Søren), ligger temmelig høit, lidt nordligt for Byen, og er en meget anseelig Bygning, hvis over 40 Alen høie Taarn er et vigtigt Sømærke. Dette sidste er opført af Muursteen i Slutningen af Middelalderen, hvilket ogsaa synes at være Tilfældet med det saakaldte „Calfaster", en stor Forhal eller Vaabenhuus, som er tilbygget foran Chorets gamle Indgangsdør paa den sydlige Side. Hele den egentlige Kirkebygning striver sig derimod, som det synes, fra en og samme Tid, og har, saavidt det har været muligt at see i det Ydre, ikke noget andet oprindeligt Materiale end Granit forneden og Tuf foroven. Den sidste Steenart er imidlertid ved senere Istandsættelser i en stor Udstrækning kommen til at vige Pladsen for brændte Muursteen. Udvendig paa Chorets halvrunde Fremspring imod Øst (Absis) findes Graniten kun i een Række ovenover den fremspringende Sokkel, medens den i Kirkens retvinklede Partier ligger i 6 til 8 Skifter af store Kvaderstykker over samme. Paa Rundbygningen har man derimod foretrukket Tuffen, fordi denne saa langt lettere lod sig bearbeide for den rigere Udsmykning, man vilde give dette Kirkens helligste Parti. Hvert af de tre Feldter, hvori dette Ydre deles ved slade fremspringende Muurstriber, har et lille rundbuet Vindue og er foroven prydet med den bekjendte sammenslyngede, dobbelte Rundbuefrise. Det mellemste (østligste) af disse tre Vinduer er ovenom den runde Bue saa rigt smykket med flere Baand, hvoraf tvende ere besatte med Tandsnit, at der vist neppe paa nogen anden Tufsteensbygning hertillands vil forefindes en saa sammensat Steenprydelse endnu bevaret. Det øverste af Chorrundingen er istandsat med Muursteen, og deraf er da tillige under Taget blevet dannet en Decoration med nedadgaaende, udtakkede Tunger, hvilke meget ofte ere komne til at afløse en oprindelig, romansk Rundbuefrise. Paa den kvadratiske Deel af Choret og paa Kirkens Skib er der navnlig paa den sydlige Side kun lidt bevaret af Tuffen. Paa denne Side har Kirken ogsaa faaet store spidsbuede Vinduer, imedens disses oprindelige, rundbuede Form endnu kan sees paa Nordsiden. I den øverste Deel ere Murene baade mod Syd og Nord fornyede med brændte Steen, af hvilke her saa ere dannede tvende Friser, øverst en udtunget, som foroven paa Absis, og derunder en mere sammensat med skraat liggende Ruder (Rhomber), hvilken vistnok her, ligesom ogsaa andetsteds, er kommen istedetfor en sammenslynget Rundbuefrise. Foruden Indgangen til Choret, har Kirken endnu beholdt begge sine gamle Indgangsdøre i Nord og Syd henimod den vestlige Ende af Skibet. Den egentlige Kirkebygning er tækket med Bly; derimod er Taarnet saavelsom Vaabenhuset bedækket med røde brændte Tagsteen.

I Kirkens Indre findes en meget gammel Døbefont af Granit, prydet med billedlige Fremstillinger. Altertavlen er udskaaren af Træ og hidrører fra Slutningen af Middelalderen. Som Hovedfigurer herpaa nævnes Gud Fader med Sønnen, Jomfru Maria med Barnet og endelig Skytshelgenen St. Søren. Saavel disse større, som de mindre Figurer af Apostlene, hvilke findes paa Fløiene, ere malede og forgyldte, Hverken i Choret's kvadratiske Deel eller i Skibet findes Hvælvinger. Denne sidste Deel af Kirken angives alene at have en Længde af 40 Alen, en Brede af 15 Alen og en ligesaa stor Høide under det flade Loft. Ligstene findes nu ikke mere i Kirken. endskjøndt baade Præster og Landsfogder endnu i forrige Aarhundrede begravedes her. Nogle Epitaphier og Indskrifttavler bleve i Aaret 1858 nedtagne og solgte.

Morsum Kirke, der i gamle Angivelser snart kaldes den ældste Kirke paa Øen, snart siges fra først af blot at have været et Kapel, er høit beliggende, og har været indviet til St. Martin (St. Morten, Bisiop i Tours, i Slutningen af 4de Aarhundrede). Den er meget mindre end Kirken i Keitum, men ligner den forøvrigt baade i Form og Bygningsmaade. Dog har den aldrig faaet noget Taarn. I den nederste Halvdeel er den opført af Granit, i den øverste af Tuf og af brændte Steen, hvilke sidste dog vistnok ogsaa her først ere indkomne ved senere Istandsættelser. Choret er forsynet med en Rundbygning, og alle oprindelige Aabninger, baade Døre og Vinduer, ere foroven rundbuede; paa Nordsiden ere Vinduerne imidlertid alle tilmurede. Det senere tilbyggede Vaabenhuus har ogsaa her Navnet „Calfafter." Prædikestolen er opsat 1698; den nuværende Altertavle skriver sig ogsaa fra nyere Tid. Men tidligere har her været en af Træ udskaaren Altertavle, hvorpaa fandtes en Fremstilling af Treenigheden og af Kirkens Skytshelgen. Ogsaa særskilt havde man her i Kirken St. Martins Billede, fremstillet tilhest, saaledes som denne Helgen hyppigst afbildes. Endnu findes her en Indskrifttavle, der omtaler Kirkens og Sognets Skjæbne i de ulykkelige Aar 1628 og 1629.

Vesterland Kirke er lille, lav og uanseelig, bygget af Muursteen og tækket med Rør. Den er først bleven opført 1635, som en Indskrift paa Muren i det Mindste tidligere skal have angivet, — eller 1637, saaledes som der almindeligviis er blevet anført. Efter den store Flod 1634 nødtes man nemlig til at rømme den gamle, til St. Nicolaus indviede og længere imod Vest beliggende Kirke i Eitum, hvis Mure dog endnu stode „ved Stranden" indtil 1652. Den lille Kirke i Vesterland blev i Aaret 1789 endeel udvidet, hvorom en versificeret Indskrift over den sydlige Indgangsdør endnu bevarer Mindet. Her findes ingen Hvælvinger, heller intet Taarn. Klokken er anbragt i et 1843 opført Klokkehuus. Kirken har imidlertid en Døbefont og en Altertavle, hvilke begge ere meget ældre end den selv. Den første er af Granit, skal have et meget gammelt Udseende og skal desuden være forsynet med Indskrift, hvis Indhold er ukjendt. Den udskaarne Altertavle er rigt malet og forgyldt og fremstiller Jomfru Marias Kroning og tvende Helgener i større Figurer foruden de 12 Apostle. Sagnet vil, at baade Døbefont og Altertavle skulle være komne hertil fra den gamle St. Jørgens Kirke paa List. Men som det i sig selv allerede har langt mere Sandsynlighed for sig, at de ere flyttede herind fra den nærliggende Eitum Kirke, hvilken netop blev afløst af denne i Vesterland, saaledes taler ogsaa en anden Omstændighed imod hiin Antagelse. Kirken paa List er nemlig temmelig sikkert gaaet under ved Stormfloden 1362, eller dog i alt Fald ikke bleven benyttet siden; men den nævnte udskaarne Altertavle er sikkert ikke ældre end i det Tidligste fra det 15de Aarhundrede.

Ved Brøns's Høi, hvor en Konge af dette Navn efter Sagnet skal ligge begraven, og ikke langt fra Røde-Klif ligger det anselige Fyrtaarn, der har Navn efter samme. Det er et Lindsefyr af 1ste Klasse (kun Skagens Fyrtaarn hører, foruden dette her i Landet, til denne Klasse) og kaster sit glimtende Lys $4^1/_2$ Miil ud over Vesterhavet, hvilket kun bliver muligt derved, at Flammens Høide er 180 Fod over Havet (Hanstholm Fyr, der dog kun er af 2den Klasse, kaster ved sin endnu høiere Beliggenhed af 212 Fod sit Lys endnu længere, nemlig 5 Mile. Skagen, 140 Fod, kun $4^1/_4$ M.) I Retning af Listerdyb viser Fyret et rødligt Lys. Kun faa Steder i Danmark har man en saa interessant Udsigt som fra dette Taarns Spids: det vidtstrakte blaanende Hav mod Vest, det af Klæg graalige Indrehav mod Øst og den langstrakte Ø, som ligger udbredt mellem disse, med sin mærkværdige Asverling af vilde Sandbanker, dyrkede Agre, brune Lyngbakker og græsklædte Marstenge, møde strax Øiet, medens Havets Sellere og det Indrehavet begrændsende Land med sine Kirker og Høidepuncter, sit Forland og sine Diger, vise sig i større Afstand.

ïhBtendstmp pinxîı.Jensen bth

în >B«erentzen4 C' LtKhst.

P A R T I p a a F O H R

lr«

^

G. Forchhammer: Geognostische Beiträge die Insel Sylt betreffend, i Videnskabernes Selskabs naturvidenskabelige Afhandlinger, 3die Bind, S. 363 ff.
J. Boopsen: Beschreibung der Insel Sylt in geographischer, statistischer und historischer Rücksicht. Schlesw. 1828.
Samme: Statistische Nachrichten von der Insel Sylt i Staatsb. Mag. VII. S. 788 ff. See ogsaa Samme Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. om de undergaaede Kirker paa Sild.
Dr. G. N. Wülfke: Ueber die Sylter Landschaftsverfassung und ihre zeitgemaße Verbesserung. Kiel 1831.
Wengel: Die nordfriesische Inseln vormals und jetzt. 1858.
C. P. Hansen: Die Insel Sylt in geschichtlicher und statistischer Hensicht dargestellt, i Archiv für Geschichte, Kunde der Verwaltung und Landesrecht der Herz. Schl., Holst. und Lb., 4de Aargang, S. 1—67, 317—397, 987—643.
Samme: Die nordfriesische Insel Sylt, Leipzig 1859.
Samme: Der Sylter Friese, Kiel 1860.

Landskabet Østerland-Før.

Øen Før, $1^1/_5$ □ M. stor, beliggende (i mindst Afstand) $^4/_5$ M. fra Slesvigs Vestkyst (Dagebøl Havn), er deelt i tvende Dele: Østerland-Før, der henhører under Tønder Amt, og Vesterland-Før, der henhører under Ribe Amt. Østerland-Før, der her er at beskrive, og som i administrativ Henseende bestaaer af Landskabet Østerland-Før og af Flekken Byk, har et Fladeindhold af $^3/_4$ □ M. (7726 Tdr. à 260 □ Roder) jevnt og fladt Land, hvoraf den overveiende større nordlige Deel bestaaer af ret godt Marskland og den mindre sydlige Deel af Geestland med sandet og sandmuldet Jordsmon, der let, naar det ikke er under fortsat Dyrkning, gaaer over til at blive Hede. Marsklandet er ved Diger beskyttet mod Havet. Skove har Øen ikke, men i næsten alle Byerne findes en Mængde Træer omkring Husene. Byerne ere alle beliggende paa Geesten, de fleste paa dennes yderste Kant.

Øen har 3 Sogne: St. Nicolai, St. Johannes og St. Laurentii. Af disse høre St. Nicolai og en Deel af St. Johannes Sogn til Østerland-Før. I St. Nicolai ligger: St. Nicolai Kirke, Flækken **Byk** med Søbadeanstalten Vilhelminebad, i Flækken er et Restaurations- og Forlystelseslocale, 3 Hoteller, 3 Gjæstgivergaarde, 10 Kroer, 1 Arresthuus, 2 Brændeviinsbrænderier, 1 Skole, 1 Apothek, 1 Vindmølle og alleslags Detailhandlere og Haandværkere, c. 200 Huse; Flækken har en ret god lille Havn med et Skyllebassin, hvortil benyttes en ved et tidligere Digebrud opstaaet Hvel. Overfart til Dagebøl ($^4/_5$ M.), og om Sommeren regelmæssig Dampskibsforbindelse med Husum, Sild og Høier. I Flækken boe Landfogden, 1 Postmester, 1 Toldforvalter og 2 Toldassistenter, 2 Læger, hvoraf den ene er Badelæge, Krydstoldindspecteuren paa Monarkiets Vestkyst. Ned mod Havnen er et paa Foranledning af Kong Christian VIII. plantet Anlæg med Træer, der allerede have en ret betydelig Høide, og med smukke Buskvæxter. En Allee langs med Stranden (der Sandvall) er nærmest anlagt for Badeanstaltens Skyld. Endvidere ligger i St. Ni-

colai Sogn: de sammenbyggede Byer Boldiksum og Briksum med 2 Skoler, 3 Kroer, 2 Teglværker, Vindmølle og 1 Fattighuus (157 G. og H.) Af St. Johannes Sogn hører til Østerland-Før: St. Johannes Kirke, Byerne Øvenum med Skole, Vindmølle og 2 Kroer (128 G. og H.), Midlum med Skole og Kro (60 G. og H.), Alkersum med Skole, Vindmølle og Kro (63 G. og H.), samt af Byen Niblum 37 G. og H. (Resten af Byen hører til Vesterland-Før).

Indvaanere: 3143, hvoraf i Flækken Byk: 1006, i St. Nicolai Landdistrict: 787, og af St. Johannes Sogn: 1350. Mandfolkenes Antal er 1498, Fruentimmernes 1645. Som i Beskrivelsen over Vesterland-Før er anført*), har dette Forhold sin Begrundelse i Fraværelsen af mange Føringer paa længere Søreiser. I den nordøstlige Deel af Johannes Sogn ere 2 Fuglekøier. En betydelig Erhvervskilde for Flækken Byk er de mange Badegjæster, der om Sommeren besøge det for dets sunde Beliggenhed, sine kraftige og styrkende Søbade almindelig anerkjendte Vilhelminebad.

Landskabet Østerland-Før er i jurisdictionel Henseende underlagt en Landfoged, der tillige er Retsfoged i Flækken Byk, hvilken By danner en egen, fra Landdistrictet adskilt, Jurisdiction, ligesom den ogsaa udgjør en egen Commune. I Byk bestaaer den ordinaire Ret af Retsfogden og tvende Retsbisiddere, disse sidste og 8 Deputerede (Achtenmänner) danne Communalrepræsentationen under Ledelse af Retsfogden, der er berettiget til i Sager, der ikke angaae ham selv som Regnskabsfører, at afgive sin Stemme. I Landskabet dannes den ordinaire civile Ret af Landfogden, 2 Retsbisiddere og 12 Raadmænd. Landfogden, de 12 Raadmænd og 15 Regnskabsmænd (Rechensmänner) udgjøre Landskabsrepræsentationen; hver By har desuden sin egen Bondefoged og sine Ottemænd (der Bauervogt und die Achten). De kongelige Skatter og Afgifter opkræves af en Oppebørselsbetjent. De directe Skatter af Landskabet til Staten, ere deels en Landskat efter Landets Opmaaling og Bonitering, deels en fast aarlig Contribution efter en 200 Aar gammel Overeenskomst for hele Landskabet, stor 4581 Rd. Disse Skatter, ligesom og Godtgjørelse for Magazinkorn og Fourage, fordeles efter Skilling Engelsk (48 ß = 1 Pund), der er en Vurderingskvota, i hvilken al rørlig og urørlig Eiendom hvert 5te Aar bliver beregnet til Skat. Ordinair Plovtal 55; overordentlig Plovtal $59^5/_6$, Skattareal 6780 Tønder. Flækken er ansat i ordinairt Plovtal til 4 Plove, Skattareal 26 Tønder. Landskabet hører under Nybøl Physicatdistrict (Nybøl), men har en egen Landskabslæge. Da Indvaanerne i Fredstid ere fritagne for Værnepligt, finder ingen Lægdsinddeling Sted; kun i

*) I den kongerigske Deel af Øen viser Folketællingen af 1860 2147 Indvaanere, hvoraf 1321 (614 Mdf. og 707 Ftm.) i St. Laurentii Sogn og 826 (386 Mdf. og 440 Ftm.) i St. Johannes Sogn. Øens samlede Folkemængde er herefter 5290 (i 1855: 5098, i 1845: 4770). Mærkeligt er det, at Folketællingen af 1769 viser et Tal for Før af 6146 Indv., altsaa næsten 1000 mere, i dette Aar var imidlertid de Søfarendes Antal 1600 (see „Beschreibung der Insel Föhr" von dem Organisten Peters i S. H. L. Provinzialberichte, 13de Aargang, 2. S. 43), hvilket er et senere ikke naaet Tal; i 1780 angives det til 1500 og i 1824 angiver Peters Antallet til 506, efter Folketællingen 1860 vare opgivne at henhøre til Sømandsstanden.

Krigstid udskrives de til Søtjenesten. Før har ialt 4370 Baand eller Roder (c. 3 Mile) Sødige. Heraf ere 888 B. beklædte med Steen, 1375 B. beklædte med Straa, saakaldte Bestikningsdiger, 363 B. grønne Diger uden Forland, 1324 grønne Diger med beskyttende Forland foran sig. Afvandingen skeer gjennem 5 forskjellige Sluser. Øen udgjør tvende Digecommuner, der hver har sin Diggreve. Amtmanden over Tønder Amt er Overdiggreve. Digesyn holdes to Gange aarlig af Overdiggreven og Digeinspecteuren. I geistlig Henseende hører St. Nicolai og St. Johannes Sogne til Slesvig Stift og Tønder Provsti) Præstekaldene ere Valgkald. Ved St. Nicolai Kirke er ansat en Præst (Indtægt c. 1500 Rd.), ved St. Johannes Kirke er ansat en Hovedpræst (Indtægt c. 2150 Rd.) og en Diaconus (Indtægt c. 800 Rd.. Kirkesproget er tydsk. Med Hensyn til Digevæsenet er Amtmanden over Tønder Amt Overdiggreve og Landfogden Diggreve.

Idet der med Hensyn til Øen Førs Historie forøvrigt henvises til Stat. top. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II. S. 1038, skal dog her bemærkes, at det er sandsynligt, at der mod Nordøst i den endnu bevarede Deel af Marsken har ligget et Sogn Hanum, som forlængst er gaaet under ved Oversvømmelse. Foruden Hanum nævnes ogsaa Lokbøl som et undergaaet Sogn. Dets Beliggenhed var efter Meiers Kort paa Øens Nordspids. Byerne Brixum og Boldixum have tidligere ligget i Marsten, deres Værster sees efter Peters endnu og kaldes med disse Navne. Oevenum skal tidligere have heddet Havhanum og være opstaaet da Hanum gik under. Diget paa Før anlagdes 1492, Steenbeklædningen paa Diget udfor Aabningen mellem Sild og Amrom 1738.

Ligesom Sildringerne have ogsaa Føringerne i Aarhundreder været bekjendt som dygtige Sømænd, og for begge disse Øfolk have Vilkaarene, under hvilke de have virket, omtrent været de samme, hvorfor der ogsaa her kan henvises til hvad der i saa Henseende foran S. 191 er anført om Sildringerne.

Flækken Vyk har sin Oprindelse fra den store Vandflod 1634, da mange Halligbeboere ved Havets Ødelæggelser mistede deres Boliger og øvrige Eiendom og for en stor Deel søgte Tilflugt paa Før, hvor de nedsatte sig „bi de Wyk." Stedet tiltog hurtigt, men de andre Øers smaalige Avind fik Indvaanere ansat uforholdsmæssig høit til Skat (efter Schilling-Englisch-Buch), hvorfor de ansøgte om Flækkerettighed, som ogsaa under 15de April 1706 blev dem tilstaaet af Hertug Christian Albrecht; kort forinden havde Vyk modtaget sit første Havneanlæg: dette tilsammen lod Byen tiltage mere og mere, saaledes at den 1706 havde 100 Familier, 1724: 133, 1728: 136, 1732: 146, 1736: 163, 1740: 163; naar 1744 viser et ringere Antal Familier, nemlig kun 153, da har dette sin Grund i Havnens Forringelse, og naar Antallet af Familier senere atter er tiltaget, staaer dette ogsaa i Forbindelse med Anlæget af en ny Havn i Aaret 1806, dog derhos ogsaa med Grundlæggelsen af en Søbadeanstalt (kaldet Vilhelmine-Bad efter Kong Frederik VI.'s Datter, nu Hertuginde af Glücksborg) i Aaret 1819. Antallet af Familier er nu efter sidste Folketælling 216. Den 7de Mai 1857 blev Vyk hjemsøgt af en heftig Ildebrand, som ødelagde næsten Halvdelen af Flækkens Huse. Badeanstalten, der tiltog ved Kong Christian VIII.'s Ophold der i Sommerne 1842—47, men igjen betydelig aftog i Krigsaarene, har nu atter hævet sig, hvortil Ansættelsen af en egen Badelæge ikke lidet har bidraget. Badegjæsternes Antal var i 1861: 814.

St. Nicolai Kirke er en ret anseelig Bygning med et lyst og venligt Indre. Den er beliggende nærved Grændseskjellet imellem Byerne Boldiksum og Brikkum, men den benævnes ikke efter nogen af dem, da det er eiendommeligt for alle Øens 3 Kirker, at de fra gammel Tid af og endnu i vore Dage stedse alene anføres med deres Skytshelgeners Navne. Et Vaabenhuus, der først i en senere Tid er blevet anlagt foran Indgangen paa Chorets sydlige Side, er næsten ganske opført af raat kløvet Granit; men naar blot dette undtages, er hele den øvrige Kirke, saavel i sin oprindelige Bygning som i de senere tilføiede Partier, lige fra Grunden af, — hvorover den endogsaa ganske mangler en fremtrædende Muurfokkel — heelt op til det Øverste opført af røde brændte Steen. Allerede dette Materiale tyder paa, at den ikke kan henregnes iblandt vore ældste Kirkebygninger, og det saa meget mere, som Øens

tvende andre Kirker tilfulde godtgjøre, at huggen Granit og rhinsk Tuf ogsaa herovre have spillet en Rolle som Bygningsmaterialier i en tidligere Tid, end Muurstenen kom til at gjøre det. Men endnu bestemtere giver denne Kirkens noget yngre Tidsalder sig tilkjende i dens hele Bygningsmaade. Thi forekommer end den runde Bue paa enkelte Steder i dens oprindelige Dele, navnlig i Vinduerne i Chorets østlige Udbygning (Absis) og i Chorbuen, saa har dog intetsombelst Afsnit af Kirken den romanske eller egentlige Rundbuestiils Charakteer. Hvor de oprindelige Vinduer ellers findes bevarede i Chor og Skib, ere de spidsbuede, og det Samme gjælder ogsaa om Kirkens Indgangsdøre. Chorets ene og Skibets tre store Hvælvinger ere alle afdeelte i 8 Kapper og have spidse Gjordbuer; dog er af Skibets østligste Hvælving den nordlige Halvdeel bleven afløst af en Tøndehvælving af Træ, hvilken fortsættes ind i den store Fløibygning, som i Aaret 1707 er bleven føiet til Kirkens Nordside. Det er nok muligt, at Taarnet, som i sine oprindelige Partier viser endeel Overeensstemmelse med den egentlige Kirkebygning, ogsaa er omtrent samtidigt dermed; men særdeles Meget af det er ombygget eller dog tildeels fornyet i senere Tider. Det Meste af Vestsidens Ydre fremviser saaledes nyt Muurværk, der er udført med smaa røde brændte Steen, og er ved Jernankere betegnet med Aarstallet 1856. Som næsten alle vore gamle Klokketaarne har ogsaa dette oprindelig havt en Hvælving over det nederste Stokværk, og man kom op over denne ad en udenfor Taarnet selv værende Vindeltrappe. Af denne Hvælving findes nu imidlertid alene Sporene bevarede, hvilket faaer Interesse derved, at en ganske lignende Forstyrrelse af Taarnhvælvingen ogsaa har fundet Sted ved begge Dens tvende andre Kirker. Og i alle disse tre Bygninger har denne Ødelæggelse ganske vist havt samme Grund som flere andre Steder i disse vestlige Egne, hvorfra der haves paalidelige Efterretninger om, at det er ved en Nedstyrtning af Taarnets Overdeel, — som oftest med Kirkeklokken selv i Følgestab —, at disse Hvælvinger ere blevne knuste. For alle gamle Tufsteens- og Muursteensbygninger i Vesterhavets Nærhed, og fornemmelig da for Taarnene, have Nedstyrtninger nemlig været en saa hyppigt indtruffen Ulykke, at der neppe i andre Egne hertillands vil kunne opvises noget Lignende. Men dette er kun en ligefrem Følge af de herværende Naturforhold; thi intet andet Sted er Muurværket saaledes udsat for et sugtigt og foranderligt Klimas skadelige Indvirkninger, og ikke i nogen anden Egn hos os kjendes saa voldsomme Regnstorme som de, der undertiden hjemsøge Halvøens Vestkyst og de udenfor samme liggende Øer. Taarnets tvende Tagskraaninger ere belagte med Blyplader; dermed er ogsaa Sydsiden af den egentlige Kirkebygning tækket, medens hele Nordsiden kun har Rørtag. I det Indre skal Kirken i den katholske Tid have havt 5 Altere; men af dem er nu Intet bevaret. Den nuværende Altertavle, der er ret godt udskaaren af Træ, og som i flere Feldter fremstiller Scener af Frelserens Historie, med Nadveren i Midten, hidrører ligesaavel som Prædikestolen først fra det 17de Aarhundrede. Derimod findes der i Chorets sydøstlige Hjørne en gammel, næsten legemsstor, udskaaren Træsigur bevaret af Skytshelgenen St. Nicolaus. Han er fremstillet siddende, iført biskoppelig Dragt og Hat, og har den høire Haand hævet til Velsignelse; men Bispestaven, som han oprindelig har holdt i den venstre er ham nu berøvet. Kirkens Døbefont er af Sandsteen og har ikke nogen meget gammel Charakteer. Den benyttes nutildags ikke, eftersom Børnene i de tvende slesvigske Sogne paa Før ikke døbes i Kirken (saaledes som i St. Laurentius), men derimod i Hjemmet. Der findes i Kirken et Orgel, som denne skal have faaet 1735.

Hvad der tidligere har været anført angaaende St. Nicolai Kirkes Opførelse, at Midlerne dertil skulde være blevne indsamlede af Tiggermunke i England, har en aldeles sagnagtig og uhistorisk Charakteer. Ikke bedre begrundede have de Meninger været, som ere blevne fremførte med Hensyn til Tiden for dens Anlæggelse. Bygningens hele Charakteer siger med Bestemthed, at man ikke tør tænke paa nogen ældre Tid end Slutningen af 13de Aarhundrede; men det er ingenlunde usandsynligt, at den er endnu noget yngre. I Murene af det foran nævnte senere tilbyggede Vaabenhuus forefindes nogle Kvaderstykker af Granit, hvoriblandt enkelte endog have Overkanten formet som Sokkelstene. Disse have altsaa sikkert tidligere været benyttede i en ældre Bygning, — maaskee i en af Dens senere forsvundne Kirker eller Kapeller. I den egentlige Kirkebygning have derimod slet ingen saadanne Rester været at opdage, og det er derfor rimeligt, at man har hjulpet sig med en Trækirke lige til den nuværende Steenbygnings Opførelse. Selv om denne først har fundet Sted i det 14de Aarhundrede, har dette aldeles intet Usandsynligt ved sig, og det

saa meget mindre, som Trækirkernes Periode i de frisiske Udlande først er bleven afsluttet i en endnu langt senere Tid.*)

St. Johannes Kirke, beliggende ved Nieblum, er uden Spørgsmaal en af de største — og maaskee den største Kirke, der nogetsteds hos os findes paa Landet. Indvendig har den i danske Alen følgende Maal: Chorrundingen er 5¾ Al. dyb; Chorets retvinklede Parti 14¼ Al. bredt, og tilligemed Chorbuen 16¼ Al. langt; Korsets Midte 14⅔ Al. bred, og sammen med Buen ud imod Hovedskibet 16¾ Al. lang; hele Tværskibets Længde fra Nord til Syd 40½ Al.; Hovedskibets Længde 33¾ Al.; dets Brede 15⅙, og dets Høide under Bjælkeloftet godt 15 Alen; Taarnet, hvis Høide skal være omtrent 50 Al., har indvendig fra Øst til Vest en Udstrækning af næsten 11½ Al. Udvendig vil hele Bygningen alisaa have en Længde af omtrent 88 Alen.

Foruden en folkerig og velhavende Sognemenighed har der vistnok endnu været en anden Omstændighed, hvilken St. Johannes fuldt saa meget skylder sin anseelige Størrelse og sin mere udmærkede Form som Korskirke. I det Mindste for de tvende Herreder, ved hvis Grændseskjel den ligger, og imellem hvilke dens Sognebeboere fra gammel Tid af have været deelte, har den ganske vist havt Betydning som en Hovedkirke; ja man har endogsaa meent, at den har gjældt som saadan for alle de 5 nordlige af de gamle frisiske Herreder. I begge hine Herreders gamle Segl finde vi dens Skytshelgen Johannes den Døber: i Østerherredets sidder St. Nicolaus ved hans Side, i Vesterherredets har han derimod faaet Plads midt imellem St. Laurentius og St. Clemens, Patronerne for Herredets tvende andre Kirker. Paa Kirkegaarden er der fordum blevet holdt Rettergangsthing, og Kirken selv skal undertiden være bleven benyttet til frisiske Landsforsamlinger. Endnu bevares her i Kirken den gamle frisiske Normalalen, hvilken er omtrent 1½ Tomme kortere end den danske Alen, men derimod 4 Linier længere end den hamborgske. Den er af Jern og hænger fastlænket til den midterste af de 3 store Stolpepiller, som støtte Hovedskibets Loft. Vistnok er det overmaade tvivlsomt, om det har været rigtigt at overføre paa vore Forhold i Almindelighed, hvad der andetsteds vides at have været Tilfældet, — at der nemlig i hvert Herred eller større Landsinddeling oprindelig kun skulde have været een Kirke, og at denne i længere Tid vedblev at gjælde som den eneste rette og fuldt udstyrede Sognekirke, medens de senere anlagte kun betragtedes som Bi- eller Hjælpekirker. Af noget Lignende synes der dog imidlertid ogsaa hos os flere Steder at være Spor tilbage, og ikke mindst her ved St. Johanneskirken. Dens paafaldende Beliggenhed og faste Tilknytning til begge de nævnte Herreder synes enten at maatte hidrøre fra, at den er bleven anlagt tidligere, end Øens Deling i disse tvende er bleven iværksat, eller ogsaa at have sin Grund deri, at den som en Kirke for hele Øen skulde være fælleds for begge Herrederne. Ja maaskee turde man endog i dens Indvielse til Johannes den Døber see et Vink om, at den i tidlige Dage, selv efter at Øen havde faaet flere andre Kirker, har gjældt som den eneste rette Daabskirke. Det er saa ofte blevet gjentaget, at St. Johannes er en af de ældste Kirker i Sønderjylland, og at dens Anlæggelse skulde være at føre tilbage til det 11te eller endog til det 10de Aarhundrede. I sig selv ligger der ingenlunde noget Usandsynligt i en saadan Antagelse, saalænge den nemlig indskrænkes dertil, at en til St. Johannes indviet Kirke ved den antydede Tid er bleven anlagt paa denne Plet. Men en stor Vildfarelse har man begaaet, naar man har villet henføre den store Stenbygning, som nu hæver sig her, til saa gammel en Tid, og naar man saa ovenikjøbet ved en saadan Formening og ved Tanken om Knud den Stores Tidsalder har ladet sig forlede til i denne Kirke at ville see et af en engelsk Bygmester og med Anvendelse af engelsk Materiale udført Værk. Som den nu staaer, hidrører Kirken ikke ganske fra en og samme Tid; men intet Affnit deraf kan dog være ældre end fra det 13de Aarhundrede. Derimod forefindes der udvendig paa Hovedskibets sydlige Side, i den nederste Deel af Muren, ikke ubetydelige Rester af Materiale fra en ældre Bygning. I de 3 Rækker huggen Granit, som her strække sig ligefra Korsfløien vestligt hen imod den spidsbuede Indgangsdør, have de allerfleste Steen ikke Kvaderformen, men derimod buede Yderflader. Det er tydeligt nok, at det ikke er for

*) I Beltringherred paa det gamle Nordstrand var Kirken i Bolgsbüll af Træ til 1601, den i Westerwoldt til 1609 og den i Osterwoldt til 1629. Det først i nyere Tid undergaaede Galmsbøl i Bøking Herred havde endog lige til 1719 kun en Trækirke.

deres nuværende Plads, men derimod for Anvendelsen i en Rundbygning, at de ere blevne saaledes tildannede. Imellem disse findes der imidlertid tillige anbragt en stor, næsten 3 Alen lang, paa Udsiden fladt tilhugget Steen, ligeledes Granit, hvis oprindelige Bestemmelse som Overligger over en Indgangsdør aldeles klart fremgaaer af hele dens Form. Af de 5 Linier, der begrændse dens Yderflade, staae nemlig de tvende for Enderne lodrette paa Grundlinien; foroven danne derimod de to skraat opadgaaende Linier en regelmæssig lav Gavlform, under hvis Toppunkt Stenen har en Høide af $1\frac{1}{4}$ Alen. Endnu mærkeligere er dog en anden gammel Dørover ligger, som har sin Plads i Nærheden deraf, en halv Snees Alen vestlig for Indgangsdøren, men noget høiere oppe paa Muren under et af Skibets store Vinduer. Denne Steen, der er henimod $2\frac{1}{4}$ Al. bred og $1\frac{1}{4}$ Al. høi, har den for den romanske Stiil sædvanlige, foroven halvrunde Tympanumsform og er prydet med en billedlig Fremstilling, der vel er meget forvittret, men hvis 3 siddende Figurer dog ere lette at kjende. I Midten sidder Christus paa en Throne; hans Hoved er omgivet med Korsglorien, den høire Haand hævet til Velsignelse og i den venstre holder han Livets Bog. Af de tvende andre noget mindre Figurer er den ved Herrens høire Side St. Peder, der er let kjendelig paa de 2 Nøgler, han holder i den opløftede Høire, og den ved den venstre Side St. Paulus, hvis Sværd rigtignok ved Forvittringen er blevet temmelig utydeligt. Ogsaa hver af disse holder i den venstre Haand en Bog og har Hovedet omgivet med en Glorie. Disse aldeles umiskjendelige Rester af en ældre Bygning, som i det Mindste for en Deel har været opført af Granit, berettiger os til ogsaa at antage, at Meget af det øvrige Materiale af Granitkvadre og af Tuf, som ellers forekommer i den nu staaende Kirke, har tilhørt hiin ældre. Med Hensyn til Tiden for denne ældste Steenbygnings Opførelse, maa der for det Første henvises til, at mange sammenstemmende Omstændigheder tale for, at man i disse Egne ikke tidligere end i det 12te Aarhundrede har begyndt med at opføre Kirker af Steen, og dernæst bemærkes, at den fuldstændige Overeensstemmelse af den billedlige Fremstilling paa den gamle Døroverligger med den, som findes over det sydlige Portal paa den smukke Granitkirke i Munkbrarup i Angel, — en Bygning, der bærer Præget af 12te Aarhundredes anden Halvdeel, — henpeger paa en ikke meget forskjellig Tidsalder. Er Johannes Kirken altsaa blevet anlagt allerede i det 10de eller 11te Aarhundrede, lader der sig næppe tvivle om, at dens Bygning fra først af kun har været af Træ.

Som den nu staaer, er Kirken i sit Ydre, hvor det alene er muligt at komme til at see Materialet, for største Delen opført af røde Muursteen. Kun den nordre Korsfløi har en regelmæssig dannet fremspringende Sokkel; derimod findes der saa godt som i hele Bygningen forneden en eller flere Rækker Granitkvadre. Høiere end noget andet Sted naaer Graniten op i det Ydre af Chorets Rundbygning, hvor kun den øverste fjerde eller femte Deel er udført af store Muursteen i gamle Skifter. Derimod ere de her staaende 3 skraat opadgaaende, plumpe Muurstiver, hvilke ere tilbyggede som Støtte i en meget senere Tid, og som dække alle Chorrundingens 3 oprindelige Vinduer, opførte af vor Tids mindre Muursteen. Kun det til Chorets nordlige Side tilbyggede Sakristi mangler ganske hugne Steen. Af Skibets ydre Sider staaer nu for Tiden det Allermeste opbygget af smaa Muursteen; ved Jernankere er denne nyere Muur her betegnet med Aarstallet 1697. Der er vistnok megen Grund til at antage, at det Ydre af disse Mure oprindeligt har været bygget af Tuf, og at det er Nedstyrtning eller Brøstfældighed af en saadan, for de herværende klimatiske Forhold saa ugunstig Muurbeklædning, der har foranledigt ikke blot Ombygningen men ogsaa den fuldstændige Fornyelse af Materialet. Da det fremfor Alt er den tidligere feilagtige Mening om Tufstenenes rette Hjemsted, der har givet Sagnet om det engelske Bygningsmateriale Næring, bliver det ogsaa allerede herved mere sandsynligt, at denne Kirke, hvis Bygningssteens engelske Oprindelse saa ganske særligt er blevet fremhævet, i ældre Tider har fremviist mere af dette Materiale, end det nu er Tilfældet. I vore Dage sees Tufen i denne Kirkes Ydre fornemmelig kun i et Par vandrette Bælter. paa omtrent 1 og $1\frac{1}{2}$ Alens Høide, henover Taarnets nordlige Side; dog ogsaa, men kun enkeltviis, i dettes vestlige Muur. Endnu fortjener det at bemærkes, at Hovedskibets Muur lidt østligt for den sydlige Indgangsdør har været gjennembrudt ved en næsten $5\frac{1}{2}$ Alen bred, meget høi, foroven rundbuet Aabning. hvilken vel maa have ført ind til et Kapel, hvoraf der imidlertid nu intet andet Spor er tilbage.

Hvad Kirkens Bygningsformer angaaer, da have de heelt igjennem en Charakteer, der ikke tillader at henføre noget Parti af den til en ældre Tid end det 13de

Aarhundrede. Vistnok forekomme her ogsaa enkelte Steder runde Buer, navnlig i nogle af Chorets gamle, nu tilmurede Vinduer; men da disse enten ere begrændsede foroven af 3 sammensøiede Buelinier (Vinduet østligst i Rundbygningen), eller ogsaa have en megen høi Form (2 Vinduer paa Nordsiden af Choret), pege de først hen paa en senere Tidsalder. De meget store og vide Buer, hvorved Korsets Midte forbindes saavel med Choret som med Hovedskibet, have ogsaa den runde Form; men de mangle Gesimser baade ved Foden og under Bueslaget, og have i det Hele et seent Præg. Forøvriat ere de spidse Buer gjennemgaaende i Kirkens Vinduer, Døre og Hvælvinger. Disse sidste, der kun mangle i Langhuset, have baade i Choret og i Korsfløiene 8 Kapper, og allevegne Ribber med et tilspidset, udpræget gothisk Profil. Den smukkeste og meest karakteristiske Deel af Kirken er uden Spørgsmaal den nordre Korsfløi. I denne er Bygningsstilen en heelt gjennemført Gothik. De 5 oprindelige, regelmæssigt og smukt formede Muurstiver i det Ydre ere her, som Murene selv, forneden opførte af Granit, foroven af brændte Sten*). I det Indre stige her Søilebundter op fra Gulvet, saavel paa Murenes Midte som i deres Hjørner, for høit oppe at fordele sig henover de spidsbuede Vinduer og under Hvælvingerne. Navnlig de vestlige Vinduer have i dette Parti af Kirken en hos os usædvanlig, smukt gjennemført ægte gothisk Dannelse med Underafdelinger af brudte Spidsbuer og en lille serdeelt Rose foroven. I den søndre Korsfløi træde vel ogsaa de gothiske Former tydeligt frem; men den har dog i det Hele taget en langt simplere Charakteer end den nordlige, og den er tillige baade i Murene selv og i Tagrygningen lidt lavere end denne. Alt tyder ogsaa hen paa, at Kirken, som den nu staaer, med sin Korsform og med Taarnet, ikke er bleven til paa eengang, men kun ved et igjennem et længere Tidsrum, i det Mindste 2 eller 3 Menneskealdere, fortsat Bygningsforetagende. Taarnets ydre Dekoration med Muurblindinger fremviser ligeledes sammensatte, spidsbuede Architekturformer.

Man faaer nutildags ikke det fulde Indtryk af Johanneskirkens hele Størrelse i dens Indre, eftersom omtrent en Trediedeel af Langhusets vestlige Ende er afskaaren ved et Skillerum under den nuværende Orgeltribune. Denne fraskilte Deel af Hovedskibet danner nu et Slags stor Forhal, i hvilken begge Kirkens gamle Indgangsdøre fra Nord og Syd føre ind. Af Kirkens indre Tilbehør er uden Sammenligning Døbefonten det ældste Stykke. Den er af Granit og har — hvad der er meget usædvanligt men ret hensigtsmæssigt, da Daaben endnu langt hen i Middelalderen foretoges ved Neddyppelse — en oval Grundform. Udvendig er Kummen prydet med raat udførte allegoriske Fremstillinger: tvende Løver, hvis Hoveder samles til Et, gribe og ville opsluge et Menneske, medens paa den modsatte Side en Mand, bevæbnet med et stort, korsdannet Sværd, kæmper med og seirer over en Linderm. Den har sin Plads i Chorets sydøstlige Hjørne. Det tilsvarende Sted paa den nordlige Side indtager Kirkens Skytshelgen Johannes den Døbers meget store, udskaarne Træfigur. Han er let kjendelig ved Lammet, han bærer paa Bogen; noget gaadefuld synes derimod den korte Figur af en sammentrykket Mand med stærkt Skjæg, en lav rund Hat og Bælte om Livet, hvilken ligger under hans Fødder. Sandsynligviis skal dermed betegnes Jødefolket eller den Mand, der paa Kong Herodes's Befaling dræbte dem. Den gamle Altertavle med Apostlenes udskaarne Figurer har som Hovedfremstilling Jomfru Marias Kroning. I en Afdeling nederst paa denne Altertavle, hvor forhen fandtes den tornekronede Jesus, er nu anbragt Thorvaldsens Christusfigur i Biscuit. De gamle Fløie til dette Alter, hvilke nu ere aftagne og ophængte i den nordre Korsfløi, ere prydede med ret gode, men meget beskadigede Malerier fra Middelalderens Slutning. Kirken skal have faaet sit Orgel i Begyndelsen af 17de Aarhundrede; fra samme Tid hidrører ogsaa Prædikestolen. Denne er anbragt ved den søndre Side af Korsets Midtkvadrat og prydet med ret smukt udskaarne Fremstillinger af Frelserens Historie. Ved Opgangen til den staaer en udskaaren Træfigur af Evangelisten Johannes, hvilken, ligesaavel som nogle andre lidet mærkelige Træbilleder, der endnu findes i Kirken, skriver sig fra Slutningen af Middelalderen.

---

*) Høit oppe paa det nordvestlige Hjørne af denne Korsfløi ligger ud imod Vest en stor Steen af et Par Alens Længde og af en eiendommelig Form og Dannelse, da en Fugelinie løber langs med alle Siderne, ogsaa paa den imod Syd vendte Ende, hvor dog det ene Hjørne er afrundet, og det andet løber ud i en Spids. Den fortjente nok at undersøges i Nærheden, saa meget mere som den, seet nede fra Jorden, næsten kunde synes at have Spor af Skriftkaracterer.

F. v. Warnstedt: Die Insel Föhr und das Wilhelminen Seebad. 1824.
Wengel: „Die nordfriesische Inseln vormals und jetzt." 1858.
J. Schiødte, Badelæge: Føhr og dets Søbad. 1861.
I Schl. Holst. Provinzialberichte for 1791 og 1793 findes en Beskrivelse af Før af Boyesen, i samme Tidsskrift for 1811 en Samling af Breve om Før; i Schl. Holst. Lauenb. Provb. 1823 en Beskrivelse af Peters.
„Ueber die Besteuerung nach dem Schilling-Englisch Buche in der Landschaft Osterlandföhr." Staatsb. Mag. VI. S. 152 ff.
See ogsaa „Statistische Mittheilungen über nordfrisische Districte" af Dr. G. Hanssen. Neues Staatsb. Mag. III. S. 473 ff.

Bredsted Amt

med det adelige Gods Mirebøl og de octroierede Koge Sophie-Magdalene, Desmercieres, Reussen, Louise-Reussen og Ny-Sterdebøl Kog,

omgives mod Nord af Tønder og Flensborg Amter (Søholm-Aa gjør her for Størstedelen Grændsen), mod Øst af Flensborg og Gottorp Amter, mod Syd af Husum Amt med Arl-Aa som Grændse, mod Vest af Vesterhavet. Amtets Fladeindhold er c. $6^{9}/_{10}$ □ Miil.

Den vestlige Deel af Amtet med Tilliggende bestaaer i en Brede af indtil henimod $1^{1}/_{2}$ Miil af inddiget og uinddiget Marsk; hvor Geesten støder til Marsken, findes flere Steder betydelige Sandstrækninger, Levninger af ældgamle Sandklitter; Byerne ligge her i en næsten uafbrudt Række paa den yderste Rand ud mod Marsken, og Landet er, om end ikke af Naturen frugtbart, saa dog stærkt dyrket; mod Øst, paa Hedesletternes Terrain, have betydelige Hedemoser og lyngbevoxede Strækninger endnu Overvægten over det opdyrkede Land. Det er foran anført, at Søholm-Aa for Størstedelen danner Nordgrændsen og Arl-Aa Sydgrændsen; i denne sidste falder paa Nordsiden Bomsted-Aa, som kommer fra Kjærstrækninger paa Amtets østlige Grændse. Skove mangle næsten overalt; kun mod Sydøst findes enkelte Skovpletter.

Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860: 12,887, deraf i Flækken Bredsted 2165 (foruden 61 hørende under det adelige Gods Mirebøl, hvis samlede Indvaanerantal er 346) og i de octroierede Koge 247.

Bredsted Amts Hovedbestanddeel er det gamle Nørre-Goes Herred, senere Landskabet Bredsted (see nedenfor den historiske Oversigt). Amtet omfatter Sognene: Bredsted, Bjerrum, Langhorn, Okholm, Bordelum, Breklum, Hjoldelund, Fjolde og Trelstorp. En

Trediedeel af Blomes Kog (see foran S. 185) henhører under Bredsted Amt. I communal Henseende bliver Amtet (Landskabet) repræsenteret af de nævnte 9 Sognes Fuldmægtige, blandt hvilke Bredsted Sognefuldmægtig tillige er Amtsfuldmægtig og som saadan styrer Forretningerne, samt af 4 Fuldmægtige for særskilte Districter, nemlig 3 forhenværende geistlige Fogderier og det forhenværende adelige Gods Ophusums Plovtal. Mirebøl og de octroierede Koge have deres særskilte Communalforfatning, hvorimod de dog efter Plovtal have at concurrere til de fleste Amtsrepartitions-Omkostninger, dog ikke til Criminalomkostningerne og til Bidragene til Amtets eller Landskabets Gjæld.

Contributionen betales af Landskabet efter $282^{49}/_{96}$ Plov. Extraordinairt Plovtal 382 Pl. Skatteareal 24,622 Skattetønder, taxerede til 2,057,612 Rd., nemlig 14,200 Tdr. Geestland, taxerede til 824,292 Rd. og 10,422 Tdr. Marskjord, taxerede til 1,233,320 Rd.; heri er dog ikke medregnet de octroierede Koge og det adelige Gods Mirebøl samt tvende til det adelige Gods Kjærherred hørende Eiendomme i Bordelum Sogn (see disse). I de Sogne, der støde til Marsken eller udelukkende bestaae af Marskland (Okholm S.), er fuldkommen Udstykningsfrihed for Jorderne, saafremt der ingen Fæstequalitet hviler paa disse; i Geestsognene Fjolde og Hjoldelund er derimod bunden Eiendom. De bundne Eiendomme deles i Boel, Kaadnersteder og Huse uden Jord; for Bolene benyttes paa nogle Steder Benævnelsen „Staven" for Hovedeiendomme i Modsætning til Parcellerne. Ifølge en foreliggende Opgivelse var Eiendommenes Antal i 1859: 11 Præstegaarde, 1 adelig Gaard, der dog var udparcelleret og Hovedparcellen af en $^3/_4$Gaards Størrelse, 924 større og mindre Bøndergaarde, 572 Huse med Jord og 577 Huse uden Jord. Omtrent paa 258 større og mindre Eiendomme hviler endnu Fæstequalitet.

Bredsted Amt er forenet med Husum Amt under een Amtmand, der tillige er Overstaller i Landskabet Eidersted m. m. Amtmanden i Bredsted Amt er Overøvrighed for Godset Mirebøl samt for de octroierede Koge Sophie-Magdalene, Desmercieres, Reussen, Louise-Reussen og Ny-Sterdebøl Kog. Bredsted Amt hører til det 2det slesvigske Digebaand, for hvilket Amtmanden er Overdiggreve.

Bredsted Amt vælger i Forening med Nordstrand, Pelvorm og Halligerne 1 Deputeret for de mindre Landeiensdomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling (10de Valgdistrict); i Forening med Husum og Frederikstad vælger Flækken Bredsted til samme For-

samling 1 Deputeret for Kjøbstæderne (6te Valgdistrict). Til Rigsraadet vælger Bredsted Amt i Forening med Husum og Hytten Amter, Landskabet Stapelholm og Landskabet Eidersted 1 Medlem (7de Valgkreds).

Bredsted Amt udgjør et selvstændigt Provsti, men har fælles Kirkevisitatorer med Provstiet Husum. Samtlige Amtets Præstekald ere Valgkald, hvortil Visitatorerne præsentere og Menighederne vælge. I Fjolde og Hjoldelund Sogne er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne tydsk. For Justitsforvaltningen er ansat en Landfoged, der tillige er Diggreve. Den ordinaire Ret er Bonderetten („Bondengericht"), bestaaende af 9 Retsbønder; Landfogden leder Forhandlingerne, dog uden Stemme; Amtsforvalteren fører som Actuar Protocollen. Sidstnævnte Embedsmand, der tillige er Huusfoged og, som umiddelbar foran nævnt, tillige Actuar for det egentlige Amt Bredsted, det adelige Gods Mirebøl og de octroierede Koge, har Skatteoppebørslerne og fører derhos Panteprotocollerne. Bredsted Amt hører til 2det Slesvigske Udskrivningsdistrict og danner et eget Physicatdistrict og et Branddirectoratdistrict.

Marskerne og Kogene i Bredsted Amt henhøre, som anført, under det 2det slesvigske Digebaand, hvortil ogsaa de i Husum Amt nord for Geesten ved Hatsted liggende Marsker høre. De enkelte Koge udgjøre særskilte underordnede Digecommuner med selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. Digebaandet repræsenteres af 4 Digebaandscommitterede, der deeltage i de tvende aarlige regelmæssige Digesyn, som afholdes af Overbiggreven og Digeinspecteuren i Forening med Diggreven. De indenfor Bredsted Amtsgrændse liggende Marsker have en fælles Diggreve, der som saadan tillige har Tilsynet med Veivæsenet i Marsken. Diggreveembedet er forenet med Landfogedembedet. Under Diggreven fungere Digefogder, der føre det umiddelbare Tilsyn med Vedligeholdelsesarbeiderne paa Digerne.

Til 2det Digebaand henhøre efter specielt Digereglement af 20de April 1805 ialt 20,942½ Dagslet bidragende Jorder. Det har 5040 Baand eller 3,36 Miil Sødige, hvoraf 2938 V. grønne Diger med Forland, 135 V. grønne Diger uden Forland og 1967 V. saakaldte Bestikningsdiger, der aarlig maa beklædes med Straa og yderligere forsvares med talrige Værker paa Vattet, de saakaldte Laaninger. Af Mellemdiger, forhenværende Sødiger, har Digebaandet efter Generalstabens Kort 6,2 Miil, der tildeels benyttes som Veie; heri ikke regnet Diger mod Indvandet og Canaldiger.

Med Hensyn til Vandløsningsvæsenet ere de forskjellige til 2det Digebaand hørende Marsker samlede i 6 forskjellige Vandløsningscommuner med 8 Søsluser: 1) Bongsiel eller Bungsiel Vandløsning, der alt er

ommeldt under Tønder Amt (S. 122), til hvilken af Bredsted Amts Marsker høre Bjerrumkog og Langhorn nye Kog med 2600 Dagslet bidragende Jorder; 2) Okholm Vandløsning, med Sluse $^1/_4$ M. syd for Bongsiel, hvortil afvande Okholmkog, Langhorn gamle Kog, Sterdebøl gamle Kog, Sterdebøl nye Kog og en Deel af den nærliggende Geest, Areal c. 7000 Dagslet; 3) Bordelumsiel Vandløsning, med Sluse i Reussenkogs-Diget, hvortil afvande Bordelumkog, Reussenkog og Louise-Reussen Kog, Areal c. 2304 Dagslet; 4) Desmercieres Kogs Vandløsning, med Sluse i samme Kogs Dige, hvortil afvande Desmercieres Kog og Sophie-Magdalene Kog, Areal c. 1820 Dagslet; 5) Arle Vandløsning, med 2 Sluser i Hatsted-Diget, Hovedtilløb Arl-Aa*); Afvandingens Gebet er ialt $4^5/_6$ □ Miil, hvoraf Marsk c. 9000 Dagslet; Udgifterne bæres af Bredsted Kog med $^1/_{10}$, de øvrige $^9/_{10}$ fordeles halvt paa Marskjorderne i Bredsted Amt, halvt paa Hatsted Marsk i Husum Amt.

Nørregoesherred, i Valdemars Jordebog „Nørregosshæret", hørte til Istathe Syssel, senere til Gottorp Lehn og Amt og fra 1460 til Flensborg Amt. Med dette Amt blev det ved alle Slesvigs 3 Delinger henlagt til den Kongelige Andeel. Aar 1670 blev Herredsfogden Johan Wittemack udnævnt til Landfoged, og Nørregoesherred benævntes herefter Bredsted Landskab (ogsaa Norgoesland), men vedblev dog som saadant at henhøre under Flensborg Amt. Efterat allerede ved Patent af 1ste Novbr. 1777$^1/_2$ Plov af Morkjær Amt og 2$^1/_2$ Plov af Domcapitelsdistricterne vare blevne henlagte til Landskabet, blev dette ved Patent af 2den Febr. 1785 adskilt fra Flensborg Amt og henlagt som et eget Amt under den hidtidige Landfoged, Kammerherre v. Blücher (dog med den udtrykkelige Bestemmelse, at det senere skulde forenes med Husum Amt). Samtidig hermed blev Stiftsfogderiet Bordelum af 14$^{27}/_{32}$ Plov incorporeret i Bredsted Amt. Ved Patent af 23de Decbr. 1796 bleve derefter nogle mindre indenfor Bredsted Amts Grændser beliggende Dele af det nedlagte adelige Gods Lindeved og ved Forordning af 22de Januar 1831 noget Strøgods fra det nedlagte adelige Gods Arlevad ligeledes incorporerede i Amtet. Ifølge Allerh. Resolutioner resp. af 8de Marts 1856 og 4de Marts 1857 ere fremdeles de til Helligaandshospitalet i Flensborg og til St. Marie og St. Nicolai Kirke dersteds hørende Besiddelser under Brekum Sogn, resp. $^2/_3$ Plov og $^1/_2$ Plov, incorporerede i Bredsted Amt. Det Foregaaende viser, at Biskoppen og Domcapitlet i Slesvig have besiddet meget Gods i Amtet. Ogsaa andre geistlige Stiftelser havde Eiendomme der, saaledes Rykloster (deriblandt Munkebøl ved Langhorn), Trinitatis Kirke i Slesvig og Nicolai Kirke i Flensborg. Som Adelsgods nævnes, foruden Dele af Lindeved og Arlevad, Spinkebøl, Haselund, Kragelund, Stenholm, Lytjenholm, Ophusum og Mirebøl; kun dette sidstnævnte Gods existerer endnu som særlig Administrativinddeling og er nu ifølge Patent af 3die Juni 1853 henlagt under Bredsted Amtmand som Overøvrighed og under Landfogdens Jurisdiction. Ved samme Patent og paa samme Maade ere de octroierede Koge, som foran ere nævnte, henlagte under Amtet og Landskabet.

Efterretningerne om den ældre Inddigningshistorie ere for Bredsted Amts Vedkommende ikkun tarvelige og tildeels modsigende. Heimreich (ed. Falck S. 271)

---

*) Arl-Aaens Munding var tidligere gjennem Slusen i Valsbølkogsdiget; Aaens Yderløb gik altsaa gjennem den nuværende Desmercieres Kog. Da dette imidlertid slikkede til, saae man sig 1691 nødt til at lede Aaen ned i Hatsted Kog.

fortæller, at Langhorn gamle Kog skal være den ældste Kog her i Egnen, hvad der ogsaa har Sandsynlighed for sig; men senere Vandfloder medførte mange Forandringer, der maae tages i Betragtning ved Bestemmelsen af Kogenes Rækkefølge. Til Langhorn gamle Kog sluttede sig Bjerrum Kog og Sterdebøl gamle Kog med deres Diger; dog er den sidstnævnte Kog maaskee først inddiget efterat Okholm, der tidligere hørte til Beltring Herred og inddigedes som selvstændig D Aar 1550, havde sluttet sig til Fastlandsdigerne. Endnu 1597 nævnes Okholm som D; hvis dette var rigtigt, vilde heri maaskee kunne findes en Tidsgrænse for Sterdebøl gamle Kogs Inddigning. Denne Meddelelse staaer imidlertid i Strid med andre som det synes paalideligere Efterretninger, efter hvilke Størteværkkogen blev inddiget 1547, hvorefter Vaigaardskogen inddigedes, idet Diget lagdes fra Okholm til Koldamskogen ved Risum (see foran S 180) Aar 1574. Størteværkkog ligger deels i Tønder Amt (paa Gstbs. Kort „Gl. Størteværkkog") dels i Bredsted Amt (paa Gstbs. K. „Nye Størteværkkog"). Kogen inddigedes nemlig deels af Indvaanere i Bøking Herred og deels af Sognet Langhorns Beboere i Bredsted Amt. Langhornerne kaldte deres Deel Langhorn nye Kog i Modsætning til Langhorn gamle Kog; deraf er igjen opstaaet den mindre rigtige Benævnelse Nye Størteværkkog og i Modsætning til denne Gamle Størteværkkog. Det 1574 fra Okholm til Risum anlagte Dige ødelagdes totalt i Stormfloden 1634 og opførtes ikke paany, da den foran (S. 180) omhandlede Inddigning af Maasbøl Kog i Aaret 1640 gjorde dette overflødigt.

Ogsaa om Inddigningen af Marsken sydpaa, langs den Bredstedske Geest, der har været samtidig med Hatsted Marsks Inddigning, savnes Efterretninger. Sterdebøl nye Kog inddigedes 1689, Sophie-Magdalene Kog 1741—42, Desmercieres kog 1765—1767 (begge ved Geheimeraad Desmercieres), Reussen- og Louise-Reussen Kogene 1788 (begge ved Grev Henrik den 43de af Reuss, hvem ogsaa de tvende næstfornævnte Koge da vare tilfaldne ved Arv efter Geheimeraad Desmercieres). Allerede Kong Christian IV. forsøgte at inddige en Række Koge mellem Okholm og Hatsted; Kongen opholdt sig selv i Aarene 1619—22 i den Anledning ofte og længe i Egnen og riste Foretagendet megen Interesse. Paa de Meierske Kort hos Danckwerth findes Kongens Digelinie afsat. Denne Inddigning af et større Areal mislykkedes imidlertid ganske, og man maatte her som i Bøking Herred lidt efter lidt tage de enkelte Koge ind, eftersom Terrainet ved Havets Klægafsætning dertil var blevet modent. Allerede 1708 overlodes til et Interessentskab „det gamle Forland", og hertil føiedes 1711 de udfor samme liggende Halliger; men det lykkedes ikke dengang at bringe en Inddigning istand. Aar 1738 havde Geheimeraad Grev J. H. Gyldenfteen og Geheimeraad Desmercieres til Warleberg rimeligviis tilkjøbt sig de oprindelige Octroibesidderes Rettigheder og erholdt i dette Aar for sig og Arvinger en Udvidelse af Octroien, hvorved der overlodes dem til Inddigning et meget stort Areal af Vesterhavets Vatgebet, ifølge hvilken Octroi alle de ovennævnte senere Inddigninger ere komne til Udførelse, der begyndte med Sophie-Magdalene Kogs Inddigning 1742.

Historische Nachrichten von der Landschaft Bredstedt, gesammelt von J. Laß, i Nordische Beiträge 1. 1. S. 19—44.

Nachrichten über das Amt Bredstedt, 1821.

Om Kilderne til Amtets Beskrivelse see forøvrigt den efter Slutningen af Husum Amtmandsskabs Beskrivelse anførte Literaturangivelse.

Bredsted Sogn omgivet af Bordelum og Breklum Sogne samt af Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, 4½ M. s. s. o. for Tønder og 2¼ M. n. v. for Husum. Arealet (Forlandet iberegnet) c. 6175 Tdr. Land, hvoraf de kun i geistlig Henseende til Sognet hørende octroierede Koge Sophie-Magdalenekog er 1175 Dagslet, Reussenkog 929 Dagslet og Desmercieres kog 645 Dagslet Land. Den nordøstlige Deel af Sognet bestaaer af temmelig høitliggende Geestland, hvor Jordbunden er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed med noget

Hedeland mod Nord; den sydvestlige og vestlige Deel af Sognet bestaaer derimod af godt Marskland, Bredstedkog og de fornævnte 3 octroierede Koge, der fornemmelig benyttes til Kornavl; udenfor disse inddigede Koge ligger et meget betydeligt Forland, Medhallig og Jacobshallig, hvis officielle Benævnelse er Udendigsjorderne i Bredsted Amt (angaaende Forsøg, der ere gjorte for at fremskynde Marskdannelsen, see Okholm Sogn). Vandafledingen skeer tildeels igjennem den saakaldte Bordelum-Siel, hvis Udløb danner en lille Havn. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee og Flensborg-Bredsted Landevei passere Sognet.

I Sognet: Flækken **Bredsted**, paa et temmeligt ujevnt Terrain (dette antydes ved de særskilte Benævnelser Norderberg og Vesterberg for Dele af Byen) paa Geestens Affald mod Marsken, med Kirke, Præstegaard, 4 Skoler (Hovedskolen eller Rectoratet, Pigeskolen, Mellemklassen, Elementarskolen), Apothek, Landskabets Arresthuus, Fattighuus, flere Gjæstgiverier, et Dampbrænderi og et almindeligt Brændeviinsbrænderi, Bryggeri, Garveri, flere Møller, alle Slags Haandværkere (Skomagernes Antal er meget stort). I Flækken boe Landskabets Embedsmænd (Amtsforvalteren tæt i Nærheden ved Husum Chaussee). Bredsted er Toldsted, ved hvilket er ansat en Toldforvalter og to Toldassistenter, og hvorunder hører en Toldoppebørselscontrolleur i Okholm; Postcontoir med en Postmester; Postholderi. I Flækken er en Spare- og Laanekasse, paa hvilken 1ste Januar 1861 indestod paa Interessenternes Conto c. 76,000 Rd. Aarlige Markeder den 6te Marts, 12te Juni, 31te Juli og 4de December med Kram, den 3die Marts med Heste (varer i 3 Dage); med Slagteqvæg hver Fredag fra Midten af October til Midten af November. Flækken, der er deelt i 4 Kvarterer, har omtrent 400 Beboelser (i 1820: 316). Indvaanere i 1860: 2165, i 1855: 2004, i 1845: 1769. I Sognet findes ingen andre Byer, hvorimod nogle enkeltliggende Steder kaldes Odinsbjerg, Christiansborg og Teglgaard. I Sophie-Magdalenekog er en Skole og 9 store Marskgaarde, i Reussenkog 2 store Marskgaarde og i Desmerciereskog 6 store Marskgaarde.

Indvaanere: 2451, hvoraf, som anført, i Flækken Bredsted 2165 (foruden 64 under det adelige Gods Mirebøl); i de octroierede Koge 222 og i det øvrige Landsogn 64. I Flækken er Handel og Haandværksdrift Hovederhvervet fremfor Landbrug; dog er Handelen ikke af stor Betydning, og Vareindførselen indskrænker sig i Almindelighed til Flækkens og Omegnens Forbrug; til Udlandet udførtes fra Bredsted Toldsted i 1861: Kornvarer 1344 Tdr., Raps 2765 Tdr., Uld 97,100 Pd.

Skibsfarten fra Bredsted Toldsted, hvis Hovedudskibningssted er Bungsiel Havn ved Okholm, var i 1861: i indenlandsk Fart indgaaet 34 Fartøier af 332 Læsters Drægtighed med 183¼ Læsters Bestuvning, udgaaet 38 Fartøier af 334¾ Læsters Drægtighed med 235½ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart indgaaet 7 Fartøier af 81 Læsters Drægtighed med 81 Læsters Bestuvning, udgaaet 1 Fartøi af 35½ Læsters Drægtighed med 25 Læsters Bestuvning. Told- og Skibsafgifterne udgjorde i 1861: 22,743 Rd., i 1860: 19,801 Rd. Ved Toldstedet var 1ste Januar 1862 hjemmehørende 10 Smaafartøier.

Sognet hører under Bredsted Landskabs-Jurisdiction (Bredsted),

Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted), og danner Bredsted Amts 29de Lægd. Landfogden i Landskabet Bredsted fungerer fortiden som Flækkefoged i Flækken Bredsted, hvis oeconomiske Anliggender besthres af et Flækkecollegium, hvis Formand kaldes „Zwölfoberst." For Politianliggender har Flækken et Collegium af 8 Mænd („die Achten"), hvis Formand kaldes „der Oberachte", for Landvæsensanliggender, forsaavidt angaaer Geesten, en Fuldmægtig; for Digevæsenet i Bredsted Kog en Digefoged; for Fattigvæsenssager et Fattigcollegium. 8 Huse i Flækken høre under det adelige Gods Mirebøl, med Thingpligtighed til Bredsted Landskab; Skatterne indbetales til Godsherskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 98de Lægd. De 3 octroierede Koge høre til det Desmercierske Fideicommis og ere thingpligtige til Bredsted Landskab, men Øvrigheds- og Politimyndigheden udøves af Inspecteuren over de til Fideicommisset hørende Koge i Bredsted Amt. Kogene høre til Bredsted Amts 30te Lægd og staae ikke i nogen communal Forbindelse med den øvrige Deel af Sognet. Kirken eier en Capital paa 1338 Rd. og har nogle mindre Indtægter. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1300 Rd. Kirkesproget er tydsk. Af milde Stiftelser findes i Flækken Bredsted: 1) den af afdøde Etatsraadinde Grundt i Aaret 1743 oprettede Stiftelse for Enker efter Embedsmænd og Præster i Bredsted Amt; Stiftelsen bestaaer af et grundmuret Huus paa Torvet med Bolig for 4 Enker, der foruden fri Bolig og Have nyde c. 90 Rd. aarlig hver; Stiftelsen eier det adelige Gods Stoltelund i Tinglev Sogn, Tønder Amt, en Jordlod og 12,000 Rd. i Capitaler; 2) den af afdøde Landfoged Clement 1711 oprettede Clementinske Stiftelse for fattige Borgerenker, med Bolig for 8 Enker, der hver erholde en aarlig Understøttelse af 32 Rd.; Stiftelsen eier 9600 Rd. Endvidere ville her være at nævne: Demoiselle Maria Charlotte Claussens Legat for Studerende fra Bredsted, stiftet 1770, oprindelig 1000 Mk. Courant, nu c. 1050 Rd. og Compastor Sieverts Enkes Legat, oprettet 1796, stort 800 Rd., for 5 fattige Borgerenker.

Ifølge Statshaandbogen for 1863 tilhøre Sophie-Magdalenekog 1175 Dagslet Land stor med 234,240 Rd. Taxationsværdi, Desmerciereskog 645 Dagslet Land med 129,360 Rd. Taxationsværdi, og Reussenkog 929 Dagslet Land med 183,840 Rd. Taxationsværdi, som Fideicommis, Grev Heinrick LXIX. af Reuß-Schleitz-Köstritz.

Allerede i Valdemar II.'s Jordebog af 1231 nævnes „Brethæstath" som Kongsgods. Byen hørte da til Breklum Sogn; 1462 fik den et Capel, og 1510 fin nuværende Kirke, hvorved der indtil 1805 var ansat to Præster. 1530 fik Bredsted som Flække af Kong Frederik I. Ret til aarlig at holde to Markeder; senere Privilegier ere givne den 1632, 1633 og 1654 af Kongerne Christian IV. og Frederik III. Den 7de April 1699 afbrændte 35 Steder i Flækken. Den 26—27de Marts 1858 afbrændte næsten ¼ af Flækken, nemlig den saakaldte Østerende, ialt 78 Hovedbygninger og 16 Sidebygninger.

Bredsteds Indvaanere erholdt 1462 Tilladelse til at opbygge et Capel til Ære for den hellige Trefoldighed, Guds Moder og St. Nicolaus (denne Helgens Billede findes endnu i Kirkens Segl med Omskrift: S. Nicolae ora pro nobis). Allerede før Reformationen, formodentlig 1510, blev Capellet til en Sognekirke. — Kirken er opført deels af Kampesteen, deels af Muursteen; fladt Loft; paa Taget et lille Spiir. Det anføres i Beretningen, at Kirkens Bygning er meget forfalden og at en Ombygning skal skee 1867. Orgel; Series pastorum.

Medhallig og Jacobshallig (tidligere Harmelfshallig) ere gamle Halliger, der findes paa Meyers Kort. Paa Jacobshallig findes Spor af de tidligere her paabegyndte Diger.

Den 1778 uden Livsarvinger afdøde Geheimeconferentsraad Johan Heinrich Desmercieres (gift med en Comtesse Frijs, see Bestr. af Kongeriget Spec. Deel II. S. 659), der skal have været en naturlig Søn af Johan Heinrich Huguetan, Lehnsgreve af Gyldensteen (om denne see Bestr. af Kongeriget Spec. Deel I. S. 640), efterlod en betydelig Formue, hvoriblandt endeel Kogsjorder i Bredsted Amt. Han testamenterede som Fideicommis den største Deel af denne Formue, tildeels i Overeensstemmelse med Grev Gyldensteens Testamente, til Grev Heinrich XLIII. Reuss, der var en Søn af Grev Heinrich VI. Reuss og Grev Gyldensteens Datterdatter, født Marquise af Monteleone. See „Nachrichten über das von dem Weiland Geheimn-Conferenzrath J. H. Desmercieres gestiftete Fideicommis" i Juridisk Ugestrift for Hertugdømmet Slesvig Nr. 32 og 33 for Aaret 1861.

Bjerrum (Bargum) Sogn omgivet af Breklum, Bordelum, Langhorn, Stedesand og Enge Sogne. Kirken vestligt i Sognet, $3^1/_2$ M. n. n. v. for Husum og $3^1/_2$ M. s. s. o. for Tønder. Arealet, c. 2291 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige og sydøstlige Deel af fladt Geestland, der mod Vest er af god muldet Beskaffenhed, men mod Øst sandet og mager, tildeels Hedeland; den nordlige og nordvestlige Deel af Sognet bestaaer af mindre godt Marskland (Bjerrumkog), der dog i de senere Aar er meget forbedret; ved Gl. Bjerrumbige er Bjerrumkog adskilt fra Størteværkkog. Søholmaa danner Nordgrændsen og er paa den største Strækning af dens Løb langs Sognet forsynet med Sommerdiger. Tønder-Husum gamle Landevei (Chaussee) passerer Sognets østlige Deel.

I Sognet: Byerne Vester-Bjerrum med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og 2 større Bøndergaarde, Øster-Bjerrum med Skole, Kro, 2 Vindmøller og 1 større Bondegaard, Søholmbro med 2 Kroer. Enkelte Steder og Samlinger af Beboelser ere Bjerge, Bjerrumbige, Bjerrumhede, Bøl og Svinevad. Ialt i Sognet Præstegaarden, 3 større Bøndergaarde, 64 G., og 39 H. med Jord og 36 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 G. og 5 H.

Indvaanere: 656. Landbrug er Hovederhvervet. En Deel af den fattigere Befolkning finder Erhverv ved Digearbeide.

Sognet hører under Bredsted Landskabsjurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted) og Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 25de og 26de Lægd. Sognet er deelt i 2 Bondefogeddistricter: Øster-Bjerrum og Vester-Bjerrum. 4 Huse i Øster-Bjerrum og 1 Huus i Søholmbro høre under det adelige Gods Mirebøl i Breklum Sogn, med Thingpligtighed til Landskabet Bredsted; Skatterne indbetales til Godsherskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 95de Lægd. Præstekaldet er et Valgkald. Præstekaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 650 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Kirken er lille, uden Taarn, men med Klokkehuus, fladt Loft.

Langhorn Sogn omgivet af Okholm, Bordelum, Bjerrum, Stedesand og Risum Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, $3^3/_4$ M. s. s. o. for Tønder og 3 M. n. v. for Husum. Arealet c. 8382 Tdr. Land, hvoraf de nordlige Totrediedele bestaae af mindre godt, lavtliggende Marsk- og England, der i Reglen staaer under Vand om Vinteren (Lang-

horn Gammel-Kog og Langhorn Nye-Kog), hvorimod Sognets sydlige Trediedeel er høit Geestland, hvor Jordbunden bestaaer af løst Sand, tildeels Flyvesand, Rester af fordums Sandklitter, der ere mangelfuldt dæmpede og derfor oftere have foraarsaget Ødelæggelse i den nærmeste Omegn; mod Syd ere de sparsomt bevoxede med Lyng. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee passerer Sognets østlige Deel.

I Sognet: Byerne Vester-Langhorn med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 6 Kroer og 1 Vindmølle, Øster-Langhorn med Skole, Kro og Vindmølle, Lohede med Kro, Munkebøl med Skole, 1 Kro og Vindmølle (disse 4 Byer ere saaledes sammenbyggede langs Geestkanten, at de danne een c. $^3/_4$ M. lang By), Efkebøl med Skole ligger i Marsten paa opkastede Værfter. Endeel Huse benævnes Langhornhede og Bolhuse. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 95 G. og henved 300 H.

Indvaanere: 1931. Landbrug er Hoveberhvervet. I Sognet findes endeel Haandværkere; en stor Deel af den fattigere Befolkning ernærer sig ved Dagleie i Marsken. I Langhorn afholdes aarlig 3 Markeder, nemlig den 20de Januar, 23de Juni og 25de August.

Sognet hører for Størstedelen under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted), og danner Bredsted Amts 20de, 21de, 22de, 23de og 24de Lægd. Sognet er deelt i 4 Bondefogeddistricter („Bauerlage"), Vester-Langhorn, Øster-Langhorn, Lohede og Munkebøl. Bolhuse høre under Tønder Amt, Bøking Herreds Jurisdiction, Tønder Landskriveri og til Tønder Amts 26de Lægd. Nogle Steder høre under det adelige Gods Mirebøl i Breklum Sogn, med Thingpligtighed til Bredsted Landskab og Skatters Indbetaling til Godsherskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 95de Lægd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus, begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 600 Rd. og 375 Rd. Fattigvæsenet eier et af afdøde Diggreve Jacobsen i Tønder stiftet Legat, bestaaende af en Capital paa 15,400 Rd. og nogle Landstrækninger i Rudbølkog; endvidere eier Sognet et Legat for 5 fattige Enker, skjænket af Poul Ingversen. Kirkesproget er tydsk.

Kirken med en 1722 tilbygget Fløi, temmelig rummelig, med fladt Loft, uden Taarn; Orgel med pompøs Indskrift, skjænket af den her i Sognet fødte Seneca (Sønke) Ingversen, der som hollandsk Resident i Cheribon paa Java havde erhvervet store Rigdomme og ved sin Hjemkomst kjøbte Godset Gjelting af Kongen og ophøiedes i Friherrestand (see Gjelting); Altertavle og Prædikestol med Træsnitsarbeide.

Kirkebyens Navn (tidligere „de langhe Horne" eller blot „Horne") hidrører fra det gamle af Friserne i Form af et Horn opførte Dige, hvorpaa de første Huse vare byggede. Allerede 1399 nævnes Præsten „Thidericus in Horne."

Efkebøl (tidligere Øfkebøl) havde forhen en egen Kirke paa Værsten Elthorp (Olddorp d. e. Gammeldyen), hvilken Kirke endnu existerede 1407.

Okholm Sogn (Okholm Kog og Louise-Reussenkog) omgivet af Bordelum, Langhorn og Faretoft Sogne samt af Vesterhavet. Kirken midt i Sognet, 4 M. s. s. v. for Tønder og $3^1/_2$ M. n. v. for Husum. Arealet c. 3387 Tdr. Land (incl. Forlandet), hvoraf den kun i kirkelig Henseende til Sognet hørende octroierede Louise-Reussenkog 748 Dagslet; Jordbunden bestaaer i den egentlige Okholmkog af fortrinligt Marsk-

land, der fornemmelig benyttes til Græsning; Vandtilstrømningen fra de mod Nord og Øst tilgrændsende Jorder, og hvilken den lave Beliggenhed ikke tillader noksom at afledе, giver ofte Oversvømmelse og om Vinteren staaer sædvanligviis den større Deel af Kogen under Vand; i Louise-Reussenkog, der for tidlig er inddiget, er Marskbunden paa flere Steder mindre god; Kogen benyttes fornemmelig til Kornavl. Den regulerede Søholmaa eller den saakaldte Kongecanal danner Sognets Nordvestgrændse og løber gjennem tvende Sluser ved Bungsiel under Havdiget ud i Vesterhavet; her dannes den lille Bungsiel Havn (2—12 Fod); en Vandløsning, der optager Vandet fra Langhorn og Sterdebøl Koge, løber midt igjennem Sognet og føres ved en Sluse under Havdiget ud i Vesterhavet. I den sydlige Deel af Sognet findes tvende, ved Digebrud fremstaaede, saakaldte Hveler, der ere smaa, men dybe Søer paa den indvendige Side af Sødiget. Udenfor Louise-Reussenkog er et betydeligt Forland under Dannelse; for at fremskynde denne Marskdannelse har man gjort Forsøg med at lægge en c. $^3/_4$ M. lang Dæmning fra Forlandskanten til Hamborger-Halligen.

I Sognet: ingen egentlige Byer, men endeel Samlinger af Beboelser eller enkeltliggende Steder, der enten ligge paa opkastede Værfter (Værrer) eller langs Digerne; de vigtigste Værfter ere: Kirkeværft med Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle og Kro, Petersværft en større Marskgaard, Todensværft, Sydværft, Sønnensværft, Gaardværft, Feddersværft, Nordværft, Christiansværft, Reiklefsværft, Egensværft, Grønsværft, Dideriksværft; Nørredige med Skole, Sønderdige, Munkebro Kro, Bungsiel med Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Marskgaard, 20 større og 79 mindre Steder, hvoraf 46 uden Jord.

Indvaanere: 544, hvoraf 25 i den octroierede Louisse-Reussenkog. Landbrug er Hovederhvervet. En stor Deel af Sognets Jorder eies af udenfor Sognet Boende, og er den fattige Deel af Befolkningen henviist til Erhverv ved Digearbeide og hvad dertil hører. Lidt Fiskeri drives fornemmelig af Aal. Om Skibsfarten fra Bungsiel Havn see Bredsted.

Sognet hører under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 27de og 28de Lægd. Okholm Kog har en Kogsfuldmægtig. Den octroierede Louise-Reussenkog, der hører til det Desmercierske Fideicommisgods, er thingpligtig til Bredsted Landskab, men Øvrigheds- og Politimyndigheden udøves af Inspecteuren over de til Fideicommisset hørende Koge i Bredsted Amt; hører til Bredsted Amts 30te Lægd. Kogen staaer iøvrigt ikke i nogen communal Forbindelse med Sognet. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 750 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Okholm Sogn, der henføres paa gamle Fortegnelser til Nordstrand, forgik i de store Vandflover 1362 og 1436 paa en Hallig nær, der 1550 skal være bleven inddiget (1597 kalder Heinrich Rantzau den endnu en Ø). Helligkors-Kirken byggedes 1555 og ødelagdes 1634 tilligemed den største Deel af Sognet. 1641 reistes nye Diger; den nuværende Kirke er opført 1647 deels af Kampesteen og deels af Muursteen, hvilke sidste Kong Christian IV. gav fra Ruinerne af Fru Mettes Gaard i Uphusum ved Bordelum, hvilken 1629 var opbrændt af de Keiserlige; ved Kirken et Klokkehuus, opført for c. 20 Aar siden; den ene Side af Kirkens Tag er

teglhængt, den anden straatakt. Prædikestolen og Døbefonten have tidligere havt Plads i en Kirke paa Nordstrand, saaledes som følgende Indskrift paa Prædikestolen udviser: „Anno 1647 hat Johann Wittmack Oberster und Landvogt diesen Kanzel und Taufstein aus Ovenbüll in Nordstrand erkauft, hierher verehret und setzen lassen." Paa en Tavle med series pastorum læses: „Anno 1550 ist Ockholm umgedeichet und die erste Kirche erbaut 1555."

Bordelum Sogn omgivet af Okholm, Langhorn, Bjerrum, Breklum og Bredsted Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, 4¼ M. s. s. o. for Tønder og 2½ M. n. v. for Husum. Arealet 2312 Tdr. Land, excl. den octroierede Ny-Sterdebølkog med 480 Dagslet (ubeboet); den østlige Deel af Sognet bestaaer af høitliggende, sandet og magert Geestland, der ved Stolbjerg har en ikke ubetydelig Høide, og hvorfra haves en viid Udsigt over den flade Marsk; i denne Deel af Sognet findes endeel Hedeland (Bordelum- og Dørpum-Hede); den mindre vestlige Deel af Sognet bestaaer af ret godt Marskland (Sterdebøl-Gammelkog, Sterdebøl-Nykog og Bordelumkog). Et mindre Vandløb, der falder i Søholmaa, danner Grændsen mod Øst. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee passerer Sognet.

I Sognet: Bordelum Kirke, eenligt beliggende midt imellem Byerne Vester-Bordelum med Præstegaard, Skole og Kro, og Øster-Bordelum med Kro, endvidere de langs Kanten af Marsken liggende Byer Ophusum med Vindmølle, Ebøl med Fattigarbeidsanstalt, Sterdebøl med Skole, 2 Kroer og Vindmølle, Byttebøl med Skole, Lund og Adebøl; i den østlige Deel af Sognet ligger den store By Dørpum med Skole; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Stolbjerg Vindmølle med 4 Huse, Bordelumhede, Dørpumhede og Kroerne Glücksberg og Hoffnungsthal. Ialt i Sognet Præstegaarden, 148 G., 22 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 H.

Indvaanere: 1355. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører for Størstedelen under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 16de, 17de, 18de og 19de Lægd. Sognet er deelt i 7 Bondefogeddistricter, Vester-Bordelum, Øster-Bordelum, Sterdebøl, Ebøl, Byttebøl, Adebøl og Dørpum. Tvende Steder i Byerne Byttebøl og Sterdebøl høre under det adelige Gods Kjærherred med Thingpligtighed til Kjær Herred, Tønder Amthuus, og Skatterne indbetales til Godsherskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 106te Lægd. 11 Steder i Byen Dørpum høre under det adelige Gods Mirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landskab, og Skatterne indbetales til Godsherskabet; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 97de og 98de Lægd. I den octroierede Ny-Sterdebølkog er ingen Beboere; Kogen staaer under en Inspecteur, der udøver Øvrigheds- og Politimyndigheden. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 1320 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Ifølge Statshaandbogen for 1863 har Ny-Sterdebølkog 3 Hovedparticipanter, et Areal af 480 Dagslet Land med 75,320 Rd. Taxationsværdi.

Kirken, deels af Kampesteen, deels af Muursteen, uden Taarn, men med et bosliggende Klokkehuus, hvorpaa en Taarnspids; Skibet med fladt Loft, Choret hvælvet. 1629 afbrændte Kirken ved Klokkerens Uforsigtighed, da han vilde flyde Duer

paa Kirkens davværende Straatag; Alterbladet kom 1634 tildrivende fra Rørbæk paa Nordstrand. Ved Kirken var indtil 1799 ansat 2 Præster.

Bordelum Sogn er bekjendt af separatistiske Bevægelser i forrige Aarhundrede. Præsten Peter Lorenzen holdt 1736 i Forbindelse med en Student Franciscus Marcus Barsenius religiøse Privatforsamlinger, hvilke efter Præstens samme Aar indtrufne Død fra 1738 fortsattes af Sidstnævnte tilligemed en Candidat David Baer paa fri Mark, og som ogsaa udbredte sig til de omliggende Sogne. Separatisterne lode haant om Sacramenterne og Prædikeembedet, vilde ophæve Ægteskabet o. s. v. I Februar 1739 blev en Commission af det flensborgske Consistorium sendt til Bordelum for at undersøge Sagen; Conventiklerne bleve forbudne, men de bestode alligevel en Tid lang, og endnu 1754 blev Tugthuus og Landsforviisning decreteret som Straf for Deeltagerne.

Ophusum var forhen et adeligt Gods, som tilhørte Familien v. Ahlefeldt (og især blev forstørret af Fru Mette v. Ahlefeldt *), efter hende kaldes endnu et 1721 særlig inddiget Landstykke Fraumettenkog), senere kom under Regjeringen og derefter blev udparcelleret. Af den med Volde og Grave omgivne Borg, som afbrændte i Trediveaarskrigen, findes endnu Spor; Stenene bleve brugte til Ostholm Kirkes Bygning.

Vest for Bordelum Kirke findes i en lille Dal nogle Kilder, der i Aarene 1770–80 og senere 1808–10 havde Ry for at besidde lægende Kraft, og som derfor benyttedes af mange Syge.

Breklum Sogn omgivet af Bredsted, Bordelum, Bjerrum, Enge, Hjoldelund, Trelstorp og Hatsted Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, $4^3/_4$ M. s. s. o. for Tønder og 2 M. n. n. v. for Husum. Arealet 4501 Tdr. Land, nemlig 2293 Tdr. Geest- og 2208 Tdr. Marskland, med en Skatteværdi af resp. 139,580 Rd. og 292,720 Rd., hvoraf den større nordostlige og nordlige Deel bestaaer af høitliggende bakket Geestland med sandmuldede, sandede og skarpsandede Jorder, der mod Nord og Øst gaae over i golde Hedestrækninger; den mindre sydvestlige og sydlige Deel af Sognet bestaaer af ret godt Marskland (Breklumkog, Almtorp-Marsk og Valsbølkog). Den nordlige Grændse mod Tønder Amt dannes af Søholmaa, der optager et Syd fra kommende mindre Vandløb, som paa en Strækning danner Sognets Vestgrændse; den sydlige Grændse mod Husum Amt dannes af Arlaa, der optager den nordostfra kommende Bomstedaa. Almtorp saakaldte Sø ligger nu paa Grund af en bedre Afvanding i Reglen tør, men om Vinteren og efter stærke Regnskyl oversvømmes Engene af Indvandet. Tønder-Bredsted-Husum Chausee og Flensborg-Bredsted Landevei passere Sognet.

I Sognet: Byerne Breklum med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 2 Kroer, Teglværk og Fattighuus, Valsbøl med Kro og Teglværk, Nørre- og Sønder-Strukum med Skole, Kro og Vindmølle, Fesholm, Borsbøl med 2 Kroer, Ridderup, Almtorp med Skole og Kro (alle disse Byer ere beliggende tæt ved hinanden paa Geestkanten langs Marskgrændsen), Sønnebøl med Skole, Kro og Teglværk, Folsted med Skole, Høgel med Skole og 2 Kroer, Lytjenholm med Skole og 1 Kro, Store- og Lille-Ellerbøl. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere det adelige Gods Mirebøl, hvis Hovedgaard er udparcelleret, Møgelbjerg, Vindert, Luxborg, Knasterholmkro. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 194 G., 105 H. med Jord og 82 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 26 H.

---

*) Om hende see v. Stemann's „Die Familie Andersen" i Slesv. Provindstalefterretninger 1862, S. 263.

Indvaanere: 2131. Landbrug er Hovederhvervet. Endeel Tørv afsættes fornemmelig til de i Sognet værende Teglbrænderier.

Sognet hører under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Bredsted Amts 11te, 12te, 13de, 14de og 15de Lægd. Sognet er deelt i 11 Bylag, hver med en Bondefoged. De sønden for Arlaa i Hatsted-Marsk beliggende Byer Store- og Lille-Ellerbøl høre kun i kirkelig Henseende her til Sognet (og det endda kun medens Beboerne ere i levende Live, thi de blive begravede paa Hatsted Kirkegaard); i Alt øvrigt høre de under det til Husum Amt hørende Hatsted Sogn. Endeel af Byen Lytjenholm og enkelte Steder i de andre Byer høre under det adelige Gods Mirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landskab og Skatters Indbetaling til Godset; de høre til det 2det Angler adelige Godsdistricts 98de Lægd. Kirken eier en Capital paa 4076 Rd. og vedligeholdes forøvrigt af Kirketienden. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1550 Rd. og 500 Rd. Kirkesproget er tydsk. Sognets Skole- og Fattigvæsen eier flere mindre Legater.

Breklum Kirke, der ligger paa en Høi lidt østligt for Byen, er opført af røde Muursteen og fortjener at fremhæves som en af de smukkest byggede Landsbykirker, Middelalderen har efterladt os. Den temmelig anseelige Taarnbygning er her ikke, som det almindeligviis er Tilfældet, senere tilføiet, men den fremtræder meget mere som et oprindeligt Led af Kirken selv, der saaledes i hele sin Udstrækning lige fra Chorets østlige Rundbygning og hen til Vestenden udgjør et sammenhængende og meget tiltalende Mindesmærke fra Rundbuestilens Slutningstid. Fra en i den seneste Tid foretagen Hovedreparation skriver sig den Udvidelse af Vinduerne, hvorved man har forladt det Forbillede, som var givet i de temmelig høie, men ikke ret brede, rundbuede Vinduer, hvoraf nogle endnu dengang vare tilbage i deres oprindelige Form; derfra hidrører ogsaa de Decorationer, hvormed den gamle Indgangsdør til Chorets Sydside saavelsom den nye i Taarnets Vestende ere blevne forsynede. Paa Chorets Rundbygning vise dog endnu de tre tilmurede smaa Vinduer de oprindelige Omrids, og uforstyrret har Kirken ogsaa beholdt sin smukke gamle Fodgesims og sin sammensyngede Rundbuefrise, der med Steenhjørneornamentet i den fordybede Rende ovenover fortsættes, navnlig da paa Nordsiden, uafbrudt heelt hen til Bygningens vestlige Forside. Forneden danner nemlig Breklum Kirkes Taarn i det Ydre, ogsaa med Hensyn til Breden, en umiddelbar Fortsættelse af Skibet, medens det ovenover Kirketaget bliver betydeligt smallere, som Følge af at dets Nord- og Sydmure her bæres af de Muurpiller, der indvendig afdele Underbygningen i en bred Midtgang og tvende smallere Sidegange. Disse sidste, hvis Brede er omtrent halvtredie Alen, have i det Mindste tildeels endnu beholdt deres gamle Tondehvælvinger. Det egentlige Taarn, hvis gamle Ydre er bedst bevaret mod Nord og Øst, ender foroven i fire Gavle, over hvilke det ottekantede Spiir stiger iveiret. — Hvad Kirkens Indre angaaer, da er Choret hvælvet, medens Skibets gamle Bjælkeloft derimod er blevet beklædt med et hvidt Gipsdække, der er besat med Guldstjerner. Murene selv ere malede med en guul Farvetone. Prædikestolen med smukt Snitværk, ifølge en Indskrift paa samme stjænket 1616 af Johannes Wittemack*), Capitain og Diggreve, samt Fustru Telsa Wittemack. Den nuværende Altertavle har Kirken faaet 1741. Ved den nordlige Side af dette fandtes tidligere en muret Pille, der bar det gamle malede Træbillede af Kong Oluf den Hellige, som nu er anbragt nede ved Kirkens vestlige Hovedindgang,

*) Joh. Wittemack blev senere Oberst, General-Qvartiermester, Herredsfoged og 1670 Landfoged i Bredsted Landskab, hvilken Post han beklædte til 1676 (Nachrichten über das Amt Bredstedt, S. 59). Han skal have været en naturlig Søn af Christian IV.

og som snart er blevet antaget for et Billede af Kong Oluf Hunger, snart for en Afbildning af Kong Niels, i hvilken Anledning Suhm har optaget et Kobberstik derefter i 5te Tome af sin Danmarks Historie. Det skriver sig først fra Middelalderens Slutning, og dets Tilstedeværelse i Kirken er saa meget mindre forunderlig, som man veed, at her fandtes et Alter, der var indviet til samme Helgen.

Om Breklum Kirkes første Anlæggelse haves forskjellige Sagn af samme Slags, som forekomme ved mangfoldige andre Kirker, f. Ex. at tre Jomfruer have ladet den bygge, at den egentlig skulde have ligget paa et andet Sted o. s. v. Af større Betydning i historisk Henseende er den Underretning, vi skylde en vis Philippus vor deme Brocke, der var Sognepræst her ved Udgangen af det 15de Aarhundrede. Han siger nemlig om sig selv, at han var den 14de Sognepræst i Breklum eller Brekling, som det i ældre Tid kaldtes. I sin kirkelige Statistik anslaaer Dr. Jensen ifølge denne Angivelse Kirkens Alder til omtrent 300 Aar ved den nævnte Tid, og betragte vi Kirkens Bygning, vil det heller ikke forekomme os usandsynligt, at den kan hidrøre fra Tiden nærved 1200. Man maa dog herved blot ikke glemme, at fordi der ved den Tid var en Kirke i Breklum, er det dermed ingenlunde givet, at det var den nuværende Kirkebygning, som dengang stod der. Flere Omstændigheder vidne om, at denne Kirke i Middelalderen har havt en mere end almindelig Betydning og Anseelse. Foruden af dens høie Afgift til Bispestolen (Cathedraticum), i hvilken Henseende den hørte til den høiest beskattede Klasse af Kirker, erindres vi derom ved de fire Altere, som den vides at have havt foruden Hovedalteret. Ja den nævnes endogsaa udtrykkelig som Hovedkirke („protecclesia") i Anledning af en Synode eller et Møde af Geistlige, som holdtes her 1510. I Nærheden af den var det gamle Thingsted for Nørre-Gøs Herred. Ved 1462 udgik Bredsted Kirke som et Capel herfra, men Beboerne deromkring betragtedes dog som henhørende til Breklum Sogn, indtil hiint Capel omtrent 1510 selv ophøiedes til en Sognekirke. — Blandt mærkelige Begivenheder og Ulykker maa ved Breklum Kirke, foruden Spirets Brand ved Lynild Aar 1500, fornemmelig nævnes en Tildragelse, som fandt Sted her 1399, da endeel Frisere havde søgt Tilflugt i Kirken for Holstenerne, der havde gjort Indfald i Landet. Angriberne — ikke, som det sædvanlig hedder, de Danske under Kong Eriks Anførsel — satte da Ild paa Kirkens Tagværk, hvorved de ulykkelige Indesluttede paa en ynkelig Maade omkom under det neddryppende smeltede Bly. Breklums Præstehistorie er ikke uden Interesse. Fra 1614 til 1621 havde Kirken paa eengang 3 Præster, der var Fader, Søn og Sønneson, alle med Navnet Joh. Hansen Brekling, idet nemlig Sønnen var sin gamle Fader adjungeret som Hovedpræst, og Sønnesønnen samtidig var Diaconus. Th. Møllmann 1643—48 var den første Præst her, der førte Kirkebøgerne paa Høitydst. Hans Eftermand Daniel Luther, født i Soest i Westphalen, var en Sønneson af Reformatorens Søn Hans. Efter ham fulgte hans Søn Theodor Luther, † 1732. Fra 1787 til 1826 var den bekjendte Historiker og Oldgrandsker N. Outzen Præst i Breklum.

Det adelige Gods Mirebøl tilhørte 1598 Familien v. Ahlefeld, 1618 v. d. Wisch, 1626 v. Rantzau, derefter atter v. Ahlefeldt, 1751 v. Thienen, 1768 Justitsraad Ant. Fred. Piper, 1783 Jacobæus, 1809 C. Christiansen, nu Madame Boysen.

Lytjenholm var forhen et adeligt Gods, som 1463 tilhørte Wente Frese, 1491 Thiellof v. d. Wisch, og kort derefter kom til Slesvig Bispestol. Borgpladsen er endnu kjendelig.

Angaaende Store- og Lille-Ellerbøl s. Hatsted S.

Imellem Lytjenholm og Goldelund i Hjoldelund Sogn findes en 500 Skridt lang Vold, der benævnes Daneværksvolden; den har en ringe Høide og gaaer i øst-vestlig Retning; Historien har Intet opbevaret om denne mærkelige Oldtidslevning.

Hjoldelund (Joldelund) Sogn omgivet af Breklum, Trelstorp, Fjolde, Store-Vi og Nørre-Hakstedt Sogne. Kirken sydøstligt i Sognet, $2^{3}/_{4}$ M. n. o. for Husum og $3^{1}/_{4}$ M. s. v. for Flensborg. Arealet, c. 7762 Tdr. Land, er i den østlige og sydlige Deel høitliggende og bakket (Kambjerg 109 Fod) med Fald mod Nordvest til Søholmaa; den største Deel af Sognet bestaaer af Hede- og Mosestrækninger, og kun den mindre, omkring Byerne liggende Deel er opdyrket; Jordsmonnet er af sandet og skarpsandet Beskaffenhed. Tvende af Søholmaaens Tilløb, nemlig Goldebækken og Lindaaen, løbe i den nordlige Deel af Sognet; Bom-

stedaa danner paa en Strækning Sydgrændsen. Flensborg-Bredsted Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hjoldelund med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vindmølle, Goldelund med Skole og Kro, Goldebæk med Skole og Kro; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Sønderhuse eller Sønder-Lindaa (3 G. og 2 H.), Hogelund med Kro (7 H.), Heinsbæk Vandmølle, Koloniststederne paa Kolkhede med Biskole (6 H.). Ialt i Sognet Præstegaarden, 63 G. og c. 70 H. Udenfor Byerne ere beliggende 4 G. og 15 H.

Indvaanere: 712. Landbrug er Hovederhvervet. Endeel Tørv samt noget Vox og Honning afsættes.

Sognet hører under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Amtets 7de Lægd. Sognets communale Anliggender bestyres af en Sognefuldmægtig. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 800 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken er opført af Kampesteen, uden Taarn og Hvælvinger, dog ved en i 1861 foretagen Restauration forsynet med et Spiir paa Vestgavlen; Taarnet nedbrudt 1741; Klokkerne hænge i et tilbygget Klokkehuus; series pastorum.

Kirkebyen skal forhen have ligget imellem de lynggroede Sandhøie mod Sydvest, hvor Kambjerg hæver sig til en Høide af 109 Fod, og været en anseelig By; der skal ogsaa findes Levninger af Mure, Brolægning og Brønd.

Fjolde Sogn omgivet af Hjoldelund, Trelstorp, Olderup, Svesing, Treja, Jørl og Store-Vi Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $1^3/_4$ M. n. v. for Husum og $3^1/_4$ M. v. n. v. for Slesvig. Arealet, c. 17,182 Tdr. Land, er høitliggende og bakket, gjennemskaaret af betydelige Mose- og Engdrag og store Hedestrækninger; enkelte Skovpletter findes endnu i Sognet, den største ligger ved Landsbyen Pobøl; Jordsmonnet er idet Hele taget mager, sandet og sandmuldet, bedst i den sydvestlige Deel. Arlaa udspringer her i Sognet og danner det meste af Sydgrændsen, den optager et nordfra kommende mindre Vandløb; i den nordlige Deel af Sognet udspringer Bomstedaa, der her fører Navn af Østenaa. Flensborg-Husum Chaussee passerer midt igjennem Sognet, og Flensborg-Husum Jernbane berører Sognets sydøstlige Hjørne.

I Sognet: Byerne Fjolde med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer og 2 Vindmøller, Bondelum med Biskole, Bjerrup med 2 større Bøndergaarde, Skole og Kro med Ølbryggeri, Bokslund, Ekstok med Kro, Hokstrup med Biskole, Kragelund, Norsted med Skole, Spinkebøl, Brok, Haselund, Kollund med Skole, Løvested med Skole og Kro, Østenaa, Pobøl, Solved med Skole og Kro. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Askebro med Kro, Nykro, Østenaagaard, Pobølgab og nogle Coloniststeder. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Bøndergaarde, 167 G., 55 H. med Jord og 19 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 17 G. og 21 H.

Indvaanere: 1757. Landbrug er Hovederhvervet. Afsætningen af Tørv er ikke ubetydelig. I Kirkebyen afholdes aarlig Marked den 23de April og 8de September med Kram, Heste og Kvæg.

Sognet hører under Bredsted Landskabs Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Amtets 1ste, 2det, 3die, 4de, 5te og 6te Lægd. Sognet danner eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1400 Rd. Kirkesproget er blandet. Sognet eier flere af afdøde Gaardmand Lorentz Jensen stiftede Legater, hvis aarlige Renter uddeles til Studerende, Seminarister, m. m.

Kirken ligger nordlig for Byen Fjolde paa en Høide og er med sit afstumpede Taarn synlig i lang Afstand, endog i Vesterhavet. Skibet og Taarnet er af Kampesteen, Choret af Muursteen; sidstnævnte er hvælvet, hvorimod Skibet har fladt Loft. Gammel Granit-Døbefont. Ved Kirken var indtil 1811 ansat 2 Præster.

Sognets og Kirkebyens Navn kommer af Fjeld og hidrører fra den høie Beliggenhed. I dette Sogn findes mange Gravhøie.

Spinkebøl, Haselund og Kragelund vare forhen Adelsgods.

Trelstorp (Drelsdorp) Sogn omgivet af Breklum, Hjoldelund, Fjolde, Olderup og Hatsted Sogne. Kirken nordvestligt i Sognet, 2¼ M. n. for Husum og 4¼ M. s. v. for Flensborg. Arealet, c. 7218 Tdr. Geestland, bestaaer i den mindre sydvestlige Deel af let saakaldet Marskland (Bomsted-Marsk og Arenshøvt-Marsk), hvorimod den større nordøstlige Deel bestaaer af sandmuldet, sandet og skarpsandet Geestland, der er gjennemskaaret af betydelige Mose- og Engdrag; i den nordøstlige Deel af Sognet findes store Hedestrækninger og mod Sydøst lidt Skov. Arlaa danner Sydgrændsen; Bomstedaa gjennemløber Sognets nordlige Deel og danner paa en Strækning Vestgrændsen, tæt udenfor hvilken den falder i Arlaa.

I Sognet: Byerne Trelstorp med Kirke, Præstegaard, Skole, 4 Kroer og 2 Vindmøller, Bomsted med Skole, 2 Kroer og Fattighuus, Store-Arenshøvt med Skole, Lille-Arenshøvt. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Petersborg Vindmølle, Morgenstern Kro, Hohenhørn Kro, Fresenhof, Nordfeld, Jægerkro og Steinberg. Ialt i Sognet Præstegaarden, 96 G. og 153 H. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 44 H.

Indvaanere: 1418. Landbrug er Hovederhvervet. Afsætningen af Tørv er betydelig. Noget Vox og Honning sælges.

Sognet hører under Bredsted Landskabs-Jurisdiction (Bredsted), Bredsted Amtstuedistrict (Bredsted), Bredsted Huusfogeddistrict (Bredsted), Bredsted Physicatdistrict (Bredsted); danner Amtets 8de, 9de og 10de Lægd. Sognet er deelt i 3 Bondefogeddistricter, Trelstorp, Bomsted og Arenshøvt. 4 Steder i Byen Trelstorp høre under det adelige Gods Mirebøl med Thingpligtighed til Bredsted Landskab, men med Skatters Indbetaling til Godset; de høre til 2det Angler adelige Godsdistricts 96de Lægd. Kirken har en aarlig Indtægt af c. 142 Rd., men maa forøvrigt vedligeholdes af Sognet. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1200 Rd. Kirkesproget er tydsk. Fattigvæsenet eier et mindre Legat.

Trelstorp Kirke, der ligger paa en betydelig Høide sydvest for Byen og med sit 120 Fod høie massive Taarn sees i en viid Omkreds, er opført af Kampesteen, med fladt Loft i Skibet, Hvælvinger i Choret og Taarnet. Kirkeklokken hænger i et Klokkehuus ved Kirken. Altertavlen er et Oliemaleri forestillende Nadverens Indstiftelse; paa Prædikestolen findes Træsnitsarbeide med Afbildninger af Jesu Liv.

Paa nogle Stene i den ydre Kirkemuur findes gamle Inskriptioner; om en af disse Stene fortælle Beboerne, at den tidligere har ligget paa Marken, og at Indskriften erindrede om en der afholdt Kirkeforsamling. Efter en Indskrift paa Taarnet skal dette være opført 1486. Sagnet siger, at Trelstorp og Bomsted i ældre Tider hørte til Breklum Kirke, og at Store- og Lille-Arenshøvt havde sin egen Kirke.

De octroierede Koge **Sophie-Magdalene Kog**, **Reussen Kog**, **Desmercieres Kog**, **Louise-Reussen Kog** og **Ny-Sterdebøl Kog** findes ommeldte under de Sogne, hvortil de i geistlig Henseende ere henlagte, nemlig de trende førstnævnte under Bredsted Sogn, Louise-Reussen Kog under Okholm Sogn og Ny-Sterdebøl Kog under Bordelum Sogn.

Husum Amt

med Kjøbstaden Husum

begrændses mod Nord af Bredsted Amt, fra hvilket det skilles ved Arlaa, mod Øst og Syd af Gottorp og Hytten Amter, fra hvilke Trenen skiller det, mod Vest af Eidersted og Vesterhavet. Fladeindhold $6^1/_{10}$ □ M.

Den nordvestlige og den sydvestlige Deel af Amtet indtages af brede Marskstrækninger; midt imellem disse gaaer Vestkystens høie Land paa en Strækning af lidet over $^1/_2$ Miil, mellem Bobbenbøl og Skobøl, umiddelbar ud til Havet. Herfra drage Høider saavel mod Nordost som navnlig mod Sydost, hvor de i Egnen mellem Lehmsiek og Syderhøvt endog antage en Bølgeform liig Østkystens. Amtets midterste Deel indtages af Hedesletter, og Lyngen findes her endnu udbredt over store Strækninger. Ud mod Trenen strække sig i Amtets sydlige Halvdeel betydelige Mose- og Kjærstrækninger, der i det sydostligste Hjørne gaae over til en inddiget Flodmarsk (Svabsted Marsk). Foruden Trenen og Arlaa findes i Amtet kun et eneste betydeligt Vanddrag, nemlig Husum-Aa, der efter at have gjennemløbet Mølledammen ved Husum tæt ved dens Udløb i Vesterhavet danner denne Byes Havn; den optager mod Syd tæt ved Husum det Vandløb, hvorigjennem Sydermarsk afvander. Ikke ubetydelige Skovstrækninger findes i Amtets midterste og østlige Deel; disse have dog ikke Østkystens frodige Bøgevegetation, men bestaae for en stor Deel af lave Egetræer. Syd for Husum-Aaens Udløb ligger en af Marsken omgivet Bugt, i hvilken ligger den til Amtet hørende Padelak-Hallig.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Antal af c. 16,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Husum 4,816.

Husum Amt bestaaer af: **Husum Nørre-Herred** eller Hatsted Herred med Sognene Hatsted, Skobøl og Olderup; **Husum Sønder-Herred** eller Mildsted Herred med Sognene Mildsted, Ostenfeld og Svesing; **Svabsted Fogderi** med Svabsted Sogn samt

en Deel af Valsbøl Sogn i Flensborg Amt; **Simonsberg District**, en Rest af det forrige til Nordstrand hørende Lundenberg Herred, med Simonsberg Sogn. **Sydermarsk**, med den inden for Husum Amts Grændse liggende Deel af Damkog saavelsom Darrigbølkog og Margretekog, er derhos et særskilt Communedistrict, som ikke henhører under nogen af de nævnte Inddelinger. Olderup Sogn (forhen hørende til det nu nedlagte adelige Gods Arlevad) og Rødemis Fogderi i Mildsted Sogn (forhen Bispegods) er ogsaa i flere Henseender særlig stillet, hvad Afgiftsvæsen m. m. angaaer. I fælles communale Anliggender bliver Amtet repræsenteret af en „Amtshøftmann", der leder Forretningerne og fører Regnskaberne, samt af Bondefogderne i de 23 Bylag i Sognene Hatsted, Skobøl, Svesing, Ostenfeld og Mildsted, af en „Höftmann" for Svabsted Fogderi og en „Höftmann" for Rødemis Fogderi, og saafremt der forhandles om Repartering af Udgifter paa det overordentlige Plovtal, tillige af de to Bondefogder fra Olderup Sogn og Lehnsmanden for Simonsberg District.

Husum Amts Skatteareal udgjør 30,589 Tdr., det ordinaire Plovtal 238 Plove, det extraordinaire 448 Plove; Taxationsværdi 3,601,836 Rd.

I Husum Amt findes ingen adelige Godser og ingen octroierede Koge; af Gaarde med særskilte Privilegier findes 3, nemlig Cancelligodserne Mildstedhof og Rødemishof i Mildsted Sogn samt Godset Wischhof i Svabsted Sogn. I de 3 Sogne Svesing, Olderup og Ostenfeld findes Inddelingen efter Gaarde („Huse", Boel), Kaadnersteder („Käthen") og Indsidderstedet („Instenstellen"), („Wohnstellen" er Benævnelse for Huse uden Jord). Paa Arlevad Hede findes en Mængde saakaldte Parcelliststeder. I disse Sogne er overveiende bunden Eiendom. I Hatsted, Skobøl og Mildsted Sogne samt i Svabsted Landsogn hersker Inddelingen efter Staun (Staven), idet en Staun omtrent svarer til en Gaard; dog er denne vel i det Hele taget noget mindre og nogle Steder, saaledes i visse Districter af Hatsted Sogn, er den kun en ganske ringe Jordeiendom (endogsaa ikkun 1½ Tønde Land). Staunene er bunden Eiendom; men med disse er almindelig forbundet større eller mindre Arealer af fri Marskjord. Forøvrigt gjælder fri Udsthkningsret for de sidstnævnte Sogne (i Hatsted Sogn dog overveiende bunden Eiendom); paa Geesten findes for mindre Eiendomme Inddelingen efter Kaadner- og Indsidderstedet; for Marskdistricterne efter Huse med Jord og Huse uden Jord. I Byen Svabsted deles Besiddelsen med bunden Eiendom i „Altbaustellen" (med ¾ Dagslet Marsklan dog 5 Dagslet Geestland), „Neubaustellen" og „Instenstellen" (begge sidstnævnte med endnu mindre Jordbesiddelse) og Huse (uden Jord). I de udelukkende af Marskland bestaaende Districter Sydermarsk og Simonsberg, hvor der er fri Udsthkningsret for Eiendommene, kjendes ingen anden Inddeling end i Huse med Jord og Huse

uden Jord. I Amtet findes meget Fæstegods, næsten udelukkende Kongeligt; enkelte Gaarde høre dog til Domkirken i Slesvig, disse kaldes „Vicarienhufen"; de saakaldte „Domcapitelstellen" saavelsom de til Svabsted hørende „Treiaer Stiftstellen" ere kongelige. I 1859 var Eiendommenes Antal (udenfor Kjøbstaden Husum) foruden fornævnte 3 Gaarde med særskilte Rettigheder: 10 Præstegaarde, 11 Gaarde større end en Heelgaard, 1031 der kunne henregnes til Gaardklassen, 454 Huse med Jord, 406 Huse uden Jord. Fæstestedernes Antal var i 1855: 74, Arvefæstestedernes 17.

Husum Amt har sin egen Amtmand, der tillige er Overøvrighed for Staden Husum, samt derhos Amtmand over Bredsted Amt, Overstaller for Landskaberne Eidersted og Pelvorm, Overøvrighed for Stæderne Tønning og Garding, Kongelig Commissair i de ved Bredsted Amt, Nordstrand og Eidersted nævnte adelige Godser og octroierede Koge. Husum Amt hører deels til det 2det, deels til det 3die slesvigske Digebaand, for hvilke Amtmanden er Overdiggreve.

Husum Amt vælger i Forening med en Deel af Landskabet Eidersted 1 Deputeret for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling (11te Valgdistrict); i Forening med Staden Frederiksstad og Flækken Bredsted vælger Staden Husum til samme Forsamling 1 Deputeret for Kjøbstæderne (6te Valgdistrict). Til Rigsraadet vælger Husum Amt i Forening med Bredsted og Hytten Amter, Landskabet Stapelholm og Landskabet Eidersted 1 Medlem (7de Valgkreds).

I geistlig Henseende udgjør Amtet med Staden Husum et Provsti, der har fælles Visitatorer med Bredsted Provsti. Præstekaldene i Husum samt Olderup Præstekald (forhen under adeligt Patronat) besættes umiddelbart af Kongen; de øvrige Præstekald ere Valgkald; til Svabsted og Simonsberg præsenterer et Kirkecollegium i Sognet, til de øvrige Kirkevisitatoriet; Menighederne vælge. I Olderup og Svesing er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne tydsk. For Justitsforvaltningen i Amtet er ansat en Landfoged; ethvert af begge Herreder, ligesom og ethvert af begge Fogderier har sin egen Ret sammensat af Retsbønder („Gerichtsbonden"); ligeledes har Simonsberg District sin egen Thingret (om denne see Simonsberg Sogn). Landfogden leder Forhandlingerne; en Actuar (tillige Amtsforvalter) fører Protocollerne. En Amtsforvalter har Skatteoppebørslerne og fører derhos som Actuar Panteprotocollen samt Depositobøgerne. Husum Amt hører til 2det slesvigske Udskrivningsdistrict og danner et eget Physicatdistrict.

Marsterne i Husum Amt falde ind under forskjellige Digebaand. Al Marsken nord for Geesten ved Hatsted henhører til det 2det og

syd for Husum til det 3die Digebaand, medens den lille Porrenkog, som mod Sydost støder op til Byen Husum, udgjør en særskilt Digebaandscommune. Den udfor Porrenkog liggende Dokkog er hidtil ikke optaget under det slesvigske Digevæsens Ressort. Med Hensyn til 2det Digebaands administrative Forhold henvises til Bredsted Amts almindelige Beskrivelse. Der skal her ikkun anføres, at de til Husum Amt hørende Dele af Digebaandet, navnlig den saakaldte Hatstedmarsk og Hatstedkog, tilsammen bidrage for 4230 Dagslet og have deres egen Diggreve, der som saadan tillige fører Tilsyn med Veivæsenet i denne Deel af Marsken. Hvad de almindelige Anliggender angaaer, er Diggreven for de Bredstedske Marsker at betragte som Digebaandets Diggreve. Med Hensyn til 3die Digebaands administrative Forhold henvises til Landskabet Eidersteds almindelige Beskrivelse. Af Husum Amt høre til samme: Districtet Sydermarsk, Svabsted-Vesterkog og Østerkog, Gaarden Vester-Papenhørn og de øvrige til Fogderiet Svabsted hørende Marsker, tilsammen c. 7406 Dagslet, samt de i Amtet liggende Dele af enkelte Koge, forøvrigt henhørende til Landskabet Eidersted. Porrenkogs Digebaandscommune har en særskilt Repræsentation og sin egen Diggreve. Overdiggreven (Amtmanden over Husum Amt) afholder i Forening med Digeinspecteuren og Kogens Officialer tvende aarlige Digesyn, hvornæst de fornødne Digearbeider vedtages og anordnes ved den saakaldte Digereces. Kogens Areal er 502 Dagslet.

Efterat Fastlandets Digelinie er ophørt syd for Landsbyen Bobbenbøl, erstattes den af høit Geestland paa en Strækning, der har en Længde af 623 Vaand. Derefter tager Porrenkogsdiget sin Begyndelse lidt syd for Landsbyen Skobøl. Denne Kogs Dige har en Længde af 878 Vaand og slutter til Geesten, hvorpaa Byen Husum ligger. Skjøndt Dokkogen gjør en Deel af Porrenkogsdiget til Mellembige, betragtes dog dette i hele sin Længde som Sødige; de 493 Vaand af samme, der i Virkeligheden ere Sødige, have næsten overalt beskyttende Forland. Porrenkog har sin egen Vandløsning med Slusen ud til Husum-Aa tæt indenfor den i 1858 anlagte nye Skibsfartsfluse. En Deel af den omliggende Geest har Afløb ned i Porrenkogens Vandledninger. Med Hensyn til de øvrige Marskers Vandløsning henvises til Bredsted Amts og Landskabet Eidersteds almindelige Beskrivelse, hvor det Herhenhørende findes nærmere afhandlet. Her skal kun anføres, at en lille Deel af Hatsted-Marsk tilligemed den 700 Dagslet store Hatsted Kog danner en særegen Vandløsningscommune, der har sin Sluse i Diget, vest for Landsbyen Sterdebøl.

Søndergoesherred, i Valdemars Jordebog „Syndrægsshæret", hørte til Jstathe Syssel, senere under Gottorp Lehn og Gottorp Amt, med hvilket det ved alle 3 Delinger faldt til den hertugelige Andeel. Aar 1639 oprettedes Husum Amt og blev dertil lagt: a) Søndergoesherred i dets daværende engere Omfang, nemlig Sognene Mildsted, Østenfeld og Svesing; b) Hatsted Birk (der allerede 1588 nævnes som særskilt Inddeling) med Sognene Hatsted og Skobøl; c) Resterne af det i sin Tid til Nordstrand hørende Lundenberg Herred, dengang endnu med tvende Sogne, Simonsberg og Padelak, hvilke 1654 forenedes til eet Sogn. Da 1702 Amtet Svabsted blev opløst, kom derfra til Husum Amt d) Svabsted Fogderi med Svabsted Sogn og e) Rødemis Fogderi i Mildsted Sogn. 1772 blev til Amtet henlagt Godset Arlevad med Olderup Sogn og endeel Strøgods i Bomsted og Langhorn (dette sidste blev dog 1831 atter fraskilt og henlagt under Bredsted Amt); 1777 forøgedes det med 9¼ Plov af Domcapitelsfogderiet Kogsbøl og endelig 1796 med nogle Dele af det nedlagte Gods Lindeved.

Naar Marsken paa Husum Amts Fastland først er inddiget, derom findes ingen positive Efterretninger opbevarede. Den egenlige Hatstedmarsk er inddiget samtidig med en Deel af de Bredstedske Marsker, og da „Mersk juxta Hattasted" omtales i det slesvigske Domcapitels Jordebog fra 1352 (Pontoppidans Annaler II. S. 185) samt „demei prati" ved Hatsted (Pontoppidan II. S. 188), tør med temmelig Sikkerhed antages, at disse Egne alt i Slutningen af det 14de Aarhundrede have været inddigede. Senere blev udenfor Hatstedmarsk den saakaldte Hatsted-Kog eller nye Kog inddiget, hvilket efter Dankværth skete 1512. Imidlertid var Inddigningstilladelsen alt givet 1497 ved et Document, som findes trykt i Lass Hus. Nachr., 2den Fortsættelse, S. 96, og Heimreichs Efterretning, at Inddigningen var udført 1612, turde beroe paa en Trykfeil. Den af Lass opstillede Forklaring, at Aarstallet 1612 skulde gjelde Valsbøl Kogs Inddigning, lader sig saaledes neppe fastholde.

Som bekjendt var den 1634 undergaaede Ø Nordstrand i tidligere Tider sammenhængende med Fastlandet, og det er rimeligt, at den lidt efter lidt løsrevet derfra ved Vandløbenes Omsiggriben nord og syd for Hatsted Geest. Den endelige Adskillelse skal efter P. Sax (Westphalen Monum. med. I. S. 1366) imidlertid først være iværksat 1401 derved, at Nordstranderne øst for det nu undergaaede Ham Sogn trak en Forsvarsgrav for at forhindre et fjendtligt Indfald af den holsteenske Grev Albert. Denne Grav maatte selvfølgelig snart udvikle sig til en aaben Havarm. Efter Heimreich (Falcks Udgave S. 91) skal paa hans Tid endnu en Vei have været kjendelig, der under Navn af Hamveien fra Skobøl førte ud paa Vattet i Retning af Ham Sogn. 1569 paatænkte Hertug Hans atter at gjøre Nordstrand landfast ved en Dæmning fra Morsumfærge til Hatsted, altsaa paa Vandskjellet. Til dette Øiemed blev der tvende Gange paalagt Nordstrands Beboere at betale 1 Skilling af hver Dagslet Land, eller ialt 4250 Mk. lybsk, men efterat allehaande Materialier vare bragte tilveie, forblev Foretagendet uudført*).

Det er ligeledes uvist, naar Porrenkog er inddiget. Denne Kog fik imidlertid 1589, da den kaldtes Nordhusumer Kog, Bekræftelse paa en 1529 oprettet Kogsvedtægt, der findes trykt i Lass Hus. Nachr., 1ste Fortsættelse, S. 6. Man tør derfor antage, at Kogens Inddigning neppe er meget ældre end Slutningen af det 15de Aarhundrede. Sit Navn har Kogen ikke efter Reierne, som fanges i Mængde paa Kysten og her kaldes Porren, men af en Plante (Porr), der tidligere rigelig skal have voret paa Kogens Terrain. Dokkogen inddigedes 1847 med en Bekostning af c. 187,000 Rd. Det var Planen i samme at anlægge en Canal med uforanderligt Vandspeil, der skulde føre op til et Dokbassin i Porrenkogen ved Byen Husum. Til denne Canal skulde Adgang skee gjennem en Dokslufe i Dokkogsdiget, og yderligere Værker paa Vatterne skulde bevirke en kunstig Dybde i Løbet, der fra Heverstrømmen førte ind til Slusen. Det hele Anlæg var beregnet at ville koste 1,177,000 Rd., men Krigen standsede dets videre Udførelse**). Ideen var laant fra den nord-

---

*) C. P. Hansen siger i sin Chronik der friesischen Uelande, at Dæmningen ødelagdes i Stormfloden den 2den Novbr. 1570.

**) Petersen: „Der Husumer Hafenbau" 1848. Chr. Hansen jun.: „Ueber die Anlage eines Seehafens an der Westküste." 1855.

hollandske Marinehavn ved Helderen, men hele Planen stod neppe i et passende Forhold til de forholdsviis smaae Kræfter, hvorover man ved det herværende Vatbassin havde kunnet raade.

Ved Betragtningen af Marstens Inddigningshistorie syd for Byen Husum maa det erindres, at Trenen og Eideren tidligere havde et nordligt Løb, der adskilte Eidersted fra Fastlandet, den saakaldte Nordeider*). Tillige vare Landstrækningerne vest for Husum langt mere udstrakte, end de senere bleve, efterat Lundenbergherreds sydlige Deel var blevet skilt fra Nordstrand. Naar dette skete, vides ikke med Vished (jvf. S. 129). De første bestemte Efterretninger vise os Diger paa begge Sider af det dengang meget smalle Løb; men efterhaanden udvidede Løbet sig, og Digerne maatte jevnlig flyttes ind. 1489, det Aar da Nordeideren ved Damkogens Inddigning blev lukket, havde Sødiget i denne Egn følgende Beliggenhed. Fra Geesten ved Svabsted gik det i nordvestlig Retning indenfor Peterskog, Damkog og Margretekog til op syd for Landsbyen Rødemis; og bag dette Dige laae Svabsted Vesterkog, samt Rantrum, Mildsted og Rødemis Marsk, der tildeels ved Mellemdiger vare adskilte fra hinanden og udgjorde den egentlige Sydermarsk. Syd for Rødemis dreiede nu Diget af i vestlig Retning, gik forbi Krosledet Weiße-Knie i en Bue over den indre Deel af Simonsbergbugten, og sluttede sig noget vest for Simonsbergkirken til det nuværende Adolfskogsdige. Ved denne Kogs vestligste Pynt dreiede dernæst Lundenbergdiget af i nordlig Retning og fortsattes i en udstrakt Krumning heelt udenom den nuværende Simonsbergbugt, indtil det ved det saakaldte Finkhuus atter stødte til Sydermarsks nordlige Sødige. Dette gik oprindelig langs Kjøreveien fra Finkhuset til Rødemis, og udenfor laae et betydeligt Forland, der under Navn af Rutensteens Hallig strakte sig mod Vest langt hen foran Lundenbergernes nordlige Dige. Da Sydermarsk imidlertid skulde have en Sluse bygget 1468, lagde man denne paa Forlandet og trak dernæst Sødiget ud fra Veien i en Halvmaane hen over den nye Sluse, saaledes som det endnu ligger. Den herværende Sluse kaldes derfor Halvmaaneslusen („Halbermond"), og her brød Havet ind 1483, hvorved den store Hvel fremkom, som sees paa Stedet. Ved samme Leilighed ødelagdes ogsaa Broen, der udfor Hohlegadse i Husum førte over Husum-Aa til det ligeoverfor liggende Rødemis, og man maatte lægge en Dæmning længere mod Øst (den nuværende Chausseedæmning), gjennem hvilken en Sluse ledede Aaen ud i Havnen. Ved Finkhuset stødte altsaa Lundenbergernes nordlige Dige til Halvmaanediget, og fra Finkhuset til Weiße-Knie adskilte et Mellemdige de tvende særlig sammensluttede Digebaandscommuner, nemlig mod Øst Sydermarskkogene og mod Vest de Marsker, der hørte Lundenbergherred til. Dette Mellemdige er nu Sødige. Efterat saaledes Nordeideren var bleven lukket, inddigede man nord for Damkogen den lille Margretekog 1511 og syd for Damkogen Peterskog 1515. Dernæst inddigede Lundenbergerne med stort Besvær den saakaldte Tetenskog eller Padelak nye Kog, hvilket Arbeide fuldførtes 1531. Af denne Kogs Sødige, der vendte ud imod Nordeiderens gamle Strømleie, er blandt andet Obbenskogs nordlige Dige en Deel. Den Digelinie, man oprindelig paatænkte, havde imidlertid ikke ladet sig udføre, og det nye Dige maatte trækkes betydeligt ind der omtrent, hvor nu Simonsbergkirken ligger. Med en kort Digestrækning lykkedes det dog 1546 at afslukke denne indgaaende Bugt, hvorved man indvandt den 100 Dagslet store Vitus-Kog. Dog have disse Koge kun forsaavidt Interesse, som de forklare den herværende Digelinies Tilbliven, thi Kogene selv ere forlængst forsvundne og deres Navne kjendes ikke mere i den paagjældende Egn.

Efterat Landdannelsen i Nordeideren var skredet yderligere frem, inddigede man Darrigbøl og Legelichheit**), idet hele Diget lagdes fra Dreisprung***) i Simonsberg Sogn til Paimoor i Witswort Sogn, og man blev færdig med dette Arbeide 1554. Derved blev omtrent Halvdelen af Tetenskogens Sødige til Mellemdige, og det Samme var Tilfældet med den anden Halvdeel, da Obbenskog 1563 blev inddiget. Endelig indtoges den sidste Kog i Nordeideren ved Adolfskogs Inddigning 1576, og det gamle Lundenbergs sydlige Diger vare nu alle blevne Mellemdiger. Det varede imidlertid ikke længe, før disse Diger atter maatte tages i Brug, for

*) Herom see nærmere Landstabet Eidersteds Beskrivelse.
**) Darrig betyder paa Frisisk Tørv, leeg betyder lavtliggende.
***) Denne Benævnelse forekommer hyppig i Marsken for saadanne Beboelser, der ligge i flere Digers Sammenstødspunct.

at tjene som Værn mod Havet, skjøndt de nu havde at møde Vandet paa den modsatte Side. Thi efterat de nordvestlige Lundenbergske Diger, som beskyttede de 3 Sogne Lundenberg, Simonsberg og Padelak, ofte vare blevne indskyttede, ødelagdes de ganske i den store Vandflod 1634. Efter mange forgjæves Forsøg lykkedes det imidlertid 1643 Bygningsinspecteur Johan Heclawer*) at gjenvinde henved 3000 Dagslet af det gamle Land, som indtoges i tvende Koge, nemlig Østerkogen og Vesterkogen, og kort efter bleve de samlede i eet Sogn, der for Fremtiden alene benævnedes Simonsberg. Skjøndt mod Vest betydelig indskyttet, havde Sødiget dog temmelig bevaret sin oprindelige Form, og navnlig gik det nordlige Dige endnu op til Finthuset. 1697 forsøgte dernæst Amtmand Womsfleth at inddige det udenfor samme liggende Forland, den ovennævnte Rutensteens Hallig, syd for Husum-Aa, men Forsøget mislykkedes og blev opgivet, efterat en Stormflod i Mai Maaned havde ødelagt det paabegyndte Arbeide, og ikke længe efter, nemlig i Stormfloden den 24de December 1717, gik det 1643 opførte Dige om Simonsberg Sogn tabt, hvorved de tvende Koge bleve oversvømmede og ikke mere kunde gjenvindes. Den største Deel af Vesterkogen, der var betydelig høiere, blev liggende som Forland, medens Østerkogen paa en lille Hallig nær blev forvandlet til Vat og nu udgjør den saakaldte Simonsberg-Bugt. Efter denne Katastrophe maatte man atter ty til de gamle Eiderdiger, og saaledes gjordes ogsaa Tetenskogens Dige til Sødige mod Heverstrømmen. Rimeligviis leed dette i de paafølgende Aar betydeligt, saa at man foretrak at lægge et nyt og kortere Dige fra Weiße-Knie til Dreisprung, hvorved en lille Deel af den gamle Østerkog gjenvandtes, der udgjorde 90 Dagslet. Regjeringen overlod Landet til Sydermarsks og Eidersteds Digecommuner mod en aarlig Forpagtningsafgift og paa den Betingelse, at det atter skulde tilfalde Staten, naar Simonsbergkogen blev gjeninddiget. Dette Stykke Land udgjør den saakaldte Neukog, og Contracten om Overdragelsen er udfærdiget efter Allerhøieste Resolution af 22de Mai 1724.

Efterat Simonsberg-Forlandet i Aarenes Løb var aftaget betydelig imod Vest, udgjorde det i Aaret 1860 henved 1000 Dagslet. Conjuncturerne havde imidlertid hævet sig, og der blev Tale om atter at inddige denne Rest af den gamle Vesterkog. Simonsberg Commune, hvis Befolkning ved deres gamle Koges Undergang vare flyttede ind bag Adolfs- og Obbenskogs Diget, afkjøbte nu Regjeringen Forlandet og 1861 bragtes en Inddigning istand, der omfattede henved 900 Dagslet Land med en Digelængde af omtrent 1000 Vaand og en Bekostning af c. 160,000 Rd. Slusen, der byggedes af Muursteen, blev lagt omtrent paa Midten af Digelinien ud til en Havarm, der fører Flod- og Ebbevandet ind i Simonsbergbugten.

Endnu turde her det saakaldte Lagedige være at omtale. Efter flere vaade Sommere besluttede nemlig Sydermarsk 1584 at afslutte sig fra Geesten og skaffe dennes Vand en særskilt Afledning ud til Husum-Aa. Der opførtes da et Dige, egentlig ikkun en saakaldet Sidevaand, langs Foden af Geesten og en Sluse i Sødiget tæt ved Landsbyen Rødemis. Ved dette Anlæg blev Milde-Aa, der gjennem arsten havde ført Geestvandet ud i Nordeideren, berøvet sit Tilløb og har siden den Tid ophørt at existere, saa at dens Spor nu neppe mere kunne forfølges.

Om Kilderne til Amtets Beskrivelse see den efter Slutningen af Husum Amtmandskabs Beskrivelse anførte Literaturangivelse.

Husum

ligger paa den her temmelig sandede Geests yderste Rand ved Husum-Aaes nordlige Bred $^1/_2$ Miil fra dennes Udløb i Heverstrømmen og $^2/_3$ M. øst for Rheden i samme, under 54° 28′ 42″ n. B. og 3° 31′ 33″ v. L., c. 34 M. s. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, $8^1/_4$ M. ad Landeveien s. for Tønder, $5^3/_4$ M. s. v. for Flensborg og $4^3/_4$ M. v. for

*) Efter ham har det i Folkemunde for Simonsberg brugte Navn Hækelskog sin Oprindelse.

Se kortbilag 5

Hu,sum i'IVr Tlit'.ilium iiilmiiiii

Slesvig. Den Flensborg-Tønninger Jernbane har en Station c. 600 Alen syd for Byen (ad Jernbane $6^{3}/_{4}$ M. til Flensborg, $2^{4}/_{5}$ M. til Tønning, 5 M. til Slesvig, c. 7 M. til Rendsborg). En Hestebane fører fra samme til Husum Havn. Husum-Slot, der nu beboes af Amtmanden for Husum Amt, ligger umiddelbart nord for Byen; siden 1823 er Slottet med Slotsgrunden i Kirke- og Fattigsager forenet med Byen. Den nordvestlige Deel af Byen kaldes Nystaden („Neustadt"). Landsbyen Øster-Husum slutter sig tæt til Byen og danner ligesom en Forstad mod Øst; paa samme Maade ligger Landsbyen Nørre-Husum mod Nord; ogsaa Landsbyen Rødemis, tæt syd for Jernbanestationen, er nu ved denne samt ved flere omliggende Bygninger bragt saa at sige i umiddelbar Forbindelse med Husum. Den omtrent $^{1}/_{2}$ M. lange Indsø Mølledammen kaldet ligger kun c. 1000 Alen vest for Byen.

Husum, der er inddeelt i 6 Kvarterer, har et Torv, 11 Hovedgader og 7 mindre Gader; ingen nye Gader ere anlagte i de senere Aar. De brandforsikkrede Bygningers Antal er 776. Bygningerne vende i den ældre Deel af Byen Gavlene mod Gaden; ingen By i hele Monarchiet har forholdsviis saa mange interessante ældre Bygninger fra det 16de og 17de Aarhundrede som Husum. Under Byens Jurisdiction er henlagt $266^{1}/_{2}$ Tønder Land (à 260 □ Vaand) Byjorder. Desuden besidder Byen 86 Tdr. Land saakaldte Frijorder samt nogle Parceller (117 Scheffel à 54 □ V.). Disse Byen tilhørende Jorder ere bortarveforpagtede mod en Afgift til Kæmnerkassen; de høre under Amtsjurisdictionen.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, en ny Bygning, hvis Opførelse Conferentsraad C. F. Hansen har forestaaet, hvorfor dens Form ogsaa minder om Frue Kirke i Kjøbenhavn, indviet 7de Juli 1833. Orgel, Christusbillede af Sølv paa et Jernkors; lille firkantet Taarn med Kuppel. Den ældre Kirke fra det 15de Aarhundrede var indviet til Jomfru Marie og meget anseelig, havde 18 Altere og et høit Taarn (oprindelig 324 Fod, efterat Vinden 1602 havde nedblæst Spidsen, opført 1604 endnu 11 Fod høiere, truffet af Lynild 1669 var det derefter kun 240 Fod). Kirken blev anseet for brøstfældig og i Aaret 1807 solgt til Nedbrydning. Den eiede en anseelig udskaaret Altertavle, et Monstrantshuus og et Mariebillede, der alle ere blevne antagne for Arbeider af Brüggemann*). Kirkens Indtægter beløbe i det Hele omtrent 2800 Rd. aarlig; den har en Capitalformue af 25,443 Rd., og besidder, foruden nogle Huse, i Jorder 23 Skp. Geestland og 10 Dagslet Marskland.

---

*) Altertavlen fra Husum Kirke blev under Kirkens Ombygning solgt til en Privatmand og kom siden til Svabsted Kirke, hvor den nu findes (see Svabsted Kirke). Mariebilledet stod i Tabernaklet paa Monstrantshuset, der var gothisk og naaede heelt op til Kirkens Loft; Monstrantshuset er forsvunden, men Mariebilledet, fuldt vedligeholdt og restaureret, findes i Hr. Kammerraad Groves interessante Samling fra Gothikens Periode. Kun dette Arbeide angives af Alle at have været af Brüggemann, ligesom dette ogsaa let kjendes ved Sammenligning med Mariabilledet i den Slesvigske Altertavle. (Om Brüggemann see Beskrivelsen af Slesvig Domkirke.)

Klostret („das Gasthaus zum Ritter St. Jürgen", i daglig Tale almindelig „das Kloster" eller „das Gasthaus") for gamle Borgere og Borgeres Enker, der ellers maatte falde Fattigkassen til Last. Da Franciscanerne Aar 1527 bleve fordrevne af deres Kloster, skjænkede Kong Frederik I. dettes Bygning til Husums Indvaanere som Bolig for fattige Folk. Hertug Adolf fattede imidlertid 1571 den Plan paa Klostrets Plads at lade opføre et Slot, og han forenede derfor denne Stiftelse med St. Jürgens Fattigboliger, der allerede bestod i Midten af det 15de Aarhundrede, samt opførte en ny (den nuværende) Bygning for de forenede Stiftelser, og anlagde deri et Capel; i dette holdes Gudstjeneste hver Søndag; fra 1807 til 1833 tjente det tillige som Sognekirke. Foruden nogle uvisse Indkomster har Klostret en aarlig Indtægt af Jorder, Capitaler og Legater af c. 6000 Rd.; dets 4 Forstandere vælges af Borgerskabet.

Raadhuset, opført 1601, ombygget og forandret 1858—59 med en Udgift af c. 10,000 Rd.

Sygehuset („Stadtarmenkrankenhaus"), stiftet af dertil skjænkede Legater, hvilke yde det en aarlig Indtægt af c. 1200 Rd. Det bestyres af Fattigforvaltningen.

Skolerne. En Realskole eller den høiere Borgerskole, der er traadt istedetfor den latinske Skole; den besidder en Formue af 36,786 Rd. samt et godt Bibliothek (c. 9000 Bind), først oprettet 1763. 8 Borgerskoler med ligesaa mange Lærere; Friskole for fattige Børn.

Slottet, egentlig beliggende paa Amtets Grund, men henhørende til Husum Sogn; dets Opbyggelse begyndtes Aar 1577, og det fuldførtes 1582; det var bestemt til Sæde for Enkehertuginderne. Som det af det gamle Prospect af Byen sees, var det en anseelig Bygning med Taarne. Allerede i Kong Frederik IV.'s Tid fandtes Slottet at være meget forfaldet og tildeels ubeboeligt; 1752 underkastedes det en Hovedreparation, og flere Dele af samme nedreves; af Taarnene bibeholdtes kun eet, men uden Spiir; fra Platformen af dette er en fortrinlig Udsigt. Amtmanden beboer nu Slottet; i en Sidebygning Amtsfængsler; nogle Værelser ere reserverede for det Tilfælde, at Kongen skulde ville tage Ophold paa Slottet. En stor og smuk Have (Slotshaven) med Træer af en for denne Egn sjelden Størrelse omgiver paa 2 Sider Bygningen. Slottets tidligere Portbygning samt Cavaleerbygningen ere nu i Privates Besiddelse. Af de tidligere Grave findes endnu Spor. (See forøvrigt om Slottets Historie S. 234.)

Indvaanernes Antal var i 1860: 4816 (hvoraf 2329 af Mdkj. og 2487 af Kvkj.), i 1855: 5079, i 1845: 3982, i 1803: 3658, i 1769: 3342. (Det bemærkes at 1855 var en Bataillon stationeret i Husum, som forflyttedes til Ekernførde Aaret efter og at dette er Grunden til den tilsyneladende Aftagen i Befolkningen 1860.)

Med Hensyn til Indbyggernes Erhverv er foruden Handel og Industri de store aarlige Kvægmarkeder af Betydning.

Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1861 fortoldet 11,490 Pd. Bomuldsgarn, 21,135 Pd. Bomuldsmanufacturvarer (i 1860: 25,566 Pd.), 1220 Viertler Druebrændeviin (i 1860: 2502 Vtl.), 135,493 Pd. Kaffe (i 1860: 122,533 Pd.), 49,180 Pd. Stang- og Baandjern (i 1860: 68,922 Pd.), 18,363 Pd. Fajence (i 1860: 15,942 Pd.), 69½ Com.-Læster og 5864 Cbfd. Trælast, 5189 Pd. Linnedgarn (i 1860: 6898 Pd.), 14,045 Pd. Linnedmanufacturvarer (i 1860: 17,354 Pd.), 47,507 Pd. Riis, 576½ Td. og 200,161 Pd. Salt, 1071 Pd. Silke og Silkevarer, 5286 Tdr. Steenkul (i 1860: 3257½ Td.), 12,558 Pd. ufabrikeret og 11,847 Pd. fabrikeret Tobak (i 1860: resp. 17,567 Pd. og 18,693 Pd.), 22,273 Pd. Thee (i 1860: 17,656 Pd.), 3842 Vtl. og 567 Boutl. Viin (i 1860: 4550½ Vtl. og 701 Vtl.), 14,790 Pd. Uldmanufacturvarer, 41,173 Pd. Sukker (i 1860: 60,074 Pd.), 99,446 Pd. Sirup (i 1860: 88,797 Pd.).

Desuden indføres en ikke ringe Mængde Varer, navnlig af Brændeviin, Sprit, fabrikeret Tobak, raffineret Sukker, Sirup, grovere Uldvarer og Stout fra indenlandske Fabriker, saasom fra Flensborg, Ottensen, Glückstad, Uetersen, Itzeho, Neumynster og Kiel. Størrelsen af disse Ovantiteter lader sig vel ikke angive, men de ere ikke ubetydelige. Flere Kjøbmænd, som befatte sig med Detailhandel, indføre desuden mange fremmede Varer som fortoldede fra indenlandske Steder.

Af Steenkul indføres betydelige Ovantiteter fra Steenkuls-Lagrene i Tønning, idet den directe Indførsel fra England og Altona langtfra er istand til at dække Behovet.

Vareindførselen finder hovedsagelig Sted fra Altona, deels pr. Jernbane og deels pr. Skib. Med Jernbanen indføres sædvanlig Manufacturvarer og andre kostbare Artikler, tilsøes derimod Colonialvarer og andre mindre værdifulde Varer, som ikke kunne bære den kostbarere Jernbane-Transport.

Af de vigtigere Varer var Udførselen til fremmede og frie Steder i Aaret 1861: Kornvarer og Frøsorter, uformalede 126 Tdr. (i 1860: 1633 Tdr.), 48,210 Pd. Meel og Gryn (i 1860: 42,917 Pd.), Smør 144 Tdr. (i 1860: 73 Tdr.), Skind og Huder 10,954 Pd. (i 1860: 13,428 Pd.), Hornkvæg 137 Stk., 106,100 Pd. Kreaturbeen, 674 Stk. Heste (i 1860: 699 Stk.), 85,913 Pd. Uld (i 1860: 105,386 Pd.). Herunder er imidlertid ikke medregnet følgende Varer, som i 1861 ere udførte pr. Jernbane til Altona: 180 Tdr. Hestebønner, 1639 Tdr. Kornvarer, 34 Tdr. Raps, 759 Tdr. Smør, 1163 Stk. Oxer og 55 Kalve, 1121 Faar, 572 Tdr. Kartofler.

Fra Husum drives ogsaa en ikke ubetydelig Handel med Østers deels af Forpagterne af de slesvigske Østersbanker (i 1861 er indført 1456 Tdr.), der have indrettet sig Bassiner ved Husum for at opbevare dem til videre Forsendelse, deels af et Actieselskab i Husum, der har tilkjøbt sig lignende Bassiner, og handle med engelske Østers hovedsagelig paa Tydskland og over Lybek paa Rusland.

Den fra Omegnen af Husum stammende Uld skal navnlig egne sig til Fabrikation af Uldgarn og regnes til de bedre Sorter, hvorimod Ulden fra Øerne og Halligerne, som ogsaa tildeels udføres fra Husum, holdes for at være af maadeligere Ovalitet og betales derfor ikke saa høit.

Kvæghandelen er af stor Betydning for Husum, deels fordi her er Midtpunctet for denne Handel for Marskens Vedkommende, og deels fordi mange af Byens Borgere for egen Regning lade fede Kreaturer i Omegnen. Denne Handel, saa betydelig den end endnu er, har tabt sig ikke lidet siden 1850, da man begyndte at sende de fede Kreaturer directe til England, hvor de bringes paa Marked for Producenternes Regning; hvorhos ogsaa kommer i Betragtning, at der til den udvidede Drift af Agerbruget i Jylland gjøres Fordring til mere Capital eller rettere hurtigere Indtægt, hvilket bedre opnaaes ved Meieridrift end ved Opdrætning, som først efter flere Aar resulterer i Salgsprovenu; der kommer derfor færre magre Oxer fra Jylland nu end tidligere, og Marskbeboerne ere blevne nødte til selv at opdrætte Ungkvæg. Efter en Optegnelse i 1858 over ved Husum solgte Kreaturer, var der paa den saakaldte „Kamp" bragt 24,190 Stk. magert Kvæg til Marked fra de nordlige Egne og 3435 Stk. i Neustadt fra Omegnen. Markederne med magre Kreaturer afholdes i den sidste Deel af April og i Mai i 6 paa hverandre følgende Torsdage og fra Midten af October til Begyndelsen af December paa 8 Torsdage. Markederne over fedt Kvæg begynde i Juli og holdes hver Onsdag til Udgang af November. I 1858 bragtes der 12,980 fede Kreaturer til Marked. C. 40,000 Stk. Kreaturer kan herefter antages at være det Antal, der aarlig føres til Husum for at sælges. De fede Kreaturer føres for Størstedelen til Hamborg og Byerne i det østlige Slesvig, og navnlig forbruge de store Slagterier for Nedsaltning i Flensborg store Quantiteter.

Jernbanen har forskaffet Byen en temmelig stærk Trafik med gjennemgaaende Varer. I 1861 indgik af Gods directe fra Udlandet, som blev expederet til andre indenlandske Steder, 217,472 Pd. Gjennemførselen af Gods til Bredsted, som ankom deels pr. Jernbane og deels tilsøes fra Altona og Bremen, beløb i Aaret 1861: 323,506 Pd.

Heftebanen bragte i 1861 til Havnen 968 Vognladninger og førte 252 saadanne fra Havnen; af førstnævnte bragte c. 600 Vogne Steen, der udførtes til Belægning af Digerne langs Kysterne af Pelvorm og Vesterhever, hvorimod de øvrige Ladninger meest bestode af Brændsel og andre indenlandske Producter. Det langt overveiende Antal Vogne, navnlig med Kreaturer, Heste, Handelsvarer og Tømmer, lossede og ladede paa Banegaardsstationen.

Skibsfarten var i 1861 i indenlandsk Fart: indgaaet 302 Fartøier af 1521¼ Læsters Drægtighed med 616 Læsters Bestuvning, udgaaet 363 Fartøier af 2328½ Læsters Drægtighed med 680½ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart: indgaaet 68 Fartøier af 936¼ Læsters Drægtighed med 807½ Læsters Bestuvning, udgaaet 51 Fartøier af 577 Læsters Drægtighed med 116 Læsters Bestuvning.

Ved Siden af ovennævnte Trafik med Skibe, der clarere paa Toldboden, ere mange Skibe beskjæftigede med Farten paa Øerne og Halligerne, og disse Skibe nyde en Begunstigelse derved, at de kun betale Havneafgift een Gang for alle om Aaret; af saadanne Fartøier høre ifølge Havneprotocollerne i 1861 76 paa Husum, tilsammen af 361 Læster, foruden 15 Baade under 2½ Læsters Drægtighed. Foruden Postpaketten til Nordstrand af 3½ Læst Drægtighed, der næsten daglig har gjort en Reise til Husum, og Dampskibet Hammer (31 Læster), der

farer paa Byk og Sild m. fl. St., og har gjort 59 Reiser, have disse Kystfartøier i 1861 1505 Gange anløbet Husum med c. 6000 Læsters Drægtighed. Den hele Trafik i Havnen har i 1861 saaledes været c. 2100 Skibe af 11,000 Læsters Drægtighed.

Ved Udgangen af Aaret 1861 var ved Toldstedet hjemmehørende 20 Fartøier af 242¾ Com.-Læsters Drægtighed, hvoriblandt 1 Dampskib paa 31 Com.-Læster.

Af industrielle Anlæg ere kun følgende af nogen Betydning: et Jernstøberi, som i 1861 har beskjæftiget 20—25 Arbeidere og produceret 271,924 Pd. Støbegods, en Destillation, som i 1861 har produceret 4200 Ankere div. Spirituosa, og 2 Damp-Brænderier, der i 1861 have produceret 7840 Potter Brændeviin. Et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Husumer Wochenblatt."

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 46,312 Rd. 46 Sk., i 1860: 50,329 Rd. 30 Sk., i 1859: 45,532 Rd. 27 Sk.

Foruden de foran nævnte Kvægmarkeder har Husum følgende 5 Markeder: i Begyndelsen af Juni med Kram og Uld, i Slutningen af September med Kram, i Marts, Mai og September med Heste.

Amtmanden over Husum Amt er Overøvrighed for Husum By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeretcollegium. Magistraten bestaaer af 1ste Borgermester, der tillige er Politimester og Stadssecretair, 2den Borgermester og 4 Raadmænd (Senatorer); Deputeretcollegiet bestaaer af 8 Medlemmer. Byen har en egen Stadkasserer.

Husum har en egen Byret; i Søsager gjælder den Visbyske Søret.

For Husums Communalforvaltning foreligge trykte Beretninger for Aarene 1848—61. Disse omfatte særlig A. Bykassen, B. Fattigkassen, C. Kirkekassen, D. Skolekassen. Bykassen har nu 4 Underafdelinger: Kæmnerkassen, Politikassen, Brolægningskassen og Indkvarteringskassen. Af Kæmnerkassen udredes Udgifterne til den kongelige Kasse og andre offentlige Kasser og Anstalter, der bestaae deels af den af Staden Husum aarlig til den kongelige Kasse efter 75 Plove udredende Contribution af 2880 Rd., deels af Bidragene til Straffeanstalten i Glyckstad (c. 500 Rd. aarlig) og til Døvstumme-Institutet, samt af forskjellige kongelige Skatter og Communalafgifter for de Kæmnerkassen tilhørende Bygninger og Jorder. Den 1ste April 1862 besad Communen (Kæmnerkassen) i rentebærende Capital 16,029 Rd. og skyldte 131,234 Rd. De Kæmnerkassen tilhørende Bygninger vare til samme Tid assurerede for 33,925 Rd., og sammes Jorder havde en Skatte- Taxationsværdi af 15,420 Rd. Kæmnerkassens Udgifter ere endvidere Renter af Gjælden (i 1860—61: 5723 Rd.), Afdrag paa samme (i 1860—61: 4376 Rd.)*), Bygningsudgifter til Communebygningerne (i 1860—61: 270 Rd.), Gager og Pensioner (i 1860—61: 1304 Rd.) samt overordentlige og tilfældige Udgifter. Kassens Indtægter bestaae deels af en faststaaende Con-

*) Ifølge Ministerialresolution af 11te Januar 1859 vil der aarlig være at anvende til Gjældens Forrentning og Afbetaling 8700 Rd.; ligeledes skulle indkomne Activer anvendes til Gjældens Formindskelse.

tribution og Jordleie (i 1860—61: 4223 Rd.), i reparterede Bidrag (i 1860—61: 4776 Rd.), i Renter af Capitaler m. m. Politikassens Udgifter ere 3—4000 Rd. aarlig; dens Indtægter fiyde fornemmelig af paalignede Bidrag. Brolægningskassens Udgifter vare i 1860—61: 8016 Rd., hvoraf 7739 Rd. til ny Brolægning i den østlige Ende af Nørregade. Ifølge Regulativ for Brolægningsvæsenet i Husum af 19de Januar 1860 skulle Brolægningsudgifterne tilveiebringes ved Erlæggelse af $^1/_3$ af samtlige Huusbesiddere efter Bygningernes Brandkasseværd, $^1/_3$ af Contribuenterne til Kæmnerkassen og $^1/_3$ af Contribuenterne til Politikassen. Det er calculeret, at der aarlig skal anvendes c. 2300 Rd. til denne Udgiftspost. Fattigkassens Udgifter ere c. 11,000 Rd. aarlig. Dens Indtægter bestaae i Renten af dens Capital stor 57,942 Rd., og i reparterede Bidrag samt nogle mindre Indtægtsposter. Kirkekassens Udgifter ere aarlig henved 3000 Rd., deraf 1680 Rd. til Gager og Lønninger; Indtægterne ere deels Renter og Afgifter af Activerne (see foran Kirken), deels Gebyhrer og deels reparterede Beløb. Skolernes Udgifter dækkes deels af Skolepengene deels af Legatrenter, samt ved nogle mindre Indtægter. Realskolen bestaaer deels ved egne Midler deels ved Bidrag fra Statskassen.

Husum Brandcorps oprettet 1862.

Husum Havn, der dannes af Husum-Aa, overgik 1847 til Staten. Den indre Havn, der kan optage Skibe til 8 Fods Dybgaaende, afsluttes i stormfuldt Veir ved en Sluse (opført 1858 med en Udgift af 70,000 Rd.); Byen beskyttes paa denne Maade mod Oversvømmelse; ved at aflukke Slusen kan der ogsaa opsamles Vand i den indre Havn til Udskylning af den ydre; denne sidste kan optage Skibe indtil 10 Fods Dybgaaende*). Rheden, omtrent $^1/_2$ Miil fra Byen, har en Dybde af 16—20 Fod ved Lavvande og har fuldstændig Læ paa en god Ankerplads; om Vinteren er denne Rhed vel mindre udsat end andre lignende Pladser paa Kysten, men dog ikke aldeles sikker. Havnen bestyres af en Bygningscommission bestaaende af Amtmanden over Husum Amt, Borgermesteren i Husum, Vandbygningsdirecteuren for Hertugdømmet Slesvig, Digeinspecteuren for Hertugdømmet Slesvig og en Raadmand.

I geistlig Henseende danner Byen Husum med Slotsgrunden een Menighed; ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Archidiaconus; Hovedpræsten kaldes umiddelbart af Kongen; Archidiaconatet er et Valgkald, hvortil Magistraten præsenterer. Disse Embeders Indtægter angives til resp. 1300 Rd. og 600 Rd. aarlig. Rectoren ved den høiere Borgerskole er tillige Prædicant ved Klosterkirken; dette Embede besættes umiddelbart af Kongen. Kirkesproget er tydsk.

Byen hører til Husum Physicatdistrict (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker.

Byen udgjør Husum Amts 69de Lægd.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Husum med

*) Efterat Staten havde overtaget Husum Havn, paabegyndtes dens Udvidelse i 1847. Dette Arbeide er imidlertid ikke blevet fuldført, idet Havnen overgik til at blive et særligt Anliggende for Hertugdømmet Slesvig og Udgiften til Fuldførelsen, selv efter en formindsket Maalestok, derefter maatte falde denne Landsdeel til for stor Last.

Frederiksstad og Bredsted 1 Deputeret. Kjøbstædernes og Flækkernes 6te Valgdistrict.

Byen staaer i Forbindelse med Amtstuen, til hvilken den indbetaler de fleste kongelige Skatter, medens andre af Stadkassereren indsendes directe til Centralkassen i Flensborg. Ved Husum Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 5 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Amtmanden over Husum Amtmandskab boer paa Husum Slot; i Husum boer foruden Byens egne Embedsmænd Landfogden for Husum Amt, Amtsforvalteren og Actuaren for Husum Amt, Huusfogden og Branddirecteuren for Husum Amt; Vandbygningsdirecteuren for Hertugdømmet Slesvig, Digeinspecteuren for Hertugdømmet Slesvig og Digeconducteuren for Hertugdømmet Slesvig.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Husum: en Spare- og Laanekasse, i hvilken indestod d. 31te Decbr. 1861: 103,331 Rd. og Kassen havde derhos en Formue af 8808 Rd., Selskabet Unionen, Haandværkerforeningen, Ringrider- og Skytteselskabet*).

Byens Navn skreves tidligere Husem og Husen**). Den forekommer først i Historien i en senere Periode (Kong Abel siges i en gammel Krønike at være dræbt ved „Hwsænbro", Scr. rer. Dan. I. p. 245), og er opkommen af to Landsbyer Vester- og Øster-Husem (ikke den nuværende Landsby Øster-Husum). Efter Heimreich havde Husum 1372 220 Huuseiere. Det 14de Aarhundredes Stormfloder aabnede en bedre Indseiling til de to Landsbyer, som i ældre Tid hørte til Mildsted Sogn, men som, efterat dette Sogns Kirke tilligemed Husum Vandmølle var afbrændt i Ditmarskerfeiden (see Mildsted Sogn), 1431 fik Tilladelse til at bygge et Capel imod aarlig at udrede 20 Mark lybsk til Kirkeherren i Mildsted (Documentet er trykt i Michelsens Nordfriesland S. 210—11). Omendskjøndt Husum nu havde et eget Capel, blev Menigheden dog forsaavidt i Forbindelse med Mildsted Sogn, at Capellet blev betragtet som Filial af Mildsted Kirke; først i Aaret 1448 skete en fuldkommen Udsondring, men Præsten i Mildsted blev dog tillige Præst i Husum. Ved Aar 1465 fik Husum Privilegier af Kong Christiern I. (trykte i Michelsens Nordfriesland S. 228—29), men mistede dem igien 1472, da Byen som Hovedsædet for den af Friserne understøttede Opstand af Kongens Broder Grev Gerhard blev indtagen af Kongen ved Hamborgernes Hjelp, hvis Handel den opblomstrende Flække gjorde Afbræk; kun ved Stalleren Tete Bedderkens og Amtmanden paa Gottorp Peder v. Ahlefelds Bønner slap Byen for at stikkes i Brand, hvilket Kongen skal have lovet Hamborgerne, men maatte udrede en Brandskat af 30,000 Mark og fremtidig en aarlig Afgift („Rebellensteuere"), som endnu bestaaer under Navn af Jordskat. 1494 fik Husum et Franciskaner- eller Graabrødreklostet (Script. rer. Dan. V. p. 514; Suhm o. Fl. have urigtigt Aaret 1232); men da Reformationen snart efter indførtes, havde det kun en kort Tilværelse, og Munkene forlode det allerede 1527; Bygningen blev 1571 nedreven af Hertug Adolf, som paa Klostrets Plads opførte et Slot, og anvendte Materialierne til Opførelsen af et Hospital, som blev sat i Forbindelse med den gamle St. Jørgens-Stiftelse og endnu kaldes Klostret eller Gjæsthuset. Efter Pontoppidans Annaler skal der ogsaa i Husum have været et Dominicaner- eller Sortebrødrekloster, stiftet 1227; men dette omtales ikke af andre Forfattere, og Aaret maa under alle Omstændigheder ansees for urigtigt; D. Atl. bemærker ogsaa, at der neppe har været meer end eet Kloster i Husum. 1522 havde Husum en Mynt, som dog snart blev forlagt til Slesvig***). Husum var den første danske By, hvor den lutherske Lære fandt Ind-

*) Dette Selskab („Schützengilde") er meget gammelt; dets Artikler bleve 1586 stadfæstede af Hertug Adolf.

**) Beccau i sin historiske Beskrivelse af Byen udleder Navnet af det friske „tho Husum," ved Husene. Heimreich beretter ogsaa, at der oprindelig kun var 3 Huse, „Dreenhusen" kaldet, af hvilket Navn senere den første Stavelse er faldet bort.

***) Kong Frederik I. har i Aaret 1522 ladet slaae Joachimsdalere eller saakaldte Husumer-Dalere her.

gang; den prædikedes fra 1522 af Hermann Tast, der var født i Husum 1490 og blev den første evangeliske Præst i denne By (1527—51). Den 29de Januar 1523 modtog Hertug Frederik (Kong Frederik I.) i Husum ved Mogens Munk de jydske Rigsraaders Tilbud om den danske Krone; han logerede da i sin Svigersøn Lange Harmen Hoyers Huus*). 1582 gjorde den første holsteen-gottorpske Hertug Adolf, hvem Husum var tilfaldet ved Hertugdømmernes Deling 1544, Byen til et „Weichbild" eller et Birk, hvorved den fik sin egen Jurisdiction og 8 Raadmænd samt en Præsident, og d. 20de April 1603 gav hans Søn Hertug Johan Adolf Husum Stadprivilegier; dens Stadsret er udstedt af samme Hertug d. 22de Marts 1608. Byen steeg ved dens Handelsforbindelser med England og Holland; især var Maltudførselen, Heste- og Kvæghandelen og Østersfangsten af Betydenhed; men Frederiksstads Anlæggelse (1621), de voldsomme Oversvømmelser (1625 og især 1634, da Nordstrand gik tilgrunde, og Byen derved mistede sit bedste Opland), og den Række ødelæggende Krige, der hjemsøgte Hertugdømmet (1627—29, 1644—45 og 1713, da den svenske General Stenbock her havde sit Hovedquarteer), satte den meget tilbage. I Aarene 1566—82 rasede her ligesom flere Steder i Slesvig en pestagtig Sygdom „den spanske Syge" kaldet, der skal have ialt bortrevet 1500 Mennesker i Husum. Ogsaa har Byen til forskjellige Tider lidt meget af store Ildebrande: 1540, 1549 og d. 11te Juli 1852, da der brændte 32 Huse. I de senere Aar er den igjen tiltagen i Velstand, især ved Anlæget af den sydslesvigske Jernbane. Byens Latinskole, der blev oprettet 1527 og indtil 1824 var forbunden med Borgerskolen, er i 1852 omdannet til en høiere Borgerskole.

Husum-Slot blev, som alt anført, bygget af Hertug Adolf paa Klostrets Grund i Aarene 1577—82. Det var en anseelig Bygning med en Hovedfaçade af 200 Alens Længde og prydet med 7 Taarne. Dette Slot var bestemt til Enkesæde for Hertuginderne af det holsteen-gottorpske Huus; efter Hertug Johan Adolfs Død 1616 tog hans Enke Hertuginde Augusta, en Søster til Kong Christian IV., sit Sæde paa Slottet, holdt 1620 her sine to Døttres Bryllup, d. 5te Marts Elisabeth Sophies med Hertug August af Neder-Sachsen og d. 2den Juli Hedvigs med Pfaltzgrev August, og døde her d. 5te Februar 1639; ogsaa Hertug Frederik III.'s Enke Marie Elisabeth af Sachsen residerede og døde her d. 24de Juni 1684; ligeledes en Tid lang Hertug Christian Albrechts Enke Frederikke Amalie, en Datter af Kong Frederik III. I Slottets Riddersal og andre Gemakker var en Samling af Portraitter af det gottorpske Huus, hvoraf endeel kom til Portraitsamlingen paa Frederiksborg-Slot. (See forøvrigt foran S. 228.)

Det er ovenfor bemærket, at den slesvigske Reformator Hermann Tast var født i Husum 1490, hvor han ogsaa døde d. 11te Mai 1551 som Byens første evangeliske Præst, og blev begravet i dens gamle Kirke foran Alteret. Ogsaa den ovennævnte fortrinlige Billedskjærer Hans Brüggemann i det 16de Aarhundrede er født og død i Husum; han ligger begravet i St. Jørgens Hospital. Hertugdømmernes bekjendte Bestriver Dr. Caspar Danckwerth var Borgermester i Husum († 1672). Magnus Wedderkop, holsteen-gottorpsk Geheimeraadspræsident og Statsminister, Søn af en Kobbersmed i Husum, var født der d. 26de October 1637. Af nulevende berømte Landsmænd er Conferentsraad og Professor i Mineralogi ved Kjøbenhavns Universitet Dr. Johan Georg Forchhammer født i Husum d. 26de Juli 1794.

„Nachrichten von der Stadt Husum" i Provb. 1798. I. S. 282 ff.
J. Lass: „Sammlung einiger Husumschen Nachrichten", 1750.
C. U. Beccau: „Versuch einer urkundlichen Darstellung der Geschichte Husums bis zur Ertheilung des Stadtrechtes", Schlesw. 1854.
Samme: „Geschichte der Stadtverfassung von Husum nebst einer Characteristik des dortigen Stadtrechts" i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 1 ff.
„Nachricht von der Husumer Kirche" i Staatsb. Mag. IV. S. 446 ff.
„Beschreibung der vormaligen Kirche zu Husum" i Staatsb. Mag. X. S. 902 ff.
C. Manicus: „Efterretninger om Husum Latinskole" i Slesv. Provest. 1860, S. 141 ff.

---

*) Frederik I havde en naturlig Datter Catharine, som blev gift med den af ham adlede Oberst Harmen eller Hermann Hoyer og var Moder til den bekjendte eiderstedske Staller Caspar Hoyer, som stod i stor Anseelse og Indflyd hos sin Moders Halvbroder Hertug Adolf. Det mærkelige Huus blev ødelagt i Branden 1852, men en Gade benævnes endnu Lange Harmens Gade.

HATSTED KIRKE

Landsognene.

Hatsted Sogn omgivet af Annexet Skobøl, Mildsted, Svesing, Olderup, Trelstorp, Breklum og Bredsted Sogne samt af Vesterhavet. Kirken vestligt i Sognet, $^3/_4$ M. n. v. for Husum og $1^1/_2$ M. s. s. o. for Bredsted. Arealet, c. 7690 Tdr. Land, bestaaer i den sydlige Halvdeel af høitliggende, sandet og sandmuldet Geestland (en Høideryg løber fra Vest til Øst, paa hvilken den høiere Deel af Byen Hatsted med Kirken og Møllen samt længere mod Øst Egnens høieste Punct Mikkelbjerg) med endeel Hedeland mod Sydøst, hvorimod den nordlige Halvdeel bestaaer af fladt, mindre godt Marskland (Hatsted-Marsk og Hatsted-Kog). En kort Strækning af Geesten naaer ud til Havet, saa at Havdiget ophører her. Arlaa danner Sognets Nordgrændse. Tønder-Bredsted-Husum Chaussee passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hatsted, deelt i Hoch- og Sied-Hatsted, med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, 3 Kroer, Fattighuus og Vindmølle, Bobbenbøl med Skole og Kro, Horsted med Skole og 2 Kroer; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Drift, Kornmaas, Hahnkamp, Sotelbjerg, Schutzburg, Friedensthal, Kronenburg og Mikkelbjerg Vindmølle; fornævnte Byer og Steder ere alle beliggende paa Geesten, hvorimod efterfølgende Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere beliggende i Marsken: Sterdebøl, Lundenberg med Skole, Herstum, Altendeich med Skole, Østermark, Tedebøl, Feddersborgkro og Nordkog. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 230 G., 23 H. med Jord og 11 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 58 G. og 20 H.

Indvaanere: 1558. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Digearbeide haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 8 af Husum Amts Lægder, nemlig 57de—64de. Sognet er deelt i 4 Bondefogeddistricter: Hatsted, Hatsted-Marsk, Horsted og Bobbenbøl. De i Hatsted-Marsk beliggende Byer Store- og Lille-Ellerbøl, der i kirkelig Henseende høre til Breklum Sogn (see dette), høre i enhver anden Henseende hertil Sognet. Kirken eier i Capitaler 4488 Rd. Skobøl Sogn er Annex til Hatsted Sogn; ved disse tvende Kirker er ansat en Hovedpræst og en Compastor; Præstekaldene ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 965 Rd. og 400 Rd. Kirkesproget er Tydsk. Fattigvæsenet eier Legater til et Beløb af 4300 Rd. I Hatsted er en Sparekasse, hvori ved Udgangen af 1860 indestod paa Interessenternes Conto 38,165 Rd. I Hatsted findes ogsaa et Brandassuranceselskab.

Kirken ligger høit og er en meget betydelig Bygning, hvis anseelige Taarn med sit slanke Spiir, der naaer en Høide af 130 Fod, er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider. Saavidt Overkalkning tillader at see det, er den egentlige Kirkebygning opført alene af brændte Muursteen. For den ydre Betragtning tager det sig ud, som om Kirken havde et dobbelt Chor, idet der nemlig fra den med Skibet forbundne lavere og smallere Chorfiirkant mod Øst springer en endnu mindre, tredie firkantet Bygning frem, til hvis østlige Muur endelig endnu slutter sig en Halvrunding (Abis). Dette Kirkens sammensatte Udseende har foranlediget den Antagelse,

at det nuværende Chor var Kirkens oprindelige Skib, og at det først var blevet taget i Brug som Chor i en senere Tid, da det stigende Folketal havde gjort det nødvendigt at udvide den lille Kirke mod Vest ved at tilbygge det nuværende meget brede og lange Skib. Denne Antagelse er imidlertid afdeles urigtig. I sig selv vilde det allerede være meget usandsynligt, at der i en saa forholdsviis kort Tid, som den, hvorom her maatte være Tale, skulde være foregaaet en saa høist paafaldende Forandring i Menighedens Folketal og Vilkaar, som det herved maatte være nødvendigt at forudsætte. Dog paa denne Side af Sagen behøves der ikke at lægges videre Vægt, da Bygningen selv giver tilstrækkelig Oplysning i saa Henseende. Hvad man har anseet for Kirkens ældste og oprindelige Chor, viser sig nemlig ved sit Muurværk og ved de lave segmentale Buer, hvormed Vinduer o. s. v. ere sluttede foroven, som en meget seen Bygning fra Middelalderens Slutningstid og som yngre end begge de to vestligere Afsnit, hvilke derimod udgjøre een sammenhængende Bygning, der altsaa fra først af, ligesom den Dag idag har udgjort Kirkens Chor og Skib. Forbindelsen mellem den østligste Tilbygning og Choret tilveiebringes ogsaa i det Indre blot ved en almindelig Døraabning, og den østlige Forlængelse har saaledes afgjort Charakteren af et Capel, i hvis Alternische et af de fire særskilte Altere maa antages at have staaet, som Kirken i Slutningen af Middelalderen havde foruden Hovedalteret. Senere er dette Locale, der er dækket med en ret smuk gothisk Krydshvælving, og hvis Vestmuur er forsynet med tvende Nischer for Helgenbilleder, blevet benyttet som Sacristi eller „Garvekammer"; men saavel Beliggenheden som hele Anordningen deraf gjør det lidet rimeligt, at det fra først af skulde være bygget til dette Brug, og den tilmurede Dør, som endnu sees paa Chorets nordlige Side, tyder ogsaa paa, at Hatsted Kirke tidligere har havt sit Sacristi herhenne paa den for denne Slags Tilbygninger almindeligste Plads. Hvad endelig den Omstændighed angaaer, at det omhandlede østligste Afsnit af Kirken ikke blot er forsynet med en und Absis, men ogsaa i det Ydre under Taget er prydet med en Slags — rigtignok meget charakteerløs — Rundbuefrise, da vil dertil kun være at sige, at vi heri have et Par slaaende Exempler paa, hvorledes man meget ofte hertillands, og navnlig da ved vore Landsbykirker, lige til Middelalderens Slutning er vedblevet at gjentage gamle Forbilleder, som under Bygningskunstens Udviklingsgang andetsteds forlængst vare blevne forladte. Den egentlige Kirkebygning, der er uden Hvælvinger og ved sine spidsbuede Former af Indgangsdøre, Chorbue og gamle Vinduer viser, at den i alt Fald ikke kan være ældre end fra det 13de Aarhundrede, er ogsaa for Størstedelen smykket med en Rundbuefrise af en seen Charakteer. Dog er Chorets Frise dannet paa en endnu simplere Maade ved Muursteen, der ere stillede i en skraa Retning imod hinanden, og bæres af smaa Kragstene. Maaskee er denne Form af Frisen her, saaledes som det ofte er Tilfældet andetsteds, først indkommen ved en senere Restauration. Kirkens Taarnbygning har forneden hele Kirkeskibets Brede, hvorimod den over Taget bliver meget smallere. Det har i hele sit Anlæg megen Lighed med Taarnet i Brekum (see foran S. 215), men det er neppe som det derværende samtidigt med Kirken selv, da det for Størstedelen er opført af et andet Materiale, nemlig af særdeles store, men kun meget raat tilhuggede Granitkvadre, hvilke navnlig paa de meest udsatte Sider, imod Syd og Vest, naae næsten heelt op til de fire Gavle, over hvilke det ottekantede, med Spaantag dækkede Spiir stiger iveiret. Dette Taarn er oftere blev truffet af Lynilden, navnlig den 9de Januar 1827, ved hvilken Leilighed Skaden taxeredes til henimod 3000 Rd. Cour., og senere uden væsentlig Skade i Aaret 1859 den 25de September. — Hatsted Kirke, hvis Anseelse i Middelalderen bl. A. fremgaaer deraf, at den hørte iblandt de høiest beskattede Kirker i Slesvig Bispedømme, gjør endnu et ret florartet og rigt Indtryk paa den Indtrædende. Dens Prædikestol fra 1641 og de tre Rader Stolestader i det meget brede Skib, hvilke strive sig fra samme Aarhundredes Slutning, vidne ved deres smukke Egetræes-Snitværk om den dertil hørende Menigheds Velstand og tillige om de dygtige Træskjærere, der endnu paa den Tid fandtes i denne Egn af Landet*). Over Indgangen til Choret hænger et legemsstort Crucifix, og bag det seer man noget lavere Frelseren siddende imellem Apostlene, der staae i en lang Række, Halvdelen paa hver Side, beelt hen over Chor-

*) Det er ikke blot i Kirkerne, at man i det sydvestlige Slesvig træffer smukke Arbeider udskaarne af Egetræ fra det 17de Aarhundrede; som det synes have de velhavende Beboere i disse Egne ogsaa havt deres Boliger rigeligere forsynede med store og smukke Egetræes-Skabe o. s. v., end det noget andet Sted herfillands vides at have været Tilfældet.

buen. Alle disse Figurer skrive sig fra Middelalderen; dog er Malingen senere fornyet. Inde i Choret staaer den af Malm støbte Døbefont, der bæres af de fire Evangelister, og om hvilken Indskriften: „Lorens Karsten Rodtgeter inventor. Husum 1647" giver os nærmere Underretning. Kirkens Alter har ikke blot Interesse ved sin store, af Træ udskaarne Tavle fra Slutningen af Middelalderen, paa hvilken Hovedfremstillingen som sædvanligt indeholder Korsfæstelsen med talrige Figurer af Ryttere, Bødler, Kvinder o. s. v., og hvis Fløie vise os Bebudelsen, Hyrdernes Tilbedelse, de hellige tre Konger og Omskjærelsen, men ogsaa ved sit gamle af store røde brændte Steen opmurede Bord, der ligeledes skriver sig fra Middelalderen. Midtfor ligger ovenpaa dette endnu den mørke firkantede Steen, omtrent 10 Tommer paa hver Led, hvorunder den Æske med Reliqvier findes, hvilke intet katholsk Alter kan undvære. Endvidere er Forsiden af det gamle Alterbord prydet med gjennembrudt Egetræes-Snitværk i smukke gothiske Mønstre, afdeelte i tvende Rækker med fire Felter i hver.

I Valdemar II.'s Jordebog af 1231 nævnes „Hattastath" som Kongsgods. Store- og Lille-Ellerbøl hørte fordum til Wartinghusen Kirke, som gik under i en af de store Vandfloder (1300 eller den store Mandrenkelse 1362); de begrave deres Døde paa Hatsted Kirkegaard, men høre forøvrigt i kirkelig Henseende til Breklum Sogn.

Hatsted Sødige, der ligger meget udsat og er draget i store Krumninger, har fra gammel Tid af været kostbart at vedligeholde; saavel dette, som formodentlig ogsaa en fremtrædende Tilbøielighed hos Hatstederne til denne Verdens Glæder har givet Anledning til det gamle Riim:

„Hadden de Hattsteder nich de böse Piek,
Se kam nümmer in't Himmelriek."

Om Bobbenbøl anføres, at den indtil 1436 hørte til Morsum Sogn paa Nordstrand.

Skobøl Sogn, Annex til Hatsted Sogn, omgivet af dette og Mildsted Sogn samt af Vesterhavet. Kirken nordvestligt i Sognet, $^1/_2$ M. n. v. for Husum og $1^3/_4$ M. s. s. o. for Bredsted. Arealet, c. 1545 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af høitliggende, sandet Geestland (Skobøl-Bjerg); kun i den sydvestlige Deel af Sognet findes noget Marskland (endeel af Porrenkog). Sognets Beliggenhed er især mærkelig ved, at Geesten her naaer heelt ud til Havet; Landet behøver saaledes ikke at beskyttes ved Diger; denne Digeafbrydelse strækker sig, som forangført, ind i Hatsted Sogn.

I Sognet: Byerne Skobøl med Kirke, Skole og Kro, Halebøl, Hokkenbøl med Biskole og Kro, og Lund. Ialt i Sognet 63 G., 7 H. med Jord og 12 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 1 G. og 5 H.

Indvaanere: 473. Landbrug er Hovederhvervet. Byerne Skobøl og Halebøl drive noget Fiskeri samt Reiefangst.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner Husum Amts 54de, 55de og 56de Lægd. Sognet er deelt i 3 Bondefogeddistricter: Skobøl, Halebøl samt Hokkenbøl og Lund. Kirken eier 1532 Rd. Kirkesproget er tydsk. Fattigvæsenet eier Legater til et Beløb af 1610 Rd.

Kirken, opført deels af Kvadersteen, deels af Muursteen, har et lille Taarn, hvilket blev opført 1785 istedetfor det ved en Reparation 1779 nedstyrtede meget høie Taarn; uden Hvælvinger; smuk Prædikestol af udskaaret Egetræ. Soanets ældste Navn er Skovby. Det blev annecteret Hatsted 1807.

P. G. Grandgaard, Versuch einer Beschreibung des Kirchspiels Schobüll i Prov. Ber. 1797, S. 107—141.

Olderup Sogn omgivet af Hatsted, Svesing, Fjolde og Trelstorp Sogne. Kirken østligt i Sognet, 1 M. n. o. for Husum og $4^1/_2$ M. s. v. for Flensborg. Arealet, c. 2747 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af sandet og sandmuldet Geestland med endeel Hede og Moseland især mod Syd (Olderup-Mose); kun i det nordvestlige Hjørne findes noget Marskland, idet noget af Hatsted-Marsk hører her til Sognet. Arlaa løber gjennem gode Enge og danner Sognets Nordgrændse. Husum-Flensborg og Husum-Bredsted-Tønder Chausseer passere Sognet.

I Sognet: Byen Olderup med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro; Arlevadhede og Arlevadmark ere Benævnelser for endeel adspredt liggende Huse, fornemmelig Parceller af det udparcellerede Gods Arlevad; Arlevadgaard, Karlskro Skole og Kro paa Arlevadhede. Ialt i Sognet Præstegaarden, 47 G., 21 H. med Jord og 21 H. uden Jord.

Indvaanere: 520. Landbrug er Hovederhvervet. Tørveproductionen er ikke ubetydelig, og noget Vox og Honning afsættes til Husum.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner Amtets 65de og 66de Lægd. Sognet er deelt i to Bondefogeddistricter: Olderup og Arlevad. Kirken eier Capitaler til et Beløb af 6000 Rd. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 580 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken er lille, rundbuet, af Kampesteen, uden Taarn og Hvælvinger.

Olderup Sogn hørte forhen ganske under Godset Arlevad, hvorfor det ogsaa har sin egen Communalforfatning udenfor Amtets almindelige; at Præsten her vælges af Kongen umiddelbart, er ligeledes begrundet i Godseierne's tidligere Patronat. Godset Arlevad, hvortil hørte Kirkebyen Olderup med Arlevadhede ($11^1/_3$ Plov), af Arenfjolde $2^1/_3$ Pl., Bomsted $1^3/_4$ Pl., Ypersted $^1/_3$ Pl., Langehorn $3^1/_4$ Pl., Vibæk 1 Pl., Østenfeld $^3/_4$ Pl., Østerhusum $^1/_2$ Pl., Øster- og Vester-Orsted 1 Pl., udparcelleredes 1772. Godset tilhørte i det 16de Aarhundrede Jacob Frese, efter ham ved Midten af Aarhundredet Otto Ratlow, derefter Paul Rantzau til Bothkamp og dennes Søn Melchior Rantzau, af hvem Statholderen Heinrich Rantzau kjøbte det; dennes Svigersøn Frederik von Ahlefeldt paa Sogaard eiede det i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede; Sønnen Frantz v. Ahlefeldt afhændede det til Hertuginde Augusta, efter hvis Død 1639 det forblev ved det hertugelige Huus og gik derefter over til at blive Domaine. Arlevad kaldes undertiden Rothehaus, formodentlig fordi Gaarden var opført af røde Muursteen; den er afbildet iblandt Heinrich Rantzaus øvrige Gaarde og viser sig i Afbildningen som et toetages eetfløiet Huus.

Paa Arlevad Hede havde den svenske General Steenbok i Aaret 1713 en Leir.

Svesing Sogn omgivet af Olderup, Hatsted, Mildsted, Østenfeld, Treja, Fjolde og Trelstorp Sogne. Kirken sydvestligt i Sognet, $^3/_4$ M. o. n. o. for Husum og $3^1/_2$ M. v. for Slesvig. Arealet, c. 14,979 Tdr. Land, bestaaer især i den nordlige Deel af høitliggende Geestland med store Hedestrækninger; ikke ubetydelige Rester af de fordums store Skove findes i Sognets østlige og nordlige Deel, hvoriblandt den til det 2det Gottorpske Skovdistrict hørende Statsskov Immingstedskov (Vesterskov), $150^1/_2$ Td. Land stor; Jordsmonnet er af sandmuldet og sandet Beskaffenhed. Arlaa løber gjennem gode Enge og danner Grændsen mod Nord; den optager et Syd fra kommende mindre Vandløb. Husumaa udspringer her i Sognet og danner paa en Strækning Sydgrændsen. Flensborg-Husum Chaussee og Landeveien fra Slesvig over Treja til Husum passerer Sognet; ligeledes passerer den sydslesvigske

Jernbane Sognet, og ved Stationen Øster-Orsted forene dens tvende Arme sig.

I Sognet: Byerne Svesing med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Høifjolde med Biskole, Immingsted med Skole, Kro og Skovfogedhuus, Arenfjolde med Skole og Kro, Vester-Orsted med Skole, 2 Kroer, 1 Teglværk og 2 Vindmøller, Øster-Orsted med Skole, Kro og Jernbanestation. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Store- og Lille-Bremsborg med Skole, Vesterholt, Brandenborg, Arl, Haneborg, Syderholt, Ausborgkro, Engelsborgkro, Feddersborgkro, Kielkro, Holager og Baggeskov. Ialt i Sognet Præstegaarden, 122 G., 65 H. med Jord og 76 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 20 G. og 52 H.

Indvaanere: 1876. Landbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 15 af Husum Amts Lægder, nemlig 1ste—15te. Sognets 6 Byer have hver sin Bondefoged. Kirken eier noget Land i Hatsted-Marsk og i Capitaler 2320 Rd. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 900 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, med et lavt Taarn, er opført deels af Kampesteen (Skibet og Taarnet), deels af store Muursteen (Choret)*); under Taarnet og over Alteret hvælvet, forøvrigt med fladt Loft; Vinduerne henvise ved deres Form til Rundbuetiden; gammel Altertavle og et Crucifix af Træsnit, dog uden Kunstværd. Indtil 1801 havde Kirken 2 Præster.

Sognets Navn skreves tidligere Svesum. Ved Kirken var indtil 1801 ansat to Præster.

Syderholt var i gamle Dage en Herregaard, der allerede nævnes 1495; den tilhørte Familierne v. Plessen og v. Leven, og 1636 Hertuginde Augusta; senere blev den Kammergods.

Ved Bremsborg findes Spor af nogle gamle Befæstningsværker. Paa denne Gaard fødtes 23de Juli 1777 af Bønderforældre den som Antiquar og Stænderdeputeret fortjente Justitsraad Claus Jaspersen.

Østenfeld Sogn omgivet af Mildsted, Svesing, Hollingsted, Bergenhusen og Svabsted Sogne. Kirken midt i Sognet, $1^1/_2$ M. o. s. o. for Husum og $2^3/_4$ M. v. s. v. for Slesvig. Arealet, c. 12,256 Tdr. Land, er høitliggende Geestland (Sundsbjerg 181 Fod) med Affald mod Sydøst, hvor langs Trenefloden findes betydelige Eng- og Mosestrækninger; ikke ubetydelige Skove findes i Sognet, deriblandt den til det 2det Gottorpske Skovdistrict hørende Statsskov Langhøvt, 161 Tdr. Land; noget Hede findes i Sognet; Jordsmonnet er af sandet og god sandmuldet Beskaffenhed. Trenefloden danner Østgrændsen; den optager et Vest fra kommende mindre Vandløb, der paa en Strækning danner Sognets Nordgrændse. Landeveien fra Husum over Hollingsted til Slesvig og Rendsborg passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Østenfeld med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Skovfogedbolig, Witbæk med Skole, 2 Kroer og 1 Tegl-

*) Naar Cypræus fortæller, at Kirken er opført af Muursteen fra Dannevirke, maatte dette altsaa kun kunne gjælde om Choret.

værk, Winert med Skole, Kro og 2 Tealværker, og endelig den lille By Rott. Ialt i Sognet Præstegaarden, 121 G., 70 H. med Jord og 77 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 27 H.

Indvaanere: 1739. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Skovarbeide og Forfærdigelse af Træarbeide haves nogen Bifortjeneste.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 10 af Husum Amts Lægder nemlig 16de—25de. Sognet er deelt i 3 Bylag, Østenfeld, Winert og Witbæk, hver med sin Bondefoged („Rechensmann"). Kirken eier i Capitaler 4232 Rd. samt har en betydelig Indtægt af den c. 100 Tdr. Land store Kirkeskov. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 1700 Rd. Kirkesproget er tydsk. Sognet eier et af afdøde Gaardmand Hans Matzen i Aaret 1853 stiftet Legat paa 2000 Rd., hvoraf den aarlige Rente anvendes til uformuende Børns Opdragelse.

Den meget høit beliggende og med sit høie Spiir vidtomkring synlige Kirke hører, som den nu staaer, til de yngste, men ikke desto mindre i en vis Henseende til de mærkeligste af Sønderjyllands Kirkebygninger. Den er nemlig, saavidt vides, hos os et aldeles enestaaende Exempel paa, at der i en Tid, der ikke ligger længere tilbage, end at et Øienvidne endnu kunde være ilive, er bleven opført en fuldstændig og dertil ret anseelig Kirke af lutter huggen Granit i det Ydre. Det er, som om Østenfelderne ogsaa med Hensyn til deres Kirkes Klædning havde forsmaaet at følge nyere Tids Skik og Brug. Og hvad der gjælder om den egentlige Kirkebygning, — Skibet og den med en lige Østmuur sluttede Chorfirkant —, gjælder ikke mindre om Taarnet og det foran Indgangsdøren paa Nordsiden tilbyggede Vaabenhuus eller Forstue, der her ikke blot kaldes, men ogsaa benyttes som „Lighuus". — Da Byen Østenfeld allerede omtales i det 14de Aarhundrede, og da „Sognet Østenfeld" i Aaret 1407 nævnes som pantsat til Biskoppen, kan den Efterretning neppe være rigtig, at der her ikke skulde have været nogen Kirke før det nævnte Aar. Den tidligere Kirke har i Middelalderen været indviet til St. Peder, hvilket bl. A. fremgaaer af Indskriften paa den gamle Klokke: „Sancte Peter bin ich geheten, de von Østenfeld hebben mi laten geten von Arnt von Viøl MCCCCCVII." Paa et stort Pulpitur, der i den nuværende Kirke gaaer langs hen med hele Skibets nordlige og vestlige Side, og hvoraf Størstedelen allerede har tilhørt den gamle, findes der i et af de malede Feldter en Afbildning af Kirkens Udseende, saaledes som dette var „Anno 1725." Tør man dømme efter dette, rigtignok meget ufuldkomne Maleri, maa man af Murenes røde Farve ledes til at antage, at Kirken dengang har været en Muursteensbygning. Det lave Taarn har paa dette Billede kun et simpelt Pyramidetag af en ringe Høide. Der omtales ikke, om der har fundet en Ildsvaade eller Nedstyrtning Sted, eller hvilken anden Grund det har været, der henimod Slutningen af forrige Aarhundrede foranledigede Østenfelderne til at ombygge deres Kirke. Usandsynligt er det ikke, at Grunden fornemmelig har været den, at den gamle var bleven for lille for Sognets stigende Folketal, og at man istedetfor en Udvidelse har foretrukket at benytte Kirkens fra gammel Tid af usædvanlig store Hjælpekilder til at forskaffe sig en heelt ny, skjønnere og mere anseelig Bygning. Fremfor Alt var den dertil hørende, over 100 Tønder Land store Skov ifland til at give et saa betydeligt Udbytte, at det derved bliver forklarligt, hvorledes en Menighed, der midt i den saakaldte „Oplysningens Tidsalder" havde Varme for Sagen, ogsaa kunde tilveiebringe Midlerne til at opføre sin Kirke paa en saadan Maade, at den minder om kirkelige Bygningsforetagender i Middelalderen. Det var i Aaret 1772, at den nye Bygning blev paabegyndt. Aarstallene 1775 og 1777, der findes paa dens nye Tilbehør, Prædikestol og Orgel, antyde vel omtrent Tiden, da den kunde tages i Brug af Menigheden. Endnu manglede Taarnet. I Stenen over Indgangsdøren til dette findes Aarstallet 1802 indhugget til Minde om, at man dengang begyndte paa dettes Opførelse. Det kan ikke betvivles, at de nuværende Mure endnu for Størstedelen staae paa de ældres Grundvold, og det er endogsaa

sandsynligt, at Noget af den indre Side af den ældre Kirkes Mure er blevet bibeholdt. Alligevel overbeviser man sig ved Betragtningen af Bygningen lettelig om, at det er med fuld Føie, at der ikke tales om en Restauration, men om en Ombygning af Kirken. Ikke blot vidne Enkelthederne, saasom de store rundbuede Vinduesaabninger — der ere forsynede med uhyggeligt udseende, fængselsagtige Jernstænger indenfor de hverdagsagtige Rammer og Indfatninger af Træ — ganske om den nyere Tid, men hele Opførelsesmaaden og Behandlingen af de store Granitkvadre i det Ydre afvige kjendeligt fra den hertillands i Middelalderen sædvanligt brugelige Fremgangsmaade. Om nogen fremspringende Sokkel for Bygningen er her ikke Tale. De mægtige Bygningssteen ere vel kløvede og raat tilhuggede i Kvaderform, saaledes at de vandrette Fugelinier kunde holdes; men de ere ikke paa den middelalderlige Maade omhyggeligt afhanede. Ogsaa andetsteds paa Halvøen er dette Slags Granitmuurværk temmelig hyppigt blevet anvendt, især i 17de og 18de Aarhundrede, saavel i profane som i kirkelige Bygninger. Mange sønderjydske Kirketaarne og Vaabenhuse bære Vidnesbyrd derom. Men udenfor Kirken i Østenfeld er det dog, saavidt bekjendt, ellers kun enkelte større eller mindre Afsnit derai, der kunne være at nævne og sammenholde med denne det sidste Aarhundredes fuldstændige Granitbygning. Hvad Kirkens Taarn angaaer, da har dets Steenbygning kun samme Høide som Skibet; derovenover kommer endnu et betydeligt Afsnit med fire lodrette Sideflader, der dannes af Tømmerværk, som er beklædt med sort tjærede Bræder, og endelig stiger derover det høie Spiir iveiret med sit Kobbertag. I det Indre af Kirken, der er overhvælvet med hvide Tøndehvælvinger af Træ, besatte med Guldstjerner, mødes Nyt og Gammelt paa en forunderlig Maade. I Choret tilhører den raat huggede Granitbøbefont med dens Himmel over, der er til at hidse op under Loftet, endnu den gamle Kirke. Det Samme er vistnok ogsaa Tilfældet med det murede Alterbord ligesaavel som med det derover værende plumpt udstaarne og i nyere Tid stygt opmalede Fløialter med en stor Fremstilling af Korsfæstelsen i Midten og fire mindre af Bebudelsen, Tilbedelsen i Stalden, Fremstillelsen i Templet og Hyrdernes Tilbedelse paa Fløiene. Paa Chorets sydlige Muur findes endnu nogle Figurer, der have hørt til et gammelt Sidealter. I en skarp Modsætning til alt dette Gamle staaer det nye Orgel, ikke blot ved Arbeidets egen Charakteer, men endnu allermeest derved, at det paa den for 18de Aarhundredes Slutning eiendommelige Maade er anbragt ligeover det førstnævnte, for Tiden benyttede, gamle Alter. Ogsaa i Kirkens Skib findes en betydelig Deel gamle af Træ udskaarne og malede Billeder fra Middelalderen, navnlig et stort Crucifix med den sørgende Maria og Johannes ved Siden, og desuden en heel Række mindre Helgenbilleder, hvilke sikkert oprindeligt ligesom hine have prydet den gamle Kirkes Chorbue.

Sognets Navn skrives tidligere Østenfjold, Østenfyæl d. e. Øster-Fjolde. Beboerne nedstamme fra en indvandret, rimeligviis ostfrisisk (og ikke, som man har meent, vendisk) Coloni; de siges at være komne 1400, og skulle først have boet i Byen Rott. Medens derfor Bygningsmaaden og Sproget er fremmed, og Beboerne lige til vor Tid (navnlig blandt Fruentimmerne) have bevaret en eiendommelig Klædedragt, vise Gravhøienes Navne m. m. ben til en oprindelig dansk Befolkning. Fra det 181 Fod høie Sundsbjerg ø. for Kirkebyen haves en viid og skjøn Udsigt.

Mildsted Sogn. Dette anseelige Sogn omslutter ganske Staden Husum (der ogsaa tidligere hørte hertil) og strækker sig, heri indbegrebet Sydermarsk med Margretekog og Darrigbølkog samt en Deel af Damkog, der have særskilte fra Sognets adskilte Communeforhold, men dog høre til samme som geistligt Sogn betragtet, lige til Eidersteds Sogne Witswort og Koldenbyttel, samt begrændses mod Syd af Svabsted Sogn, mod Øst af Østenfeld Sogn, mod Nord af Svesing, Hatsted og Skobøl Sogne, medens det mod Vest naaer til Havet. Foruden fornævnte Koge høre ogsaa en Deel af Porrenkog og den lille Dokkog til Sognet. Kirken omtrent midt i Sognet, $^1/_2$ M. s. o. for Husum og $1^1/_4$ M. n. for Frederiksstad. Sognets Fladeindhold er med Kogene og Forlandet henved $1^1/_2$ □ M.; Kogene ere fortrinligt Marskland; Geestlandet er i det Hele fladt, af sandet og sandmuldet Beskaffenhed. I den nordlige Deel af Sognet løber Husumaa, der efter at have gjennemløbet Husum-Møllebam løber Syd om

Kjøbstaden Husum, hvis Havn den danner, hvorpaa den falder i Vesterhavet, hvor dens Fortsættelse gjennem Vaderne kaldes Heverstrømmen; Mildeaa, der løb gjennem Sydermarsk, existerer nu ikke mere, hvorimod Geestvandet er afledet gjennem en langs Marskkanten gravet Canal, der paa Generalstabens Kort er benævnet Mildeaa. Gjennem Sognet passere de fra Husum udgaaende Chausseer til Tønder, Flensborg, Frederiksstad-Tønning og tvende større Landeveie over Treia og over Hollingsted til Slesvig, ligesom ogsaa den sydslesvigske Jernbane passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Mildsted med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, Dampbrænderi, Kro, Fattighuus og Cancelligodset Mildstedhof af Størrelse som en Heelgaard, Rødemis med Skole, 2 Kroer, 2 Vindmøller, Husum Jernbanegaard og Cancelligodset Rødemishof af Størrelse som en ¾G., Oldersbæk med Skole og Kro, Rantrum med Skole og 2 Kroer, Rosendal med Biskole, Ipersted med Biskole; til Sognet høre endvidere de i nær Forbindelse med Kjøbstaden Husum staaende Landsbyer Øster-Husum med Vandmølle og Nordhusum. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Maas, Fischerhaus, Schauenthal, Vosberg, Lurup, Finkenhaus, Vosskuhl, samt de i Sydermarsk beliggende større Arveforpagtningsgaarde Meierhof og Hakenhof, hver med et Areal af c. 150 Dagslet Land. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 2 Cancelligodser, 2 større Arveforpagtningsgaarde, 186 G., 117 H. med Jord og 149 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 40 H.

Indvaanere: 3035. Landbrug er Hovederhvervet. Ved Digearbeide og ved Dagleie i Kjøbstaden Husum have mange af den ubemidlede Deel af Befolkningen Erhverv.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 16 af Husum Amts Lægder nemlig 26de—41de. I verdslig Henseende hører Husum-Slot med Omliggende under Sognet (see Husum). Sydermarsk med den indenfor Husum Amts Grændse liggende Deel af Damkog, saavelsom Darrigbølkog og Margretekog (tilsammen 5976 Dagslet) danner, som foranført, en egen Commune, men hører under Sønderherreds Ret i Mildsted. Rødemis Fogderi, en Deel af det gamle slesvigske Bispegods, bestaaer af den største Deel af Byen Rødemis, med nogle enkelte adspredte Eiendomme, hører i geistlig Henseende aldeles til Sognet og er ogsaa i visse communale Forhold forenet med samme, medens det i andre Henseender har sine egne communale Forhold, der repræsenteres af en Høftmand; det har sin egen Ret med 9 Retsbønder („Gerichtsbonden"). Sognet er deelt i 7 Bondefogeddistricter: Rødemis, Mildsted, Rantrum, Oldersbæk, Rosendal, Østerhusum og Nordhusum. Kirken har en aarlig Renteindtægt af 360 Rd. samt i Forpagtningsafgift af en Marskfenne 64 Rd. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Compastor; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge foreliggende Beretninger anslaaes til resp. 1100 Rd. og 700 Rd. Kirkesproget er tydsk. I Mildsted er en Sparekasse, hvori ved Udgangen af 1860 indestod paa Interessenternes Conto 33,269 Rd. (1859: 22,256 Rd.)

Mildsted Kirke, der var helliget St. Lambert, er en temmelig stor Bygning deels af Kampesteen, deels af Muursteen, med et afstumpet Taarn, hvori et Uhr; selve Kirken har fladt Lott, under Chor og Taarn Hvælvinger; Orgel; 12 Apostelbilleder, der skulle være tildrevne 1634; ved Nordsiden af Kirken findes en Gravhvælving over Jorden, hvori efter den foreliggende Beretning foruden Andre hviler en Generalmajor von Woppenschnow, der skal være bisat for omtrent 80 Aar siden.

Da Kong Knud Magnussøn 1151 maatte flygte for Medkongen Svend (Grathe), tog han sin Tilflugt til Friserne, som han formaaede til i dette Sogn at opføre en Fæstning Mildeborg i et Morads ved Mildeaa; Fæstningen maatte dog endnu samme Aar overgive sig til Svend. Hundrede Aar derefter samlede Kong Abel her den store Hær, hvormed han angreb Friserne, og efter Nederlaget ved Oldenswort blev han dræbt paa Milderdæmning af Wessel Hummer d. 29de Juni 1252 i Nærheden af Borgen; denne er rimeligviis da bleven ødelagt af Friserne, og ikke, som man har antaget, i Vandfloden 1300. I Slutningen af det 16de Aarhundrede skal der endnu have været Spor af Borgen. Dens Plads findes afsat paa Boyens's Kort over Cidersted.

Mildsted gamle Kirke blev i Krigen 1417*) afbrændt af Ditmarskerne tilligemed Møllen ved Husum. Herom hedder det i en gammel ditmarsk Vise:

„De Watermøle tho Husum Brenneden wi af,
Dar verworwen wi Prys un Ere;
De Karke tho Milstede Brenneden wi af,
Dat vergave uns Gott der Here."

Indtil 1448 hørte Husum til Mildsted Sogn. Ved Kirken var der indtil 1767 ansat 3 Præster.

Svabsted (Schwabstedt) Sogn omgivet af Koldenbyttel, Mildsted, Ostenfeld, Bergenhusen og Syderstapel Sogne. Kirken sydligt i Sognet, $1^3/_4$ M. s. o. for Husum og $^3/_4$ M. o. n. o. for Frederiksstad. Arealet, c. 7007 Tdr. Land, bestaaer for Størstedelen af høitliggende, muldet og sandmuldet Geestland, der især hæver sig mod Sydvest (Glockenberg, hvorfra sees 12 Kirker) og har et markeret Affald mod de smallere Marskstrækninger, der langs Treneflodens findes i Sognets østlige, sydlige og vestlige Deel (Svabsted-Østerkog, 690 Dagslet, en Deel af Kogen Herrenhallig og Svabsted-Vesterkog); disse Marskstrækninger benyttes fornemmelig kun til Græsning og Høslet. I Sognet ligger den til det 2det Gottorpske Skovdistrict hørende Statsskov Lehmsiek, der er 249 Tdr. Land stor. Treneflodens bugtede Løb gjennem Eng- og Marskstrækninger, den saakaldte Trenemarsk, danner Sognets Øst- og Sydgrændse (dog ligger en enkelt Gaard Hemhof paa den sydlige Bred af Floden); dens Løb har først en sydlig Retning, indtil den ud for Byen Syderhøvt pludselig bøier mod Vest; i Sognet findes ingen Broer over Floden, hvorimod Færgefart over den finder Sted fra Byerne Svabsted, Hude og Fresendelf.

I Sognet: Byen Svabsted, beliggende paa en Skraaning ned mod Trenen, med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, 1 Brænderi, 10 Kroer, 1 Fattighuus og Boliger for alleslags Haandværkere (c. 160 Beboelser, 1000 Indv.); endvidere Byerne Lehmsiek med Teglværk og Skovfogedbolig, Hollbølhuse, Fresendelf med Skole og Færgehuus med Kro, Syderhøvt, Hude med Skole og Færgehuus med Kro, Ramsted med Skole, Kro og 2 Vindmøller, den adspredt liggende By Wisch. Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Godset Wischhof, 180 Dagslet

*) Hansens Chronik der Friesischen Uthlande S. 69. Eiter Jensen, Schrøder og J. N. Schmidt sætte det 1413; men Krigen mellem Friserne og Ditmarskerne udbrød først 1414.

Land à 216 □ V. (det har nogle af adelige Godsers Rettigheder og betegnes ofte som adeligt Gods) og 2 i Kogen Herrenhallig beliggende Arveforpagtningsgaarde, der tilsammen have et Areal af 194 Dagslet Land à 216 □ V., større Gaarde ere endvidere Arveforpagtningsgaardene Svabstedhof 116 Dagslet, Vester-Papenhørn 66 Dagslet, Øster-Papenhørn 64 Dagslet, Store- og Lille-Middelborg, beliggende i Marsken, og den syd for Trenen, fra det øvrige Sogn adskilte Gaard Hemhof 21 Dagslet Land à 216 □ V. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 7 større Gaarde, 360 G. og H. Udenfor Byerne ere beliggende 11 G. og 31 H.

Indvaanere: 2052. Landbrug er Hovederhvervet. I Byen Svabsted, der henføres blandt de ikke laugsberettigede Flækker, have Indvaanerne Hævd paa at drive borgerlig Næring (Reser. 22de Jan. 1753), der i Forening med Landbrug, Havedyrkning og Dagleie danner deres Erhverv. I Svabsted holdes d. 1ste October Marked med Heste og Kvæg.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Hunsfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner 12 af Husum Amts Lægder nemlig 42de—53de. Sognet har en „Kirchspielshöftmann", der deeltager i de forskjellige communale Commissioner og repræsenterer Sognet ved Amtsforsamlingerne; Svabsted, med hvilken Lehmsiek i communal Henseende er forenet, har 2 Bondefogder; hver af de 6 Byer Wisch, Ramsted, Hude, Fresendelf, Holbølhuse og Syderhøvt danner eet Bondefogeddistrict. Kirken har en aarlig Kornindtægt af 22 Tdr. Rug og 8 Tdr. Byg samt eier 2672 Rd. i Capitaler. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus; begge disse Præstekald ere Valgkald. Kaldenes Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til resp. 1000 Rd. og 800 Rd. Kirkesproget er tydsk. Fattigvæsenet eier et Legat paa 3450 Rd. Til Svabsted Fogderi, men ikke til Svabsted Sogn, høre 10 Gaarde og 19 Huse i Byerne Valsbøl og Meden i Valsbøl Sogn, Vis Herred, Flensborg Amt (det saakaldte Svabsted Strøgods), see Valsbøl Sogn.

Den fordum til St. Jacob indviede Kirke er, uagtet den mangler Taarn, en ret anseelig Bygning, med et eiendommeligt fast og alvorligt ydre Udseende. Den hører nemlig til en i det sydligere Slesvig oftere forekommende Slags Kirker*), hvis Mure bestaae af Kampesteen, der for Størstedelen ere kløvede og saa godt sammenpassede og forbundne ved en fortrinlig Muurkalk, at man ved dem med god Grund har undladt den Overkalkning, der ellers sædvanligviis holdes for nødvendig for de af raa Kampesteen opførte Bygninger. Dog findes der ogsaa, om end i ringe Mængde, vulkanisk Tuf fra Rhinen i denne Kirke, hvilket saa meget mindre kan vække Forundring, som det jo var op ad den tætved forbiflydende Trene, at de store Partier af dette Bygningsmateriale ere blevne førte til Hollingsted og til Byen Slesvig. Meest iøinefaldende fremtræder Tuffen, tildannet som temmelig store Muursteen, i Indfatningen af det rundbuede Vindue i Chorfirkantens flade, østlige Slutningsmuur. Ret interessant er det ogsaa, at Kirkens gamle Alterbord ligeledes er opført af Tufsteen; thi deri haves et temmelig sikkert Vidnesbyrd om dets høie Ælde, eftersom Indførelsen af den rhinske Tuf til den jydske Halvø synes at være ophørt i Løbet af det 13de Aarhundrede. Dette Alterbords Afstand fra Østmuren udgjør omtrent fem Ovarteer. Alle Kirkens bevarede oprindelige Bueformer, f. Ex. Chorbuen, Vinduesbuer o. s. v., ere runde. Sandsynligviis tilhører Bygningen det

*) Andre Exempler ere Kirkerne i Hodeby og Borreby samt alle de tre med runde Taarne forsynede Kirkebygninger i Syderstavet, Kosel og Overso.

12te Aarhundrede. I sit Indre har den Bjælkeloft. Det af Tømmerværk opførte Klokkehuus ligger paa en lille Høide lidt nordligt for Kirken. Men til denne selv ere mod Slutningen af Middelalderen flere mindre Tilbygninger opførte, nemlig en ved Sydsiden og tvende ved Nordsiden. Disse er alle byggede af store røde Muursteen i gamle Skifter. Kirkens Vestgavl ere ligeledes for en Deel bygget af Muursteen, fornemmelig i Overdelen, og her forsynet med Aarstallet 1651. Naar det derfor almindelig hedder, at Kirken i det nævnte Aar er bleven gjort 10 Fod høiere, saa kan denne Efterretning ikke være at forstaae anderledes, end at det er dette her nævnte Parti, som ved den Tid er blevet ombygget i saa stor en Udstrækning. — Kirken i Svabsted tilhørte mærkeligt nok ikke den slesvigske Bisskop, men derimod Domcapitlet. Alligevel var det saare naturligt, at den bisskoppelige Borgs Nærhed paa mange Maader kom den tilgode og maatte efterlade sig Mindesmærker i dens Indre. Kirken havde i den katholske Tid flere særskilte Altere og Vicarier. Blandt andre omtales udtrykkeligt Vor Frue Alter. Til dette har sandsynligviis den særdeles smukke, men desværre ilde medhandlede Altertavle hørt, som nu findes anbragt i et lukket Skab ved Chorets nordlige Muur og vistnok maa betragtes som det fortrinligste af de flere ret mærkelige ældre Gjenstande, som Kirken har bevaret. Indfatningen af de ni Afdelinger, som dette Alter indeholder, dannes af smukke gothiske Træskjærerarbeider, der ligesom de i dem værende fritstaaende, i Alabast udførte, Figurer og Grupper bære Præget af Middelalderens Slutningstid. Hvert af disse smaa Skulpturarbeider har en Høide af 8—9 Tommer. Flere af dem have mistet Hoveder eller andre Lemmer, hvilke dog tildeels endnu ere bevarede i Skabet. Foruden den smukke Udførelse i den klare, hvide Steenart udmærke de sig endnu ved Levninger af en med megen Fiinhed anlagt Maling og Forgyldning. Det midterste Feldt indeholder en Fremstilling af Hyrdernes Tilbedelse; i det, som er derunder, sees Bebudelsen. De øvrige Afdelinger have hver tvende fritstaaende Figurer, blandt hvilke flere med Lethed kjendes, saasom Johannes den Døber, St. Christophorus, Laurentius, Antonius, Kathrine o. s. v. — Kirkens nuværende Altertavle er først i nyeste Tid kommen hertil, efterat den tidligere har tilhørt den gamle, i Aaret 1807 nedbrudte, Kirke i Husum. Den er udstaaren af Egetræ, og dens Hovedbillede giver en Fremstilling af Korsfæstelsen med mange Figurer af Krigere, Kvinder o. s. v. I Baggrunden sees en Klippeegn omkring Jerusalem. Paa begge Sider, men dog endnu i Hovedtavlen, hvis Høide er godt 9 Fod til en Brede af næsten 6½ Fod, findes fire mindre Fremstillinger. Til Venstre for Beskueren sees forneden Frelseren, der bærer Korset; foroven Opstandelsen; til Høire forneden Gravlæggelsen, foroven Jesus i Gethsemane. Paa begge de bevægelige Fløie ere de tolv Apostle anbragte. Efter Husum Kirkes Nedbrydelse blev denne Altertavle solgt ved Auction og var i længere Tid i privat Eie. I Aaret 1826, da Pastor Lübker i S. H. L. Provinzial-Berichte S. 609 ff. med Varme omtalte og beskrev den, stod den tilfals hos en Borger i Husum, der havde modtaget den for Gjæld. Denne som og andre Forfattere have villet hævde den som et Arbeide af Husumeren Hans Brüggemann, der har forfærdiget den berømte Altertavle i Slesvig Domkirke. Der er bl. A. blevet gjort opmærksom paa, at den ligesom denne er udført af Egetræ, der ikke er malet, men kogt i Olie o. s. v. Hr. Kammerraad Grove i Husum, der nylig har gjort sig fortjent ved Svabsted Kirkes Restauration, vil dog have fundet Spor af, at den tidligere har været malet, hvorfor den ogsaa nu er bleven fuldstændigt forsynet med Maling og megen Forgyldning. Hvad det Spørgsmaal angaaer, om denne Tavle er et Værk af Brüggemann, da maa det først bemærkes, at Efterretningen herom ikke vides at forekomme hos nogen Forfatter, der kan gjælde for paalidelig Hjemmelsmand. Afgjørelsen maa altsaa hentes fra Tavlen selv. Hvad nu de nævnte fire mindre Fremstillinger og Apostelfigurerne angaaer, da kunne de ikke i nogen væsentlig Grad siges at overgaae det fabrikmæssigt udførte Træskjærerarbeide, hvoraf vi have saa meget bevaret i vore gamle Kirker fra Middelalderens Slutningstid. Midttavlen har ganske vist noget mere end almindeligt Livfuldt og Eiendommeligt i Bevægelser og Stillinger; men saavel i det Hele som i det Enkelte staaer den dog saa langt tilbage for Tavlen i Slesvig, at den ikke giver nogen Berettigelse til at slutte, at den skulde hidrøre fra samme Mester. Naar Alterfløiene ere lukkede til, sees paa Udsiden tvende store, paa Lærred udførte, Oliemalerier, af Herren med Himmelkuglen i Haanden, og af Johannes den Døber; men disse skrive sig fra en langt senere Tid, sandsynligviis fra det 17de Aarhundrede. Ogsaa endeel andre Oliemalerier har Kirken med Fremstillinger deels af Herrens Lidelseshistorie, deels af flere af Apostlene. De fem gamle Chorstole, som befinde

sig paa den nordlige Side i Choret, hidrøre sandsynligviis endnu fra Slutningen af Middelalderen. De have dog intet videre Mærkeligt ved sig og staae i Udførelsen langt tilbage for meget Snitværk, der findes i Kirken fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, og hvoriblandt fornemmelig Døbefonten og Prædikestolen fortjene at fremhæves. Disse tvende smukke Stykker ere ifølge de paa dem selv værende Angivelser begge skænkede til Kirken af Hertug Ulrik, Kong Frederik II.'s Søn, der fra 1602—1624 som verdslig Fyrste var Bisskop af Slesvig. Den nævnte Døbefonts Grundform er ottekantet, og den er forsynet med et ligeledes smukt udskaaret, pyramideformet Laag eller Himmel, der er indrettet til at hidses op under Loftet, naar Daaben benyttes. Forneden er denne Daabshimmel rundt omkring prydet med alle de Landes og Landskabers Vaabener, hvortil Hertugen stod i Forhold som Besidder, Beskyrer eller Arving. Over Giverens Navn findes Hosebaandsordenens Devise. Heller ikke paa Prædikestolen, der er betegnet med Aarstallet 1606, mangler denne Devise. Det blaa Baand, hvorpaa den er anbragt, er her slynget udenom Hertugens Vaaben, der indtager det meest fremtrædende af de ser Feldter paa Prædikestolens Sideflader, midt imellem en fortløbende Række Reliefer af den hellige Historie. Oxgangen til Prædikestolen begynder ikke inde i den egentlige Kirke selv, men fører fra den ved Chorets sydlige Side værende Tilbygning paa skraa op igjennem Muren. Paa en Steen, der ligger i Gulvet midt under Indgangsdøren fra Choret til denne Sidebygning, findes indhugget følgende Ord, der kunde synes at tyde paa, at Døbefonten engang har hart sin Plads herinde, nemlig: WER DA GLOFT VN DEVPT WARD DE WARD SELIG.

Svabsted Fogderi er den betydeligste Levning af det forhenværende Amt Svabsted, oprettet af den slesvigske Bisskops verdslige Gebeet. Dette Amt, der var spredt saa at sige over hele Hertugdømmet, bestod som særskilt Inddeling indtil 1702. Til de bisskoppelige Besiddelser hørte ifølge et Document fra 1523: 1) Borgen og Byen Svabsted samt hele Sognet og noget Skrogods, hvorover fri Birkeret med Hals og Haand; 2) Byen Rødemis med noget Gods, hvorover Birkeret; 3) Sognet Treia og noget Gods, hvorover Birkeret; 4) Fysing By med endeel omliggende Gods, hvorover Birkeret; 5) Svanso Birk, hvortil Stubbe By og Slot, Byerne Bustorp og Gukelsby samt næsten hele Svanso Sogn m. m.; 6) Nørre-Goesherreds Birk med meget spredt Gods (Bordelum Fogderi); 7) Als Birk med Byen Stavensbøl, en Deel af Sebelaa og noget Gods i Sundeved; endvidere 8) følgende spredte Eiendomme: endeel Gods i Omegnen af Haderslev og Aabenraa (Kolstrup Fogderi), Bispegaardene i Slesvig og Haderslev, noget Gods i Stapelholm og i Bergenhusen Sogne samt i St. Peter Sogn i Eidersted. Da den sidste katholske Bisskop Gottschalck von Ahlefeld var død 1541, gik Bispegodset over i verdsligt Herredømme. Den første evangeliske Bisskop i Hertugdømmet Slesvig, Tilemann von Hussen, maatte 1549 antage Frederik I.'s Søn Prinds Frederik til Coadjutor, og Prindsen efterfulgte ved Hussens Død 1551 denne som Bisskop, det vil sige som Besidder af Bisskopsgodserne eller Amtet Svabsted. Prinds Frederik antog Hertug Adolf af Gottorp til Coadjutor, hvilken derefter fra Frederiks Død 1556 til hans egen Død 1586 besad det seculariserede Bispedømme; derefter kom Bispedømmet under Kongen, og fra 1602 var Christian IV.'s Broder Hertug Ulrik Bisskop; ved dennes Død 1624 inddrog Kongen Bispedømmet, dog under Protest fra Hertugen af Gottorp, der ved Forlig af 1658 blev Besidder og med en kort Afbrydelse beholdt det, indtil Kong Frederik IV. 1702 satte sig i Besiddelse deraf. Af de nævnte Besiddelser gik alt tidlig de i Svanso over til adelig Eiendom; ogsaa ved Haderslev fraskiltes noget Gods, og 1651 solgtes Stavensbøl paa Als til Hertug Ernst Gynther af det sønderborgske Huus. 1702 ophævedes endelig Amtet ganske. Svabsted og Rødemis kom under Amtmanden i Husum, Treia og Fysing kom under Gottorp Amt, Bordelum til Tønder Amt og derfra 1713 til Flensborg Amt, navnlig under Landskriveren i Bredsted, senere ved Bredsted Amts Oprettelse til dette (see Bredsted Amt), Besiddelserne ved Aabenraa og i Sundeved under Aabenraa Amt.

Det er sandsynligt, at de bisskoppelige Godser ved Svabsted stamme fra det Bytte, hvorved Bisskopperne istedetfor Gammel-Gottorp og 3 Byer i Svanso fik Gods i Sønder-Goes Herred. I Begyndelsen af det 14de Aarhundrede omtales Bispeborgen i Svabsted („Suafflede"), der tidligere skal have ligget paa et andet Sted ved Navn Mylde (Middelborg erindrer maaskee herom); Bisskop Johan forpligtede sig 1322 til, at Slottet i al Nød („in allen Nöthen") skulde staae de holsteenske Grever aabent; Slottet blev ved 1372 af Bisskop Johan Scondelef forstærket med et Steentaarn; 1375 indtoge Holstenerne det og Bisskoppen maatte indløse det, men

pantsatte det derefter 1406 til Dronning Margrete, der satte Ridder Andreas Iversen (Rosenkrands) af Hevringholm til Høvedsmand paa samme, forat han derfra kunde tvinge Friserne til Lydighed; han plagede og brandskattede dem ogsaa saaledes, at de grebe til Vaaben og angrebe Slottet 1409, men bleve slagne tilbage; senere havde Hartvig Breide Slottet inde; han tillod Vitaliebrødrene at have Tilhold her; Hertug Henrik og Hamborgerne forenede sig da, indtoge Borgen og fordreve Sørøverne samt satte Henning von dem Hagen til Høvedsmand; først 1430 kom Svabsted igjen i Bisloppens Magt, idet Biskop Nicolaus indløste det fra Henneke Meinstorf for 980 Mark; derefter beboedes det af de katholske Bisloppper, senere af Amtmændene for Svabsted Amt, og blev først nedrevet 1730.

I Aaret 1613 troede man at have fundet en Lægekilde ved Svabsted; i Begyndelsen besøgtes den meget, men snart tabte den sit Ry.

Det adelige Gods Wischhof var forhen langt større, men meget af samme er for længe siden bortsolgt. Det har tilhørt Familierne Buchwald, Ahlefeld og mange flere. Winderingmoor var en Landsby i Svabsted Sogn, der nævnes 1462, men nu er forsvunden.

Foruden Kirken var der endnu et St. Nicolai Capel foran Slottet.

Simonsberg Sogn omgivet af Mildsted, Witswort og Ulvesbøl Sogne samt af Vesterhavet. Kirken omtrent midt i Sognet, 1 M. s. v. for Husum og 1¾ M. v. n. v. for Tønning. Arealet, Forland medregnet, c. 1900 Tdr. Land, bestaaer af fortrinligt Marskland, nemlig den i 1861 paany inddigede Simonsbergkog (c. 900 Dagslet) samt Dele af Adolfskog, Obbenskog og Neukog. Den ubeboede Hallig Padelak i Simonsberg-Bugten regnes ogsaa til Sognet, ligesom Forlandet syd for Husum-Aa.

I Sognet: den langs det gamle Havdige beliggende, af omtrent 80 Huse bestaaende By Simonsberg med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer; udflyttede Kroer ere Weißknie og Dreisprung.

Indvaanere: 433, især bestaaende af Husmandsfamilier, der ernære sig ved Dagleie; Kogsjorderne eies for en stor Deel af udenfor Sognet Boende.

Sognet hører under Husum Landfogdies Jurisdiction (Husum), Husum Amtstuedistrict (Husum), Husum Huusfogeddistrict (Husum), Husum Physicatdistrict (Husum); danner Amtets 67de og 68de Lægd. Simonsberg Sogn danner et eget District med en Lehnsmand. Det har en egen Thingret, sammensat af Landfogden for Husum Amt, 4 Raadmænd fra Eidersted, nemlig 2 fra den vestlige og 2 fra den østlige Deel, 2 Bisiddere fra Simonsberg og Actuaren fra Husum Amt som Protocolfører. Kirken eier 1898 Rd. i Capitaler og 7 Dagslet Marskland. Præstekaldet er et Valgkald. Kaldets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til c. 450 Rd. Kirkesproget er tydsk.

Fra det nordstrandske Lundenberg Herred frareves allerede tidligt Sognene Lundenberg og Simonsberg (efter Heimreich allerede 1218). Af Lundenberg er endnu den ved halv Flod tørtliggende Lundenberg Sand tilovers. Den ligger lidet over en Miil v. t. S. for Husum; noget syd for denne laae Kirken. I Vandfloden 1634 brød Vandstrømmen midt igjennem samme, og den var derefter tabt for stedse. Beboerne søgte nu den nordøstligere liggende (i Nærheden af den Halvø, der skyder ud syd for Husum) Simonsberg Kirke. Denne Kirke maatte 1534 formedelst Flodskade lades udenfor Diget; 1545 blev den nyopbygget; 1634 kom den atter udenfor Diget, og 1654 nedlagdes den.

Ved Aar 1500 var der øst for Lundenberg (omtrent mellem Padelak-Hallig og Darrigbøllkogs Havdige Finkendam) opstaaet et Sogn, Padelak, med en egen Kirke, der stod til 1654, da den saaledes medtoges af Vandflod, at den maatte nedlægges; men til den Tid var der vundet tvende nye Koge, Øster- og Vester-Kog, og Padelak

Sogn derved forøget. Padelakerne forenede sig nu med Simonsbergerne (til hvilke, som foranført, de tilovers blevne Lundenbergere havde sluttet sig); og de byggede samme Aar en for dem fælles Kirke, derfor ogsaa kaldet Simonsberg og Padelak salvators Kirke, for hvilken dog Navnet Simonsberg Kirke senere blev almindeligt. Fra 1654 til 1717 havde dog hver Menighed sin særskilte Præst. 1717 d. 24de December gjennembrød Vandet Sogneis Sødige og efterlod kun uindbigede Forlands- og Vatstrækninger. Kirken blev dog staaende, men laae udenfor Diget, og man maatte med Hensyn til Gudstjenesten indrette sig efter Flodtiden. Den store Vandflod 1825 angreb i høi Grad Kirkebygningen, der maatte nedbrydes 1829. En ny Kirke, den nuværende Simonsberg Kirke, indviedes 29de Juli 1830 ved en Tale af Generalsuperintendent Adler. Den ligger paa Udendiget noget sydligere end den ældre, er ganske simpel, forsynet med et lille Trætaarn, hvorpaa et Kors.

Nordstrand

med Halligerne Nordstrandischmohr, Beenshallig og Pohnshallig.

Øen Nordstrand, en Deel af det gamle Landskab af samme Navn, ligger $^{3}/_{4}$—1 Miil fra Slesvigs Vestkyst. Øens Længde er næsten 1 Miil fra Nord til Syd, og dens Brede fra Øst til Vest naaer i Øens sydlige Deel paa lidet nær samme Udstrækning. Den bestaaer af 5 indbigede Koge: Frederikskog (sædvanlig kaldet „Alter-Kog"), Trendermarschkog, Maria-ElisabethKog (sædvanlig kaldet „Øster-Kog"), Neukog og Elisabeth-Sophie-Kog, af resp. 1164, 1336, 965, 1230 og 903 eller tilsammen 5598 Dagslet à 216 □ Vaand, samt desuden af et øst og nord for Kogene beliggende Forland af c. 1600 Dagslet, der benævnes mod Sydøst Mohrdeichhallig, mod Øst Hamhallig*), mod Nordøst Herrenhallig. Forlandene paa Østsiden af Øen ere i stadig Fremvæxt, uden at det hidtil har været nødvendigt ved kunstige Midlers Anvendelse at komme den naturlige Landdannelse til Hjælp. Mellem Pohnshallig og Nordstrand gik tidligere et for mindre Skibe seilbart Farvand, medens Halligen nu inden faa Aar tør antages at ville udgjøre en Deel af det med Nordstrand landfaste Forland Herrenhallig.

Øens østlige yngre Koge, der have en mere sandblandet Jordbund, ere fornemmelig skikkede til Kornavl, medens de vestlige ældre med deres federe Leerbund fortrinsviis egne sig til Græsning.

Paa Nordstrand ligger: Odenbøl Kirke, Theresie-Kirken eller det jansenistiske Capel og Oratoriet eller det romersk-katholske Capel; 3 Præstegaarde, 3 Skoler, Herredsfogdens Bolig, 2 Vind-

---

*) Hamhallig er en Rest af det tidligere Ham Sogn, ligesom ogsaa Mohrdeichhallig har Navn af det hosliggende Dige, der udgjør en Rest af „Mohrdeich" (Mosedige), som strakte sig midt igjennem det gamle Nordstrand, og navnlig dannede Grændsen mellem Edomsherred paa den ene og Beltring og Lundenberg Herred paa den anden Side; „Mohrdeich" kaldtes det, fordi det støttede sig til en paa Øen liggende Høimose, hvoraf Halligen Nordstrandischmohr er en Rest.

møller. C. 110 Gaarde, c. 350 Huse, ialt c. 460 G. og H., som ligge adspredte paa Øens Værfter og Diger, og for hvilke kun enkeltviis findes særskilte Benævnelser, saasom Forsbøl, Kiefhuk, Mohrdeich, Dreisprung, „am Süden", „am Norden", „am Westen" m. fl. Anlægssteder for Skibe ere Norderhafen ved Øens nordre Sluse og Englandshafen eller Englandsloch ved Øens østlige Sluse. Marstgaardenes Størrelse varierer mellem 30 og 250 Demat.

Indvaanernes Antal er (inclusive Nordstrandischmohr, hvorpaa boe 9 Familier eller c. 50 Indvaanere) 2423 (1276 Mdf., 1147 Ftm., 461 Familier), hvoriblandt 249 romerske Katholiker og 33 Jansenister. Agerbrug og Kvægavl er Hovederhverskilderne; den talrige Huusmandsklasse finder Arbeide ved Jordbrugerne samt ved Digernes Istandsættelse. Handelen drives fornemmelig paa Hamborg og Husum. Udførselen bestaaer i Korn, Raps, Kreaturer, Uld m. m. Paa Øen var i 1861 hjemmehørende 17 Fartøier af 51 Cmlstr.'s Drægtighed. Fiskeri drives næsten aldeles ikke*). Reiefangst og Muslingesamling drives af den fattige Befolkning. Huusfliden er kun ringe.

Amtmanden over Husum Amt er tillige Overøvrighed (Kongelig Commissar us) for Nordstrand med tilliggende Halliger. De danne siden 1853 et eget Herred, Nordstrand Herred; den ordinaire Ret bestaaer af Herredsfogden og 8 Raadmænd. De 4 octroierede Koge Frederikskog, Trendermarschkog, Maria-Elisabeth Kog og Neukog danne det saakaldte Landskab Nordstrand, for hvilket dets Hovedparticipanter udgjøre den communale Bestyrelse. Landskabet har sin egen Staller, der er Overformynder og fører Panteprotocollen, og sin egen Pfenningmeister, der oppebærer de directe Skatter, hvilke indbetales directe til Centralkassen; disse 2 Functionairer antages af Hovedparticipanterne (om Hovedparticipanternes Rettigheder see Octroien af 18de Juli 1652 i Corpus statutorum slesvicensium I. S. 560—79). Den octroierede Elisabeth-Sophie Kog danner en egen Commune for sig; den hører til det Desmercierske Fideicommis (om dette see Bredsted Amt S. 210), hvis Inspecteur ogsaa fungerer for denne Kog; den største Deel af Jordlodderne ere nu frasolgte Fideicommisset. Landskabet og Elisabeth-Sophie-Kog danne hver sin Digecommune med sin egen Diggreve. Øen har ialt 4940 Vaand (Roder) eller $3^3/_{10}$ Miil Sødige, hvoraf 2577 Vaand ere saakaldte grønne Diger med Forland foran sig, 467 Vaand ere grønne Diger ved Vattet og 1896 Vaand saakaldte Bestikningsdiger, der aarlig maae beklædes med Straa og yderligere forsvares ved Værker paa Vattet. Af Mellemdiger har Øen $1^3/_4$ Miil, der benyttes som Veie, tildeels som Værfter. Vandafledningen skeer ved 4 Sluser: Norderslusen og Østerslusen afvande de 3 ældste Koge; de tvende andre Koge have hver sin Sluse. For Toldoppebørslerne paa Nordstrand er ansat en Toldoppebørselscontrolleur og en Toldassistent. Lægdsvæsen findes ikke, da Udskrivning kun skeer til Søtjeneste i Krigstid. Nordstrand med Nordstrandischmohr danner et Pastorat; Præsten kaldes af Landskabets Hoved-

*) J. J. Petreji „Eine kurze Beschreibung des Ländleins Nordstrand" (1565) citeres alt dette Vers:

„Nordstrandt am Meer gelegen is,
Hat Wassers genog und wenig Fisch."

participanter under Forbehold af Allerhøieste Stadfæstelse; Kirkesproget er tydsk; desuden have de Romersk-Katholske og Jansenisterne hver sin Præst. Det lutherske Præstekalds Indtægter have efter Gjennemsnit af 10 Aar været 630 Rd. For Fattigvæsenet paa Nordstrand gives der 10 forskjellige Legater af Beløb tilsammen 5377 Rd.; for Skolevæsenet har afdøde Senator i Husum og Hovedparticipant paa Nordstrand Ingwer Woldsen oprettet et Legat paa 5333⅓ Rd.

Nordstrandischmohr (i daglig Tale Lytmohr) Hallig, beliggende omtrent ½ M. nordvest for Nordstrand, er ½ M. lang og indtil ¼ M. bred. Som Navnet betegner, bestaaer Jordbunden for en stor Deel af Mosejord; Indvaanerne, omtrent 50, have derfor ogsaa en Indtægt af Tørvegravning; Øen har en Skole; i administrativ og geistlig Henseende er den forenet med Nordstrand. Størrelse c. 418 Tdr. Land.

Beenshallig ligger ¾ M. nordvest for Nordstrandischmohr; den er ubeboet og har kun en Størrelse af c. 8 Tdr. Land.

Pohnshallig beliggende øst for Nordstrand, mellem denne og Fastlandet, er næsten ½ M. lang, men ikke over 1000 Alen bred. Den har en Værft, hvorpaa 2 Huse. Størrelse c. 232 Tdr. Land.

Den Nordstrand er en Levning af det gamle frisiske Landskab Strand, senere kaldet Nordstrand, som for sin første Deel er gaaet tilgrunde i de store Vandfloder, fornemmelig d. 11te Octbr. 1634, efterat allerede en stor Oversvømmelse i Aaret 1300 og Mandrenkelsen 1362 havde bortskyllet betydelige Strækninger. Det indbefattede paa Valdemar II.'s Tid 5 Herreder, der nævnes i Jordebogen: Lundenberg, Edoms, Pelvorm, Biltring og Wiriks Herreder; men Efterretningerne om de Sogne, disse Herreder indbefattede, ere meget uovereensstemmende.

Lundenberg Herred (i Jordebogen „Lundædyarghæret"), der udgjorde den sydøstligste Deel af Nordstrand, og hvoraf den nuværende Øes Nordøstdeel samt Pohnshallig og Simonsberg Kog paa det nuværende Fastland ere Levninger, hørte i kirkelig Henseende ikke som de 4 andre Herreder til præpositura in Strand, men til præpositura major, og skal før 1362 have havt 11 Kirkesogne. Fortegnelsen over Kirkerne synes rettest at construeres saaledes: Lith, Hamm, Morsum, St. Bartholomæi Capel, St. Johannis Capel, St. Marien-Capel, Wittenbøl, Boienbøl, Schwart Manrip, Lundenberg og Simonsberg. Ved en af Vandfloderne (Tiden angives forskjelligt) blev Herredet sønderrevet i to Dele; umiddelbart før 1634 udgjorde den sydlige Deel Sognene Lundenberg og Simonsberg, der skiltes fra Nordstrand, og hvortil senere kom Padelack Kirke (see Simonsberg Sogn), og den nordlige Deel Sognene Lith, Hamm og Morsum, som alle gik tilgrunde 1634, og af hvilke Morsum Kirke var en af de vigtigste i det gamle Nordstrand, hvilket blandt Andet vides af de mange Aflasbreve, den fik i Middelalderen (i Aarene 1448, 1450, 1480, 1494); den blev 1470 af Stalleren Lorenz Leve og Menigheden flyttet længere mod Syd, havde et lille Taarn og 6 Altere. I dette Sogn var ogsaa et adeligt Gods Morsum, som hidrørte fra den nævnte Familie Leve, der blev adlet 1436 og af Christiern I. fik Jurisdictionen over hele Sognet; det blev 1585 solgt af den Sidste af denne Familie til Statholderen i Hertugdømmerne Geert Rantzau († 1627), og gik tilgrunde tilligemed Sognet 1634.

I Edoms Herred (i Jordeb. „Edomshæret"), der i det Væsentlige svarer til det nuværende Nordstrand, navnlig sammes større vestlige Deel, og det Vat, der adskiller denne Ø fra Pelvorm, nævnes følgende Kirker: Halgenes, Niendamm, Rungholt, Ackenbøl, Overmartfleth, Uttermartfleth, Fedderingmanns Capel (hvilke skulle være gaaede under Aar 1300), Brunok, Ilegrof, Stintebøl, Gaikebøl, Odenbøl, Evensbøl, Heresbøl og endnu nogle flere, hvis Tilværelse er mindre sikker. Stintebøl var Herredskirken; Rungholt var en betydelig By (maaske Flække), om hvis Indbyggeres ryggesløse Ugudelighed og bratte Undergang Sagnet endnu taler, ligesom ogsaa en selv ved halv Flod tørliggende Sandbanke har bevaret dens Navn*). Alle disse Kirker ere gaaede tilgrunde undtagen Odenbøl, hvorom nedenfor.

*) Rungholt og nærmeste Omegn findes fremstillet i en gammel Tegning, som er fundet i P. Sax's Kortsamling, der under Titel Frisia Minor findes i det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn.

I Pelvorm Herred (i Jordeb. „Pylværmhæret"), som laae vest for Edoms Herred, og hvoraf Den Pelvorm samt Halligerne Hoge og Nørre- og Sønder-Oger Levninger, nævnes, foruden de endnu bestaaende Kirker Pelvorms gamle Kirke og Hoge, Norderwisch, Süderwisch, Gormesbøl, Flerdesbøl, Swens Capel, Katharine- eller Christine-Kirke, Heverdamm (hvilke skulle være gaaede under Aar 1300), Balum, Walthusum og Buphever, samt Nordhefer, Norderbøl, Süderbøl og Falum, hvis Existents er mere tvivlsom.

I Beltring Herred (i Jordeb. „Byltrynghæret"), som laae nord for de tre fornævnte Herreder, og hvoraf Halligerne Grøde med Appelland, Habel, Hamborgerhallig og Nordstrandischmohr ere Levninger, nævnes foruden Grodum eller den nuværende Grøde Kirke og Ockholm (nu et Sogn i Bredsted Amt) følgende samtlig undergaaede Kirker: Habelde, Hingstnes, Biltum, Øster-Woldt, Vester-Woldt*), Bupte, Bupsee, som var Herredskirken, Immingbusen, Volgsbøl, Fedder- eller Peter-Haysens Capel, Occogroff, Redwertmanns-Capel, Konningsbøl, Rørbeck og Evesbøl.

I Wiriks Herred (i Jordeb. „Wyrikshæret"), som laae vest for Beltring Herred, og hvoraf Halligerne Oland, Langenæs og Nordmarsk ere Levninger, nævnes foruden disse 3 Kirker, af hvilke de to første endnu bestaae og den sidste først blev nedlagt 1840, Südermarsch, Ivenbøl, Tinnenbøl og endnu 2—3 (Eydum, Appellum, Knium), hvis Tilværelse er tvivlsom**).

1593 afløstes den gamle Inddeling af Nordstrand i 5 Herreder af en Tredeling: Edoms, Pelvorm og Beltring Herreder. Efter D. Atl. havde Nordstrand endnu 21 af de ovennævnte Kirker, da den skrækkelige Katastrophe indtraf om Aftenen d. 11te Octbr. 1634, idet Stormfloden paa 44 Steder gjennembrød Digerne. 6408 Mennesker i Nordstrand skulle være omkomne i Bølgerne og 50,000 Stykker Kvæg, 1332 Huse og 30 Vindmøller være bortskyllede, og kun 2633 Mennesker være blevne reddede. Mellem Ribe og Hamborg skulle efter samme Angivelse over 15,000 Mennesker have tilsat Livet paa denne Rædselsdag.

Ved Slesvigs Deling 1490 var Nordstrand bleven lagt til den segebergske Deel, men strax derefter af Kong Hans overladt Broderen Hertug Frederik, der havde faaet den gottorpske Deel; ved Delingen 1544 var det kommet til den haderslevske Deel under Hertug Hans den Ældre, som d. 25de Juni 1572 gav det dets egen Landret, og ved den nye Deling 1581 efter denne Hertugs Død til den gottorpske Deel under hans Broder Hertug Adolf og dennes Efterkommere. Medens Inddigningen af Pelvorm, Nordstrands høieste Deel, strax lykkedes de tiloversblevne Indvaanere, vare Beboerne af det nuværende Nordstrand ikke formuende eller talrige nok til at gjennemføre det der langt besværligere Inddigningsarbeide. Hertug Frederik III., under hvem Den da stod, vilde imidlertid see Gjenopførelsen af Digerne hurtigt fremmet, og han giorde en vistnok haard Anvendelse af de i Lovgivningen hjemlede Bestemmelser om Land, der var priisgivet Havet, idet han ved Octroi af 8de Juli 1652 overlod det oversvømmede Land til et nederlandsk Interessentskab, efterat de tidligere Eiere, efter flere frugtesløse Forsøg, havde viist sig ude af Stand til at udføre Gjeninddigningen***). Ved denne Foranstaltning bevaredes dog Den Nordstrand fra at dele Halligernes Skjæbne. 1654 inddigedes Friedrichskog, 1657 Marie-Elisabeth-Kog (nævnte efter Hertugen og hans Gemalinde), 1663 Trindermarschkog (Størstedelen af Sognet af samme Navn), 1691 Neukog; Elisabeth-Sophie-Kog først 1739. Fra disse Fremmede nedstammer den katholske Deel af Dens Befolkning, der bestaaer af to Menigheder, den romersk-katholske med et Oratorium, bygget 1661, og den jansenistiske med et St. Theresia-Capel og tidligere, da den var talrigere end førstnævnte, to Præster, men siden 1832 kun een.

Odenbøl Kirke, der har været indviet til St. Vincentius, mangler Taarn, men

---

og som sees at være benyttet af Mejer i hans historiske Kort over Rungholt henført til 1240: et Beviis paa, at Mejer har havt ældre Kortarbeider til Afbenyttelse og ikke aldeles vilkaarlig construeret sit Kort.

*) Prof. Schiern antager, at det gamle Vesterfold muligvis har modtaget sin Benævnelse herefter. (See „Om Beliggenheden af Vesterfold" i F. Schierns Historiske Studier II. S. 202—207.)

**) Det synes som om nogle af de i de 5 ældste Herreder nævnte Kirker fremtræde med flere Benævnelser for een og den samme Kirke, saaledes baade efter Sognets Navn og efter Kirkehelgenens; vel endogsaa efter forskjellige Beliggender, naar Kirken er flyttet paa Grund af Digets Indlægning.

***) Proclamaet desangaaende, dat. Gottorp 19de Septbr. 1653, blev publiceret af Heimreich paa 16de Søndag efter Trinitatis i Odenbøl Kirke og paa Nordstrandischmoor, „welches nicht ohne bittere Zähren der alten Landeigner ist angehört worden."

er selv en rummelig Bygning. I Stormflodnatten 1634 styrtede Kirkens Vestgavl ned; deraf er nu dog intet Spor at see, da hele Skibets Vestende er ombygget og udvidet i Aaret 1732. Med Undtagelse af dette vestlige Parti, i hvilket begge de nu afbenyttede Indgangsdøre til Skibet befinde sig, er Kirken forøvrigt opført af store røde Muursten, som ere lagte i gamle Skifter. Choret, der mod Øst er tresidet afsluttet, er som sædvanligt en smallere Bygning end Skibet, men det er ved en meget stærkt fremtrædende Gesims alligevel blevet bragt under samme brede Tag som dette. Ogsaa ind til Choret findes der en Indgangsdør udenfra paa den sydlige Side. Opgangen til Prædikestolen er anlagt paa skraa op igjennem den søndre Muurpille imellem Chor og Skib. Chorbuen selv er afbrudt foroven. Udvendigt har Kirken langs hen under Taget et af Kragstene baaret, stumpvinklet Friseornament. I det Hele minder Bygningen nærmest om Spidsbuestilens tidligere Tid. Den gamle af Træ udskaarne Altertavle skriver sig fra Middelalderen; i dens Fremstilling af Korsfæstelsen findes flere livligt bevægede Grupper. Paa Sidestøiene staae Apostle og Helgener. Navnene under disse ere senere tilskrevne og indeholde ret komiske Feiltagelser eller med Flid foretagne Rettelser. Saaledes har f. Ex. en biskoppelig Helgen i fuldt Ornat faaet Underskriften: „Lutherus." Den ottekantede Døbefont er af nyere Oprindelse. Prædikestolen er forfærdiget 1605 og prydet med Snitværk af den hellige Historie. Endnu i Aaret 1527 blev denne Kirke begavet med 40 Dages Aflad af Bisskop Godske v. Ahlefeldt, som d. 18de Juni i det nævnte Aar paa Ny indviede Kirkegaarden, der var bleven vanhelliget ved et Drab.

Elisabeth-Sophie-Kog, der oprindelig heed Christians Kog, blev i Aarene 1755 og 1756 ødelagt ved Oversvømmelser, derpaa 1771 igjen inddiget og 1786 af Hovedparticipanterne solgt til Geheimeraad Desmercieres.

Halligen Nordstrandischmohr var før 1634 forbunden med Nordstrand og indtil da ubeboet. Efter Vandfloden nedsatte nogle Familier sig her, og Øen fik 1656 en Kirke. Ved Vandfloden 1717 bleve af 20 Huse kun 2 tilbage; senere byggedes flere; men ved Vandfloden 1825 efterlodes kun 3, og Kirken, som var i Præsteboligen, maatte nedbrydes. Paa Nordstrandischmohr var Heimreich Walther (Forfatteren af „Heimreichs nordfriesische Chronik") Præst fra 1654 til 1685.

Matthiæ Boetii „de Cataclysmo Nordstrandico Commentariorum libri tres". Slesvig 1632.

C. E. Kruse: „Topographie der Insel Nordstrand vor der Fluth 1638" i Prvb. 1795, S. 97–128.

J. Lass: „Besondere Nachrichten von Nordstrand" i Camerer's Nachrichten I. S. 305–392, J. Hoyers Beskrivelse sammesteds II. S. 762–772.

J. Petrejus (Pastor zu Ovenbüll Anno 1565): „Eine kurze Beschreibung des Landleins Nordstrand" i Camerer's Nachrichten II. S. 733–761.

Landskabet Pelvorm.

Øen Pelvorm, de beboede Halliger Hoge, Langenæs og Nordmarsch, Grøde med Appelland og Habel, Oland, Syderog, Sydfall og Hamborgerhallig samt den ubeboede Norderog.

Pelvorm,

beliggende omtrent 2 Mile vest for Fastlandet, har en ægdannet Form med Spidsen mod Nordøst, en Længde af $1^1/_4$ M. og en Brede af indtil $^7/_8$ M. Øen bestaaer foruden af et betydeligt Forland mod Nordøst

(Buphever, Langeland og Norderhallig) og tvende mindre uindbigede Strækninger mod Nordvest og Øst, af 10 indbigede Koge, hvoraf de 9 omkrandse den store Kog (Großer-Kog), som indeholder 2270 Dagslet à 216 □ Vd. og næsten er ligesaa stor som alle de andre tilsammentagne; i denne findes et ikke ubetydeligt Vanddrag, der kaldes „das Tief." Øens tvende Kirkesogne, som høre til den „gamle" og til den „nye" Kirke (Alte Kirche, Neue Kirche), tælle tilsammen 2315 Indvaanere (1166 Mdf., 1149 Ftm.; 452 Familier). Førstnævnte Kirkesogn indbefatter omtrent det Halve af den store Kog samt følgende 4 mod Vest beliggende af de 9 Ydrekoge: Johann Heimreichs Kog (280 Dsl.) og Kleinkog (100 Dsl.), Mittelstekog (250 Dsl.), Altkog (hvori Kirken) (240 Dsl.) og Vesterkog (300 Dsl.); sidstnævnte Sogn indbefatter den anden Halvdeel af den store Kog, følgende 3 østlige Koge Hunnenkog (200 Dsl.), Syderkog*) (650 Dsl.) og Uetermarkerkog (320 Dsl.) samt de tvende nordlige Großer Norderkog (500 Dsl.) og Kleiner Norderkog (Kirken beliggende i den store Kog (144 Dsl.). Kvægavl og Jordbrug ere Indbyggernes Hovederhverv. Den fattigere Klasse finder Arbeide saavel hos Grundbesidderne som ved de bethdekige Digearbeider. Øens Handel gaaer fornemmelig paa Altona og Husum; Udførselen bestaaer i Korn (9—10,000 Tdr. aarlig), Raps (2—3000 Tdr. aarlig), Kreaturer, Uld m. m.; paa Øen var i 1861 hjemmehørende 23 Fartøier af 163 Cmlstr.'s Drægtighed. Egentlige Landsbyer findes ikke, da Husene ligge adspredte ved Digerne og paa Værfter; for nogle Samlinger af Beboelser haves dog særskilte Benævnelser, saaledes Waldhusum, Parlament, Schmerhørn, Schytting, Untjehørn (hører under „alte Kirche"), Tillig, Ostersiel, Tammensiel og Moordam (hører under „neue Kirche"). Foruden Kirkerne fandtes i 1859 følgende Eiendomme og Beboelser paa Øen: 2 Præstegaarde, det adelige Gods Seegaard (121 Skattetønder), 44 Heelgaarde (over 50 Dagslet), 25 Halvgaarde (25—50 Dagslet), 198 mindre Eiendomme med Jord, 121 Huse uden Jord, 3 Vindmøller, 13 Kroer, 6 Skolehuse, 1 Arresthuus, 1 Tjenstbolig for Landfogden, 1 Tjenstbolig for Landskriveren, 1 Tjenstbolig for Landskabslægen og 1 Tjenstbolig for Toldcontrolleuren.

Pelvorm danner tilligemed de ovennævnte Halliger et Landskab, der staaer under Amtmanden for Husum Amt som Overøvrigheb. En Landfoged er Justits- og Politiembedsmand samt tillige Branddirecteur; en Landskriver har Oppebørslerne, en Digecommissair og en Diggreve Tilsyn med Digerne. Øen har ligesaalidt som Halligerne noget Lægdsvæsen; Udskrivning skeer alene til Søtjeneste i Krigstid. Øen har en egen Landskabslæge; ved Toldvæsenet er ansat en Oppebørselscontrolleur og en Assistent. Det ordinaire Thing dannes af Landfogden og 9 Raadmænd, hvoraf 4 fra Pelvorm og 5 fra Halligerne. Pelvorms 2 Sogne danne kun een Commune, hvis Repræsentation kaldes Landsforstanderskabet og bestaaer af de 4 Raadmænd samt 4 Landsfuldmægtige; Landskriveren er Medlem heraf. Præsentationsretten til Øens tvende Præstekald tilkommer ifølge Allerhøieste Resolution af 21de Novbr. 1769 et af Land-

*) I det nordlige Hjørne af denne ligger en særskilt, kun 3 Dagslet omfattende Kog Ostersielskog kaldet.

fuldmægtigerne, Raadmændene og Kirkejuraterne bestaaende Collegium med Tilkaldelse af de Hovedinteressenter, der have 120 Dagslet og derover; Valgret til Præstekaldene har Enhver, der besidder 10 Dagslet Land. Efter Gjennemsnit af 10 Aar har Præsteembedet til den gamle Kirke givet en Indtægt af 1350 Rd., til den nye Kirke af 800 Rd.

Pelvorms Diger (4565 Vaand eller $3^1/_{25}$ Miil Sødige, hvoraf 1208 Vaand ere saakaldte grønne Diger med Forland, 266 grønne Diger uden Forland og 3091 Vaand saakaldte Bestikningsdiger) ere meget kostbare at vedligeholde; efter C. Bruun („Om de Slesvigske Marskøer og Halliger" S. 39) udgjorde den aarlige Digebyrde 55,000 Rd. fordeelte paa 5325 Dagslet. Af Digerne havde 1857 200 Vaand Steenbeklædning; den er senere forlænget og man vil tilveiebringe en saadan paa en Strækning af ialt 1500 Vaand. Af gamle Sødiger, saakaldte Mellembiger, har Øen $3^1/_4$ Miil, der benyttes som Veie og tildeels tjene som Støtte for de opførte Jordværfter.

Vandafledningen bevirkes for hele Øen ved en Sluse, den saakaldte Tammensiel paa Øens Østside.

Halligerne Sydfall (med 2 Huse), Hamborgerhallig og Syderog (hver med 1 Huus) høre under den nye Kirke paa Pelvorm. Sydfall har siden Aarhundredets Begyndelse tabt c. 153 Tdr. Land og udgjør nu 250 Tdr.; Syderog har mistet 102 Tdr. og udgjør 188 Tdr.; Hamborgerhallig har mistet 79 Tdr. og er 195 Tdr.; Norderog har mistet 36 Tdr. og er 47 Tdr.*)

Fra Pelvorm gaaer en Ebbevei til Fastlandet langs Batterne og over Hamborgerhallig; den er dog meget vanskelig at passere, men indtil den seneste Tid benyttet i Isvintre. Ogsaa til Syderog kan man passere under Ebben fra Pelvorm, ligeledes fra Nordstrand til Sydfall.

Den Pelvorm er den høieste Deel af det gamle Nordstrand, af hvis 5 Herreder et benævnedes Pelvorm Herred; den blev første Gang adskilt fra Nordstrand ved Stormfloden 1436, der aabnede en Havarm gjennem den nuværende Norder-Kog, blev 1551 ved Diger igjen forenet med samme, men ved den store Vandflod d. 11te Octbr. 1634 atter en Ø for sig. Efter Heimreich ødelagdes da her 191 Huse samt 8 Møller og 1100 Mennesker omkom, medens kun 56 Huusbønder eller Grundeiere, 17 Kaadnere og 1 Mølle bleve tilovers. Kogene bleve derefter deelviis inddigede: 1635 Großer-Kog og Dele af de gamle Mittelste-Kog og Altkog; 1637 Kleiner-Kog og Johan Heimreichs Kog; 1657 Kl. Norder-Kog; 1664 Vesterkog, der er en Deel af den tidligere Alter-Kog; 1672 Hunnenkog; 1673 Syderkog- og Uetermarker-Kog; 1687 Großer Norderkog. Af senere Vandfloder have især de, der indtraf d. 11te Septbr. 1751, d. 7de Octbr. 1756 og d. 3die Febr. 1825 anrettet store Ødelæggelser paa Pelvorm; den Skade, som den sidste forvoldede, ansloges til 288,000 Rd.; 75 Mennesker vare druknede, 79 Huse aldeles ødelagte og 154 andre gjorte ubeboelige. Ti Aar derefter (1835) vare Digerne dog igjen istandsatte, og 298 Huse fordetmeste af ny opførte, men Beboernes Velstand derved tillige betydelig aftagen. Gaardene, der, som i det Hele i Marsken, ligge adspredte, ere næsten alle byggede paa Værfter, der have Høide med Sødiget.

Gammelkirken, ogsaa kaldet Storekirken, er beliggende paa et omtrent 6 Alen høit Værft tæt ved Øens Vestkyst. Den meget anseelige Kirke, der har været indviet til St. Salvator eller St. Hjælper og fordum var Hovedkirken for det gamle Pelvorm Herred, er i flere Henseender en mærkelig Bygning. Meest bekjendt er den dog bleven ved sit først i en senere Tid tilbyggede Taarn, der imidlertid nu, efter den 1611 stedfundne Nedstyrtning, staaer adskilt fra Kirken som en af vore skjønneste

*) See Anmærkn. S. 258.

DEN GAMLE KIRKE PAA PELWORM

Ruiner fra Middelalderen, men hvis 40 Alen høie, mørkerøde Mure endnu bestandigt ere et særdeles vigtigt Sømærke, der sees vidt omkring paa de omliggende vanskelige Farvande. Oprindeligt har Taarnet havt et næsten kvadratisk Grundriis, idet dets Længde fra Øst til Vest udgjorde paa det Nærmeste 20 danske Alen, medens dets Brede fra Nord til Syd, der ganske svarede til det tilstødende Kirkeskibs, kun var en halv Alen mindre. Hvad der staaer endnu er alene den vestlige Muur og de tilstødende Dele af Murene mod Nord og Syd, hvilke nede ved Jorden paa hver Side omtrent udgjøre Halvdelen af det Oprindelige. Naar man inde ved Taarnet graver saa Tommer ned under Grønsværen, finder man den gamle Fod af huggen Granit med en enkelt Rundstav paa Overkanten. Forøvrigt ere de 4¾ Alen tykke Mure heeltigjennem opførte af store brændte Muursteen. Ved vandrette Baand eller Gesimser er Ruinen udvendigt afdeelt i 4 Stokværk. Der skal findes gamle Efterretninger om, at Muren før Nedstyrtningen var endnu 3 Affatser høiere, og at Taarnets hele Høide dengang udgjorde 100 Alen. Dog er det ikke usandsynligt, at den første af disse Efterretninger beroer paa en Misforstaaelse, og at den sidste indeholder en af de ved Beretningerne om mærkelige Taarne saa sædvanlige Overdrivelser. Indvendig har Taarnets nederste Stokværk været overspændt med smukke gothiske Krydshvælvinger, af hvis omhyggeligt udførte treleddede Ribber og tilstødende Kapper der endnu sees Levninger inde i Bygningens Hjørner. De øvrige Stokværk have havt Bjælkelofter, der svarede til de udvendig anbragte Gesimser. I tredie Stokværk bliver de svære Mures Tykkelse formindsket 1 Steen og i fjerde endnu desuden 2 Steen. Fortyndelsen er begge Steder tilveiebragt ved i det Indre at lade Muren træde tilbage opefter, medens den ydre Muurflade derimod foroven og forneden ligger i samme Plan. Hvad der i de tre øverste Stokværk er tilbage af en temmelig rig Decoration af spidsbuede Blindinger og Aabninger viser, at Taarnet ikke kan være ældre end fra Slutningen af det 13de eller maaskee snarere fra det 14de Aarhundrede. Dog lade ikke alle Enkeltheder af Udsmykningen sig med Sikkerhed opfatte, da mange Stene i disse saavelsom i de store Muurflader rundtomkring ere sprungne istykker eller ganske udfaldne, hvilke Beskadigelser imidlertid i høi Grad bidrage til at forhøie den prægtige Ruins maleriske Udseende. I Beretninger fra 1838 omtales Taarnet som faldefærdigt, hvilket Øens Beboere saa meget mere beklagede, som de ifølge gamle Overeenskomster ere fritagne for at erlægge Tønde- og Baakepenge i Heveren, saalænge Taarnet staaer som et Sømærke. Regjeringen bevilgede da et Tilskud af 1000 Rd. til dets Istandsættelse, og det følgende Aar blev det nederste Stokværk derfor ommuret med en heel ny Skal af smaa røde Muursteen. Til Bygningens Characteer og Stiil blev der ved denne Leilighed intet Hensyn taget. Den lave Gavlfeldt, med Aarstallet 1839, ovenover det Sted, hvor den gamle Indgangsdør til Taarnet havde været, viser nokkom, hvorlidet man da formaede at bringe det Nye i Samklang med det Gamle.

Den egentlige Kirke, hvis Chor er forsynet med Rundbygning, har en udvendig Længde af omtrent 62 danske Alen og i Skibets Ydre en Brede af 19½ Al. Choret er Kirkens bedst bevarede Deel. Det er opført af vulcansk Tuf fra Rhinen og hviler paa en Fod af to Rækker hugne og profilerede Sandsteen, der have Lighed med den Art Sandsteen, som i saa stor Mængde er brugt i Ribe Domkirke, hvortil den er kommen fra Weseregnen*). Den klart udprægede Rundbuestiil, i hvilken Choret er bygget, viser med Bestemthed, at det hidrører fra anden Halvdeel af 12te Aarhundrede eller dog fra en ved denne Periode meget nærliggende Tid. Ved Halvsøiler er det Ydre af Rundbygningen, hvis Overdeel nærmest under Taget imidlertid er noget forstyrret, blevet inddeelt i tre Fag. Søilernes Hoveder ere ligesom deres Fødder udførte af Sandsteen og have stirlige romanske Former med ophøiede Slyngninger, der udgaae fra Gabene paa Hoveder oppe under Dækpladernes Hjørner. Skibet har nu i det Ydre næsten alene brændte Steen, hvilke vel meest have de store gamle Former, men dog for Størstedelen ere lagte i den nyere Tids Muurstifter. Formerne ere her i det Hele kun lidet characteristiske; Buerne ere for Størstedelen spidse. Men da den under Choret værende Sandsteenssokkel fortsættes med samme Profil næsten heelt hen til Skibets vestre Ende, og da Søilerne i dettes søndre Portal have Sandsteenskapitæler, der vel ere udførte i andre Mønstre, men

*) Blandt det betydelige Antal gamle Kirker paa Vestkysten af Nørre- og Sønderjylland og de hosliggende Øer, hvilke i Løbet af de senere Aar ere undersøgte af Adjunct J. Heims, er Gammelkirken den eneste foruden den nævnte Domkirke, i hvilken Brugen af en fremmed Sandsteen er bleven bemærket.

dog fremvise samme Grundform og romanske Characteer som Halvsøilernes paa Chorrundingen, bliver der al Grund forhaanden til at antage, at den hele Muursteensmuur udenpaa Skibet i denne Kirke, som i saa mange andre, kun er en senere paalagt Skal, der er kommen til at afløse en oprindelig Tuffsteensbeklædning, saaledes som den endnu for Størstedelen er bleven bevaret i Choret. Ogsaa fortjener det at bemærkes, at Kirkestibets østlige Gavlmuur, der stiger op over den lavere Chorfirkants Tag, endnu alene er af Tuffsteen. At Kirkens Vestfaçade og de nærmeste Omgivelser deraf vise nyere Muurværk, kan ikke vække Forundring; thi, som ovenfor antydet, var Taarnet her bygget sammen med Kirken, og man veed, at det i sit Fald knuste endeel af denne. Indvendig har Kirken Bjælkeloft baade i Chor og Skib. Allerede i den katholske Tid var den forsynet med et Orgel; det nuværende er anskaffet 1713. Om den store, gamle, af Træ udskaarne, malede og forgyldte Altertavle findes her det Sagn, som ofte gjentager sig andetsteds, at den er kommen fra Havet drivende ind til Den. Hovedfremstillingen er, som sædvanlig paa disse Tavler fra Middelalderens Slutning, Christi Korsfæstelse. Langs hen over denne findes en Række Helgener, hvis Midte indtages af en Fremstilling af den thronende Frelser, der kroner sin Moder. Paa Sidefløienes dobbelte Dørblade findes endeel mindre, men vel udførte Malerier, fremstillende Scener af Lidelseshistorien; Christus og andre Hellige have Guldglorier om Hovederne. Ogsaa Kirkens Døbefont er interessant. Den er støbt af Bronce, som en Indskrift paa den angiver, i Aaret 1475, og er et meget smukt Arbeide. Den stærkt udadhældende Skaal er rundtom prydet med 19 gothiske Blindingsarkader, hvori der findes Relieffer af bibelske og andre hellige Personer. Naturligviis har Kirken havt en Døbefont tidligere end 1475, og ikke lidet mærkeligt er det, at der er Grund til at antage, at en endnu ældre Metalfont, som har tilhørt denne Kirke, nu bevares og benyttes paa et andet Sted. Den beksendte Ditmarsker Kort Widerik satte sig nemlig, efterat han i flere Aar med sin Sørøverskare havde giort gjentagne Indfald i Pelvorm Herred, i Aaret 1412 i Besiddelse af Gammelkirken, hvis massive Taarn han i flere Maaneder holdt besat og forskandset. Blandt de Værdigjenstande, han førte med sig bort fra Kirken, nævnes dens Døbefont, hvilken han skal have givet til Kirken i Büsum i Norddithmarsken, hvor han selv havde hjemme. Den Metalfont som nu findes i den nævnte Kirke, og hvoraf en Afbildning og Beskrivelse er meddeelt i Quast's u. Otte's Zeitschrift f. christl. Archäologie u. Kunst II. S. 229 ff. vidner vel ikke, som man tidligere har meent, ved en nordfrisisk Indskrift om, at den forhen har tilhørt Kirken paa Pelvorm; thi dens Indskrifts Sprog er Latin, og dens Indhold almindeligt religiøst. Men paa den anden Side vise Bogstavernes Former ligesaa bestemt som Døbekarrets hele Udsmykning*), at det er ikke lidet ældre end 15de Aarhundrede, og at der altsaa i Mindesmærket selv Intet er, som taler imod de gamle Efterretninger. Dog heller ikke denne kan have været Gammelkirkens ældste Døbefont, og det fortjener derfor Opmærksomhed, at der udenfor dennes Indgangsdør til Choret ligger en stor smukt tilhugget Sandsteen, i Form af en romansk Søilefod, men af et saa betydeligt Omfang, at det tilsvarende Søileskaft maatte holde omtrent en Alen i Gjennemsnit. Der vil neppe være Tvivl om, at denne Fod engang har baaret en Steenfont, hvis Alder omtrent svarede til den nuværende Kirkebygnings.

Det vil af den her givne Fremstilling være klart, at ældre og nyere Forfatteres Efterretninger snart om Kirkens snart om Taarnets Opførelse i 11te Aarhundrede saavelsom angaaende Mere, hvad hermed staaer i Forbindelse, bestemt modsiges af Mindesmærket selv. Mere paalidelige ere derimod de forskjellige Efterretninger, som foreligge om denne, for den nuværende Menigheds Størrelse altfor rummelige Kirkes store Betydning og Anseelse i Middelalderen. Den havde dengang i det Mindste 4 Altere foruden Hovedalteret og det, som fandtes i Hellig-Korses Capel, hvilket mod Slutningen af Middelalderen siltes fra Kirken og senere blev en selvstændig Sognekirke (see nedenfor). Endnu efter Reformationen havde Gammelkirken en Tid lang tre Præster. Disses Antal indskrænkedes til to 1630, da det nordre Capellani nedlagdes, og siden 1793, da ogsaa det søndre Capellani (Compastoratet) ophævedes, har Kirken kun havt een Præst.

Den nye Kirke er opstaaet af et Helligkors-Capel ved Seegaard, der blev

*) I den hele Dannelse, Udsmykning og Indskriftens Anbringelse har denne Metalfont en mærkelig Overensstemmelse med den, der findes i Kirken i Rendsborg.

forlagt derfra 1517 til et andet Sted kaldet „die Wisch" og efter Reformationen blev Sognekirke; den nuværende Kirke er opført 1622, har fladt Loft, Klokkehuus ved Kirken. Det store Alterblad i Billedhuggerarbeide samt Prædikestolen af Snitværk er 1638 kommet fra den nedlagte Ilgrof Kirke; flere Epitaphier og Oliemalerier.

Godset Seegaard har sin Oprindelse fra de gamle Stallere, af hvilke Edlef Knudsen eiede det 1470, hans Søn Knud Edlessen 1473; ved kvindelig Arvefølge kom det til Familien Meinstorff, som eiede det 1589—1664; derpaa v. Thienen, 1679 Magnus v. Wedderkop, 1768 Bahnsen, 1807 Tedsen; 1828 blev Godset solgt til Landskabet Pelvorm og underlagt samme; Patrimonialretten ophævedes 1837.

Lidt udenfor Nordhallig laae Buphever Kirke, der var bygget 1499, blev ødelagt i Vandfloden 1634 og nedbrudt 1640.

Halligerne.

Hoge, 1148 Tdr. Land, ligger, i mindst Afstand, knap $^1/_2$ M. fra Pelvorm. Foruden Kirkegaardsværftet 9 beboede Værfter. 231 Indv. (1855: 243, 1845: 258, 1825: 393, 1794: 480); 69 Huse*). Indvaanerne have deres Hovedindtægt af deres Køer og Faar; nogle fare tilsøes og lægge paa den Maade lidt tilside for de gamle Dage, som disse Øboere næsten aldrig opgive at ville tilbringe i deres Hjemstavn.

Øen hører til Landskabet Pelvorm, danner en egen Commune og har sin egen Præst (der kaldes umiddelbart af Kongen) og sin egen Skolelærer. Præstekaldets Indtægter er efter Gjennemsnit af 10 Aar 286 Rd.

Hoge hører, som dens Navn ogsaa tyder paa, til de høieste blandt Halligerne (4 Fod over almindelig Flod), men desuagtet er den dog, siden den ved den store Mandrenkelse 1362 adskiltes fra Nordstrand, stadig aftaget; dens Beliggenhed, uden Beskyttelse af noget forliggende Land, forklarer noksom dette. Endnu i 1713 angives Øens Størrelse til 2523 Skattetønder; ved Aarhundredets Begyndelse var den 1662 Tdr. 1793 havde den endnu 14 Værfter. Efterat den gamle Kirke 1362 var bleven ødelagt, fik Øen først igien en Kirke (den nuværende) Aar 1637; den forstørredes 1690, men bestadigedes meget i Vandfloden 1825, da Vandet stod $2^1/_2$ Fod høit i den (og det uagtet den ligger paa et 12—14 Fod høit Værft og dette igien paa den 4 Fod over almindelig Flod høie Ø); den har fladt Loft, intet Taarn, er siden 1825 2 Fag mindre end før; Alter, Prædikestol og Døbefont ere komne fra den 1634 ødelagte nordstrandske Kirke Osterwold.

Langenæs og **Nordmarsch**, to nu med hverandre til een Ø forbundne Halliger (hvoraf Langenæs er den østlige og Nordmarsch den vestlige), beliggende $^5/_4$ M. nord for Pelvorm og næsten ligesaa langt fra Fastlandet, af Areal 2112 Tdr. Land (ved Aarhundredets Begyndelse 2973 Tdr.). Øen er gjennemdraget af talrige Vanddrag (Schlothe); Indvaanerne boe paa 20, 12—14 Fod høie, Værfter; deres Antal var efter sidste Folketælling 97 Mandf. og 141 Ftm. eller ialt 238 (i 1855: 272, i 1845: 268). Husenes Antal var i 1859: 70, hvoraf 7 paa Buthvel. Kvægavl er Hovederhvervet; som Forholdstallet mellem Mandfolk og Fruentimmer antyder, fare Mange tilsøes. Øen hører til

---

*) Paa Halligerne ere Jorderne fordeelte mellem de enkelte Værfter, saaledes at Værftens Beboere have baade Græsning og Høland i Fællig; det sidste udmaales aarlig efter et bestemt Forhold; til Græsningen har hvert Sted Adkomst for et bestemt Antal Køer og Faar.

Landskabet Pelvorm, er med Hensyn til Fattig- og Skolevæsen deelt i 2 Communer hver med sin Raadmand; har sin egen Præst, der tillige er Skolelærer paa Langenæs, desuden en Skolelærer for Nordmarsch. Præsten kaldes umiddelbart af Kongen. Præstekaldets Indtægter ere efter 10 Aars Gjennemsnit 354 Rd.

Langenæs ældste Kirke blev ødelagt i Vandfloden 1362; først 1663 blev der igjen bygget en Kirke eller et Capel, som blev afbrudt i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede; den nuværende Kirke er bygget 1725. Det er en simpel Bygning, kun lidet høiere end de øvrige paa Øen, med Straatag. Ligesom de andre Halliger er ogsaa denne Ø underkastet en stadig Formindskelse, større Dele skulle være ødelagte 1717 og 1825. Den sydlige Deel af Øen, Buthvel, der tidligere var sammenhængende med Grøde, er efter Fleres Formening en Deel af de i Valdemar II.'s Jordebog nævnte Øer „Hwælæ" (Grøde, Habel og Appelland Hvælæ major, Langenæs og Nordmarsch Hvælæ minor).

Siden 1838 er Nordmarsch Sogn forenet med Langenæs Sogn. Denne Hallig var oprindelig landfast med det gamle Nordstrand ligesom Langenæs, og er efterhaanden bleven formindsket paa samme Maade som denne. Den ældste Kirke gik tilgrunde ligesom Kirken paa Langenæs 1362, hvorpaa Beboerne holdt sig til Før, indtil de 1599 fik en ny Kirke eller Capel, som 1684 blev opbygget paany, men nedbrudt 1732. Den derefter midt paa Øen opbyggede Kirke blev saa stærkt beskadiget 1825, at den maatte nedbrydes 1840. Den var straatakt og kun lidt høiere end et almindeligt Huus. Kun Kirkegaarden er nu tilbage og benyttes af Sognets Beboere.

Grøde med **Appelland** (Gstb.s Kort **Abelland**) og **Habel**, der danne tilsammen eet Sogn og een Commune, i administrativ Henseende henhørende under Landskabet Pelvorm, ere beliggende mellem Langenæs og Fastlandet, nærmest hiin. Størrelse (1859): Grøde 356 Tdr. Land (1802: 559), Appelland 128 Tdr. (1802: 192), Habel 82 Tdr. (1802: 173)*). Indvaanernes Antal var efter sidste Folketælling 65 (i 1855: 68, i 1845: 53). Af de 14 Huse, hvori disse boede, laae 11 paa Grødes 3 Værfter (foruden Kirkeværftet), 2 paa Habel og 1 paa Appelland (forladt i 1861). Kvæg- og Faareavl er næsten udelukkende Erhverv. Øen har sin egen Præst, der tillige er Skolelærer. Kirke, Præstegaard og Skole findes i samme Bygning. Kirken eier en Capital af c. 1000 Rd., der for Størstedelen stammer fra en Affindingssum, som Buthvelerne i sin Tid erlagde for at løses fra Forbindelsen med Grøde Kirke. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; Indtægterne udgjøre efter 10 Aars Gjennemsnit 160 Rd.

Den ældste Kirke, helliget St. Margrete, blev ødelagt i Mandrenkelsen 1362; en følgende, bygget 1615, gik tilgrunde i den store Oversvømmelse 1634, og leed, efter at være gjenopbygget, meget i Vandfloderne 1717 og 1720, saa at den maatte nedbrydes 1721; den nuværende, opført paa et andet Sted 1779, leed igjen meget i Vandfloden 1825.

Den lille Hallig Habel er Levningen af et Kirkesogn, der gik tilgrunde 1362.

Oland (Gstb.s Kort **Øland**) er den nordligste af de til Pelvorm hørende Halliger, $^3/_4$ M. fra Dagebøl og lidt længere fra Før, Størrelse 164 Tdr. Land (ved Aarhundredets Begyndelse 280 Tdr.); hører under Landskabet Pelvorm; uagtet den i sine 17 nu paa eet Værft beliggende

*) Arealangivelserne fra 1859 ere efter Maalinger af Digeconducteur Bruun; de udtrykke Totalarealet uden Fradrag af Vandløb og ubegroede Steder (c. $^1/_5$). Ifølge Provindsfaleft. 1862 S. 907 udgjorde det samlede Halligareal ved Aarhundredets Begyndelse c. 7957 Tdr. Land, hvoraf c. 2629 Tdr. kunne ansees for tabte.

Huse kun har 57 Indvaanere, danner den dog en egen Commune (den mindste i Danmark og Slesvig) samt et eget Sogn. Præsten er tillige Skolelærer; han kaldes umiddelbart af Kongen. Kaldets Indtægter efter 10 Aars Gjennemsnit 300 Rd.

Oland nævnes allerede i Valdemar II.'s Jordebog som Ø, „Aland." Ogsaa denne formindskes ved Søens daglige Bryden paa Halligkanten, og har lidt meget i Vandfloderne 1634, 1717 og 1825; sidstnævnte Aar gik af 36 Boliger 33 tilgrunde. Øens ældste Kirke skal være gaaet under i Mandrenkelsen 1362; en anden, af Træ, blev nedbrudt 1709, og en ny opbygget; efterat denne havde lidt meget ved en Vandflod 1821, blev den paany bygget 1824, og holdt sig temmelig godt i Oversvømmelsen 1825. Den er straatakt, har en Klokke (den eneste paa Halligerne; ved de andre 3 Kirker sammenkaldes Menigheden ved et Flag); i Kirken findes flere Gjenstande fra den ældre Kirke, saasom en gammel Døbefont, Prædikestolen, flere Helgenbilleder.

„Nachrichten von dem vormaligen Zustand der Landschaft Pellworm und der dazu gehörigen Halligen" i N. Sth. Mag. X. S. 319 ff.

„Nachricht von der doppelten Ueberschwemmung der Insell Pelworm" von Pastor Kruse i Provb. VIII. 1. S. 291 ff.

„Neue Ueberschwemmung der Insel Pellworm," eine Nachricht von dem dortigen Prediger Kruse i Provb. VIII. 1. S. 171 ff.

„Beschreibung der Insel Hoge" von Pastor Kruse i Provb. VIII. 1. S. 214 ff.

„Gemeine Beschreibung der wunderbaren Insel Nordmarsch" af L. Lorenzen, i Camerers Nachrichten II. S. 17—144.

Landskabet Eidersted

med Kjøbstæderne Tønning og Garding, det adelige Gods Hoyerswort og de octroierede Koge, Søndre- og Nordre-Frederikskog, Gammel- og Ny-Augustekog og Grothusenkog

danner i det sydvestlige Hjørne af Slesvigs Fastland en i Vesterhavet fremspringende Halvø, hvis største Udstrækning i Øst og Vest udgjør $4^3/_4$ Miil, i Nord og Syd $1^3/_4$ Miil. Det grændser mod Syd til Trenen og Eideren, mod Vest til det ydre Vesterhav, mod Nord til det indre Vesterhav (Heverstrømmen)*) og Husum Amt, mod Øst til Husum Amt. Mod Vest danner Havet den saakaldte Ording-Bugt (Adamshavn), der med en Brede af $^1/_4$ til $^1/_2$ M. naaer $^3/_4$ M. ind i Landet.

Landskabets Fladeindhold udgjør omtrent 6 □ Miil.

---

*) Ved Høivandstid gaaer Havet op til det grønne Land, men ved Lavvandstid adskilles Landgrundene, de saakaldte Vatter, ikkun ved større eller mindre Strømme, hvorigjennem Ebben finder sit Afløb, og, naar Vandspeilet er faldet tilstrækkeligt, Marskens Afvanding ved Sluser bliver mulig. Den i Parenthes vedføiede Benævnelse er at forstaae om Lavvandstid. Forskjellen mellem Høi- og Lavvande udgjør ved Eidersteds Kyster 9—10 Fod.

Den overveiende Deel af Landskabet Eidersted bestaaer af inddiget Marsk, der ved sin fortrinlige Frugtbarhed giver sig tilkjende som en ældgammel Dannelse. Navnlig udmærker den østlige Deel sig i denne Henseende, medens Landet imod Vest har en noget lettere eller, som det her kaldes, mildere Beskaffenhed. Enkeltviis fremtræde Geestaase, der forinden Marskens Leiring udgjorde Øer og ligesom afgave en fast Kjærne, hvortil Marskdannelsen kunde støtte sig. Den østligste af disse, hvorpaa Byen Witswort ligger, gaaer i Retning fra Syd til Nord, og maa antages at være en Fortsættelse af de bethydelige Høidedrag, der hiinsides Eideren kunne forfølges ned igjennem Ditmarsken. Den benævnes i Reglen Witswort-Sand, er ikke meget høi og omgives mod Nord og Vest af et udstrakt Mosestrøg*).

Længere mod Vest findes en anden større Geestbanke, som næsten naaer heelt ud til Havet, hvorpaa Byerne Garding og Tating ligge. Dens Længde fra Øst til Vest udgjør omtrent 2 Miil, medens Breden neppe nogetsteds overstiger 2000 Alen; dog findes paa tvende Steder Afbrydelser i denne smalle Aas, nemlig mellem Garding og Tating, hvor den mellemliggende Marsk har en Brede af 1/4 Miil og vest for Tating, hvor Afbrydelsen omtrent udgjør 1000 Alen. Endelig hæver sig en Geestbanke af mere sluttet Form sydvest for Tating i St. Peter Sogn.

Af endnu ikke afsluttede Dannelser maae navnlig Forlandene udenfor Digerne fremhæves, der efterhaanden tiltage i Høide, ligesom de ogsaa under gunstige Vilkaar kunne voxe længere ud i Havet og endelig de interessante Klitter paa Eidersteds Vestkyst, der udgjøre en Deel af den jydske Halvøes naturlige Værn mod det ydre Vesterhav.

Af det dyrkede Lands tidligere uinddigede Tilstand findes paa mange Steder Spor, hvortil blandt Andet kan regnes den forskjellige Høide, Marskbunden har, der er størst i Sognene Oldenswort og Tønning; endvidere de større Vandløb og ved Rørvæxt kjendelige Lavninger, der benævnes „Flethen", og i sin Tid have udgjort Strømme i Vesterhavet eller saakaldte Vatløb. Egentlige Indsøer har Landskabet ikke; derimod staae bethydelige Strækninger af den lavere liggende Marsk om Vinteren og i regnfulde Aaringer under Vand. De smaae, ofte dybe, „Hveler", som findes langs Digerne, tildeels i det Indre af Landet, ere Kjendetegn paa tidligere Digebrud, og skjøndt de paa Grund af deres ringe Størrelse ikke kunne betegnes som Søer, frembyde de for Øiet en behagelig Afvexling ved deres Beliggenhed i den grønne Marsk. Skove findes ikke, og Marskjordens Værdi gjør Træplantning til en bekostelig Luxusgjenstand; dog omgives Gaardene, navnlig i den østlige Deel af

*) Den vestlige Deel af Mosen skal efter Sagnet være dreven herhen i en af Fortidens Stormfloder. Herom see Ulwesbøl Sogns specielle Beskrivelse.

Landskabet, gjerne med større eller mindre Plantninger, der gjøre den herværende Marsk til den smukkeste i Danmark.

Efter sidste Folketælling havde Landskabet et Antal af c. 18,700 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Tønning 3069 og i Garding 1656. Af denne Befolkning levede saaledes 3116 Mennesker paa 1 □ Miil.

Landskabet Eidersted indbefatter Østerdelen og Vesterdelen. Til Østerdelen henhører foruden Tønning Kjøbstad ialt 8 Sogne, nemlig Koldenbyttel, Witswort, Oldenswort med den octroierede Søndre-Frederikskog og Godset Hoyerswort, Tønning Landsogn, Kotzenbøl, Kating, Welt med den octroierede Grothusenkog og Vollerwik; til Vesterdelen henhøre foruden Garding Kjøbstad ialt 10 Sogne, nemlig Ulvesbøl med den octroierede Nordre-Frederikskog, Tetenbøl, Katrineherd, Garding Landsogn, Poppenbøl, Østerhever med de octroierede Gl.- og Ny-Augustekoge, Vesterhever, Tating, St. Peter og Ording. Landskabets Overøvrighed fører Titel af Overstaller og er tillige Amtmand i Husum Amt.

Eidersteds ældgamle Communalforfatning er grundet paa Sogneinddelingen, men indenfor Sognet have ikkun de saakaldte „Interessenter" Ret til at deeltage i communale Anliggenders Forhandling og Afgjørelse*). For at være Interessent udfordres Eiendomsret til et vist Areal indenfor Sognesskjellet, men Størrelsen af dette Areal er forskjelligt i de forskjellige Sogne og stiger fra 5 Dagslet i Ording Sogn til 60 Dagslet i Witswort Sogn. Sognets økonomiske Bestyrelse varetages af Lensmændene, der, udnævnte af Overstalleren efter Præsentation af Interessentforsamlingen, indbyrdes dele Forretningerne imellem sig og skifteviis hæve Landskabsskatterne, der indbetales til to Landpenningmestre, en for Østerdelen og en for Vesterdelen. Under Lensmændene have de saakaldte „Dige-Ediger" Tilsyn med de sædvanlige Digearbeider og ere i Forening med hine tillige Taxationsmænd, samt føre Tilsyn med Sluser, Broer og Veie i de enkelte Sogne**). Sammen

---

*) Ligesom Interessentskabet er forskjelligt fra den f. Ex. ved Præstevalget optrædende Menighed, saaledes afviger ogsaa den politiske eller communale Sogneinddeling paa mange Steder fra den kirkelige.

**) „Edigerne" udgjøre ligesom Raadmændene en Deel af de ældste friskste Institutioner i Eidersted og nævnes alt 1352, imedens „Lensmændene" er en nyere Institution, der ikke oprindelig synes udgaaet fra selve Befolkningen.

med de tvende Penningmestre, et Medlem af Magistraten i Tønning og Borgermesteren i Garding udgjøre de Lensmænd, der samme Aar hæve Oppebørslerne, det saakaldte Landscollegium eller Landskabets communale Repræsentation, der holder sine Forsamlinger (Landsforsamlingerne) i Byen Tønning. I Collegiets Forsamlinger fører Landsecretairen Protocollen, og hos denne Embedsmand beroer Landskabets Archiv. Landpenningmestrene, der tillige varetage Brandbirecteurforretningen, indkalde Landscollegiet under Angivelse af de Gjenstande, der skulle forhandles, og aflægge for dette aarligt Regnskab. De ere, som anført, Landskabets Oppebørselsbetjente og indsende de kongelige Skatter, der betales af Landskabet som Heelhed, til den kongelige Centralkasse i Flensborg. Som saadanne kunne i Almindelighed betegnes de paa Plovtallet hvilende Skatter, medens de øvrige Afgifter indbetales til de tvende Landsskrivere, een for Østerdelen og een for Vesterdelen, der ere de kongelige Oppebørselsbetjente og tillige varetage Domainernes økonomiske Interesser i Landskabet. De ansættes allerhøist umiddelbart, medens iøvrigt de fornævnte Embedsmænd ansættes efter Landscollegiets Præsentation.

Landskabet er ansat til 790 Plove og i Skattareal til 47,954 Tønder 130 Kvadratvaand, med en Taxationsværdi af 6,867,387 Rd., hvori ikke indbefattet de octroierede Koge og Godset Hoyerswort. Hoyerswort staaer for 3 Plove og har et Skattareal af 169 Skattetønder til 40,560 Rd. Taxationsværdi.

I Aaret 1859 fandtes i Landskabet udenfor Kjøbstæderne og det adelige Gods Hoyerswort 444 Jordbrug, der kunde henregnes til Gaarde; af Præstegaarde fandtes 19, af mindre Steder og Huse med Jord 878, Huse uden Jord 606. Betydelige Arealer benyttes uden at dertil hører Bygninger.

Hvad Landboforholdene angaaer, kan der ikke drages nogen bestemt Grændse mellem Gaarde og Huse med Jord, thi der hersker fuldkommen Udskykningsfrihed, og naar Benævnelsen Gaard bruges, har denne kun Hensyn til Bygningens Characteer og Størrelse. Næsten alle Gaarde ere byggede som „Heuberge", d. v. s. udgjøre kun en enkelt Bygning med Stuehuus, Stalde, Lo og Lade under eet Tag, gjerne liggende paa en i dette Øiemed opført Jordhøi eller saakaldet Værft. Meierigaarde findes ikke, men vel en Klasse mindre Jordbrugere, de saakaldte Mælkebønder, der ernære sig ved at holde et ringe Antal Køer. En

---

Først 1436 nævnes Lensmænd i Tønning som den svabstedste Bisskops Officialer, og de siges at have udøvet Politimyndighed og afgjort Digesagerne. See forøvrigt Tønning Landsogns og Koßenbøl Sogns specielle Beskrivelse.

stor Mængde Jorder benyttes udelukkende til Studefedning, der deels af Gaardbesidderne selv, deels af de saakaldte „Græssere", der for Sommeren leie „Fennerne", drives som en Speculationsforretning, og meget betydelig indskrænker det egentlige Agerbrug. Med Undtagelse af enkelte, de octroierede Koge tilhørende Strækninger, er alt Udendigsland eller Forland Domaine. Dette er ogsaa Tilfældet med den saakaldte Hede i St. Peter Sogn.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælge 15 Sogne af Landskabet Eidersted 1 Deputeret for de mindre Landeiendomsbesiddere og danne i denne Klasse 13de Valgdistrict; 3 Sogne, Koldenbyttel, Witswort og Oldenswort, høre til 12te Valgkreds. Kjøbstæderne Tønning og Garding vælge 1 Deputeret for 7de Valgdistrict. Godset Hoyerswort hører i denne Henseende til det 2det adelige Godsdistrict. Landskabet og Byerne høre til 7de Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet.

I geistlig Henseende udgjør Landskabet Eidersted et Provsti; Provsten udnævnes af Kongen. Overstalleren og Provsten udgjøre Kirkevisitatoriet, hvorunder Kirke- og Skolevæsen henhører. Skoletjenesterne besættes af Kirke- og Skolecollegierne i de enkelte Sogne, og den Valgtes Bestalling bekræftes af Visitatoriet. Kirkesproget er tydsk i hele Landskabet.

Fattigvæsenet bestyres af Sognenes Fattigforstandercollegium, der af sin Midte vælger en Regnskabsfører, hvem den directe Fattigforpleining paahviler.

Med Undtagelse af Hovedpræsten ved Garding og Tønning Kirker, der ansættes umiddelbart af Kongen, besættes samtlige Præstekald af Kongen efter Præsentation af Kirkecollegierne og Menighedens Valg. Ingensomhelst Tiende ydes i Landskabet Eidersted; Kirkernes Udgifter bestrides, hvor deres egen Formue er utilstrækkelig, ved en saakaldet Kirkeskat, der udskrives af Kirkecollegiet i Sognene. Præstekaldene have et større eller mindre Jordtilliggende.

Foruden den frie Communalforfatning har Landskabet Eidersted sin særegne Landret, der ogsaa gjælder for Kjøbstæderne Tønning og Garding*), og sin særegne Retsforfatning. Ifølge denne have de tvende Dele, hvoraf Landskabet bestaaer, særegne Landretter og Criminalretter, der ere sammensatte af Raadmænd, 6 i hver Deel. Raadmændene udnævnes af Overstalleren blandt 3 af den ældste Raadmand præsenterede Candidater. De have tillige Concurs- og Skiftedelingen samt Overformynderiforretninger, hvorfor de to og to indbyrdes dele

*) Om disses Stilling i juridisk Henseende see den specielle Beskrivelse.

Sognene imellem sig og særlig bestyre de saaledes dannede Districter. Landskriverne ere Actuarer og føre tillige Protocollen i Criminalforhør, hvorved to Raadmænd skiftevis ere tilstede. Fra Landretterne, der to Gange om Aaret holdes offentlig, Østerdelens i Tønning, Vesterdelens i Garding, kan appelleres til en for Eidersted særegen, iøvrigt sjelden benyttet Melleminstants, det saakaldte Vitusthing, sammensat af de tvende Underretter i Forening, hvori de fra den ene Underret appellerede Sager forhandles for den anden. I alle disse Retter er Overstalleren Præses, og de dirigeres af Landskabets Justitsembedsmand, Stalleren*), dog uden at denne har Stemme naar Stemmelighed ei er tilstede.

Stalleren udnævnes af Kongen blandt 6 af Landskabet præsenterede Personer**) og er Dommer i alle Sager, der ikke afgjøres i de ordentlige Retssamlinger. Landskriverne ere Protocolførere i Retterne og føre Skyld- og Panteprotocollen.

Landskabet Eidersted hører til det 2det slesvigske Udskrivningsdistrict. Det udgjør eet Physicatdistrict.

I Henseende til Digevæsen udgjør Landskabet Eidersteds Marskdistricter og Koge, sammen med de til Husum Amt hørende Districter Sydermarsk og Simonsberg samt de til Fogderiet Svabsted hørende Marskjorder, det 3die slesvigske Digebaand. I Spidsen for dette staaer Overdiggreven, der tillige er Amtmand i Husum Amt. Digebaandscommunen repræsenteres af en Digebaandscommission, bestaaende af 4 Medlemmer, hvoraf een vælges af Østerdelen, een af Vesterdelen, een af de octroierede Koge og en af de udenfor Landskabet liggende Marsker. Overdiggreven og Digeinspecteuren afholde i Forening med Diggreven og Digebaandscommissionen tvende Gange aarlig Digesyn, hvorefter de fornødne Arbeider ved Digerecessen vedtages og anordnes, ved hvilken Leilighed Landsecretairen fører Protocollen. Denne Embedsmand opbevarer tillige Digebaandets Archiv og er sammes Kasserer. Diggreven, der er Digebaandets Techniker, udnævnes af Kongen blandt 3 af Landskabet præsenterede Candidater. Denne Embedsmand fører tillige Tilsyn med Veivæsenet i Marsken; dog varetage de octroierede Koges Inspecteurer for disses Vedkommende for en Deel Diggrevens Forretninger. Til det tredie Digebaand bidrage

*) Benævnelsen Staller er ældgammel frisisk og hidrører, som Dreyer i sin „Saml. verm. Abhdl." II. S. 736 anfører, fra Ordet Stal, der skal betyde judicium. Ved den saakaldte Upstalbom, i Nærheden af Byen Aurich i Hannover, holdt Østfriserne forhen deres Landsforsamlinger.

**) Denne Forrettighed er imidlertid ikke altid bleven anerkjendt.

c. 62,500 Dagslet Marskjord. Det har ialt $11^{11}/_{15}$ Miil Sødige, der ved en 1755 Vaand lang blandet Klit- og Digestrækning deles i den $6^{13}/_{15}$ Miil lange nordlige og $5^{1}/_{15}$ Miil lange sydlige Digestrækning*). Heraf ere c. 2738 Vd. saakaldte Bestikningsdiger og c. 1358 Vd. steenbeklædte. De øvrige 13,804 Vd. grønne Diger beskyttes for Størstedelen ved foranliggende Forland. Paa mange Steder ere Digerne betydelig udsatte, og talrige Værker paa Vattet, deels saakaldte Laaninger eller Landinger (Lahnungen), deels Høfder, tjene til Digefodens yderligere Beskyttelse. Af gamle Sødiger, saakaldte Mellembiger, har tredie Digebaand c. 27 Miil, heri ikke medregnet saadanne, hvis Spor i Terrainet har tabt sig.

Med Hensyn til Vandafledningen ere de til tredie Digebaand hørende Marsker samlede i 17 Vandløsningscommuner, nemlig: Sydermarsk-Vandløsning udgjør c. 5752 Tdr. Land**). Til Slusen, der ligger $^{1}/_{4}$ Miil vest for Byen Husum, afvande Sydermarsk, Margretekog, Damkog, Darrigbøl, Legelichheit, samt en lille Kog paa omtrent 90 Dagsler vest for Darrigbøl. Nordre-Frederikskog med sin egen Sluse og Afvanding. Tetenbøl Vdl. udgjør c. 8856 Tdr. Land. Til de tvende Sluser, der ligge omtrent midt paa Eidersteds nordlige Dige, afvande Wasserkog, Siversfleth, Altneukog, Adenbøl, Trockenkog, Tetenbøl-Kirkekog, Østerkog, Marskkog, Reinsbøl, Østerhever med Schockenbøl, Mimhusenkog, Iversbøl, St. Johanniskog og Grudenkog. Ny-Augustekog med sin egen Sluse og Afvanding. Vesterhever Vdl. udgj. 3420 Tdr. Land. Til Slusen, der udmunder i den nordre Deel af Ordingbugten, afvande Vesterhever, Heverkog, Holmkog og Gl.-Augustekog. Byttelsiel Vdl. udgj. 1912 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger nord for Tating, afvander en Deel af Tating Sogn. Brøsumsiel Vdl. udg. 2332 Tdr. Land. Slusen udmunder i den sydlige Deel af Ordingbugten, og hertil afvande Ording samt Dele af St. Peter og Tating Sogne. Estersiel Vdl. udg. 3888 Tdr. Land. Slusen ligger i Vilhelminekogsdiget og hertil afvande Dele af St. Peter og Tating Sogne med Vilhelminekog. Brückritsiel Vdl. udg. 1964 Tdr. Land. Til Slusen i Grothusenkogsdiget afvande for-

---

*) Naar de tvende i Aarene 1861 og 1862 gjeninddigede Koge, hvorom nærmere kan eftersees Vesterhever og Simonsberg Sognes specielle Beskrivelse, optages i Digebaandet, vil den nordlige Digestrækning blive omtrent 172 Vd. kortere.

**) Det bemærkes, at det Antal Dagslet, hvorover Communernes Udgifter fordeles, stedse ere mindre end Vandløsningsgebetets Areal. Mange lavtliggende Strækninger ere fritagne for Afgifter til Vandløsningscommunen. De angivne Areater i geometriske Tdr. Land ere fundne ved Opmaaling paa Boyens's Kort over Eidersted.

uden denne ogsaa Watkog, Trelandskogen og Kornkogen. Katingsiel Vdl. udg. 5184 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger ½ Miil vest for Kating, afvande Dele af Vollerwik, Welt, Garding, Katrineherd og Kating Sogne. Denne Vandløsnings Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbothfahrt), ad hvilken Skibsfarten gaaer til Garding. Tønning Vdl. udg. 6028 Tdr. Land. Slusen udmunder i Byen Tønnings Havn, og herhen afvande Tønning og Kotzenbøl samt Dele af Garding, Katrineherd og Kating Sogne. Denne Vandløsning strækker sig langs den nordlige Side af Garding Geest heelt over til den lille Marnekog; dens Hovedcanal er den saakaldte Norderbaadfart (Norderbothfahrt). Søndre-Frederikskog med sin egen Sluse og Afvanding. Oldenswort Vdl. udg. 5084 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger syd for Harblekkog og almindelig benævnes Rothensiekersluse, afvande Øster- og Vester-Offenbøl, samt den øvrige Deel af Oldenswort Sogn paa et ubetydeligt Areal nær. Denne Vandløsnings Hovedcanal følger i Nærheden af Slusen et gammelt Flodleie og benævnes Gamle-Eider. Spitsiel Vdl. udg. 1528 Tdr. Land. Slusen ligger øst for Ny- og Gl.-Harblekkog og afvander disse Koge, samt mindre Dele af Oldenswort og Witswort Sogne. Reimersbade Vdl. udg. 6268 Tdr. Land. Den murede Steensluse er tæt ved den fornævnte nybygget 1862 og afvander Dele af Ulvesbøl, Simonsberg, Witswort og Koldenbyttel Sogne, hvoriblandt Adolfskog, Obbenskog, Risbølkog og Joh. Adolfskog. Peterskog Vdl. udg. 3928 Tdr. Land. Slusen ligger i Fresenkogsdiget og afvander Dele af Koldenbyttel Sogn, hvoriblandt Schwenkenkog, Fresenkog, Peterskog og Badenkog. Ogsaa Dingsbølkog og den sydlige Deel af Sydermarsk henhøre til denne Vandløsning, hvis Hovedcanal følger Trenens tidligere Løb til Eideren. Endelig danner den tildeels til Landskabet Eidersted hørende Herrenhallig, sammen med Svabsted Vesterkog, en egen Vandløsningscommune, der imidlertid ikke har nogen Søsluse, men afvander til Trenen. Foruden de ovennævnte 17 Sluser, hvoraf 8 ligge i den nordlige Digestrækning med en samlet Brede af c. 72 Fod, og de øvrige 9 i den sydlige Digestrækning med en samlet Brede af c. 78 Fod*), findes endnu en Sluse i tredie Digebaands-Dige, tæt ved Landsbyen Rødemis, igjennem hvilken Geestvandet har en ved det saakaldte Lagedige fra Marsken affondret selvstændig Afvanding. Talrige Mellemsluser i den indre Marsk regulere og fordele Tilstrømningen til Søsluserne og give Anledning til underordnede Vandløsningscommuners Dannelse**).

*) Sammenlignet med Digebaandets Areal viser dette, at man i Gjennemsnit kan regne 1 Fod Sluseaabning nødvendig for Afvandingen af 424 Dagslet dyrket Areal.

**) De tvende i Digebaandet endnu ei optagne nye Koge have hver sin særskilte Sluse og Afvanding. Om disse see den specielle Sognebeskrivelse.

Landskabet Eidersted inddeeltes i den ældste historiske Tid i 3 Herreder, som Erkebiskop Absalon i et Document fra 1187 kalder de „tria navigia juxta Ederam, scilicet Tunninghenhæret, Gerthinghæret, Holmbohæret", og hvilke under „Udlandene" gjenfindes i Jordebogen fra 1231, hvor imidlertid for Holmboherred, eller Utholm findes opført Derne Holm og Hæfræ uden særskilt Herredsbetegnelse. Disse Herreder bleve i selve Landskabet stedse benævnte Landene Eidersted, Everschop og Utholm, og det synes, skjøndt derom ikke findes nogen bestemt Efterretning, at de i den ældste Tid hver har havt en egen Staller. Fra 1370 forekomme Everschop og Utholm i denne Henseende forenede, men 1456 bleve alle tre Lande samlede under een Staller, som fra nu af kaldtes Staller i Eidersted. Efterat der alt en 30 Aar tidligere havde været udnævnt en Overstaller i Landskabet, blev dette Embede, ved Reglement af 10de Marts 1736 definitivt oprettet og forenet med Amtmandsposten over Husum Amt.

Hvert af de tre Herreder havde sit eget Thing, der selv efter Foreningen vedblev at bestaae. Den fra Slægt til Slægt gjennem mundtlig Overlevering opbevarede, paa Vedtægt og Sædvane grundede Ret, der her var Grundlaget for Sagernes Afgjørelse, blev først ved Aaret 1426 nedskreven. Den indeholdt 25 Artikler og begynder med de Ord: „Hir schaltu hören vnnd sehn de Krone der Rechten warheit Alße idt ein Recht willkorts Recht ist in Eyderstett, Euerschop und Uthholm"*). Denne Landret blev ved Thronskifter bekræftet tilligemed Landskabets øvrige Privilegier, hvoraf en Deel imidlertid nu som f. Ex. Toldfriheden er bortfalden, og det var forhen ligesom endnu Skik, at denne Bekræftelse blev paafulgt af en til Kongen eller Kronen udredet Donation. Efterat den gamle Landret var bleven udvidet, navnlig ved Vedtagelsen af en saakaldet Landret 1466**) og senere „Landesbeliebungen" blev en ny Landret i 126 Paragrapher, affattet i det plattydske Sprog, vedtaget og 1572 bekræftet af den gottorpske Regjering, hvorefter Landskabet gik ind paa Betalingen af et Landgilde (8 Sk. L. af hver Dagslet Jord samt 1000 Mark Havrepenge), medens Hertugen udstedte en Revers, at de tre Lande udover dette ikke skulde blive yderligere betyngede. Ved denne Leilighed opkom den nuværende Inddeling i en Øster- og Vesterdeel, og ikkun forsaadidt mindes endnu den gamle Tredeling i det praktiske Liv, som Vesterdelens Landret ogsaa officielt bærer Navn af Everschops og Utholms Ret. Indtil 1564 fandtes i Landskabet hverken egentlige Kjøbstæder, adeligt Gods eller octroierede Koge. Fra denne Tid opstode saadanne udenfor Landskabsforbindelsen staaende Jurisdictioner, men ved Patent af 3die Juni 1853 ere de octroierede Koge og Godset Hoyerswort atter indlemmede i Landskabets Jurisdiction. Ved alle Slesvigs Delinger tilfaldt Eidersted den gottorpske Andeel, men blev efter Fæstningen Tønnings Erobring 1714 gjenvundet for Kronen. Med Hensyn til den Deel, Eidersted har taget i den frisiske Historie, henvises til S. 124 ff. Ligeledes findes S. 128 ff. en nærmere Fremstilling af de Vandfloder, der samtidig med det øvrige Nordfrisland ogsaa hjemsøgte Eidersted; imidlertid turde det ikke være uden Interesse specielt at kjende Omfanget af den Skade, Landskabet leed i den store Flod 1634, hvorfor den af Lensmændene i sin Tid forfattede Fortegnelse her efter Heimreich meddeles. Tabet i de enkelte Sogne var følgende:

	Mennesker.	Kvæg.	Faar og Svin.	Huse.
I Garding	177	343	272	44
„ Katrineherd	61	361	247	25
„ Vollerwik	45	96	130	21
„ Tetenbøl	505	869	1076	125
„ Poppenbøl	180	439	243	45
„ Østerhever	167	400	300	42
„ Ulvesbøl	30	150	200	15
„ St. Peter og Ording	56	752	1235	40 110
„ Tating	270	500	700	65
„ Vesterhever	236	406	700	72

*) Findes i Peter Sax's „Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Utholm" 1639. Haandskrift i Folium, hvoraf et Exemplar opbevares i Husum Skoles Bibliothek.
**) Trykt i Prov. Ber. 1790, S. 60. Originalen opbevares i Landskabets Archiv.

	Mennesker.	Kvæg.	Faar og Svin.	Huse.
I Tønning	34	161	220	15
„ Koldenbyttel	5	87	112	7
„ Oldenswort	61	784	558	35
„ Witswort	13	201	245	26
„ Koßenbøl	75	200	150	15
„ Kating	85	228	200	32
„ Welt	107	120	150	30
Ialt	2107	6100	6738	664

Sluttelig skal endnu efter Peter Sax's „Annales Eiderstad" *) til Datidens Charakteristik anføres et 1616 affattet Overslag over Landskabets samtlige Udgifter, der vare følgende: Landgilde etc. 40,000 Mk., Dagleie ved Jordens Behandling og Kornets Indhøstning 61,000 Mk., Digelaft 97,000 Mk., Klædedragten etc. 200,000 Mk., Brændsel og Gavntræ 40,000 Mk., private Rentepenge 60,000 Mk., Tyndeløn 30,000 Mk., fremmede Drikkevarer 10,000 Mk., Tærskerløn 5000 Mk., Salt 20,000 Mk., Humle 6000 Mk., offentlige Rentepenge 3000 Mk., ialt 572,000 Mk. Lybsk, hvoraf, naar de ligeligt fordeeltes, vilde falde 11 Mk. 7 Sk. 2⅓ D. paa hvert Dagslet.

Den eiderstedske Marsk var i Fortiden gjennemskaaren af talrige Flodarme, blandt hvilke i Særdeleshed følgende ere mærkelige: den saakaldte Nordeider imellem det gamle Søndergoesherred og det nuværende Eidersted; en Arm af den nuværende Eider der gik ind mellem Hoyerswort og Hemme og atter forenede sig med Floden øst for Tønning; Heverstrømmens sydlige Løb imellem Garding og Tating; Falsstrømmen imellem Vesterhever og Tating, samt endelig en Arm af Nordeideren, der skal have adskilt det egentlige Eidersted fra Everschop, men hvoraf der nu ikke findes noget Spor, saa at den maa antages at have lukket sig, forinden Inddigningen begyndtes. Den fælles Benævnelse for disse forskjellige Vandløb, der udgjorde Trenens og den nuværende Eiderslods Mundinger, var i Oldtiden udentvivl de Danskes Ægirsdør, Angelsaxernes Fiseldor og Frisernes Hever**). Fra den ældste Periode af Eidersteds Bebyggelse hidrøre de talrige ofte meget udstrakte Værfter, der findes spredte over Landskabet, og de første Inddigningsforsøg synes foretagne i Nærheden af saadanne mod Stormfloden betryggede Beboelsessteder, forat muliggjøre Dyrkningen af det nødvendige Brødkorn, medens Kvægavlen paa Grund af de udstrakte, uinddigede Marskflader var Befolkningens Hovederhverv. De høie Geestskrækninger i enkelte Sogne erstattede for disses Vedkommende baade Værfter og Koge. Man skred derefter videre og forbandt de isoleret liggende Koge indbyrdes ved nye Inddigninger, hvorved Landet fik en mere sluttet Form og de gamle Flodarme afslukkedes fra Søen, samt henvistes til tvende enkelte Løb, den nuværende Heverstrøm imod Nord og Eiderstrømmen imod Syd. Begge disse have imidlertid i Tidens Løb dersvet Eidersted en Deel Land, hvorved flere Sogne have maattet nedlægges, nemlig Barnekemoor, Gl.-Tetenbøl, Rembøl, Offenbøl, Ivensleth, Marne, Spderhoved og Alversum, foruden nogle andre, hvis Existents som særskilte Sogne turde være Tvivl underkastet. Ligeledes har det ydre Vesterhav stadig taret paa Eidersteds vestlige Klitstrande, og denne Virksomhed er endnu bestandig tilstede. Naar imidlertid Johannes Meier i sine bekjendte historiske Kort over Nordfrisland ved Aar 1240 anfører en større Ø Syderstrand udenfor denne Deel af Kysten, hvilken Ø skulde være bortskyllet, da turde her ligge en Misforstaaelse til Grund, som det dog ikke endnu er lykkedes at opklare.

Idet der forøvrigt henvises til den efterfølgende Sognebeskrivelse, hvor det Nærmere med Hensyn til Inddigningshistorien vil findes udførligt behandlet, skal her ikkun meddeles en saavidt mulig fuldstændig Fortegnelse over samtlige Koge i

---

*) Originalen til dette Haandskrift findes i det store Kongl. Bibliothek i Kjøbenhavn, Gml. Kgl. Saml. Nr. 1025, Fol.

**) Det hos Enkelte for Eidermundingen forekommende Navn Dunaminne, har man villet tillægge keltisk Oprindelse.

Landskabet Eidersted, med Angivelse af Inddigningsaar, da det for Oversigtens Skyld turde være ønskeligt at finde disse samlede paa eet Sted*).

St. Johanneskog	inddiget	Aar	987.
Tetenbøl Kirkekog	—	„	995.
— Østerkog	—	„	1000.
Schockenbølkog	—	„	1008.
Marnekog	—	„	1100.
Tating gl. Kog	—	„	1185.
— mellemste Kog	—	„	1190.
Jabbenkog	—	„	1203.
Oranderfum	—	„	1210.
Tating Burkog	—	„	1212.
Vatkog	—	„	1235.
Kornkog	—	„	1242.
Badenkog	—	„	1250.
Gl. Harblekkog	—	„	1252.
Valsbølkog	—	„	1255.
Vesterhever Østerkog	—	„	1262.
Tetenbøl Marskkog	—	„	1275.
Østerheverkog	—	„	1280.
Gl. eller Drøgekog	—	„	1285.
Grudenkog	—	„	1285.
Reinsbølkog	—	„	1325.
Risbølkog	—	„	1371.
Haimoorkog	—	„	1393.
Dingsbølkog	—	„	1400.
Heverkog	—	„	1437.
Holmkog	—	„	1456.
Vester-Offenbølkog	—	„	1470.
Adenbølkog	—	„	1475.
Damkog	—	„	1489.
Peterskog	—	„	1515.
Øster-Offenbølkog	—	„	1529.
Legelichheitkog	—	„	1554.
Gammelnykog	—	„	1560.
Obbenskog	—	„	1564.
Herrenhallig	—	„	1570.
Adolfskog	—	„	1579.
Siversflethkog	—	„	1610.
Fresenkog	—	„	1611.
Gl. Augustekog	—	„	1611.
Ny-Harblekkog	—	„	1612.
Søndre-Frederikskog	—	„	1613.
Efterkog	—	„	1614.
Waterkog	—	„	1617.
Joh. Adolfskog	—	„	1624.
Trelandskog	—	„	1627.
Schwenkenkog	—	„	1631.
Grothusenkog	—	„	1693.
Norre-Fredrikskog	—	„	1696.
Ny-Augustekog	—	„	1698.
Vilhelminekog	—	„	1821.
Syderheverkog	—	„	1862.

Om følgende Koge findes Inddigningsaar ikke angivet:

Bytielkog, Oldefeldkog, Nordendekog, Mimhusenkog, Junkenkog, Iversbølkog, Garding Nordmarsk, Garding Sydmarsk, Møllekogen ved Vollerwik, Garding Kirkekog, Vesterheverkog, Agteresingkog.

---

*) I den ovenstaaende Fortegnelse ere Kogenes Inddigningsaar angivne efter de friisiske Chronisters Beretning. Hvor der foreligge forskjellige Angivelser, vil man i den specielle Beskrivelse i Regien finde dette anført. Det tør ansees for en Selvsøige, at Angivelserne om de ældste Koges Inddigningsaar, der næsten alle meddeles af Dankwerth, ikke kunne ansees for paalidelige.

Følgende, hvis Jorder nu for en stor Deel indbefattes i andre Koge, vides at have været selvstændig inddigede:

Medehopkog 1412, Barnemoorkog 1463, Marksort, foran Østerhever og Tetenbøl Sognes Diger, 1620, Kirkeleie ved St. Peter 1624, Graffens- eller Thomblowkog 1699.

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Landskabet Eidersted.

Foruden de alt under Tønder Amt nævnte almindelige Værker*):

Volkmar: „Versuch einer Beschreibung von Eiderstädt", Garding 1795.

F. Feddersen: „Beschreibung der Landschaft Eiderstedt", Altona 1853.

Chronicon Eiderostadense vulgare, trykt i Staatsb. Mag. IX. S. 695 ff.

Juen Knutzen: „Korte Vortekninge umb welcherer Tidt Eiderstede mit dehnen van der Geest landfest geworden." Haandskrift 1588. En høitydsk Oversættelse findes trykt i Camerer's Nachrichten II. S. 401 ff.

Joh. Schultze: „Kurzer Bericht von dem Lande Eiderst., Eversch. u. Utholm", 1613. Trykt i Staatsb. Mag. Ny Række. II. S. 610 ff.

Peter Sax: „Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Utholm." Haandskrift 1638.

Peter Sax: „Annales Eyderostad." Haandskrift 1637**).

M. D. Voß: „Von den Stallern und den besondern Gesetzen und Freiheiten der drei Lande Eiderst., Eversch. und Utholm". Provinzialberichte 1790, S. 36 ff.

Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eidersted und deren Verfassung betreffend i Staatsb. Magazin, 1ste Bind, 1821 ff.

Kuß: „Beiträge zur physischen Geschichte Eiderstedts." Staatsb. Mag., 3die Bind, 1823***).

P. W. Cornils: „Communalverfassung in der Landschaft Eiderstedt", 1841.

Tønning

ligger ved Eiderens nordre Bred, 6 Miil fra dennes Munding, under 54° 19′ 7″ n. B. og 3° 38′ 15″ v. L. i en flad Marskegn, c. 36½ M. s. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Chausseen 1½ M. ø. for Garding, 2 M. s. v. for Frederiksstad, 2¾ M. s. s. v. for Husum, ad Jernbanen c. ⅚ M. fra Harblek Station, 1½ M. fra Byttel Station og 2¾ M. fra Husum Station. Af Voldene og Gravene, der tidligere omgave Byen, findes endnu tydelige Spor.

Tønning tæller 468 brandforsikkrede Huse. Byen har en Torveplads, 16 Gader og 2 Gyder, der kaldes „Twenten"; den er inddeelt i 8 Qvarterer. I 1857 har man begyndt at anlægge et nyt Qvarteer; der er blevet solgt 10 Grundstykker til Byggepladser, og der er opstaaet nye Gader, som dog endnu ikke ere brolagte.

Byens Jorder have et Areal af 256 Dagslet, som danne de 5 under Byens Jurisdiction staaende Landplove; heraf høre 60 Dsl. til bedste og 196 Dsl. til den mellemste „Achtung" eller Klasse; de bidrage til samt-

---

*) Til Orientering i den ældre Literatur om Nordfrisland kan henvises til Falck's Fortale i hans Udgave af Helmreichs Nordfrisische Chronik, Tønder 1819.

**) Om Peter Sax og hans Skrifter see Provinzialber. 1834, S. 495 ff.

***) En Fortegnelse over denne Forfatters mange Afhandlinger findes i Provinzialberichte 1830, S. 24 Noten.

Se kortbilag 6

IVeslerrlo/tr

l)te Afasse den Rhyni Hufen
/a~lüir]O 4D-5-D-0>

II

(jruntftriss ffarftft#fang

Tonnint>e

nl/ttto/&?/

*Urrs arrqt/z*si.rnur dstctissmns*
pruslervéissvntis j> rudenttln/et hotte.?fis,
Cnntatis
Rtftenst Haders Zebienetto, Tunslerert~.s,*
*Ætsnmetuut et Tbrtnthgentt**
CemxuiTbq et Setuztzmlxj dispussstrus,
efupies fiorutrt ejjrùlomnt, Offftcume-
*Tjt*crihtt aiudtr*

Iohaimes Mejer9 Hunsini.

Reg uXlaftAlathe rruthaj

lige Afgifter til Landskabet og Communen. Hertil komme endnu 23 Dsl. Kirkejord, 53 Dsl. hørende til Hovedpræstens og Compastorens Embeder samt 101 Dsl., der i 1846 kjøbtes af Staten, og som have hørt til de tidligere Voldjorder. Samtlige Jorder ere udskiftede.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken. Den synes allerede meget tidligere, end den nuværende Bygning er bleven opført, at have havt Betydning som Hovedkirke for Tønning Herred. Som den nu staaer, er den, uagtet den mangler Sidegange, en ret anseelig, men i en paafaldende Grad af Gammelt og Nyt sammensthkket og sammenslikket Bygning, hvis 224 Fod høie Spiir over Taarnet — udentvivl det høieste i Slesvig — er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider. Meest characteristisk for denne, fordum til St. Laurentius indviede Kirkes oprindelige Udseende er en Strækning af Skibets nordre Sidemuur, i hvis Ydre der foruden de store røde Muursteen, som overalt udgjøre Bygningens Hovedmateriale, ogsaa forekommer Tufsteen. Dog har sidstnævnte Materiale her kun været benyttet til Udførelsen af Ornamenter, hvilke imidlertid for Størstedelen ere blevne forstyrrede i nyere Tid. Ovenover de gamle rundbuede Vinduer sees her langs hen under Taget en omtrent 1 Alen bred Stribe af Tuf, som nu danner een Flade med den øvrige Muur. Men da Professor Høyen for c. tredive Aar siden undersøgte Kirken, var dette Tufsteensbælte prydet med en Frise af dobbelte, sammenslyngede Rundbuer af det Slags, som vare almindelige ved den romanske Bygningsstiils Slutningstid. Endnu kan man nogle Steder opdage Sporene deraf. Lavere nede paa samme Muur, under Vinduerne, findes en Forsiring af de almindelige romanske Rundbuer endnu bevaret. De smaa Buer ere her ordnede sammen 3 og 3 i 8 Afdelinger eller Feldter, der forhen adskiltes ved nedenfra opstigende Halvsøiler eller Rundstave. Disse sidste ere nemlig, ligeledes i nyere Tid, blevne borthuggede, sandsynligviis forat man bekvemmere kunde anbringe de Stiger og Brandredskaber, som nu have deres Plads her. Denne hele underste Decoration er især mærkelig derved, at de graae Tufsteen her ere blevne brugte paa en meer eller mindre regelmæssig Maade sammen med de røde Muursteen for ved Materialets vexlende Farve at frembringe mere Livlighed i Udsmykningen. Som et andet characteristisk Led af den ældste Bygning maae nævnes de tvende meget svære opmurede Halvsøiler, der sees inde i den østlige Ende af Kirkeskibet, en paa hver Side, nærved Indgangen til Choret, men som nu begge ere afbrudte i en Høide af 6—8 Alen. Ifølge den hele Charakteer, som disse de ældste Deles Forsiringer have, bliver det sandsynligst, at Kirken skriver sig fra det 13de Aarhundredes første Halvdeel. I Løbet af de nærmest paafølgende Aarhundreder er den vistnok undergaaet forskjellige Forandringer ved Tilbygninger o. s. v.; dog har ingen af disse været af den Betydning som den, der fandt Sted i 17de Aarhundrede, da det gamle Chor heelt nedbrødes, og den nuværende Chorbygning, der mod Øst har en tresidet Slutning, opførtes og indrettedes paa Ny for en Bekostning af 10,623 Mk. L. Aarstallet for denne Gjen-

opførelse er angivet med smuk, ophøiet Skrift paa en Sandsteen udenpaa Chorets østligste Muur: „ANNO · DOMĪ · 1.6.3.3." Tolv Aar iforveien havde det i Slutningen af det foregaaende Aarhundrede forhøiede Taarn faaet et høit Spiir. Dette brændte ved Lynild 1686, men opførtes dog igjen i det følgende Aar. Snart forestod der derimod Kirken en alvorligere Ulykke. Ved Bombardementet i Aaret 1700 blev ikke blot Spiret og endeel af Taarnet selv nedskudt, men ogsaa den egentlige Kirkebygning blev saa godt som forvandlet til en Ruin. Kanonkugler sidde endnu indmurede udvendig paa Kirken til Minde om denne Begivenhed, hvorved Loftet, Alteret, Prædikestolen og endeel af Stolestaderne ødelagdes, og maatte erstattes med Nyt. 1703 d. 31te Octbr. indviedes Kirken paa Ny. Til dens Istandsættelse efter denne Ødelæggelse har ifølge en Tavle, der hænger i Choret, Fru Maria Thomsen givet 1000 Mk. Lybsk. Den mærkeligste Prydelse, Kirken fik ved denne Leilighed, var de store Figurmalerier, hvormed det vidtudstrakte, i Form af Tøndehvælvinger lagte Brædeloft blev smykket af Lucas Ovens. I trende store halvrunde Feldter ere her fremstillede 1) Fodvadskningen (indover Choret og Alteret), 2) Bjergprædikenen (over Skibets Sydside, henover Prædikestolen) og 3) Forklarelsen paa Tabor (over Skibets Nordside), medens der over Skibets vestlige Ende, henover Orglet, sees Grupper af musicerende Engle. Midtpunctet af den hele Decoration danner Navnet „Jehovah", udført med hebraiske gyldne Bogstaver. De store Rum imod Øst og Vest imellem dette og de nævnte Malerier over Alteret og Orgelet indtages af Engle, der holde store Skriftsedler, hvorpaa de lovprisende Ord Esaias 6, 3 og Psalme 150, 6 ere at læse, og af allegoriske Figurer, der ere forsynede med forskjellige religiøse Emblemer. Aarstallet 1704 oppe over Choret viser, naar disse Malerier ere udførte, eller vel rettere paabegyndte. Ved samme Tid har man ogsaa taget fat paa Gjenopførelsen af Taarnet, hvis fornyede Muurværk er betegnet med Aarstallet 1706, og derefter paa Spiret, hvor Uhrskiverne, der befinde sig imellem de to nederste af dets 3 forskjellige indadsveifede Kobbertage, bære Aarstallet 1708. Af de massive, omsluttende Tilbygninger, som dette Taarn har faaet til Støtte forneden, skriver vistnok Meget sig ogsaa fra den Tid; Andet er dog maaskee ikke ældre end dette Aarhundrede. Over den herværende Indgangsdør staaer 1817. I afvigte Aar (1862) er der foran Kirkens nordlige Indgangsdør bleven opført en ny lille Forhal.

Imellem Skib og Chor findes der paa en omtrent 5 Alen bred Tribune anbragt et mindre Orgel, som 1739 er blevet givet til Kirken af Peter Tetens „Rath und Lehnsmann." Tribunen selv er imidlertid betydeligt ældre og udmærker sig ved sit smukke Egetræes Snitværk, der har det 17de Aarhundredes Characteer, og ved de 32 omtrent 2 Alen høie Messingballustrer i Tralværket derunder, hvilke bære samme Tids Mærke. Disse Ballustrer ere skjenkede til Kirken af Borgere i Byen, og hver af dem er derfor forsynet med en eller flere Giveres Navne. Paa Grund af det fortiden i Kirkens Skib herskende Mørke bliver det vanskeligt ret at see de flere Oliemalerier, der findes her ved Epitaphier og Mindetavler, hvoraf nogle synes ikke at være uden Fortjeneste. Exempelviis maa nævnes de tvende Familieportraiter af Jurian og Maria Ovens, hvilke 1691 ere ophængte af deres Arvinger

til Minde om de Afdøde, i Forbindelse med et større Maleri af den hellige Familie. Saavel i Choret som i Skibet findes foruden det allerede Anførte endeel smukt gammelt Egetræes Snitværk paa Skabe, Døre o. s. v. Særlig Omtale fortjener ogsaa den foran i Choret staaende, sexkantede Døbefont af sort Marmor med 5 smukke smaa Relieffer udførte i hvidt Marmor og fremstillende Begivenheder af Frelserens Historie. Til denne Daabs Anskaffelse har Skomageren Broder Peters givet 800 Mk., hvorfor ogsaa haus Bomærke med en Støvle er anbragt paa dens ene Side. Den er næsten en nøiagtig Gjentagelse af den Marmorfont med Aarstallet 1654, der findes i Kirken i Garding. Sandsynligviis er den kommen til Kirken 1656, da der anvendtes over 5000 Mk. paa dens Udstyrelse. De stærkt fremtrædende Relieffer ere desværre særdeles meget beskadigede, rimeligviis en Følge af Kirkens Ødelæggelse i Aaret 1700. Det store Orgel, som findes i Kirkens vestre Ende, og som skal være anskaffet 1593, er i Aaret 1847 blevet næsten fuldstændig fornyet med en Bekostning af 4000 Mk.

Raadhuset, hvori er en Bopæl for Borgermesteren.

Et Fattig- og Arbeidshuus, hvori der tillige er Sygehuus.

En Arrestbygning, der ligesom den foregaaende Bygning er opført i de senere Aar.

Et til Militairlazareth indkjøbt Huus med Have.

Et Hospital, der er grundlagt ved Legater, for Borgere, som paa Grund af Alderdom, Svaghed eller af andre uforskyldte Aarsager ere komne i Fattigdom; det har 23 Pladser, som alle ere besatte. Hjælpen bestaaer, foruden i fri Bolig, i en ugentlig Pengeunderstøttelse, Brød, Klædningsstykker, Brændsel, fri Lægehjælp og Medicin. Hospitalet staaer under Bestyrelse af Fattigcommissionen.

Fattighuus og 3 Skolebygninger. Borger- og Almueskolen, som er fælles for Byen og Landsognet Tønning, bestaaer af 4 Drenge- og 3 Pigeklasser. Ved Drengeklasserne ere ansatte en Rector, en Skrive- og Regnelærer og 2 andre Lærere; ved Pigeskolen er ansat 3 Lærere. Børnene i Byen ere skolepligtige og have Ret til at søge Skolen; i Landsognet have de vel denne Ret, men ere ikke skolepligtige hertil. Skolevæsenet eier forskjellige Legater, deriblandt et i 1641 af Skomager Broder Peters stiftet paa 6000 Mark og et af Conferentsraad Carstens stiftet paa 12,000 Mark. L.

Det kgl. Pakhuus, der er 256 Fod langt og 46 Fod bredt, har Plads til 15,000 Tønder Korn; det er nærmest bygget for Canalhandelens Skyld.

Skipperhuset med et Taarn og Færgehuset.

Endvidere maa her nævnes Jernbanestationens Bygninger (om den sydslesvigske Jernbane mellem Flensborg og Tønning see Flensborg).

Indvaanernes Antal var i 1860: 3069 (hvoraf 1619 af Mdkj. og 1450 af Kvkj.), i 1855: 3077, i 1845: 2701, i 1803: 1923; i 1769: 1487.

Aabningen af den sydslesvigske Jernbane mellem Flensborg og Tønning i Aaret 1854 maatte naturligviis være af stor Betydning

for Tønnings Handelsforhold, men endskjøndt Forpagteren af Kong Frederik VII.'s sydslesvigske Jernbane har fra 1856 holdt Dampskibsfart i Gang mellem Tønning paa den ene Side og Hamborg, Bremen, London, Hull, Lowestoft paa den anden Side, er det dog endnu ikke lykkedes at fremkalde en livlig Transitfart for Jernbanen. Byen har imidlertid høstet væsentlige Fordele heraf, om end de Forventninger, som Mange havde om dens hurtige Opblomstring, ere blevne skuffede. Paa Grund af denne Skuffelse ere i de senere Aar Grundeiendommene atter sunkne i Priis, ligesom den almindelige Handelscrise heller ikke er bleven uden skadelige Følger for Byen. Det er uheldigt for Byens Haandværkere, at der i Omegnen næsten ikke drives Kornavl, men kun Kvægfedning, hvoraf Følgen er, at deres Afsætningkreds er langt ringere. Der indføres til Tønning ikke ubetydelige Ovantiteter af couleurte Bomuldsvarer, idet en enkelt Handlende en gros forskriver Varer directe fra England og afsætter dem fortoldede omkring i Slesvig og Holsteen. Den udenlandske Omsætning drives hovedsagelig med England, men Indførselen derfra indskrænker sig fornemmelig til Steenkul og Jern. Den har været i Tiltagende i 1861, men har dog ikke naaet sin tidligere Høide. De Handlende forsyne sig i det Hele taget ved Jernbanen fra Hamborg og Altona, og der har derfor i 1861 kun været een lille Stykgodsfarer i regelmæssig Fart.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er i Aaret 1861 fortoldet: Bomuldsgarn 6800 Pund (i 1860: 7353 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 47,518 Pd. (i 1860: 54,253 Pd.), fremmed Brændeviin, derunder indbefattet Arrak, Genever, Rom o. s. v. 1146 Viertler og 109 Flasker (i 1860: 1164 Viertler og 98 Flasker), Rujern 277,020 Pd. (i 1860: 115,000 Pd.), Stang- og Baandjern samt Jernbaneskinner 404,774 Pd. (i 1860: 31,293 Pd.), andet Jern og Jernvarer 72,507 Pd. (i 1860: 35,781 Pd.), Kaffe 72,184 Pd. (i 1860: 38,868 Pd.), Riis- og Riismeel 20,384 Pd. (i 1860: 25,660 Pd.), Steenkul 71,450 Tdr. (i 1860: 64,233 Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,119 Pd. (i 1860: 28,291 Pd.), Sirup 57,895 Pd. (i 1860: 35,730 Pd.), Thee 11,343 Pd. (i 1860: 11,985 Pd.), Tobak ufabrikeret og fabrikeret 26,522 Pd. (i 1860: 23,881 Pd.), Uldmanufacturer 7535 Pd. (i 1860: 7447 Pd.), Viin 1931 Viertler og 347 Flasker (i 1869: 1371 Viertler og 312 Flasker).

I 1861 blev der udført et større Ovantum af Bønner og Havre end i det forrige Aar, da Høsten var større i Omegnen og i Ditmarsken end sædvanligt, og disse Kornsorter derhos vare saa daarligt placerede efter Høsten, at de ikke lode sig gjemme, men hurtigst muligt maatte forsendes i Dampskibene; derimod har Udførselen af Byg og Hvede været mindre, og den sidste Kornsort var derhos af slet Ovalitet. Af Bønner udførtes 14,652 Tdr. (i 1860: 7538 Tdr.), af Byg 2,523 Tdr. (i 1860: 7,961 Tdr.), af Havre 47,281 Tdr. (i 1860: 39,803 Tdr.), af Hvede 6457 Tdr. (i 1860: 10,295 Tdr.), af Byg- og Hvedemeel 594,480 Pd. (i 1860: 805,546 Pd.)

Hovedudførselsartiklen er levende Kvæg. I 1861 udførtes 23,530 Stykker, der under sædvanlige Forhold er det største Ovantum, som kan græsses i Marsken. Naar der i 1860 udførtes 1280 Stykker flere end i 1861, ligger Grunden deri, at det gunstige Veirlig i 1860 med sin afvexlende Regn og Varme gjorde det muligt at græsse et større Antal

end sædvanligt. Udførselen af Faar steeg i 1861 til 23,666 Stykker eller 775 flere end i det foregaaende Aar, og man antager, at Udførselen heraf vil stige, fordi man i Marskegnene mere og mere lægger sig efter at opdrætte Faar, som forædles ved Hjælp af engelske Racedyr; saadanne Faar søges meget paa det engelske Marked og betales godt. Ligeledes er Udførselen af Been og Oliekager steget, nemlig til henholdsviis 592,532 og 2,898,000 Pd. eller 111,665 og 1,374,000 Pd. mere end i det foregaaende Aar. Ogsaa af Uld har Udførselen været i Fremgang; hele Exporten var 89,863 Pd. eller 14,094 Pd. mere end i 1860.

Skibsfarten har i Aaret 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart indgaaet 474 Skibe af 4956 Com.-Læstes Drægtighed med 1967¼ Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 343 Skibe med 3479½ Com.-Læsters Drægtighed og 2163 Com.-Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 226 Skibe med 25,030 Com.-Læsters Drægtighed og 6192 Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 185 Skibe med 24,036 Com.-Læsters Drægtighed og 18,141 Com.-Læsters Bestuvning. I Canalfarten er der indgaaet 1097 Skibe (i 1860: 1129) og udgaaet 1161 (i 1860: 1135). Det er i det Hele kun smaa Skibe, som gaae denne Vei, og Antallet er omtrent det samme i hvert Aar.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 36 Skibe med 494½ Com.-Læster, hvoriblandt et Skruedampskib paa 77½ Com.-Læster og et Bugseerdampskib paa 15½ Com.-Læster, begge med 40 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 53,759 Rd. 27 Sk., i 1860: 50,814 Rd. 75 Sk. Indtægten af Canalfarten var i 1861: 25,319 Rd. 41 Sk. (i 1860: 23,387 Rd. 56 Sk.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænker sig til nogle Teglbrænderier samt en Korndampmølle, der deels forsyner Forbrugere i Tønning og Omegn, deels arbeider til Udførsel. Byen har et Bogtrykkeri, hvorfra „Tönninger Intelligenz- und Anzeigeblatt für die Landschaft Eiderstedt" udgives.

Følgende Markeder afholdes i Tønning: i Ugerne før Pintse og den 21de September 3 Dage Krammarked, i Midten af Mai 3 Dage Uldmarked, den 19de August 1 Dag Hestemarked, i Slutningen af October og Begyndelsen af November 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemrum. Saalænge den regelmæssige Dampskibsforbindelse mellem Tønning og England finder Sted, afholdes hver Onsdag et Kvægmarked.

Overstalleren i Eidersted, der tillige er Amtmand i Husum og Bredsted Amter, er Overøvrighed for Tønning. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeret-Collegiet. Magistraten dannes af Borgermesteren (der tillige er Politimester og Stadsecretair) og 4 Raadmænd. Borgermesteren udnævnes af Kongen, de 4 Raadmænd af Raadmændene og de 8 deputerede Borgere; de sidste efter Magistratens Præsentation af de Deputerede selv. Byen sender en Repræsentant til Landstabets Forsamlinger, som vælges for 3 Aar af Magistraten og de Deputerede. Magistraten har den dømmende Myndighed saavel i civile som i criminelle Sager. Politiretten bestaaer af Politimesteren og 2 Raadmænd som Bisiddere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren og 8 Qvarteermænd.

Særskilte Commissioner ere: Kirke- og Fattigcommissionen samt Commissionen for Understøttelse af værdige Trængende, der ikke høre under Fattigvæsenet, og Brandcommissionen.

Communens Eiendomme bestaae af Raadhuset, Vagten, 2 Sprøitehuse, en Eiendom, der er kjøbt til Militairlazareth, et til Fattigboliger indrettet Huus og et Skolehuus, samt en Fattig- og Arbeidsanstalt, i hvilken der tillige er Sygehuus. Desuden eier Byen 72 Dsl. Jord, som aarlig udleies:

Tønnings Udgifter have i de efternævnte 6 Aar udgjort for de nævnte Hovedudgiftsposter:

	$18^{55}/_{56}$	$18^{56}/_{57}$	$18^{57}/_{58}$
Fattigvæsenet . .	12,248 Rd. 32 ß	13,052 Rd. 57 ß	10,298 Rd. 45 ß
Kirke- og Skolev.	3,908 — 27 „	4,178 — 91 „	5,105 — 19 „
Politivæsenet . .	1,386 — 45 „	1,323 — 22 „	1,551 — 10 „
Belysning . . .	619 — 32 „	544 — 90 „	515 — 34 „

	$18^{58}/_{59}$	$18^{59}/_{60}$	$18^{60}/_{61}$
Fattigvæsenet . .	9,963 Rd. 58 ß	13,365 Rd. 70 ß	10,808 Rd. 85½ ß
Kirke- og Skolev.	7,740 — 5 „	3,651 — 3 „	4,172 — 86 „
Politivæsenet . .	1,687 — 10 „	1,643 — 28 „	1,486 — 82 „
Belysning . . .	580 — 5 „	410 — 23 „	512 — 34 „

Tønning Byes samtlige Indtægter vare i $18^{59}/_{60}$: 18,482 Rd. 43½ Sk., i $18^{60}/_{61}$: 24,488 Rd. 77½ Sk., hvoraf henholdviis 11,213 Rd. 37 Sk. og 11,318 Rd. 5 Sk. tilveiebragtes ved Paaligning. Fra 1772 af bidrager Byen som integrerende Deel af Landskabet Eidersted til dettes Udgifter for 19 Plove; 14 af disse ere Stenplove og hvile paa Indvaanerne i Forhold til deres faste Eiendomme, Formue og Indkomst, 5 ere Landplove og hvile paa Byens Jorder. Fattigvæsenet har en Indtægt af Legater, der udgjøre et Capitalbeløb af 13,943 Rd. 25 Sk., hvoraf de 2 ældste skrive sig fra 1660 og 1661. For de fleste og betydeligste Legaters Vedkommende ere Giverne ubekjendte. Ved Udgangen af Regnskabsaaret 1860—61 beløb Byens Gjæld sig til 56,363 Rd. 38 Sk., hvoraf 28,806 Rd. 64 Sk. var opsigelig, 27,556 Rd. 70 Sk. uopsigelig Gjæld. Byen eiede i udestaaende Kapitaler 2180 Rd. 90 Sk., hvoraf 1540 Rd. vare anbragte i kgl. Obligationer. De Byen tilhørende Bygninger vare taxerede i Brandkassen til 17,210 Rd. Efter Fradrag af Gjælden udgjør Tønnings Nettoformue saaledes 43,284 Rd. 21½ Sk.

Byen har intet Borgercorps, men et Brandcorps bestaaende af 300 Medlemmer.

Havnen tilhører Staten. Ifølge Statsregnskabet for 1860—61 udgjorde Indtægterne 4683 Rd. 50 Sk. og Udgifterne 2850 Rd. Indtil 1852 gik alle Skibe ind i den indre Havn, der dannes af Tønning Sluses Yderløb, og har i en smal Rende en Dybde af 10 Fod Vand ved Høivande. Paa Grund af den directe Trafik med England efter

Krigen bleve Anlægsbroer for Skibe af større Dybgaaende anseet nødvendige og Regjeringen anlagde en Række saadanne langs Yderdiget, hvor Eiderens dybe Strømrende passerer umiddelbart forbi. Hertil føiede det engelske Jernbanecompagni en Bro til Losning af Kul med Dampkran og senere paa Landsognets Grund en større, forsynet med hydrauliske Kraner og Pakhuus til Losning og Ladning af det Stykgods, der forventedes i større Maalestok at ville blive befordret ad den slesvigske Jernbane. Det lykkedes imidlertid ikke at fremkalde nogen meget levende Transitforretning og Værkernes Beskadigelse ved Pæleorm gjorde det nødvendigt i Aaret 1863 at borttage Skykgodsbroen med sine Kraner og at ombygge Kulbroen saaledes, at en eventuel Forlængelse af samme kan finde Sted. Pakhuset flyttedes herhen. Statens Broer indskrænkedes til det Nødvendigste og søgtes vedligeholdte i en Udstrækning tilstrækkelig for den vigtige Export af Kreaturer.

For Canalfartens Skyld er i sin Tid det ovennævnte store kgl. Pakhuus opført med Bopæl for Pakhusforvalteren, hvis Embede var forbundet med Posterne som Havnemester og Lodsinspecteur, indtil dette combinerede Embede blev indbraget fra 1ste April 1862. Ved Tønning maae de Skibe, som komme fra Nordsøen og passere Canalen, klarere. I Tønning ere tillige to Stationer for Eiderlodserne, af hvem Fyrskibet bliver udlagt. Overinspectionen er overdraget Krydstoldinspecteuren paa Vestkysten, under hvem ligeledes Tønde-, Vager- og Fyrvæsenet paa Eideren sorterer. Byen har tillige en Qvarantainecommission, som er sammensat af Borgermesteren som Præses, Toldinspecteuren og Physicus.

Passagen over Eideren besørges af et kgl. Færgevæsen, som er bortforpagtet til den nuværende Forpagter paa Livstid.

I geistlig Henseende er Tønning forbundet med et Landsogn. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Begge Kaldene ere Valgkald; deres Indtægter anslaaes resp. til 1050 Rd. og 724 Rd.

Byen hører til Tønning Physicatdistrict. Apothek. Landskabet Eidersteds 36te Lægd. Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Tønning i Forbindelse med Garding en Deputeret (de slesvigske Kjøbstæders 7de Valgdistrict). Skatterne indbetales til Østerdelens Landskriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Østerdeel directe indbetales til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønning Toldsted er ansat en Toldinspecteur, der har Embedsbolig, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 7 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Jernbane-Telegraphstation. Landpenningmesteren og Landskriveren, begge for Eidersteds Østerdeel, boe i Tønning.

Følgende private Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønning. En Spare- og Laanekasse, oprettet i 1819, som ved Slutningen af 1859 havde udestaaende 35,012 Rd.; en Skipperforening, som yder Understøttelse til dens Medlemmer; Begravelsesgilder: det almindelige borgerlige, Norges-Gilde, der har Navn efter Gaden Norge, Egidie-Gildet og de forskjellige Laugsgilder, et Skyttelaug og en Haandværkerforening.

Den saakaldte „Vorderschloßplatz," der er skjænket Byen af Staten, og som er omgivet af Alleer af Lindetræer, tjener til Spadseregang.

Tønning var tidlig Hovedstedet i det egentlige Eidersted, som derefter ogsaa kaldtes Tønning Herred (i Valdemar II.'s Jordebog „Thynninghæret"); hvilket vel tildeels hidrører derfra, at Byens forholdsviis høie Beliggenhed, navnlig det Sted, hvor Kirken staaer, ydede Beboerne nogen Beskyttelse mod Havet paa en Tid, da der endnu ikke var Diger. Navnet har man udledet af en Tønde, paa hvilken engang en Svane skal være kommen drivende (den findes ogsaa i Byens Vaaben); Wolfhagen i sin Beskrivelse af Byen vil hellere med D. Atl. udlede det af Eiderens gamle Navn Dina, Döna eller Düna og Ordet „ding" (Thing), saa at det betyder et Thingsted ved Eideren. Saavel Documenter som Analogien i Navnene Garding, Kating, Tating, Ording o. fl. viser, at Tønning (og ikke Tønningen) er den rette Skrivemaade. Byens Kirke nævnes først 1186; saavel Kirken selv som dens 224 Fod høie Tarn leed, som allerede omtalt, meget i Bombardementet 1700. Tønning har deelt Skjæbne med det øvrige Nordfrisland og ligesom dette til forskjellige Tider været hjemsøgt af ødelæggende Krige, Oversvømmelser og pestagtige Sygdomme, især i det for Nordfrisland saa ulykkelige 14de Aarhundrede; 1350 anrettede „den sorte Død" frygtelige Ødelæggelser, og 1362 ikke mindre den under Navnet „Mandrenkelsen" bekjendte voldsomme Oversvømmelse. Ogsaa i Ditmarskerfeiden 1414—17 leed Byen og Sognet meget. Tønning var dengang endnu kun en Landsby „Burlach"); men 1436 havde den dog efter D. Atl. allerede en Borgermester. 1527 indførtes Reformationen i Tønning uden synderlig Forstyrrelse. I Aarene 1580—83 byggede Hertug Adolf Tønning-Slot med 4 Hjørnetaarne og omgivet med Volde og Grave, hvilket blev Bolig for den af Eidersted høit fortjente Staller Caspar Hoyer; af Hertugerne residerede Frederik III. her i nogen Tid under Krigen mellem Danmark og Sverrig, i hvilken han var paa svensk Side, og døde paa dette Slot d. 10de August 1659; men i det 18de Aarhundrede forfaldt det, og blev nedbrudt 1735; Slotspladsen tjener, som ovenfor bemærket, nu til Spadserested. Ved Caspar Hoyers Bestræbelser fik Tønning Stadprivilegier d. 12te Octbr. 1590 af Hertug Johan Adolf. Paa den Tid var Byen bekjendt for sin Osteudførsel; henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede udførtes herfra aarlig 3—400,000 Pd. Ost til Tydskland, Holland og Frankrig. 1613 blev Havnen anlagt med en Bekostning af 30,000 Rd.; samme Aar fik Byen ogsaa sit Torv. I Tredive-aarskrigen holdtes Tønning i meer end et Aar (Octbr. 1627—Novbr. 1628) besat af de Keiserlige, hvorved Byen leed meget, saa at 128 Huse deels stode øde, deels bleve nedrevne; og neppe vare Indbyggerne begyndte at komme sig efter denne Landeplage, førend de bleve hjemsøgte af en anden, idet Staden oversvømmedes og mange Mennesker og Dyr omkom i den voldsomme Stormflod Natten mellem d. 11te og 12te Octbr. 1634. Men meest bekjendt i Historien er Tønning bleven i den nærmest følgende Tid som de holsteen-gottorpske Hertugers Hovedfæstning under deres uophørlige Stridigheder med de danske Konger. 1644 bleve Fæstningsværkerne anlagte, 11 Bastioner med 3 Porte og flere bombefaste Hvælvinger, med en Bekostning af 36 Tdr. Guld, og 1658 tog derfor Hertugen, som ovenfor anført, sin Tilflugt pertil under Krigen med Danmark og døde inden Fæstningens Volde. 1660 blev den blokeret af den danske Feltmarschal Eberstein; og ved Begyndelsen af den næste Krig mellem Danmark og Sverrig (den skaanske Krig) maatte Hertug Christian Albrecht ved Forliget i Rendsborg 1675 overlade sin Svoger Kong Christian V. Tønning, hvis Fæstningsværker derpaa 1676 bleve sløifede og Skytset ført til Rendsborg. Men da Hertugen ved Forliget i Altona 1689 havde faaet Tønning tilbage, lod han Fæstningværkerne paany opføre 1692, hvorpaa Fæstningen i April og Mai 1700 maatte udholde en Beleiring og et heftigt Bombardement af en dansk Hær under Hertugen af Würtemberg (den blev bestudt af 5 Batterier, og c. 11,000 Bomber og 20,000 Kugler bleve kastede ind i Fæstningen; et Huus bærer endnu Spor deraf); men den fik Undsætning af svenske og tydske Hjelpetropper. I den næste Krig kastede den svenske General Stenbock sig i Februar 1713 med den holsten-gottorpske Regierings Tilladelse ind i Fæstningen, som derpaa atter beleiredes af de Danske, men holdt sig, efterat Stenbock havde maattet overgive sig (jfr. Oldenswort Sogn), indtil d. 7de Februar 1714, da Commandanten Generalmajor Zacharias Wolf maatte capitulere, hvorpaa Fæstningsværkerne atter bleve sløifede. Siden den Tid er Tønning igjen en aaben By; af Fæstningen ere nu kun Spor af de fordums Grave tilbage, og af Voldenes Terrain de ovennævnte Voldsjorder. Byens

Velstand aftog fra den Tid, hvortil ødelæggende Sygdomme i en længere Aarrække og Misvæxt i Landskabet meget bidroge; men den hævede sig atter henimod Slutningen af Aarhundredet ved Eidercanalens Anlæg og især i Aarene 1803—7 ved Elbspærringen (den havde dengang endog c. 6000 Indv.) samt i Aaret 1809, da det amerikanske Flag erklæredes for frit af Englænderne, ligesom i den nyeste Tid (dog ikke i den Grad som man havde ventet) ved den directe Dampskibsforbindelse med England og Anlæggelsen af den sydslesvigske Jernbane, som sætter Tønning i Forbindelse med Husum og Flensborg, aabnet d. 25de Octbr. 1854. I det sidste Aar af forrige Krig blev Tønning uden Modstand besat af de danske Tropper d. 9de August 1850, og en Træfning leveredes her med Insurgenterne d. 29de September samtidig med disses Angreb paa Frederiksstad.

Foruden Byens gamle Kirke havde Tønning som Fæstning ogsaa en Garnisonskirke (St. Sophies Kirke), der stod fra 1694 til 1748. En Begravelsesplads anlagdes 1616 udenfor Byen, og 1828 en ny mod Nord. Tønning havde ogsaa en kort Tid et Vaisenhuus, til hvis Bygning nysnævnte Kirkes Materialier anvendtes, men som allerede blev nedlagt og Bygningen bortfølgt 1754; en latinsk Skole til 1806; et Lombard eller offentligt Laanehuus (Assistentshuus) 1740—1829, og fra 1799 en Navigationsskole, som 1850 blev forlagt til Flensborg.

I Tønning er Lægen Cæso Gram født, ligeledes Maleren Jurian Ovens 1600, og den lærde Philolog og Polyhistor Marcus Meibom, der især beskjæftigede sig med de Gamles Musik og var den første Bibliothekar ved det af Frederik III. samlede store kgl. Bibliothek.

Jfr. F. Wolfhagen: „Beschreibung der Stadt Tönning", i N. Falcks „Neues Staatsbürgerliches Magazin", IV. B. (Schlesw. 1836) S. 669—742.

Om gamle Flodmærker i Tønning fra Vandfloderne 1625, 1634, 1717 og 1756 see J. N. Tetens: „Reisen in die Marschländer" S. 62.

Garding,

den mindste By i Slesvig, ligger i den sydvestlige Deel af Eiderstedt, $1^1/_2$ M. vest for Tønning ad Chausseen, $3^3/_4$ M. s. v. for Husum ad Landeveien, c. $37^3/_4$ M. i lige Linie s. v. for Kjøbenhavn, under 59° 19′ 50″ n. B. og 3° 47′ 30″ v. L. ved en lille i 1612 gravet Canal, den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbootfahrt), og henimod Vestenden af en forholdsviis høi sandet, fra Øst til Vest $^3/_4$ M. lang, men kun $^1/_8$ M. bred Ryg, der oprindelig synes at have dannet en Ø for sig. Byen, der er deelt i 4 Qvarterer, tæller 230 brandforsikkrede Grundeiendomme og har 1 Torveplads, 2 andre offentlige Pladser, 5 Gader og nogle Gange. Til Byen høre endvidere 2 Huse, som ligge nær udenfor den. Den er ikke bleven udvidet i de senere Aar, men man bebygger stadig Pladser, som hidtil have været tomme. Fra Byen fører en Chaussee til Tønning, og en Halvchaussee skal anlægges til Tating.

Byens Jorder udgjøre efter Jordebogen 845 Dagslet foruden en saakaldt øde Fenne paa 3 D. Disse Jorder høre deels til Byens, deels til Landskabets Jurisdiction. De ere inddeelte i Klasser, „Achtungen", nemlig bedste, middel og laveste Achtung. Den ovennævnte øde Fenne bidrager blot til Digeomkostningerne.

Se kortbilag 7

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, der fordum skal have været indviet til St. Christianus (?), Maria Magdalena og Bartholomæus, og tidligere var Hovedkirken for Everschop eller Garding Herred, ligger paa en lille Banke inde i Byen og er opført af røde Muursteen. I Øst løber dens Chor ud i en tresidet Slutning; i Nord og Syd har den regelmæssigt anlagte Korsfløie, og imod Vest er der endelig foran Skibet bygget et Taarn af overordentlig svære Grundforhold. Hele den egentlige Kirkes Indre er overdækket med gothiske Krydshvælvinger. Paa Grund af Skibets større Brede ere Hvælvingerne her afdeelte i tvende Rækker og bæres ikke blot af Sidemurene, men ogsaa af to svære cylindriske opmurede Søiler eller Piller, hvilke have deres Plads i Bygningens Axe, altsaa midt udfor Choret. Ogsaa i Chorbuen, Døre, Vinduer o. s. v. ere i det Hele de spidsbuede Former gjennemgaaende. Udvendig paa Skibet findes der rigtignok Spor af nogle oprindelige, nu tilmurede, rundbuede Vinduer, men selv disse have ikke nogen særdeles gammel Characteer. Naar det altsaa hedder i den Eidersteder-Krønike, at der 1117 blev opført en Steenkirke paa det herværende Sted istedetfor det otte Aar tidligere længere imod Vest anlagte Trækapel, kan denne Efterretning selvfølgelig ikke finde Anvendelse paa nogen Deel af den nu staaende Bygning, hvoraf Intet synes at være ældre end det 13de Aarhundrede, medens derimod det Allermeeste er endnu betydeligt yngre. Dog kan det ikke betvivles, at det i det Væsentlige var den nuværende Bygning, i hvilken der 1466 holdtes en Forsamling af Afsendinge fra alle Eidersteds tre Herreder, som vedtoge den nye Landret. Taarnet var imidlertid dengang endnu ikke opført. Til dette blev Grunden lagt 1483, Muurværket fuldendtes 1485, og det 160 Fod høie Spiir fuldførtes 1488. Overdelen af dette Taarn har undergaaet mange Forandringer i den følgende Tid. Efterat den 1509 var nedstyrtet under en Storm, opførtes den paa Ny 1527; truffen af Lynild 1637, gjenopbyggedes den 1643. Men allerede 1660 nedkastede igjen Stormen baade Spiret og Meget af Taarnet selv, ved hvilken Leilighed ogsaa Kirken leed stor Skade. Sandsynligviis er den store Hvælving, som tidligere har dækket Taarnets eget rummelige nederste Stokværk, ogsaa bleven tilintetgjort ved denne Ødelæggelse. Først 1752 fik det atter et lavt, pyramideformet Spiir.

Ogsaa Kirkens Chor er i det Mindste for en Deel blevet ombygget efter Udgangen af Middelalderen. Muurstiverne, der findes udvendig paa dettes Hjørner, ere forsynede med smaa Tavler af Sandsteen, hvilke indeholde deels latinske, deels platthydske Indskrifter, der angive Navnene paa herværende Embedsmænd og Borgere og deres Hustruer (saaledes: Skriveren Nicolaus Faber og hans Hustru Søster Fabers, Sivert Jakobs og Marie Siverts o. s. v.), hvilke i Aaret 1588 have bekostet disse Pillers Opførelse.

I den katholske Tid havde denne Kirke fire Altere. Den nuværende Altertavle indeholder maadeligt udførte Malerier af Lidelseshistorien. Det er overraskende øverst paa denne forresten aldeles protestantiske Tavle at see en Fremstilling af St. Jørgen, som nedlægger Dragen. Prædikestolen er opsat 1563 og 1658 paa Ny forziret. Dens Relieffer af det gamle og nye Testamentes Historie ere uden Kunstværd. Kirkestolene

ere i Skibet anbragte i tre Rækker; ind over begge Korsfløiene findes der Pulpiturer. Orglet er anbragt i den vestre Ende af Skibets nordre Gang. Det smukkeste Stykke af Kirkens Tilbehør er uden Sammenligning den ferfidede Døbefont, der er udført af sort Marmor og prydet med Relieffer af hvidt Marmor. Paa de tre Sider har den Fremstillinger af Christi Omskjærelse, hans Daab og af Frelseren, idet han velsigner Børnene; paa de tre andre er den prydet med Vaabener og Bomærker. Denne Døbefont har særdeles stor Lighed med den, der findes i Kirken i Tønning, men den er langt bedre bevaret end den derværende. Øverst omkring Randen har den en plattydsk Indskrift, der meddeler, at den til Minde om Landskriveren og Stalleren Caspar Schwenk er bleven skjenket til Kirken af hans Arvinger i Aaret 1654.

„Das Gasthaus" er en for By- og Landsogn fælles Stiftelse, der har sin Oprindelse fra en katholsk St. Jørgens Stiftelse. For Tiden er der her 11 Lemmer, som have fri Bolig med et Stykke Havejord, 38—64 Sk. om Ugen og Brændsel, hvorhos de i fornødent Fald faae Klædningsstykker samt i Sygdomstilfælde Lægehjelp og Medicin. Af Legater eier Stiftelsen ingen, men derimod en Fenne Land i Søndermarken i Garding Sogn paa 4 D. 2 S. 12 V., som tilfaldt den ved et Gavebrev fra daværende Landskriver i Garding, senere Staller Caspar Schwenk, dateret St. Laurentii Dag 1627. Stiftelsen eiede ved Udgangen af 1861 12,133 Rd. 89 Sk., hvilken Capital for Størstedelen er opstaaet af Lemmernes Indskud.

Raadhuset.

En Bolig for Retstjeneren.

Et Vagthuus, der tillige er Sprøitehuus.

Et Fattighuus.

To Præsteboliger.

Fire Skolehuse, hvori fem Skoler, 3 Drenge- og 2 Pigeskoler, der ere fælles for Land- og Bysognet; hver Skole har sin Lærer.

En Arrestbygning for Landskabet Eidersted.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1656 (818 af Mdkj. og 838 af Kvkj.), i 1855: 1580, i 1845: 1526, i 1803: 985, i 1769: 938.

Handelsomsætningen. Garding har kun liden directe Handel med Udlandet; Udførselen og Indførselen foregaaer fornemmelig over andre indenlandske Steder. Af de vigtigste Forbrugsartikler er 1861 fortoldet Bomuldsgarn 1224 Pd. (i 1860: 1491 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 11,447 Pd. (i 1860: 8742 Pd.), Brændeviin 565½ Viertler (i 1860: 301 Viertler), Stang- og Baandjern 18,126 Pd. (i 1860: 21,395 Pd.), Fajence 18,126 Pd. (i 1860: 21,395 Pd.), Kaffe 39,991 Pd. (i 1860: 44,629 Pd.), Riis og Riismeel 23,449 Pd. (i 1860: 18,694 Pd.), Salt 318 Tdr. og 11,859 Pd. (i 1860: 331½ Tdr. og 6163 Pd.), Steenkul 476 Tdr. (i 1860: 45½ Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,286 Pd. (i 1860: 23,982 Pd.), Sirup 57,547 Pd. (i 1860: 56,396 Pd.), Thee 15,076 Pd. (i 1860: 16,405 Pd.), ufabrikeret Tobak 45,734 Pd. (i 1860: 57,614 Pd.), Skraatobak 15,845 Pd. (i 1860: 14,500 Pd.),

Uldmanufacturvarer 5232 Pd. (i 1860: 3869 Pd.), Viin 347 Viertler og 520 Flasker (i 1860: 535 Viertler og 36 Flasker).

De vigtigste Udførselsartikler ere: Havre 1280 Tdr. (i 1860: 783 Tdr.) og Raps 900 Tdr. (i 1860: 726 Tdr.)

Skibsfarten har for Garding Toldsted i 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart er indgaaet 427 Fartøier af 2284¼ Com.-Læsters Drægtighed med 2175 Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 427 Fartøier af 2229 Com.-Læsters Drægtighed med 381 Com. Læsters Bestuvning, i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 44¾ Com.-Læsters Drægtighed med 20 Com.-Læsters Bestuvning, udgaaet 5 Fartøier af 85¾ Com.-Læsters Drægtighed med 63¾ Com. Læsters Bestuvning.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 3 Fartøier paa 15 Com.-Læster.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 18,565 Rd. 11 Sk. (i 1860: 20,087 Rd. 94 Sk.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænker sig til 2 Tobaksfabrikker, i hvilke der i 1861 er fabrikeret 45,000 Pd. raa Tobak til Skraatobak og Cigarer.

I Garding afholdes følgende Markeder: 2 Krammarkeder i 3 Dage i Slutningen af Februar og Midten af Juni, 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemrum i Slutningen af October og Begyndelsen af Novbr.

Overstalleren over Eidersted er Overøvrighed for Garding. Byen Garding er ifølge Tit. 1 af dens Byret en Deel af Landskabet Eidersted, men den danner ved Siden heraf en selvstændig Commune med den samme Communalforfatning som de øvrige Byer i Slesvig. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten, som er sammensat af en Borgermester og 4 Raadmænd, samt et Bycollegium paa 4 deputerede Borgere. Baade Raadmændene og de Deputerede vælges af begge Collegier.

Andre communale Embedsmænd ere: en Havnekasserer, en Regnskabsfører for „das Gasthaus", 2 „Digediger", der tillige ere Veiopsynsmænd, 4 Ovarteermænd og en Lægdsmand.

Særskilte Commissioner ere Fattigcommissionen, Kirkecommissionen, der er fælles for By og Land, ligesom Inspectionen over „das Gasthaus."

Garding har en egen Byret af 12te October 1590, men er forøvrigt undergivet den Eiderstedske Landret.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere: Raadhuset, Retsbetjentens Bolig, et Vægterhuus, som tillige er Sprøitehuus, en Vægterbolig og et Fattighuus.

Garding Byes Udgifter have i de efternævnte 6 Regnskabsaar for de ligeledes efternævnte Hovedudgiftsposter været:

	1856		1857		1858		1859		1860		1861	
	Rd	ß	Rd.	ß	Rd.	ß	Rd.	ß	Rd.	ß	Rd.	ß
Fattigvæsenet	3213	84	3082	47	3022	26	2895	86	3347	2	3528	37
Skolevæsenet	597	16	803	38	815	6	825	60	849	32	745	59
Delinqventomk.	20	31	20	31	20	14	22	20	48	90	30	16

Byen har ikke havt Indqvartering i de nævnte 6 Aar, men den har i 1861 bidraget 148 Rd. 46 Sk. til Indqvartering i andre Byer. Dens Gjæld udgjør 10,951 Rd. 39 Sk. Gasbelysning finder endnu ikke Sted.

Fattigvæsenet har i 1860 tilveiebragt 1748 Rd. 60 Sk., i 1861 1316 Rd. 36 Sk. af særlige Indtægter; det øvrige Beløb er blevet lignet. Til Skolevæsenet tilveiebringes Udgifterne alene ved Ligning. Udgifterne til Brandvæsenet tilveiebringes ved Ligning efter Brandkatastret.

Garding har hverken Brand-, Politi- eller Borgercorps.

Havnevæsenet bliver under Magistratens Control bestyret af Havneregnskabsføreren. Havnen, der danner Sønderbaadfartens indre Afslutning, har intet Fond, dens Indtægter bestaae i Havnepenge (Resolution af 17de Juli 1816 og Anordn. af 11te Mai 1833). I de senere Aar har Indtægten beløbet sig til 150 Rd. aarlig. Havnen er bleven udvidet i 1852.

I geistlig Henseende danner Garding med Garding Landsogn et Pastorat, med en Hovedpræst og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen, Diaconatet er et Valgkald; Embedernes Indtægter anslaaes resp. til 1641 Rd. og 648 Rd. aarlig.

Byen hører til Tønning Physicatdistrict. Apothek. 37te Lægd i Landskabet Eidersted. Skatterne indbetales til Vesterdelens Landskriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Vesterdeel indsendes til Centralkassen i Flensborg.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Garding i Forening med Tønning 1 Deputeret (de slesvigske Kjøbstæders 7de Valgdistrict).

Ved Gardings Toldoppebørselscontrol er ansat en Toldoppebørselscontrolleur og 2 Toldassistenter, ved Postvæsenet er ansat en Postexpediteur. Telegraphstation. Stalleren i Eiderstedt, Landpenningmesteren og Landskriveren, begge for Landskabets Vesterdeel, boe for Tiden i Garding.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Garding: en Spare- og Laanekasse, der er oprettet den 17de Februar 1822, i hvilken der efter det sidste Aarsregnskab for 1861 indestod 14,897 Rd. 3 Sk., den eiede 4980 Rd. 79 Sk.; et Begravelsesgilde; et Ringrideselskab; en Sangforening; nogle Læseselskaber; en Haandværkerforening.

Af offentlige Promenader og Anlæg findes kun den i 1842 anlagte Kirkegaard, en Allee, som mod Nord fører forbi den, en Allee langs Stokhuusveien og en Allee Sønden for Byen.

Efter den gamle Eiderstedske Krønike blev der 1109 bygget et Træcapel paa Geestaasens vestligste Affald (op deme Cleve by deme Garsande), der indviedes til St. Christian, Marie Magdalene og St. Bartholomæus. Sydøst for Garding i den udstrakte Marsk, der under Navn af Grøde (Forland eller Halligland analog Grøden- eller Grudenkog) strakte sig langt ind i den nuværende Eidermunding, boede dengang Boyemannerne, der 1113 dræbte Præsten Herman Lütke foran Alteret, efter Sagnet fordi han ikke vilde vente efter dem med Gudstjenesten. Herover skal Sognet*) have mistet Patronatet over Kirken, der først 1603 for en Sum Penge erhvervedes af den gottorpske Hertug Frederik. Denne Begivenhed synes at have givet Anledning til særskilte Capellers Oprettelse rundt om i Everschop. Capellet

*) Beretningen kan ogsaa forstaaes som var det Boyemannerne, hvem Kirkens Patronat tilkom, altsaa dens Stiftere.

paa Kløven eller Kliffet (Stedet hvor det stod vises endnu) skal være gaaet under i en Vandflod 1114 og dernæst byggedes 1117 en Kirke af Steen længere mod Øst paa den høie Garsand (vnde wart genømet Gardinghe).

I Garding Kirke holdtes 1466 en almindelig Raadsforsamling, hvorved en ny Landret vedtoges for Landene Eidersted, Everschop og Utholm.

I Garding Sogn var der kongeligt Arvegods, hvilket Hertug Otto af Brunsvig, Kong Valdemar d. Stores Dattersøn, d. 8de Septbr. 1297 solgte („bona nostra in parrochia Gerdinghe et Thedinbole et ubicunque in Frisia sita et jacentia") til sin Onkel Grev Gerhard af Holsteen, og Salget stadfæstedes af Kong Erik Menved 1300 (begge Breve trykte i Michelsens Nordfriesland S. 185—87). Byen leed meget 1415 i Ditmarskerfeiden 1466 holdt Afsendinge fra de eiderstedske Trelande en Forsamling i Garding Kirke, hvor en ny Landret blev vedtaget. 1572 havde Byen allerede en Borgermester, og 1575 fik den af Hertug Adolf adskillige Privilegier, saaledes Ret til at holde et ugentligt Tirsdagsmarked; men Kjøbstadrettighed forskaffede først Stalleren Caspar Hoyet Garding 1590 samtidig med Tønning. Fra en St. Jørgens-Stiftelse i den katholske Tid bidrører det saakaldte Gjæsthuus. Byens Handel ad Søveien betinges ved Canalen Sønderbaadfart, der er gravet 1612, og ved Katingsiel gjennem en Sluse udmunder i Eideren. See forøvrigt Garding Landsogn.

Landsognene.

Koldenbyttel Sogn omgivet af Witswort Sogn samt Husum og Hytten Amter, udgjør den østligste Deel af Landskabet Eidersted, og grændser mod Syd til Trenen og Eideren. Kirken i den østlige Deel af Sognet, $^1/_4$ M. n. v. for Frederiksstad, $1^1/_2$ M. n. o. for Tønning og $1^1/_3$ M. s. for Husum. Arealet 4724 Tdr. Marskland, der paa Grund af sin Fedme fortrinlig egner sig til Studegræsning. Desuden hører til Sognet et Forland paa c. 150 Tdr. Land. Til Sognet hører Drandersum (293 Dgsl.), Westerbøl, Badenkog (297 Dgsl.), Peterskog (1188 Dgsl.), Fresenkog (636 Dgsl.), Schwenkenkog (79 Dgsl.), samt Dele af Byttel og Walsbølkog, Riesbølkog, Dingsbølkog, Damkog og Herrenhallig (forsaavidt den henhører til Landskabet Eidersted, 810 Dgsl.)*). Sognets Jorder afvande næsten alle til Eideren ved den saakaldte Saxfærge-Sluse i Fresenkogs Dige, hvorfra er Overfart til Ditmarsken; c. 700 Dsl. Sydermarsk-Jorder og 300 Dsl. Witswort-Jorder henhøre ligeledes til denne Vandløsning. Herrenhallig afvander til Trenen og med denne gjennem Sluserne i Byen Frederiksstad til Eideren. Frederiksstad-Tønning-Husum Chaussee passerer Sognet. Talrige Mellembiger og gamle Flodarme („Reitflethen") afdele og gjennemskjære den herværende Marsk.

I Sognet: Gaden („de Straat") ved Kirken, bygget paa Mellembiger, tildeels brolagt, med teglhængte Huse, Præstegaard, Skole og Mølle, forskjellige Næringsdrivende og Haandværkere; Norderdige paa Damkogens Mellembige med Skole, Rantrumdige, Halligdige med Skole; enkelte Gaarde ere Staatshof, Stadthof og Trenehof. Ialt i Sognet 1 G. med 150—200 Dsl., 13 G. med 100—150 Dsl., 18 G. med 50—100 Dsl., 6 G. med under 50 Dsl., 29 H. med Jord (hvoraf 10 ved Gaden), 79 Huse uden Jord (hvoraf 31 ved Gaden).

---

*) Den øvrige Deel udgjør 300 Dagslet og kaldes Svabsted Herrenhallig.

Blandt de nævnte 1 Teglværk, 2 Vindmøller, 5 Kroer, 3 Skolebygninger, 14 Fattigboliger. Af Gaardene ligger 1 med 100—150 Dsl. og 10 med 50—100 Dsl. i Herrenhallig; disse ere kongelige Arvefæstegaarde, der svare en aarlig Kanon. En betydelig Deel af Sognets Jorder er uden Bygninger.

Indvaanere: 970. Studefedning (over $^3/_4$ af Sognets Jorder græsses) og Agerbrug er Hovederhvervet. Dyrkning af Haveurter, der sælges i det nærliggende Frederiksstad, er ikke ubetydelig; derimod har den tidligere industrielle Virksomhed tabt sig med Uldvæverierne i Kjøbstaden, hvorpaa den var baseret. I de sidste 40 Aar skulle henved 50 Gaarde og Huse være nedbrudte i Sognet, og Indvaanerantallet som Følge deraf være aftaget. Denne Omstændighed maa fornemmelig tilskrives Studegræsningens Udvidelse paa det egentlige Agerbrugs Bekostning.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating), det sidste dog med Undtagelse af Herrenhallig, der er udsondret af Digebaandet. Det danner Landskabet Eidersteds 1—4de Lægd. Sognet har 2 Lensmænd; Herrenhallig indbetaler imidlertid Skatter og Afgifter directe til Landskriveriet. Sognet inddeles i Nørre-, Sønder-, Øster- og Vester-Kvarteer. Til som Interessent at udøve Stemmeret i Communen udfordres Besiddelse af 40 Dagslet Jord. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. aarlig. Kirken eier 57 Dagslet contributionsfrie og 9 Dsl. contribuable Jorder, samt 5 Dsl. England („Spätingland"); af Capitaler c. 2000 Rd. Hovedskolens Lærer er tillige Organist og Degn. Et Fattiglegat, stiftet 1785, udgjør 3 Dsl. 1 S. Jord.

Kirken, der har været indviet til St. Leonhard, mangler Taarn, men har et ottekantet slankt Spiir ovenover Choret, hvilket er blevet opsat 1826 istedetfor det tidligere sexkantede, som var afbrændt ved Lynild den foregaaende Sommer. Kirken selv er en ret betydelig, men ogsaa en meget sammenstykket Bygning, i hvis Ydre der findes en broget Sammenblanding af raae Kampesteen, røde Muursteen og rhinlandsk Tuf. Dette sidstnævnte Materiale har ganske vist oprindeligt været det enehersende i Choret, der tør antages for den ældste Deel af Kirkebygningen, og hvorpaa den gamle Angivelse om Kirkens Anlæggelse ved Aar 1200 synes godt at kunne passe. Men navnlig i det Ydre er Choret i en senere Tid saa godt som heelt blevet ombygget med Muursteen, hvorved det mod Øst har faaet en tresidet Afslutning med fremspringende Muurstiver paa Hjørnerne. De Friseornamenter, som nu findes under Taget paa begge Chorets Sidemure, have vel ved Muursteensfornyelsen faaet en kantet Form, men minde dog endnu om de paa Tufsteenskirkerne sædvanlige smaa romanske Rundbuer. Udvendig kan man som Følge af disse Fornyelser nu kun see Tufen nogle Steder paa Nordsiden. I det Indre af Choret findes den derimod endnu i større Udstrækning under Kalkpudsen, og man seer den ogsaa oppe ovenover Kirkens Loft i den Muur, som bæres af den runde Chorbue. Kirkens Skib er opført af raae Kampesteen, hvilket ikke blot gjælder om dets ældste Deel, der — som den oprindelige, tilmurede Dør paa Nordsiden viser — har Rundbuen til Særkjende, men ogsaa om den senere tilføiede Forlængelse deraf mod Vest, hvori de nu brugelige tvende spidsbuede Indgangsdøre fra Nord og Syd findes anbragte. Da der haves en Efterretning om, at Kirken skal være bleven udvidet omtrent ved Aar 1400, er der Grund til at antage, at herved menes denne Forlængelse. Altertavlen hidrører fra Slutningen af Middelalderen; den er udskaaren af Træ og fremstiller som sædvanligt Korsfæstelsen. Tidligere har Kirken endnu havt et andet Alter. Den smukke Døbefont er forfærdiget af Marmor og foræret til Kirken af Lensmanden Peters's Børn. Ved den omfattende Istandsættelse, som Kirken undergik 1826—30, ere flere Forandringer foretagne. Det gamle „Lighuus", som var en senere Til-

bygning foran den sydlige Indgangsdør til Choret, blev nedbrudt. I det meget brede Skib havde der tidligere været tre Rækker Stolestader; nu blev der kun tvende. Det lille Orgel, som Kirken havde faaet 1758, og som befandt sig i Skibets vestlige Ende, blev meget betydeligt udvidet og sat i en fortrinlig Stand for en Bekostning af 3767 Mk.

Paa Kirkegaarden, hvor det af Tømmerværk opførte Klokkehuus findes, sees Cornelius van der Loo's Begravelse; han skal her under et Lindetræ først have forkyndt den lutherske Lære. Endvidere en Liigsteen over den koldenbyttelske Raadmand Peter Sax, der var født paa Nordstrand den 6te September 1597, og, efter at have modtaget en lærd Opdragelse, bosatte sig paa Gaarden Dranderſum*) i Koldenbyttel Sogn. Han helligede sig Studiet af sin Fædreegns Historie, og en talrig Samling af Haandskrifter ere Frugten af hans mangeaarige Samlerflid**). Da man 1751 aabnede hans Begravelse laae der i Kisten en Blyplade med følgende Indskrift: „Ad fossorem.

„Improbe, tolle manus, post fata quiescere fas est,
„In cineres gratum te decet esse meos."

„Petr. Sax 1662."

og man antager, at hans Død indtraf i dette Aar.

Ogsaa et Mindesmærke findes paa Kirkegaarden over 25 ved Frederiksstads Forsvar 1850 faldne danske Krigere.

Indtil 1819 var der ved Kirken ansat en Diaconus; den tidligere Diaconusbolig er nu indrettet til Hovedskole.

Den Deel af Koldenbyttel Sogn, der først blev inddiget, er udentvivl Dranderſum med Vesterbøl, og dette Arbeide skal være udført 1210. Senere indtoges Badenkog, som det berettes 1252, og Koldenbyttel sluttede sig derefter til Witswort Sogn ved Walsbøl og Byttelkogs Inddigning, der sættes til 1255 (jee Witswort). I Forening med Nabosognet indtog man dernæst Riesbølkog 1371 og Dingsbølkog 1400. Tidligere gik en Arm af Eideren og Trenen øst og nord om Sognet, hvorved Digernes Vedligeholdelse blev besværliggjort. Da derfor Damkogen var bleven inddiget 1489, indtraadte en væsentlig Forandring til det Bedre, og Koldenbyttel Sogn inddigede 1515 Peterskog eller, som den efter Kirkens Skytspatron dengang kaldtes, Leonhardskog***). Dermed var Nordeideren ganske aflukket paa den søndre Side, men endnu flød Trenen umiddelbart forbi Sognets Diger, og denne Flod var paa hiin Tid aaben, saa at Flod og Ebbe gik op imod Hollingsted. Fra Koldenbyttel til den ligeoverfor liggende Oldekog i Stapelholm var imidlertid kun en kort Strækning, og man besluttede derfor 1570 at afdæmme Floden, hvorved en betydelig Deel Land langs Trenen blev sikkret mod Oversvømmelse og Digerne paa begge Sider gjorte undværlige. Dette vanskelige Foretagende blev udført under Ledelse af en Husum Borger, Bendix Benzen den ældre, „ein in Spadelandes Rechten erfahrner und berühmter Mann." Man begyndte med at lægge 3 Sluser paa Forlandet, der hvor senere Byen Frederiksstad blev anlagt, og efterat Trenens Vande vare ledede igiennem disse, lukkede man det gamle Treneløb den 4de Juli 1571 og opførte Diget endnu inden Vinteren til sin fulde Høide. Foruden Stapelholmerne, Eidersstederne, Mildsteds, Oftenfelds, Svabsteds og Hollingsteds Sognebeboere, der efter Digeforfatningen vare pligtige til dette Arbeide, maatte ogsaa Indbyggerne i Eidersteds fjernere Dele, saavelsom Byen Husum samt Lundenberg og Hatsted Herreder række hjelpsom Haand, og der var ialt nogle tusinde Mennesker beskjeftigede. Forinden den af Regjeringen befalede Inddigning kom til Udførelse, var det besluttet, at Staten skulde forblive Eier af det indvundne Land, navnlig Herrenhallig†), imod at lægge og vedligeholde de fornødne Sluser; de til Inddigningen pligtige Jordeiere derimod, hvis gamle Diger gjordes overflødige, skulde paa deres Side opføre og vedligeholde det nye Dige. I denne Overeenskomst er Grunden at søge til Statens Forpligtelse til Vedligeholdelsen af Frederiksstads Sluser og til den paa Gaardene i Herrenhallig hvilende Fæsteqvalitet. Disse bleve oprindelig anlagte af dertil indkaldte Hollændere. De nye Sluser viste sig imidlertid snart utilstrækkelige for Af-

*) Den nuværende Staatshof eller Stallershof, hvilket Navn den fik, fordi Baron Nicl. v. Gersdorf boede her, der fra 1722 til 1735 var Staller i Landskabet Eidersted.

**) Jvf. Literaturoversigten S. 270.

***) Volkmar omtaler en ny Peterskog i Koldenbyttel Sogn, der skal være inddiget 1624.

†) Dens rette Navn er Herrenkog, men da den ikke er forsynet med Dige imod Trenen, har man kaldt den Herrenhallig. Domainejord kaldes i Marsten Herrenland.

vandingen, og det blev besluttet at bygge en større, aaben Sluse af hugne Steen, hvorved tillige Skibsfarten paa Trenen kunde lettes. Denne første Skibssluse dertillands blev bygget 1588, og til Bevommelse af Datidens Forhold skal anføres, at Entrepreneuren, der erholdt alle Materialier leverede, overtog Udførelsen for 750 Mark Lybsk. Slusens Dybde var 6 Fod under daglig Ebbe; den ødelagdes i Vandfloden den 6te Juni 1630 (see Frederiksstad). Alt 1604 havde man dernæst ifinde at inddige en ny Kog i denne Egn, men Arbeidet kom først til Udførelse 1611, da Hertugen af Gottorp lod Fresenkog indtage under Joh. Clausens Ledelse*). Hvad der i denne Kog laae øst for det tidligere Treneløb, tilhørte Stapelholmerne, hvorfor disse deeltoae med Hertugen i Inddigningen. Endelig indvandt man 1631 den lille Schwenkenkog, der fik Navn efter fyrstelig Kammersecretair Marcus Schwenk, hvem Forlandet var skjænkt af den gottorpske Hertug. Johan-Adolfskog, der hører til Witswort Sogn var en Deel af det Forland, som udgjorde Hertugens Gave, men da Schwenk ikke kunde faae sin Deel af Kogens Dige færdig i rette Tid, afsondrede de øvrige Participanter sig fra ham, og inddigede 1624—29 Joh.-Adolfskog (see Witswort). Blandt Concessionshaverne var ogsaa den tidligere Amtmand i Trittau og Reinbek Amter i Holsteen, J. Ph. Hartinghusen (see Østerhever). Ved Hertugens Hjelp erholdt Schwenk et Tilskud af Landskabet paa 2 Skilling af hver Dagslet. Da Kogen var færdig, kjøbte Koldenbyttel Sogn den for 16,000 Mark L.

Koldenbyttel skal tidligere være skrevet Koldebetel, og være en Sammentrækning af Navnene Kaltehørn og Byttel. I det slesvigske Domcapitels Registr. Capit. 1352—1407 findes blandt Sognene i Eidersted opført under Eet Coldenbüttel et Myld (Scr. rer. Dan. VI. S. 584), og da der i ældre Kirkefortegnelser anføres en Kirke Milde som gaaet under i Vandflod, har man meent, at den har ligget her (see Vollerwik). Kuß mener dog (Staatsb. Mag. III. S. 347 ff.), at hele den side Egn mellem Eidersted og Geesten, der var gjennemskaaren af flere Flodarme, i Fortiden har baaret dette Navn. Koldenbyttel Sogn tog virksom Deel i Fægningen mod Kong Abel, og det var dette Sogns Hærafdeling, der nødte Kongen til at søge over Mildedæmning, hvor han, som bekjendt, blev dræbt den 29de Juni 1252. Sognet leed meget i Trediveaarskrigen, da Oberst Thomas Cerboni førte sine Tropper ind i Eidersted ad denne Vei. Ogsaa under Udmarschen, fra den 24de Mai til 10de Juni 1629, samledes Tropperne her og afstedkom allehaande Ødelæggelser. I Forbigaaende skal her bemærkes, at Landskabet Eidersted ved Besættelsen, der begyndte den 17de October 1628, leed en Skade, som anslaaes til over 700,000 Rd. (see Provinzialber. 1796, S. 122 ff.)

I Koldenbyttel er Digterinden Anna Owens født 1584. Denne mærkelige Dame, der 1599 blev gift med Stalleren Herman Høyer (see Oldenswort), var i høi Grad paavirket af den Tids religieuse Sværmere og optraadte som en Slags Forstanderske for disse. Efter Mandens Død 1622 gav hun dem Tilhold paa sit Herresæde Høyerswort, og ødelagde sin betydelige Formue. Efter at have folgt det nævnte Gods til Enkehertuginde Augusta, forlod hun Landet 1632 og gik til Sverrig, hvor den svenske Enkedronning Eleonore Marie skjænkede hende en lille Eiendom i Laagaard ved Stokholm; da hun 1656 følte sit Endeligt nær, skal hun have skjult sig og være død i Censomhed. Anna Owens har ladet et Bind „Poemata" trykke, der ikke ere uden Aand. Et af hende mod Cromwell rettet Skrift bærer følgende Titel: „Ein Schreiben über Meer gesandt, An die Gemein in Engelandt Aus einer alten Frawen Handt, Die ungenandt, Gott ist bekandt" 1649. Prøver af hendes Poesi findes i Provinzialber. for 1787, S. 675 ff. (see ogsaa Biernatzki's Landesberichte 1846, S. 62 og 316).

Witswort Sogn omgivet af Koldenbyttel, Oldenswort og Ulvesbøl Sogne samt af de til Husum Amt hørende Sydermarsk og Simonsberg Districter, grændser mod Syd til Eideren. Kirken paa en Geestaas i den vestlige Deel af Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. n. o. for Tønning, 1 M. v. n. v. for Frederiksstad, $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Husum. Arealet 5036 Tdr. Marskland, der er bedst i Sognets nordøstlige og sydlige Deel, men forøvrigt af lettere Beskaffenhed end i de øvrige Eiderstedske

*) Om denne Mands Virksomhed see flere af de paafølgende Sogne.

Sogne og tildeels lavtliggende, saa at det om Foraaret meget lider under en langvarig Oversvømmelse. Talrige Mellembiger gjennemskjære Sognets østlige Deel. Mod Nordvest findes Moseland, det saakaldte Haimoor paa den ene og Witswort Mose paa den anden Side af den smalle Geestaas, der sædvanlig kaldes Witswort Sand og synes at være en Fortsættelse af lignende Høidedrag hiinsides Eideren*).

Til Sognet høre Dele af Adolfs-Kog (368 Dsl.), Obbens-Kog (308 Dsl.), Legelichheit-Kog (med Darrigbølkog, 658 Dsl.), Dam-Kog (den til Witswort hørende Deel 202 Dsl.), Dingsbøl-Kog (323 Dsl.), Riesbøl-Kog, Walsbøl-Kog og Byttel-Kog, samt endvidere Johan-Adolfs-Kog (202 Dsl.), Oldefeld-Kog, Nordende-Kog og Haimoor-Kog. Den sydslesvigske Jernbane har en Station i Sognet ved Byttel, og Husum-Tønning Chaussee med en Green af samme til Byen Frederiksstad passerer Sognet. Jorderne høre for Størstedelen til den saakaldte Reimersbude-Vandløsning med den 1862 opbyggede Steensluse ved Reimersbude. Vandløsningen danner her en lille Havn ved Eideren. En Deel af Sognets vestlige Jorder henhøre til den saakaldte Spitsiel-Vandløsning med Slusen tæt ved den forrige. De to Vandløsninger adskilles ved den saakaldte Witswort Seitewende, og paa en Strækning af denne fører en i de senere Aar anlagt Halvchaussee fra Reimersbude til Gaden ved Kirken.

Blandt de forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse fremtræder navnlig Witswort Gade („de Straat") eller Witswort ved Kirken, paa Geesten, brolagt, Husene tildeels teglhængte, med Præstegaard, Diaconusbolig, 2 Skolebygninger og 3 Kroer. Den øvrige Deel af Sognet deles i Syd- og Nord-Witswort, og her findes Fløhdorf med Vindmølle, Reimersbude med Teglværk og Kro, Sandhaak, Sandkro, Moorhørn (tildeels til Oldenswort Sogn), Ingvershørn med Skole og Kro, Nobeskro, Platenhørn med Kro og den i Adolfskog liggende Rothe Haubarg. Ialt i Sognet 1 G. med 150—200 Dsl. Jord, 5 G. m. 100—150 Dsl., 14 G. med 50—100 Dsl., 8 G. med under 50 Dsl., 77 H. med Jord (hvoraf 26 ved Gaden), 76 H. uden Jord (hvoraf 32 ved Gaden). Blandt de nævnte 3 Teglværker, 3 Vindmøller, 8 Kroer, 3 Skolebygninger, Fattigarbeidshuus, Bomhuus og Jernbanestation. En Deel Jorder uden Bygninger ere i udensogns Besiddelse.

Indvaanere: 1203. Agerbrug, Studefedning og Kvægavl er Hovederhvervet. Haandværkere af alle Slags findes i Sognet, navnlig ved Gaden.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 5te—12te Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 60 Dagslet Jord. Sognet har en Hovedpræst, der for Tiden tillige er Provst i Landskabet Eidersted, og en Diaconus. Begge Kald besættes

*) Om Witswort Mose see Oldenswort og Ulvesbøl Sognes Beskrivelse.

ved Valg; deres Indtægter anslaaes respect. til 1700 Rd. og 1050 Rd. Kirken eier af Jorder 7 Dsl. 3 S., der i aarlig Forpagtning indbringe c. 130 Rd. samt Capitaler til Beløb 8191 Rd., hvoraf Renten udgjør 525 Rd. Sognet har et Fattigarbeidshuus. Nogle Gaarde og Huse paa Oldenswort Sogns Grund henhøre i kirkelig Henseende til Witswort.

Witswort Kirke er opført af Muursteen med et lille Taarn paa Kirken; Choret er hvælvet. Altertavlen skal ikke være uden Kunstværd. Det Indre af Kirken blev 1859 underkastet en omfattende Restauration, og de tvende Opgange i Skibet forsvandt tilligemed Træstolperne, hvormed Loftet støttedes. Kirken har et Orgel. Paa Kirkegaarden, der er omgiven af Træer, et isoleret Klokketaarn. 1420 flyttedes Witswort Kirke fra dens oprindelige Plads i Nærheden af Eideren, hvor det gamle Kirkested endnu sees ved Jernbanens og Halvchausseens Overskjæring. 1466 blev Choret tilbygget, som det fremgaaer af en Indskrift, der i sin Tid fandtes bag Alteret („Ao. 1466 dat Corr gebawt"). Det fremgaaer af den saakaldte Svabsteder Bog (1523), at Præsentationsretten til Witswort Kirke i ældre Tid var unddraget Sognet, uden at det dog vides af hvilken Grund.

Witswort Sogn var oprindelig ikkun lille og det kan antages at Beboerne paa den høie Geessand dengang søgte Beskyggelse mod Havets Oversvømmelse*). Trenen eller den saakaldte Nordeider gik tidligere vest og nord om Sognet, og Witswort synes at have været skilt deels fra Ulvesbøl ved een eller flere Havarme, deels fra Koldenbyttel Sogn, hvor der ogsaa paa Mejers Kort fra 1240 findes afsat en gjennemstrømmende Arm af Eideren. Efter Peter Sax skal Forbindelsen med Ulvesbøl være bragt tilveie ved Anlæg af Diget, hvorpaa Sandkroen ligger, og Koldenbyttel Sogn skal have taget Deel i dette Arbeide. Efterat denne Forbindelse var bleven tilveiebragt deeltog dernæst Ulvesbøl med Witswort og Koldenbyttel i Inddigningen af Riesbøl-Kog 1371 og Haymoor-Kog 1393 imellem hvilke der kun er et lille Sommerdige. Indenfor disse altsaa ligge de ældste witsvortske Koge, hvorom nu ikkun Navnene Oldefeld-Kog og Nordende-Kog minde, og hvis Mellemdiger næsten sporløst ere forsvundne; de maae antages at have været ældre end Byttel- og Valsbøl-Kog, der inddigedes i Fællesskab med Koldenbyttel, den sidste efter Peter Sax 1255, og herved blev Forbindelsen bragt tilveie med Koldenbyttel Sogn. Udenfor Riesbøl-Kog blev Dingsbøl-Kog inddiget 1400; gjennem denne gik tidligere en Arm af Nordeideren, hvis Løb endnu kan spores. Denne Kogs nordøstlige Hjørne ved Nobeekro var 1489**) Udgangspunkt for et Dige, der heelt aflukkede Nordeideren og bragte Forbindelse tilveie mellem Landskabet Eidersted og Sydermarsk. Diget skal ligge paa samme Sted som tidligere den saakaldte Milderdæmning, hvor Kong Abel paa sin Flugt udaf Eidersted 1252 blev dræbt; dette Anlæg var til stort Gavn for Egnen ved Nordeideren, men vakte Nordstrandernes og Utholmernes Misfornøielse i høi Grad, da Seiladsen derved blev standset og man ikke mere ad denne Vei kunde forsyne sig med Tørv og Træ fra Svabsted. De gjennemstak ogsaa 3 Gange Dæmningen over Dybet, saa at Amtmand Poul Sehested med bevæbnet Magt maatte ligge i Egnen, indtil Arbeidet var fuldendt***). Senere opførtes et andet Dige øst for det forrige, hvorved Damkogen eller, som den dengang ogsaa kaldes, Moorbergkog, blev indvundet. Efterat Strømmen engang var standset, lykkedes det i forholdsviis kort Tid at inddige de øvrige Koge, igjennem hvilke det forhenværende Eiderløb endnu overalt kan spores; men enkelte ere dog temmelig tidlig inddigede, fordi man ønskede at undgaae Ifstandsættelsen af de ældre Diger, naar disse i Stormfloderne havde taget betydelig Skade. Efterat Kong Christian III. 1544 havde beseet Leiligheden og givet sit Minde til Inddigningen,

*) Ved Preil i Ditmarsken gaaer en Kalksteensryg under Eideren, som efter et hollandsk Søkort fra Midten af det 17de Aarhundrede synes at være kommen til Overfladen paa Eiderens nordre Bred, hvor der tæt vest for Reimersbude paa Kortet findes angivet et „Steinriff". Sandsynligviis er denne Kalksteensryg, der bl. A. findes omtalt i Biernatzki's Landesberichte 1816, S. 311, ikke uden Forbindelse med den høie Geessand, der i syd-nordlig Retning hæver sig i Witswort Sogn, og hvis Spor lader sig følge paa det tidligere Forland (inddiget 1861) udfor Simonsberg Sogn.

**) Peter Sax og Heimreich angive Aarstallene 1470 og 1480 for denne Begivenhed. 1489 er taget efter den gamle Eidersteds Krønike og Iven Knutzens Beretning. See Literaturoversigten S. 270.

***) For sin Ulejligheds skjænket 40 Dagslet Land i den nye Kog, og dette Stykke kaldtes efter dam Pouls-Kog.

indtoge Sognene Witswort og Koldenbyttel tilligemed Sydermarsk 1544—1554 Darrigbøl- og Legelichheit-Koge. Landet maatte indtages i tre Stykker, nemlig Darrigbøl og Søndre-Legelichheit samt tilsidst den egentlige Legelichheit midt imellem de forrige. At saae Eiderdybet lukket foraarsagede megen Møie, og Nabosognene i Eidersted, Lundenberg og Halsted Herreder samt Byen Husum rakte hjelpsom Haand ved Arbeidet. Eiderens gamle Hovedløb danner her Witswort Sogns Grændse mod Husum Amt og kaldes „Rosenborger Deep." Dernæst blev Obbenskog inddiget 1564, idet Diget lagdes mellem Witswort Sogns og Lundenberg Herreds Eiderdiger, og endelig Adolfs-Kog 1576—1579, fornemmelig for at befrie Lundenberg og Ulvesbøl Sogne for deres slette og besværlige Diger. I begge disse Koge synes Eideren at have havt et dobbelt Løb; ved Adolfs-Kog maatte Diget i en Længde af 320 Vaand føres over det sandede Vat, og denne Kogs Dige har man baade 1625 og 1630 maattet flytte længere ind i Landet. Skjøndt de Lundenbergske Koge saaledes bleve befriede for Sødiget mod Syd, var Tilstanden dog af den Beskaffenhed, at Stormfloderne 1634 og 1720 aldeles tilintetgjorde disse Egne, saa at de nordlige Diger om Adolfs- og Obbens-Kog omsider maatte vendes om og tjene til Sødige imod Heveren indtil 1861, da en Rest af det tidligere Lundenberg Herred atter indvandtes. (Herom see nærmere Husum Amts almindelige og Simonsberg Sogns specielle Beskrivelse.) Ved Sydeideren blev 1624 den lille Johan-Adolfs-Kog inddiget, der fik Navn efter den gottorpske Hertug, som havde skjænket nogle af sine Hofbetjente det herliggende Forland.

Witswort Sogn har rimeligviis Navn efter den Sandbanke, hvorpaa Kirken ligger, og ikke, som Helmreich mener, efter dens vide Udstrækning*). Sognets Navn skrives i gamle Documenter ogsaa „Widdeßwordt". Den 25de Mai 1853 ødelagde en Ildebrand 33 Huse i Witswort. Præsten Laurentius Adsen, der var ansat her fra 1582 til 1603, har forfattet Annales Eiderostadienses. Han var $3\frac{1}{2}$ lybske Alen høi, og Prædikestolen indrettedes efter hans Høide.

Den i Sognet liggende Marskgaard Rothe-Haubarg var i sin Tid Enkedrotninde Augustas (Christian IV.'s Søsters) Eiendom. Om Sagn, der knytte sig til denne Gaard, see Møllenhofs Sagen S. 300. Den er nu i Frøken Woldsens Eie, og der er oprettet Testamente, hvorefter den skal tilfalde Byen Husum til visse nærmere bestemte veldædige Øiemed.

Oldenswort Sogn omgivet af Witswort, Ulvesbøl, Tetenbøl, Kotzenbøl og Tønning Sogne, grændser mod Sydøst til Eideren og er det største i Landskabet Eidersted. Kirken midt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. for Tønning, $1\frac{1}{2}$ M. n. o. for Garding, $1\frac{3}{4}$ M. s. v. for Husum og $1\frac{1}{4}$ M. v. for Frederiksstad. Arealet 6350 Tdr. fortrinligt Marskland, der fornemmelig imod Sydvest er af overordentlig Fedme, mod Nordøst af mere leret Beskaffenhed og i den midterste Deel af Sognet forholdsviis høitliggende. Mod Nordvest berører det ved Ulvesbøl omtalte Mosestrøg Sognet. Til Sognet hører et Forland af henimod 200 Tdr. Land.

Til Sognet hører Gammel-Harblek-Kog (Tetenskog), Ny-Harblek-Kog (147 Dsl.), Østeroffenbøl- (367 Dsl.) og Vesteroffenbøl- (423 Dsl.) Koge, samt Dele af Altneu-Kog og Adenbøl-Kog (see Tetenbøl Sogn). Det adelige Gods Hoyerswort og tildeels den octroierede Søndre-Frederiks-Kog høre i kirkelig Henseende herhen. Sognets Jorder afvande deels til Eideren, deels til Heverstrømmen. Hoveddelen, den saakaldte Oldenswort-Vandløsning, hvis Afledningscanal mod Syd benævnes Gamle-Eider, afvander gjennem Slusen ved Rodenspieker til Eideren og danner her en lille Udskibningsplads. Sognets nordøstlige Deel tilligemed Harblekkogene udgjør sammen med nogle af Witswort Sogns Jorder den lille Spitziel-Vandløsning, hvis Sluse ligger i Eiderdiget foran Witswort Sogn;

*) I Dithmarsken findes en Landsby „Wittenwurth", ligeledes paa Geestsandet.

Adenbøl- og Altneu-Kog henhøre til Tetenbøl-Vandløsning. Den sydslesvigske Jernbane, der har en Station ved Harblek, gaaer tilligemed Telegraphen gjennem Sognet; ligesaa Frederiksstad-Tønning Chaussee. En Halvchaussee er anlagt fra Rodenspieker til Gaden ved Kirken. Sognets Grændse mod Syd danner den saakaldte Oldenswort-Seitewende, mod Nord Diget mellem Oldenswort og Ulvesbøl Sogne, det tidligere saakaldte Landmark.

Navnlig den midterste og sydøstlige Deel af Sognet er bebygget; her findes Oldenswort Gade („de Straat") eller Oldenswort ved Kirken, smukt beliggende, brolagt, med teglhængte Huse, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, Fattigarbeidshuus, Mølle, forskjellige Næringsdrivende og Haandværkere; Østerende, en Samling større Marskgaarde med Skolebygning paa Værfter langs Veien fra Oldenswort til Witswort; endvidere Moorhørn (tildeels), Riep, Hochbrücksiel med Skole og Kro, Gunsbyttel, Tofting, Hemmebige med Skole, 2 Teglværker og Mølle, Rodenspieker med Kalkværk, Langehemme og Harblek Banestation. Ialt i Sognet foruden det adelige Gods Hoyerswort 1 G. med 263 Dagslet Jord, 1 G. med 252 Dsl., 14 G. med 100—150 Dsl., 15 G. med 50—100 Dsl., 41 G. med under 50 Dsl., 70 H. med Jord, 93 H. uden Jord. Blandt de nævnte 2 Teglværker, 1 Kalkbrænderi, 2 Vindmøller (foruden Hoyerswort Mølle), 8 Kroer, 5 Skolebygninger og 1 Fattigarbeidshuus. En meget stor Deel af Sognets Jorder uden Bygninger er i udensogns Besiddelse.

Indvaanere: 1383. Studefedning og Agerbrug er Hovederhvervet. Industriel Virksomhed og Detailhandel beskjeftiger en Deel Personer. Ligeledes drives lidt Fiskeri i Eideren.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 15de—22de Lægd; Sognet har 3 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der mindst maae eie 40 Dagslet Jord. Sognet udgjør 4 Districter, nemlig Oldenswort Gade, Vesterende, Hemme og Østerende, og 7 Bondelag, nemlig Boyemans Bondelag, Østerende, Harblek, Hemme, Tofting, Vesterende og Riep. Sognets Communalforfatning er ordnet ved Regulativ af 26de October 1822. Sognets tvende Præstekald besættes ved Valg; deres Indtægter anslaaes resp. til 1300 Rd. og 640 Rd. Kirken eier c. 8 Dagslet Jord og Capitaler til Beløb c. 3000 Rd. Arbeidshusets Capital udgjør c. 10,600 Rd., hvortil kommer et Legat paa 40 Rd. aarlig til Lærebrenge fra Sognet. En Sparekasse er for nogle Aar tilbage bleven oprettet i Oldenswort Sogn. Ogsaa nogle Legater for Præsteenker findes.

Hoyerswort adelige Gods hører i kirkelig Henseende til Oldenswort Sogn, i administrativ Henseende til det 2det adelige Godsdistrict. Det er underlagt Landskabets Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Foruden det egentlige Godsareal, der staaer for 3 Plove og udgjør 188 Dagslet, høre c. 49 Dsl. og en Kornvindmølle til Eiendommen, som i Alt har 169 Skattetønder med en Taxationsværdi af 40,560 Rd. Jorderne benyttes for Størstedelen til Studefedning. Herresædet c. ¼ M. syd for Oldens-

vort Gade, 1/6 M. vest for Jernbanestationen Harblek; Hoyerswort Mølle syd herfor.

Endvidere hører i kirkelig Henseende deels til Oldenswort, deels til Tønning Sogn den octroierede Søndre-Frederiks-Kog, 268 Dsl., der mod Syd grændser til Tønning Kjøbstad, mod Syd og Øst til Eideren. Udenfor Diget et betydeligt Forland, som er Domaine. Kogen, der inddigedes 1613 og 1690 fik en Octroi, har sin egen Vandløsning med Sluse ud til Tønning Havn. Af de under Oldenswort Sogn opførte Gaarde ligge 6, tilligemed en Række Huse langs Diget, i denne Kog. Kogen har 3 Hovedparticipanter, danner en egen Commune.

Oldenswort Kirke er en Teglsteensbygning i Koreform, opført 1785. Den har et 30 Fod høit Taarn paa Midten af Kirketaget og for Enden af Bygningen et bredt, solidt Taarn. Loftet i Choret er hvælvet. I Kirken er et Portrait af den 1786 afdøde Conferentsraad Augustini, der var født i Oldenswort og ved Testamente skjænkede sin Formue til Oprettelse af Fattigarbeidsanstalten i Sognet. Orgel.

Umiddelbart vest for Herregaarden Hoyerswort ligger en stor, nu øde Værft, der bærer Navnet Oldehøft (Oldenhove), og paa denne har, som ogsaa Navnet antyder, Sognets Kirke eller Capel oprindelig staaet. Dog kan det synes tvivlsomt om Kirken paa Kong Abels Tid 1252 endnu stod her, eller den allerede var flyttet til sin nuværende Plads, hvilket P. Sar og med ham Heinreich antager, thi 1205 skal der være bygget et Træcapel ved Oldenswort paa det Sted, hvor 1245 et Capel af Steen blev opført. Efter den gamle Eiderstedske Krønike opslog Kongen sin Leir indenfor Diget, et lille Stykke Vei „vb dat Süden van einem holten Capelle, genömet Oldeßworth", og afbrændte dette Capel; men da nu Kongens Tog fellagtig henføres til Aaret 1202 (see Staatsb. Mag. 1829, S. 699) eller 3 Aar førend det nye Træcapels Bygning, synes det rimeligt, at Oldenswort Kirke paa Abels Tid endnu stod paa Oldenhoves Værft, og at hans Leirplads saaledes maa søges syd for denne).*) Ogsaa de Tegninger, som Peter Sar har efterladt af Kongens Leirplads, der paa hans Tid skal have baaret Navnet Sætir (castrum Abelianum incolis nunc dicitur Sätir), synes at tale for, at Kongens Leir laae syd for Oldenhove. Om Capellets Brand hedder det i Krøniken: „Do vorbrande de koninck Abel de Capelle ganz vp, vnde de klocke de was wyet vnde de vor van deme klocktorne vp dat süden nedder by deme karckhaue in einen depen weel vnd de bleeff darinne vnd me wil seggen se sy dar noch inne." Det turde frembeles ikke være usandsynligt, at det nye Træcapel netop efter Kong Abels Tog blev bygget høiere op i Landet paa Kirkens nuværende Plads, hvor det senere blev erstattet ved en Steenkirke, hvis Bygning under urigtig Forudsætning om Tidspunktet for Kongens Tog ansættes til 1245, men snarere maatte være at henføre til 1295, da det rette Aarstal for Kongens Død, som bekjendt, er 1252**).

Ved Ditmarsernes fjendtlige Indfald i Eidersted 1415 blev Oldenswort Kirke afbrændt, men kunde 1416 atter paany indvies. En ny Kirkebygning omtales dernæst omtrent ved Aaret 1465, thi i dette Aar døde Theodorus Skriver, der tilligemed Hr. Johan Petersen nævnes som Bygmester. Kirken var viet S. Pancratius, fik 1488***) et lille Taarn, 1491 ved frivillige Bidrag af Menigheden et Crucifix, 1495 et Billede af St. Jørgen og 1512 et Orgel. Et Capellani blev bygget 1493 og Kirkens Altertavle var skjænket af Stalleren Caspar Hoyer til Hoyerswort. 1785 blev denne Kirke nedbrudt og den nuværende opført.

Igjennem den vestlige Deel af Oldenswort Sogn skal en Arm af Eideren have gaaet, der adskilte Everschop fra det egentlige Eidersted. Om denne Eiderarms Til-

---

*) Efter Fleres Beretning skal der mellem Hoyerswort og Oldenswort vises en Fenne, som kaldes Königskamp, hvor Slaget mellem Kongen og Friserne formeentlig har staaet. Efter Krøniken synes det imidlertid først ved Harblek at være kommet til Trænning.

**) Som Exempel paa den Forvirring, der herskER med Hensyn til de hernævnte Aarstal, skal anføres, at i den Eiderstedske Krønike ogsaa 1145 staaer nævnt foruden 1202 som det Aar, da Eidersted hjemsøgtes af Kong Abel.

***) I Slutningen af det 15de Aarhundrede blev der gjort meget for Kirkerne i Eidersted. Kotsenbøl Kirkes Nybygning paabegyndtes, Garding Kirke ombyggedes, Kating Kirke blev istandsat og forsynet med Taarn, Tetenbøl Kirke blev udvidet, Witswort Kirkes Chor byggedes.

HOYERSWORT.

værelse haves dog ingen bestemte Efterretninger, og den synes at have lukket sig i en meget tidlig Tid, navnlig før Inddigninger bleve foretagne. Vel er P. Sax af den Mening, at Diget ved Hochbrückstiel oprindelig har været Everschops Sødige mod denne Eiderarm, og at det først efter Vandfloden 1300, da Everschops Diger ødelagdes, blev omlagt mod Heveren og bragt i Forbindelse med Oldensworts Diger paa den anden Side af hiin Eiderarm, men denne Efterretning turde neppe have Sandsynlighed for sig, og Mellemdiget øst for Offenbøllkogene tilligemed dets Fortsættelse mod Nord, den saakaldte Landmark, ere vistnok fra Begyndelsen af anlagte mod Heveren. Udenfor dette Dige er Vesteroffenbøl-Kog med stort Besvær inddiget 1470 og Osteroffenbøl-Kog 1529. Disse Koges Navne minde om det tidligere Sogn Offenbøl, der skal være ødelagt i Vandflod, og af hvis Jorder de nævnte Koge udgjøre en Deel. Sognet nævnes i det slesvigske Domcapitels Register fra 1352, hvor det hedder: „Vicaria Beati Nicolai habet in parochia Offenbul juxta Ecclesiam 40 demet" — men findes ikke i Capitlets Liber censualis fra 1436 Udenfor Offenbøllkogene inddigede Oldenswort, Tetenbøl og Ulvesbøl Sogne samt nogle Interessenter i Østerhever 1553 Gammelnykog, hvilket Arbeide medtog 7 Aar. Ogsaa mod Syd ere Inddigninger til forskjellig Tid foretagne ved Eideren. I det 13de Aarhundrede gik en Arm af denne Flod gjennem Harblekkogene, mellem Hoyerswort (Oldenhove) og Langehemme ned igjennem den nuværende Søndre-Frederikskog, og denne Arm var rimeligviis Hovedløbet paa hiin Tid. Dengang gik det i Kong Abels Krønike omtalte Eiderdige indenfor Gl.-Harblekkog ad Hoyerswort til, ned forbi Møllen og øst for den høie Værft Tofting til Diekhusen. Ligesom Oldenswort Vandløsningscanal, hvor den gaaer igjennem dette Strøg, kaldes Gamle-Eider, saaledes kan ogsaa det gamle Løb forfølges i Lavningerne vest for Langehemme. Efterat denne Eiderarm omtrent ved Aar 1300 var overdiget af Venne Peters og hans Frænder, inddigedes Gl.-Harblekkog i det nordlige Indløb af hiin Arm, altsaa neppe, som det berettes, 1252. Det var i hiin ældre Eiderarm, at Kong Abel gik ind med sin Flaade og landede „in eine Hauen genömmt Othersholl, edder Olteisholl"*), og det er saaledes fuldkommen rigtigt, naar Krøniken betegner hans Leirplads som liggende tæt indenfor Diget ved Eideren, d. v. s. den nu lukkede Arm af Floden. Forøvrigt beretter P. Sax, at den saakaldte Oldenswort-Seitewende, der adskiller Oldenswort fra Tønning og Kotzenbøl Sogne, har været Oldensworts oprindelige Sødige, der fra Tetenbøl-Østerkog gik ned til Diekhusen (Boydiekmanshuien), men dette er neppe troligt, thi de skarpe Bugter, hvormed Diget følger Fenneinddelingen, giør det sandsynligt, at det ikke oprindeligt er anlagt som Sødige. Øst for Diekhusen siges en lille Kog at være inddiget, hvis Spor imidlertid ikke nu lader sig paavise.

Da den gottorpske Hertug Johan Adolf havde skjænket Forlandet udenfor Gl.-Harblekkog til sin Raad Hieronimus Müller, Stalleren Hermann Hoyer og Landskriveren Asmus Moldenit, lode disse Ny-Harblekkog inddige 1612 ved Joh. Claussen Rollwagen**), og i det paafølgende Aar inddigede den Samme for Hertugens og hans Moders Regning Søndre-Frederikskog ved Tønning.

Hoyerswort adelige Gods oprettedes af Kong Frederik II., som det sædvanlig berettes, 1564***) for Caspar Hoyer, der fra 1578 til 1594 var Staller i Eidersted. Bedstefaderen, Jakob Hoyer, havde hjemme i Grevskabet Hoyer og var 1523 ansat i dansk Krigstjeneste, tilligemed Faderen Hermann Hoyer, sædvanlig kaldet Lange Hermann, der var første Gang gift med en naturlig Datter af Kong Frederik I., og i sin Tid berømt for sin Tapperhed. Af dennes andet Ægteskab†) med Maria Splenters fødtes Caspar Hoyer 1540. Han skal være opdraget sammen med Christian III.'s Sønner og blev senere, efter at have uddannet sig ved udenlandske Høiskoler, ansat ved Hoffet og benyttet ved forskjellige diplomatiske Sendelser. 1565 ægtede han Anna Wolf og traadte i den gottorpske Hertug Adolfs Tjeneste, i hvilken han navnlig udmærkede sig ved sin Virksomhed som Staller i Eidersted. Han eiede henimod 1400 Dagslet Jord i Landskabet, hvoraf 448 Dagslet ved et Patent af 1587 forlenedes med adelige Rettigheder, men efter Forleningsdocumentet††) synes Hoyer alt tidligere at have faaet adelige Friheder for andre Jorder. Jorde-

---

*) I nogle Haandskrifter findes Stedet kaldet Oddensstild, hvilket J. N. Schmidt udtyder som Olbensstiel.

**) Om denne Mands Virksomhed see Østerhever og flere Sognes Beskrivelse.

***) Dette Aarstal turde muligt ikkun være at forstaae om den gamle Bygnings første Opførelse.

†) Efter Heimreich af første Ægteskab.

††) Trykt i Provinzialber. 1790, S. 637.

godsets Besidder fik Jagt- og Fiskeriretten i Sognene Koldenbyttel, Witswort, Oldenswort og Tetenbøl, hvor Eiendommene vare beliggende. Da det nuværende adelige Gods ikkun omfatter 188 Dagslet, sees betydelige Dele efterhaanden at være fraskilte og deriblandt vistnok den forhen adelige Gaard Wolfsbøl i Tetenbøl Sogn, der skal være opført af Sønnen Conrad Wolf Hoyer. Selve Herregaarden opførte Caspar Hoyer 1591, nogle Aar før sin Død. Den er omgiven med dobbelte Grave og mægtige Træer*), der tilligemed Bygningens ærværdige om end forfaldne Ydre svare til Stedets minderige Fortid. Her vises endnu det Værelse**), som Kong Frederik IV. beboede under Tønnings Beleiring 1713, og herhen maatte de svenske Tropper tilligemed Grev Steenbock tilfods marschere for at nedlægge deres Vaaben. En Jernbøile paa Taarnets Muur minder, ligesom det skumle Kjælderhul, om en Tid, da Hoyerswort var Stallerfæde. I Salen vises Blodpletter, der hidrøre fra en Eiderstedsk Jomfrus pludselige Død som Følge af Overanstrengelse i en Dands. Caspar Hoyer døde i Husum den 19de Novbr. 1594, og efter ham blev Sønnen Hermann Hoyer Staller i Eiderstedt og Besidder af Hoyerswort. I hans Tid udførtes mange betydelige Arbeider, saaledes begge de Eiderstedske Baadfarter og en Række nye Inddigninger og han roses meget for sine Fortjenester af Landskabet. 1599 ægtede han Anna Owens (see Koldenbyttel Sogn), der efter Mandens Død 1622 forblev i Besiddelse af Godset indtil 1632, da hun solgte det til Hertuginde Augusta. Anna Owens var bekjendt for sit Hang til religiøst Sværmeri og sine mystiske Skrifter; hun døde i Sverrig. Den gottorpske Hertug Frederik overlod 1647 Godset til Rentemester Joachim Danckwerth, Fader til den for sit historiske Værk bekjendte Caspar Danckwerth, der er født i Oldenswort Sogn. Paa Taarnets sydlige Muur sees en Indskrift huggen i Sandsteen saalydende:

Joachim Dankwerth
et
Giara Luthen
conjuges
Restauratores
harum Æduum.
Anno Christi
MDCXL VIII.

Efter Joachim Danckwerths Enke kom Godset 1656 til hendes Svigersøn Kammerraad Andreas Cramer, i hvis Slægt det blev til 1732, da det solgtes til Andreas Johan Saurius; 1733 blev det solgt til Carl Fred. Wilh. Køpke til Wisch, hvis Arvinger 1737 overlode det til Søcapitain Jacob Brupn de Wolff; hans Søn Hofagent Christian Brupn i Ekernførde solgte 1767 Gaard og Gods til Kjøbmand Peter Wolfhagen i Tønning, og dennes Arvinger afhændede det atter 1771 for 20,000 Rd. til Branddirecteur Boy Hamkens, hvis Familie endnu eier det.

Da Oldenswort Kirke blev ombygget 1785, holdt Sognet Gudstjeneste i et paa Hoyerswort dertil indrettet Locale.

Oldensworts Navn, der tidligere ogsaa findes skrevet Aldenswürde, antyder Stedets høie Alder. Det var Stalleren Caspar Hoyers Hensigt, ligesom han skaffede Tønning og Garding Kjøbstadsret, at faae ogsaa Oldenswort, der dengang var en Flække, ophøiet til Kjøbstad, men Døden hindrede ham i denne Plans Udførelse. Efterat næsten hele Flækken 1781 var afbrændt, ønskede Communen ikke at beholde Flækkerettigheden, der blev ophævet 1800.

I Ditmarskerfeiden 1415—16 leed Oldenswort meget; ligeledes 1713, da Svenskerne og senere Russerne laae her. General Steenbock havde en kort Tid sit Hovedqvarteer i Oldenswort, og i Præstegaarden vises endnu en Sal, hvor Kong Frederik IV. og den russiske Czar afsluttede Overeenskomsten om den svenske Armees Overgivelse den 16de Mai 1713, ifølge hvilken Grev Steenbock capitulerede med 11,000 Mand.

---

*) I disse Træer bygger Heiren Rede, hvilket ikke nogetsteds ellers vides at være Tilfælde i Eiderstedt. Som bekjendt fisker Fugten under Ebbetiden i de tørrige Pytter paa Vatterne.

**) I Tegningen, som findes medgivet dette Værk, seer man Kongens Værelse i de 3 Vinduer i underste Etage nærmest Taarnet. Fra dette føre nogle Trappetrin ned i den rummelige Forhal, hvorfra man gjennem Hovedøren kommer ud i det Frie. Den ældste Deel af Bygningen danner en Vinkel med den i Tegningen viste og har kun een Etage. Over Dørportalen staaer Aarstallet 1757 og høiere oppe over Vinduet 1564.

Tønning Landsogn omgivet af Kating, Kotzenbøl og Oldensvort Sogne, grændser mod Syd til Eideren, der herfra opefter begynder at antage en mere udpræget Flodcharacteer. Sognet udgjør med Tønning Kjøbstad een Menighed. Areal 2464 Tdr. fortrinligt, tildeels høitliggende Marskland foruden 196 Tdr. Forland. Den sydslesvigske Jernbane, Frederiksstad-Tønning og Tønning-Garding Chaussee gaae herigjennem. Jorderne afvande til Slusen i Tønning Havnedige, og Vandløsningens Hovedcanal er den saakaldte Nørrebaadfart (Norderbootfahrt), der løber langs den nordlige Side af Chausseen til Garding. Sognets Dige har kun imod Vest en smal Strimmel Forland, men forsvares paa den øvrige Strækning ved talrige Laaninger paa Eidervattet. Nogle Steder i den octroierede Søndre-Frederikskog, som ligge i Tønnings umiddelbare Nærhed, høre i kirkelig Henseende til Sognet.

I Sognet findes forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse, saaledes Store- og Lille-Alversum (Olversum) langs Indersiden af Eiderdiget, Schrapenbøl, Diekhusen; enkelte Gaarde ere Slaphørn, Elwort, Riep, Sandhof og Løvenhof. Kjøbstaden Tønnings Grund udgjør den midterste Deel af Sognet og naaer heelt op til Kotzenbøl Sogns Grændse. Forskjellige Beboelser, som ligge paa Bygrunden, høre imidlertid til Landsognet. Ialt i Sognet 6 G. med 100—150 Dsl. Jord, 9 G. med 50—100 Dsl., 4 G. med under 50 Dsl., 13 H. med Jord, 39 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skolebygning, 1 Ølbryggeri, 2 Vindmøller, 2 Teglværker, 3 Kroer, 1 Bomhuus.

Indvaanere: 526. Studefedning og Agerbrug er Hoveberhvervet. En Deel Beboere i Store- og Lille-Alversum dyrke Haveurter, som de afhænde i den nærliggende Kjøbstad. Ogsaa lidt Fiskeri drives.

Tønning Landsogn hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 32te—34te Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 30 Dagslet Jord. Om Sognets kirkelige Forhold see Tønning Kjøbstads Beskrivelse. Landsognet, der bidrager med 1/4 til Kirkens Udgifter, har sin egen Skole; dog ere Børnene tillige skoleberettigede i Kjøbstaden. Med Hensyn til Fattigvæsenet danner Landsognet et særskilt District, som har sit eget Fattigarbeidshuus.

Alt tidlig skjelnedes mellem Tønning Sogn og Tønning Bondelag (Burlach). I Klagestriftet mod Ditmarsterne (see Michelsens Nordfriesland, S. 587 Noten) anføres saaledes, at Tønning Sogn 1414 blev afbrændt, medens Tønning Bondelag havde frikjøbt sig („Tunnyngh burlach dat dyngede"). Det synes, at Tønning Sogn har staaet i et særeget Forhold til den slesvigske Bispestol, thi ikke alene havde Domcapitlets Cantor Kaldsretten til Kirken, som det fremgaaer af et Document hos Westphalen IV. S. 3148 („Tonningen, dat Dominus Cantor to præsenteren hefft"), og af det oftere anførte Registrum capituli (1352—1407), men der siges senere i Liber censualis (Scr. rer. Dan. VII. S. 492), at Biskoppen „in Tonien" havde to Officialer, som kaldtes Lensmænd, og i hans Navn udøvede deres Myndighed, hvoriblandt Opsyn med Digerne. Ogsaa omtales sammesteds en egen Skat, den saakaldte Tonningeschat, som tilfaldt Domcapitlet.

Det nuværende Sogn er dannet af det gamle Tønning og Store-Alversum Sogne. Det sidste nævnes som særskilt Parochi ved Siden af Tønning i alle det slesvigske Domcapitels Kirkeregistre. Saaledes i den saakaldte Svabsteder Bog fra

1523 (Westphalen IV. S. 3141), og Sognet var med at inddige Legelichheitkogen mellem Eidersted og Sydermarsk 1547. Derimod omtales 1609 Alversum (Groß-Alversheim) Kirkegaard som hørende til Tønning Kirkes Jorder, og i dette Mellemrum maa Sognet, maaskee paa Grund af Ødelæggelse i den store Vandflod 1ste Novbr. 1570, antages at have ophørt at existere som en særegen Commune. Kirken synes (Westph. IV. S. 3123) at have været viet St. Bartholomæus, og Jacob Peters blev Præst ved den 1491. Alversum Kirkegaard skal endnu vises. Det laae nær, fra Store-Alversum Sogn at slutte til, at der ogsaa har været et Sogn ved Navn Lille-Alversum, og heri turde mulig søges Grunden til den Feiltagelse, Peter Sax og Andre formeentlig gjøre sig skyldige i, naar de foruden Kirken Alversum henlægge Kirken Alver til dette Sted, medens det undergaaede Alver efter Heimreichs Mening bør søges sydvest for Rungholt i det gamle Nordstrand, i Nærheden af Halligen Syderog, hvor der paa hans Tid vistes et Sted Synkalff. At det ikke var denne Kirke, hvorfra Bisskop Bundo 1273 skjænkede Kirketienden til Frue-Kirkei Hadersleb, have alt Kuß (Provber. 1826, S. 425) og Outzen viist. Mulig har Kirken i det Eiderstedske oprindelig hedt Alvers Kirke eller Capel og Alversham været en Samling af Beboelser i Sognet, hvorhen Kirken senere er flyttet, thi at den gamle Alversum Kirke oprindelig maa have ligget betydelig længere ude i Eidermundingen end det nuværende Alversum, derfor taler dettes Nærhed ved Kating og Tønning Kirker.

Naar Tønning Sogn er blevet inddiget, derom haves ingen anden Efterretning, end at det er skeet samtidig med Nabosognene mod Vest, og at denne Inddigning har sluttet sig til Oldenswort Sogn ved Diekhusen, hvor den saakaldte Oldenswort-Seitewende kommer ned fra Tetenbøl-Østerkog, der skal være det oprindelige Sødige for Oldenswort Sogn (see S. 293). De høie Steder omkring Tønning (Peter Sax: de høie Toster) have maaskee foraarsaget en senere Inddigning her end andetsteds. Imod Eiderens Indskjæren maatte hele Landskabet 1608 bygge tvende Høsder ved Tønning, hvis Vedligeholdelse ogsaa stete paa Landskabets Bekostning. Den herskabelige Marskgaard Elwort (rimeligviis af det frisiske „eel", ædel, „eele frye Frese"), omgivet af dobbelte Grave, i umiddelbar Nærhed af den sydslesvigske Jernbane, forekommer alt tidlig i Landskabets Krønike. Det anføres saaledes ved Aaret 1401, at der dengang laae en Bro over Eideren mellem Elwort og Nesse i Ditmarsken, den saakaldte Bølebro. Det var dengang en saa streng Vinter, at Eideren var tilfrossen, og man havde over samme lagt et Plankedække, der benyttedes som Bro i 11 Uger. Om denne Bro har der været forskjellige Meninger; Hamsfort (Scr. rer. Dan. I. S. 312, „pons Bollenbruggicus") og Peter Sax (Westphalen I. S. 1367 „Boli pons") henføre den til Vognmannernes Tid 1370 og angive, at den forbandt Vesterhever*) med Nordstrand, hvor den skulde have ligget i den gamle Hærvei, som paa Heimreichs Tid endnu kunde spores paa Vattet udenfor Vesterhever. Krøniken beretter imidlertid, at man samme Aar kjørte fra Vesterhever til Pelvorm, og der er vel neppe nogen Tvivl om, at her ikke er Tale om en fast Bro mellem de nævnte Steder, skjøndt det er paafaldende, at navnlig Peter Sax har foretrukket en anden Forklaring. Ad en lignende Plankebro over Isen marscherede den svenske Armee den 19de Januar 1713 over den tilfrosne Eider ind i Frederikstad, og da Steenbock maatte trække sig tilbage henimod Tønning, blev i Februar noget Lignende forsøgt ved Harblek, men det indtraadte Tøveir forhindrede Planens Udførelse.

Elwort blev ved Tønnings Bombardement i Aaret 1700 antændt fra Fæstningen og afbrændt.

Kotzenbøl Sogn omgivet af Kating, Katrineherd, Tetenbøl, Oldenswort og Tønning Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, c. $^{5}/_{12}$ M. n. v. for Tønning og c. 1 M. ø. for Garding. Arealet 1428 Tdr. fortrinligt Marskland af sværeste Bonitet. Gjennem Sognet gaaer Tønning-Garding Chaussee og Telegraphledningen langs denne. Vandafledningen skeer til Tønning Sluse, og Hovedcanalen er den saakaldte

*) Om Vognmannerne see nærmere Vesterhever Sogns Beskrivelse.

.Em. £ surentren. *k* C° Jnii bist.

KOTZEHBOL KIRKE.

Nørrebaadfart*), der dog sjeldnere benyttes som Vandvei. Paa en Strækning gaaer Canalen langs Chausseen og følger derpaa den lille Halvchaussee, som fra Hovedchausseen fører op til Tetenbøl Sogn. Mod Nord og Øst begrændses Sognet af gamle Mellembiger, nemlig det saakaldte Junkenbige, Kleihørnbige og Oldenswort-Seitewendr.

Sognet, der inddeles i Nord- og Syd-Kotzenbøl, har ved Kirken en større Samling Gaarde og Huse, der fortrinsviis benævnes Kotzenbøl, med Præstegaard og Skole; syd for denne Axendorf med Vindmølle; mod Nord Kleihørn ligeledes med Vindmølle. Ialt i Sognet 1 G. med over 150 Dsl., 5 G. med 50—100 Dsl., 5 G. med under 50 Dsl., 12 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skolebygning, 2 Møller, 4 Kroer.

Indvaanere: 274. Agerbrug og Studefedning (Halvdelen af Jorderne græsses) er Hovederhvervet. Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 30te—31te Lægd; Sognet har 1 Lensmand. Stemme i Communen have Interessenterne, der maae eie mindst 30 Dagslet Jord. Nogle Steder ere henlagte til Kotzenbøl Kirke, men høre ellers til Oldenswort og Tønning Sogne.

Sognet er et Valgkald. Sognepræstens aarlige Indtægter anslaaes til 1600 Rd. Kirkens Indtægter ere betydelige, og Tilskud fra Sognet sjelden fornødne. I forskjellig Jordrente har den aarlig c. 420 Rd. og eier forøvrigt c. 26 Dagslet Jord samt Capitaler til Beløb 5453 Rd. 32 Sk.

Den meget smukke og ret anseelige Kirke ligger paa en høi Værft omgivet af Træer lidt syd for Landeveien fra Tønning til Garding, og har ifølge Indskriften paa den gamle Klokke vistnok været indviet til St. Nicolaus. Der er maaskee ikke nogen af vore Landsbykirker, hvis Ydre i saa høi Grad bærer Præget af en gjennemført Gothik. Den er opført af store røde Muursteen, der ere lagte i vexlende Skifter af lutter Løbere og af lutter Bindere paa samme Maade som i nyere Muurværk. Dens regelmæssigt anlagte Korsfløie ere oprindelige Dele af Kirkebygningen selv, hvis Chor imod Øst ender i en tresidet Slutning. De tvende smukke spidsbuede Portaler paa Skibets nordlige og sydlige Side ere i Hjørnerne prydede med ottekantede, snoede Søiler, hvilke ere besatte med polygone Baand om Midten og tidligere havde Løver liggende over deres Capitæler. Indtil den sidste omfattende Restauration 1857—59, ved hvilken Kirken fik et nyt Taarn, nyt Skifertag og høie Støbejernsvinduer m. m., fandtes der endnu i Kirkens meget høie spidsbuede Vinduer Levninger af Stavværk og høie Poster, som vare udførte af Sandsteen. Imellem Vinduerne fremtræder der i hele Bygningens Ydre gothiske Muurstiver. Indvendig har Kirken Bjælkeloft, der er smukt malet og besat med Guldstjerner i de himmelblaae Mellemrum imellem Bjælkerne. Det brede Skib havde tidligere tre, nu dog kun to Rækker Stolestader, og Kirken gjør i sin Heelhed et meget lyst, venligt og tiltalende Indtryk. Om denne mærkelige Kirkes Opførelse have vi tillige mere omstændelige Efterretninger, end det ellers er sædvanligt. Den skal først være bygget 1365 — det vil sige af Steen; thi en Trækirke har Stedet ganske vist havt før den Tid, og der kan heller ikke være Tvivl om, at Taarnet, som er ældre end den egentlige Kirke, allerede har været forbundet med en Steenbygning, inden Grunden i Aaret 1498 blev lagt til den nye Korsbygning. I Slutningen af Sommeren 1492 begyndte man at lægge Tømmerværket op paa denne; da de første Bjælker heisedes op over Choret, vare Hertug Frederik og „den gamle Dronning"

*) Den anlagdes 1612 under Johan Rollwagens Ledelse for 14,500 Mk. Lybsk.

(ɔ: Dorothea, Christian I.'s Enke) tilstede. I det følgende Aar kom Choret under Tag, og endelig 1495 indviedes Kirken og Høialteret af Bisskop Eggert Durkop, der nogle Dage efter indviede endnu tvende andre Altere og atter et Par Dage senere meddeelte Børnene Confirmationens Sacramente i den nye Kirke. Der kan uagtet den nævnte Eiendommelighed ved Steenskifterne i dens Mure ikke være Tvivl om, at det er den ved hiin Tid byggede Kirke, vi endnu have for os. Bygningens egne Former ligesaavel som Alt, hvad man veed om Sognets og Kirkens Historie, taler bestemt derfor. De mange gamle af Træ udførte Inventariesager, som findes i dens Indre, vidne ikke mindre imod den Antagelse, at en Brand skulde have fortæret den i det følgende Aarhundrede. Denne Kirke maa da indtil videre betragtes som den ældste sikkert daterede Bygning, i hvilken de nyere Muurskifter vides at forekomme hertillands. Det meget omfangsrige Taarn foran Kirkens vestre Ende, er, som alt anført, ældre end denne selv, og dette er derfor ogsaa opført i de i Middelalderen sædvanligste Muurskifter. Det er nu kun lavt, men har uvaatvivlelig tidligere været meget høiere. At her engang har fundet en Nedskyrtning Sted, sees endnu af den knuste Hvælving over det nederste Stokværk, hvoraf nu kun Sporene ere tilbage. Ved Kirkens sidste Restauration er Taarnet blevet afsluttet foroven med et ganske lille Træspiir af gothisk Form. Det er sandsynligt, at dette Taarn er omtrent af samme Alder som den største og ældste af de derværende Klokker. Paa denne staaer følgende Indskrift: „Maria btn ick geheten. dat kerspel to kotsenbull let mi gheten. o rex glorie veni cum pace. sanctus nicolaus. anno dni mccc L XIII. vox mea vox vite. voco vos. ad sacra venite. per mea -----. defunctos plango. vivos voco. fulgura frango." Den mindre Klokke er støbt i Husum 1717. Kirkens ottekantede Døbefont er temmelig plumpt hugget af en sortladen, fremmed Steenart. Den er prydet med fire raat udførte Hoveder; i nyeste Tid er den overmalet. Altertavlen er udskaaren af Træ og bærer Præget af Middelalderens Slutningstid. Under dens nyere Overmaling skimter man disse Ord: „Anno 1506 do is dies Altar gesetz worden." Foruden Hovedfremstillingen, der som sædvanligt er Korsfæstelsen, findes der deels i Midttavlen selv, deels i Sidefløiene otte mindre Fremstillinger af Livelseshistorien. Øverst sees Jomfru Marias Kroning og tillige den hellige Jomfru som Himmeldronning med Barnet paa Armen. Tavlens Indfatning er dog ikke ældre end Midten af forrige Aarhundrede, og de udskaarne Figurer inde i Tavlen ere i nyeste Tid malede hvide ved Hjælp af Perlefarve. Af Kirkens ældre udskaarne Træsager fortjener at nævnes et stort Crucifix med Maria og Johannes ved Siden i den nordre Korsfløi, en Læsepult og 5 gamle Chorstole samt Degnestolen i Choret; paa den sidste staaer: „Hans Volqwartz. Anna Hans. Anno MDLXV." Kirkens Epitaphiemalerier ere uden Værdi. Om en gammel Rustning og et Sværd, som hænger paa Skibets nordre Muur, hedder det, at de skulle have tilhørt General Steenbock (?).

Under Ditmarsternes fiendtlige Indfald 1415 og i Svenskekrigen 1713, samt ved Tønnings Beleiring i det paafølgende Aar leed Sognet meget.

I Kotzenbøl Sogn laae tidligere en adelig Gaard, der var opført 1468 af Tete Fedderken. Denne var ved Joen Joensens Død 1462 (jvf. S.) bleven Staller over de tre Lande Eidersted, Everschop og Utholm. Paa hans Tid blev der 1466 vedtaget en Landret i Garding Kirke, der er affattet i 20 Paragrapher og endnu skal findes i Landskabets Archiv i Tønning *). Om denne Staller fortælles ogsaa, at han var iblandt dem, der bevægede Kong Christiern I. til at afstaae fra sit Forsæt at afbrænde Byen Husum, til Straf for dens Deelagtighed i det 1472 af Kongens Broder Grev Geert reiste Oprør. Efter Tete Fedderkens Død 1474 blev Sønnen Boi Tetens Staller, hos hvem Kong Hans boede, da han 1485 besøgte Eidersted. Til denne gamle Slægt hørte ogsaa de senere Stallere af den Sieverske Familie (see Garding Sogn).

Kotzenbøl Sogn skal tidligere have været langt stærkere beboet end nu og efter Schröder have udgjort 6 saakaldte „Elterskab" (efter Andre 8 Bondelag), nemlig Syd- og Nord-Kotzenbøl, Riksbøl, Førsbøl, Steksbøl og Folkvard Bakens Elterskab, hvilket sidste tildeels hørte til Oldenswort og Tønning Soane. Ogsaa det egentlige Eidersteds Fristed eller Fribjerg var her, og den gamle Buremansvei gik igjennem Sognet.

J. N. Schmidt udleder Sognets Navn fra Kothsaten d. e. Kaadnere, analogt

*) Trykt i Provinzialber. 1790, 1ste Hefte S. 60.

med Kating, og ligesom dette findes skrevet Kotrum, forekommer Kotzenbøl skrevet Kotrebøl. Om det engelske Ord cothsei siger Suhm i sin Danm. Historie IV. S. 548, at det er af dansk Oprindelse, da det betyder „en, som sidder eller boer i en Kote."

Kating Sogn omgivet af Vollerwik, Welt, Garding, Katrineherd, Kotzenbøl og Tønning Sogne, grændser mod Syd til Vesterhavet (Eidermundingen). Kirken tæt ved Sødiget i den sydlige Deel af Sognet, $^{7}/_{10}$ M. s. s. v. for Tønning og $^{5}/_{6}$ M. s. o. for Garding. Arealet 1898 Tdr. fortrinligt Marskland, hvoraf en Strækning mod Øst kaldes Wischen (Engene), desuden 98 Tdr. Forland. Sognet berøres af Tønning-Garding Chausee; mod Vest danner den saakaldte Riksbøl-Seitewende Grændsen mod Katrineherd Sogns Jorder. Med Henshn til Vandafledningen hører Sognet deels til Katingsiel-Vandløsning, hvis Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbootfahrt), deels til Tønning-Vandløsning, Skjellet mellem disse danner en Vei, som fra Kirken fører op til Chausseen. Disse Underafdelinger af de nævnte Vandløsningscommuner kaldes her Vester- og Øster-Mating*). Sønderbaadfarten danner ved sit Udløb gjennem Slusen den lille velbesøgte Katingsiel Havn, hvorved en Controlleur er ansat.

Landsbyer findes ikke, men forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse have særegne Navne, saaledes: ved Kirken (bei der Kirche), Panør, Kleeblatt, Schimmelhørn, Katingsiel, hvoraf en Deel hører til Vollerwik Sogn, og Rikelsbøl (Riksbøl); enkelte Gaarde ere Hochbom, Rothelau, Goliatshof og Junkenhof. Ialt i Sognet 4 G. med 100—150 Dgsl. Jord, 10 G. med 50—100 Dsl., 4 G. med under 50 Dsl., 42 H. med Jord, 14 H. uden Jord. Blandt de nævnte 1 Skolebygning, 1 Kornvindmølle og 2 Kroer.

Indvaanere: 516. Agerbrug, Studefedning og Kvægavl er Hovederhvervet. Alle Slags Haandværkere findes i Sognet; nogen Reie- og Fiskefangst drives af den fattigere Klasse.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 27de—29de Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Interessenterne have Stemme i de communale Forsamlinger, og maae mindst eie 20 Dsl. Jord. Sognet er et Valgkald. Kaldets Indtægter anslaaes til 1900 Rd. aarlig.

Kirken eier c. 10 Dsl. tidligere Diaconatjorder samt Kapitaler til Beløb 1090 Rd.; desuden en aarlig Kanon paa 217 Rd. 2 Sk. og 10 Rd. 78 Sk. af bortfæstet eller solgt Kirkejord, og 32 Rd. aarlig af det Hasseske Legat.

Kirken har været indviet til St. Laurentius og er i sine oprindelige Partier opført af raae Kampesten. Da de oprindelige Vinduer i en senere Tid ere blevne udvidede til store spidsbuede Aabninger, og da tillige de gamle Mure ere stærkt udspækkede og kalkede, opdager man ikke let mere characteristiske Former paa dem. Baade Skibet og Choret ere henimod Slutningen af Middelalderen udvidede og for-

*) Om dette gamle Ords Betydning jvf. „Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eidersted und deren Verfassung betreffend" i Staatsb. Mag. 1821, S. 808.

længede ved Tilbygninger af Muursteen; det sidste har derved faaet en tresidet Afslutning imod Øst. Der er al Grund til at antage, at denne Kirkens Forlængelse skriver sig fra de betydelige Bygningsarbeider, som fandt Sted her 1489. Da der ved den Tid fandtes tre Alterpræster ved Kirken foruden Hovedpræsten, kunde der dengang være god Grund til at foretage en Udvidelse. Den Omstændighed, at en stor Deel af Muurværket her er udført med nyere Steenskifter, kan i den herværende Egn ikke indeholde nogen gyldig Indvending imod denne Antagelse (jfr. Kirken i Kotzenbøl). Foran Skibets Vestende er Taarnet tilbygget, hvillet imidlertid nu for Størstedelen er ødelagt, da Lynilden den 18de October 1862 slog ned i det, antændte dets Tømmerværk og beskadigede Murene saa meget, at de antages at maatte nedbrydes. Dette Taarn er (eller var) som Kirkens øvrige Tilbygninger opført af store røde Muursteen, lagte i nyere Skifter. Indgangsdøren paa dets vestre Side sluttes selv foroven af en flad (segmental) Bue, men den meget høie spidse Bue, der træder frem foran og heelt omgiver den, har et rigt sammensat og smukt udført gothisk Profil, som ganske bærer Middelalderens Mærke og giver al Grund til at holde den almindelige Antagelse for rigtig, ifølge hvilken ogsaa dette Taarn skal være opført i Slutningen af det 15de Aarhundrede. Foroven var det, hvad der ellers ikke er almindeligt i Sydslesvig, dækket med et Saddeltag, hvis Gavle vendte imod Nord og Syd. I sit Indre har Kirken overalt Bjælkeloft; i Skibet er der tre Rækker Stolestader, saaledes som det indtil de nyeste Tider skal have været almindeligt i alle de eiderstedske Kirker. Altertavlen er udskaaren af Træ, fra Middelalderens Slutning, og paa dens Fløie staae de tolv Apostle endnu under de gamle gothisk forzirede Buer. Den stærkt overmalede udskaarne Prædikestol er forfærdiget 1580; 1664 er den paa Ny „stafferet" af Lensmanden Peter Schmertz og Hustru, hvis Portraiter findes ved Siden. Kirkens Døbefont er ikke af Steen, men kun af Træ; den staaer paa allegoriske Figurer og bærer Aarstallet 1626. Den under den spidse Chorbue liggende og med Udskjæringer forzirede Tværbjælke har Aarstallet 1666. Foruden nogle ældre værdiløse Epitaphiemalerier har Kirken en nyere Mindetavle, som Menigheden har ladet opsætte i Choret over Præsten D. N. Havenstein, der var Præst her i 40 Aar, fra 1815 til 1855. Ved Kirkens Ældre vare 1489, som alt anført, ansatte 3 Vicarer, blandt hvilke Nicolaus Sypels, der senere forekommer som Præst ved Poppenbøl Kirke*). Præsten Andreas Haß, ansat her fra 1740 til 1773, testamenterede sin ikke ubetydelige Formue til forskjellige offentlige Legater for Kating, Ording og Tønning Sogne. Indtil 1722 var her et Diaconat, som gik ind ved den sidste Diaconus's Befordring til Hovedpræst. Han skal have været en Slægtning af den berømte Feltherre Tilly og bar dennes Navn.

1415 ødelagdes Kating Sogn ved Ditmarsternes fiendtlige Indfald i Eidersted. 1714 bortrev en smitsom Syge 140 af Sognets Beboere. Ogsaa i Svenskekrigen 1713 og ved Tønnings Beleiring 1700 leed Sognet meget.

Tidspunktet for Sognets Inddigning, der er foretaget i Fællesskab med Nabosognene, lader sig ikke nøiere bestemme. Som Kirkens Beliggenhed antyder, naaede Sognet tidligere længere ud i Eidermundingen, end nu er Tilfælde, og det efter Peter Sax 1533 fra Kating til Store-Alversum i Tønning Sogn lagte Dige var en Indflytning af det ældre, i de store Vandflader 1532 og 1533 ødelagte Sødige. Lignende Indflytninger skulle her ofte være blevne nødvendige.

For Afledningen af Navnet Kating fra Kathe, dansk Kaadnersted, taler Heimreichs Beretning og den tidligere Skrivemaade, der var Katen. Sognets Navn findes ogsaa i ældre, officielle Kirkeregistre skrevet Kotrum og Kotzum.

Welt Sogn omgivet af Tating, Garding, Kating og Vollerwik Sogne. Kirken i den vestlige Deel af Sognet, $^5/_{12}$ M. s. o. for Garding og $1^1/_4$ M. v. for Tønning. Arealet 1832 Tdr. Marskland, som i den østlige Deel af Sognet er af sværere Bonitet end i den vestlige, hvor det paa Grund af Sandholdighed fornemmelig er skikket til Kornavl. Til Sognet hører den midterste Deel af Kornkog, medens den octroierede Grothusenkog ikkun i kirkelig Henseende er foreuet med samme. Med Hensyn til Vandafledningen henhøre Jorderne for

*) Om hans Endeligt jvf. Poppenbøl Sogns Beskrivelse.

Størstedelen til Kating-Vandløsningscommune, hvis Hovedcanal, den saakaldte Sønderbaadfart, mod Øst danner Sognets Grændse. Kornkogen og Grothusenkogen afvande til Brückritsluse. I Mellembigerne mod Vest minde talrige Hveler om tidligere Digebrud.

I Sognet ingen egentlige Landsbyer, skjøndt nogle enkeltliggende Huse ved Kirken med Præstegaard og Skole kaldes Byen; andre Samlinger af Beboelser ere Elhorn, Schreiershuk*) og Vesterdeich. I Sognet 5 G. med 100—150 Dsl. Jord, 5 G. med 50—100 Dsl., 40 H. med Jord og 2 H. uden Jord. Iblandt de nævnte 1 Skolehuus, 2 Vindmøller og 2 Kroer.

Indvaanere: 416. Agerbrug, Studefedning og Kvægavl er Hovederhvervet.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tøuning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 13de—14de Lægd; Sognet har to Lensmænd. I Sognets communale Forsamlinger stemme Interessenterne, der mindst maae eie 30 Dsl. Jord. Sognet er et Valgkald. Kaldets Indtægter anslaaes til 1600 Rd. aarlig. Nogle Huse og Gaarde i den nordvestlige Deel af Sognet med omtrent 278 Dsl. Jord høre i Kirke-, Skole- og Fattigsager til Garding Sogn; 50 Dsl. høre paa samme Maade til Tetenbøl Sogn. Om Grothusenkogen er det alt anført, at den kun i kirkelig Henseende hører herhen. Kirken eier ingen Jord og af Capitaler ikkun c. 1422 Rd.

Grothusenkog, stor 567 Dagslet, omgivet af Kornkogen, Trelandskogen og Vilhelminekogen samt af Vesterhavet. Udenfor Sødiget noget Forland (216 Tdr. Land), der ifølge Octroien tilhører Kogen. Gjennem denne gaaer Brückritsiels-Vandløsnings Strøm, og Slusen ligger i dens Sødige. I Kogen 4 G.

Indvaanere: 34. Agerbrug er Hovederhvervet, da Marsken er af den lettere Slags. Kogen har sin egen Inspecteur og en Lensmand. Den hører i kirkelig Henseende til Welt Sogn, hvortil den bidrager med 1/4 af Udgifterne, og i Skolesager til Garding Sogn.

Kirken er bygget af Muursteen paa en Værft omgivet af Træer. Den støttes udvendig ved Stræbepiller, er uden Taarn og synes tidligere at have været mindre. Kirken, hvis Altertavle ikke skal være uden Kunstværd, har i de senere Aar modtaget en Deel Forbedringer. Gulvet er belagt med Fliser og den dobbelte Gang i Skibet reduceret til en enkelt. Ogsaa et lille Orgel og et Portrait af Luther er anskaffet til den. Et Portrait af den eiderstedske Provst Møllenhof, der var Sognepræst i Welt fra 1728 til 1770, hænger i Kirken. Welt skal samtidig med Kirkerne i det gamle Everschop 1113 have faaet et Capel fra Garding. 1415 skal Kirken være bleven ødelagt af Ditmarsterne. 1609 nævnes Indtægten af en tidligere Vicarie.

En ubebygget Værft Kampenhof skal have været Stallersæde. Rimeligviis boede Stalleren Ove Lorenz her, der 1702 afløste Nicolaus von Graffen. Landskabet havde nemlig for en Sum paa 10,000 Daler af Generalmajor Bergholz tilkjøbt sig Anerkjendelse af Retten til at have i Landskabet fødte Stallere, og den Ovennævnte blev da fra Diggreve udnævnt til Staller. Den gottorpske Hertug Frederik, der, medens han tog Deel i Carl XII.'s Felttog i Polen, „mod tilbørlig

*) Dette Navn synes laant fra det bekjendte Schreiershoek ved Havnekaien i Amsterdam, hvor tidligere Østindiefarernes Slægtninge toge Afsked fra deres bortdragende Venner.

Caution" havde bortforpagtet de hertugelige Dele af Holsteen og Slesvig tilligemed Administrationen af Justits og Politi til Generalmajor Andreas Bergholz, faldt den 19de Juli 1702 ved Elisfov. Hermed gik Forpagtningen*) tilbage, tilligemed den om Stallerembedet i Eidersted indgaaede Handel, og von Graffen blev gjeninsat, men maatte atter vige, først for den Ovennævnte og efter dennes Død 1705 for Jacob Sievers (1705—14). Det synes imidlertid, at von Graffen ikke har ladet det mangle paa Indvendinger, thi han udnævntes omsider til Overstaller, „dog uden Magt og uden Indtægter."

Naar eller hvorledes Welt Sogns Jorder bleve inddigede, derom haves ingen anden Efterretning, end at det er skeet i Fællesskab med flere af Nabosognene i det egentlige Eidersted. Det nord for Sognet gaaende Sommerdige, der danner Grændsen mod Garding Sydermarsk, synes oprindelig at have været anlagt som Sødige imod Nord, forinden Sydermarsken inddigedes, hvilket af Dankwerth antages at være skeet 1242**). Den gottorpske Hertug Christian Albrecht skjænkede Forlandet udenfor Trelandskogen til Commandanten i den daværende Fæstning Tønning, Generallieutenant Grothusen, der ved Octroien tilsikkredes Skattefrihed i 18 Aar for den Kog, som han sammesteds maatte inddige. Som Følge heraf blev Grothusenkog inddiget 1693.

Vollerwik (oprindelig og efter Udtalen Follervik) **Sogn** omgivet af Kating og Velt Sogne samt af Vesterhavet (Eidermundingen). Kirken i den vestlige Deel af Sognet, $^7/_{12}$ Mi. s. for Garding og c. $1^1/_4$ M. v. s. v. for Tønning. Arealet 779 Tdr. Marskland, der kun undtagelsesviis har den til Studegræsning fornødne Fedme, men fortrinlig egner sig til Kornavl. Eiderstrømmen løber umiddelbart forbi Sognets Diger; en fremtrædende Bugt af disse kaldes Verlorenhørn, en anden Sydvesthørn. Her er det saakaldte Fem-Communers Dige, hvortil Vollerwik, Welt, By og Landsogn Garding samt Katrineherd concurrere. Sognets Diger høre til de meest truede i Landskabet, og imod Strømmens Angreb er man ikkun istand til at værge sig ved kostbare Anlæg, skjøndt endog disse ikke ganske have kunnet fjerne Muligheden af en fremtidig Indflytning af Diget. En Deel af Sognet kaldes Mühlenkog, og øest for denne ligger Kornkogen, af hvilken den til Vollerwik Sogn hørende Deel paa Generalstabskortet benævnes Olde Vester-Kog. Sognets Jorder afvande hovedsagelig til Kating-Sluse, der danner en besøgt Havn ved Sønderbaadfartens Munding*). Her er ansat en Controlleur. Kornkogsjorderne afvande til Brückritsluse.

I Sognet forskjellige Samlinger af Beboelser: Gaden („de Straat") ved Sødiget, Katingsiel med Kro, Kalkbrænderi samt Controlleurbolig, ved Kirken med Præstegaard og Skole. Nogle Huse ved Sødiget kaldes Hylk. Ialt i Sognet 4 G. med 50 til 100 Dsl., 15 G. med under 50 Dsl., 39 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Blandt ovennævnte 1 Mølle, 1 Kalkbrænderi, 3 Kroer og 1 Skolebygning.

Indvaanere: 651. Agerdyrkning og Kvægavl er Hovederhvervet. I de bedste Fenner græsses Stude. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Den fattige Klasse ernærer sig for en Deel ved Digearbeide. Nogen Reie- og Flynderfangst drives af Fruentimmer.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding),

---

*) Overdragelsespatentet, hvorved denne Forpagtning kom istand, findes trykt hos Heimreich, Falcks Udgave, 2den Deel S. 235.

**) Heimreich anfører dog dette Aarstal, vistnok med Rette, for Kornkogens Inddigning. Jvf. S. 311.

*) Om denne see Garding Sogns Beskrivelse.

Østerdelens Landret, Østerdelens Landskriveri (Tønning), Østerdelens Penningmester (Tønning), Tønning Physicat (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 24de—26de Lægd og har een Lensmand. Interessenterne, der mindst maae eie 12 Dsl. Land, have Stemme i de communale Forsamlinger. Sognet er et Valgkald. Kaldets Indtægter anslaaes til 900 Rd. aarlig. Kirken eier c. 10 Dsl. Jord og Capitaler til Beløb 1197 Rd. 74 Sk.

Kirken er bygget deels af Kampesteen, deels af Muursteen, uden Taarn, forsynet med Strøbepiller udvendig. Vest for samme et isoleret Klokketaarn. Altertavlen fremstiller Korsfæstelsen, i Sidefelterne Apostlene. I Kirken Luthers og Melanchthons Portraiter, og i Choret en Ligsteen over Præsten Joh. Albers (1568—1612) tilligemed hans Familie. Kirken er lille, men har et Pulpitur i den vestlige Ende. Tidligere havde Skibet tvende Gange mellem Stolestaderne, nu kun een.

Vollerwik Sogn skal tilligemed Sognene i det gamle Everschop 1113 have faaet et Capel, der siges at være udgaaet fra Garding Kirke Maaskee udgjorde Sognet dengang en Deel af de udstrakte Forlande, der under Navn af Grøde siges at have ligget sydvest for Garding og naaet langt ud over Eiderens nuværende Hovedløb. Her var ogsaa det i den eidersstedske Krønike om Feiden mellem Eidersteds og Ditmarstens Befolkninger saa ofte nævnte Borgsand, hvor de sidste den 25de Juli 1414 gjorde Landgang, men bleve saa kraftigt modtagne af Friserne, at de mistede 500 Mand. Anden Dagen derefter kom de imidlertid igjen i større Antal og brandskattede de tre Lande, hvorefter det i flere Aar ikke kunde komme til Fred mellem de stridende Parter*). I disse Kampe gik det senere stedse ud over Eidersted, hvis Sogne ødelagdes og brandskattedes i en stor Maalestok.

Samtidig med den i Østerhever Sogns Beskrivelse nævnte Staller over Landene Everschop og Utholm, Ebi Wunneken, der døde 1449 og blev efterfulgt af Søstersønnen Knud Plogsen, var Meves Andersen Staller i Eidersted. Da denne 1446 takkede af, kom i hans Sted Joen Joensen, der efter Knud Plogsens Død 1459 tillige blev Staller i Everschop og Utholm og kaldtes den mægtige Foged. Han roses som en Mand af streng Retfærdighed, der ofte paadrog sig Had formedelst denne sin Strenghed. Den 1ste August 1462, da han med sit Følge reed hjem fra Utholms Thing, blev han i Garding dræbt af Brødrene Poppe og Tete Schweins, der selvtiende havde lagt sig i Baghold, og trængte ind paa ham. En af Mændene tog Joens Sværd, saarede dermed Tete Schweins og sagde: „Joens Sværd vil hævne hans Død." Derpaa flygtede de alle 10 ned til Eideren for at undkomme over i Ditmarsken, men da de bleve efterfatte af Stallerens Folk med nogle af hans Frænder, kastede de sig ind i Vollerwik Kirke for at søge Tilflugt der. Alt før Sol gik ned, havde der samlet sig 100 Mand tilhest ved Kirken, som blev omringet og beskudt. Flere stødte om Natten til, deriblandt den gottorpske Amtmand Claus Rathlev med 20 Heste, og Everschopperne nordpaa droge i Marken med en anseelig Styrke, thi Ditmarsterne havde samlet sig paa den anden Side Eideren, uden at de dog dristede sig til Angreb for at hjelpe Ildgjerningsmændene, af hvilke nogle havde Frænder iblandt dem. Da man omsider gjorde Anstalt til at sætte Ild paa Kirken, overgav de Beleirede sig. De bleve bundne førte til den myrdede Stallers Gaard Langehem i Oldenswort Sogn, og derfra til Gottorp, hvor de 18 Uger efter af Kong Christiern I. og hans Raader samt af de tre Landes Raader bleve dømte til Steile og Hjul, men paa Een nær rettedes med Sværdet udenfor Slesvig By.

I Trediveaarskrigen blev der ved Eiderdiget ved Hylk 1628 anlagt en Skandse, som var bestemt til Retraitepunkt for de i Eidersted liggende Cerboniske Tropper. Da imidlertid General Morgan men den danske Armee nærmede sig og den 24de Mai 1629 angreb det af de Keiserlige besatte Husum, blev Skandsen forladt og Alt søgte til Koldenbyttel, rimeligviis af Frygt for at blive afskaaret. Ogsaa 1810 i

*) Ifølge Neocorus's bekjendte Krønike skulle dog Ditmarsterne første Gang være landede ved Tønning, medens Borgsand var det Sted, hvor 4 af deres Landsmænd, beskyldte for Tyvert, Aaret iforveien, uden foregaaende Rettergang vare blevne hængte, hvilket først gav Anledning til Fjendtlighederne. Efter samme Krønike skal Slaget have staaet den 18de Juli (Arnolf). Derimod siges Ditmarsterne ved deres andet Indfald 1411 at være landede ved Borgsand, hvor 259 Eidersstedere og 120 Ditmarstere skulle have fundet deres Død.

Krigen mod Englænderne blev her anlagt en Skandse for at bestryge Eiderstrømmen, og herhen skal Tønnings Besætning have trukket sig tilbage, da Kosakkerne 1813 nærmede sig. Besætningen maatte senere capitulere. Skandsen sees endnu.

Hvornaar Vollerwik Sogn i Forbindelse med andre eiderstedske Sogne er bleven inddiget vides ikke. Landet har, som anført, tidligere naaet meget længere ud i Eidermundingen, end nu er Tilfældet, og Sognearealet angaves 1618 til 1477 Dagslet.

Udfor Vollerwik skal have ligget et Capel eller en Kirke ved Navn Hylk. Ogsaa det i ældre Kirkeregistre nævnte Milde antages af Nogle at have ligget her, men henføres rettere til Egnen ved Koldenbyttel.

1443 blev en Overeenskomst truffet mellem Sognets Raadmænd, Oldermænd og Menighed paa den ene og Stedets Præst paa den anden Side, hvorved Kaldets Indtægter bleve fastsatte. Det gamle Document findes trykt i Michelsens Nordfrisland.

Ulvesbøl Sogn i Vesterdelens østligste Hjørne er omgivet af Tetenbøl, Oldenswort og Witswort Sogne, det til Husum Amt hørende Simonsberg District samt af Vesterhavet. Kirken paa en høi Værft umiddelbart indenfor Sødiget i den nordvestlige Deel af Sognet, omtrent $1^1/_2$ M. n. for Tønning, $1^3/_4$ M. n. o. for Garding, $1^1/_2$ M. s. v. for Husum. Arealet 3212 Tdr. Marskland, der i den vestlige Deel af Sognet er af den bedste Slags, mod Øst derimod af lettere Beskaffenhed og fortrinsviis skikket til Kornavl. En Deel af Jorderne er tildeels Mosegrund, navnlig i den sydlige Deel af Sognet og nogen Tørv graves her. Sognet dannes af det egentlige Ulvesbøl med Barnemoor (Barnekemoor) og en Deel af den mod Nord liggende Adolfskog; den octroierede Nørre-Frederikskog hører kun i kirkelige Anliggender herhen. Nogle isoleret liggende Steder paa Altneukogs og Østeroffenbølkogs Mellembiger høre til Sognet. Udenfor Sognet findes noget Forland (c. 156 Tdr. Land). Jorderne afvande samtlig til Reimersbude Sluse og høre til Witswort Vandløsning. I Mellembiget syd for Adolfskog flere større Hveler, der minde om tidligere Digebrud, da Eideren endnu havde sit Løb gjennem hine Koge.

I Sognet findes ikkun spredte Gaarde og Huse paa Værfter og Mellembiger. Gaardene for største Delen langs Sognets Hovedvei i en Linie fra Øst til Vest kaldes fortrinsviis Ulvesbøl, nord for Veien paa Mellembiget en Række Huse Porrendeich. Præstegaardsværften, hvor ogsaa Skolen ligger ved Kirken. Mod Syd nogle Gaarde og Huse Barnemoor. Hochhørn i Altneukog og den saakaldte Lieutenantshof i Adolfskog. Ialt 3 G. med over 100 Dagslet Jord, 3 G. med 80—100 Dagslet, 3 G. med 60—80 Dagslet, 2 G. med 40—60 Dagslet, 1 G. med under 40 Dagslet, 30 H. med Jord. 33 H. uden Jord. Blandt ovenstaaende 1 Skolebygning, 1 Mølle, 3 Kroer.

Indvaanere: 599, hvoraf 115 i Nørre-Frederikskog Kornavl og Studefedning er Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet og den fattige Klasse ernærer sig for en Deel ved Faareavl, Faarene græsses paa Sødiget.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds

53de, 54de og 55de Lægd og har 2 Lensmænd. De 3 Dele hvoraf Sognet bestaaer Ulvesbøl, Nørrefrederikskog og en Deel af Adolfskog have fælles Kirke og Skole, Ulvesbøl og Adolfskog tillige fælleds Fattigvæsen. Adolfskogens Forhold til Sognet ere forøvrigt ikke fuldstændigt ordnede. I Sogneforsamlingerne have Interessenterne Stemme, de maae mindst eie 20 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Kirken eier nogle forhenværende Diger, der for en Deel ere bortarvefæstede, samt Kapitaler til Beløb af 1603 Rd. 6 Sk. Til Kirken betales aarlig en saakaldt Kirkekopskat efter Formue og Leilighed, yderligere Beløb paalignes i Ulvesbøl Jorderne, i Nørre-Frederikskog Personerne, medens Adolfskogens Forhold i denne Henseende ikke er fastsat. Fattigvæsenet eier et Legat paa 160 Rd. og Skolen 106 Rd. 64 Sk., hvoraf Renten anvendes til Bøger.

Den octroierede Nørre-Frederikskog hører i Kirke- og Skolesager herhen, men danner ellers en selvstændig Commune under Landskabet Eidersteds Østerdeel. Ifølge sin Octroi har den Eiendomsret til det ikke ubetydelige Forland udenfor Sødiget (290 Tdr. Land). Kogen (stor omtrent 534 Dagslet) danner en egen Vandløsning. Den har 14 Hovedparticipanter, der udgjøre Communens Repræsentation, og en Inspecteur. I Kogen en Kornvindmølle og en Kro. Da Kogen henhører til Landskabet Eidersteds Østerdeel staaer den under Østerdelens Landret, Landskriveri (Tønning), Penningmester (Tønning). Den blev inddiget 1696 og kaldtes tidligere Ny-Ulvesbøl.

Kirken er 1854 opført af Muursteen*) og kaldet Frederikskirken efter den nuregierende Konge Hs. Majestæt Kong Frederik den Syvende. Den er 68 Fod lang og 40 Fod bred. Loftet i Skibet hvælvet (Gibsdække), Vinduerne spidsbuede. For Enden af Kirken i umiddelbar Forbindelse med denne et Taarn 18 Fod i Kvadrat og 84 Fod høit. Altertavlen med Snitværk, der er hvidt lakeret, forestiller Korsfæstelsen. Over samme et Crucifix i Legemsstørrelse med symbolske Figurer. Et Epitaphium minder om den fra 1581 til 1614 her værende Præst Johan Volkmar. Ligeledes findes et Epitaphium over den tidligere Penningmester Momme Lorenz og Præsten Jacob Rodemans Portrait. Han var ansat her fra 1645 til 1683. Den tidligere Kirke, helliget St. Nicolaus, var 110 Fod lang uden Taarn. Dens nordlige Kirkedør skal efter Heimreich have været fra Rungholt i Nordstrand og Klokken fra det ligeledes undergaaede Vestervolt Sogn.

Ulvesbøl Sogn skal forhen have hørt til Edomsherred i Nordstrand og findes saaledes opført i et af de gamle Kirkeregistre. Dog var det alt 1352 forbundet med Eidersted og nævnes blandt de Eiderstedske Sogne i det slesvigske Domcapitels Register fra dette Aar. Kirken er vistnok ofte bleven flyttet og Sognet maaskee det i Landskabet Eidersted, der har undergaaet de største Forandringer. I denne Egn laae ogsaa det tidligere Barnecapel, der ligeledes omtales i hint Register (parochia Bervecapel habet unum attingum). Ifølge liber censualis episc. slesv. betalte Beruenkenmor 1463 Sognekirkernes Afgift til Biskoppen, det saakaldte cathedraticum og det forekommer endelig i den saakaldte Svabsteder Bog 1523**), under Navnet Bernkenmoor. Heimreichs Efterretning, hvorefter Barnecapellet lukkedes og Sognet indlemmedes i Ulvesbøl 1491, turde derfor beroe paa en Misforstaaelse. Spor af den gamle Kirkegaard skal af og til endnu findes. Rimeligviis har det saakaldte Barnekelei været en Arm af den tidligere Nordeider, som gik sønden om Ulvesbøl Sogn og har lukket sig efterat Hovedstrømmen fik et bredere Leie norden om Sognet, hvorved Adskillelsen fra Nordstrand blev iværksat. Efterat begge Sogne havde mistet meget Land bleve de forenede, uden at det vides hvornaar. I en senere

*) Staten bidrog 3000 Rd. til denne Kirkes Bygning.
**) Trykt i Westphalens monumenta inedita, 4de Bind.

Tid gik Eideren gjennem Adolfskogen nord om Sognet. 1463 forsynedes Barnemoorkog med et Kaidige, men denne Kogs Beliggenhed lader sig neppe bestemt paavise. Den havde et Areal af 280 Dagslet og Havet brød ind i den 1476 (den tredie Gallusflod).

Den Arm af Eideren som gik ind mellem det egentlige Eidersted og Everschop, skal være blevet overdiget af Ulvesbøl, Witswort og Koldenbyttel Sogne i Forening ved et Dige som nu danner Ulvesbøl Sogns østlige Grændseskiel, og Ulvesbøl skal senere have deeltaget i Inddigningen af de til Koldenbyttel og Witswort Sogne henhørende Haymoor- og Riesbølkoge. Dog ere Efterretningerne om denne gamle Eiderarm i det Hele problematiske. Nordeiderens senere Løb ud til Heverstrømmen gik nord om Ulvesbøl Sogn og blandt den Række Koge, der vandtes i den, var Adolfskogen den sidste*). Inddigningen paabegyndtes 1576 men fuldendtes først 1579 og var forbunden med store Vanskeligheder. Eideren havde havt tvende Løb gjennem Kogene og det Land, hvor Diget lagdes, bestod for en stor Deel af Sand. Til dette Arbeides Udførelse maatte paa den gottorpske Hertug Adolfs Bud Koldenbyttel, Witswort, Ulvesbøl Sogne paa den ene, Mildsted, Padelak, Simonsberg og Lundenberg Sogne paa den anden Side paatage sig. Da Sagen blev vanskelig fik de sidstnævnte Communer Hjælp fra Hatsted, Svesing og Østenfeld Sogne, medens de øvrige Eiderstedske Communer hjalp deres Landsmænd. Da Landet i Kogen ikke antoges at have stor Værdi overdroge Eiderstederne dette til Hertugen paa den Betingelse at han leverede Tømmeret til Slusen og overtog deres Part i dens Vedligeholdelse. Imidlertid da der blev Brug for det var Overeenskomsten saaledes at forstaae, at de selv maatte hente Tømmeret i Hertugens Skove, der rigtignok vare temmeligt langt frahaanden.

Tidligere havde Witswort Vandløsning sin Sluse i Ulvesbøl Sogns Dige og afvandede saaledes til Heverstrømmen. Den nuværende Vandløsning til Slusen i Eiderdiget blev først anlagt 1616. Mosestrækningen i den sydlige Deel af Ulvesbøl Sogn siges i Vandfloden 1300 at være drevet hen paa sin nuværende Plads fra Holmersøen (hohle Moor) i det undergaaede Morsum Sogn paa Nordstrand. En stor Deel af Mosen ligger i Witswort og Oldenswort Sogne. Den omtales dog alt i Kong Abels Krønike, hvorfor Heimreich mener at dette er skeet allerede i Vandfloden 1216.

1416 ødelagdes Ulvesbøl Sogn af Ditmarsterne, da disse gjorde et fjendtligt Indfald i Eidersted.

Tetenbøl Sogn omgivet af Østerhever, Poppenbøl, Garding, Katrineherd, Kotzenbøl, Oldenswort og Ulvesbøl Sogne, grændser mod Nord til Vesterhavet. Kirken ved Sognets sydlige Grændse, c. ½ M. n. ø. for Garding, 1 M. n. v. for Tønning. Arealet 4880 Tdr. fortrinligt, i Reglen høitliggende Marskland med Klægunderlag, der i den sydlige Deel fornemmelig egner sig til Studefedning. I den nordlige Deel er det paa Grund af sin lettere, eller, som det her kaldes, mildere Beskaffenhed fortrinsviis skikket til Kornavl. Enkelte lave Strøg staae om Vinteren under Vand. Foran Diget et ikke ubetydeligt Forland (450 Tdr. Land), hvoraf en Deel kaldes Marksort*). Sognets Jorder udgjøre Størstedelen af Tetenbøl Vandløsningscommune og de indre Kanaler have for en Deel deres Løb i tidligere Havarme, som paa flere Steder findes i Sognet. Vandløsningens tvende Sluser, der ere forsynede med combinerede Skylleindretninger til Yderløbets Uddybning, danne en forhen mere end nu benyttet Udskibningsplads, den saakaldte Tetenbølspiekerhavn. Følgende Koge høre til Sognet: Kirkekog (406 Dagslet), Østerkog (348 Dsl.), Marskkog (1378 Dsl.), Reinsbølkog (436 Dsl.), Gammel- eller Drøgekog (Trockenkog) (786 Dsl.),

*) Om denne Eiderarms Overdigning beretter Juan Knutzen udførlig 1568. Hans interessante Skrift findes trykt i Camerers Nachrichten, 2den Deel 1762.

*) See herom Østerhever Sogn.

Siversfletkog (1129 Dsl.), Waterkog (Wasserkog) (c. 90 Dsl.), hvoraf den østlige Halvdeel benyttes som Skyllebassin for Sluserne, endelig ikkun tildeels Ny- eller Adenbølkog (832 Dsl.), Gammelnykog (Altneukog) (713 Dsl.) og Vesteroffenbølkog (423 Dsl.) Et Stykke af Marskkogen hører til Poppenbøl Sogn.

Egentlige Landsbyer findes ikke, skjøndt enkelte Samlinger af Gaarde og Huse have en betydelig Udstrækning: Gaden (de Straat) ved Kirken, med Præstegaard og Diaconusbolig, 2 Skoler, Fattigarbeidshuus, Kornvindmølle og 3 Kroer. Husene tildeels teglhængte og Hovedveien brolagt. 2 Huse paa Kirkekogens nordøstlige Digehjørne kaldes efter dette Goshørn, noget sydligere Lammerhørn, Nuphørn, Staatshof, Wolfsbøl, Frittenbøl, Reinsbøl, Siversflet med Skole, Vindmølle og Kro, Waterkog med Kro, Tetenbølspieker med Kro, Kolhørn (Kahl eller Kaltenhørn) med Skole, Warmhørn med Skole, Vindmølle og Kro, endelig den saakaldte Reiche-Reihe i Siversfletkog. Ialt i Sognet 20 G. med over 100 Dagslet Jord, 6 G. med 80—100 Dsl., 13 G. med 60—80 Dsl., 15 G. med 40—60 Dsl., 7 G. med under 40 Dsl., 93 Huse med Jord (heraf 25 ved Gaden), 117 Huse uden Jord (heraf 8 ved Gaden).

Indvaanere: 1687. Landbrug, Studefedning og Kvægavl er Hovederhvervet. Den arbeidende Klasse ernærer sig ved det til Marskjordens Behandling nødvendige Markarbeide. Haandværkere af alle Slags og Handlende navnlig ved Gaden. Paa Forlandene, der bortforpagtes af Staten, græsses et betydeligt Antal Faar. Et Teglbrænderi findes i Sognet.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 69de til 82de Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Sognet er deelt i 6 Bondedistricter (Bürschaften) nemlig: Kirchenbür, Osterkogsbür, Marschbür, Altneukogsbür, Siversfletbür og Waterkogsbür. Stemme i Sognets Forsamlinger have Interessenterne, der mindst maae eie 30 Dagslet Jord. Foruden Hovedpræsten er ansat en Diaconus, begge Kald besættes ved Valg. Organisten er tillige Overlærer, Degnen Underlærer ved Sognets Skoler. Fattigarbeidshuus er oprettet for omtrent 10 Aar siden. Kirken eier c. 90 Dagslet Jord og af Kapitaler henved 3000 Rd. Den har en Gjæld af c. 1700 Rd. Kirkeskatten, der paalignes Jorden, kan udgjøre 1 à 2 Mark aarlig.

Kirken har en Længde af 86 Fod og Choret 26 Fod; dens Brede er 32 Fod. Opført af Muursteen, udvendig stottet ved mange store og smaa Muurpiller, med fladt Brædeloft og et anseeligt Taarn. Loftet er malet med bibelske Billeder og Indskrifter. Det paa Altertavlen anbragte Snitværk skal ikke være uden Kunstværd, det anskaffedes 1522. Kirken har et nyt Orgel. I Choret bleve i Sognet afdøde Præster begravede indtil 1800. Kirken udvidedes 1491, 1558 ved Tilbygning af Choret og 1657. I Taarnet slog Lynilden ned 1728 og 1816, hvorester det blev opført noget forkortet. Dets Høide over Grunden angives nu til 130 Fod. Kirkens Indre er restaureret.

Fra Garding Kirke skal 1113 være anlagt et Capel i Tetenbøl Sogn. Hvornaar Capellet gik over til at blive en selvstændig Sognekirke, derom haves ikke nogen bestemt Efterretning. Tetenbøl Sogn nævnes første Gang i et Document

fra 1297*), hvorved Hertug Otto af Braunschweig afhændede sit i Frisland beliggende Arvegods til den holsteenske Grev Gerhard. Det kaldes her parochia Thedinbole. Senere kastes noget Lys paa de tidligere Tilstande ved Optegnelser om Sognet, der findes i det 1352—1407 forfærdigede Register over det slesvigske Domcapitels Indtægter, som er trykt i Pontoppidans Kirkehistorie II. S. 184. Der omtales her et Gammel-Tetenbøl og et Ny-Tetenbøl Sogn, men det synes at sidstnævnte var Hovedsognet, thi det hedder „parochia Oldentetenbul habet 4 Elting per se sed subjacet Eltingo in Nytetenbul" **). Paa et andet Sted i samme Register anføres, at den slesvigske Kustos havde 24 Dagslet „in pratis in Oldetedenbul apud Capellam Regis." Blandt de undergaaede Kirker i Eidersted nævnes Konigs Kapel og dette har maaskee været det oprindelige Tetenbøl Kapel fra 1113, der rimeligviis er blevet nedlagt efterat Gammel-Tetenbøls Jorder efterhaanden bleve bragte i Fare ved Heverstrømmens Omsiggriben, og nye Inddigninger mod Syd bevirkede Dannelsen af en ny Commune Tetenbøl, som fik sin egen Kirke og senere blev Hovedsognet, hvortil Gammel-Tetenbøl sluttede sig. Saaledes har Gammel-Tetenbøl paa Registrets Tid været underlagt Ny-Tetenbøl Sogn og indbetalt sin Census i Forbindelse med og gjennem dette Sogns Officialer. Liber censualis (1436) nævner ikkun ét Tetenbøl og saaledes lader Konigskapellets Undergang sig vistnok bestemme til Slutningen af det 14de Aarhundrede, som det ogsaa findes opført blandt de Kirker, der i Bisskop Nicolaus Bruns Fortegnelse angives at være gaaet under i Vandfloden 1362. Da den nuværende Tetenbøl Kirke er bygget paa Kirkekogens Dige, synes det utvivlsomt at denne og Østerkogens Inddigning, mellem hvilke Koge der kun er et lavt Sommerdige, har fundet Sted ikke saa meget længe før 1352 og givet første Anledning til den nye Communes Dannelse, og begge disse Koge have da oprindelig været kaldt Ny-Tetenbøl. Det tidligere Sogn Rembul (Rernbøl), som nævnes i det anførte Kirkeregister fra 1352, har rimeligviis ligget i denne Egn og Reinsbølkog antages at have Navn derefter. Af Gammel-Tetenbøls Jorder er maaskee en Deel gjeninddiget i Gammelnykog. Peter Sax anfører at den tidligere Eiderarm, der skal have adskilt Eidersted og Everschop Herreder, blev lukket ved Østerkogens Inddigning og Danckwerth angiver Kirkekogens Inddigning til 995, samt Østerkogens til Aaret 1000, men disse Efterretninger beroe vistnok kun paa Gisninger og ere idetmindste for Tidsangivelsernes Vedkommende efter det Ovenstaaende lidet sandsynlige. Efterat disse tvende Koge, der udgjorde en selvstændig Inddigning, vare vundne, ere senere de omliggende Koge en efter anden indtagne og Forbindelsen med Nabosognene bragt tilveie, hvorved det gamle Everschop Herred fik en mere sluttet Form. Efter Danckwerth inddigedes Marskkogen 1275, Gammel- eller Drøgekogen 1285 og Reinsbølkog 1325, men disse Aarstal ere ligeledes neppe paalidelige og saaledes er Drøgekog inddiget efter Reinsbølkog, medens det for hiin angivne Aarstal 1285 maaskee er en Forverling med den i samme Aar formeentlig inddigede Grudenkog i Poppenbøl og Tating Sogne. Vester-Offenbølkog inddigedes 1470, Adenbølkog 1475, Gammelnykog 1560 og Siversfletkog 1610. Denne Kogs Inddigning, der var begyndt 1599, men atter maatte opgives 1602, frembød forskjellige Vanskeligheder og lykkedes først under den forhen nævnte Johan Clausens Ledelse, der her første Gang bragte Trillebøren i Anvendelse***). Den nordvestlige Deel af Siversfletkog synes at have udgjort en særskilt Kog, om hvis Inddigning imidlertid ikke haves nogen Efterretning. 1617 indtoges endelig den lille Waterkog for deri at anlægge et Skyllebassin til Sluseskrømmens Uddybning.

I Siversfletkog var tidligere en Frigaard (stor 83 Dagslet), der stod under Overretten og tilhørte Familien Ovens. I Marskkogen ligger den forhen adelige Gaard Wolfsbøl, der i det 16de Aarhundrede byggedes af Conrad Wolf Hoyer, en Søn af den bekjendte eidersteds Staller Caspar Hoyer, og senere kom i de gottorpske Hertugers Eie.

Den 7de Februar 1714 blev i Tetenbøl undertegnet den Overeenskomst, hvorefter Fæstningen Tønning, den gottorpske Hertugs sidste Besiddelse i Slesvig, overgaves til Kronen.

---

*) Trykt i Michelsens Nordfriesland.

**) Elting skal efter Langebæks Aftryk Script. rer. dan. VI. rettere læses Ettina og betyder Edinger, en Benævnelse paa Sogneofficialer som endnu bruges for Digevæsenets Vedkommende.

***) Om denne Mands Virksomhed see ogsaa Østerhevers og flere Sognes Beskrivelse.

Katrineherd Sogn, omtrent midt i Landskabet Eidersted, omgivet af Garding, Tetenbøl, Kotzenbøl og Kating Sogne. Kirken omtrent midt i Sognet, c. 1/2 M. ø. for Garding, 1 M. v. n. v. for Tønning. Arealet 1547 Tdr. Land, deels Geestland, deels fortrinligt Marskland.. En Deel af Geestaasen hvorpaa Garding ligger skyder sig fra Vest 1/4 M. ind i Sognets Marsk og deler denne i Nordermarsk og Sydermarsk (Sydermark). Øst for Nordermarsk ligger Junkenkog, der ligeledes hører til Sognet. Gjennem Sognet gaaer Chausseen fra Garding til Tønning, langs hvilken ogsaa Telegraphen er ledet. En Halvchaussee er 1853 anlagt mellem Tetenbøl og Katrineherd. Nord for Chausseen afvande Sognets Jorder til Tønning Sluse, syd for den til Kating Sluse.

Egentlige Landsbyer findes ikke, men ved Kirken paa den østlige Ende af Geestaasen ere en Deel Huse og Gaarde sammenbyggede paa begge Sider af den her brolagte Chaussee og Sognets Navn Katrineherd bruges fortrinsviis om disse. Her findes Sognets Præstegaard og Skole samt et Krosted. En Deel Huse kaldes Oluf og Allerdorp og en Kro ved Chausseen Hamhørn. Den saakaldte Remonstrantgaard tilhører den reformeerte Kirke i Frederiksstad. I Sognet findes 3 Kroer og 1 Bomhuus. Ialt i Sognet 4 G. med over 100 Dagslet Jord, 2 G. med 80—100 Dsl., 3 G. med 60—80 Dsl., 1 G. med 40—60 Dsl., 34 H. med Jord (hvoraf de 30 ved Kirken), 7 H. uden Jord. Omtrent 620 Dsl. ere i udensogns Besiddelse og uden Bygninger.

Indvaanere: 318. Agerbrug, Studefedning og Kvægavl er Hovederhvervet. Paa Gesten dyrkes en Deel Haveurter og Kartofler, som afsættes navnlig til det nærliggende Garding. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 83de, 84de og 85de Lægd og forestaaes af tvende Lensmænd. I de communale Forsamlinger have de Interessenter Stemme, der mindst eie 30 Dagslet Jord. Sognet er et Valgkald. Et Præsteenkelegat, skjænket af Lehnsmand Flohr, bestaaer i et Huus med 3 Dagslet Jord. Ved Kirken er ansat en Organist, der tillige er Degn og Skolelærer. Nogle Huse ved det saakaldte Junkendige høre til Tetenbøl Kirke, men til Katrineherd Skole. Kirken eier 24 Dagslet Jord og Kapitaler til Beløb af 2326 Rd. 31 Sk.

Den lille Kirke ligger venligt paa den høie Geest omgivet af Træer. Den er opført af Muursteen, tækket med graa Tagsteen og har fladt Loft. Et lille Taarn med Klokke og Uhr staaer paa Kirken, et andet isoleret Vest for samme med en større Klokke. I Kirken et lille Orgel. Altertavlen forestillende Nadverens Indstiftelse skal tilhøre den hollandske Skole og ikke være uden Kunstværd. Epitaphier eller Gravstene findes ikke. Udvendig en Sandsteen med Inscription i Munkeskrift. Rundbuen er fremherstende i Kirkens Former, og det synes som Choret senere er tilbygget, da dets Mure ere noget høiere end Skibets. Et Capel skal være anlagt ber 1113 fra Garding. 1557 mistede Sognet midlertidigt Patronatsretten til Kirken fordi en Præst var blevet antaget uden Provstens Samtykke. 1592 var en Diaconus ansat her.

Efter alle tidligere Beretningers overeensstemmende Vidnesbyrd var Everschop

i Fortiden skilt fra det egentlige Eidersted ved en Arm af Eideren, der maae antages at have havt sit Løb gjennem Katrineherd Sogn sønden om Geestaasen, hvorpaa Garding ligger. Hvornaar den er lukket vides ikke, og det maa ansees for tvivlsomt om Peter Sax har Ret, naar han antager, at dette skete ved Tetenbøl Østerkogs Inddigning. Det turde være rimeligere, at denne Havarm oprindelig er lukket ved en Dæmning, thi den gamle Buremansvei, som nævnes i Kong Abels Krønnike førte over samme, og da Marsken her ansees for den sværeste og frugtbareste i Landskabet Eidersted, kan Havarmen ikke have været nogen egentlig Strøm, men maae antages at have havt sit Vandskiel her, hvor da den frugtbare Klæg i Læ og roligt Vand kunde afsætte sig. Hvornaar Junkenkog er inddiget, derom haves ingen Efterretning. Ved det ovennævnte Hamhørn holdt indtil 1625 Landskabet Eidersted sine almindelige Raadsforsamlinger, hvoraf Vitus Thinget endnu er en Levning. Dette Sted kaldte 1429 Hamygengehørn, senere og tildeels endnu Hemminghørn. Forsamlingerne holdtes i den ældste Tid paa aaben Mark og ved den her forbigaaende Buremansvei siges de gamle frisiske Herreder alt i Kong Abels Tid at have forsamlet sig „paa deres rette Tingsted." Dette Sted antages ogsaa for Landskabets Midtpunkt.

Sognet leed meget under Ditmarskernes Indfald i Eidersted 1415.

Om et Sagn der knytter sig til en Gaard i dette Sogn. see Müllenhofs Sagen S. 162.

Sognet er tidligere (1415) ogsaa blevet kaldet Katrinesogn istedetfor Katrineherd.

Garding Landsogn omgivet af Tating, Poppenbøl, Tetenbøl, Katrineherd, Kating og Welt Sogne, udgjør sammen mod Garding Kjøbstad een Menighed. Arealet 3418 Tdr. deels Geestland, deels fortrinligt Marskland, der er bedst i den sydlige Deel af Sognet og mod Vest paa Grund af sin lette Beskaffenhed fortrinsviis egner sig til Kornavl. Midt igjennem Sognet gaaer en Gestaas, der adskiller Nordmarsken fra Sydermarsken (Sydermark), vest for Gesten ligger Watkogen, der tildeels hører til Sognet. Nord for denne Marnekog, mod Syd Kornkogen (c. 700 Dagslet, hvoraf c. 339 Dsl. til Garding Landsogn) og Trelandskogen (Dreierlandenkog) (300 Dsl., hvoraf omtrent Halvdelen til Garding Landsogn), der alle kun tildeels høre til Sognet. En Strækning nordvest for Geestaasen kaldes Kirkekog (c. 25 Dsl.) Gjennem Sognet Tønning Garding Chaussee, der med en Halvchaussee bliver fortsat til Tating. Ligeledes Telegraphledning herigjennem. Jorderne i Nordmarsken høre til Tønning Vandløsning, Watkogen, Trelandskogen og Kornkogen afvande ved Brückrittsiel og endelig Sydmarsken til Kating Sluse, hvis Hovedcanal er den saakaldte Süderbootfahrt*), som benyttes til Kanalfart og er af væsentlig Betydning for dette og de omliggende Sogne.

Foruden Garding Kjøbstad (see denne) findes i Sognet forskjellige Samlinger af Gaarde og Huse paa Værfter og Mellemdiger. Af disse kunne nævnes Marne ved Kogen af samme Navn, Hundorp, Saxhof, Legesee, Hylkenbøl, Rungholt, Borsthusen og Siekbøl. Ialt i Sognet 3 G. med over 100 Dsl. Jord, 5 G. med 80—100 Dsl., 8 G. med 60—80 Dsl., 6 G. med 40—60 Dsl., 2 G. med under 40 Dsl., 59 H. med Jord, 40 H. uden Jord. Blandt de anførte 1 Skolebygning, 1 Arvepagtsvindmølle, 1 Oliemølle, 3 andre

*) Denne Kanal er anlagt 1612 med en Bekostning af 12,737 Mk. Lybsk, hvori Tømmerslusens Bygning er indbefattet. Bygmester var Joh. Clausen Rollwagen.

Kornvindmøller og 1 Kro. Nogle Jorder uden Bygninger ere i udensogns Besiddelse.

Indvaanere i Landsognet: 750. Kornavl og Studefedning samt Kvægavl er Hovederhvervet. Paa Gesten dyrkes Haveurter, der sælges i Garding. Udgravning og Salg af den smukke hvide Sand, der findes under Gesten er en Indtægtskilde for dennes Beboere.

Communen hører under Garding Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 38te, 39te, 40de og 41de Lægd og har 2 Lensmænd. Stemme i de communale Forsamlinger have Interessenterne, som mindst maae eie 30 Dagslet Jord. Communen er inddeelt i 4 Bondedistricter (Bürschaften), nemlig Siekbøl (Garding Geest), Hylkenbøl, Borsthusen og Langgarding. Borsthusen udgjør et eget Skoledistrict, med den ellers til Welt Menighed hørende Grothusenkog, de 3 andre have fælleds Skolevæsen med Kjøbstaden Garding og bidrage $^1/_3$ af Udgifterne til dennes Skoler. I kirkelig Henseende er Landsognet forenet med Kjøbstaden. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Diaconatet er et Valgkald. Collegiet bestaaer foruden Præsterne af en Borgermester samt 3 Raadmænd i Kjøbstaden Garding og de to Lensmænd samt 6 Kirkeforstandere for Landsognet. Collegiet besætter samtlige Skoletjenester. Ved Kirken er ansat en Organist, Cantor og Degn, der tillige ere Lærere ved Sognets Skoler. Det saakaldte Gasthuus (St. Jørgens Stiftelse) er fælles for Kjøbstad og Land, Lemmerne optages skiftevis fra de to Communer. Landsognet har sit særskilte Fattigvæsen; Fattigcollegiet bestaaer af begge Præster og de 8 Kirkeforstandere. Kirken eier 108$^1/_2$ Dagslet Jord og Kapitaler til Beløb 5711 Rd. 85 Sk., men har paa Grund af forskjellige Reparationer paa Kirker og Skoler en ikke ubetydelig Gjæld. I de senere Aar udskrives aarlig 5 Mk. pr. Dagslet af de 4608 Dagslet som bidrage til Kirken.

Om Garding Kirke see Kjøbstaden Garding.

Inddigningerne i Garding Sogn lade sig ikke med Sikkerhed henføre til et bestemt Tidspunkt. Det synes at Gesten tidlig er bleven forbundet med Digerne i Poppenbøl og Tetenbøl Sogne ved Nordmarstens Inddigning. Dernæst er Marnekog inddiget som det angives af Danckwerth Aar 1100 og Forbindelse bragt tilveie mellem Everschop og Utholm (see Taiting Sogn). Wat eller som den tidligere kaldtes Wardkogen skal efter Danckwerth være inddiget 1160, medens Peter Sax sætter denne Begivenhed til Aaret 1235. Dernæst er Sydermarsten inddiget. Igjennem denne maae den tidligere Eiderarm, der adskilte Eidersted og Everschop, antages at have gaaet. I Forbindelse med Sognene Welt og Vollerwik inddigede Garding Sogn dernæst Kornkogen, dog næppe i Aaret 1612, som det almindelig berettes, hvilken Angivelse synes at berove paa en Misforstaaelse af den gamle Beretning om disse Inddigninger*). Endelig begyndtes Inddigningen af Trelandskogen Aar 1612. I denne Kog indbefattedes Dele saavel af Eidersted, som af Everschop og Utholm, hvorefter den fik sit Navn. Den oprindelige Kog var imidlertid

*) Joh. Schulze Kurzer Bericht etc., trykt i Falcks Staatsb. Mag. 1834. Kornkogen kaldes her Garding nye Kog og da i Manuscript til liber censualis (1436—1480) anføres under Garding, at der de novis agris betaltes et vist Landbilde, turde Kogen alt dengang have været inddiget. Heimreich angiver ogsaa 1242 som Tiden for Garding nye Kogs Inddigning, medens dette Aarstal efter Danckwerth skulde gjelde Sydermarsten.

meget større end den nuværende; der gjenvandtes 1627 ikkun omtrent Halvdelen, efterat den første var blevet ødelagt i Vandfloderne 1612 og følgende Aar.

De mange Øyeler vest for Garding (Sandhvel ved Kløvet) antyde tilstrækkelig Havets tidligere Ødelæggelser paa disse nu heelt inde i Landet liggende Steder og den lille Kirkekog, der ligger op til det nordvestlige Hjørne af Geestaasen, tæt indenfor det gamle Kirkested, er rimeligviis opstaaet ved en Indflytning af Søviget.

Noget øst for det gamle Capel laae Everschops Fristed eller Fribjerg, som indtil for 20 Aar siden endnu ikke var sløifet. En Tegning af denne mærkelige Oldtidslevning, som den var 1756, er opbevaret i Camerers Nachrichten, 1ste Deel. Man seer paa Stedet endnu Spor af de den omgivende Grave, der findes paa det nordlige Affald af en isoleret Banke. Det turde have Rimelighed for sig, at disse saakaldte Fribjerge oprindelig havde en religieus Betydning, hvormed Capellets Plads ret vel synes at stemme. Den anseelige Værft, hvorpaa Marnegaarden ligger, udmærker sig ved sin Størrelse. Her boede de forskjellige Stallere af den adlede Sivertske Slægt. I Tidsrummet fra 1512 til 1578 forekomme ikke mindre end 7 Medlemmer af Slægten som Stallere i Landskabet Eidersted. Blandt disse roses fornemmelig Ove Harmens (1533—1549) for sin fredelskende Bestyrelse og Fortjenester af Reformationens Indførelse i Eidersted. I denne Stallers Tid vare alle Landskabets Producter i saa lav Priis, at man f. Ex. 1533 betalte for en Tønde Byg 12 Skilling Lybsk, 1535 for en Tønde Hvede 1 Mark, for 1 Dagslet Jord 17 Mark og i Leie deraf 17 Stilling, et Læs Brænde fra Hollingsted kostede 2 Sk. Den sidste Staller af hiin rige og mægtige Slægt Sievert Sieverts ønskede man alt som Barn at faae udnævnt til Staller under Formynder, hvorpaa den gottorpske Regjering dog ikke vilde indlade sig. Da han ved Stallerembedets senere Vacance endnu var for ung til at bestyre dette Embede, føiede Regjeringen imidlertid Landskabets Ønske og udnævnte 1563 en Vicestaller, der dog i det følgende Aar maatte vige Pladsen for Sievert Sieverts. Denne svarede imidlertid ikke til Forventningerne, og skildres som en haard og grusom Mand, der 1578 blev afsat paa Grund af Uredelighed i sin Embedsførelse. Han skal have skjænket Klokke, Prædikestol og Alterkar til Garding Kirke. 1580 var han ikke destomindre i Hertugernes adelige Følge, da de modtoge Forlening af Kong Frederik II. i Odense. Til hans Tid fik ogsaa Landskabet Eidersted 1572 en ny Landret og da den gottorpske Hertug Adolph med sin Familie 1575 besøgte Sievert Sieverts paa Marnegaarden, erholdt Garding flere Privilegier, blandt Andet Ret til at holde ugenligt Marked. Endnu skulle i Marnegaards gamle Kjældere Fængslerne vises, der minde om hiin Tid, da den var Stallersæde, men den gamle Gaard, i hvilken det ikke skal have været sikkert ved Nattetid, er nu ombygget og givet en nyere Form.

I det slesvigske Domcapitels Register fra 1352—1407 anføres foruden Garding ogsaa parochia Westermark & marne, men af dette Sogn, der maa antages at have udgjort den vestlige Deel af det nuværende Garding Sogn, er ethvert Spor forsvundet. Det havde „unum atting & dabit 22 denas. sterling."

Paa J. Meiers Kort er opført en Kirke vest for Garding, som bærer Navnet Grode; muligviis sigtes hermed til hiint tidligere Sogn.

Poppenbøl Sogn omgivet af Vesterhever, Østerhever, Tetenbøl, Garding og Tating Sogne, naaer mod Vest ud til Ordingbugten. Kirken midt i Sognet, ½ M. n. n. v. for Garding. Arealet 2444 Tdr. fortrinligt Marskland med Klægunderlag, dog i de nyere vestlige Koge paa Grund af den lave Beliggenhed udsat for langvarig Oversvømmelse om Vinteren; desuden 352 Tdr. Forland. Sognet dannes af St. Johannes- eller Kirkekogen, Iversbølkog samt Dele af Marskkog, Schockenbølkog, Mimhusenkog, Heverkog, Holmkog og Grudenkog. Med Undtagelse af Holm- og Heverkoge, der afvande til Vesterhever Sluse, henhører Sognet til Tetenbøl Vandløsningscommune. Telegraphen til England gaaer her igjennem.

I Sognet er ingen Landsbyer men en Deel Samlinger af Beboelser paa større Værfter og langs Mellemdigerne, saaledes Poppenbøl med Kirke, Præstegaard og Skole, Diekpoppenbøl med Korn-

vindmølle*), Klerenbøl, Schweinsgaarde, Nikkelsværft, Neukrug med Skolebygning, Bockshørn med Kornvindmølle, Helmfleth, Hundorf, Bollingværft. Ialt i Sognet 4 G. med over 100 Dagslet Jord, 5 G med 80—100 Dsl., 3 G. med 60—80 Dsl., 11 G. med 40—60 Dsl., 27 H. med Jord, 27 H. uden Jord; deriblandt 3 Kroer og 2 Skolebygninger.

Indvaanere: 564. Studegræsning (omtrent Halvdelen af Jordene græsses) og Kornavl (Raps, Hvede, Hestebønner) udgjøre Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Et Teglbrænderi med Kalkovn i Iversbølkog. Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistriet (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 65de, 66de, 67de og 68de Lægd; Sognet har 2 Lensmænd. Interessenterne, der udøve Stemmeret i Sognets communale Forsamlinger, maae mindst eie 20 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Kirken eier c. 12 Dagslet Jord og Kapitaler til Beløb af c. 2585 Rd. Fattigvæsenet eier en Capital paa 616 Rd.

Kirken er en gammel Bygning uden Taarn, opført af Muursteen, med fladt Loft og rundbuede Vinduer. I Skibet tvende Opgange til Alteret, saaledes som det tidligere var almindeligt i eidersteds Kirker. Steendøbefonten er fra 1590 og ligesom Altertavlen forsynet med platydsk Indskrift*). Frederik IV.'s Dronning Anna Sophie skjænkede Alterkar af Sølv til Kirken 1723. En formuende Landmand Hr. F. V. Rieve har 1847 skjenket den et Orgel. Ved Kirken et isoleret Klokketaarn af Træ.

Den første Kirke skal være anlagt 1113 som Capel fra Garding. 1494 var Poppenbøl Kirke Skueplads for en Begivenhed, der kaster et eiendommeligt Lys over Datidens Tilstande. I dette Aar blev nemlig Præsten Nicolaus Sypels dræbt foran Alteret af Bønderne Jacob Pralen og Hans Petersen, „um Frau Jacobs Schwester willen, cum qua dictus Nicolaus rem habuerat", som Krønniken siger. Hele Landskabet blev belagt med Interdict og Kirkerne stode lukkede i 6 Uger, indtil en udbrudt Pest i Utholm foranledigede Forbudets Ophævelse og Biskop Egert Dyrkop atter indviede Poppenbøl Kirkegaard. Forliget, som Præstens nærmeste Slægtning den 26de Januar 1497 indgik med Broderens Drabsmænd, gik ud paa at disse skulde erlægge 180 Mark i Mandebod, hvert Aar lade læse Sjælemesser for den Myrdede i Garding og Poppenbøl Kirker, drage til Rom og valfarte til St. Jago i Spanien, hvorefter de, naar de kom tilbage, skulde have Fred i Landet. Staller i Eidersted var dengang Boi Tetens, der faldt den 17de Februar 1500 i Ditmarskerkrigen. St. Johanneskog skal være den ældste i Eidersted og angives af Dankwerth, skjøndt uden Hjemmel, at være inddiget 987. Rimeligviis har Iversbølkog været inddiget først, og hiin senere sluttet til denne, hvorefter Poppenbøl ved Mimhusenkogs Inddigning blev forbundet med Østerhever. I den sydlige Deel af Iversbølkog har i sin Tid en betydelig Indrykning af Diget været Følge af et Digebrud, der tydelig giver sig tilkjende ved Lavningen udenfor det nuværende Mellemdige. Ved forskjellige Inddigninger blev Sognet senere forbundet med Tetenbøl og Garding Sogne. Ogsaa i Tildigningen af Heverens sydlige Løb**) deeltog Poppenbøl Sogn. Efter Grudenkog blev Medehopkog inddiget 1412 og derpaa den saakaldte „Norderkog," den nuværende Heverkog, hvormed man først blev færdig 1437. Mede-

*) Det er ikke utroligt, at denne store og sienfynlig ældgamle Værft oprindelig har givet Sognet Navn og først senere er kaldt Diekpoppenbøl efter sin Beliggenhed ved Iverbølkogens Dige.

*) I Kirken et Epitaphium over Præsten Konrad Gentzel, der var ansat her fra 1582 til 1612. Som en Mærkelighed kan anføres, at denne Mands Søn, Sønnesøn, Sønnesønsøn og atter dennes Søn vare Præster i Eidersted, den sidste ved St. Peters Kirke var tillige Landskabets Provst.

**) Om denne see nærmere under Tating Sogn. Jfr. ogsaa Østerhever Sogns Beskrivelse.

hopkog synes imidlertid atter at være gaaet tabt, maaskee i den store Vandflod den 1ste November 1436, thi den maa antages at være den nuværende Holmkog, der ogsaa benævnes Fals- eller Syderkog, og det berettes at „Falsdiget" fra Tating til Vesterhever blev begyndt 1450, men først fuldendt og Fals- eller Syderkog inddiget 1456. I Falsdiget, Holmkogs Sødige, findes en Hvel, der kaldes Falshullet. Talrige Vanddrag og Lavninger i Holm- og Heverkog vise endnu de tidligere Havarmes Løb i denne Egn og den paa Johannes Meiers historiske Kort afsatte Falsø i den nuværende Ordingbugt*) synes at have staaet i Forbindelse med de Strømme, hvoraf Spor endnu forekomme i Vesterhever, St. Peter og Poppenbøl Sogne, ligesom ogsaa den sydlige Heverarm, efterat dens Løb mellem Garding og Tating var lukket, synes at have brudt igiennem til Falstrømmen og fuldkommen skilt Vesterhever fra det øvrige Utholm.

Østerhever Sogn omgivet af Tetenbøl, Poppenbøl og Vesterhever Sogne, grændser mod Nord til Vesterhavet. Kirken i det nordvestlige Hjørne af Sognet, $^5/_6$ M. n. for Garding. Arealet c. 2617 Tdr. fortrinligt og høitliggende Marskland, der afvander til Tetenbøl-Sluser. Til Sognet hører den egentlige Østerheverkog samt Dele af Schockenbøl, Mimhusen- og Heverkoge. Udenfor Sødiget betydelige Strækninger gammelt Forland (c. 900 Tdr. Land). Den fremspringende nordligste Pynt af Diget kaldes Bøllinghørn. Gaarde og Huse ere tildeels spredt over Marsken paa høie Værfter og Mellembiger. Enkelte Gaarde kaldes Hylk, Volkertshof, Løvenhof, Samlingen af Beboelser ere Pielkenkreuz, Slatterak og Schockenbøl. Et Sted kaldes Kloster. Ialt i Sognet 2 G. med over 100 Dagslet Jord, 2 G. med 80—100 Dsl., 1 G. med 60—80 Dsl., 5 G. med 40—60 Dsl., 2 G. med under 40 Dsl., 45 H. med Jord og 30 H. uden Jord. Endeel Jorder ere i udensogns Besiddelse. Blandt de anførte Steder 2 Kornvindmøller, 1 Kro, 1 Skolebygning.

Indvaanere: 615, hvoraf 51 i Gammel-Auguste Kog og 74 i Ny-Auguste Kog. Studegræsning, Agerbrug og Faareavl er Hovederhvervet. Nogle Haandværkere findes i Sognet.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 56de, 57de og 58de Lægd og har 2 Lensmænd. I de communale Forsamlinger have Interessenterne Stemme, de maae eie mindst 10 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Kirken eier c. 19 Dagslet Jord og Capitaler til Beløb af 1207 Rd. 64 Sk., hvoraf haves en aarlig Indtægt af 5—600 Rd. Hvad forøvrigt udfordres paalignes som Kirkeskat Sognet med $^2/_3$ og nedennævnte tvende octroierede Koge med $^1/_3$. Siden 1861 findes et Fattigarbeidshuus.

Følgende octroierede Koge, der forøvrigt have Ret til at opføre en egen Kirke, henhøre fortiden til Østerhever Sogns Menighed og Skoledistrict:

Gammel-Augustekog, stor 610 Dagslet med 6 Gaarde, nogle Huse og 1 Veirmølle. Afvander til Vesterhever Sluse. Landskabet

*) Disse Løbs endnu kjendelige Spor tale i høi Grad for Paaligheden af de ofte anførte historiske Kort, der dog enkeltvis alt tidligere af localkjendte Mænd bleve anseete for nøiagtigere end Meiers nyere Kort. Jfr. v. Coldiz Statsb. Mag. 1824, S. 170, for Den Fors Vedkommende.

Eidersteds 63de Lægd. Ny-Augustekog, stor 486 Dagslet (Reglement for 3die Digeb.) med 4 Gaarde og nogle Huse. Kogen har sin egen Sluse og en Vindmølle benyttes ved Afvandingen. Forlandet udenfor Diget tilhører ifølge Octroien Kogen, det kaldes Siverts Tilvæxt (Anwachs). Disse Koge udgjør hvert et eget Lensmandsdistrict, men have en fælleds Kogsinspecteur. Jorden er godt og høit Marskland, der dog bedre egner sig til Kornavl end til Studefedning. Klæg findes her sjeldnere som Underlag. Kogene ere siden 1853 incorporerede i Landskabet Eidersted (Vesterdelen) og staae som selvstændige Communer under de herhen hørende Autoriteter. Som anført bidrage de til Østerhever Sogns Kirkeskat med $^1/_3$.

Kirken, bygget af Muursteen, uden Taarn, med rundbuede Vinduer og fladt Loft, ligger paa en anseelig Værft, der tillige tjener som Kirkegaard. Altertavlen, deelt i 3 Felter med Snitværksarbeide, skal ikke være uden Kunstværd, men er vanziret ved en smagløs Anvendelse af Farve. Sydøst for Kirken et isoleret Klokketaarn af Træ. Præstegaarden umiddelbart ved Kirken er efter Branden (1860 eller 1859) opbygget i en ny- og smagfuld Stiil tækket med Skifer. Østerhever Kirke skal 1113 være anlagt som Capel fra det tidligere Everschops Hovedkirke Garding. Den nuværende Kirke blev opført 1565 af Lensmanden Ove Schweins, og er repareret 1683 og 1822. Ved Kirken var fra 1565 til 1631 ansat en Diaconus.

Østerhever Sogn hørte til det gamle Everschop Herred. Det har Navn af Heverdybet, som nu gaaer nord forbi Sognet, men tidligere havde sit Løb gjennem Augustekogene (om det sydlige Heverløb see Tating og Poppenbøl Sogne). Sognet har lidt mange Forandringer ved Vandflod og Inddigninger. Schockenbølkog siges at være inddiget 1008 og den „store Heverkog" 1280. Det synes imidlertid at den egentlige Østerheverkog er oprindelig inddiget som Hallig, ved Møhm- eller Mimhusenkogs Inddigning blevet forbundet med Poppenbøl Sogn og endelig Schockenbølkog sluttet til de forrige (om den for en Deel til Østerhever Sogn hørende Heverkogs Inddigning see Poppenbøl Sogn). Efterat den sydlige Heverarm ved Vesterhever Østerkogs Inddigning var bleven lukket, inddigedes 1611 Gammel-Augustekog under den bekjendte Johan Clausens Ledelse*). Den opkaldtes efter Christian IV.'s Søster, Hertuginde Auguste. 1620 inddigede Phillip v. Hartinghusen, „Hertuginde Fru Augustes Hofmester" en lille Kog paa 90 Dagslet, den saakaldte Marksort, nord for Østerhever og Tetenbøl Sogne, men Diget gik tabt i Isfloden den 26de Febr. 1625 og Kogen blev siden liggende som Forland. 1698 inddigedes Ny-Augustekog af et Interessentskab bestaaende af 4 Personer, nemlig Exellencen Wedderkopf, Baron Konigstein, Overkammertjener Hieronimus og Penningmester Sivertz.

I Østerhever Sogn vises endnu Stedet hvor den saakaldte Ebensborg laae. Den tilhørte Stalleren over Everschop og Utholm Ebi Wunneken, som formedelst en anseet Eidersteders Fængsling blev forjaget 1439 og hans Gaard nedbrudt. Landskabet maatte imidlertid betale en Skadeserstatning af 500 Mark til Gaardens Gjenopbyggelse og stille 700 Marks Caution, hvornæst den fordrevne Staller atter kom i Embede. Senere 1445 holdt Wunneken tilligemed Amtmanden Otto Spliet fra Gottorp Herredsthing i St. Peter Kirke, hvilket Bønderne ansaae for et Indgreb i deres gamle Frihed. De overfaldt Amtmanden, hvem de kaldte „de grote Vogt van Gottorp" og saarede 7 af hans Folk, medens 8 af Bønderne toges tilfange. Sagen kom imidlertid Herrederne dyrt at staae, 62 Mænd i Everschop og Utholm maatte bøde for Livet, og Herrederne betale Amtmanden betydelige Summer, saaledes 3000 Mark for hans egen Person, 120 Mark for en dræbt Mand og ligesaameget for de Saarede. Desuden maatte St. Peter Sogn bøde 400 Mark, Tating Sogn 500 Mark og Vesterhever Sogn 1000 Mark.

Det undergaaede Jordfleth eller, som det sædvanlig kaldes, Ivenfleth Sogn, skal have ligget nordvest for Østerhever. Det omtales i en Fortegnelse over det slesvigske Domcapitels Indtægter fra 1352 (trykt i Pontoppidans Kirkehistorie II. S. 194 og Langebek Script. rer. dan. VI. S. 184) saaledes: „Parochia Jordfleth

*) Denne Mand spiller en fremragende Rolle i Eidersteds Inddigningshistorie. Han anvendte først Trillebøre ved Digearbeider og kaldtes derfor sædvanlig Johan Rollwagen.

(Gondfleth) hadet 3 Eltingos." Kirken skal efter Biskop Nicolaus Bruns Fortegnelse (trykt i Cypræus Annal. episc. Shcles w. p. 338) være gaaet under i Vandfloden 1362 og Heimreich mener at Siversfleth i Tetenbøl Sogn har Navn af dette.

Da Naboſognene Poppenbøl, Garding, Katrineherd og Tetenbøl ved Fuldendelsen af Inddigningerne i den sydlige Heverarm 1437 næsten ganske vare befriede for deres gamle Søviger og Østerhever Sogn havde lidt saaledes (rimeligviis i den store Vandflod d. 1ste November 1436), at Sognets egne Kræfter ikke vare tilstrækkelige til Digets Udbedring, gjordes Paastand efter Digeforfatningen paa Hjælp fra de nævnte Sogne, der nøde Beskyttelse af Østerhevers Søvige. Da Fordringens Retmæssighed benægtedes af de paagjældende Sogne opstod stor Uenighed i Everschop Herred, ved hvilken Leilighed 36 Mand mistede Livet. Omsider ankom Amtmand Heinrich v. Kahl fra Gottorp, tog 15 af de øvrøste Sognebeboere tilfange og paalagde de 4 Sogne en Bøde af 2500 Mark. Desuden maatte de paatage sig Udbedringen af Digerne, saaledes at hver Dagslet Jord fik 3 Fod Dige i Østerhever Herred. Dette Sogn, der havde havt 4 Baand eller 32 Alen Dige paa hver Dagslet Jord, reddedes fra en total Ødelæggelse.

Vesterhever Sogn omgivet af Østerhever og Poppenbøl Sogne samt af Ordingbugten og Vesterhavet, danner ved en i Havet fremspringende Halvø den nordvestligste Deel af Landskabet Eidersted. Kirken omtrent midt i Sognet, 1¼ M. n. o. for Garding. Arealet udgjør 1963 Tdr. gode Marsfjorder, der overalt have en feed Klægbund til Underlag. Desuden Forland c. 180 Tdr. Til Sognet hører den egentlige Vesterhever-Kog og den lille Vesterhever Østerkog. En Deel af Jorderne ere lavtliggende og staae om Vinteren under Vand, hvilket navnlig er Tilfældet med den vestlige Halvdeel af Østerkogen, den østlige Halvdeel kaldes Hochhørn. Afvandingen skeer til Vesterhever Vandløsnings Sluse i Sognets sydlige Dige; formedelst de høie Grunde maa det ydre Sluseløb ofte udskylles og hertil er anbragt et Skyllebassin langs den indre Side af Diget. I Sognet findes flere Spor af tidligere Havarme, en saadan gaaer tæt forbi Kirkeværften og kaldes Fall („dat Fall"). Mod Vest og Nordvest høre Vesterhevers Diger til de meest udsatte i Eidersted, dog nyde de nogen Beskyttelse af høie Yderfande, der tildeels ere beliggende over daglig Flod og ikkun med stormende Veir gaae under Vand. Mod Syd haves noget Forland, der er Statens Eiendom, men stadig aftager paa Grund af Søens Angreb.

Større Værfter ere: Kirkeværften, der tillige tjener som Kirkegaard, Præstegaardsværften i Nærheden af Kirken, Siversbøl, Leikenhusen, Andel, Stuffhusen, Schanze, Haienbøl, samt den saakaldte Herrnstraat, der er en fortløbende Række Værfter i den østlige Deel af Sognet. Ialt i Sognet 3 G. med over 100 Dagslet Jord, 3 G. med 80–100 Dgsl., 2 G. med 60–80 Dgsl., 7 G. med 40–60 Dgsl. 1 G. med under 40 Dgsl., samt 54 H. med Jord og 32 H. uden Jord; 17 Jordeiere have ingen Bygninger i Sognet; 2 Skolebygninger, 1 Vindmølle og 2 Kroer.

Indvaanere: 682. Studegræsning, Kvæg- og Kornavl (Hvede, Raps og Hestebønner) er Hovederhvervet. Alle Slags Haandværkere findes i Sognet. Den arbeidende Klasse ernærer sig iærdeleshed ved Digearbeide. I dette Øiemed samle de Enkelte sig i forskjellige Partier under Formænd, der antage Arbeidet, føre Regnskabet og fordele Fortjenesten. De gamle og svagelige Arbeidere nyde paa denne Maade Godt af de Yngres Flid og kun Arbeideren, der er aldeles aflægs falder Sognet tillast. Sognets Arbeiderbefolkning udgjør omtrent 90. En

Deel Rav samles paa Vatterne udenfor Diget af de saakaldte Slikløbere, der have en møisommelig, ofte farlig Haandtering. Naar godt Veir med Østenvind afløser stormende, vestlige Vinde findes Ravet, der efter sin Farve varierer i Priis. Ikke sjelden findes Stykker af betydelig Størrelse. Det sælges til indenlandske Opkjøbere, men da Finderen gjerne holder Fortjenesten hemmelig, lader Mængden af det vundne Rav sig ikke bestemme. Fiskeri drives ikke, derimod nogen Biavl og Sælhundejagt. Ved Slusen finder en ringe Udskibning Sted af Korn, ogsaa Steen og Faskiner til Digebygningen, samt Tørv tilføres for en Deel ad Søveien uden om Eidersteds Vestpynt. Udskibningspladsen kaldes efter Løbet Adamshavn. Da Ordingbugten naaes fra Søen uden at Skibene passere de større Løb nord og syd for Eidersted, hvor kongelige Toldkrydsere ere stationerede, er ved Adamshavn oprettet et Toldcontrolsted, hvorfra Eidersteds Vestkyst bevogtes. Midt igjennem Sognet gaaer Telegraphen, der under det vestlige Dige føres ud paa Vatterne, hvorfra den som submarin Telegraph over Helgoland gaaer til England. Den anlagdes i Aaret 1858 af et engelsk Compagni.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 59de, 60de, 61de og 62de Lægd og udgjør eet Lensmandsdistrict. Sognets communale Forsamlinger holdes af „Interessenterne", der mindst maa være i Besiddelse af 20 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Kirken eier 2 Dgsl. 4 S. Marskland og et Stykke Eng, samt en Capital paa 2413 Rd. 46 Sk.

Kirken, en smuk Bygning med et forholdsviis høit Taarn, ligger paa en anseelig Værft. Den er bygget af Muursteen med smaa rundbuede Vinduer. 1840 blev Choret nedbrudt og Kirken gjort kortere. Den har ingen Altertavle, men Prædikestolen findes over Alteret. Taarnet blev repareret 1821 og ved denne Leilighed fandtes i Taarnknappen en historisk Beskrivelse paa Pergament, der indeholdt de mærkeligste Tildragelser, som havde berørt Sognet i det 17de og 18de Aarhundrede. Dette Skrift blev atter opsat paa sit tidligere Sted. 1733 blev Taarnet ramt af Lynild og efter Branden gjenopbygget paa Grund af dets Betydning som Sømærke.

I Jordebogen nævnes blandt Øerne i Vesterhavet ogsaa Hæfræ, hvorunder uden Tvivl det nuværende Vesterbever maa forstaaes. Sognet, der har sit Navn paa Grund af Beliggenheden vest for den sydlige Heverarm, der gik ind mellem Øster- og Vesterhever Sogne, udgjorde indtil Østerkogens Inddigning en Ø og Lavningerne i denne Kog betegne tilstrækkelig den tidligere Havarm, der ogsaa udenfor Diget giver sig tilkjende. Efter Heimreich skal Vesterhever og Velvorm i Fortiden have været forbundne og han anfører som Beviis, at der fra det førstnævnte Sogn kan spores en Landevei (Herrweg) ud paa Vatterne, der atter ved Velvorm kom tilsyne. Denne Vei paa Vattet har udentvivl været en Fortsættelse af den ovennævnte Herrnstraat, der maae ansees for en Deel af Vesterhevers ældste Dige og i tidligere Tider gjerne har kunnet gaae længere ud i Havet, uden at det er rimeligt at den naaede over til Velvorm. Efter en anden Beretning derimod*) var Vesterhever i Fortiden i nær Forbindelse med det øvrige Utholm Herred, og det fortælles, at Vesterhever dengang hørte til Tating Sognekirke (den oprindelige Herredskirke). Da denne maatte udvides paa Grund af den voxende Folkemængde, skulle Beboerne af Vesterhever have bidraget deres Deel til Bygningen. Medens Sognet endnu var en Ø, bleve tvende smaa Koge inddigede paa dets østlige Side, der dog intet

*) Joh. Schulze Kurzer Bericht von dem Lande E., E. u. N. 1613. Aftrykt i Falk's Statsb. Mag. 1834.

Navn have; senere blev det ved Østerkogens Overdigning forenet med Fastlandet, hvilken Inddianing af Danckwerth angives at være udført 1262. Da imidlertid den til Poppenbøl Soan hørende Heverkog er inddiget langt senere, og Østerkogens Diger slutte sig til denne, maa det nævnte Aarstal snarere antages at gjælde en af de fornævnte mindre Koge*). Endnu paa Joh. Meiers og Danckwerths Tid sandtes ud for Vesterhevers vestlige Dige den lille Hallig Vitho (Vitshoch), hvor et Capel skal have staaet, der antages at være gaaet under i det 14de Aarhundrede. Paa denne Tid skal Vesterhever have været Tilholdssted for Sørøvere, de saakaldte Vognmanner; de havde opført en fast Plads, „Vognmansborg", hvorfra de hærgede paa Eidersteds og Nordstrands Kyster. Den store Værft er endnu forhaanden og Præstegaarden bygget derpaa. Den ligger ved det ovennævnte Falldyb, omgivet af beqvemelige Udgravninger, der gjerne staae under Vand; da Vognmannerne lagde Vesterhever Sogn øde, er Diget rimeligviis blevet opgivet og Sørøverne kunde da ad hiint Dyb bringe deres Skibe op til Borgen. Da de endog røvede Kvinder i de omliggende Egne, blev Borgen beleiret og indtaget af Everschops og Utholms Staller Ove Pering. Den sløifedes og 60 Sørøvere bleve henrettede. Dette skal være skeet i Aaret 1370, og da nu Kirken, der oprindelig var et Capel, siges at være gjenopbygget efter denne Seir, er det troligt, at det ældste Vesterhever Capel har været det ovennævnte Vitscapel.

Mod Nord i Sognet umiddelbart op til Sødiget ligger den saakaldte Schanze, en bebygget Værft, der udgjør en Deel af Herrnfraat. Per har tidligere været en Skandse, som blev anlagt 1627 under Krigen med den tydske Keiser, da Oberst Cerboni holdt Eidersted besat, men sløifedes da de kongelige Tropper 1628 nærmede sig.

I tidligere Tid var der langt mere Land i Ordingbugten end nu, og ikke længe før Aaret 1613 paatænkte den gottorpske Hertug Adolph endog at inddige hele Bugten ved et Dige fra Tolendorp i Tating Sogn over til Vesterhever. Paa Grund af Bundens sandede Beskaffenhed i Midten af Løbet opgav man Planen og haabede ved at opsætte Inddigningen efterhaanden at faae Forholdene forbedrede. Dette blev imidlertid ingenlunde Tilfældet, thi ved Havets fortsatte Angreb skylledes det gamle Forland næsten heelt bort, og i Aaret 1699 kunde ikkun et lille Stykke inddiges i det nordøstlige Hjørne inderst i Bugten, mellem Poppenbøl og Vesterhevers Dige. Det var Stalleren Nicolaus von Graffen der foretog denne Inddigning og Kogen kaldtes efter ham Graffenkog. Der blev indvundet 352 Dagslet Land med 445 Baand Dige. Det holdt sig imidlertid ikke længe og efterat J. Thomblov havde gjenopført Diget, blev det ødelagt i Vandfloden Juledag 1717, siden hvilken Tid Landet blev liggende som Forland. I Aaret 1861 har Regieringen paany foretaget en Inddigning af dette Forland, der fuldendtes 1862. Der blev indvundet omtrent 500 Dagslet Land med c. 600 Baand Dige. Udgifterne beløb 140,000 Rd. Kogen (Syderhever-Kog) har sin egen Sluse, der er bygget af Muursteen og har en Brede af $4^1/_2$ Fod. Slusen ligger i Nærheden af det nye Diges Tilslutning til Vesterhever. Jorden i den nye Kog er af særdeles god Beskaffenhed. Den er paa en lille Deel nær høi; den inddigede Kvellerflade udgjorde omtrent 70 Dagslet, og dette umodne Stykke er en Deel af den Havarm, der tidligere gik igjennem Østerkogen.

Tating Sogn omgivet af Poppenbøl, Welt og St. Peter Sogne, grændser mod Nord til Ordingbugten, mod Syd til Eideren. Kirken midt i Sognet, $^5/_8$ M. v. for Garding. Arealet 5786 Tdr., hvoraf Størstedelen Marsk, denne dog af meget forskjellig Godhed. De ikke ubetydelige Geeststrækninger midt i Sognet sandede. Uinddigede Jorder findes udenfor Sognets Diger baade mod Nord (Tating Forland) og mod Syd. Til Tating Sogn høre følgende Koge: Tating gamle Kog (70 Dgsl.), Mellemste Kog (90 Dgsl.), Jabbenkog (16 Dgsl.), Burkog (40 Dgsl.), desuden Dele af Holmkog, Grudenkog, Marnekog, Watkog, Dreierlandenkog, Esterkog (141 Dgsl.)

*) Maaskee turde den af Kroniken omtalte 1554 inddigede „lille Heverkog i Østerhever" være Vesterhever Østerkogen. Almindelig forstaaes dette Aarstal om Heverkogen, der dog alt 1437 siges indvundet.

og mod Nord i Sognet Agteresingkog (20 Dgsl.) Afvandingen skeer fornemmelig til Byttelsluse i det nordlige Dige og til Estersluse i Sødiget mod Eideren. Af Kogene henhøre flere til andre Vandløsningscommuner og den lille Marnekog afvander endog gjennem Tønning Sluse. Den tidligere Havn ved Byttelsluse er nu ubrugelig, derimod har Estersluse Bethydning som Udskibningssted for Tating og omliggende Sogne. En Halvchaussee fra Byen Garding til Tating er i Udførelse.

I Sognet: Tating (de Straat) tæt sammenbygget paa Gesten midt i Sognet, af Udseende som en lille Flække, dog uden særegne Flækkerettigheder, med brolagt Gade, tildeels teglhængte Huse, smukt beliggende. Kirken nord for Gadens vestlige Ende, Præstegaard og omtrent 70 Huse. Arbeidshuus med Arbeidsskole, 3 Skoler. Store Marskgaarde og de Næringsdrivendes Huse findes mellem hverandre. Sydvest for Gaden den anseelige Gaard Hochdorf med herskabelige Haveanlæg. Endvidere Mattendorf, Esing, Tolendorp, Heveracker, Agteresing, Houert, Byttel, Østerende, alle paa Gesten, Store- og Lille-Medehop mod Nord og Est mod Syd paa store Værfter i Marsken. Ialt i Sognet: 23 G. med over 100 Dgsl. Jord, 3 G. med 80—100 Dgsl., 6 G. med 60-80 Dgsl., 7 G. med 40—60 Dgsl., 6 G. med under 40 Dgsl., 162 H. med Jord, 17 H. uden Jord, 2 Veiermøller, 4 Kroer, 1 Teglbrænderi, siden 1853 Fattigarbeidshuus, 4 Skolebygninger. En stor Deel Jorder ere i udensogns Besiddelse.

Indvaanere: 1616. Korn- og Kvægavl er Hovederhvervet, Studegræsning i de sværere Marskfenner. Alleslags Haandværkere findes i Sognet. Arbeiderklassen er talrig og der findes mange Fattige.

Sognet hører under Landskabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret og Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 42de, 43de, 44de, 45de, 46de og 47de Lægd, udgjør 2 Lensmandsdistricter og er deelt i 8 Bondelag, de saakaldte Bührschaften, nemlig Tating, Byttel, Østerende, Medehop, Est, Esing, Tolendorp og Agteresing. I de communale Forsamlinger have „Interessenterne" Stemme; de maae være i Besiddelse af mindst 20 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Kirken eier c. 35 Dagslet Jord og Capitaler til Beløb af c. 5000 Rd.

Vilhelminekog hører i kirkelig Henseende til Tating, men danner ellers en selvstændig Commune. Den blev indviget 1821 for Regjeringens Regning og efter at være administreret i en Række Aar 1843 solgt til den nuværende Eier for 30,400 Rd. Ved Salget lagdes tillige en aarlig Kanon paa Jorderne af 5 Rd. pr. Dagslet, samt fastsattes at Kogen skulde svare Landskatten. Jorderne ere af forskjellig Godhed. Med Hensyn til Vandafledningen hører Kogen, der har et Areal af 516 Dagslet, til Estersielvandløsning og Søsluseu findes i Kogens Sødige. 1 Teglbrænderi er anlagt i den senere Tid, og Eieren Hr. Ohling har opført en smuk Gaard samt nogle Huse i Kogen.

Kirken udmærker sig ved sin smukke Beliggenhed paa den i Marsken fremragende Geest, og er prydet med et høit og slankt Taarn, hvorfra man har en imponerende Udsigt over den vestlige Deel af Landskabet Eidersted, Klitterne ved St. Peter, Ording samt Vesterhavet. Kirken er, saavidt Materialet er

synligt, heelt igjennem opført af røde Muursteen; men dens Mure have lidt særdeles meget ved den vestlige Egns klimatiske Forhold, saa at store Strækninger af dem deels ere blevne fornyede, deels tildækkede af plumpe, skraat opadgaaende Muurpiller. Den hidrører ingenlunde i hele sin Udstrækning fra en og samme Tid. Skibet, hvis Indre er dækket med Bjælkeloft, er allerede i Middelalderen blevet forlænget saameget imod Vest, af dets oprindelige, men senere tilmurede, rundbuede Indgangsdøre, der fra først af have været anbragte nærved dets vestre Ende, nu sees omtrent paa Midten af begge dets Sider. Ligeledes er Choret ved Slutningen af Middelalderen blevet forlænget imod Øst, saaledes at det nu har den dobbelte Udstrækning af den oprindelige og løber ud i en tresidet Slutning. Medens dette tilbyggede Affnit af Choret er overspændt med en i 8 Kapper inddeelt Hvælving, hvis Ribber have et gothisk Profil, har den oprindelige Chorskirkant en ribbeløs, stærkt opadstigende Kuppelhvælving af en meget ældre Characteer. Den er rimeligviis samtidig med det gamle Chor og Kirkeskib selv, der paa Grund af deres rundbuede Former m. m. synes at maatte henføres enten til Slutningen af det 12te eller dog maaskee snarere til det 13de Aarhundrede. Det er vistnok først ved en senere Udvidelse at den gamle Chorbue har faaet sin nuværende meget brede og foroven spidsbuede Form. Uagtet det skirkantede, af beklædt Tømmerværk dannede Trætaarn indeholder tvende anseelige, i det 17de Aarhundrede støbte Klokker og foroven bærer det høie Spiir, hviler dog kun dets ene Side paa et fast Underlag. Dets vestre Side bæres nemlig af Skibets Facademuur, medens derimod dets tre andre Sider kun hvile paa Kirkebygningens Bjælkeværk og paa tvende svære Skraabjælker, som nede fra Kirkeskibets Gulv stige op til dette. I Aaret 1694 styrtede Spiret ned under en Storm, men det opførtes igjen 1699. I den katholske Tid havde Kirken flere Vicarier og Altere. Den nuværende Altertavles Hovedbillede med en temmelig raat udskaaren Fremstilling af Korsfæstelsen skriver sig endnu fra Middelalderen, men den er paa en meget plump Maade opmalet i nyere Tid. Den ottekantede gamle Steenfont er overmalet og forsynet med en Himmel, der er til at skyde op under Loftet, naar Daaben foretages. Imellem Choret og Skibet, oppe under den vide Chorbue selv, befinder der sig et Pulpitur, som fortsættes hen paa Skibets Nordside, hvor det bærer Orglet med et mindre Positiv. Dette Pulpitur er prydet med Fremstillinger af den hellige Historie, under hvilke sees Navnene paa Medlemmer af Menigheden, der have bekostet det, i Forbindelse med Aarstallene 1591 og 1601. Fra samme Tid er ogsaa den ligeoverfor paa Skibets Sydside anbragte Prædikestol. Længere nede i Kirken findes paa samme Side en udskaaren Figur af den martrede Frelser (Ecce homo) i siddende Stilling, og ligeoverfor paa Nordsiden et stort gammelt Crucifix med den sørgende Maria og Johannes ved Siden.

Tating Kirke var det gamle Holmboherreds (Utholms) Hovedkirke. Den synes oprindelig at have ligget indenfor det nuværende St. Peter Sogns Grændse, thi det berettes at den første Kirke i Marsken byggedes 1103*) ved Vittendynen paa Taten Ekkels Land og kaldtes Tatinghen (see St. Peter Sogns Beskrivelse). Den var et Træcapel og opførtes senere af Steen paa sit nuværende Sted. Indtil 1804 var der ansat en Diaconus. Fra Tating skulle de øvrige Kirker i Holmboherred være udgaaede som Capeller, iblandt hvilke ogsaa nævnes Otteresing og Syderhever. Det sidste, hvorom ikke engang noget Stednavn bærer Spor, tør ansees for meget tvivlsomt. 1463 udgjorde Heveracker et eget Bylag. 1733 brændte Tating Gade næsten ganske af. Tæt ved denne var Utholms Fristed (Freiberg), en Høi hvoraf nu ikke mere sees Spor, men som findes afbildet i Camerers Nachrichten, 1ste Deel, saaledes som den var 1756. Sognets gamle Segl, en Kirke med Omskrift: „Sigillum Parochianorum Tatting", benyttedes 1414 og 1445 af hele Utholm som Herredssegl. I et Document som Erkebiskop Absalon udstedte 1187 nævnes Holmboherred, men i Jordebogen fra 1231 anføres Holm og Hæfræ som Øer henhørende til Vestenland. Medens Hæfræ var det nuværende Vesterhever, udgjorde Tating Sogn den større Deel af Øen Holm. Paa den ene Side skilte den ældre Heverstrøm Utholm fra det øvrige Eidersted, idet den gik ind mellem Garding og Tating Sogne, men en anden Havarm dannede sig senere mellem Vesterhever og Tating og deelte Utholm i de ovennævnte tvende Øer. Øen Holm, hvor alt Diger

*) Ifølge en anden Beretning skulle imidlertid Kirkerne i Eidersted og Nordstrand være begyndt at bygges 1096 som Peter Sax refererer efter Broder Boysens Annal. Episc. Slesv. see Westph. mon. ined. I. S. 1355.

Tb. Brøndsvup pæt K Jensen lié.

MARS KGcAARD .(ïïeuber£,Haubane.) i EIDERSTEDT.

omtales samtidig med Kirkens Opførelse i Begyndelsen af det 12te Aarhundrede, synes at være inddiget under Eet. Disse Diger vare især mod Øst ud til Heverarmen meget sandede og bleve ofte gjennembrudte, som de mange Huller her tydelig vise. Deels for at forbinde nogen Indvinding af Land med Lukningen af saadanne Digebrud, deels som blotte Sommerkoge indtoges da en Række Koge ved Heveren, der alle vare for smaa til at kunde have betalt et fuldstændigt Sødige. Aarstallene der anføres af Danckwerth for disse Inddigningers Vedkommende ere vistnok udfundne efter Skjøn. Efterat Marnekog (1100) var inddiget, sluttedes Tating gamle Kog (1185) hertil, hvorved Utholm blev landfast med det øvrige Eidersted. Dernæst inddigedes Tating mellemste eller Sydhørnkog (1190), Jabben eller Jacobskog (1203), Tating Burkog (1212), Vat- eller Vardkog (1235)*), Garding Kornkog (1242), Grudenkog (1285) og endelig Dreilanderkog (1612 og 1627), hvorved en fuldstændigere Forbindelse mellem de forskjellige Herreder i det nuværende Eidersted blev tilveiebragt. Senere er dette Inddigningsværk fortsat ved Esterkogs Inddigning 1552 og 1614, Grothusenkogs 1693 og Vilhelminekogens 1821. Paa den nordlige Side af Tating Sogn inddigedes Medehopkog 1412, men det synes at denne Kog, der maa antages at være den nuværende Holmkog, atter er gaaet tabt og først gjenvandtes da „Falsdiget" blev anlagt „fra Tating til Vesterhever", hvilket var forbundet med megen Besvær og først lykkedes 1456 efter 7 Aars Arbeide. Af de store Forlande, der i Fortiden laae mellem Tating og Vollerwik Sogne, udgjorde den lille Hallig Butenkveller en Deel; den er lidt efter lidt bortskyllet og existerer ikke siden 1825.

St. Peter Sogn omgivet af Tating og Ording Sogne samt af Vesterhavet, indtager den største Deel af Eidersteds vestlige Kyst. Kirken ligger ved Sognets vestlige Grændse, $1^1/_4$ M. v. for Garding. Arealet 4600 Tdr. deels Marsk (bedst i Sognets nordøstlige Deel), deels Geestland, deels en Blanding af begge. Et Strækning Hede i den vestlige Deel af Sognet er Domaine. Sandflugt har gjort Jorderne Skade, men er aftaget efter Klitternes regelmæssigere Behandling. Landet betrygges mod Havets Oversvømmelser deels ved naturlige Klitter, deels ved kunstig opførte Diger, der slutte sig til hine. Langs Sognets vestlige Kyst strækker sig den temmelig brede Klitrække, der har en Høide af 30 til 50 Fod. Mellem denne og det bagved liggende Dige findes Nord for Kirken et ikke ubetydeligt Forland, der dog nu, efterat det saakaldte Kirkelei 1825 er blevet overdiget, kan betragtes som en særskilt Kog*). Ogsaa udenfor Klitterne findes en smal Strimmel Forland, der udgjør en Deel af den saakaldte Hitsbanke, den brede Forstrands fælleds Navn. Sognets Jorder afvande mod Nord til Brøsumsluse, mod Syd til Estersluse og deeltage tilligemed Nabosognene i disse Vandløsningscommuners Udgifter. Omtrent midt i Sognet findes et større Vanddrag, det saakaldte Faldyb (dat Fall). Et høit Sømærke, den saakaldte St. Peter Baake, paa Klitterne sydvest for Kirken, tjener til Veiledning for Søfarten paa denne farlige Kyst, hvor Strandinger ikke sjeldent forefalde. Til Sognet høre Dele saavel af Esterkog (141 Dagslet) som af den lille Agteresingkog (20 Dagslet).

Egentlige Landsbyer findes ikke, men vel større Samlinger af

---

*) Af Heimreich henlægges denne Kogs Inddigning til 1160.

*) Dette Kirkelei var nemlig en Havarm som gjennem en Aabning i Klitterne gik ind i det foran Diget liggende Forland. Efter Overdigningen blev saaledes Klitrækken lukket og afgiver nu det yderste Værn mod Havet, hvorved Diget er blevet Mellemdige og hint Forland en mod Oversvømmelse betrygget Kog, der ikkun anvendes som salte Enge. Om Klitterne see forøvrigt Ording Sogn.

Gaarde og Huse, nemlig: Olsdorf paa en Geestbanke, med Sognets Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Veirmølle, den kaldes ogsaa St. Peter Straat (Gade); Heide, ligeledes paa Gesten, der her er bevoxet med Lyng, de tildeels smaa Huse ligge temmelig spredte. Wittendyn tæt sammenbygget paa Gestens østlige Rand; Bøel, Syderhøved, Vestermark, Brøsum og Norderhøved, de tre sidste i den nordlige Deel af Sognet. Ialt i Sognet 10 G. med over 100 Dgsl. Jord, 3 G. med 80—100 Dgsl., 3 G. med 60—80 Dgsl., 4 G. m. 40—60 Dgsl., 1 G. med under 40 Dgsl., 102 H. med Jord, 36 H. uden Jord, 3 Møller og 3 Kroer.

Indvaanere: 1006. Jordbrug og Studegræsning er Hovederhvervet. Forskjellige Haandværkere findes i Sognet. Arbeiderclassen er talrig. I Benyttelsen af de salte Forlandsenge og Klitdalene, saavelsom ved Samling af Rav har den nogen Bierhverv.

Sognet hører under Landstabet Eidersteds Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landstabet Eidersteds 48de, 49de, 50de og 51de Lægd og har to Lensmænd. Sognet er indbeelt i 4 Bondelag (Bührschaften), nemlig Olsdorf, Bøel, Wittendyn og Brøsum. De communale Forsamlinger afholdes af „Interessenterne", der mindst maae eie 10 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Sognet har 3 Skolebygninger, hvoraf den ene indtil 1784 var Bolig for den tidligere ved Sognet ansatte Diaconus, og siden 1858 et Fattigarbeidshuus. Kirken eier Jord og nogle Capitaler.

Kirken er opført af Muursteen, tækket med Teglsteen og forsynet med et lille Spir. Den er 60 Alen lang, 16 Alen bred, mod Øst noget afrundet og har paa Nordsiden en lille Udbygning. Choret er hvælvet og ved en Muurbue skilt fra Skibet; dette har fladt Loft og de tvende Opgange til Alteret, der forhen fandtes, ere nu forandrede til en enkelt bred Gang. Sydøst for Kirken staaer et særskilt Klokketaarn af Træ. I Kirken findes et Epitaphium fra 1631 over Præsten Berend von Horsten, født i Osnabryk og i 37 Aar Præst ved St. Peter, hvor han døde 1593. En Ligsteen over den 1648 afdøde Præst Caspar Hatkenius findes ligeledes. Plattydske Indskrifter forekomme paa forskjellige Steder i Kirken. Efter Danske Atlas skal Kirken være opført 1563. Den var indtil 1593 tækket med Rør og havde et høit Taarn, der styrtede ned paa Grund af Ælde. 1732 blev det atter opført, men en heftig Novemberstorm 1801 kastede Taarnspidsen ned og ødelagde Vaabenhuset paa Kirkens sydlige Side. Før Reformationen havde Kirken 8 Altere. Præstegaarden er opført 1771. Indenfor St. Peter Sogns Grændse synes den oprindelige Herredskirke for det gamle Utholm eller Holmboherred at have ligget forinden den blev flyttet til sin nuværende Plads i Tating Sogn. Det saakaldte Chronicon Eiderertadense for det 15de Aarhundrede berette nemlig: „Anno Christi 1103 in der vasten an S. Benedictus Dage ward gebuwet eine holten Capelle by Wittendünen in de ere S. Magni up Taten Eskels Land, unde wart genömet Tatinghen unde was dat erste Gadeshus in Spadenland"*).

Da Herredskirkerne i Reglen anlagdes midt i Herredet, vil man af denne Omstændighed kunne danne sig en omtrentlig Forestilling om det gamle Utholms Udstrækning mod Vest. Om flere forskjellige Kirker og Capeller i denne Egn haves Efterretning fra tidligere Tid. Registrum capituli Schleswicensis 1352 nævner Ulstorp Kirke og Liber censualis Episc. Slesvic. 1463 anfører St. Peter og Syderhoved. St. Peter Sogn er rimeligviis det tidligere Ulstorp, der blev ødelagt ved Sandflugt og Navnet findes endnu i Olsdorf. Hvornaar Indflytningen af Kirken

*) Spadeland er en tidligere brugt Benævnelse paa Marsken.

er skeet vides ikke, men 1445 er der blevet holdt Thing (see Østerhever Sogns Beskrivelse om denne Begivenhed) i „St. Peter Kirke." St. Peters gamle Segl bar Indskriften „S. (Sigillum) Parochie Ulstorp Utholm." Syderhøvd Sogn er senere gaaet ind, det bestod endnu 1523 og nævnes i den saakaldte Svabsteder Bog. Det skal være nedlagt 1556 og i St. Peter Kirkes Chor skulle findes Fliser fra den gamle Syderhøvd Kirke. Sognets tidligere Kirkegaard blev fundet 1825. Efter andre mindre paalidelige Kirkefortegnelser skulle Brøsum, Bøel og Nordherhøvd have havt Capeller, der ogsaa findes anførte paa Johannes Meiers historiske Kort. Hvornaar Inddigningen af den herværende Marsk er foregaaet, derom haves ingen Efterretning. De gamle Kort af Meier og Langebæk anføre et Vandløb tvers gjennem Utholm, og det er rimeligt at Faldybet, eller som det kaldes i Krønniken Falsstrømmen, gjennem Kirkeleiet i St. Peter Sogn har havt sit Udløb til Vesterhavet. Her har ogsaa indtil vore Dage vedligeholdt sig en Afbrydelse i den ellers sammenhængende Klitrække. Sognet har fra gammel Tid været udsat for Sandflugt og i den ovennævnte Liber censualis (1436—1480) anføres, at Biskoppens Jorder (126 Dagslet) vare ødelagte per arenam. Den lille Efterkog, der af Heimreich benævnes Bollinger og Ehesterkog, altsaa er inddiget af Bøel's og Est's Indvaanere i St. Peter og Tating Sogne, blev inddiget 1548. 1559 (1552) efter Mortensdag brød en Hvel ind i „Bollinger nye Kog" og Kogen oversvømmedes. Den inddigedes imidlertid atter 1614. Vest for St. Peter Kirke inddigede den daværende Diggreve Matthias Typotius med flere Interessenter 1624 en Kog, der rimeligviis har ligget indenfor Klitterne ved det nuværende Kirkeleie. Men Diget maatte for Størstedelen opføres af Sand og gik tabt i Vandfloden den 26de Februar 1625. Ikkun 2 a 3 Koge i Landskabet Eidersted forskaanedes dengang for Oversvømmelse. 1825 den 3die og 4de Februar brød Havet ind ved Syderhøvd og St. Peter Sogn blev tilligemed Nabosognene sat under Vand. Klitterne toge stor Skade og Jorderne overvældedes med Sand. Diget maatte som Følge af dette Gjennembrud flyttes længere ind, ved hvilken Leilighed man ved Gravning stødte paa den gamle Syderhøvd Kirkegaard.

I en gammel Messebog skal efter J. Petrejus Beretning 1597 have været anført, at Egnen deromkring tidligere blev kaldet Syderstrand*).

Ording Sogn omgivet af St. Peter Sogn og Vesterhavet, danner den yderste Pynt af Landskabet Eidersted. Kirken i den vestlige Deel af Sognet, 1 M. v. for Garding. Arealet 722 Tdr. deels Marsk, deels Geestland, afvander fælleds med en Deel af St. Peter Sogn til Brøsumsiel. Jorderne have lidt meget ved Sandflugt, der dog paa Grund af Klitternes bedre Dæmpning nu er i Aftagende. Klitterne omgive Sognet baade mod Nord og Vest. Indenfor dem er der opført Diger, deels for at give Klitten Støtte, deels for at forebygge Oversvømmelse, naar den smalle Klit i Stormflod skulde blive beskadiget. Paa enkelte Steder er Klitten skredet ind over Diget, saa at dette paa en Maade danner Klittens faste Kjærne. Den nordvestlige Pynt af Sognet kaldes Nakhørn, mod Syd danner Klitterne en fremtrædende Bugt der kaldes Framshørn. Bygningerne i Sognet ligge i tvende Hovedsamlinger, der føre Navn af Ording mod Nord og Ording mod Syd (Ording tom Norden og Ording tom Süden) den sidste kaldes paa Stedet endnu med sit tidligere Navn Framsort. I Sognet findes 1 G. med over 100 Dgsl. Jord, 1 G. med 80—100 Dgsl., 1 G. med 60—80 Dgsl., 1 G. med under 40 Dgsl., 20 H. med Jord og 6 H. uden Jord. I Sognet findes 1 Kro.

Indvaanere: 179. Korn- og Kvægavl er Hovederhvervet. Den fattigere Klasse er henviist til Faareavl, Dige- og Klitarbeide. Noget

*) Om Syderhøvd og Syderstrand see Hamkens i Provber. 1796 S. 334.

Rav samles paa de flade Sande ud for Klitterne. Fiskeri drives ikke. Tæt nord for Sognet fører Vestsøløbet Adamshavn ind i Ordingbugten. Her var det for nogle Aar siden paatænkt at oprette en Badeanstalt, hvortil ogsaa Localiteterne ret vel egne sig.

Sognet hører under Eidersted Landskabs Jurisdiction (Garding), Vesterdelens Landret, Vesterdelens Landskriveri (Garding), Vesterdelens Penningmester (Garding), Tønning Physicatdistrict (Tønning), tredie Digebaands Diggrevskab (Kating). Det danner Landskabet Eidersteds 52de Lægd og bestyres af een Lensmand. Stemme i Communens Forsamlinger have Interessenterne, der maae eie mindst 5 Dagslet Jord. Præstekaldet er et Valgkald. Præsten er siden 1820 tillige Degn og Skolelærer. Skolen er i Præstegaarden og den tidligere Skolebygning benyttes til Fribolig for Fattige. Kirken eier 3 Dgsl. 5½ S. Jord og en Capital paa 1331 Rd. 50 Sk.

Ording Kirke er opført af Muursteen, forsynet med hvælvet Træloft og et lille Taarn I Kirken findes et Billede af Matthias Pampus, der var Præst i Ording fra 1604—1645, og oplevede samt beskrev den store Vandflod 1634. Endvidere findes tvende Epitaphier med ulæselig Indskrift.

Ording Sogn har lidt store Forandringer paa Grund af Havets Angreb paa Kysten og dermed følgende Fremtrængen af Klitterne. 1793 maatte saaledes Sognets vestlige Dige flyttes længere ind i Landet og 1825 var det samme Tilfælde med det nordlige Dige. De forladte Diger kunne endnu kjendes ude i Klitterne. Den ældste Kirke, der i de gamle Fortegnelser kaldes Urden, Orden, blev rimeligviis flyttet i det 15de Aarhundrede og bygget østligere i Sognet, hvor den stod indtil 1724. I dette Aar var Sandet trængt saa nær ind paa Bygningen, at Kirkefolkene om Søndagen maatte skaffe sig Adgang med Skovler. Den flyttedes derefter længere mod Øst til dens nuværende Plads, men ligger alt nu atter nær ved Klitterne. Ved en Collect blev der i 1823 samlet Bidrag til Kirkens og Præstegaardens Bygning. Præstegaarden brændte den 14de Juni 1825. Ogsaa i 1688 brændte Ording Præstegaard tilligemed Kirkebøgerne og Sognet var indtil 1746 uden Præstegaard.

Ved Sognets østlige Grændse findes en firkantet Høi, der kaldes „Borgen", den er nu for en stor Deel sløifet. Om her har været en Borg, eller et af de i Eidersted brugte Fristeder er ikke bekjendt.

De octroierede Koge **Søndre-Frederikskog, Grothusenkog, Nørre-Frederikskog, Gammel-Augustekog og Ny-Augustekog** findes ommeldte under de Sogne, hvortil de i geistlig Henseende fortiden henhøre, nemlig den førstnævnte Kog under Oldenswort Sogn, Grothusenkog under Welt Sogn, Nørre-Frederikskog under Ulvesbøl Sogn, Gammel-Augustekog og Ny-Augustekog under Østerhever Sogn.

Over Husum Amtmandskab findes ingen særegen samlet Beskrivelse. Med Hensyn til Literaturen kan derfor her kun henvises til Beskrivelserne over hele Hertugdømmet Slesvig af C. Danckwerth, A. F. Büsching, E. Pontoppidan, C. F. Hansen, A. Niemann, H. N. A. Jensen, J. v. Schrøder og J. N. Schmidt. See foran Tønder Amt S. 132—133.